KÂVYAMÂLÂ 24.

THE

KÂVYAPRADÎPA

OF

GOVIND.

With the Commentary of Vaidyanatha Tatsat.

EDITED BY

PANDIT DURGÂPRASÂD

AND

VÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PANSÎKAR.

Second Edition.

PUBLISHED

BY

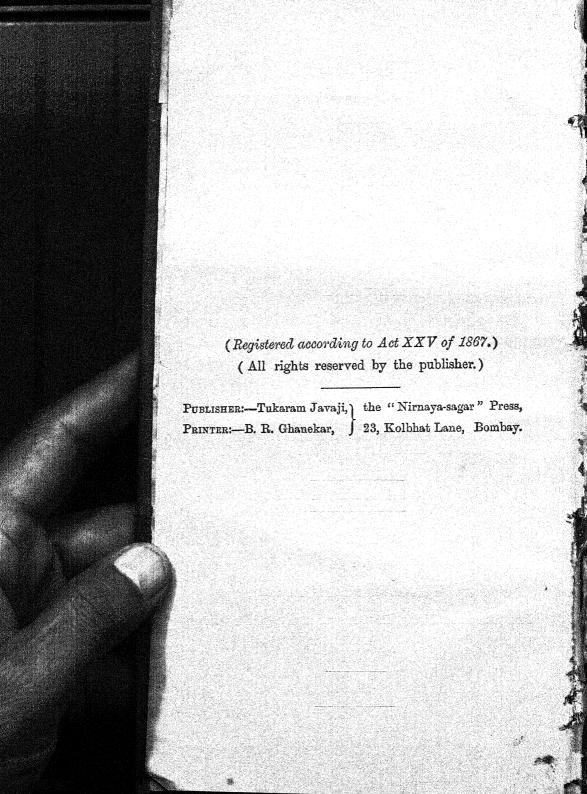
TUKĀRĀM JĀVAJĪ,

Proprietor of Jâvajî Dâdâjî's "Nirṇaya-sâgar" Press.

Bombay:

1912.

Price 2 Rupees.

काव्यमाला. २४.

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः।

तत्सदुपाख्यवैद्यनाथविरचितया टीकया समेतः।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना पणशीकरोपाह्न-लक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा च संशोधितः ।

(द्वितीयाद्वितः।)

स च

सुम्बय्यां

तुकाराम जावजी

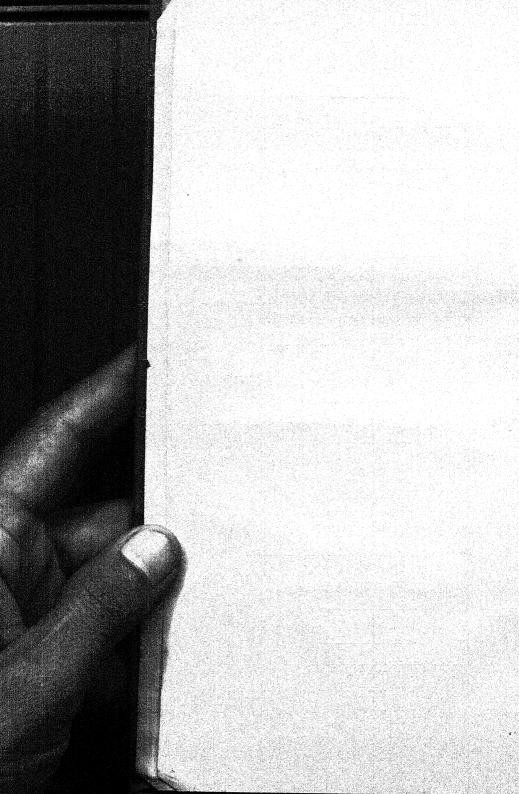
इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराच्यमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

१९१२.

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्सुद्रणादिविषये सर्वथा तुकाराम जावजी इलस्यैवाधिकारः ।)

मृत्यं रूप्यकद्वयम् ।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दः.

अयं ठक्कुरोपनामको विद्वहरश्रीगोविन्दो मिथिलायां श्रीरविकरवंशे जन्म छेमे इति तद्देशप्रसिद्धपत्तीकारपुस्तकेषु समुपलभ्यते. अधुनापि गोविन्द्वंशोद्भवा मिथिलान्तर्गत—'भटसीमिर'ग्रामे निवसन्तील्यपि तत्पुस्तकेभ्य एव ज्ञायते. समयस्त्रनिश्चित एव. केवलमेतदनुमीयते यत्काव्यप्रकाशव्याख्या नरसिंहमनीषाभिधा तारामिक्तसुधार्णवश्चेति ग्रन्थद्वयं नरसिंहठक्कुरप्रणीतमुपलभ्यते. स च नरसिंहठक्कुरः १६६८ मिते विक्रमान्दे निर्णयसिन्धुनिर्मातुः काव्यप्रकाशटीकाकर्तुश्च कमलाकरमद्यदर्वाचीन इति तद्धन्थपर्यालोचनया प्रतीयते. एतेन नरसिंहः खिस्तान्दीयषोडशशतकोत्तरमागसमुद्भूतः स्यादिखनुमीयते. स च नरसिंहो गोविन्दाप्यम इति गोविन्दोऽपि खिस्तान्दीयपञ्चदशशतकोत्तरमागासमकाले विद्यमान आसीदिति वक्तं युज्यते. अथ च कमलाकरभद्यप्रणीतकाव्यप्रकाशटीकायां प्रदीपकारस्य नाम समुपलभ्यते. कमलाकरश्च १६१२ मिते खिस्तान्दे निर्णयसिन्धं जप्रनथिति खिस्तान्दीयषोडशशतकान्तिमभागतः कथमि नार्वाचीनः प्रदीपकारो गोविन्द इति सुव्यक्तमेव.

काव्यप्रदीपस्थास्य टीकाद्रयमुपळभ्यते नागेशभदृप्रणीता उद्द्योताभिधा, तत्सदु-पाख्यवैद्यनाथभदृप्रणीता प्रभा चेति. उद्द्योतोऽस्माभिष्ठुटित एव लब्ध इति केवलं प्रभव मुद्रिता. अयं प्रभाप्रणेता वैद्यनाथः खक्कतोदाहरणचन्द्रिकासमाप्तौ 'वियद्वेदमुनिक्ष्माभि(१७४०)र्मितेऽब्दे कार्तिके सिते । बुधाष्टम्यामिमं प्रन्थं वैद्य-नाथोऽभ्यपूरयत् ॥' इति खसमयं खयमेव द्शितवान्.

तत्रास्मन्मुद्रणाधारतां गतानि पुस्तकान्येतानि-

क—जयपुरराजगुरुमहलक्ष्मीदत्तपूनुमहश्रीदत्तानां प्रायः ग्रुद्धं १७९२ विक्रमाब्दे केनचन वजनाथनाम्ना लिखितं १५० पत्रात्मकं प्रमासमेतकाव्यप्रदीपपुस्तकम्.

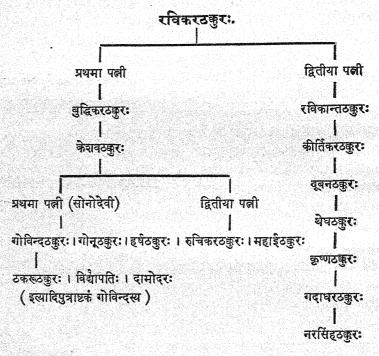
ख-जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपनामकनारायणभट्टानां काव्यप्रदीपमूलं छुद्धं ८४ पत्रात्मकं १७७१ विकमाब्दे स्थामभट्टतनूजशिवरामेण लिखितम्. प्रभापुस्तकं च तेषामेवानति छुद्धं १८५७ संवत्सरे लिखितं १६८ पत्रात्मकम्. एतत्पुस्तकद्वयं समुदिषं ख-नाम्ना व्यवहृतम्.

ग—जयपुरमहाराजाश्रितगोपीनाथमद्याचार्याणां नातिशुद्धं नवीनं ३०३ पश्रा-त्मकं मूलमात्रम्.

एवमुदाहरणचन्द्रिकापुस्तकान्यपि त्रीणि समासादितानि. तत्रैकं जयपुरमहाराजा-श्रितमिथिळाभिजन-तार्किकवर-श्रीसुन्दरशर्मणाम्. शुद्धम्.

्र अपरं जयपुरसंस्कृतपाठशालायां साहित्याध्यापकानां पण्डितगोपीनाथशर्मणां छुद्धं प्राचीनं च. अन्यत् पूर्वोक्तगोपीनाथभट्टाचार्याणामेव नवीनं नातिशुद्धं चेति.

पूर्वोक्ततार्किकवरश्रीसुन्दरशर्मीभः खदेशस्थपत्तीकारपुस्तकं साक्षाद्विलोक्य गो-विन्दठकुरस्य वंशवृक्षः प्रहित इति तेषाम्, मुम्बापुरवास्तव्यसारस्वतभूसुरमङ्गेशराव-शर्मिभश्र प्रदीपस्य शोधनपत्रमनुक्रमणी च भूयांसं श्रममृरीकृत्य निर्माय प्रहितेति तेषां चोपकृतिं सप्रश्रयमङ्गीकुर्मे इति शिवम्.

१. पुरुषपरीक्षाप्रणेतुर्विद्यापतेरयं भिन्नः.

काव्यप्रदीपस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः। प्रथमोल्लासः।	प्रष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
मङ्गलाचरणम्	२	व्यन्नकशब्दलक्षणम्	১৮৬
काव्यफलानि	4	व्यज्ञकोऽर्थः	४७
काव्योद्भवकारणानि	Ę	तृतीयोह्यासः ।	
काव्यलक्षणम्	6	अर्थव्यञ्जकतालक्षणम्	86
काव्यभेदाः सलक्षणाः	99	व्यक्ति(व्यज्ञता)लक्षणम्	86
उत्तम काव्यलक्षणम्	१२	व्यक्त्युदाहरणानि	४९
मध्यमकाव्यलक्षणम्	94	अर्थव्यज्ञकत्वे शब्दः सहकारी	ધ્યા
अवरकाव्यलक्षणम्	9६	चतुर्थोल्लासः ।	
्र द्वितीयोह्यासः ।		ध्वनिभेदाः ,,	५६
शब्दभेदाः	90	अविवक्षितवाच्यः	્ય બુહ
अर्थभेदाः	૧ ૭	विवक्षितान्यपरवाच्यः	પુર
तात्पर्यार्थः	90	अलक्ष्यकमव्यक्त्यः	પુષ્
अर्थव्यञ्जकता	96	रसलक्षणम्	Ęo.
वाचकशब्दलक्षणम्	२०	रसविषये भरतमतम्	ĘĘ
संकेतनिर्णयः	73	रसविषये श्रीशङ्ककमतम्	£3
अभिघालक्षणम्	२५	रसविषये भइलोलटादिमतम्	` * {
लक्षणालक्षणम्	२६	रसविषये भद्दनायकमतम्	ፍ Կ
ळक्षणाभेदाः	२८	रसविषये आचार्याभिनवगुप्तमतम्	
उपादानलक्षणा	२८	रसमेदाः	७४
लक्षणलक्षणा	२८	ग्रङ्गाररसलक्षणम्	હધ્યુ
सारोपा लक्षणा	₹9	राजाररसभेदाः सोदाहरणाः	હધુ
साध्यवसानलक्षणा	३१	हास्यरसलक्षणम्	60
गुद्धा लक्षणा	३२	करुणरसलक्षणम्	۵٥
गौणी लक्षणा	३२	रौद्ररसलक्षणम्	۷٩
लक्षणायाः षड्विधत्वम्	३५	वीररसलक्षणं मेदाश्च	८२
व्यजनाकृतं लक्षणायास्त्रिविधत्वम्	: ३६	भयानकरसंलक्षणम्	ረ ₹
लाक्षणिकशब्दलक्षणम्	35	बीभत्सरसलक्षणम्	<₹
व्यज्ञनाभेदाः	३९	अद्भुतरसलक्षणम्	83
लक्षणामूलव्यज्ञनालक्षणम्	₹९	स्थायिभावाः	૮५
अभिधामूलव्यज्ञनालक्षणम्	४२	व्यभिचारिभावभेदाः	64
अर्थोपस्थापकाः (अभिधानियामव	धः)४३	व्यभिचारिभावलक्षणाचि	८ ५

विषय:। पृष्ठम			इष्ट्रम् ।
B. 프로젝트 : 100 H.	.8	अगूढव्यक्सम्	933
	0	अपराङ्गव्यङ्ग्यम्	930
[일본 :] (2:15일) 10	9	वाच्यसिद्धङ्गवङ्ग्यम्	930
	3	अस्फुटाङ्गव्यङ्ग्यम्	383
	8	संदिग्धप्राधान्यव्यक्त्यम्	983
	8	तुल्यप्राधान्यव्यक्त्यम्	१४३
भावोदयः ९	رفع	काकाक्षिप्तव्यक्त्यम्	988
भावसंधिः ९	4	असुन्दरव्यक्त्यम्	388
भावशबलता ९	ş	गुणीभूतव्यक्त्यस्य ध्वनिवत्प्रभेदाः	384
भावशान्खादीनामङ्गित्वम् ९	ی,	ध्वनिगुणीभूतव्यक्रययोः संसृष्टि-	
संलक्ष्यक्रमव्यक्रयध्वनित्रभेदाः ९	ور	संकरौ	984
	٥,	ध्वनिभेदसंकलनहेतुकं त्रैविध्यम्	१४६
	્લ	व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनम्	988
	00	षष्ट्रोह्यासः ।	
अर्थशक्त्युद्धवध्वनिप्रभेदाः १५	۶ ۹	शब्दवित्रार्थवित्रयोः खरूपम्	955
अर्थशक्त्युद्भवः खतः संभवी सभेदः १०	9	शब्दचित्रोदाहरणम्	१६७
अर्थशक्तुद्भवः कविश्रौढोक्तिसिद्धः		अर्थवित्रोदाहरणम्	950
सभेदः ९०	, 4	सप्तमोल्लासः।	
अर्थशक्त्युद्भवः कविनिबद्धवक्तुप्रौढोि	π -	दोषलक्षणम्	988
मात्रसिद्धः सभेदः १९		दोषविभागः	909
शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिः १०		पददोषविभागः	909
	1966	श्रुतिकटुता	9 69
ध्वतिभेदपरिगणनम् १९ वाक्यगतध्वतिः १९ पदगवध्वतिः १९	177	च्युतसंस्कारः	ঀৢ৽ঽ
पद्गतम्बनिः १९		अप्रयुक्तत्वम्	१७३
शब्दशक्तिमूलध्वनौ अलंकारादिव्यक्त्यु	-	असमर्थत्वम्	१७३
दाहरणानि १९	To bear out	निहतार्थत्वम्	૧૭૪
प्रबन्धगतध्वनिः १२	(0	अनुचितार्थता	ু পু ও খ
रसादीनां पदैकदेशरचनावर्णगतत्वम् १	१२	निरर्थकता	ارون
रसादीनां प्रबन्धगतत्वम् १	1000	अवाचकता	ا ب
शुद्धध्वनिभेदसंख्या १३	o	अश्वीलता	901
ष्वनेः संस्ष्टिसंकरौ तयोः संख्या च १	۱۹	संदिग्धता	909
ध्वनिभेदसमष्टिः १३	1537	अप्रतीतत्वम् ••• •••	909
पश्चमोहासः ।		त्राम्यत्वम्	966
गुणीभूतव्यक्त्यभेदाः भ	2 3	नेयार्थत्वम्	960
S 11 V	٧.		

	वेषयः ।		पृष्ठम् ।	विषयः।		पृष्ठम् ।
f	क्केष्टत्वम्		969	अभवन्मतयोगत्वम्		२१५
	अविमृष्टविधेयांशता	•••	909	अनभिहितवाच्यत्वम्		२२०
4.0	विरुद्धमतिकारिता		924	अस्थानस्थपदत्वम्		२२३
	प्रमासगतश्चतिक <i>दुत्वम्</i>		928	अस्थानस्थसमासत्वम्		२२३
τ	पद्गतदोषाणां वाक्ये पदां	शेऽपि		संकीर्णत्वम्		228
	संभवः		968	गर्भितत्वम्	•••	२२४
•	गक्यगतं श्रुतिकदु		966	प्रसिद्धिहतत्वम्	•••	२२५
100000000000000000000000000000000000000	त्राक्यगतं अप्रयुक्तम्		966	भग्नप्रकमत्वम्	•••	२२६
	त्राक्यगतं निहतार्थम्	•••	966	अक्रमत्वम्	•••	२३०
	वाक्यगतं अनुचितार्थम्	•••	966	अमतपरार्थंत्वम्	•••	२३२
A 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2	वाक्यगतं अवाचकत्वम्		968	अर्थदोषलक्षणानि		२३२
10.000000000000000000000000000000000000	गक्यगतं अश्वीलत्वम्	•••	968	अपुष्टत्वम्	•••	२ ३२
E	गक्यगतं जुगुप्सात्वम्		968	कष्टत्वम्		२३४
ξ, ε	वाक्यगतं अमङ्गलार्थत्वम्		990	व्याहतलम्	•••	२३५
A IO	गाक्यगतं संदिग्धत्वम्		990	पुनक्कात्वम्	•••	२३६
•	वाक्यगतं अन्नतीतत्वम्		990	दुष्कमत्वम्	•••	२३६
•	वाक्यगतं ग्राम्यत्वम्		989	श्राम्यत्वम्	•••	२३७
. 6	शक्यगतं नेयार्थत्वम्		999	संदिग्धत्वम्	***	२३७
ŧ	वाक्यगतं क्लिष्टत्वम्	•••	१९२	निर्हेतुत्वम्	•••	२३७
	वाक्यगतं अविमृष्टविधेयांश	त्वम्	993	प्रसिद्धिविरुद्धत्वम्	•••	२३८
	यत्तदोः साकाङ्खलविचारः		998	विद्याविरुद्धत्वम्		२३९
	विरुद्धमतिकृत्		999	अर्थशास्त्रविष्दुलम्		२४०
	ग्दैकदेशगतदोषानामुदाहर [्]	गानि	२००	कामशास्त्रविरुद्धलम्		२४०
	वाक्यमात्रदोषलक्षणम्		२०४	योगशास्त्रविरुद्धलम्	•••	२४०
3	प्रतिकूलवर्णत्वम्		२०४	अनवीकृतत्वम्		२४१
	डपहतलुप्त विसर्गत्वम्		२०६	सनियमपरिवृत्तत्वम्		२४१
í	विसंधित्वम्		२०६	अनियमपरिवृत्तत्वम्		२४३
- 217.00	हतवृत्तत्वम्	•••	२०८	विशेषपरिवृत्तत्वम्		२४३
4.75	यतिभन्नः		२०९	अविशेषपरिवृत्तलम्	•••	२४४
98 (0.884)	न्यूनपदत्वम्	•••	299	सामान्यपरिवृत्तत्वम्		२४४
933074500	अधिकपदत्वम्		399	साकाङ्कुत्वम्	•••	२४४
97,989.30	कथितपदत्वम्		२१२	अपद्युक्तलम्	•••	२४५
95,049,08	पतत्प्रकर्षत्वम्	•••	२१३	सहचरभित्रत्वम्	•••	२४६
46666	समाप्तपुनरात्तत्वम्		२१३	प्रकाशितविरुद्धत्वम्		२४६
120 (120)	अर्धान्तरैकवाचकत्वम्	•••	२१४	विध्ययुक्तत्वम्	***	२४७
1000			ere Skaliga			

अनुवादापुक्तत्वम् २४८ स्वक्तपुनःखीकृतत्वम् २४९ गौनत्वस्त्रस्य प्रावद्योषत्वम् २४९ गौनत्वस्त्रस्य प्रविद्वार्थेऽदोषत्वम् २५२ अनुकरणे सर्वेषामदोषत्वम् २५२ वक्ताधौविद्याहोषस्यापि कविद्वुणत्वम् २५२ त्वम् २५२ तेषस्य कविद्वुष्टता २५२ स्वप्टावस्य गुणत्वम् २५२ अश्रीकतिद्वर्ये गुणत्वम् २५५ अश्रीकतिद्वर्ये गुणत्वम् २५५ अश्रीतत्वस्य गुणत्वम् २५५ अश्रीतत्वस्य गुणत्वम् २५५ अश्रीतत्वस्य गुणत्वम् २५५ अश्रीतत्वस्य गुणत्वम् २५५ अश्रीवक्षत्वस्य गुणत्वम् २५५ अश्रीवक्षत्वस्य गुणत्वम् २५५ अश्रीवक्षत्वस्य गुणत्वम् २५० अश्रीतत्वस्य गुणत्वम् २५० अश्रीवक्षत्वस्य गुणत्वम् २५० अश्रीवक्षत्वस्य गुणत्वम् २६० अश्रीभवत्वस्य गुणत्वम् २६० अश्रीव्यक्षकाः २८२ अश्रीव्यक्षकाः	विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
स्वक्तपुनःसीकृतत्वम्	अनुवादायुक्तत्वम्	286	अङ्गिनोऽननुसंधानम्	२६६
पौनहक्त् स्थ काव्यदोषत्वम् २४४ तिहेंतुत्वस्य प्रसिद्धार्थेऽदोषत्वम् २५२ सञ्जकरणे सर्वेषामदोषत्वम् २५२ वक्षाचौवित्याद्देषस्यम् २५२ दोषस्य किवदुष्टता २५२ दोषस्य किवदुष्टता २५२ दोषस्य किवदुष्टता २५२ स्वप्तय गुणत्वम् २५५ सर्वेषस्य गुणत्वम् २५५ सर्वेषस्य गुणत्वम् २५५ स्वरेषस्तय गुणत्वम् २५५ स्वरेषत्वस्य गुणत्वम् २५५ स्वरेषत्वस्य गुणत्वम् २५५ स्वरेषत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ सम्पत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ सम्पत्वस्य गुणत्वम् २६५ सम्पत्वस	제가 제가 가게 못하는데 보다 무리를 들어 가게 하는데 그렇게 되는데 되었다. 하는데 없다.	२४९	प्रकृतिविपर्ययः	२६६
पौनहक्त् स्थ काव्यदोषत्वम् २४४ तिहेंतुत्वस्य प्रसिद्धार्थेऽदोषत्वम् २५२ सञ्जकरणे सर्वेषामदोषत्वम् २५२ वक्षाचौवित्याद्देषस्यम् २५२ दोषस्य किवदुष्टता २५२ दोषस्य किवदुष्टता २५२ दोषस्य किवदुष्टता २५२ स्वप्तय गुणत्वम् २५५ सर्वेषस्य गुणत्वम् २५५ सर्वेषस्य गुणत्वम् २५५ स्वरेषस्तय गुणत्वम् २५५ स्वरेषत्वस्य गुणत्वम् २५५ स्वरेषत्वस्य गुणत्वम् २५५ स्वरेषत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ सम्पत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६५ सम्पत्वस्य गुणत्वम् २६५ सम्पत्वस	अश्रीललम् •••	२४९	अनङ्गस्राभिधानम्	२६७
त्र त्रोक्तिर्युणः २६० विरुद्धयोरिष स्वयोरेकत्र निवेश- त्र स्म २५२ विरुद्धयोरिष स्वयोरेकत्र निवेश- त्र स्म २५२ विरुद्धयोरिष स्वयोरेकत्र निवेश- प्र क्ष्र कि विद्युणेरिष स्वयोरेकत्र निवेश- प्र क्ष्र क्ष्र विद्युणेरिष स्वयोदेकत्र निवेश- प्र क्ष्र क्ष्य क्ष्र क्ष क्ष्र क्ष्र क्ष्र क्ष्र क्ष्य क्ष्र क्ष्र क्ष्र क्ष्य क		२४९		२६७
विश्व विश्व होषस्यपि कवि हुण- त्वम् २५२ दोषस्य कवि द दुष्टता २५२ दोषस्य कवि द दुष्टता २५५ क्षष्टत्वस्य गुणत्वम् २५५ अप्रयुक्तिवित्तार्थयोर दुष्ट्रत्वम् २५५ अप्रयुक्तिवित्तार्थयोर दुष्ट्रत्वम् २५५ अप्रयुक्तिवित्तार्थयोर दुष्ट्रत्वम् २५५ अप्रयुक्तिवित्तार्थयोर दुष्ट्रत्वम् २५५ अप्रयोतित्वस्य गुणत्वम् २५५ अप्रतितत्वस्य गुणत्वम् २५५ अधिक पदत्वस्य गुणत्वम् २६० कथित पदत्वस्य गुणत्वम् २६० कथित पदत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तु नरात्तत्वस्य न गुणत्वम् २६० सम्तु न्यात्वस्य न गुणत्वम् २६० समाप्तु न गुणत्वम् २६० सम्तु न्यात्वस्य न गुणत्वम् २६० सम्तु न्यात्वस्य न वित्तत्वस्य न १६० सम्तु न्यात्वस्य न वित्तत्वस्य न १६० सम्तु न्यात्वस्य न १६० सम्तु न्यात्वस्य न व्यत्वस्य २६० सम्तु न वित्तत्वस्य न व्यत्वस्य व्यत	निर्हेतुत्वस्य प्रसिद्धार्थेऽदोषत्वम्	२५२	विरुद्धरससंचारिभावादीनां बाष्य	i-
वकायौविलाहोषस्यापि कविद्धण- त्वम्	अनुकरणे सर्वेषामदोषत्वम्	२५२	तयोक्तिर्गुणः	२६७
त्वम् २५२ दोषस्य कविददुष्टता २५३ कष्टत्वस्य गुणत्वम् २५३ अप्रयुक्तिनहृतार्थयोरदुष्ट्रत्वम् २५५ अश्रुक्तिनहृतार्थयोरदुष्ट्रत्वम् २५५ अश्रुक्तिनहृतार्थयोरदुष्ट्रत्वम् २५५ अश्रुक्तिनहृतार्थयोरदुष्ट्रत्वम् २५५ अश्रुक्तित्वस्य गुणत्वम् २५५ अप्रतातत्वस्य गुणत्वम् २५५ अविकपदत्वस्य गुणत्वम् २५० अविकपदत्वस्य गुणत्वम् २६० अवितपदत्वस्य गुणत्वम् २६० अतितत्वस्य गुणत्वम् २६० अतितत्वस्य गुणत्वम् २६० अतितत्वस्य गुणत्वम् २६० अत्रत्वस्य गुणत्वम् २६० अतितत्वस्य गुणत्वम् २६० अतितत्वस्य गुणत्वम् २६० अतिकृत्विमावार्त्वस्य गुणत्वम् २६० अत्रामातत्वस्य गुणत्वम् २६० अतिकृत्विमावार्त्वम् २६० अत्रामावस्य कष्टकत्यना २६४ अत्रामावस्य कष्टकत्यना २६४ अतिकृत्विमावार्तिमृहः २६५ अतिकृत्विमावार्तिमृहः २६५ अत्रानुत्वर्तिः २६५ अकाण्डे त्र्यतम् २६६ अकाण्डे त्रयनम् २६६ अकाण्डे त्रयनम् २६६ अकाण्डे त्रयनम् २६६ अन्तागारिकारीतिः २८९ अमागारिकारीनां यथाकमं वैद्-			विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्र निवेश-	•
द्विषस कविददुष्टता २५३ कष्टत्वस्य गुणत्वम् २५३ अप्रयुक्तिनेहतार्थंथोरदुष्टत्वम् २५५ अश्रुक्तिनेहतार्थंथोरदुष्टत्वम् २५५ अश्रुक्तित्वस्य गुणत्वम् २५६ स्वार्यत्वस्य गुणत्वम् २५० आप्रतीतत्वस्य गुणत्वम् २५० आप्रतीतत्वस्य गुणत्वम् २५० आप्रतावस्य गुणत्वम् २५० अप्रतावस्य गुणत्वम् २६० अधिकपदत्वस्य गुणत्वम् २६० अधितपदत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तपुनराक्तत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तप्त्वस्य गुणत्वम् २६० सम्तप्त्राचार्यत्वम् २६० सम्पत्त्राचार्यत्वम् २६० सम्पत्त्राचार्यत्वम् २६५ प्रत्तम्तवस्य कष्टकत्यन्वा २६५ प्रत्तम्य कष्टकत्यन्वा २६५ प्रत्तम्य कष्टकत्यन्वा २६५ प्रत्तम्यन्वम् २६५ प्रत्तम्यन्वम् २६५ प्रत्तम्यन्वम् २६५ अत्तक्त्विभावादिग्रहः २६५ अत्तक्त्वत्वमम् २६५ अत्तन्त्वम् प्रत्तम् २६५ अत्तन्त्वमम् २६५ अत्तन्त्वमम् २६५ अत्तन्त्वम् ग्रात्वम् व्यक्तम् २६५ अत्तन्त्वम् ग्रात्वम् व्यक्तम् २६५ अत्तन्त्वम् ग्रात्वम् व्यक्तम् व्यक्तम् २६५ अत्तन्त्वम् ग्रात्वम् व्यक्तम् २६५ अत्तन्त्वम् च्वत्वम् २६५ अत्तन्तव्वम् २६६ अत्तन्तव्वम् च्वत्वम् २६५ अत्तन्तव्वम् च्वत्वम् २६५ अत्तन्तव्वम्यत्वम् २६६			प्रकारः	२६७
स्वित्त्वस्य गुणत्वम् २५३ युणळक्षणम् २०४ युणानां रसघर्मत्वम् २०५ युणानां रसघर्मत्वम् २०५ युणानं रसघर्मत्वम् २०६ युणालंकारवाः प्रमेदः २०६ युणालंकारवाः प्रमेदः २०६ युणालंकारवाः प्रमेदः २०६ युणालंकारवः प्रणत्वम् २५० युणालंकारवः प्रणत्वम् २५० याष्ट्रवेत्त्वस्य गुणत्वम् २६० वामनाश्चुण्तवस्य गुणत्वम् २६० यतस्वर्भत्वस्य गुणत्वम् २६० यतस्वर्भत्वस्य गुणत्वम् २६० यतस्वर्भत्वस्य गुणत्वम् २६० यामनाश्चुण्तद्वर्गण्यः २६० यामाश्चुन्तराण्यः विचारः २८० यामाश्चुन्तराण्यः विचारः २८० यामाश्चुन्तराण्यः २८० यामाश्चुन्तराणः २८० यमाश्चुन्तराणः २६५ यमाश्चुन्तराणः २५ यमाश्चुन्तर	#1860 TO : 12. 이 전에 가는 사람들이 가는 것이 되었다. 그 사람들이 되었다.		अष्टमोल्लासः ।	
अप्रयुक्तनिहतार्थयोरदुष्टलम् २५५ अश्वीलत्त्रस्य गुणत्तम् २५६ संदिग्वत्तस्य गुणत्वम् २५५ अप्रतीतत्त्रस्य गुणत्वम् २५५ प्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २५५ स्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २५६ अधिकपदत्वस्य गुणत्वम् २६० स्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तुनराक्तत्त्रस्य गुणत्वम् २६० समाप्तुनराक्तरस्य गुणत्वम् २६० समाप्तुनप्राक्तस्य गुणत्वम् २६० समाप्तुनराक्तरस्य गुणत्वम् २६० समाप्तुनप्तिक्तरस्य गुणत्वम् २६० समाप्तुनप्तम् २६० समाप्तुनप्त्वम् २६० सम्तुनप्तिक्तरस्य गुणत्वम् २६० समाप्तुनप्त्वम् २६० सम्तुनप्तिक्तम्य भवम् २६० सम्तुनप्त्वम् वस्तुन्य २६० सम्तुनप्तिक्तम्य भवम् वस्त्वम् २५५ सम्तुनप्तिक्तम्य भवम् वस्त्वम् २५५ सम्तुनप्तिक्तम्य भवम्यस्य भवम्यस्य भवम्यस्यस्य भवम्यस्य भवम्यस्यस्यस्य भवम्यस्यस्य भवम्यस्यस्यस्यस्य भवम्यस्यस्यस्यस्यस्	그리다 살림이 아니라 하는 나는 사람들이 가지 않는데 살이 되었다면 하는데 살아 없다.		गुणळक्षणम्	२७४
अश्होलत्वस्य गुणत्वम् २५६ संदिग्धत्वस्य गुणत्वम् २५७ अप्रतीतत्वस्य गुणत्वम् २५७ प्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २५० प्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २५० अधिकपद्त्वस्य गुणत्वम् २६० अधितपद्त्वस्य गुणत्वम् २६० पतत्प्रकर्णत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तपुनरात्तत्वस्य गुणत्वम् २६० अपदस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६० अपदस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६० प्रामितत्वस्य गुणत्वम् २६० प्रामित्वस्य गुणत्वम् १६० प्रामित्वस्य गुणत्वम् १६० प्रामित्वस्य गुणत्वम् १६० प्राम्वस्य गुणत्वम्य २६० प्रामित्वस्य गुणत्वम्य २६० प्रामित्वस्य गुणत		२५५	गुणानां रसधर्मत्वम्	२७५
संदिग्धतस्य गुणत्वम् २५७ अप्रतीतत्वस्य गुणत्वम् २५७ प्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २५० माधुर्यगुणलक्षणस्य २५० स्रिक्षयद्वस्य गुणत्वम् २६० स्रिक्षयद्वस्य गुणत्वम् २६० पतत्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० पतत्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० पतत्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तपुनरात्तत्वस्य न गुणत्वं नािष दोषत्वम् २६१ अपदस्यसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ अपदस्यसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ अपदस्यसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ स्रिक्षात्वार्णः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६२ स्रायाचाः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६२ स्रायाचाः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६२ स्रायाचाः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६२ स्रायाचाः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६४ स्रातक्रलविभावास्य कष्टकत्यना २६४ प्रतिक्रलविभावादिग्रहः २६४ प्रताक्रलविभावादिग्रहः २६५ प्रकार्णतेवारिः २६५ स्रान्वार्णात्वस्य गुणत्वम् २६५ स्रायाचाः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६४ प्रताक्रलविभावादिग्रहः २६५ प्रताक्रलविभावादिग्रहः २६५ प्रकार्णतेविः ३६५ स्रान्वार्णिः २६५ स्रान्वार्णिकार्यां य्याकमं वैद-	요한 경우를 가지 않는데 그렇게 되었다. 그는 사람들은 사람들이 되었다면 하는데 살아 없었다. 그렇게 되었다면 살아 없었다면 없었다.	WATER VOLUME	अलंकारलक्षणम्	२७६
परकृतगुणालंकारलक्षणखण्डनम् २०८ प्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २५९ स्राधकपद्त्वस्य गुणत्वम् २६० कथितपद्त्वस्य गुणत्वम् २६० कथितपद्त्वस्य गुणत्वम् २६० पत्त्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० पत्त्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तपुनरात्तत्वस्य न गुणत्वं नापि दोषत्वम् २६१ अपवस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ अपवस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ प्रस्तेवारिणः खशब्दवाच्यत्वम् २६२ स्राधिनः स्रशब्दवाच्यत्वम् २६२ स्राधिनः स्रशब्दवाच्यत्वम् २६४ स्राधिनः स्रशब्दवाच्यत्वम् २६४ स्राधिनः स्रशब्दवाच्यत्वम् २६४ स्राधिनः स्रशब्दवाच्यत्वम् २६४ प्रतिकृलविभावाद्यहः २६४ प्रतिकृलविभावाद्यहः २६५ प्रतिकृलविभावाद्यहः २६५ प्रका गीतिः २८९ स्राधिनः च्यत्वम् २६४ प्रतिकृलविभावाद्यहः २६५ प्रवा गीतिः २८९ स्राणिकः य्रथनम् २६५ स्राणिकः य्रथनम् २६५ स्राणिकः स्राव्या वैपतिः २८९ स्राविकः त्रथनम् २६५ स्राविकः त्रथनम् गीतिः २८९ स्राविकः त्रथनम् २६६ स्राविकः त्रथनम् गीतिः ३८९ स्राविकः त्रथनम् २६६ स्राविकः त्रथनम् २६६ स्राविकः त्रथनम् गीतिः ३८९ स्राविकः त्रथनम् २६६ स्राविकः त्रथनम् त्रविकः ३८९ स्राविकः त्रथनम् त्रविकः २६९ स्राविकः त्रवनम् त्रवकः त्रवन् त्रवन् त्रवकः त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्रवकः त्रवन् त्य	[14:50] [12:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2] [15:2]		गुणालंकारयोः प्रमेदः	२७८
प्राम्यत्वस्य गुणत्वम् २५८ माधुर्यगुणलक्षणम् २५९ स्विक्षपद्वस्य गुणत्वम् २६० प्रतायक्ष्यं गुणत्वम् २६० प्रतायक्ष्यं गुणत्वम् २६० प्रतायक्षंत्वस्य गुणत्वम् २६० प्रतायक्षंत्वस्य गुणत्वम् २६० प्रतायक्षंत्वस्य गुणत्वम् २६० वामनायुक्तदशगुणमतिचारः २८२ माधुर्यव्यक्षकाः २८३ समाप्तपुनराक्तत्वस्य न गुणत्वम् २६० अोजोव्यक्षकाः २८३ अोजोव्यक्षकाः २८३ अोजोव्यक्षकाः २८३ अग्राभितत्वस्य गुणत्वम् २६० प्रताद्व्यक्षकाः २८४ अग्राभितत्वस्य गुणत्वम् २६० स्वाचित्वस्य गुणत्वम् २६० स्वाचित्वस्य गुणत्वम् २६० स्वाचित्वस्य गुणत्वम् २६० स्वाचित्वस्य न्यत्वम् २६२ स्वाचित्वः स्वच्यव्यवम् २६२ स्वाचित्वः स्वच्यव्यवम् २६२ स्वाचित्वः स्वच्यव्यवम् २६४ स्वाचित्वः स्वच्यव्यवम् २६४ स्वाचित्वस्य कष्टकत्यना २६४ स्वाच्यव्यवम् २६५ स्वाच्यव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवयव्यवम् २६६ स्वच्यव्यवयव्यवयव्यवयवम् २६६ स्वच्यव्यवयव्यवयव्यवयव्यवयव्यवयव्यवयव्यव			परकृतगुणालंकारलक्षणखण्डनम्	२७८
न्यूनपदलस्य गुणत्वम् २५९ श्रिष्ठिकपदत्वस्य गुणत्वम् २६० कथितपदत्वस्य गुणत्वम् २६० पतत्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० पतत्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० पतत्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६० समाप्तपुनरात्तत्वस्य न गुणत्वं नापि दोषत्वम् २६९ अपतस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६९ ग्रिमेंतत्वस्य गुणत्वम् २६९ ग्रिमेंत्वस्य गुणत्वम् २६९ ग्रिमेंतत्वस्य गुणत्वम् २६९ ग्रिमेंत्वस्य गुणत्वम् २५९ ग्रिमेंत्वस्य गुणत्वम्य २५९ ग्रिमेंत्वस्य	어려면 가는 어디를 가는 생물이 내려가 하면 하는 것이 되는 것을 하는 것이 없는 것이 없는 것을 모든 것이다.		गुणविभागः	२७९
अजिंगुणलक्षणम् २०० किथितपदत्वस्य गुणत्वम् २६० प्रसादगुणलक्षणम् २८० प्रसादगुणलक्षणम् २८० प्रसादगुणलक्षणम् २८० प्रसादगुणलक्षणम् २८० वामनावुक्तदशगुणमतविचारः २८२ माधुर्यव्यक्षकाः २८३ माधुर्यव्यक्षकाः २८३ भाधुर्यव्यक्षकाः २८४ भाधुर्यव्यक्षकाः २८४ भाधुर्यव्यक्षकाः २८४ भाधुर्यव्यक्षकाः २८४ भाधुर्यव्यक्षकाः २८४ भाधुर्यव्यक्षकाः २८४ किविद्यन्तम् २६२ वक्षेत्रिः २८६ अनुप्रासः २८६ स्थायिनः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६४ वृत्तः अनुप्रासः २८५ वृत्तः प्रवश्वमावाद्यक्षम् २६४ वृत्तः प्रवश्वमावस्य कष्टकल्पना २६४ वृत्तः प्रवश्वमावाद्यक्षम् २६५ प्रवश्वमावस्य कष्टकल्पना २६५ व्यन्तगारिका रीतिः २८९ प्रवश्वमावस्य कष्टकल्पना २६५ कोमला रीतिः २८९ कोमला रीतिः २८९ कोमला रीतिः २८९ कोमला रीतिः २८९ अनुष्राण्येकमं वैद-	공연 공원은 경험 시간 회사 사람들은 경험 경험 경험 시간 사람들이 모든 것이 되었다. 그 그 그 그 그 모든 속이 되었다.		माधुर्यगुणलक्षणम्	२७९
कशितपदत्वस्य गुणत्वम् २६० प्रसादगुणळक्षणम् २८० पतत्प्रकर्षत्वस्य गुणत्वम् २६१ वामनायुक्तदशगुणमतविचारः २८२ माधुर्यव्यक्षकाः २८३ साधुर्यव्यक्षकाः २८३ अभेजोव्यक्षकाः २८४ अभेजोव्यक्षकाः २८४ प्रसादव्यक्षकाः २८४ क्षेत्रविचाया वैपरीत्यम् २८४ वक्षोत्तिः २८५ खान्रवारिणः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६४ खान्रयासः २८४ खान्रयास्य कष्टकत्यना २६४ खान्रयासः २८५ खान्रयास्य कष्टकत्यना २६४ खान्रयासः २८५ प्रमावस्य कष्टकत्यना २६४ खान्रयासः २८५ प्रमावस्य कष्टकत्यना २६५ उपनागरिका रीतिः २८५ अकाण्डे प्रयनम् २६५ कोमळा रीतिः २८५ कोमळा रीतिः २८५ अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-	선생님들은 그 가는 것이 되는 것이 없는 그 것이 없는 것이 없는 것이 없었다.	14.0	ओजोगुणलक्षणम्	२७९
पतत्प्रकषेत्वस्य गुणत्वम् २६१ वामनावुक्तदशगुणमतविचारः २८२ समाप्तपुनराक्तत्वस्य न गुणत्वं नापि वोषत्वम् २६१ अजोब्यङ्काः २८४ अपत्रस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ प्रसादव्यङ्काः २८४ क्रामितत्वस्य गुणत्वम् २६१ क्रामितत्वस्य गुणत्वम् २६१ क्रामितारिणः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६२ वक्रोक्तिः २८६ स्थायिनः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६४ व्रत्तावस्य कष्टकत्यन्व २६४ व्रत्तावस्य कष्टकत्यना २६५ व्रत्तावस्य कष्टकत्यना २६५ व्रत्तावस्य कष्टकत्यना २६५ व्रत्तावस्य कष्टकत्यना २६५ व्रतावस्य गीतिः २८९ व्रतावस्य गीतिः २८९ क्रोमळा गीतिः २८९ क्रोमळा गीतिः २८९ क्रोमळा गीतिः २८९ क्रोमळा गीतिः २८९ व्रतावस्य व्रत्यम् २६६ व्रतावस्य गीतिः २८९ व्रतावस्य गीतिः ३८९ व्रतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३८९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३८९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३८९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यतावस्य गीतिः ३८९ व्यतावस्य गीतिः ३६९ व्यत्वस्य गीतिः ३६९ व्यत्वस्	통통하는 15 - 15 - 15 - 15 - 15 - 15 - 15 - 15	1975 "1975"	प्रसादगुणलक्षणम्	२८०
समाप्तपुनरात्तत्वस्य न गुणत्वं नापि दोषत्वम् २६१ अपदस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ ग्राभितत्वस्य गुणत्वम् २६१ ग्राभितत्वस्य गुणत्वम् २६१ तसस्य स्वराब्द्वाच्यत्वम् २६३ स्वरायाः २६३ स्वरायाः २६३ स्वरायाः स्वराब्द्वाच्यत्वम् २६३ स्वरायाः स्वराब्द्वाच्यत्वम् २६३ स्वरायाः स्वराब्द्वाच्यत्वम् २६३ स्वरायाः स्वराब्द्वाच्यत्वम् २६४ स्वरायाः स्वराव्यासः २८६ स्वरायाः स्वराब्द्वाच्यत्वम् २६४ स्वरायाः वेपरीत्यम् २८६ स्वराव्यायाः वेपरीत्यम् २८६ स्वराव्यायाः वेपरीत्यम् २८६ स्वराव्यायाः वेपरीत्यम् २८६ स्वराव्यायाः वेपरीत्यम् २८६ स्वराव्यायः वेपरीत्यम् २८६				२८२
दोषत्वम् २६१ आजोव्यक्ताः २८४ अपत्य्यसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ प्रसादव्यक्ताः २८४ प्रसादव्यक्ताः २८४ कामित्वस्य गुणत्वम् २६१ कामित्वस्य गुणत्वम् २६१ कामितः २८६ कामितः २८६ वस्य स्वराब्दवाच्यत्वम् २६३ अनुप्रासः २८६ स्थायिनः स्वराब्दवाच्यत्वम् २६४ अनुप्रासः २८८ स्थायिनः स्वराब्दवाच्यत्वम् २६४ विभावस्य कष्टकल्पना २६४ विभावस्य कष्टकल्पना २६४ वृत्त्यनुप्रासः २८९ प्रतावस्य कष्टकल्पना २६५ प्रवावस्य गितिः २८९ प्रवाप्तिः स्थापतिः २८९ स्थापते प्रथनम् २६५ कोमला रीतिः २८९ स्थाण्डे प्रथनम् २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-	APPRIMARY CONTRACTOR OF STATE		माधुर्यव्यन्नकाः	२८३
अपदस्थसमासत्वस्य गुणत्वम् २६१ ग्रिभेतत्वस्य गुणत्वम् २६१ रसदोषाः २६२ न्यमोद्धासः । न्यभिचारिणः खश्चव्यव्यस् २६२ स्थायनः खश्चद्वाच्यत्वम् २६२ स्थायनः खश्चद्वाच्यत्वम् २६३ स्थायनः खश्चद्वाच्यत्वम् २६४ श्वन्भावस्य कष्टकत्पना २६४ विभावस्य कष्टकत्पना २६४ प्रतिकूळविभावादिप्रहः २६५ प्रतापुनर्दोप्तः २६५ अकाण्डे प्रथनम् २६६ अकाण्डे प्रथनम् २६६ अनाण्डे च्छेदः २६६ अनाण्डे च्छेदः २६६	그 사람들은 것 같아요 하게 되어보면 하는 사람이 가득하고 있는 사람들이 되는 것이 되는 것 같아요. 그렇게 되었다면 그렇게 되었다.		ओजोव्यज्ञकाः	२८४
ग्रिभेतत्वस्य गुणत्वम् २६१ कांचेद्रचनाया वेपरीत्यम् २८४ त्यमोह्यासः । व्यभिचारिणः स्वश्चव्दनाच्यत्वम् २६२ वक्रोक्तिः २८६ स्थायिनः स्वश्चव्दनाच्यत्वम् २६४ अनुप्रासः २८८ स्थायिनः स्वश्चव्दनाच्यत्वम् २६४ वृत्तिः २८८ सनुभावस्य कष्टकत्पना २६४ व्रेत्त्रगुप्रासः २८९ प्रतिकृष्णविभावादिग्रहः २६५ उपनागरिका रीतिः २८९ प्रनःपुनर्दीप्तः २६५ कोमला रीतिः २८९ स्रकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः २८९ स्रकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-			प्रसादव्यजनाः	२८४
स्यदोषाः			कचिद्रचनाया वैपरीत्यम्	२८४
व्यभिचारिणः खशब्दवाच्यत्वम् २६२ वकोक्तिः २८६ रसस्य खशब्दवाच्यत्वम् २६३ अनुप्रासः २८८ स्थायिनः खशब्दवाच्यत्वम् २६४ वृत्तिः २८८ खनुभावस्य कष्टकत्पना २६४ वृक्तानुप्रासः २८९ विभावस्य कष्टकत्पना २६४ वृत्त्यनुप्रासः २८९ प्रतिकूळविभावादिप्रहः २६५ उपनागरिका रीतिः २८९ अकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमळा रीतिः २८९ अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-			नवमोह्नासः ।	
स्तस्य स्वशब्दवाच्यत्वम् २६३ अनुप्रासः २८८ स्थायिनः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६४ वृत्तः २८८ अनुप्रासः स्वशब्दवाच्यत्वम् २६४ वृत्तः २८९ विभावस्य कष्टकल्पना २६४ वृत्त्यनुप्रासः २८९ प्रतिकृलविभावादिग्रहः २६५ उपनागरिका रीतिः २८९ प्रतःपुनर्दीप्तः २६५ परुषा रीतिः २८९ अकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः २८९ अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां ग्रथाकमं वैदन	함께 하다면서 마음이 다 가는 것이 없는 것 같은 어디를 맞는 것이 없었다. 그는 사람들이 가는 사람들이 되었다.		वक्रोकि:	२८६
स्थायिनः खशब्दवाच्यत्वम् २६४ वृत्तः २८८ समुमावस्य कष्टकल्पना २६४ छेकानुप्रासः २८९ विभावस्य कष्टकल्पना २६४ वृत्त्यनुप्रासः २८९ प्रतिकूलविभावादिप्रहः २६५ उपनागरिका रीतिः २८९ सकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः २८९ सकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-	रसस्य खशब्दवाच्यत्वम्	२६३	그림 교하의 장인 하는 사람이 얼마를 내려가 되었다. 일반 수 없다고 있다.	366
भनुभावस्य कष्टकल्पना २६४ छेकानुप्रासः २८९ विभावस्य कष्टकल्पना २६४ वृत्त्यनुप्रासः २८९ प्रतिकूलविभावादिप्रहः २६५ उपनागरिका रीतिः २८९ प्रवापुनर्दीप्तिः २६५ पश्चा रीतिः २८९ अकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः २८९ अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-	स्थायिनः स्वराब्दवाच्यत्वम्	२६४	. N. 18 <u>. 1</u> . 18. 18. 18. 18. 18. 18. 18. 18. 18. 18	266
विभावस्य कष्टकल्पना २६४ वृत्त्यनुत्रासः २८९ प्रतिकूलविभावादिग्रहः २६५ उपनागरिका रीतिः २८९ पुनःपुनर्दाप्तिः २८९ सकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः २८९ सकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं नैद-		२६४		265
प्रतिकूलविमावादिग्रहः २६५ उपनागरिका रीतिः २८९ प्रनःपुनर्दीप्तिः २६५ पश्चा रीतिः २८९ अकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः २८९ अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-	विभावस्य कष्टकल्पना	२६४		
अकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः ३८९ अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं नैद-	प्रतिकूलविभावादिग्रहः	२६५		268
अकाण्डे प्रथनम् २६६ कोमला रीतिः २८९ अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं नैद-	पुनः पुनर्दक्षिः	२६५	**	२८९
अकाण्डे च्छेदः २६६ उपनागरिकादीनां यथाकमं नेद-	अकाण्डे प्रथनम्	२६६	<u>→</u> aa.	
	अकाण्डे च्छेदः	२६६	उपनागरिकादीनां यथाकमं वैद-	
	अङ्गस्यातिबिस्तृतिः	२६६		२८९ ै

विषयः।	पृष्ठम् ।	विषय:।		पृष्ठम् ।
छाटानुप्रासः समेदः	२८९			३२८
यमकं सविभागम्	२९१			
े श्लेषः सभेदः	२९२	열취 하고 나는 병이 되고 있다면 하는 것이 하는 것이 없는데 하는데 없다.		३२८
श्वेषस्य नवमो भेदः	२९३		•••	३२९
श्लेषविचारः	२९४	어제 그는 그는 그는 그는 사람들이 그는 그렇게 되었다. 그 그 그를 먹는 것이다.		३२९
वित्रालंकारः	३०३			339
खङ्गबन्धः	३०३		•••	``. ३३२
मुरजबन्धः	३०४			,,, ,,,
पद्मबन्धः	३०५		•••	
सर्वतोभद्रः	३०५	A-2-	•••	३३४
युनरुक्तवदाभासः	३०६	STUTES TIEFE	• • • •	३३५
द्शमोह्रासः।		ਕਾਰਿਕਾਜ਼ੀਦਿ-	•••	३३७
<u> </u>	३०८	n9	•••	३४१
	२०८ ३०९	FOTTE:	•••	३४२
44. <u>44. 44. 194. 1</u> 4. 44. 44. 44. 44. 44. 44. 44. 44. 44.	३०९	- सारक्षत्रीलक्षत		३४ ३ ३४४
<u> </u>	२०५ ३०९	मालादीपकम्	•••	384
	३०९	तुल्ययोगिता	•••	386
अप्रमाविचारः	३०९ ३०६	व्यतिरेकः		३४६
धर्मलोपे उपमा	393	आक्षेपः	•••	३४७ १
उपमानलोपे उपमा	२१२ ३१४	विभावना	•••	340
इवादिलोपे उपमा	न् । ० ३१५	विशेषोक्तिः		३५०
धर्मेवाद्युभयलोपे उपमा	₹ '`` ₹ 9 €		•••	२७° ३५१
धर्मोपमानलोपे उपमा	398			३५२
उपमेये वादिलोपे उपमा	396	-44	•••	२ ५ ५ ३ ५ ३
धर्मोपमाने वादिलोपे उपमा	३१७			
उपमायाः पश्चविंशतिविधत्वम्			•••	348
	296		•••	३५७
मालोपमा	₹98	6.76		३५७
रशनोपमा	399	~ ~	•••	344
अनन्वयः	339		•••	348
उपमेयोपमा	३२२	भाविकम्		349
उस्प्रेक्षा	३२३	काव्यलिङ्गम्	•••	3 60
संदेहः 	328	पर्यायोक्तम्	•••	३६१ २८२
रूपकम्	३२६	उदात्तम्	•••	३६ २
समस्तवस्तुविषयं रूपकम्	३२७।	समुचयः	•••	343
	2000 Berline			CONTRACTOR OF THE

विषयः ।				पृष्ठम् ।	विषय:। पृष्ठम्
पर्याय:		•••		३६६	
अनुमानम्				३६८	व्याघातः ३८०
परिकर:	•••		•••	३६९	
व्याजोक्तिः		• • • •	•••	३६९	अङ्गाङ्गिभावसंकरः ३८०
परिसंख्या	•••	• • •		३७०	संदेहसंकरः ३९८
कारणमाला				३७१	संदेहसंकरस्थलनिर्णयः ३९८
अन्योन्यम्		• • •	•••	३७२	एकाश्रयानुप्रवेशसंकरः ३९९
उत्तरम्	•••	•••	•••	३७३	अलंकाराणां शब्दार्थगतत्वनियमः ३९२
सूक्ष्मम्				३७४	[180] - 1842년
सार:		•••	•••	३७४	
		of the other		३७५	अनुप्रासदोषाः। तेषामुक्तेष्वन्तर्भावः३९४
विरोधादसं	गतेर्भेद		•••	३७५	यमकदोषः । तस्योक्तेऽन्तर्भावः ३९५
समाधिः			•••	३७६	उपमादोषाः । तेषामुक्तेऽन्तर्भावश्च ३९५
समम्		•••	•••	३७६	उपमायां कचिलिङ्गवचनादिमे-
विषमम्				३७७	दस्यादुष्टता ३९६
अधिकम्				306	कालादिभेदे उपमाया दुष्टताव्य-
प्र स् नीकम्				३७९	वस्थापनम् ३९७
मीलितम् े	•••	•••	•••	360	उपमायामपरौ दोषौ तयोरुक्तेऽन्त-
एकावली				300	भोवश्र ३९८
सरणम्		•••		369	उत्प्रेक्षादोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च ४००
आन्तिमान् आन्तिमान्				322	अर्थान्तरन्यासदोषः ४०१
				363	समासोक्तिदोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्व४०१
				३८४	अप्रस्तुतप्रशंसादोषः । तस्योक्तेऽन्त-
			•••	364	
		• • •		360	भीवश्च ४०२
			•••	400)	व्यन्थसमाप्तिः ४० ३

काव्यमाला।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः काव्यप्रदीपः ।

तत्सदुपाख्यवैद्यनाथविरचितया प्रभया समेतः।

प्रथम उल्लासः ।

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविन्दो रुचिकरकयेः स्नेहपात्रं कनीयान् । श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतस्वं व्यनक्ति ॥ वचनसंदर्भविशेषरूपस्य श्रन्थस्य शारिष्सितत्वेन स्नोतुसुचितायाः सेव्यमा-

यः सर्वेदैवतगणेषु महानुपेन्द्रब्रह्मादिभिः सततपूजितपादपद्मः । स खर्श्वनीविमलवारितरङ्गभङ्गेरस्माकमाग्र शमयत्वग्रुमं महेशः ॥ गुरुपादसरोजानि प्रणम्य च गजाननम् । काव्यप्रदीपसद्याख्यां प्रभाख्यां वितनोम्यहम् ॥

प्रक्षावत्प्रवृत्तये खिपत्रादिनामपूर्वकं मङ्गलमाचरनेवाभिष्यं दर्शयित सोनोदेव्या इति । रुचिकरकविः सपत्नभातेति ज्ञेयम् । अन्यया प्रथमतनयः कनीयानिति
च न संगच्छेत् । तस्माद्वैमात्रेयो रुचिकरकविः । अयं तु खमातुञ्यंष्ठ एवेति ज्ञेयम् ।
व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय प्रन्थादिनिवद्धपद्यं व्याख्यातुमवतारयन्नेव
तदवतारिकां वृत्तिं ताटस्थ्येन व्याच्छे चचनेत्यादि । उच्यते प्रतिपाद्यतेऽथीं
यैस्तानि वचनानि वाक्यानि । तेषां संद्भौ रचनम् । संद्भमाणानि वाक्यानीति
यावत् । 'कृद्भिहितः' इति न्यायात् । विशेषश्राविवक्षितार्थप्रतिपत्त्यनुकूलत्वे सति
निवद्धत्वम् । इत्थं च यावतां संभूय विवक्षितैकार्थप्रतिपादकत्वं तावतामेकप्रन्थत्वम् ।
महाप्रन्थानां च विशिष्टमहावाक्यार्थप्रतिपादकत्येकप्रन्थत्वम् , तत्तद्वानतरपूर्वपक्षसिद्धान्ताद्यर्थभेदेन नानाप्रन्थत्वं चाविरुद्धमिति विभावनीयम् । एकैकिस्सित्तु वाक्ये
प्रन्थव्यवहारस्तान्त्रिकासंमतत्वया हस्तादौ शरीरादिव्यवहारवद्गौण इति दिक् । प्रन्थस्य
लक्षणान्तराणि तद्षणानि च प्रकृतानुपर्योगाद्विस्तरभयाच न दर्शितानि । प्रारिप्सितत्वेनेत्यनेन वृत्तौ प्रन्थारम्म इत्यनन्तरं चिकीर्षित इति शेषो दर्शितः । समुचिततस्य क्रियाविशेषापेक्षापुरणाय स्तोतुमिति । वाग्वेवताया प्रन्थारममे सुद्धिहत्वं

नायाश्च वाग्देच्या आस्पद्भूतां कविभारतीं तद्भिन्नत्वेनाध्यवसितां प्रारिष्सित-प्रतिबन्धकदुरितशान्तये प्रन्थकृत्संस्तौति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्रादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरसरुचिरां निर्मितिमाद्धती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियम्यन्ते सौरभादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारणः पद्मत्वादिरूपो धर्मोऽदष्टं वा । ह्वादैकमयीमिति ह्वादेनैकमयीमेकस्वभावाम् । ह्वादमात्रस्वभा-

सुप्रसिद्धम् । एतत्स्फोरणायैवादौ प्रन्थस्वरूपकथनम् । इष्टेखस्य व्याख्यानं सेव्यमा-नाया इति । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' इत्यनुशासनाद्यजेः पूजार्थत्वेन 'मति-बुद्धि-' इल्पनेन वर्तमाने क्तप्रल्ययादुक्तार्थलाभः । श्लोके कविपदसमिन्याहतस्य भारतीपदस्य काव्ये प्रसिद्धिबाहुत्येन तस्यैव स्तुतिविषयत्वप्रतीतेः कविवाङ्नि-मितिरिति खोक्तिविरोधाच वृत्तौ देवतामिखयुक्तमिखाशङ्कय तदभिन्नत्वेनेला-द्युक्तम् । केवलं कविभारतीस्तुतेर्मङ्गलाप्रयोजकतया भारतीपदश्लेषापादितवाग्देवता-भेदवत्त्वेनाध्यवसिताया एव स्तुतौ श्लोकतात्पर्यमिति सूचयितुं देवतामित्युपचारेण वृत्तिकृतोक्तमित्याशयः । दुरितान्तेन विव्रस्य रूपमुक्तं वृत्तौ । व्रन्थकृदिति खस्यैव मम्मटभद्राख्यस्य कारिकाकर्तुर्निर्देशः । खनामाग्रहणं तु धीरोदात्तस्वभावतया गुण एव । भरतसंहितायां कासांचित्कारिकाणां दर्शनात्स एव अन्थकृदिति तु न युक्तम्। चतुर्थे-- 'कारणान्यथ कार्याण सहकारीण-' इत्यादि कारिकार्थे 'तदुक्तं भरतेन' इति भरतसंमतिप्रदर्शनस्यासंगतित्वापत्तेः । भरतसंहितागतानां कासांचिक्षिखनं श्रामाणिकत्वद्योतनायेति सर्वमनवद्यम् । अनयैव दिशा सर्वमवयवशो वृत्तिव्याख्यान-मस्माद्रन्थाद्वगन्तव्यम् । अस्माभिस्तु विस्तरभीतैः क्रचित्कचिदेव प्रकाशयिष्यते । नियम्यन्त इति । खाविनाभावित्वेन व्यवस्थाप्यन्त इखर्थः । सौरभपदं तद्विशे-षपरम्। आदिपदेनाह्नादकत्वविशेषादिपरिग्रहः। असाधारणः पद्मेतरमुखादिव्यावृत्तः। खस्यैव साधारण्ये इतरव्यवस्थापकत्वायोगादिदमुक्तम् । तथा च नियतिकृतस्तन्निरू-पितो यो नियमो व्याप्तिस्तद्रहितामिति श्लोकार्थः । कान्तामुखेऽपि कविप्रतिभानिर्मि-तसौरभविशेषादेः सत्त्वादिति रूढेर्बलवत्त्वादाह**—अदृष्टं वेति ।** अत्राप्यदृष्टकृतो नियमः पद्मादावेव सौरभविशेषादिरित्यादिरूप एव । तथामुष्मिकस्वर्गादिजनकादष्ट-विशेषकृतश्च नियमः स्वर्गादियोग्यशरीरान्तरोत्पादनद्वारैव स्वर्गोपधायकत्वरूपः । तद्राहिलं च 'खर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनि' इलादि कविनिर्मितौ बोध्यम् । ह्रादैकशब्दयोः कर्मधारये एकशब्दस्य 'पूर्वकालैक-' इत्यादिना समासे पूर्वनिपाते एकहादेलापत्तरन्यथा व्याचष्टे हादेनेति । धान्येन धनमयो प्राम इतिवद्भेदे तृतीया । एकशब्दो मात्रार्थे । खार्थे मयद । ततश्रायं पर्यवसितोऽर्थ इत्साह— हादमात्रेति । मात्रपदेन दुःखमोहयोर्व्यवच्छेदः । इदं च सुखदुःखमोहस्बभावे-तिव्यतिरेकप्रदर्शकसांख्यसिद्धान्तानुसारि वृत्तिप्रन्थानुरोधात्कार्यकारणयोरभेदमाश्रि-त्योक्तम् । ह्रादमात्रप्रचुरामिति तु परमार्थः । कविवर्ण्यमानवियोगशोकादेरप्यलोकिः कानन्दहेतुत्वात् । यत्तु 'विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् हादरूपं यदेकामिलेक-

वामिति यावत् । अनन्यपरतन्त्रामिति । कवेस्तत्प्रतिभायाश्चान्यो य आत्मनः परस्तदायत्तत्वरित्तम् । परतन्त्रशब्द एवायत्तवचन इति कश्चित् । नवरसरु-चिरामिति कर्मधारयः । वृत्तौ 'षड्सा न च हृद्यैव तैः' इति व्यतिरेकद्वयदर्श-नात् । न चेवं 'हृद्यैव तैः' इति हेतूपदर्शनवैयध्येम् । तैस्तिकादिसाधारणैः षड्सैरुपलक्षिता यतोऽतो न च हृद्यैवेति तद्येत्वात् । अस्तु वा तृतीयातत्पुरुष एव । न चेवं नवरसीति रूपप्रसङ्गः । त्रिगुणसचिव इत्यादिवदुपपत्तेः । न च वृत्तिविरोधः । नवरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्रत्यरसेषु नवत्वाभावेनायोगव्यवच्छेदिहृद्यत्वप्रयोजकत्वविरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् । निर्मितिनमाद्धतीति तृणोलपन्यायेन सामान्यविशेषभावेनान्वयान्न पुनरुक्तिः । अत्र निर्माणव्यतिरेकमुखेन चतुर्भुखात्कविभारत्याख्यव्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । तथा

स्येव विशेष्यत्वात्कर्मधारयेऽपि नैकहादेति प्रयोगः' इति कैश्विदुक्तं तद्युक्तम् । 'पूर्वकालैक-' इति सूत्रस्य पूर्वनिपातनियमार्थत्वेन तथा प्रयोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । नन्वन्यत्वपरत्वयोभीरतीमात्रनिरूपितत्वविवक्षायामन्यतरपदस्य वैयर्थ्यम्, भारती-भिन्नकवितत्प्रतिभासापेक्षत्वेनासंभवश्रेखतो व्याचष्टे कवेरिति । आत्मनो भा-रत्याः । यद्यपि शब्दार्थोभयात्मककाव्यरूपायां निर्मितौ शब्दांशे उपादानाद्यधीनत्व-मस्येन, तथाप्यनिर्वचनीयार्थोशे तत्रितयातिरिक्तसमवायिकारणाद्यधीनत्वव्यतिरेको विवक्षित इति भावः । 'परतन्त्रः पराधीनः' इति कोषवाक्यात्परायत्तवचनः परत-त्रशब्दः, नायत्तवचनः । भारतीभिन्नकवितत्प्रतिभाधीनत्वेनासंभवश्चेत्यस्वरसः कश्चिदिखनेन स्चितः । कर्मधारय इति । नव रसा यस्यां सा नवरसा सा चासौ .रुचिरा चेलेवं बहुवीहिगर्भ इल्पर्थः । नवरसै रुचिरेति तृतीयातत्पुरुषत्यागेनोक्त-कर्मधारयाङ्गीकारे बीजमाह वृत्ताविति । न चेति चकारेण व्यतिरेकद्वित्वावग-तेरित्यर्थः । न चैवमिति । नियतहृ यत्वमात्रव्यतिरेककथने तैरिति व्यर्थम् , प्रत्युत विशिष्टव्यतिरेकबोधकतया विरुद्धार्थकमेवेत्यर्थः । तैरिति न करणे तृतीया । किं त्पु उक्षणे । अतो न विशिष्टव्यतिरेके तात्पर्यमिति नोक्तदोष इलाह—तैरिति । इतीति षष्ट्रचन्तम् । इत्यस्य तदर्थत्वादित्यर्थः । एवमपि तैरित्यस्य हेतुगर्भत्वादनुपयोग इखसरसादाह—अस्त वेति । एवं द्विगुत्वे सति त्रिगुणेति त्रिशब्दस्य त्र्यवयव-कपरत्वेन द्विगुत्वाभावाद्यथारूपप्रसङ्गो नेलार्थः । न चेति । व्यतिरेकद्वयप्रदर्शक-प्रकाशिवरोधश्च नेत्यर्थः । कथं तत्राह—नवेति । विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकद्वयस्य प्रदर्शनं विशिष्टव्यतिरेके द्वयोरिप प्रयोजकलमस्तीति प्रदर्शयतुमित्यर्थः । उत्तमका-वाच्यातिशयव्यक्त्यं दर्शयति—अत्रेति । कविभारतीनिर्माणस्य म्स्साद्यात्मकचन्द्रादेर्वद्यनिर्माणात्प्रसिद्धे चन्द्रादेर्व्यतिरेक आधिक्यम् । 'उपमानाद्य-दन्यस्य व्यतिरेकः' इति दशमे व्यतिरेकारुंकारतया वक्ष्यते । स च विशेषणैरेव स्फट इति तद्वारा निर्मात्र्या भारत्या ब्रह्मापेक्ष्या व्यतिरेकालंकारो व्यक्न्यः। 'शिल्पोत्कर्षेण शिल्पिनोऽपि तत्प्रतीतेः । शक्येति । कारणतारूपयेखर्थः ।

१. 'ह्रचेव तैरिति' ग. २. 'निर्मिति' इत्यादि 'पुनरुक्तिः' इत्यन्तं ग-पुस्तके नास्ति.

3

नाः प्रा हि—नियतेः शक्या नियतरूपा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्र-यात्मकत्वाद्विश्वस्य सुखदुःखमोहस्वभावां, परमाण्वादि यत्समवायिकारणं तदी-यश्च यः स्पन्दस्तत्त्रभृतिसहकारिपरतन्त्रा, मधुरादिषड्सा च, न च मनोरमैव, तैः निर्मितित्वादिसादश्यवती च ब्रह्मणो निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव । एतद्विलक्षण-नियतिकृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्त्वेन तु कविभारती निर्दिष्टेति व्यक्तो व्यति-रेकः। येदेतादशनिर्मितिशालिनी, अत एव जयत्युत्कर्षेण वर्तते, न तु वर्तता-मिलर्थः । तथा सत्युत्कर्षस्यासिद्धत्वेन नमस्काराक्षेपकत्वानुपपत्तेः । नन्वेतादशे गुरुकर्मणि प्रेक्षावतासिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते युक्तिमती च । तदनेन स्तुतिमात्रमाचरता यन्न कृता तद्वलेपाद्ज्ञानाह्या। उभयथाप्यनवधेयवच-नता प्रसक्ता। अथ कृतैव, तिंक स्तुतिवन्नोपनिबद्धा विशेषाभावात्सैव वा किं नोपनिबद्धेति चेत्, उच्यते—न खलु नितमात्रोपनिबन्धे स्तुतिर्निबद्धा भवति । स्तुतिनिबन्धे त्वर्थान्नतिरपि निबद्धेव । यतो जयसर्थेन वक्तुर्विषयस्य च वैशि-ष्ट्यान्नमस्कार आक्षिप्यते । तेन तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते । यत् 'उत्तम-काव्यत्वसिद्धये व्यङ्गां दर्शयति जयत्यर्थेन चेलादि' इति वृत्त्यवतारणं तद्युक्तम् । प्रणासरूपव्यङ्गयस्यानतिशयितत्वेन ध्वनित्वाप्रयोजकत्वात् । तद्र्थे चातिशयिनो व्यतिरेकालंकोरसैवोपन्यासौचित्यादिति ॥

इहाभिधेयं ग्रन्थरूपमङ्गिनः काव्यस्य फलेन सफलमिति प्रेक्षावस्प्रवृत्त्वर्थे प्रतिपाद्यितुमाह—

अथवा व्याप्यव्यापकभावरूपयेल्थः । नियतरूपा पद्मत्ववलवद्यं सौरभिवशेषः पद्मत्ववलेव च स इति च नियमवती । भारतीनिर्मितौ तु नैवम् । कान्ता• सुखसंनिधौ पद्मे तद्भाववर्णनात्, सुखेऽपि तद्वर्णनाचेति भावः । विश्वस्येति । एकस्या एव कामिन्याः कंचित्प्रति सुखात्मकसत्त्वससुद्भूतत्वम्, सपत्नीं प्रति दुःखात्मकराः समुद्भूतत्वम्, खमलभमानं प्रति तमोरूपमोहसमुद्भूतत्वमिति रीला सर्व- पदार्थानां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति सांख्यमतानुसारेणेदम् । भारतीनिर्मितौ तु रसाद्यभावेऽप्यलंकारकृताह्वाद एवेति भावः । अतएव नवरसरिवरामित्यनेन न पौनर्कल्यम् । ब्रह्मनिर्मितेरपमानिर्द्ध्यमाह सादश्यवती चेति । कविभारतीनिर्मितिरिति वक्तव्ये कविभारतीत्युक्तिभारतीकिल्पताया अनिर्वाच्याया निर्मितेर्मारखात्मकत्वमेवेल्यभिप्रायेण । काव्यरूपाया भारत्या उत्कर्षस्याशंसनीयतया तात्पर्यव्यात्मकत्वभेवेल्यभिप्रायेण । काव्यरूपाया भारत्या उत्कर्षस्याशंसनीयतया तात्पर्यव्यात्मकत्वभ्रमित्रसायाह निन्विति । वक्तविष्यस्य चेति । विषयः प्रतिधाचौ देवतारूपः । वैशिष्ठमुपास्योपासकत्वरूपम् । आक्षिप्यते व्यज्यते । नन्वस्यदादी- व्यति तक्ष्यक्रने वक्तः किमायातमत आह निनिति । इति वक्तृगतं ज्ञानं श्रोतृ- भिर्व्यक्तमया गम्यत इल्पर्थः ॥

ननु प्रकृतप्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थे सप्रयोजनत्वं वाच्यम्, न तु तदुपेक्ष्य काव्यप्र-योजनकथनं युक्तमित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—इहेति । अभिषेयं 'शक्तिर्निपुणता—'

१. 'यदा इतीवृश' क. २. 'लंकारस्य चोपन्यासौ' क.

काव्यं यश्चसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षत्ये । सद्यः परनिर्दृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

अत्र कृत्-वित्-युज्-शब्दा भावे किवन्ताः । काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्वरूपस्य कवेरसाधारणं ताद्यवर्णनात्मकं कर्म । तत्कवेस्तावत्कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेरपादानाद्धावकादीनामिव धनम्, मयूरशर्मादीनामिवानर्थनिवारणं च करोति । सहृद्यस्य तु काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेणूत्तमं स्थायिभावास्वादनसमुद्धतं वेद्यान्तरसंपर्कश्चन्यं रसास्वादरूपमानन्दम्,
राजादिगतपृथिवीपालनादिसमुचिताचारपरिज्ञानम्, रामादिवद्धतेनमिष्टसाधनं
च तु रावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते । काव्यास्वादनकाले कवरिष सहृदयान्तःपातितया रसास्वादः । नन्पदेशार्थं नीतिशास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र
काव्येनेत्यत वक्तं कान्तासंमिततयेति । शब्दस्ताविश्वधा—प्रभुसंमितः, सुहत्संमितः, कान्तासंमितश्च । तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनाप्रधान्येन
विधिलक्षणः । स हि प्रभुरिव 'त्वमेवं कुरु' इति समाज्ञापयित । ततश्च नियुक्तः
संध्यावन्दनादौ निष्फलेऽपि प्रवर्तते । द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवानिसद्धार्थरूपः

इत्यादि वक्ष्यमाणप्रन्थरूपम् । तथा चाङ्गस्य स्वतन्त्रफलामावात्प्रधानफलकथनमङ्ग-भूतमन्थस्य फलवत्त्वबोधार्थमेवेति न निष्फलत्वं प्रन्थस्य, न वा काव्यफलकथनस्येति भावः । यथाश्रुतेऽभिषेयस्य प्रयोजनमाहेतिं वाच्ये सप्रयोजनमित्याहेतीतिशब्दानर्थ-क्यमपि बोध्यम् । किवन्ता इति । तादर्थ्यं चतुर्थः इत्यपि ज्ञेयम् । लोकोत्त-रेति । चमत्कृतिजनकेलर्थः । मुखादेश्वन्द्राचात्मकत्वेन वर्णनायाश्च शब्दार्थाश्रय-त्वात्तयोरिप तद्विशिष्टतया कविकमेत्वमविरुद्धमिति वस्यमाणलक्षणासंगतिः। अस्य रुक्ष्यतावच्छेदकत्वाच न तहैयर्थ्यमिति बोध्यम् । यश इलादेः करोतीलनेनान्वयः । श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्बहुधनं लेभे इति असिद्धम् । तथा मयूरकविः सूर्येशतकेन कुष्ठानिस्तीर्णं इत्यपि । अनर्थः पापं तत्फलं च शिवेतरपदार्थः । सद्यःपरपदार्थावाह—अनन्तरमेवेत्यादिः । उत्तमत्वं च सुखस्य खतः पुमर्थत्वात् । अन्येषां तु सुखसाधनत्वादपक्रुष्टत्वम् । वक्ष्यमाणस्करूपस्य रसस्य प्रागसिद्धत्वेनाखादनरूपत्वेन च तदाखादनासंभवात्तस्यैव चानन्दत्वेन तत्स-मुद्भतत्वासंभवादाह—स्थायीति । तथा च रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसपदं रत्यादि-स्थायिभावपरमिति भावः । विभावादीनामप्यास्वादविषयत्वेऽपि प्राधान्यात्स्थायि-मात्रोपादानम् । आखादनं वैषां मुहुर्मुहुर्विभावनम् । रसरूप आखादो रसाखादः । संमितशब्दखुल्यपर्यायः । शब्दस्ताचिदिति । उपदेशकशब्द इलार्थः । शब्दप्र-थान इति । विधिरूपशब्दवलादेव प्रवर्तक इति तदनुसारेणैव फलक्पार्थलाभः, न तु फलवरोन तदन्यथात्वकल्पनेति राब्दप्राधान्यम् । तदाहुः—'न विधौ परः शब्दार्थः' इति । लाक्षणिकोऽर्थं इत्यर्थः । शासनेति । प्रवर्तनारूपशब्दभावनेत्यर्थः । निष्फलेऽपीति । खर्गोदिफलरहितेऽपीलर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य तत्रापि फलन

8

नाः यात्मः प्रा यश्च र निर्मा

2

ध

¥

7

VO!

नियति रेकः । मित्यर्थ

गुरुकर स्तुतिः नताः । नोपनि

स्तुति ष्टयान काव्य

> शणाम व्यक्ति

्रह्यं प्रतिप पुराणेतिहासादिः । स हि सुहृदिव 'एवं कृते इद्मिष्टं भवति, एवं च कृते इद्मिन्छम्' इत्येतावन्मात्रं बोधयति, न त्वाज्ञापयति । तृतीयस्तु ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः । तत्र हि रसाङ्गभूतो यो व्यापारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यञ्जनारूपो वा तिन्निष्पाद्यसादिव्यक्तिनिष्पाद्कतया शब्दा-र्थयोद्वंयोरिष गुणत्वाद्रसत्येव प्राधान्यम् । स च कान्तासंमितत्वेनोपदेशं करोति । तेनैतदुक्तं अवति—ये सुकुमारमत्योऽतिसुखिस्वभावा राजकुमा-राद्यो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्यास्तान्काव्यं कान्तेव सरसतापादने-नाभिमुखीकृत्योपदेशं प्राह्यति । गुडजिह्विकया शिश्चिनवौपधम् । यदाहुः—

'स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुञ्जते । प्रथमालीदमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥'

यत एतावदिष्टविशिष्टं काव्यम्, अतः सर्वथा तद्वेतुरुपादेयः ॥

नन्वेवमप्यभिधेये किमायातम्, किं च हेतुमज्ञात्वा तदुपादानं कथं स्यादि-त्यपेक्षायां काव्यज्ञशिक्षारूपतया काव्याङ्गत्वं मन्थस्य प्रतिपादयन्नेव कारणा-न्तरमध्याह—

शक्तिनिंपुणता लोकशास्त्रकान्याद्यवेक्षणात्। कान्याज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्धवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजभूतो देवताप्रसादादिजन्मा संस्कारविशेषः प्रतिभाव्य-पदेश्यः । तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेत्, निपुणतादिकारणान्तरसद्धा-वेऽप्यनुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्य व्यतिरेकः । स च विशेष्यस्य काव्यप्र-

त्वोपगमात् । अर्थस्तात्पर्यवानिष्टानिष्टार्थबोधनमात्रपरः । सिद्धो विधयोथीं यस्य तद्दूप इत्यर्थः । रसप्रधानो रसप्रतीत्युद्देशकः । विभावादीनां संयोजनं समूहालम्बन्म् । अथवा प्रमुसंमिते शब्दप्राधान्याच्छक्यार्थपरत्वम् । पुराणादावर्थवादरूपत्या छाक्षणिकार्थपरत्वम् । काव्ये तु रसरूपव्यङ्ग्यप्राधान्याक्षज्ञनेव रसाङ्गभूतव्यापारो जाह्य इत्याह—व्यञ्जनारूपो वित । शब्दार्थयोर्व्यजनास्कपनिष्पादकत्वाभावाक्षज्ञनाफलोपकार्याङ्गत्वं तयोरित्याह—तिश्वष्पाद्यति । कान्तासाम्यमाह—सर-सतेति । कान्तारसो लौकिकशृङ्गारः । काव्ये त्वलौकिको मुख्यः । अभिमुखीकृत्य आस्वादने सादरीकृत्य । कान्तोपदेशस्तु स्वसमीहितवसनालंकारादिसंपादनरूपः । काव्योपदेशस्तु रामादिवदिति प्रागेवोक्तः । कारिकातात्पर्यार्थमाह—यत इति ॥

अभिषेये प्रकृतप्रन्थे । संस्कारोऽदृष्टं तद्विशेषः । विशेषमेवाह —प्रतिभेति । काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः प्रतिमा । तया कार्येण विशेषतो व्यवहार्यः । तद्धेतुभूत इति यावत् । तस्या इति । शक्तेरित्यर्थः । व्युत्पत्त्यभासाप्रतिभो-त्पत्त्या काव्यसंभवादिति भावः । समाधत्ते — निपुणतादीति । तथा च निपुणतादिजन्यप्रतिभायामप्यनुपहसनीयत्वविशिष्टकाव्यानुत्पत्तेस्तदविद्यन्ने शक्तेरेव हेतु-त्वभित्यर्थः । एवं च शक्तिजन्यतावच्छेदकं प्रतिभागतं वैजालं विजातीयकाव्यजन-

प्रकर पदार्था रसाध पोनरू तीनि रसात विषय देवता न्यति

भिर्व्ध

योजन

सरस्य, विशेषणस्यानुपहसनीयत्वस्य वा व्यतिरेकात्सर्वत्राविशिष्टः । न चैवं कारणान्तरं किंचिदायातु न तु शक्तिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धातिरेकिण्येव तद्धेतौ शक्तिव्यपदेशात् । छोकः स्थावरजङ्गमात्मकछोकस्य वृत्तम् । योगादु-पचाराद्वा । धर्मिमात्रपरामशस्य न्युत्पत्यनाधायकत्वात् । शाखं छन्दःशास्त्रादि । काव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि । आदिप्रहणादितिहासादि । तेषां विमर्शनाद्वयुत्पत्तिर्निपुणता । काव्यज्ञशिक्षा काव्यं कर्तुं रसानुगुणतया प्रवन्धादी घटियतुं च ये जानन्ति तदुपदेशः । तैया करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्ति-रभ्यासः । हैतिशब्दो मिलितोपस्थापनाय । अन्यथा तद्वेयर्थ्यमेव स्थात् । तथा च काव्यस्योद्धव उत्कृष्टोत्पत्तिः । तथा कार्येण मिलितानामुपधानम् । दण्डच-कादीनामिव घटेन । न तु मिलितत्वेन कारणतैवेति अमः कार्यः ॥

कतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः । यां विनेति । प्रकाशस्याप्यनुपहसनीयत्ववि-शिष्टकाव्ये शक्तेर्व्यतिरेकव्यभिचाराभावप्रतिपादने तात्पर्यमनेनोक्तम् । कारणान्तरं विजातीयव्युत्पत्तिरूपम् । न तु शक्तिरिति । उक्तादृष्टरूपेत्यर्थः । प्रसिद्धेति । तथा च तदेव शक्तिपदार्थोऽस्लिखर्थः । शक्नोत्यनया काव्यं कर्तुमिति व्युत्पत्तेः । वस्तुतस्तदवच्छिन्ने उक्तादष्टमेव हेतुरिति तनिराकर्तुं शक्यमिति भावः। रसादिवि-षयकवासनाविशेषस्तु निपुणतैवेति न सा शक्तिपदार्थं इति ज्ञेयम् । केचिच यां विनेति प्रन्थं शक्तिद्वयाभिप्रायेण व्याचक्षते -- यां निर्माणशक्तिं विना काव्यं न प्रसरेत्र भवेत् । यां च बोद्धशक्तिं विना निर्माणशक्ला प्रस्तमप्युपहसनीयं स्यात् । चमत्कृतेरसंपत्तेरिति । तद्युक्तम् । अस्येति प्रकृतकाव्यपरामर्शात्कारणशक्तेरेव वक्त-व्यतया बोद्भाक्तिकथनस्यासंगतत्वात् शक्तिद्वयपरत्वे शब्दस्वारस्यमङ्गाच । समु-ह्यासे चेत्यनेनानुपहसनीयत्वस्यैव कथनादिति । योगाह्योक्यत इति छोकव्युत्पत्तेः । रूढिप्रावल्यादाह--उपचाराद्वेति । उपचारो लक्षणा । छन्दःशास्त्रादीति । आदिना प्रकाशोक्तव्याकरणादिपरिग्रहः । इतिहासादीति । आदिना पुराणबृह-त्कथादिसंग्रहः । विमर्शनात्पुनःपुनः श्रवणात् । व्युत्पत्तिस्तत्तदर्थरसादिगोचरः संस्कारः । रसानुगुणतयेति । यो रसः प्रकान्तस्तदानुगुण्येन वर्णनात्मकं काव्यं तत्प्रकमे निवेशनीयम्, न तद्विरोधि । अन्यथा रसव्याघातापत्तेरित्यर्थः । इदं च योजनाज्ञानं दोषाभावादिवैशिष्ट्यप्रयोजकतया काव्यहेतुः। मिलितेति । शक्ला-दिसमुदितेलर्थः । वैयर्थ्यमुपलक्षणम् । हेतुरिलेकवचनानुपपत्तेः । तथा च समुदा-याभिप्रायमेकवचनम् । हेतुत्वं च फलोपधायकत्वरूपं त्रिध्वेकरूपमित्यभिप्राय इत्याह - तथेत्यादि । उपधानं प्रयोजकत्वरूपः संबन्धः । दण्डेत्यादिदृष्ट्यान्तेन तृणारण्यादिवद्वैकल्पिकहेतुःवनिरासः । तेषामन्योन्यनिरपेक्षतया कार्योत्पत्तिप्रयोजक-त्वेन समुदायस्य तथात्वविरहादिति । कारणतेव स्वरूपयोग्यतेव । मानाभावादण्डा-दिष्वपि तथात्वापत्तेश्वेति भावः॥

 ^{&#}x27;तथा' सर्वेषु पुस्तकेषु. २. 'इति' ख-पुस्तके नास्ति.

₹

हि नाः प्रा

या

A A रेः A

गुः

7 नः नो ₹₹

ㅂ

क য়া

छ:

व्य

प्र

र भे त

स

fi 3

एवं कारणमुक्तवा काव्यस्य लक्षणमाह—

तददोषौ शब्दार्थो सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।

निर्देषस्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यौ । गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्धाक्षकपरं गुणपदम् । न त्वलंकारेऽतिच्याप्तिः । सालंकारत्व-विशेषणातुपादानादिति न वाच्यम् । यतः कापीत्यनेनैतदुक्तम् —यत्सर्वत्र सार्लः-कारो शब्दार्थों काव्यम्, क्वीचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नञी-ऽल्पार्थत्वात् । अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्व एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्विमष्टमेवेति ऋजुः पन्थाः। वयं तु पञ्चामः—नीरसे स्फुटालंकारविर-हिणि न काव्यत्वम् । यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः । तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्— "अत एव रसानुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयं पुष्णाति । यथा—

> 'सुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः। येनैकचुलके दृष्टो दिव्यो तो मत्स्यकच्छपौ ॥'

लक्षणिमिति । लक्ष्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञायतेऽनेन लक्ष्यपदार्थं इति लक्षणम् । अनेन स्वं रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपपदं प्रकाशस्यं व्याख्यातम् । तथा हि चमत्कृतिजन-कीभूतं वर्णनं काव्यमित्युक्ते चमत्कृतिजनकतावच्छेदकरूपस्येष्टतावच्छेदकस्याज्ञानम्। तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । तत्कथनं काव्यशिक्षारूपे प्रन्थे क्रियत इत्यर्थः । प्रागुक्तस्य वर्णनात्मकलक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दार्थोभयाश्रितत्वात् । कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वस्य चार्थं एव सद्भावात् । अर्थवित्रस्याभ्यर्हितत्वाच अर्थविशिष्टशब्दस्यैव तत्त्वानोचि-लाडुभयोपादानम् । तत्र च 'नामरूपे' इलादौ वेदे, 'वागर्थाविव' इलादौ लौकिके प्रयोगे शब्दप्राथम्यात् शब्दोद्भवत्वाचार्थस्य शब्दप्राथम्यम् । तत्र शब्दप्रयोजनावै-चित्र्ये शब्दः काव्यम् । अर्थप्रयोजनावैचित्र्येऽर्थः । उभयवैचित्र्ये द्वयमपि । न तु काव्यत्वमुभयपर्याप्तम् । योजनारूपस्यालंकारादिवैशिष्टचरूपस्य वा व्यासज्यवृत्तित्वा-योगात् । 'एको न द्वौ' इतिवल्लोकैवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तेश्व । उभयवै-चित्र्ये काव्यद्वयमिति व्यवहारः स्यादिति चेन्न । विजातीयैकचमत्कृतिजनकत्वेनैकत्व-स्पैन व्यवहारात् । 'काव्यमुचैः पट्यते,' 'काव्यं श्रृंतमर्थो न ज्ञातः' इलादि व्यवहा-रश्च शब्दांशे नोपपन्न एव । अर्थमात्रवैचिन्न्ये तु काव्यशब्दस्य शब्दमात्रपरतयो• पपनः । 'काव्यं बुद्धम्' इत्सादिव्यनहारश्वार्थस्य काव्यत्वसाधको ज्ञेय इत्सरं विस्त-रेण । गुणस्येति । जातावेकवचनम् । 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' इस्रष्टमे रसनिष्टत्वं गुणानां वस्यते । तद्वधञ्जकेति । 'मूर्भि वर्गान्लगाः' इलादि वस्यमाणवर्णयोज-नापरमिलर्थः । अतो नासंभवः, नापि नीरसेऽव्याप्तिरिति भावः । ऋजुरिति । चमत्कृतिजनकत्वाभावात्काव्यत्वमयुक्तमिस्यसरसोऽत्र सूचितः। 'क्षत एव' इसा-

१. 'कचित्तु' ख-ग. २. 'श्लोकवानयं' ख. ३. 'बुद्धं' ख.

इसादौ । अत्र ह्यद्धतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति।" ईति। नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलंकारः स्यात्तिककृतश्चमत्कारः स्यात्। चमत्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा। अनलंकृती पुनः कापी-स्यनेगप्यस्फुटालंकारस्य कचिदेव काव्यत्वम्, यत्र रसादिः स्फुटः। न तु सर्वनेत्रेसेतदेव प्रतिपाद्यते। तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेषणम्। किं तु स्फुटालंकारसान्यतरवत्त्वम्। न चैवमिप रसवत्यनलंकारे काव्यत्वप्रसङ्गो दोषाय। इष्टापत्तेः। यथोदाहते 'मुनिर्जयति' इत्यादौ। यदि श्रद्धाजाङ्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा, तदा सालंकारत्वे सतीलिप पूरणीयमिति।

स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा-

'यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः । सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधिस वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥' अत्र रूपकादीनामसंभव एव । असीलस्य विभक्तिविपरिणामादस्तु दीप-

रभ्य 'मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति' इत्यन्तो ध्वनियन्थः। छाया कान्तिः। चमत्कृतिरिति यावत् । **एतद्वेति ।** अन्यथा हि सालंकाराविलेव ब्र्यादिति भावः । उदाहरणं वृत्तौ तदर्थश्चोदाहरणचन्द्रिकायामस्मत्कृतायां सविस्तरं द्रष्टव्यः।

१. 'इति' ख-पुस्तके नास्तिः २. 'स्वाधीनपतिका काचिदसकृदुपमुक्तेष्वपि वरोप-करणादिषूत्कण्ठोत्पत्त्या तेषामत्यन्तोपादेयतां स्चयन्ती सखीमाह-यः कौमारेति। अत्र हिराब्दस्य यद्यपीत्यर्थकतया अस्तिकियाध्याहारेण च यः कौमारहरो वरः स एव यद्यप्यस्ति, चैत्रक्षपास्ता एव यद्यपि सन्ति, उन्मीलितमाळतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलास्ते च यद्यपि सन्ति, असि च सैव यद्यप्यसि, तथापि तत्र रेवारोधिस तत्र वेतसीतरुतळे तत्र सुरत-व्यापारलीलाविधौ चेतः समुत्कण्ठत इत्यन्वयः । कौमारं बाल्यं परमरसिकतया तदवस्था-यामि संभोगेच्छोत्पादनेन इतवांश्चोरितवानिति कौमारहरः। ततश्चाकृत्रिमप्रेमपात्रताप्रक-टनेनानुरागदार्ढ्यध्वननम् । वियते प्रियत्वेन स्वयमङ्गीक्रियत इति वरः । तेनोमयानुरा-गलामः । स पत । उपभुक्तान्यो नेलर्थः । चैत्रस्य क्षपा रात्रयस्ता एवेति पूर्ववत् । जन्मीलिता विकसिता या माळती तथा सुरभयः शोभनगन्धाः माळती च वासन्तीलता। न तु जातिः चैत्रे तस्या असंभवात् । प्रौढा रत्युद्दीपनादिप्रागरभ्यशालिनः । अतो सन्द-त्वेऽप्यितरोधः । कदम्बस्य धूलीकदम्बाख्यपुष्पिवशेषस्य संबन्धिनः, सर्वदिवसंचारित्वेन कदम्बाकारा वा अनिला वायवः। वसन्ते कदम्बान्तरस्वासंभवात्। चोऽवधारणे। अत प्रवेत्पर्थः । अत्र च प्रौढा इति क्षिष्टविशेषणवलान्मालत्यनिलयोनायिकानायकत्वप्रतीतिः । चकारोऽप्यथों भिन्नक्रमः । असीलहमर्थकमन्ययम् । अन्यथा सैवेलस्योद्देश्यालामात् । सैवेलस्योत्कण्ठा इत्ववस्थान्तरं न प्राप्तेत्वर्थः । तथापि एतेषामसकृदुपभोगेऽपि । तत्रेत्युपभुक्त इत्यर्थकं सप्तम्यन्तं त्रितयेऽप्यन्वेति । तेन सुरतलीलाविधिरपि नान्याद्वशो येन ऋीडास्थान नैक्येऽप्यत्कण्ठा स्यादिति व्यज्यते । रेवाया नर्मदाया रोधिस तीरे । वेतसीलता विशालतया

医石虫属症状体 沙联节节 联节节 超

प्र

₹

कमिति चेन्न । असीलसाहमर्थकाव्ययत्वात् । अत्रास्मि करोमीतिविक्रया-पद्त्वेऽपि न दीपकत्वम् । तद्नवियनां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वात् । दीपकस्य तु माकरणिकामाकरणिकविषयत्वात् । सादृश्यामतीतेश्च न तुल्ययोगिता । सम-चयोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणो न संभवत्येव । अतादशश्च न चारुवहेतः । विशेषो-क्तिविभावने विद्यमाने अपि न स्फुटे। कथमिति चेत्, इत्थम् विशेषोक्ति-स्तावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्याभाववचनम् । अत्र चानुत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयो-रूपभुक्तता । तत्सत्त्वे यद्यप्यनुत्कण्ठाभाव उत्कण्ठारूपो निर्दिष्ट एव. तथापि नानुत्कण्ठाभावत्वेन, किं तूत्कण्ठात्वेनैव । तस्मादस्फुटत्वमस्याः । यदि चेतो-ऽनुत्किण्ठतं नेत्यभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् । एवं कारणाभावेऽपि कार्योत्प-त्तिवचनं विभावना । अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरतत्ता । तद्भावश्च यद्यप्युक्त एव तथापि नातत्ताविरहत्वेन, किं तु तत्तारूपेणैव । अभावाभावस्य तत्त्वात् । अतोऽस्या अस्फुटत्वमेव । न च स एवेस्वेवकारेणातत्त्वाभावप्रतीतेरत-त्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्विमति वाच्यम् । विशेषणसंगतेनैवकारेण विशेष्ये विशेषणायोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याय्यते, न तु विशेषणाभावाभाव एवाहत्य । पर्थवसानं तु तत्रेत्यस्फुटत्वमेव । एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणाभाव एव नाहत्य प्रत्याच्यते, किंतु विशेषणयोगाभाव

इवायभावेनोपमाया असंभवः स्पष्ट इति रूपकादीनामित्युक्तम् । अत्रास्मीति । अन्यत्र 'यूयं कुसुमावचायंकुरुष्वमत्रास्मि करोमि सख्यः' इति वक्ष्यमाणोदाहरणवदि- स्वयः । सादर्येति । तद्रमकतयैव तस्याश्रमत्कारित्वेनास्रंकारत्वादित्यर्थः । वक्ष्य- माणेति । एकस्मिन्कार्थेऽनेककारणोक्तिरित्येके । गुणिक्रयायौगपद्यात्मा चापरो वक्ष्यते । स तु नात्रेत्यर्थः । अतत्तानुपमुक्तता । विशेषणायोगस्य विशेषणसंबन्धा- भावस्य । एवं विशेषण्येति । वस्तुतस्तु तत्तैवात्र विशेषणमिति प्रसङ्गाद्विशेष्यसंग-

ळतान्तराश्रयत्वेन च तरः । तद्देष्टितो वान्यस्तरः । तस्य तलमभोदेशस्तस्मिन् । सुरतानुकूळ्व्यापाररूपा या लीला कुसुमाभरणादिप्रसाधनादिरूपा सिताश्रेषचुम्बनादिरूपा वा
तस्या विभो संपादने चेतोऽन्तःकरणं समुत्कण्ठत उत्सुकं भवतीत्यर्थः । अत्र वरोपकरणादीनामनुपमुक्तत्वस्य प्रसिद्धस्य कारणस्याभावेऽपि तत्कार्यस्रोत्कण्ठारूपस्रोत्पत्तिकथनरूपा
विभावनालंकारः । वरोपकरणादीनामत्यन्तोपादेयत्वस्याप्रसिद्धस्य कारणस्य विभावनात् ।
अस्फुटत्वं चानुपमुक्तत्वाभावेनाकथनात् । एवमसक्कदुपमुक्तत्वरूपकारणसत्त्वेऽप्यनुत्कण्ठारूपकार्यस्याभावकथनाद्विशेषोक्तिरप्यलंकारः । पूर्वत्रानुपमुक्तत्वरूपकारणाभावत्वेनाकथनादिद्याप्यनुत्कण्ठारूपकार्यभावेनाकथनादस्पुटालंकारोदाहर्णत्वम् । पार्यन्तिकास्वादहेतुश्चात्र
विप्रलम्मः । स्वाधीनपतिकाया अपि क्रीडास्थानाप्राप्त्यादिना सुरतप्रतिवन्धे तत्संभवात् ।
सविसर्गगुरुरेपानुप्रासो विप्रलम्भीयमाधुर्याननुगुणत्वादचमत्कारित्वेनास्फुटः । एवं चैत्रक्षपाः
प्रौढा इत्येतन्मध्यगतत्वादुन्मीलितमाल्वीत्यस्याप्यस्फुटतेति । श्रतप्रतिवन्धिन्दकासंक्षेपः
१. विशेषणासंवन्धा—१ गा.

इति द्रष्टव्यम् । अत एव 'शङ्काः पाण्डुर एव' इत्यादो नापाण्डुरः', 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादो च 'नान्यो धनुर्धरः' इत्यादिः कदाचित्स्फुटत्वार्थं प्रयुज्यते । दण्ड्यप्याह—'त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुत्यं नान्येन केनचित्' इति । अन्यथा पुनरुक्तिस्तत्र स्यादिति । अन्योरस्फुटत्वे च संदेहरूपसंकरोऽप्यनयोरस्फुट इति विभावनीयम् । शृङ्काररूपरसस्य स्फुटत्वाद्रसवद्छंकारः स्फुट इति चेन्न । रसस्यात्र प्राधान्यात् । अप्राधान्य एव तस्याछंकारत्वोपगमात् ।

अर्वाचीनास्तु—''यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरल्लिषयं वा स्यात् । दोषाणां दुर्वोरत्वात् । तस्मात् 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति तल्ल-क्षणम् । तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव । परं त्वपकर्षमात्रम् । तदुक्तम्—

> 'कीटाँनुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥' इति ।

् एवं चालंकारादिसत्त्वे उत्कर्षमात्रम् । नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौणः" इत्याहुः ॥

अथास्य भेदांस्तहक्षणानि चाह—

इदमुत्तममतिश्रयिनि व्यक्त्ये वाच्याख्वनिर्वधेः कथितः॥ ४॥

तैवकारार्थप्रदर्शनं बोध्यम् । संदेहेति । वरोपकरणादेरत्यन्तरमणीयताया रसोद्वो-धनिकाया उमयथापि सिद्धिरिति मावः । रसवद्छंकार इति । वस्त्वछंकार-रसरूपस्य त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्यस्य वाच्योपस्कारकतयाछंकारत्वमेवेति भामहोद्धटप्र-मृतिचिरंतनाछंकारिकमतेनेयं शङ्का । अर्वाचीना इत्यस्वरससूचनम् । तद्वीजं तु—वस्त्वछंकारप्रधानेषु काव्येषूक्तछक्षणस्याव्याप्तिः । न चेष्टापत्तिः । महाकविसंप्रदाय-भङ्गप्रसङ्गात् । छक्ष्यानुसारेण हि छक्षणव्यवस्था, न तु वैपरीखेन । वर्णितानि च महाकविभिर्जछप्रवाहवेगादीनि किषवाछादिचरितानि चेति । यत्तु दोषरिहतं काव्यं दुर्छभमिति 'न्यक्कारो द्ययं' इत्यादौ, 'तथाभूतां दृष्ट्या देशा काव्यत्वं सर्वानुभविसद्धं नोपपद्यत इति तत्रोच्यते—दोषत्वं द्युदेश्यप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वम् । तचानुभववछान्तत्तद्धङ्क्ष्यवाच्यवेचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्धानस्य चेति 'न्यक्कारः' इत्यादौ विशिष्टाभावसंभवात्र काव्यत्वक्षतिः । यस्य च न व्यङ्ग्यवेचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रति दुष्ट-त्वाभिप्रायेण तदुदाहरणम् । अत एव 'वक्ताद्यौचत्यवशाहोषोऽपि गुणः कवित् 'इति वक्ष्यते । तथा अप्रतीतत्वं तच्छास्रइं प्रखदोषः, अन्यं प्रति तु दोष इति 'कीटानुविद्ध—' इत्यस्यापि रसादिवैचित्रये दुष्टस्यापि काव्यत्वम् । विशिष्टदोषविर-हादिति तात्पर्यमिति दिक् ॥

अथेति । सामान्ये ज्ञाते विशेषजिज्ञासोदयादिति भावः । प्रकाशे भेदपदं भाव-

१. साहित्यदर्पणकारादय इत्यर्थः ् २. 'कीटादिनिद्ध' क.

थ हिंदी कर कि कि _{नि}रंदि हो स्थापन के क्ष

इदं काव्यं वाच्याद्तिशयिन्यधिकचमत्कारकारिणि व्यङ्ग्ये उत्तमम् । पटा-दिभिः पदेः स्कोटरूपं शब्दब्रह्म व्यज्यते । तस्माद्मिव्यक्ताद्र्थप्रत्ययः । तादशस्य स्कोटव्यक्षकस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः । अतः प्रधानीभृतव्यङ्गव्यक्षकत्वसाधम्योद्धणीभृतवाच्यं यद्माङ्गयं तद्मक्षनक्ष-मस्य शब्दार्थथुँगळरूपस्योत्तमकाव्यस्य बुधैध्वनिपण्डितैध्वनिरिति संज्ञा कृता । यथा—

'तिःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं ततुः । मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥'

करणव्युत्पत्तिभ्यां विभागविशेषस्रक्षणोभयपरं व्याख्यातम् । उत्तमस्य ध्वनिसंज्ञायां हेतुमाह—पटादिभिरिति । पदशब्देन पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतोऽन्सवर्ण एवोन्च्यते । पचतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्फोटेति । स्फुटयसर्थभिति स्कोटः स च ताव-द्वर्णोपाध्यनुगतब्रह्मरूप इसर्थः । तदभिव्यक्तिश्च तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः । मृख्यार्थ-

१. 'युगलस्योत्तम' ख-ग. २. 'नायकानयनाय प्रेषितां तं संगुज्यागतां दृतीं प्रति विदरधोत्तमनायिका स्नानकार्यत्वप्रतिपादनमुखेन संभोगचिह्नान्युद्धाटियतुमाह — निःशेषेति। अयि मिथ्यावादिनि वान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे दृति, इतो वापीं स्नातुं गतासि न पुनस्तस्या-थमस्यान्तिकम् । यतस्तव स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनभित्याद्यन्वयः । मिथ्यावादिनि मया गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि नागत इति मिथ्याभाषणशीले । बान्धवजनस्य मद्रपस्याज्ञातः स्वार्थपरायणतयानाकलितः पीडाया आगम आगमनं यया तथाविषे । दूति, न तु सखि । तेन मिथ्याभाषणशीलत्वस्य योग्यता व्यज्यते । इतो ममान्तिकाद्वापी प्रति स्नानाय गतासि । खानकालानतिकमलोभात् । पुनरिति पुनरेवार्थे । नैवेलर्थः । तस्य वहुधा कृता-पराधस्य । अत एवाधमस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य । अन्तिकं समीपं गतासीत्यनुपङ्गः । उक्तार्थे साधकमाह—निःशेषेत्यादि । तवेत्यस्य स्तनतटादिभिः सर्वे-रन्नयः। यतस्तव स्तनयोस्तटं प्रान्तसमदेशः। निःशेषं च्युतं स्खलितं चन्दनं यसाज्ञथा-भूतम् । न तु स्तनसध्यादि । वापीगतवहुल्युवजनत्रपापारवश्यादंसद्वयल्याप्रस्वस्तिकाकः-तिभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मुद्धः परामर्शात । अत एव च्युतमित्युक्तम्, न तु क्षालितमिति । युवजनसंमदेन तत्राप्यनवकाशात् । व्यक्क्यपक्षे तु—मर्दनाथिक्यात्तटमेव तथाभूतमिति व्यक्तमेव । पवमथरो निर्दृष्टरागः निःशेषं मृष्टो रागो यस्य स तथा । उत्ता-नत्वेन बहुळजळसंबन्थात् । न तृत्तरोष्ठः । न्युञ्जतया तत्संबन्थमान्यात् । व्यङ्गपक्षे तु---चुम्बनकृतं तथात्वमिति । किं च, नेत्रे दूरमुपरिभाग एवानञ्जनेऽञ्जनरहिते । स्नानकाले मुद्रणान्मध्ये जलसंसर्गाभावात् । न्यङ्गपक्षेऽपि प्रान्त एव चुम्बनविधानादनञ्जनत्वम् । तथा इयं तव तनुस्तन्त्री कृशा । अत एव शीतवशात्पुरुकिता पुरुका रोमोद्गमाः संजाता अस्याः सा तथामृता । न्यक्त्रपक्षे तु-सुरतरससरणात्पुलकोद्भमः । एवं विदग्धाया गृह-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते। नन्वत्र सुख्यार्थवाधाद्विपरीतलक्षणया तदन्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव युज्यते, न तु व्यक्रम् । अन्यथा 'साहेन्ती' इत्यादिवक्ष्यमाणळक्षणामूळव्यञ्जनोदाहरणेऽपि विपरीतलक्षणा न स्यात् । विशेषाभावादिति । अत्र केचित्—'सत्यमत्र विपरी-तरुक्षणा । वृत्तिग्रन्थस्तु तदन्तिकमेव गतासीत्यन्न रुक्ष्यत इति शेषकल्पनया योजनीयः । व्यज्यत इति रन्तुमित्यनेनैवान्वीयते' इत्याहुः । परमार्थतस्तु न खलु मुख्यान्वयायोग्यत्वं स्वरूपसङ्घक्षणायां बीजम्, किंतु ज्ञातम्। तथा च यत्र सख्यादेः प्रसाध्य(द्य) कामुकासंभोगः प्रमाणान्तरेण श्रोतुः प्रतीतिमुप-गतस्तत्र मुख्यार्थवाधादस्तु लक्षणा । तद्भिप्रायेणैव 'साहेन्ती सहि सुहअं', 'उपकृतं बहु नाम' इत्युदाहृतम् । यत्र तु प्रमाणान्तरं न तज्ज्ञापकमवतरित तद्वाक्यजनितप्रत्ययमहिम्नेव तु तत्प्रत्ययस्तत्र कथं लक्षणा । बाधाभावात् । उत्प-नेऽपि वाक्यार्थबोधे भवन्नपि बाधोऽकिंचित्कर एव । तद्भिप्रायेण वापीं स्नातु-मित्युदाहतम् । अत एवोक्तं 'अधमपदेन व्यज्यते' इति । अत एव च यत्र सख्यादेसादशत्वं न प्रमाणान्तरेणावगतं तत्र न 'साहेन्ती' इत्यादौ विपरीतलः-क्षणा, व्यङ्गार्थप्रतीतिर्वा । वापीं स्नातुमित्यादौ तु बाधानवतारेऽप्यधमपदा-र्थपर्यालोचनया यथोक्तव्यङ्गं प्रतीयत एव । इत्येव प्राधान्यमधमपदस्य ।

वाधादिति । वापीक्षानगमनरूपवाच्यार्थवाधादिस्तर्थः । अध्याहारोऽन्वयक्तेशो व्यङ्ग्यस्य लक्षणामूल्यवाद्धमपदेनेत्युक्तेरसामङ्गस्यं चेत्यरुचिः केचिदित्यत्र बोध्या । प्रसाध्यो नायिकाभिमुखीकार्यः । तज्ज्ञापकं वाधकज्ञापकम् । वाध्याभावादिति । वाक्यार्थवोधात्प्रागित्यादिः । अत एव एवमभिप्रायादेव । अन्यथा लक्षणयैव प्रयोज्जनीमृतव्यङ्गयप्रतीतेरिति भावः । अत एव ज्ञातस्यैव वाधस्य लक्षणावीज्ञत्वादेव । ताहशत्वं कामुकोपभुक्तत्वम् । इस्रेव प्राधान्यं इतरनिरपेक्षनियतव्यङ्गकत्वरूपम् ।

तात्पर्यवाचोयुक्त्या साथारणेष्वेतेषु वाक्यार्थेष्ववगतेषु विदग्धोत्तमनायिकात्वदुःशीलत्वादिरूपवक्तृवोद्धव्यवैशिष्ट्यवलादधमपदार्थो दुःखप्रयोजककर्मशीलत्वरूपः साधारणो वाच्यतादशायां
तादृशकर्मान्तरशीलत्वरूपेणावस्थितो व्यञ्जनया दूतीसंभोगरूपतादृशकर्मशीलत्वाकारेण पर्यवस्यति । अत एव झिटिति व्यञ्ज्यवोधकत्वादधमपदस्य प्राधान्यम् । वक्तृवोद्धव्यवेशिष्ट्यवलेन
विशेषाकारेण पर्यवसाने विल्म्बाभावात् । चन्दनच्यवनादीनां तु स्नानकार्यतया निवद्धानां
योग्यतया संभोगाञ्जभ्ताक्षेपचुम्बनादिकार्यताप्रतिसंधाने सित तद्धञ्जनद्वारां संभोगगमकत्वमिति विशेषः । अत्र च त्वय्यकृतज्ञायां यद्धान्थवनुष्या विश्वसिमि यच्च तत्रैवंविषे
दृद्धमनुरक्तास्मि तद्यक्तमेव ममैवविधविविधवञ्चनाजनितपरितापपात्रत्विमितिधांहेतुकविप्रलम्भसंचारिनिर्वेदध्वनिः । तदनुगुणश्च दूतीसंभोगः । चन्दनच्यवनादीनां च वाच्यानां
व्याङ्ग्यानां च परिरम्भचुम्बनायनुमावानां संभोगोत्कर्षद्वरिणेष्योत्तेजकानां निवेदोत्कर्षत्वमिति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

र ४ इ.स.च्या इ.स.च्या

रे

î

IJ ₹

7

तसात् 'साहेन्ती' इत्यादौ यदि व्यञ्जना तदा लक्षणामूलैव। वापीं स्नातुमि-स्यादौ तु न नियमः॥

अताद्दशि गुणीभूतन्यक्नं न्यक्ने तु मध्यमम्।

अतादिश वाच्यादनितशायिनि अतिशयितचमत्कारानाधायके व्यङ्ग्धे मध्यमं काव्यम् । तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । कथितमित्यनुषज्यते । अत्र व्यङ्ग्धे स्फुटव्यङ्ग्य इत्यर्थः। तेन नाधमकाव्यातिव्याप्तिरिति केषांचिन्मतमयुक्तम् । 'अगूदमपरस्याङ्गं' इत्यादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेद्रवेन प्रतिपिपाद्यिष्यमाणस्यास्फुटव्यङ्ग्यस्यासंग्र-हापत्तेः । किं त्वस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यपरं व्यङ्ग्यपदम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये चास्फुट-मात्रं व्यङ्ग्यम् । अधमकाव्ये त्वस्फुटतरम्, तद्विरह एव वेति न काचिदनुप-पत्तिः । उदाहरणम्—

'ग्रामतेंश्णं तरुण्या नववञ्चलमञ्जरीसनाथकरम् । पर्यन्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥'

अत्र वञ्ज्ञास्या तत्त्र त्या त्र त्या न गतेति व्यञ्ज्यम् । तत्त्र गुणीभू-तम् । तद्पेक्षया वाच्यस्येव चमत्कारित्वात् । यतः पश्यन्या नितरां मुखच्छाया मिलना भवतीस्यतेन दर्शनकाल एव तत्कार्यं मालिन्यं तस्यातिशयः संतन्यमा-नता चेति वाच्यं प्रतीयत इति ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमन्यक्नां त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

एतेन प्राधान्येनेल्यधमपदेनान्वितमिति दर्शितम् । **लक्षणाम् लेवेति ।** गमकान्त-राभावादिल्यः । न नियम इति । लक्षणानवतारेऽप्यधमपदेनैव व्यजनसंभवा-दिति भावः ॥

वाच्यस्यैवेति । व्यङ्ग्यं तु न तिसम्बङ्गम् । वाच्यमेव तु विप्रलम्भपोषकतया चमत्कारे प्रधानमिति भावः । संतन्यमानता चिरकालानुवृत्तिः । सा च भवतीति

१. 'चार्फुटव्यक्त्यमात्रं व्यक्त्यम्' ख. २. 'प्रामतरुणं मुद्दः परयन्त्यास्तरुण्या मुखच्छाया नितरां मिलेना भवतीत्यन्वयः। प्रामे एकं तरुणम् । तेन दुर्लभत्वस्चनम् ।
मुद्धवीरंवारम् । जनताभयेन दर्शने सातत्यासंभवात् परयन्त्या भवतीति वर्तमानिदेशाभ्यां
दर्शनमिलिनीभावयोरिवरामः सूच्यते । जनकीभूतदर्शनसमकालतया कार्यस्य मुखच्छायामालिन्यस्य कथनादित्रश्योक्तिरलंकारः । तरुण्या इति द्वयोस्तरुणत्वोक्त्या परस्परानुरागोत्कर्षां व्यज्यते । छाया कान्तिः । नितरामितिशयेन । नवत्यादि मिलिनीभावोपपादकं तरुणविशेषणम् । नवा नृतना वञ्जलस्याशोकस्य मजरी तया सनाथो युक्तः करो यस्य तथामूतम् । एवं च संकेतनिकेतनचिद्धइस्तनाथकदर्शनकृतमालिन्यं विषादरूपव्यभिचारिमावोत्कर्षव्यजनमुखेन विप्रलम्भाभासं पुष्णातीति तदेवातिशयम्, न तु तंब्रक्ष्यं संकेतस्थानगमनमिति गुणीभृतव्यक्क्योदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः

अत्र चित्रमित्यध्याहार्यम् । तेनाव्यङ्गयं काव्यमवरमधमम् । तिचत्रमिति कथितमित्यर्थः । अव्यङ्गयं अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्गयरहितम् । तादृशं चास्फुटतर-व्यङ्गयसद्भावे व्यङ्गयमात्राभावे वा चित्रं गुणालंकारयोगि । शब्दचित्रं यथा—

> 'स्वैच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतेराम्बुच्छटा-मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्माय वः। भिन्चादुचदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-द्रोहोद्रेकमयोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥'

वृत्त्यनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः । ननु कथमेतद्व्यङ्ग्यमुच्यते । मन्दाकिनीवि-षयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः । किं च नास्त्येव स काव्यार्थो यस्य न व्यञ्जकत्वम् । अन्ततो विभावत्वेनापीति चेच्, सत्यम् । किं तु तद्व्यङ्ग्यमस्फुटतरम् ।

वर्तमानिनेर्देशात्, सुहुर्मिलना भवतीत्यन्वयाचेति ह्रेयम् । अध्याहार्यमिति । वित्रसामान्योक्त्यन्तरमेव तिद्वभागकथनौचित्यादिति भावः । वृत्तीति । 'छेक-वृत्तिगतो द्विधा' इति नवमेऽनुप्रासद्वैविध्योक्तरयं वृत्त्यनुप्रास उच्यत इत्यर्थः । विभावत्वेनापीति । चमत्कारनैयत्येनाद्धतस्यालम्बनत्वे तद्भाककत्वस्यावस्यंभावा-दित्यर्थः । अस्फुटतरमिति । उद्घटानुप्रासचमत्कारेण पुरःस्फूर्तिकेन व्यक्न्यस्या-

१. भन्दाकिनी वो मन्दतामहाय भिन्धादिति योजना । मन्दाकिनी स्वर्गङ्गा । मन्दस्य भावो मन्दताज्ञानम् । पापमित्यन्ये । पापेनापकृष्टतामित्यपरे । अह्वाय झटिति भिन्धान्ना-शयत्वित्याशीः । सजातीयान्तरादुत्कर्षप्रतिपादकं मन्दािकनीविशेषणमाह—स्वच्छन्देत्यादि । स्वच्छन्दमुच्छलदच्छं कच्छकुहरे छातेतरद्यदम्बु तस्य च्छटया मूर्च्छन्मोहो येषां तैर्महर्षि-भिईषेंण विहिते स्नानाहिके यस्यामिति विग्रहः। स्वच्छन्दं स्ववशम्। न तु वातादिपर-तन्त्रम् । तेन जलबाहुल्याद्गाम्भीर्याभिन्यक्तिः । स्वस्य च्छन्दोऽभिप्राय इच्छा यत्र तथोच्छ-लदिति क्रियाविशेषणं वा । खस्य छन्देनोच्छलदिति वा । अच्छं निर्मलम् । कच्छस्य जलप्रायदेशस्य कुहरे तरङ्गकृते विले छाताहुर्वलादितरत् । वेगातिशयेन वलवदित्यर्थः । इतरान्तमम्बुच्छ्याविशेषणम् । अम्बुनइछ्या परम्परा । मूच्छन्नदयन्मोहोऽज्ञानम् । अत एव हर्षः । स्नानस्य प्राधान्यात्पृथगुपन्यासः । यद्वाह्विकवहिर्भृतस्यापि स्नानस्य लामाय सः। .एवं महर्षिसेवितत्वेन तीर्थान्तराद्यतिरेकं प्रतिपाद्य नद्यन्तरादुत्कर्पं स्वभावकृतं प्रतिपादियितुं पुनविशिनष्टि-उद्यदित्यादिना। उद्यन्तः प्रकाशमाना उदारा महान्तो दर्दुरा भेका यासु एवं-विधा दर्यः कंदरा यस्यां सा तथाभूता । तरङ्गाभिषातैरुपरिभागभङ्गेन तासां प्रकाशनात् । तथा दीर्घा आयता अदरिद्राः शाखादिबाहुल्येनाक्तशा ये दुमास्तेषां मदन्यो दीर्घ इति द्वेषा-द्दोद्दः पातनं तेनोद्रेक आधिक्यं तन्मयास्तद्युक्ता कर्मयस्तरङ्गास्त एव मेदुरो निविडो मदो गर्वो यस्याः सा तथा । 'महोर्मि' इति पाठे तेनोद्रेको येषामेवंविधा ये महोर्मय इति व्याख्येयम् । अनुप्रासोऽत्र राज्दालंकारः कान्यजीवातुः । अतः एव शब्दचित्रोदाहरणम् । सतोऽपि व्यक्क्यस्य मन्दाकिनीविषयरितमावस्य मुखतश्चमत्कारित्वाभावेनारफुटत्वात्। ·इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'तराम्भव्छटा' ग्.

४ तथ्य दिन्हिता हिन

न

\$

यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यम् । अनुप्रासमात्र एव तस्य संरम्भात् । तात्पर्यविषयी-भूतव्यङ्गयविरहवन्त्वमेवाव्यङ्गयपदेन विवक्षितम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

'रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥' इति ।

अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपदं विवक्षितव्यङ्ग्यपरं द्रष्टव्यम् । अर्थे॰ चित्रं यथा—

> 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराङ्गवत्युपश्चत्य यदच्छयापि यम् । ससंश्रमेन्द्रद्वतपातितार्गछा निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥'

अत्रोत्प्रेक्षार्थालंकारः । परं तु रसादौ कथं तात्पर्यविरहोऽस्फुटतरत्वं वा तत्र ज्ञायते । हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटं प्रतीतेः । मदीयं तु पद्य-सुदाहरणीयम्—

> 'मध्येय्योम स्फुरति सुमनोधन्विनः शाणचक्रं मन्दाकिन्या विपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः । अह्वरछेदे त्वरितचरणन्यासमाकाशलक्ष्म्याः संसर्पेन्लाः श्रवणपतितं पुण्डरीकं मृगाङ्गः ॥' अत्र रूपकमर्थालंकारः । तन्मात्रे तात्पर्यम्, न तु रसादौ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथम उल्लासः।

च्छादनादिति भावः । विवदमानं प्रति परिहारान्तरमाह — यद्वेति । चमत्कारित्वेन न तात्पर्यमिखर्थः । संरम्भ उद्यमः । वस्तुतस्तु चमत्कृतेऽपि व्यङ्गये कदाचित्केनरतात्पर्यमेसवादितिप्रसङ्ग इति प्रथम एव पक्षः साधुरिति बोध्यम् । रसाद्दिविति । हयप्रीवगते वीररसे तद्विषयस्तुतौ वेखर्थः । वीररसस्य हयप्रीव आलम्बनमिति केषांचिदुक्तरभिप्रायं न विद्यः । इन्द्राद्यालम्बनो हि हयप्रीवगतो वीररस इति
वक्तुमुचितम् । मध्य इति । व्योममध्य इत्यर्थः । शाणचकं शस्त्रतेक्ष्यजनकपाषाणचक्रम् । पुलिने तीरेऽभ्यागत इत्यर्थः । छेदे समाप्तौ । रूपक मालारूपकम् ॥
इति श्रीमत्तरसदुपाल्यरामचन्द्रभट्टस्र्रिवरस्नुववैद्यनाथभटकृतायां प्रदीपप्रभायां प्रथम
उक्षासः ॥

१. 'ह्यभीवाख्यो दैखो विष्णुना हत इति कथाश्रिते ह्यम्रीववधे नाटके (काश्मीरक-मेण्ठकविप्रणीते महाकाब्ये) ह्यमीववर्णनप्रस्तावे पद्यमेतत् । यं प्रकृतं हयमीवं शत्रूणां मानं चित खण्डयित, मिन्नाणां ददातीति मानदस्तथाभृतम् । आत्मनो मन्दिराहृहात्, न तु नगरात् । यदुच्छ्या खेच्छ्यापि, न तु युयुत्सया । विनिर्गतं निःसृतम्, न तु प्रस्थितम् । उपश्चल कर्णांकार्णिकया श्रुत्वा, न तु दूतमुखात् । ससंश्रमेण सभयेनेन्द्रेण अन्याहतैश्वर्येण दौवारिकाह्वानविल्म्बासहत्या खयमेव द्वतं श्रीग्रं पातिता यथाकथंचित्रिक्षिता, न तु विस्वक्षं निहिता अर्गला द्वारिप्रधानकाष्ठं यस्यां सा तथाविधा अमरावती भिया निमीलिते संकुचिते अक्षिणी यया सा तथाभृतेव भवतीत्यन्वयः । उपश्चल्येति पातनक्रियया समान-

द्वितीय उल्लासः।

अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधा-न्यात्प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यन्विभागमाह—

साद्वाचिको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा। शास्त्रे व्यञ्जकः शब्दो न प्रसिद्ध इत्यत एकमत्रेति । अत्रेति काव्ये। शब्दस्वरूपमप्रतिपाचैव लाघवादर्थ विभन्नते—

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ १ ॥

वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः । केषु-विद्यायादिनयेषु । न तु मीमांसकादिमतेष्विष । लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः, न त्वन्वयांशेऽपि । गौरवादन्यलभ्यत्वाच । तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशारीर आकाङ्कायोग्यतासित्तवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थप्रतीतावितप्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वात् । इत्य-भिहितान्वयवादिनां मतम् ।

अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदार्थानां शैक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापना-त्तत्रैव शक्तिप्रहात् । किं चान्वयभागस्याशक्यत्वेऽनुभवविषयत्वं न स्यात् । तद्विषये शक्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अशक्यस्थाप्यनुभयप्रवेशेऽतिप्रसङ्गात् । इस्यन्विताभिधानवादिनां मतम् ।

अथेति । काव्यलक्षणतिद्विशेषकथनान-तरसिखर्थः । पदार्थेषु दोषाभावादिषु । स्वरूपं विभागः । आदिना दोषगुणादिव्यवस्थादिसंग्रहः । प्राधान्याद्विशेष्यत्वरूपात् । स्वं रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपं लक्षणम् । विभागप्रकरणैक्ये लाधवादिल्यः । न्यायादिति । विभागप्रकरणैक्ये लाधवादिल्यः । न्यायादिति । विभागप्रकरणैक्ये लाधवादिल्यः । न्यायादिति । आदिना वैशेषिकभाष्टनयसंग्रहः । मीमांसकाः प्राभाकरा अभिमताः । तात्पर्यार्थे निरूपयति लाधवादित्यादिना । अन्यलभ्यत्वमेव दर्शयति तदंशो हीति । तात्पर्यस्थार्थो विषयः । वाच्यादर्थविलक्षणं संसर्गतारूपं शरीरं यस सः । अतिप्रसङ्ग इति । पदवृत्त्यविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे कथंविदुपितस्य गगनादेरिप तद्विषयत्वापत्तिरिल्यः । शाक्यान्वयत्वस्येति । वृत्ति-विषयान्वयस्थेत्यः । नियामकत्वात् वृत्त्यविषयस्य शाब्दबोधविषयतायां प्रयोजकन्वात् । तथा चाकाशादेरतथात्वात्र शाब्दधीविषयत्विमिल्यः । नन्वन्वितस्थोपस्थिनतावप्यन्वयस्थान्यलभ्यत्वात्केवलपदार्थं एव शक्तिप्रदः स्वादत आह—कि चेति । शक्यत्वस्थेति वृत्तिविषयत्वोपलक्षणम् । तथा च तच्छाब्दत्वावच्छन्नं प्रति वृत्त्या

कर्तृकत्वर्माशित्य वोध्यम् । अत्रामरावतीति स्त्रीप्रत्ययकृतस्त्रीत्वाध्यवसायम्लोत्प्रेक्षार्थालंकार-श्रमत्कारविश्रामभ्मिरित्यर्थवित्रोदाहरणत्वम् । वीररसस्य तु मुखतश्रमत्कारित्वाभावात्ती-रसत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१ 'शक्तिव्यवहारेण' क.

यद्व

भूर

ਚਿ

হ্য

म

ॐ हिंग्यथस्य है के किंग्रह न क

₹

ŧ

व्यक्षकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि । तत्रापि नैकतरस्य, किं तु सर्वस्यापीत्यभिधादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽधीनां न्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

अत्र वाच्यस्य यथा— 'मापु घरोवअरणं अज्ञ हु णिथ त्ति साहिअं तुमपु । ता अण किं करणिजं एमे अ ण वासरो टाइ ॥'

अत्र वाच्येनैवार्थेन वक्तुर्वेशिष्ट्यात्स्वैरविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणत्वादिना चावश्यविधेयत्वादिकं व्यज्यते ।

तदीयपद्ञानत्वेन हेतुत्वात्संसर्गेऽपि शिक्तरावश्यकील्यथः। अत्र प्रकारताविशेष्यतान्यत्रसंवन्येन शाब्द्बोधे वृत्तिविषयत्वम् । संसर्गत्या तिस्मन्नाकाङ्कादिसहकृततात्पर्यमात्रं प्रयोजकमिलेतावतानित्रसङ्गादन्यलभ्ये संसर्गे न शिक्तकृत्यनं युक्तमिल्लख्रसः। स च 'वादिनः' इल्येकवचनेन प्रकाशे ध्वनित इति श्चेयम्। यत्तु पदेनैवान्वययहे वाक्यवेफल्यम्, अग्रहीतप्राहित्वरूपप्रामाण्यायोगश्चेति दूषणं तद्लम्
कम् । इतरान्वितत्वेन पदादुपस्थिताविष घटाद्यन्वितत्वादिना बोधस्य वाक्यलभ्यत्वात्तद्वेयध्याप्रसक्तेः प्रामाण्योपपत्तेश्चेति दिक् । अर्थस्यापीति । अनेन व्यक्तकृत्वमपीति कारिकास्थोऽपिशब्दोऽर्थानामपीति योजितः । वैध्यम्येति । अभिधालक्षणयोः शब्दमात्रगतत्वात्, लक्षणाया अर्थगतत्वनयेऽपि व्यक्त्यगतत्वाभावादिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । अर्थगतव्यक्तकत्वानुक्तौ न्यूनतापत्तेः । अग्रे — 'अर्थव्यक्तकतोच्यते' इत्यादिना तन्निरूपणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्चेलिष श्चेयम् । यद्यप्यर्थव्यक्तकृत्वं
शब्दव्यक्तकतोदाहरणानन्तरमुदाहरिष्यते तथाप्यत्रासंभावनापरिहाराय संक्षेपत
उदाहरणं द्रष्टव्यम् । माप् इति । 'मातर्ग्रहोपकरणमय खलु नास्तीति साधितं
त्वया । तद्रण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥' इति संस्कृतम् । वाच्येनैवेति । यथाश्रुतवाक्यार्थनेल्यः । गुरुमते तस्यापि वाच्यत्वान्मतान्तरे तात्य-

१. 'काचिद्रुपनायकसंगमाधिनी ज्ञाकेन्थनाद्यानयनव्याजेन वहिर्गन्तुं मातरं प्रत्याह—
माए इति । मो मातः, गृहसंबन्ध्युपकरणम् । उपिक्रयतेऽनेनेत्युपकरणप्रक्षेन्थनशाकादिसामग्री । अद्य खलु निश्चितं नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितम् । तस्मात्कं करणीयं
कर्तव्यं भण वद । आज्ञापयेति यावत् । यतो वासरो दिवस एवमेव अधुना दृश्यमानावस्य एव स्थायी स्थिरो नेति वाक्यार्थः । अत्र मातिरत्यनेनाळङ्गनीयाज्ञत्वम् । गृहेत्यनेनावश्यकत्वम् । उपकरणमित्यनेनान्यथासिद्धिपिरहारः । सकलस्य प्रतिवेशिगृहादिष लामासंभवात् । अद्येत्यनेनाधैव संपाद्यत्वम् । साधितमित्यनेन सत्त्वशङ्काराहित्यम् । त्वयेत्यनेन
स्वकत्यनाविरहः । तच्छव्देन हेत्वथेनावश्यवक्तव्यत्वम् । मणेत्यनेन स्वप्ररणम् । एवमेवेत्यनेन दिवसावसाने त्वत्येरणवापि कुलाङ्गनया मया न गन्तव्यमिति, त्वरया प्रेरयेति वा
द्योत्यते । वाक्यार्थेन तु वक्तवैशिष्ट्यादुपपतिसमागमार्थित्वमिति वाक्यार्थस्य व्यज्ञकत्व उदाहरणम् ।' हत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपःः

लक्ष्यस्य यथा---

'साहेन्ती सहि सुहअं खेणे खणे दूमिआसि मजकए। सैटभावणेहकरणिजसरिसअं दाव विरइअं तुमए॥'

अत्रापकारिण्यां वाधावतारान्युख्यार्थः श्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भा-वस्नेहकरणीयविसदृशं मित्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विरचितमिति युख्यवि-परीतं लक्ष्यते । तेन् च कासुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यक्त्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा---

'र्वेअ णिचलणिप्फन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिद्विआ सङ्खसुत्ति व्व ॥'

यांर्थतंवेऽपि वाच्यघटितत्वेन वाच्यस्यापि व्यज्जकत्वानपायात् । एवं च तात्पर्यार्थस्य व्यज्जकत्वमप्युदाहतमेवेति न न्यूनत्वराङ्कापि । वस्तुतस्त्वन्वयस्यावाच्यत्वेऽप्यन्वितस्य वाच्यत्वान्न विरोधः । वन्नी कामिनी । तस्या वैशिष्ट्यमवस्थाविशेषः । केवलवाच्यस्यापि व्यज्जकत्वमिहेव दर्शयति—गृहेति । आदिपदेनाद्येखादिपदार्थसंग्रहः । साहेन्तीति । साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते । सद्भावन्नेह-करणीयसहर्शं तावद्विरचितं त्वया ॥' इति संस्कृतम् । अत्रेति । सद्भावन्नेहाभ्यां यत्करणीयं तद्विसहशत्वेन लक्षणा । तत्वक्षं मित्र्यवेखादिपर्यवसितं दर्शितम् । न तु तेन रूपेण बोध इति क्षेयम् । तेन लक्ष्येण । सापराधत्वं च दूतीरमणकर्तृ-त्वमेव । अथवा दृतीरमणं लक्ष्यान्तर्गतमेव । व्यज्ज्यं तु कामुकः सापराध इति नायिकाया ज्ञानं रोषमूलं सहदयान्प्रति । त्वया सहशमेवाचरितमिति मङ्ग्या दृत्यास्तव नापराधः, किं तु नायकस्यवेति वा । 'पश्य निश्चलिनस्पन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलस्तत्वानानपरिस्थिता शङ्क्याक्तिरिव ॥' इति । निश्चलद्वयं राजते बलाका । निर्मलस्तत्वानानपरिस्थिता शङ्क्याक्तिरिव ॥' इति । निश्चलद्वयं

१. 'प्रियानुनयार्थं प्रहितां तमुपभुज्यागतां सखीं प्रित नायिकाया इयमुक्तिः । हे सखि, माकृते मद्यं सुभगं सुन्दरं नायकं साथयन्ती आत्मवरां कुर्वती अनुनयन्ती या । 'साइ-यन्ती' इति पाठेऽपि साथयन्तीत्येवार्थः । क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नासि । त्वया तावत् त्वया तु सद्भावः साधुत्वं विश्वासो वा । केष्टः प्रसिद्धः । ताभ्यां करणीयं कार्यं तत्स्टृहरं ताभ्यां वाह्यं कार्यं ताह्यं विश्वासो वा । केष्टः प्रसिद्धः । ताभ्यां करणीयं कार्यं तत्स्टृहरं ताभ्यां वाह्यं कार्यं ताह्यं विश्वासो वा । केष्ठः त्र है तेष्यं सुख्यार्थं वाध्यां विश्वास्य विश्वास्य स्वकृते विस्तृहरं लक्ष्यते । तच्च मत्प्रियरमणेन शञ्चत्वाचरण-रूपम् । एवं च मत्कृते इत्यस्य स्वकृते इति, दृनासीत्यस्य च हृष्टासीत्यर्थः । अथ वा मत्कृते क्षणमपि न दूनासीत्यर्थः । तेन च नायकः सापराध इति रोपमूलं नायिकाया क्षानं सामाजिकान्त्रति व्यज्यत इति लक्ष्यार्थस्य व्यज्यकत्वे उदाहरणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'खने' क-गः ३. 'सद्भाव' क-गः ४. 'उअ इत्यव्ययं पश्येत्यर्थे । कान्विदुपनायकं प्रति वदति । विसिनी कमिलेनी । तस्याः पन्ने वलाका प्रसिद्धः पिक्षविशेषः शोभते त्वं पश्येति वाक्यार्थस्य कमैत्वेनान्वयः । समीहितस्चनाय विश्वनष्टि—निश्चलेत्यादि । निश्चला चासौ निःरपन्देति कमेथारयः । चलनं इसी-

हिंचियक कि कि कि स

₹

4, 2

Ę

8

अत्र निःस्पन्दःचेनाश्वस्तत्वम्, तेन निर्जनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति क्याचित्कंचित्संकेतस्थानाभिळाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । अथवा निःस्पन्दैत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न त्वमत्रागत इति मिथ्यावद्सीति कयाचिद्तसंकेता त्वं नागता अहं त्वागत इति वादिनं प्रति व्यज्यते—

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीपाद्यतीत्यर्थः । अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम् । संकेतितं गृहीतसंकेतेन् । इदं चेष्टायां साक्षाद्र्थप्रतिपादिकायामितव्याप्तिवारणाय, माधु-यादिव्यक्षकस्पर्शादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणाय वा । न च साक्षादित्यधिकम् । 'यज्ञामा यत्र चेत्यादिर्विषयोऽपि स ताद्दशः' इत्यादिव्यवहितसंकेतसत्त्वेऽपि चेत्रादिनामकचेत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाधे चेत्रादिपदेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात् । न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् । तद्योगिनि तत्पद्रयोगस्य लक्षणयेवोपपत्तः । न च साक्षात्संकेतवान्वाचक इत्येता-वतेव स्वस्थत्वे अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम् । संयोगादिनाभिधायां नियमितायां वाद्यार्थव्यक्षकताद्शायामितव्याप्तेवारणीयत्वात् । न च तथापि तत्रातिव्याप्ति-

दर्शयति—अत्रेत्यादिना । विशेषणान्तरेति । अभिध्या प्रतिपादयतीत्युक्तो साक्षात्संकेतितिमित्यस्य वैयथ्ये स्यादित्यर्थः । इदं चेति । यद्यप्यनया चेष्टयायमर्थो बोद्धव्य इति संकेतस्त्रत्राप्यस्ति तथाप्यस्माच्छव्दादित्येवं शब्दघटितसंकेतस्यात्र निवेशात्र दोषः । ननु प्रकृतत्वादेव शब्दत्वरूपविशेषणळाभात्र चेष्टायामितिव्याप्तिरत्त आह—माधुर्यादीति। 'मूर्धि वर्गोन्त्यगाः स्पर्शाः' इत्यादिना वर्णविशेषाणां माधुर्यादिगुणव्यज्ञकत्वस्य वश्यमाणत्वादिति भावः । यद्यामिति । वटादिनाम प्रधानवृक्षो यत्र स विषयो देशोऽपि तन्नामेत्यर्थः । तत्रेति । चैत्यादियोगिनि देश इत्यर्थः । न चेति । चैत्रादिपदाद्यामविशेषत्वेन प्रतीतेः । अन्यथा तद्वक्षनाशे तत्प्रतीत्यनापत्तिरत्याशयः । भूतपूर्वशक्यसंवन्धेनापि प्रतीत्युत्पक्तेन शक्तिकल्पनेत्याह—तद्यो-िगनीति । चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनीत्यर्थः । वाच्यर्थान्तरेत्यर्थः ।

रिक्रिया स्थानान्तरप्रापिका । स्पन्दस्त्ववयविक्रिया तदप्रापिका । 'स्पिदि किंचिचलने' इति धात्वनुसारात् । निर्मले स्वच्छे मरकतस्य नीलमणेर्माजने स्थिता श्रङ्कस्य शुक्तिः शङ्कविदितं शुक्तिसदृशं चन्दनादिनिधानपात्रम् । न तु मुक्ताशुक्तिः । तस्या बला-कावणिसदृशवर्णत्वाभावात् । शङ्कशुक्तिपदस्य तत्रासामर्थ्याच । एवं चाचेतनोपमयात्यन्ति-कक्षोभाभावः सूच्यते । पार्यन्तिकचमत्कारस्थानं तु संभोगविप्रलम्मभेदेन व्यङ्गप्रद्वयं प्रकाशे व्यक्तम् 'व्यङ्गप्रार्थस्य व्यङ्गक्रत्वेनोदाहरणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः

१. 'निष्पन्द' क-ख. २. 'निष्पन्द' क-ख. ३. 'संकतितम्' क. ४. 'चैत्या-दिनामक' ख-ग. ५. 'चैत्यादिपदे' ख-ग. रेवेति वाच्यम् । यस्य शब्दस्य यत्राव्यविहतसंकेतग्रहो यदर्थग्रह उपयुज्यते स तदर्थवाचक इति हि लक्षणार्थः । अय संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत्, अगृहीतसंकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययामावः । इदं च 'यत्राव्यव-धानेन संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिदर्शनात्संकेतिविशेषणतया साक्षात्पदं व्या-ख्यातम् । वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र शक्यान्तरध्वननं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्कीदित्यभिधानिकयाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च संकेतितपद्वैयर्थ्यम् । लक्ष्यप्रतीताविष वाच्यप्रतीतिव्यवधानामावात् । स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यक्षकत्वाच ।

भास्करस्तु—"लक्ष्यसाप्यन्विताभिधाननये संकेतितत्वात्तत्रातिव्याप्तिवार-णाय साक्षादिति विशेषणम्। तदनम्युपगमे तु 'साक्षादिभधत्ते', 'संकेतितम-भिधत्ते' इति लक्षणहयम्। न चायस्य चेष्टायामितव्याप्तिः। शब्दत्वस्य प्रकर-णादेव लाभात्'' इत्याह। तत्तु 'साक्षात्संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तो साक्षा-त्वस्य संकेतित्विशेषणतया व्याख्यानेन विरोधादुपेक्षणीयम्। किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेष्वतिव्याप्तिः। तेषां साक्षादेव शुक्कारादिवञ्जक-त्वात्। द्वितीयं तु वाच्य एव व्यङ्ग्यतादशायामितव्याप्तम्। न च तत्रेष्टापत्तिः। संकेतवान्वाचक इत्यस्येव तदा सम्यक्त्वेन शेषवैयर्थ्यात्।

संकेतितश्रतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा।

नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । जालादेरसंकेतितत्वात् । आद्यसंकेतप्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचिलादिति । मैवम् । किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतप्रहो व्यवहाराङ्गम्, उत यसांकस्यांचित् ।

यत्र यस्मिन्काले । एवं तत्रेलित्रापि । ननु साक्षादिति व्यर्थम् । यन्नामेलादिनान्यस्य पूर्वपूर्वप्रयोगार्धाननिरूढलक्षणाबोधकत्वेन संकेताग्राहकत्वात् । तत्यानादिदृद्धपरम्परयेवावगमाच्छास्राधीनत्वात् संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वादिति न्यायात् । अत
एव कविदपभ्रष्टशब्दे संकेतस्यानादित्वामावात्र तत्रातिव्याप्तिः । न वैवं प्राकृतकाव्यविलोपः । तत्र मूलशब्दानुसारेणेव तत्त्वात् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि सत्वाद्या । इत्थं चानादिसंकेतस्येव सहकारित्वात्र काप्यातिप्रसङ्ग इत्यरचेराह—इदं
चेति । संकेतितिमिति तु माधुर्यादिव्यज्ञकवर्णातिव्याप्तिवारणायेत्युक्तमेव । अन्वितामिधानेति । इतरान्वितत्वेन संकेतमहे इतरत्वेन लक्ष्यस्यापि विषयत्वादिति
भावः । श्रद्धारादिति । राज्ञारशब्दो माधुर्यादिगुणपरः । प्रवृत्तीति । दोहनादीष्टसाधनत्वं हि प्रवृत्तियोग्यत्वम् , राज्ञाघातायनिष्टसाधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं
गोव्यक्तावेव, न तु जाताविल्ययः । जात्यादिरित्यादिपदेन गुणिक्रयासंज्ञानां संग्रहः ।
सर्वास्विति । सर्वासु गोव्यक्तिष्विल्ययः । व्यवहाराङ्गं गोपदजन्यशाब्दबोधाङ्गम् ।

१. 'संकेतविशेषण' क.

४ कियम्बद्धिम्बर्गन्तः

ŧ

3

नाधः । आनन्त्यात् । नान्त्यः । व्यभिचारप्रसङ्गात् । यतोऽगृहीतसंकेतगोिषण्डः इव घटादेरिष गोपदात्प्रतीितः प्रसक्ता । अगृहीतसंकेतत्वस्य तुल्यत्वात् । किं च न यत्र संकेतप्रहस्तस्याि प्रतीतिरिति व्यभिचारात्र व्यक्तौ संकेतः । अपि च व्यक्तिसंकेतपक्षे 'गौः' 'ग्रुङ्कः' 'चलाः' 'डित्थः' इत्यादिशब्दानामर्थभेदो न प्रामोति । किमेवमनिष्टमिति चेत्, सहप्रयोगानुपपत्तः । तसादुपाधावेव संकेतः । स च द्विविधः—स्वभावतो वस्तुवृत्तिर्घटत्वादिः, वक्तुर्यद्दव्या संनिवेशितो नामरूपः । तत्राद्यो द्विविधः—सिद्धः, साध्यश्चेति । सिद्धोऽपि द्वेधा—पदार्थस्य प्राणप्रदः, विशेषाधानहेतुश्च । प्राणप्रदत्वं च यावित्स्यतिसंबन्धित्वम् । यद्यपि ग्रुङ्कत्वादेर्नित्यत्वाम्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्धित्वम्, तथापि तस्य संबन्धः कदाचिद्पैत्यपि, न तु गोत्वादेरिति विशेषः । तत्र प्राणभ्वदो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—'निह गौः स्वरूपेण गौः, नाप्यगौः । गोत्वाभिसंबन्धानु गौः' इति । अस्यार्थः—'गौः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य, नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः' इति । तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति । विशेषाधानहेतुस्तु गुणः । गोत्वादिना तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति । विशेषाधानहेतुस्तु गुणः । गोत्वादिना

यस्यांकस्यांचिदिति । संकेतप्रहो व्यवहाराङ्गमिस्रनुष्य्यते । आनन्त्यादिति । गवादिव्यक्तीनामनन्तत्वेनोपस्थापकाभावात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ च मानाभावा-त्रायपक्षसंभव इल्रर्थः । व्यभिचारेति । संकेतितस्यैव शाब्दबोध इति नियमा-भावप्रसङ्गादिलर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निरस्यति —यत इति । गोपदजन्यशा-ब्दबुद्धौ यर्तिक विद्रोव्यक्तिसंकेतप्रहो हेतुंरिति नोक्तदोष इत्यत आह**ार्क चेति।** संकेताविषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेर्व्यभिचार इसर्थः । एवं च 'व्यभिचारा π' इति प्रकाशप्रन्थः प्रकारद्वयेन व्याख्यात इति बोध्यम् । ननु गोत्वादिप्रकारकसंर्के-तमहस्तत्प्रकारकंशाब्दबोधे हेतुरित्युक्ती न कोऽपि दोष इत्यत आह—अपि चेति। व्यक्तिसंकेतपक्षे व्यक्तिमात्रसंकेतपक्षे । न प्राप्नोति न संभवति । तर्हि जातिविशिष्ट-व्यक्तौ शक्तिरस्त्वित्याशङ्क्याह—तसादिति । नागृहीतिवशेषणान्यायादिति भावः । यदच्छया खेच्छया संकेतरूपया संनिवेशितः कल्पितो डित्थादिनामरूपः। **यावत्स्थि**-तीति । पदार्थस्य स्थितिव्यवहारयोग्यता । तावत्पर्यन्तं तत्प्रयोजकतया संबन्धि-त्वमित्यर्थः । यथाश्रुतार्थस्य वाक्यपदीयमन्थानुक्तत्वेन 'उक्तं हि' इत्याद्यसंगतेः । गुक्रत्वादेरिति । गुक्रादिगुणस्येलर्थः । गुणिपरगुक्रपदाद्रावप्रलयात् । कदा-चित्पाकाद्यवस्थायाम् । गौर्न गौरिति यथाश्रुतासंगतेस्तदर्थमाह—अस्यार्थे इति । खरूपेण व्यक्तिमात्रेण। नापीति । एतच दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । यथानभिव्यक्तख-रूपमात्रे वैधर्म्यात्रहादगौरिति न व्यवहारः, तथा गौरिखपीखर्थः। अन्यथा गवि अगोव्यवहारस्य गोलसंबन्धात्रयुक्तत्वेनासंगतेः । विशेषाधानमितरव्यावृत्तिबोधः । लक्षसत्ताकं प्राप्तव्यवहारयोग्यताकम् । ^वविशिष्यते इतरेभ्यो व्यावर्खते । अनेन

 ^{&#}x27;संकेताबिषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेर्व्यभिनार इत्यर्थः' ख. २. 'विशेष्यते' ख-ग.

लब्धसत्ताकं हि वस्तु श्रुक्कत्वादिना विशिष्यते । साध्यस्तु पूर्वापरीभृतैकदेश-ब्वेन विवक्षितः क्रियारूपश्छेदनादिः । यहुक्तम्—

> 'यावित्सद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते । आश्रितकमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥' इति ॥

वक्तृयद्दच्छासंनिवेशितस्तु शब्दरूपः । डित्थादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या किंचित्प्रकाशितमन्त्यवर्णबुद्धा निःशेषतो याद्यं नानावर्णात्मकघटादिपद्वद्दर्ण-क्रमश्रूच्यं स्फोटाख्यं शब्दस्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन वक्रा यद्दच्छया क-ख्प्यत इति संज्ञारूपयदच्छात्मको डित्थादिशब्दः ।

प्रकाशगतस्य 'शुक्रादिना' इत्यस्य विशिष्यत इत्यनेनान्वयो दिशितः । पूर्वेति । पूर्वापरीभूता एकदेशाः कुठारोद्यमननिपतनादिव्यापारा यस्य तत्त्वेन विवक्षितः। द्वैधीभवनफलकोद्यमनादिव्यापारसमूहो हि च्छिदिधातुवाच्यः कल्प्यत इति तद्धटक-व्यापाराणां तदेकदेशत्वं काल्पनिकमेवेल्यर्थः । **यावदिति ।** वाक्यपदीयकारिके-यम् । सिद्धं तथा असिद्धं भावि वा यावद्यापारवृन्दं साध्यत्वेनाकारेण पचतीत्या-ख्यातात्प्रतीयते सा क्रियेखः नयः । सिद्धमसिद्धं वेखत्र हेतुः—आश्रितेति । आश्रितं कमरूपं येन तत्त्वादिलर्थः । प्रथमेति । पूर्वपूर्ववर्णप्रतीला किंचित्किंचि-त्प्रकाशितमिल्यर्थः । अन्त्यवर्णेति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसचिवयेल्यर्थः । नं च स्फोटस्य निरवयवत्वार्तिकचिदित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । किंचित्त्वस्याभिव्यक्ति-गतस्योपपत्तेः । आलोकतारतम्येन घटाभिव्यक्तितारतम्यवत् । बहुभिर्दर्शनै रह्न-तत्त्वाभिव्यक्तिवच । तदुक्तम् — 'सामस्येन तु तद्यक्तिः सर्वान्ते मणितत्त्ववत्' इति । नानेति व्यतिरेकदृष्टान्तेनाखण्डत्वमुक्तम् । तदाहुः—'एकैकवर्णासामर्थ्या-न्मेलकानुपपत्तितः । एकबुद्धेर्नदीदीनसाम्यात्स्फोटः स च द्विधा ॥' इति । एकैक-वर्णस्यार्थप्रत्यायनासामर्थ्यात् नानावर्णात्मकपदस्य चोत्तरोत्तरवर्णब्रहे पूर्वपूर्ववर्ण-नाशेन प्रसक्षायोगादनेकपुरुषोचारितानां समूहारुम्बनस्य च वर्णक्रमाविष्यत्वेन जरा राजेत्यभयसाम्यात्स्फोटः खीकियते । स च पदवाक्यभेदाद्विविध इत्यर्थः । **राज्यस्वरूपमिति ।** वर्णातिरिक्तपदरूपम् । एकपदमिति प्रतीतेर्विषयः । अवय-वातिरिक्तपटायवयविवदित्यर्थः । तथा चाखण्डपदशक्तिरेव तादशपदविशिष्टशाब्द-थीहेतुर्जात्यादिशक्तिवदिति भावः । यदच्छात्मकत्वं च यदच्छाकल्पितत्वाद्वोध्यम् । एवं मीमांसकमते खराब्दस्य द्रव्यत्वाद्रव्यराब्दत्वमपीति । खलक्षणं शुद्धं वस्तु । बुद्ध्येति । यस्य बुद्धा निःशेषतो प्राह्यं तड्डित्यादीनां खरूपमित्यन्वयः । उपाधेः कस्याप्यग्रहणादिति भावः । अत एव जातिप्रतीत्यनन्तरमाक्षेपादिना व्यक्तिप्रती-तिरिति मवादिपदे यः क्रमस्तच्छ्रन्यम् । नन्वत्र जात्यादिवदिह संज्ञाया एवोपाधि-लात्कथमेतदत आह—उपाधित्वेनेति । तथा च पदार्थविशेषणत्वरूपमुपाधि-त्वेन संज्ञाया इलर्थः । तदाह—उपाध्यन्तरमिति । व्याख्यातादन्यदिलर्थः ।

१. 'वेशिष्यते' ख-ग. २. 'विशेष्यते' ख-ग.

3

हि

य श

#

ŧ

ñ

IJ

₹ =

1

₹

\$

चण्डीदासस्तु—'अन्त्यं स्वलक्षणं बुद्धा निःशेषतो ग्राह्यं यस्य तत् जातिप्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति कमशून्यं च डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं
डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन पदार्थोपस्थित्यनुकूलतया संकेत्यते। उपाध्यन्तरं तेषां
नास्ति। किं तु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयते' इति वृत्त्यर्थमाह। तच्च भाष्यितिरुः
इम् । तत्र शब्दत्येवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात्। डित्थादिशब्दाङ्कित्थादिनामायमिति प्रतीतेः। एवं हि 'गोः' 'ग्रुक्कः' 'चलः' 'डित्थः' इत्यादौ चतुष्ट्यी
शब्दानां प्रवृत्तिः' इति महाभौष्यकारः। नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दत्वं स्वात्, न गुणशब्दत्वम् । परमाण्वादीनां प्राणप्रदत्वेन जातित्वादिति
चेत्, सत्यम्। जातिशब्दा एव ते। वेशेषिकनयानुसारेण च तत्र गुणशब्दव्यवहारः। ननु पटादिनिष्ठानां ग्रुक्कादिगुणानाम्, गुडतण्डुलादिनिष्ठानां पाकादिकियाणां च मेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धौ व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेत्,
न। गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाङ्गेद इव लक्ष्यते। यथैकस्यैव
मुखस्य खद्भमुकुराद्यालम्बनभेदात्।

अपरे तु—'हिमपयःशङ्कादिषु शुक्कादिगुणः परमार्थतो भिन्न एव । पाका-च्छुकुं रूपं नष्टं श्याममुत्पन्नमिति प्रतीतेः । न चेयं आन्तिः । नाधकामावात् । न चोत्पादिवनाशौ समवायस्य प्रतीयेते इति युक्तम् । तदनुक्छेखात् । तथा चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुक्कादिजातिः । लाधवाच तत्रेव संकेत इत्य-भ्युपेयम् । एवं गुडतण्डुलपाकादिष्विप पाकत्वादिकम् । तथा तारत्वादिविरुद्ध-धर्माध्यासाद्वालवृद्धाद्यदीरितिडित्थादिशब्देष्विव डित्थाद्यथेष्विप बालाद्यवस्था-परिणतनानापरिमाणरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्विन्नेषु डित्थत्वादिकं जातिः । सेव च डित्थादिपदशक्या । एकत्वाम् । इत्यङ्गीकर्तव्यम् । एतेन बालवृद्धशुकाद्यदी-रितेषु डित्थादिशब्देषु च, प्रतिक्षणं भिद्यमाने डित्थाद्यथे वा डित्थादित्वमस्ति

उक्तरूपोपाधिलाङ्गीकारात्र विरोध इलाशङ्कयाह— डित्थादीति । एवंविधोपाधिलस्य माध्याभिमतत्वे मानमाह— एवं हीति । एवंविधोपाध्यभिप्रायेण हि
भाष्यकार इत्यूचे इल्पध्याहारः । तथा च चतुर्विधप्रवृत्तिनिमित्तभूतोपाधिभिर्गवादीनां विषयविभागवचनं भाष्यकारस्य ताहशोपाधित्वे संज्ञाशब्दस्य मानमिति
भावः । परमाण्वादिशब्दानामित्यत्रादिशब्देन परममहच्छब्दादिपरिग्रहः । परमाण्वादीनामणुपरिमाणादीनाम् । अत्रादिपदात्परममहत्परिमाणादिग्रहः । असदुक्तजातिलस्य वैशेषिकाभिमतगुणत्वेन न विरोध इलाह— सत्यमिति । उक्तदोष
आनन्त्यव्यभिचाररूपः । एकरूपेति । लाधवसहकृतप्रत्यभिज्ञावशेनामेदसिद्धिरिति
भावः । आलम्बनं प्रतिबिम्बाश्रयः । तद्गुह्धेखादिति । नाशप्रतियोगित्वेन
समवायस्याविषयीकरणादित्यर्थः । एतच ग्रुक्रतमिति तारतम्यप्रतीतेरप्युपळक्षणम् । अनुगतप्रत्ययेति । अनुगतशब्दरूपाभिधानस्य प्रलयद्वारैवार्थान्
गमसायकलात्प्रथगनुक्तिः । एवमनुगतप्रत्ययेन पाकलादिकमित्यस्य जातिरित्यप्रत-

१. 'भाष्यकाराः' ग. २. 'तु' क. ३. 'ग्रुङ्खादि' क. ४. 'ग्रथा' क.

इति व्याख्यातम् । इवार्थेन वाशब्देन च शब्दस्य स्थानविनिभयात् । यद्वा सर्वे-ध्वेव वाक्येषु सामान्यमस्तीत्यत्र तद्वाक्यतात्पर्यम्। अथवा भाष्यकारमते ढित्था-दिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तिष्ठा जातिरेव शक्या-क्षीकार्येति तत्तात्पर्यम् । तस्मात्मवंशब्दानां जातिरेव संकेतविषयः' इत्याहुः । येषां मते संज्ञाशब्दानां शैब्दो नोपाधिस्तेषां मते आकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति चिन्त्यम् ।

नैयायिकाद्यस्तु—'न व्यक्तिमात्रं शक्यम्, न वा जातिमात्रम्। आधे आनन्त्याद्यभिचाराच । अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । न चाक्षेपा-द्यक्तिप्रतीतिः। तस्माद्विशिष्ट एव संकेतः। न चानन्त्यादशक्यता व्यभिचारो वा। गोत्वादिसामान्यछक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतप्रहसौकर्यात् इत्यातिष्ठन्ते।

सौगतास्तु—'व्यक्तावानन्यादिदोषाद्वावस्य च देशकालानुगमाभावात्तद्तु-गतायामतद्यावृत्तौ संकेतः' इत्यादिमतानि प्रकृतानुपयोगान्न सूत्रकृता दर्शि-तानि ।

ननु वाच्यलक्ष्यव्यक्ष्याः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः । सुल्यत्वेन प्रसिद्धस्य नुरीयस्थापि भावादिस्यत् आह—

स मुख्योऽर्थः

साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः।

नेनान्वयः । डित्थादिपदशक्येखत्रादिपदेन नैत्रादिपदसंग्रहः । व्याख्यातिमिति । साक्षादर्थगतजाति विहाय शब्दगतजातौ शक्तिकलपनानौनिखेन यथाश्रुतासंगतेरिति मावः । वाशब्दखेवार्थत्वस्य स्थानविनिमयस्य च क्षिष्टा कल्पनेखरुचेराह—यद्वेति । वाशब्दस्येवार्थत्वस्य स्थानविनिमयस्य च क्षिष्टा कल्पनेखरुचेराह—यद्वेति । वाशब्दस्येव वाच्यलात्त्वतेव जातिस्तदर्थं इति भावः । अत्रापि संदर्भाखारस्यादाह—अथवेति । येषा-मिति । चण्डीदासादीनामिखर्थः । आनन्त्यव्यमिचाराभावादि संज्ञाशब्दस्योपाधिलं तेनाङ्गीकृतम् । तत एव हेतोरिहाप्युपाध्यभावे किंगता जातिः स्याद् । आकाशस्येकलादुपाधेश्वानङ्गीकारात् । तथा च सर्वेषामिखसंगतं स्यादिति भावः । व्यक्तिमात्रे शक्तिरिति पक्षे सर्वत्र व्यक्तौ, क्षिद्वा । आद्ये आनन्त्यादिति । अन्त्ये व्यक्तिमात्रे शक्तिरिति पक्षे सर्वत्र व्यक्तौ, क्षिद्वा । आद्येपपदार्थस्यानवतारेऽपि व्यक्तिपति । न चेति । अनुमानस्यार्थापतेवां आक्षेपपदार्थस्यानवतारेऽपि व्यक्तिपति । त्रवेति । अनुमानस्यार्थापतेवां आक्षेपपदार्थस्यानवतारेऽपि व्यक्तिपति । सर्वत्र व्यक्तौ । सौकर्यात् संकेतग्रहसौकर्यात् । विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि सर्वत्र, क्रविद्वेति विकल्पाभिप्रायेण दोषद्वयमाशङ्कयाद्यपक्षाङ्गीकारेण समाधत्ते—सामान्येति । सर्वत्र व्यक्तौ । सौकर्यात् संकेतग्रहसौकर्यात् । भावस्य जाखादिरूपस्य । देशेति । भावसात्रस्य क्षणिकलादिति भावः । अतद्यान्त्रती । प्रकृतेति । प्रामाणिकोक्तमतानुसारेणैव प्रकृतार्थविभागितिदौ

१. 'शब्देनोपाधिः' ग.

Ś

fi

A. A. A. A. A. A. A. A. A. A.

कथमसौ तथेखत आह—ं

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३ ॥

अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योऽभिधारूपो व्यापारः स मुख्यो यत उच्यते इत्यर्थः। यहा अभिधाव्यवहारस्य नाभिधा समयामावादित्यादौ दर्शनात्तां लक्षयति— तत्र मुख्य इत्यादि। तत्र यो व्यापारः सोऽभिधेत्युच्यत इत्यर्थः। मुख्यत्वोत्की-तैनं च वक्ष्यमाणस्य लक्षणायासद्वाधपुरःसरत्वस्योपपत्तये।

यत्तु—'मुख्यार्थवाधे तद्योग इत्यादि कारिकोपयुक्ततया वाच्यस्य संज्ञान्तरं करोति—स मुख्य इत्यादि' इति सूत्रावतारणं तद्युक्तम् । वाच्यार्थवाधे तद्योग इत्येवमेव तत्रोपपत्तौ तद्यें संज्ञान्तरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात् ।

वाचकं निरूप्य लाक्षणिकं लक्षयितुं लक्षणां लक्षयति—

म्रुरूयार्थवाघे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

रूढिः प्रसिद्धिः । प्रयोजनं व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादनरूपम् । क्रिया व्यापारः । अत्रान्योऽर्थो यह्नक्ष्यते सा लक्षणिति लक्षणम् । लक्ष्यते प्रतिपाद्यत ईत्यर्थः । अतो नात्माश्रयः । मुख्यार्थबाधः शक्यसंबन्धो रूढिप्रयोजनान्यतरचेति हेतुत्रयवचनम् । व्यञ्जनायां शक्तिस्मृतौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्योग इति लक्षणेऽपि प्रवेशनीयम् । योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितम् । अतो न मुख्यार्थसंबन्धि-

मतान्तरकथनानुपयोगादिति भावः । उपयोगे सति प्रन्थगौरवस्यादोषलात्तदुपे-क्षणम् । अभिधारूप इति । साक्षात्संकेतितार्थप्रतीलनुकूलः शब्दव्यापारो-ऽभिधा। स च पदज्ञानम्, तद्गोचरः संस्कारो वा। तदुक्तं न्यायरत्नमाळायां पार्थ-सारिथिमिश्रैः-- 'करतर्हास्य व्यापारः । खज्ञानमेव, तज्जनितो वा संस्कारः । तद्योगी शब्दोऽर्थप्रतीतिं जनयति' इति । अभिधेति । शब्दस्य व्यापारो य उक्तः स क इति प्रश्नः । तदुत्तरं खज्ञानमेवेत्यादि । मुख्यः प्रथमप्रत्यायकः । प्रथमं प्रतीयमा-नत्वेनैवार्थस्य मुख्यत्वोपपत्तेर्यत इत्यच्याहारक्केशाच पक्षान्तरमाह—यद्वेति । तत्र साक्षात्संकेतिते । तद्वाघोति । सुख्यासंभवे हि तदन्याङ्गीकार इति न्यायादिति भावः । हेतुत्रयेति । 'लक्षणान्तर्गतत्वे हि हेत्वभावात्र लक्षणा' इत्यत्र लक्षणाहे-त्रुत्वं वक्ष्यमाणमसंगतं स्यादिति भावः । अन्यतरचेत्यनेनाथशब्दोऽथवेत्यर्थको दर्शितः । प्रयोजनस्मापि स्त्रेच्छाद्वारा साधनप्रयोजकत्वाद्वेतुत्वम् । व्यञ्जनाया-मिति । 'उपकृतं-' इसादि व्यक्त्यापकारातिशयादिबोध इसर्थः । अतिशया-देरपकारादिमुख्यार्थासंबन्धानातिव्याप्तिः । मुख्यार्थसंबन्धीति । गङ्गादिसंबन्धि-पावनत्वादिबोघ इत्यर्थः । अपिशब्देन शक्तिस्मृतिसमुचयः । शक्तेर्भुख्यार्थसंबन्धि-त्वेऽपि तत्स्मृतेर्भुख्यार्थसंबन्धज्ञानाजन्यत्वात् । न च तात्पर्यविरहात्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तात्पर्यमहेऽप्युक्तोपस्थितिरूपवृत्त्यभावे वटः कर्मत्वामेखादित इव शाब्दबो-

१. 'इलर्थतो नात्माश्रयः' ख-ग. २. 'घटकर्मत्वं ग.

व्यक्षनायामप्यतिव्याप्तिः । मुख्यसाप्यभिधारूपमुख्यार्थसंबन्धेन प्रतिपादनं संभवतीति तद्वारणायान्य इत्युक्तम् । अन्योऽमुख्यः । यदिति गुणीभूतळक्ष-णिक्रयामात्रपरासर्ज्ञः । तेन 'शक्यसंबन्धेनाशक्ष्यप्रतिपित्तिर्र्छक्षणम् । 'तद्धेतुः शक्यसंबन्धे लक्षणा' इति परमार्थः । प्रतिपित्तिहेतुर्हि वृत्तिः, न तु प्रतिपत्तिरेव । यतु यदित्यस्य यत इत्यर्थकतया संबन्धपरतयैव सूत्रव्याख्यानं तद्युक्तम् । 'नाभिधा समयाभावाद्धेत्वभावाञ्च लक्षणा'
इत्यत्र 'मुख्याधेवाधादित्रयं हेतुः' इति व्याख्यानविरोधात् । नहि संबन्धस्पत्वे
कक्षणायाः संबन्धो हेतुर्धटते । नतु प्रतिपादनं चेल्रक्षणा तर्हि शब्दधर्मः ।
गङ्गादिशब्दानां नीरादिकमुपस्थाप्य विरामे नीराद्यर्थनेव संबन्धेन तीराद्यर्थन्
प्रतिपादनादित्यत आह—आरोपिता क्रियेति । शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—
'सान्तरार्थनिष्ठः' इति । रूढितो यथा—'कर्मणि कुशलः' इत्यादो । अत्र दर्भ-

धानुदयात् वृत्तेस्तात्पर्यनिर्वाहकत्वात् । मुख्यार्थबोधश्च शब्दतावच्छेदकरूपेण तात्प-र्यविषयान्वयवाधः । तेन 'काकेभ्यो दिध रक्ष्यताम्' इलादौ न व्यभिचारः । न च तदभावेऽपि गङ्गादिपदात्तीराद्यपस्थितिः । मुख्यार्थोपस्थितेरेव गङ्गापदस्योपक्षीणतया विरम्य व्यापारायोगात् तत्र तीराद्युपस्थितेः पदव्यापाराकल्पनात् । अतो न व्यभि-चारः । एवं रूढिप्रयोजनयोरभावस्थलेऽप्यशक्योपस्थितेः शब्दवृत्तित्वाकल्पनाम व्यभिचारः । तथाभूतोपस्थितावेव तद्धेतुत्वोपगमादिति दिक् । लक्ष्णं निष्कृष्य दर्श-यति—तेनेति । प्रतिपत्तिरिखनन्तरं शब्दव्यापार इखघ्याहार्यम् । वक्ष्यमाणास्तर-सादाह—तद्धेतरिति । अशक्यप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । एवं चैतन्मतेऽशक्यप्रति-पुरुय तुकूलत्वेन शक्यसंबन्धग्रहे मुख्यार्थबाधादेः प्रयोजकत्वाह्रक्षणाबीजत्वप्रसिद्धिरिति ब्रैयम् । प्राचीनमतेऽखरसबीजमाह—प्रतिपत्तिहेतुहीति । वस्तुतस्तु संकेत-प्राह्ममर्थप्रतिपादकत्वमभिधावृत्तिः, न तु संकेत एव । नाभिधासमयामावादिति वक्ष्यमाणत्वम् । एवं च यथापूर्वगृहीतमर्थप्रतिपादकत्वमुत्तरोत्तरार्थप्रतिपत्तिहेतुः, तथा शक्यसंबन्धेनाशक्यार्थप्रतिपादकत्वमपि लाघवन्यायादिगृहीतं तत्प्रतिपत्तिहेतु-्रितं न कश्चिद्दोषः । तदुक्तं वृत्तिवार्तिकेऽप्यप्पय्यदीक्षितैः—'मुख्यार्थसंबन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वं लक्षणा' इत्यलं निस्तरेण । निन्वति । प्रतिपादनमशक्यार्थ-प्रतिपादकत्वम् । संबन्धेन खसंबन्धेन सामीप्यादिना । तथा च शब्दस्य मुख्याथौंप-स्थानेनोपक्षीणत्वादर्थं एव लक्षक इत्यर्थः । सत्यम् । मुख्यार्थगतमेवाशक्यार्थप्रतिपा-दकत्वम् । परंतु मुख्यार्थबाधेन शब्दस्य तद्विषयत्वायोगात्तद्वारा लक्ष्यार्थपरत्वात्तिन र्वाहार्थे शब्दव्यापारत्वं तस्य कल्प्यते । अन्यथा लक्ष्यस्य शब्दानुपरियतस्य शाब्दबो-धविषयत्वानुपपत्तेरित्याशयेन समाधत्ते—शक्यव्यवहितेति । इदमेव सान्तरेत्य-नेनोक्तमित्याह—तदुक्तमिति । सान्तरः शक्यव्यवहितो योऽर्थो लक्ष्यार्थस्तनिष्ठः। तिद्विषय इलार्थः । 'सर्ने वाक्यं कार्यनिष्ठं' इति गुरूक्तिवत् । तथा च शब्दस्य लक्ष्या-थैविषयत्वं रुक्षणाधीनमित्यतः शब्दे रुक्षणारोप इति भावः । एवं च स्वप्रयोजकशक्तिः मत्त्वरूपपरम्परासंबन्धेन शब्दवृत्तिः वादारोपितत्वोक्तिरिति क्षेयम् । कर्मणीति ।

fi

ग्रहणायोग्यत्वान्मुख्यार्थंबाधः । विवेचकत्वं च संबन्धः । एवमन्यत्राप्यूह्यस् । तथा च तैलङ्कादिजनपदशब्दा जने, त्वक्शब्दस्त्विगिन्द्ये । प्रयोजनाद्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । अत्र हि गङ्गातीरे घोष इति मुख्यशब्दात्तादशं पाव-नत्वं प्रतीयते यादशं 'गङ्गायां घोषः' इति लाक्षणिकात् ।

लक्षणा तावद्विविधा—शुद्धा, गौणी च। तत्राद्या द्विविधा—उपादानल-क्षणा, लक्षणलक्षणा च। ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे। इति शुद्धाभेदाश्चत्वारः। गौणी तु द्वेधा—सारोपा, साध्यवसाना च। इति षद्विधत्वं लक्षणायाः कारिकात्रयेण प्रतिपादयति—

खिसद्धये पराक्षेपः परार्थे खसमर्पणम् । उपादानं रुक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणम् । स्वार्थापरित्या-गेन परार्थेळक्षणमुपादानमित्यर्थः । अतः 'काकेभ्यो द्घः रहयताम्' इत्यस्य न तृतीयभेदत्वम् । एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्धार्थं स्वसमर्पणं स्वार्थ-समर्पणं स्वार्थपरित्यागः । स्वार्थपरित्यागेन परार्थळक्षणं लक्षणमित्यर्थः । एता-भ्यामुपाधिभ्यां गुद्धैव द्विविधोक्ता, न तु गौण्यपीत्यर्थः । एते एवान्यत्र जह-स्त्वार्थार्जहस्त्वार्थे इत्युच्येते । ननु गुद्धैवेत्यनुपपन्नम् । गौण्या अपि तथात्व-संभवात् । तथा हि—'गौर्वाहीकः' इत्यादो लक्षणळक्षणा तावत्स्फुटैव । उपा-इगनळक्षणा तु गोवाहीकोभयविषये गाव एते समानीयन्तामित्यादाविति चेत्,

वित्रकर्मणील्यर्थः । न च मुख्यार्थबोधाप्रतिसंघानेऽपि झटिति तक्षबोधात्तत्र शक्ति-रेव । अन्यथा मण्डपपदस्मापि गृहादौ शक्खभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । कृतावयवश-क्तिकस्यान्यत्र लक्षणयैवोपपत्तावतिरिक्तशक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । मण्डपादिपद-स्यापि गृहादौ निरूढलक्षणाङ्गीकारात् । न चैवं पङ्कजादिष्वप्येवमापत्तौ योगरूढिविलो-पापत्तिः । तत्र योगार्थविशिष्टरूव्यर्थस्यैव नियतोपस्थित्या रूढिकल्पनेन वैषम्यात् । मुख्यार्थवाधप्रतिसंधानमपि व्युत्पन्नानामस्त्येव । कदाचिच्छक्तिश्रमाद्वोधे तदमावेऽपि न क्षतिः । **तैस्रङ्गादीति ।** न च विनिगमकाभावः । जनेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्या-सँभवात् । एवमिन्द्रियमजानतोऽपि त्वचि त्ववपद्रयोगात्तत्रैव शक्तिरिति दिक् । तादशं साक्षाद्रक्षागतम् । 'लक्षणा तेन षड्डिघा' इति वक्ष्यमाणषड्विधत्वस्य प्रकारं कारिकाखरसिद्धं विशदीकृत्य दर्शयितुमाह — स्वक्षणेति । ते अपि उपादानस्य णारुक्षणरुक्षणे अपि । अन्वयप्रवेशसिद्धये समभिव्याहृतपदार्थान्वयबोधविषयत्वसि-द्वये । खार्थापरित्यागेन खार्थसाहित्येन । खार्थपरित्यागेन खार्थस्य समभिव्याहत-पदार्थान्वयत्यागेन । परार्थेलक्षणं परार्थोपस्थापनम् । एवं च समभिव्याहतपदार्था-न्वयित्वेन खार्थविवक्षया तत्साहित्येनाधिकार्थौपस्थापनमुपादानम् । तत्त्वेन खार्थ-लागेनेतराशोपस्थापनं लक्षणमिति फलितम् । अन्यन्नेति । शास्त्र इल्र्यः । स्फूटै-वेति । गोर्वाहीकोभयानुगतजाष्यमान्यादिविशिष्टलक्षणया जडो वाहीक इस्यन्वये

मैवम् । अत्रोपचारवीजं संबन्धः सादृश्यमन्यो वा । आद्ये शन्यासादृश्यस्य शन्यावृत्तितया कथं शन्यस्यापि लक्ष्यता। येनोपादानलक्षणा स्यात् । अन्त्रे कथं गौणी । सादृश्यसंबन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात् । तत्रोपादानलक्षणा यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादौ । अत्र कुन्तादृशः स्वतोऽसंमवत्यवेशास्तिसद्धये स्वसंयोगिपुरुषां क्ष्ययन्ति । यथा च 'काकेश्यो दिधि रक्ष्यताम्' इत्यादि संग्रहस्तथोक्तम् । अन्ये पुनर्जातिपदार्थवादिन उपा-दानलक्षणामन्यामुदाहरन्ति यथा—'गौरनुबन्ध्यः' इति श्रुत्या प्रतिपादितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेर्मम कथं स्यादिति जात्या अवच्छेद्कतया कथंचि-त्यान्यसिद्धये व्यक्तिलंक्ष्यते । ननु व्यक्तिरिभधयेव, न तु लक्ष्यति चेत्, न । व्यक्तौ केवलायामेवाभिधा, जातिविशिष्टायां वा । आद्ये आनन्त्यव्यभिचारौ । अन्त्ये नागृहीतिविशेषणान्यायेन जातावेवाभिधा । व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव संमन्वात् । तदुक्तम्—'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति । तदेत-देभशलम् । प्रयोजनस्य रुदेवां तृतीयलक्षणाहेतोरभावात् । जातिव्यक्तिपदार्थौदान्सीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूदिविचारः । कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्रसिद्धमाश्रित्य रूदिविचारः । कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्र-

गोरप्रवेशादिति भावः । अशक्ये शैब्दप्रयोग उपचारः । शक्यावृत्तितयेति । साहरयस्य भेदगर्भत्वादिति भावः । अन्त्य इति । साहित्यादिसंबन्धेन गोयुक्त-छक्षणे गवामप्यानयनान्वयादुपादानसत्त्वेऽिष गौणीत्वं नेत्यर्थः । न च सादश्यसंब-न्धेनैव गोसदशत्वेन वाहीकलक्षणायां सादश्यप्रतियोगितया गोरप्यपादानमस्तीति शङ्क्यम् । एवमपि वाहीकपदार्थेनान्वयाभावेन निरुक्तोपादानत्वविरहात् । अत एव 'कुन्तायुधानानय' 'कुन्तान्भोजय' इत्यादौ नोपादानत्वमिति बोध्यम् । स्वत इति । इतरविशेषणत्वं विनेत्यर्थः । असंभवदिति । असंभवत्तात्पर्यविषयप्रवेशान्वया इल्पर्थः । अन्यथा पुरुषमात्रोपलक्षणत्वे तु लक्षणत्वमेवेति ज्ञेयम् । अत्र च प्रयोजनं कुन्तबाहुल्यप्रतीतिः । कुन्तगततैक्ष्यस्य वा पुँरुषेषु प्रतीतिः । 'श्वेतो धावति' इति निरूढोपादानलक्षणा ज्ञेया । इयमेव विशेष्यवाचकसमानाधिकरणपुरुषादिपदयोगे सारोपा । तदत्रपादाने तु साध्यवसानेति द्रष्टव्यम् । रुक्षणरुक्षणा तु सारोपा साध्य-वसाना च 'आयुर्वृतम्' इलायुदाहरणेषु वस्यते । आक्षेपादेवेति । आक्षेपश्च शक्यसं-बन्धेनोपस्थितिर्रुक्षणात्मिकैव विवक्षिता । 'स्वसिद्धये पराक्षेपः' इतिवत् । ननु प्रयोजना-भावेऽपि रूढिः कुतो नेत्याशङ्क्याह-जातीति। औदासीन्येन परित्यागेन। गवादिपदा-नामुत्सर्गतो व्यक्तिसाहित्येनैव जातिबोधकत्वेन तत्र लोकप्रसिद्धेरनपेक्षणात् । कादा-चित्कबोध एव हि रूढिवशेन लाक्षणिक उच्यते। यथा त्वगादिपदैरिन्द्रियादि-बोध इति भावः । आक्षेपादिति । अर्थापत्तेरनुमानाद्वेलर्थः । एवं चाक्षेपसह-कृताद्गोपदाद्गोत्वविशिष्टबोधः । नियतोपस्थितेराँक्षेपलभ्यतया वृत्त्यभावेऽपि क्षति-बिरहात् । न चाप्रकृत्यर्थतया प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिः । प्रकृतितात्पर्थविषय एव

१. 'सिक्कर्थ' ख. २. 'शब्दप्रवेशः' ख. २. 'संबन्धवत' ग. ४. 'पुक्षे' ग. ५. 'आक्षेपालस्य' ग.

f

तीतिः। जात्या आक्षेपात्। व्यक्तिं विना तस्या अभावात्। यथा क्रियतामि-स्यत्र क्रियया कर्तुः, कुर्वित्यत्र कर्मणः।

अपरे तु—"पीनो देवदत्तो दिवा न भुक्के' इति वाक्यमभोजी पीन इति-वत्पीनत्वान्वयप्रयोजकस्य भोजित्वस्याप्रतीत्या योग्यतामलभमानमन्वयं बोध-यति । तेन तिस्तद्धये रात्रिभोजनं लक्ष्यते । तथा च दिवा न भुक्क इति मुख्य-मर्थमादायैव तल्लक्षणेत्युपादानलक्षणेयम्'' इत्याहुः । तद्प्यसम्यक् । शब्दा-ध्याहारनये श्रुतार्थापत्तेः, अर्थाध्याहारनयेऽर्थापत्तेरव रात्रिभोजनप्रत्ययेन लक्ष-णानक्षीकारात् । लक्षणलक्षणा तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । अत्र तटादेघोषा-धिकरणत्वसिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमप्यन्ति । स्वार्थ परित्यज्य तत्रैव वर्तन्ते । उभयक्ष्पा चेयमुदाहता शुद्धा, न तु गौणी । उपचारमिश्रा हि गौणीत्युच्यते । उपचारश्र साद्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः । साद्द्यातिशयमैहिम्ना भिन्नताप्रतीति-स्थानं वा । न चोक्तयोस्तत्संभवः ।

केचित्पुनराचक्षते—''उपचारामिश्रत्वं न शुद्धाया मिश्रातो भेदकम्, किं तु तदस्यत्वम् । तच्च लक्षकस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेद्राप्रतीतिः । तथाहि 'गौर्वाहीकः' 'गौरयम्' इत्यादौ भेदेऽपि शक्यलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते, न तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । तत्र भेदमात्रप्रतीतेः'' इति ।

अन्ये तु—''गङ्गायां घोषः' 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यनयोरेव परस्परभेदहेतु-स्तटस्थत्वम् । गङ्गायामित्यत्र तत्सन्वात् । यष्टीरित्यत्र तद्भावात्'' इति मन्यन्ते।

तदक्षीकारात् । यत्र तु नाविनाभावस्तत्रोपस्थित्यर्थं छक्षणाक्षीकार इत्याशयः । अत
एव प्रकाशकृद्धस्यिति 'अविनाभवे चाक्षेपेणेव सिद्धेः' इति । अविनाभावेनाक्षेपे
दष्टान्तमाह—यथेति । 'प्रविश पिण्डीम्' इति शब्दाध्याहारस्य विषय इति वैषम्यान्नोपन्यस्तम् । प्रकाशे त्वाक्षेपसामान्यमात्रेणोक्तमिति क्षेयम् । तिस्सद्धयः
इति । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानायेत्यर्थः । शब्दिति । भद्यदिसतः
इत्यर्थः । श्रुतार्थापत्तिः श्रुतार्थकल्पनम् । तच्च न शब्दाध्याहारं विनेति तिस्यद्धिः ।
अर्थमात्राध्याहार इति गुरुनये त्वर्थकल्पनमात्रमित्यर्थः । न च देवदत्तादिपदस्यैव
रात्रिभोजनविशिष्टस्वार्थे छक्षणास्तु, न तु शब्दकल्पनेति वाच्यम् । नियमतो मुख्यार्थबोधंप्रतिसंधानायभावेऽति द्वारमित्यादौ शब्दाध्याहारस्यार्थाध्याहारस्य च कृप्तत्वेन वारियतुमशक्यत्वादिति संक्षेपः । शुद्धैवेति व्यावष्टे—उभयस्पा चेति ।
नसु 'कुन्ताः प्रविश्वन्ति' इत्यादौ सादश्यसंबन्धेन कुन्तधरोपस्थित्या कुन्तधरान्वयद्यद्धिसंभवात्तत्र गौणीत्वं स्यादत आह—साद्ययतिशयेति । एवं च यत्र
साधारणगुणप्रकारिकोपस्थितिस्वत्रैव भेदप्रसीतिस्थगनाद्दौणत्वम्, नान्यत्रेति नोक्तसोष इति भावः । अनयोरिति प्रकाशभ्रनथस्य प्रकारान्तरेण व्याख्यानमनुस्त्याह—

१. गौणीलस्मादनन्तरं 'उपचारामिश्रणात्' इति ख-ग-पुस्तकथोरधिकमस्ति. २. 'म-हिम्ना भिन्नथोंमैदप्रतीति' ख-ग. ३. 'शुद्धायां' क. ४. 'भेदप्रतीतिः' क. ५. 'बाध' ग.

तदुभयमप्यसत् । अस्ति हि गङ्गादिपदैस्तीरादिप्रतिपादने गङ्गादिनिष्ठपावनत्वा-दिरूपप्रतिपिपादियिषितप्रयोजनप्रत्ययः । तत्र गङ्गात्वादितितीरेव बीजम् न तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव । 'तीरे घोषः' इत्यत्रापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात । अथ गङ्गाशब्देन तटप्रतिपादने गङ्गासंबन्धस्तत्र प्रतीयते । तदेव च तद्वीजिमिति चेत, न । एवं हि 'गङ्गातटे घोषः' इति मुख्यशब्दप्रयोगेऽपि तत्प्रतीतिः स्यात्। तत्संबन्धप्रतीतौ विशेषाभावात् । अथ वाधे जागरूकः कथं गङ्गाशब्दादिभि-र्गङ्गात्वादिकं तीरे बोध्यत इति चेत्, उच्यते । शब्देन लक्ष्येऽर्थे प्रतिपादिते तत्र सुख्याभेदो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । तदेतदुक्तम्—'तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपाद्ने तत्त्वप्रतिपत्तौ प्रतिपिपाद्यिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः' इति । अत्र प्रति-पादने इति सतिसप्तम्या प्रत्ययस्थानन्तर्यं बोध्यते । न च व्यञ्जने बोधः प्रति-बन्धक इति काव्यविदां पन्धाः। वक्ष्यति हि-'सारोपसाध्यवसानयोगौंण-भेदयोभेदेऽप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदप्रतीतिश्च फलम्' इति । किं बहुना बाधित एव पावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयते । यत्सृत्रयिष्यति-'योगः फलेन नों इति । नन्वेवं कथं गौण्यामेवाभेदप्रत्ययं प्रयोजनं वश्यति, ग्रुद्धभेदयोस्तु प्रयोजनान्तरमिति चेत् न । गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात् । ग्रुद्धभेदयोस्त मुख्यस्य प्रयोजनान्तरस्यापि भावात् । न तु शुद्धायाम् । अभेद्रप्रत्ययस्याभावा-दिति संक्षेपः।

गौणीभेदौ लक्षयन्नेव विभजते—

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा।

अन्या अर्थाङ्गौणी आरोपाध्यवसानाभ्यां भिद्यते, न तूपादानलक्षणाभ्यामिति तुशब्दार्थः । विषयी आरोप्यमाणो गवादिः, विषय आरोपस्य वाहीकादिश्र यत्र तथा अनपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्दमतिपाद्यौ सा लक्षणा सारोपा । विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यात्रारोपपदार्थत्वात् ।

विषय्यन्तः कृतेऽन्यस्मिन्सा स्थात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

अन्ये त्विति । अथेति । प्रतिगादन इलनन्तरं कर्तव्य इति शेषः । लक्षणायाः शक्यसंबन्धात्मकत्वादिति भावः । तदेवेल्यस्य विधेयबीजविशेषणत्वात्र लिङ्गानुपपत्तिः । एवं हिति । मुख्यशब्दप्रयोगाद्यत्र प्रतीयते तदनन्यलभ्यत्वाल्रक्षणाप्रयोजनम्, नान्यदिति भावः । वैयज्ञनिकबोधे न बाधो विरोधीत्यत्र संमतिमाह—वश्यति हीति । प्रकाशकृदिति शेषः । सूत्रसंमतिमि दर्शयितुमाह—कि बहुनेति । पावनत्वादिविशेषो गङ्गागतपावनत्वादिल्पः । मुख्यस्यति । उद्देश्यतया चमत्कारितया च प्रधानस्थल्यः ॥ अर्थादिति । पूर्व श्रुद्धाभिधानसामर्थ्यादिल्यः । यत्र यादशलक्षणास्थले । अतीतत्वाविवक्षां दर्शयति—शब्दप्रतिपाद्या-विति । नतु सारोपेल्यसारोपशुक्तेल्यशं । न च स्वमते वाहीके गोरारोपो लक्ष-णाविषयः । बाधात् । अन्यथा लक्षणाया एवासंभवात् । नापि लक्षणाफ्रलीभूता-

विषयिणा आरोप्यमाणेनान्यसिद्धारोपविषयेऽन्तः कृते निर्गाणे । भेदेना-चुपस्थित इति यावत् । विषयिमात्रं यत्र निर्दिश्यते, न तु विषयोऽपि सा साध्यवसाना । विषयिणा विषयतिरोभावस्थात्राध्यवसानपदार्थत्वात् ।

एतौ भेदौ शुद्धभेदेऽपि भवत इति प्रतिपादयन्नेव शुद्धाया गौण्याश्च लक्षणमाह— -

भेदाविमौ च साद्यात्संबन्धान्तरतस्तथा। गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाध्यवसानरूपो भेदो । तो यदि साद्द्यसंबन्धात्तदा गोणो । अध संबन्धान्तरात्तदा गुद्धो । तत्र साद्द्रयाद्यथा—'गोर्वाहीकः' इति सारोपः । 'गोरयम्' इति साध्यवसानः । यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेन, इदंतया वोप-स्थितो सारोपत्वमेवोचितम्, तथापीदंत्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं द्रष्ट-व्यम् । अतप्व वक्ष्यते अनिश्चयरूपसंकरावसरे—''नयनानन्ददायीन्दोबिंग्ब-मेतत्प्रसीदित' इस्वत्रैतदिति बिम्बविशेषणतया किमियमतिशयोक्तिः, किं वेत-दिति वक्रं निर्दिश्य बिम्बमिसारोपाद्यकम्'' इति ।

अत्र केचित्—'गोशब्दस्य मुख्यतो गोरवं प्रवृत्तिनिमित्तम्, लक्षणया तु गोशब्दार्थगतं जाड्यमान्द्यादि तथा भवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीक उच्यते ।' तद्युक्तम् । अशक्यस्याशक्यवृत्तेश्च धर्मस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वभिन्नशक्यानधिकरणस्वस्य तत्त्वात् ।

रोपसाहित्यमर्थः । 'आयुर्षृतम्' इत्यादिशुद्धसारोपायां तदसंभवादित्याशङ्क्याह— विषयेति । तथा चारोपपदार्थस्य मुख्यस्याभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । विष-यिवाचकपदेनैव विषयप्रतिपादनं विषयिकृतस्तिरस्कारोऽध्यवसानमिति निष्कृ-ष्याह—विषयिणेत्यादिना । अत्र गौणसारोपोदाहरणे ॥ मुख्यतः शक्सा तथा प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च तस्य वाहीकावृत्तित्वात्कथं तद्विशिष्टतया वाहीकबोध इति वाच्यम् । आरोपेण प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारात् । अतएव सारोपत्वमप्युपप-त्रामिति भावः । तथा च जाड्यवदभिन्नो वाहीकं इति राक्तिलक्षणाभ्यां बोध इति । अशक्यवृत्तेर्गोपदशक्यत्वाभिमतवाहीकवृत्तिभिन्नस्य । एतदेव प्रवृत्तिनिभित्तलक्षणासं-भवेनोपपादयितुं तह्रक्षणमाह—शक्यत्व इत्यादि । द्वे अपि सतिसप्तम्यौ । भवति हि गोत्वं गोपदशक्यम् । गोपदशक्यगोवृत्तिस्वभिन्नगोपदशक्यानधिकरणं चेति ठक्षणसमन्वयः । खपदं प्रवृत्तिनिमित्तत्वामिमतपरम् । गगनधटादिपदेषु शन्दाश्रयत्वद्रव्यत्वादिवारणायाद्यम् । गवादिपदेष्ववयवसंयोगविशेषवृत्तिलं रूपा-कृतेः, पश्चादिपदेषु लोमलादेश्च वारणाय द्वितीयम् । तद्र्थश्च शक्यतावच्छेद्द-वावियामकसाक्षात्संबन्धेन शक्तिमुख्यविशेष्यग्रतित्वम् । तेनाकृतिविष्ठजातिविशे-षस्य लोमत्वादेश्व निरासः । आकृतेलोमादेश्च मुख्यविश्लेष्यत्वासावात् । आकृते-रि खसमवाथिसमवेतत्वसंबन्धेन गवादिवृत्तित्वात्तद्वारणाय साक्षादिति । काळि-

अपरे तु—'न गवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते । किं तु गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगता जाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्ते' इसाहुः । तदप्यसम्यक् ।

इदं पुनरत्र तत्त्वम्—साधारणं जाड्यमान्द्यादि लक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादिर्लक्ष्यत इति । तेन 'जडो वाहीकः' इत्यादि वाक्यार्थो भवति तदुक्तमन्यत्र—

'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्वापरिप्रहे । अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्रुक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाहृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥' इति ।

लक्ष्यमाणगुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तरेव यदि योगः शक्य-संबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति । अविनामावश्चात्र संबन्धमात्रमभिमतम् । न तु

कादिना तद्रृत्तित्वाच्छक्यतावच्छेदकता नियामिकेति द्ध्यादिपदे द्धिवारणाय तृतीयम् । दृष्टः स्त्रभिन्नद्धिपदशक्यद्धित्वाधिकरणत्वात् । ज्ञानविषयवाचिवस्तु-पद्शक्यतावच्छेदकज्ञानविषयत्वस्य स्वात्मकशक्याधिकरणत्वात्स्वभिन्नेति । न चैवन मपि स्त्रभिन्नवाच्यत्वाद्यधिकरणत्वाद्व्याप्तिरिति वाच्यम् । शक्यपदेन शक्तिजन्य-बोधप्रकारविवक्षणात् । वाच्यत्वादेर्वेस्तुपदशक्तिजन्यबोधप्रकारत्वाभावात् । अधि-करणलं च शक्यवृत्तिताघटकपूर्वोक्तसंबन्धेनेति न पशुपदप्रवृत्तिनिमित्तलाङ्कुलस्य तादशलोमाद्यधिकरणत्वेऽपि क्षतिः । शक्यतावच्छेदकतानियामकसमवेतलसंब-न्धेन लाङ्गुलस्य लोमानधिकरणत्वात् । संयोगस्य चातथात्वात् । न चैवमपि सदा-दिपदे सातिरिक्तशक्योपस्थितिप्रकाराप्रसिद्धा तदनधिकरणलाप्रसिद्धः । स्वलस्य प्रतियोगिकोटिनिवेशेन स्वभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं यद्यत्तद्भेदकूटिन-वेशेनाप्रसिद्धेरभावात् । एवं च शक्यत्वे सति शक्यतावच्छेद्कताघटकसाक्षात्सं-बन्धेन शक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वे च सति स्वभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं यद्यत्तत्त्रद्भेदकूटवत्त्वभिति लक्षणं पर्यवसन्नमित्यलमतिविस्तरेण । अत्र च वाहीके गोपदशक्ती संकेताद्यभावात्र किंचित्प्रमाणमिति दूषणं स्फुटत्वात्रोक्तमिति ज्ञेयम् । अभिन्नतयेति । सजातीयतयेखर्थः । बाधितार्थस्य लक्ष्यत्वायोगात् । तथा च गोजाड्यसजातीयजाड्यवान्वाहीक इति बोध इति भावः। सामानाधिकरण्येति। एकधर्मिबोधकत्वाभावादिति भावः । एवं नामार्थयोभेदेनान्वयानुपपत्तिरप्यूद्या । तृतीयमतस्य सिद्धान्तत्वबोधनायाह्—तत्त्विमिति । साधारणं जाब्यमान्यत्वायव-च्छित्रम् । अत्र संमतिमाह —तदुक्तिमिति । अन्यत्र भद्दवार्तिके । गुणैर्योगात्सं-बन्धाया वृत्तिर्गोशब्दस्य वाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणतेष्टेखर्थः। प्रथममते गुणयोगाभावः मध्यमे गुण एव हत्तिः, न तु तयोगाद्वाहीक इति तयोनीभिमत्त्वम्। लक्ष्यतावच्छेदकीभृतगुणरूपसंबन्धादृत्तिगौँणीति व्याचष्टे—**लक्ष्यमाणा ये इति ।**

१. 'मानान्तर-' इत्याद्यर्थं ख-ग-पुस्तकयोनीस्ति.

अत्र वदन्ति-'गौर्वाहीकः' 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिषु क्रुप्ताकाङ्कावशादभेदान्वयेनो-पपत्तौ न लक्षणा युक्ता । बाधनिश्चयस्याहार्यज्ञान इव रााब्देऽप्यविरोधात् । अत एव 'अल्यन्तासल्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति प्राचां प्रवादः। न चैवं 'बिहना सिन्नेत्' इत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानाभावात् । 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ त्विष्टचमत्कृतिप्रयोजकताज्ञानादिच्छेत्याहार्ययोग्यताज्ञानसंपत्तिः । अतएव शाब्दे योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमि संगतम् । अस्तु वान्वयबोध एवाहार्यः । बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वनिवेशे शाब्दे योग्यताज्ञानहेतुत्वकल्पने च गौरवप्रसङ्गस्यापरिहारात् । किंच लक्षणापक्षे 'राजनारायणं लक्ष्मीस्लामालिङ्गति निर्भरम्' 'पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जु मजीरशिज्ञितमनोहरमम्बिकायाः' इत्यादौ क्रमेणोपमारूपकयोरपमितविशेषणसमासाधीनयोः स्वीकारे लक्ष्मीकर्तृकालि-इनमजीरशिक्षितयोरन्वयानुपपत्तिर्व्यवस्थापिका रूपकोपमयोः प्राचीनोक्ता न संग-च्छते । आद्यपये उपमायामिव रूपकेऽपि सदशलक्षणया नारायणसदशप्रतीतौ लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनानुपपत्तिसाम्येन रूपकिनर्णायकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयपद्येऽपि रूप-केऽपि बाधकाभावेन तन्निवर्तकताया असंभवात्। अपि च छक्षणा किं समानधर्म-त्वेन, आहादकत्वत्वादिना वाङ्गीक्रियते । आये सम्हत्त्यस्य शब्दोपात्तत्वादुपमान-त्वापत्तिः । नहि साद्द्यस्य वाच्यतायामेवोपमा । 'कमलसुहृन्मुखम्' इत्यादावपि तस्याः सर्वसंमतत्वात् । अन्त्ये 'आह्वादयति सुखेन्दुः' इत्यादौ पौनरक्त्यापत्तिः । न चात्राह्णादकत्वातिरिक्तधर्म एव लक्ष्यतावच्छेदक इति वाच्यम् । तदस्फुरणेऽपि सह-दयानां चमत्कारोदयादनुभवविरोधाच । न चायमुपमितसमास एवेति वाच्यम् । सामान्यधर्माप्रयोग एव तदनुशासनात् । तस्मात् 'चन्द्राभिन्नं मुखम्' इत्याद्याकारक एव तत्र बोध इति न लक्षणाप्रसङ्ग इति । अत्रेदमाकृतम्—अस्ति तावचमत्कारि-समानधर्मोपस्थितावेव रूपकप्रतीतिश्वमत्कारश्चेति सहदयसाक्षिकम् । तत्र मुखचन्द्रादौ समानधर्मः प्रसिद्ध इति स एव लक्षणया प्रतीयते, न पृथङ्नियमेन शब्देनो-पादीयते । 'भारतं नाकमण्डलम्' इलादौ तु तदप्रसिद्धेः । 'सुपर्वोलंकृतं' इलादिश-ब्दोपादानापेक्ष एव रूपकप्रखय इखेतावान्विशेष इति चन्द्रसमानधर्मत्वेन साद्दय-विशिष्टे लक्षणैव । आहार्याभेदबोधस्तु समानधर्मास्फुरणेऽपि संभवतीति चमत्कारा-नुपपत्तिः । न च तस्यां बुद्धौ तज्जन्यचमत्कारे वा साधर्म्यज्ञानं हेतुरिति वाच्यम् । तेन विनापि तदुत्पत्तेर्व्यभिचारात् । साधम्यंज्ञानादेव चमत्कारसंभवेनाभेदबोधस्या-प्रयोजकत्वाच । अथ 'नायं सिंहसदशः किं तु सिंहः' इत्यस्यानुपपत्तिरिति न साद-रयबोधो रूपके इति चेत्, न । भेदघटितसादश्यनिषेधेन ताद्र्प्यप्रतील्यर्थे तदघटित-साद्द्रयळक्षणया तथा प्रयोगोपपत्तेः । अत एव रूपकस्योपमात्वापादनमपि प्रत्युक्तम् । उपमाया भेदघटितत्वात् । वक्ष्यति हि दशमे—'साद्दयसुपमा भेदें' इति । तथा— 'उपमैव तिरोमूतभेदा रूपकामिष्यते' इति चान्यैरुक्तम् । राजनारायणामित्युत्तरपदार्थ-प्रधानविशेषणसमासे राजाभिन्ननारायणसदशस्य ळक्षणया व्यजनया च नारायण-त्वेन बोधाल्रक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनोपपत्तिः उपमितसमासेन नारायणसद्दशराजप्रतीतौ दु राजत्वेनावगतेन तदुपपत्तिरिति व्यवस्थासंगतिः । कथं तर्हि 'जडो वाहीकः' इत्या-

व्याप्तिः । 'मञ्चाः क्रोज्ञान्ति' इत्यादावभावात् । दशावेशविशिष्टस्य तत्रापि सास्त्येवेति चेत्, तर्हि आक्षेपादेव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं छक्षणयेत्युक्तं 'गौरतु-वन्ध्यः' इत्यत्र । संबन्धान्तरात्सारोपो यथा—'आयुर्धृतम्' इति । साध्यवसानो यथा—'आयुर्रेवेदम्' इति । एवमादौ साद्दश्यादन्यो यः कार्यकारणभावादिः संबन्धस्तत्पूर्वके आरोपाध्यवसाने अत्र गौणभेदे सारोपे भेदेऽपि ताद्र्य्यप्रतीतिः । साध्यवसाने सेव्यवाभेदावगमः प्रयोजनम् । ग्रुद्धभेदे सारोपे अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादेः । साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादेः प्रतीतिः फलम् । तद्वभयं चाभेदप्रतीतिपूर्वकिमत्युक्तम् । क्षचित्तत्प्रयोजनकत्वेन्गेपचारः । यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । क्षचित्तस्यामिभावात् । यथा राजकीयः पुरुषो राजा । क्षचिद्वयवावयविभावात् । यथा कर्मघारये अग्रहस्त इत्यत्रावयवेऽप्रमात्रे इस्तोपचारः । क्षचित्तद्रीयकर्मशालित्वात् । यथा अतक्षा तक्षा ।

लक्षणा तेन पड्डिया ॥ ७॥

कारकबोधकथनमिति चेत्, पौनरक्लाप्रसङ्गेन विशेषरूपेण लक्षणया बाधकाभावादिति ज्ञेयम् । दशेति । कोशनकालीनस्य मन्नादेरित्यर्थः । तत्रापि मन्नाः कोशन्तीत्यादा-विष । व्यापकेति । तादात्म्येन क्रोशनकालीनमञ्चानां व्यापका ये पुरुषास्तत्प्रतीति-रित्यर्थः । कारिकायामभिधेयमविनाभूतं यस्येति बहुत्रीहिर्बोध्यः । सारोप इति । लक्षणाभेद इति शेषः । आयुर्जावनम् । तेन तज्जनकत्वविशिष्टं लक्ष्यते । तेनायुर्जन-काभिन्नं पृतमिति बोधः । मुख्यार्थस्य पृतपदार्थान्वयविरहाष्ठक्षणळक्षणेयं सारोपा । आयुरेवेदमित्यपि इदंत्वस्य विधेयविशेषणतया साध्यवसाना च । उपादानलक्षणा त शुद्धा कुन्ता इत्यादौ सारोपा साध्यवसाना च पूर्व दर्शितेति । उक्तोदाहरणेषु क्रमेण लक्षणाप्रयोजनान्याह—अत्रेति । एषूदाहरणेषु मध्य इत्यर्थः । भेदेऽपि वाहीकादि-पदप्रयोगाद्भेदे भासमानेऽपि । तादृष्यं तादात्म्यम् । सर्वेथैव वाहीकादिपदानुपादानेन भेदामिश्रितः । अन्यवैलक्षण्येनेति । जनकान्तरवैलक्षण्येन नियतकार्योपधाय-कतारूपेणेखर्थः । उपलक्षणे तृतीया । उक्तप्रयोजनयोरनन्यलभ्यत्वमाह - तदुभयं चेति । अभेदप्रतीतौ हि कारणसत्तायां कार्यसत्त्वावगतेः कार्योपधानावगतिः। साध्यवसाने तु भेदस्याखन्ततिरोधानाक्सभिचारसंदेहोऽपि नैवेखव्यभिचारेण जनक-त्वावगतिरिति भावः । उक्तमिति । गङ्गायामिखादौ तटे गङ्गात्वप्रतीखनन्तरमेव शैलादिप्रलय इल्रोतत्कथनावसरे शङ्कापूर्वकमुक्तमिलर्थः । अत्र च तदर्थवाचकपदस्या-न्यत्र प्रयोगस्तद्धर्मप्रतिपत्त्यर्थं इत्युत्सर्गं एव बीजम्। तत्प्रयोजनकत्वेनेति। तदि-न्द्रादि प्रयोजनं यस्य स्थूणादेरित्यर्थः । इन्द्रस्य च तत्र ध्येयतया पूज्यतया च प्रयोज-नत्वम् । उपचारो लक्षणया सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । षष्टीसमासे हस्तायमित्यापत्ते-राह-कर्मधारय इति। तक्षेति जातिविशेषविशिष्टवाचकम्। तेन लक्षणोपपत्तिः। क्रमेण नमस्यत्वानतिक्रमणीयत्वकार्यसमर्थत्वकर्मावैगुण्यप्रयोजनानि ज्ञेयानि । अत्र च-

१. 'सर्वभेव भेदावगमः' क.

वपादानलक्षणरूपग्रुद्धभेदाभ्यां सह । रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदे संभवत्यपि न ते विभाजकत्वेनोक्ते, किं तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः । अत 'एव च पश्चात् 'व्यक्क्ष्येन रहिता' इत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शिष्व्यति । अन्यथा पुनक्किप्रसङ्गात् । एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निन्धृंदे यत् 'षड्विधति । रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरूपैः षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्याभिति षड्विधा' इति चण्डीदासव्याख्यानं तत् 'ग्रुद्धैव सा द्विधा । सारोपान्या तु' इति एवतुशब्दयोरनालोचनविजृम्भितत्वादनादेयम् ।

एवमारोपादिकृतं प्रकारपट्कं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह-

व्यक्नोन रहिता रूढौ सहिता च प्रयोजने।

लक्षणेयनुवर्तते । ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यङ्ग्यसाहित्यनियम इति चेत्, प्रयोजनस्य व्यञ्जनामात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तम्—'प्रयोजनं हि व्यञ्जनाव्यापार-गम्यमेव' इति ।

यतु—'ननु लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरिप लक्षणयैव प्रतीतो किमन्न व्यक्षनयेत्वत आह —प्रयोजनं हीति ।' इति तत्फिक्कावतारणं तदज्ञानविजृम्भितम् । अन्न व्यक्षनस्थापनस्थाप्रस्तुतत्वात्, तत्प्रकरणे च 'व्यक्षनात्रापराक्रिया' इति सूत्रेणैव प्रतिपादनात् ।

तच गृहमगृढं वा

ति व्यङ्ग्यम् । लक्षणाभेदप्रयोजक आरोपादिर्यथा भिद्यते तथा तत्प्रयो-जकं व्यङ्ग्यमपीति चैस्यार्थः । वाशब्दः समुचये । काव्यभावनापरिपक्षबुद्धिः सहदयः । तन्मात्रवेद्यं गृहम् । तत्तदितरवेद्यमगृहम् । तत्र गृहं यथा—

'मुखं विकसितस्मितं वशितविक्रम प्रेक्षितं समुच्छिलितविश्रमा गतिरपाससंस्था मितः।

ण्डीदासेन सारोपसाध्यवसानयोरिवोपादानलक्षणयोरिप ग्रुद्धगौणभेदेन चतुर्विधत्वात्विं द्विस्त्यंगतिमत्यिभित्रेल षड्भिरपाधिभिः कित्यता विधाः प्रकारा यस्यामिति
व्याख्यातं तद्द्वयति—एचतुराज्दयोरिति । एवं चोपादानलक्षणभेदयोश्चातुर्विस्यामावात्र षडिधिकभेदापितिरिति यथाश्चतमेव साध्वित्यर्थः । कृढिप्रयोजनाभ्यां
भेदिधिक्यं तु न दोषाय । तत्कृतभेदस्येहानुक्तेः । अग्र एव च वस्यमाणत्वादित्युक्तमेवेति । व्यञ्जनकृतिमिति । व्यङ्ग्यराहित्येऽपि प्रतियोगिनिरूप्यतया व्यञ्जनप्रयुक्तत्वं
बोध्यम् । चश्चद्वशाब्दयोहभयोरानर्थक्यमतो व्याच्छे—लक्ष्याभेदेति । तथा
च अप्यर्थश्वकार इत्यर्थः । अव्यवस्थितविकत्यायोगादाह—वादाब्द इति । मुखभिति । अंसर्यवन्धी बन्धः सुरतबन्धविशेषः । तत्र समर्थमित्यर्थः । शेष्यु-

ं 'तस्यार्थः' कः २. 'इन्दुवदनायाः स्तनी शरीरे तरुणिश्च उद्गम आविमानी मोदते स्वनार्थेजननेऽनियत्रितोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृत्येवयमिन्दुवदना । तत्राप्येवविधं यौवनविजृम्स-णमिति कष्टमापतितं विदम्धयुवजनस्येवं खेदो वतेत्यनेन प्रतिपाधते । अहो रमणीयताति-

१. 'मोदनशब्दै' क.

उरो मुकुछितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धरं बतेन्द्रवद्नातनौ तरुणिमोद्गमो मोद्ते ॥'

अत्र विकासः पुष्पधर्मैः स्मितेऽनुपपन्न इति प्रस्तत्वं छक्षयता विकसित-पदेन छोकोत्तरसमणीयतातिशयो व्यज्यते । स च गृहः । एवं विश्वतसमुच्छ-छितापास्तसंस्थामुकुछितोद्धरमोदैतेशब्दैरायतत्वोद्धसितत्वानेकविषयसंचारित्वो-क्रिन्नत्वयोग्यत्वानियन्नितत्वानि छक्षयद्विर्युक्तानुरागित्वसकछवशीकारित्वानुरा-गातिशयाछिङ्गनयोग्यत्वरमणीयत्वस्पृहणीयत्वानि गृहानि व्यज्यन्ते ।

द्यय इति विसायो वा । भाग्येन परमोत्सवस्थानसुपसंपन्नं युवजननयनानामिति हर्षो वा । 'वतामत्रणसंतोषखेदानुक्रोशविस्मये' इति नानार्थकोषात् । कथमित्यपेक्षायामाह — मुख-मिति । यतो मुखं विकसितं प्रसृतं सितं 'ईषद्विकासिनयनं सितं स्यातस्पन्दिताधरम्' इत्युक्तलक्षणहास्यविशेषरूपं यत्र तथाभूतम् । एवं प्रेक्षितं प्रेक्षणम् । भावे कः । वशितो वशीकृतः स्वायत्तीकृतः । स्वसंबद्ध इति यावत् । विक्रमा वकृत्वं येन तथाभृतम् । तथा गतिर्गमनं समुच्छलिता धारारूपेण प्रादुर्भूता विभ्रमा विलासा यस्यां सा तथा-भूता । मतिर्बुद्धिः अपास्ता त्यक्ता संस्था परिमितविषयस्थत्वं यया । अनेकविषयसंचा-रिणीति यावत् । उरो वक्षःस्थलं मुकुलितौ मुकलाकाराबुद्धित्रौ वा स्तमौ यत्र तथा-विधम् । एवं जधनमंसस्य बन्धो विभक्ततासंपादनं तेनोद्ध्रमुख्कृष्टम् । पीनमिति यावत् । अंससंबन्धी वन्धः सुरतिवशेषस्तत्र समर्थमिति वा । तथा चासाधारणस्मिताबुन्मेषः स्फुटमेव यौवनमोदमवगमयतीति भावः। अत्र च विकासस्य पुष्पधर्मस्य सिते, वही-करणस्य चेतनधर्मस्य विक्रमणि, समुच्छलनस्य मूर्तधर्मस्य विश्रमे, संस्थाया मर्यादाया-स्यागस्य चेतनधर्मस्य मतौ, मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्मस्य स्तनयोः, उद्भरत्वस्योन्मुखत्वस्य चेतनधर्मस्य जवने, मोदस्य हर्षस्य चाचेतने यौवनोद्गमे वाधितत्वादिकासितत्वादिषदेः स्ववाच्यसंबन्धाश्रयणेनोपदिशितपदार्था लक्ष्यन्ते । तत्र विकासस्य प्रभाप्रसृतत्वस्य प्रस्-तत्त्वमात्रेण सामान्यविशेषभावः संबन्यः । मनोहारित्वं व्यक्तम् । एवं वशित्वस्य संबन्धत्वेन सामानाधिकरण्यं संबन्धः । पूर्व मौग्ध्यात्सर्वत्रः वक्रता प्रेक्षितस्यासीत् इदानी त्वसिमतं एवेति युक्तानुरागित्वं व्यक्कम् । समुच्छलनस्य प्रादुर्भृतत्वेन सामा-नाधिकरण्यं संबन्धः । सकलवशीकारितं व्यक्तम् । तथा मर्यादात्यागस्याप्यपरिमित-विषयत्वेनैकाधिकरण्यं संबन्धः । अनुरागातिशयो व्यक्तः । तस्य तादृशमतिप्रयोजक-त्वात् । मुकुलितत्वस्य पुष्पसंस्थानस्य तादृशसंस्थानमात्रेण सामान्यविशेषभावः संबन्धः । उद्गिन्नत्वेन तु सामानाधिकरण्यम् । आलिङ्गनयोग्यत्वं न्यङ्ग्यम् । एवमुन्मुखत्व-रूपस्योद्धरत्वस्योत्कृष्टत्वेन कार्यकारणभावः संवन्धः । उत्कर्षस्योन्मुखत्वहेतुत्वात् । रमणीयत्वं व्यक्षयम् । एवं मोदस्यानियन्नितत्वेन समं हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः । मोदस्मानियन्नितत्वे हेतुत्वात् । स्पृहणीयत्वं च व्यङ्गधमिति । पतानि च काव्यभावना-प्रिपक्रबुद्धेः सहदयस्यैव प्रकाशन्ते ।' इत्युदाइरणचन्द्रिकासंक्षेपः। 🕮

यथा वा मम--

'चकोरीपाण्डिसं मिलनयित हरमङ्गिमहिमा हिमांशोरहैतं कवलयित वर्क्ष मृगहशः। तमोवैदग्ध्यानि स्थगयित कचः किं च वचनं कुहूकण्ठीकण्डध्वनिमधुरिमाणं तिरयित ॥' अत्र कियापदानामासन्तिकविच्छायत्वादिच्यङ्ग्यानि गूढानि । अगृढं यथा—

्रंश्रीपरिचयाजाडा अपि भवन्सभिज्ञा विदग्धचरितानाम् । उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव छलितानि॥'

अत्रोपदेशकत्वं शब्द्विशेषप्रयोक्तृत्वं मदेऽनुपपन्नमित्याविष्कारं लक्षयता उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादानमभिव्यज्यते । तच्च सहृद्यासहृद्ययोरुभ-ययोरप्यभिषेयवत्यकाशते ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥

तत्तसाबिधा—अव्यङ्गा, गृढव्यङ्ग्या, अगृढव्यङ्ग्या चेति । एवं रुक्षणां निरूप्य तया लाक्षणिकं रुक्षयति— तद्भुरुष्यिणकः

'साद्वाचिको लाक्षणिकः' इति स्त्रस्थः शब्द इत्यनुषज्यते । तद्भस्तस्यः लक्षणाया आश्रयः।

दाहरणचिन्द्रकायां द्रष्टव्यम् । चकोरीति । दशो, भङ्गयश्वालनदर्शनप्रकाराः तेषां महिमा ह्यत्वादिरूपश्वकोरीणां पाण्डिलं मनोहारितारूपं मलिनीकरोति विच्छायं करोति । तथा अहैतमद्वितीयतां कवलयति प्रसति । कचः केशपाशस्त्रमोवैद्ग्ध्यानि अतिस्थामत्वादीनि स्थगयलाच्छादयति । स्थानिधौ तेषामप्रतिभासात् । कुहूकण्ठी कोकिला । तिरयसन्तर्हितं करोतीस्थर्थः । विच्छायत्वादीति । आदिना प्रसन्छस्थाया निवृत्तेरास्यन्तिकत्वम् , स्थगनलक्ष्यस्याप्रतिभासस्यास्यन्तिकत्वम् , तथा तिरोधानलक्ष्यस्य तस्यास्यन्तिकत्वं च संगृह्यते । श्रीपरिचयादिति । परिचयो-

१. 'जडा अनिभन्ना अपि जनाः श्रियो लक्ष्म्याः परिचयात्संवर्षोद्विद्य्थानां चतुराणां यानि चरितानि नेष्टितानि तेषामभिन्ना ज्ञातारो भवन्ति । अत्र दृष्टान्तः—उपदिश्वती-त्यादि । यथा यौवनस्य मदो गर्व एव । हर्षभर इति यावत् । स एव कामिनीनां स्त्रीणां लिन्तानि 'द्युकुमारतयाङ्गानां विन्यासो लिल्तां भवेत्' इत्युक्तलक्षणलितप्रभृतीन्विलास-विन्वोकादीन्हावान् । बहुवचनस्याद्यथेत्वात् । उपदिशति अज्ञातानि ज्ञापयति । अत्र शब्द-करणकाज्ञातज्ञापनस्योपदेशपदार्थस्य वकुधमैत्वेन यौवनमदे बाधात्सामान्यविशेषभावसंबन्धेनाज्ञातज्ञापनमात्रं लक्ष्यते । लितज्ञानेऽनायासो न्यङ्गः । प्रयोजनं सहदयासह्दयवेष्यमित्यगृह्व्यङ्गोदाहरणम् । उपदेशादनायासेन ज्ञानमित्यस्य प्रसिद्धत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्दिकासंक्षेपः ।

अथ व्यक्षकशब्दलक्षणाय व्यक्षना निरूपणीया। सा च द्वेघा—शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा च । तन्नान्सा शब्दलक्षणेऽनुपयुक्तेत्यप्रे विवेचनीया । आद्या तु द्वेघा—अभिधाम् ह्या, लक्षणामूला च । तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजी-व्यत्वाच तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता । तथापि सुप्रसिद्धत्वाल्लक्षणायाः प्रकृतत्वाच तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः।

तत्र लाक्षणिकशब्दे । व्यापारो व्यक्त्यप्रकाशानुकूलः । लक्षणादिनैव तत्प्रतीतो किं तयेत्वत आह—

यस प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥ फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीयते लक्षणाश्रयशब्दप्रयोगस्तत्फलं तसादेव शब्दाद्गम्यते, न तु प्रमाणान्तरात् । व्याप्तिस्मृत्यादेरनपेक्षणात् । न च तत्र शब्दस्य व्यक्षनं विना अन्या क्रिया व्यापारः । तथा हि ।

नाभिधा समयाभावात

पावनत्वादौ फले संकेतमहाभावात् । अभिधा हि संकेतम्रहसहायैवोप-युज्यते, न तु स्वरूपसतीति वक्ष्यते ।

हेत्वभावान लक्षणा ॥ १० ॥

सुख्यार्थबाधस्तवोगो रूढिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं छक्षणाहेतुः । तद्भावमेवोपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाघो योगः फलेन नो । न प्रयोजनमेतसिन्

यथा गङ्गाशब्दस्य तीरं मुख्योऽथीः। तत्र च बाधाः। तीरे च तत्संबन्धाः। तीरस्य च लक्षणयोपस्यापनम्, मुख्यशब्देन प्रतिपाद्यितुमशक्यस्य पावनत्वादैः प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन तटं लक्ष्यते। तद्वद्यदि तटमपि मुख्यं स्थानत्र च बाधो भवेत्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिगतपावनत्वादि विशेषस्य तटेन संबन्धाः स्थात्, लक्षणया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरं संभवेत्, तदा गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयेत्। न चैतदेकमण्यत्रेत्यर्थः।

भिनवसंबन्धः । छिलतं 'सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो छिलतं भवेत्' इत्युक्तछक्षण-हावविशेषः । सुप्रसिद्धत्वादिति । छक्षणाप्रयोजननिर्वाहकतया सुबोधत्वा-दिखर्थः । नतु गङ्गात्वरूपव्याप्यज्ञानात्पावनत्वादेरतुमितस्य तटे समारोपोऽस्त्विखतः आह—व्याप्तीत्यादि । आदिना संनिकर्षपरिप्रहः । नतु बोध्यार्थतात्पर्यविषया-सुपपत्यात्मको हेतुरस्स्वेवेस्यत एकं प्रयोजनस्य चेति कथंचित्परम्परासंबन्धसत्त्वा-

१. 'उपस्थापने' क.

न केवलं मुख्यार्थवाधादीनामभावमात्रम्, किं तु तेषामपेक्षापि नेत्याह— न च शब्दः स्खलद्वतिः ॥ ११॥

मुख्यार्थवाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वम् । एवं 'नापि गङ्गाशब्देन स्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपाद्यितुमसमर्थः' इत्यादिवृत्तौ 'वाधादिकमनपेक्ष्य' इति शेषो दृष्टव्यः । 'समर्थः' इति पाठे तु 'वाधादित्रयमपेक्ष्यैव' इति शेषः ।

नन्वस्ति प्रयोजनेऽपि रुक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति किं⁹ व्यञ्जनयेति चेह्रैयात्या-द्यदि ब्र्यात्तत्राह—

एवमप्यनवस्था साद्या मूलक्षयकारिणी।

मूळं प्रकृतार्थप्रतीतिः।

ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया। न चैवं प्रयोजनस्थापि लक्ष्यकोटौ प्रवेशाल्लक्षणाप्रयोजनं नास्तीति वाच्यम्। 'गङ्गातटे घोषः' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत आह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥ कत इलाकाङ्कायामाह्—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहतम् ।

ननु विषयफलयोर्भेद इति सूत्रार्थः स चायुक्तः । फल्प्तं हि जन्यत्वं वा जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा । आद्ये पावनत्वादौ तद्भावः । तज्ज्ञाने विषयाद्वेद एव । अन्त्ये 'प्रत्यक्षादेनीलादिविषयः । फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा' इति वृत्तिविरोधः । प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वाभावात् । न च जन्यज्ञाप्यसाधाः

दाह—स्रक्षणयेति । वैयात्यात् धार्ष्णात् । प्रकृतार्थेति । सप्रयोजनलक्षणायाः प्रयोजनलक्षणाधीनत्वात्तत्परम्परायां विषयान्तरसंचारेण यत्र विच्छेदस्तत्र तत्पूर्व-स्रक्षणानिवृत्त्या मूलभूतलाक्षणिकार्धप्रतीतिक्षतिरित्यर्थः । आद्य इति । खजन्यस्र्विषययोभेद इत्यर्धपर्यवसाने पावनत्वस्य खजन्यत्वाभावात्तज्ज्ञानमेव तथा तस्य च विषयाद्भेदोऽस्त्येवेति न पावनत्वविशिष्टलक्षणानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च मृद्धटो-पादानमिति प्रलक्षजन्ये घटे तद्विषयभेदाभावाद्ध्यभिचारोऽपि क्षेयः । अन्त्य इति । खजन्यप्रतीतिविषयस्य खविषयाद्भित्रत्वनियम इत्यर्थः । एवं च स्वर्धानान्विषयत्वेन तत्फलस्य शैल्यपावनत्वादेर्लक्षणाविषयत्वं न युक्तमित्यर्थः । प्रकटता ज्ञानजन्या ज्ञाततापरनामधेया भद्यमते । संवित्तिरनुत्यवसायो न्यायमते । अज्ञानावरणभङ्गाख्याभिव्यक्तिर्वेदान्तिनये । विरोध इति । प्रकटतायाः फलत्वाभिधानविरोध इत्यर्थः । तदाह—प्रकटतेति । विशेषणज्ञानजन्यविशिष्टप्रतीतिविषये विशेषणे फले विशेषणज्ञानविषयत्वसत्त्वाद्ध्यभिचारश्चेत्यपि बोध्यम् । ननु कविज्ञन्यं कचित्तु ज्ञाप्यं फलपदेनोच्यत इति नानुपपत्तिरत आह—न चेति । जमयानुगतै-

१. 'किं व्यक्षनयेति' क-पुस्तके नास्ति.

ਮ-ਤ-

H-

षां

ाथ

स-

पि

ने।

ч-

गा-

भे-

क-

ाक्

यो-

ल-

वौ,

नस्य

त्।

हतो-

लितं

षेणि

नेध्यं

न्त्या

नेपा-

वा

ात्।

ठस्तु तम्"

रणमेकं साध्यत्वमस्तीति । अत्र ब्र्मः—ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि तस्य स्वतो भिन्नम् । कारणस्येव कार्यस्यापि भिन्न-काल्विनियमात् । शैत्यादौ तु क्वचित्फलपद्मौपचारिकं दृश्यते । तथा च लक्ष्यज्ञानमेव यदि शैत्यज्ञानं तदा प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः । ननु लक्ष्यप्रतीतेनं शैत्यज्ञानमेव पिकं तु शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाः । तथा च न किंचिद्दूष-णमिति । अत्राहुः—

अन्वयानुपपत्या हि लक्षणा प्रसरन्ती यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयी-करोति, न त्वनुपपादकमपीति कथं तटे पावनत्वमि विषयीकुर्यात् । नन्व-न्वयानुपपत्या कल्प्यमानापि सानुदेश्यमि शैलं विषयीकरोति । यथा तापो-पशमायोपादीयमानं चन्दनं शैल्यमि जनयतीति चेत्, न । चन्दनस्य संनिधि-मात्रेण शैल्यजनकत्वम् । लक्षणायास्त्वनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यात् ।

यत्तं यथाश्रते चण्डीदासेन—'ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विव-क्षितम्, ज्ञेयगतं वा। आद्ये प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्त्वामिगतप्रतीतिः। अन्त्ये प्रयोज-नज्ञान पृवाव्यभिचारः। तेन हि गोस्त्वामिसंतोषमात्रं जन्यते। न तु तद्गतं किंचिदिति। तसाद्धेतुफलयोस्तटप्रतीतिफलप्रतीत्योभिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापार-विषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यम्' इति। तद्बोधवि-जृम्भितम्। नहानेन सूत्रेण यथाश्चतेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्यफलत्वव्याप्यत्वं प्रतिपांचते, किं तु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्याप्यत्वम्। तथा च शैत्या-देर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्प्रयोजनं न स्यादित्यर्थे दोषानवकाशः।

वयं तु बूमः—विशिष्टं लक्ष्यं तदा भवेद्यदि विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वप्रतीतं संभवेत् । न त्वेवम् । पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तटे प्रमाणान्त-रागोचरत्वात् तत्र तस्याभावात् । यदुक्तवान्—'योगः फलेन नो' इति । अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु । तस्य प्रतीतत्वादिति

कप्रकृतिनिमित्ताभावान्नोभयं फलपदार्थं इत्यर्थः। यथिति। सूत्रे हिशब्दः प्रसि-द्ध्ययेतया दृष्टान्तार्थक इति भावः। शैत्यादेः फलस्य ज्ञानभेदोऽस्त्येनेत्वत आह— औपचारिकमिति । तथा च तज्ज्ञानमेन फलमित्यर्थः। तावदेवेति । न च तात्पर्येविषयान्वयोपपादकत्या लक्षणाविषयत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। यत्र पावन-त्वादिप्रकारेण तटे घोषान्वयबोधो भवत्विति न तात्पर्यम्, किं तु तटे घोषान्वय-बोधोत्तरं पावनत्वादिवुद्धिः स्यादित्येव तत्र लक्षणाजन्यबोधस्य पावनत्वादिविषय-ताया असंभवेन व्यञ्जनाया आवश्यकत्वात्। अनुपपत्त्या प्रसारिणी तच्छीला तत्त-येत्यर्थः। यथाश्रुते विषयफलयोभेदं इत्यर्थः। दोषानवकाश उक्तविकलप्रयुक्तदोषा-प्रसङ्कः। प्रमाणान्तरेति । ननु श्रमात्मकात्पावनत्वादिप्रकारेण तटे प्रवाहसंबन्ध-ज्ञानातेन रूपेण तटोपस्थित्या तत्प्रकारेण श्रमात्मकशाब्दबोध उपपद्यत इति चेत्,

 ^{&#}x27;एव व्यभिचारः' क. २. 'तद्रते' क.

चेत्, तर्हि पावनत्वादिविशेषो न प्रतीयेतेति । किं बहुना, गौर्वाहीक इत्यत्र गवाभिन्नजबस्य लक्ष्यत्वे सैवान्वयानुपपत्तिः ।

उपसंहरति—

विशिष्टे लक्षणा नैवं

एवं उक्तयुक्या ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

तदादों लक्षिते सित पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः। ते च प्रसिद्धातिरिक्तव्यापारगम्या एव । स च व्यापारो व्यञ्जनध्वननादिशब्दवाच्यो-ऽवश्यमेषितव्यः। कथमन्यथा विशेषप्रतीतिरिति । एवं लक्षणामूलव्यञ्जकत्व-मुक्तम्। अभिधामुलं त्वाह—

> अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्येरवाच्यार्थधीकुद्यापृतिरज्जनम् ॥ १४ ॥

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्येनियन्निते सति अवाच्यार्थधिहेतु-र्व्यापारोऽञ्जनम् । व्यञ्जनमित्यर्थः । अनेकार्थोऽनेकाभिधानशक्तिः । अर्थभेदेन शब्दभेद इति नये तु अर्थान्तराभिधानशक्तशब्देन सदशस्तदभेदअमविषयो वा । वाचकत्वमभिधा । अवाच्यार्थस्तदाभिधाव्यापाराविषयः । नियन्त्रणं नियमनमेकतरमात्रसारणानुकूलत्वम् । यदाद्वः—'शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेष-

सल्यम् । तथापि यत्र पावनत्वायप्रहात्तटत्वेनैव प्रवाहसंबन्धप्रहस्तत्र लक्षणया भ्रमात्मकतादृशशाब्दबोधासंभवादनुभवसिद्धतादृशबोधार्थे व्यञ्जनाङ्गीकारस्यावस्यक-लात् । बाधनिश्रयकाले भ्रमायोगाच । व्यज्ञनाजन्यबोधे तु न बाधो विरोधीति न काचिदनुपपत्तिः । सैव लक्षणामूलैव । तथा च निष्फला लक्षणेति भावः । विद्योषा इति । तीरादिव्यावृत्ताः केवलं गङ्गागता इत्यर्थः । लक्षित इत्यधिकरणसप्तम्यङ्गी-कारे लक्षणजन्यबोधविषयत्वभ्रमः स्यादतः सतीति । एवं च शक्तिलक्षणाद्यज-न्यप्रतीतिजनकः पदादिगतो व्यापारो व्यञ्जनेति रुक्षणं बोध्यम् । सदशत्वेऽपि भेदप्रहे अन्यत्राभिधाया अप्रसक्तेस्तन्त्रियन्त्रणायोगादाह —तदभेदेति । एकतर-मात्रेति । अनेकार्थशक्तिज्ञानजन्यतदर्थस्मृतौ संयोगादिज्ञानं हेतुरिति भावः। द्वितीयार्थस्मृतौ संयोगादिज्ञानम् , तज्जन्यप्रथमार्थतात्पर्यज्ञानं वा प्रतिबन्धकमिति तु युक्तम् । आद्यपक्षे संयोगादिनियामकाभावे आराहेवदत्तोऽस्तीत्यादौ दूरसमीपरू-पार्थेद्वयसंदेहानुपपत्तेः । कारणाभावेनैकतरस्याप्यनुपस्थितेरपि । श्रेषे तु 'येन ध्वस्त-मनोभवेन' इलादौ द्वयोरिप प्रकृतयोरिवरोधाद्वोध इति द्रष्टव्यम् । अथैकार्थबोधनेन विरामात्कर्थं तस्य पदस्य व्यञ्जकलमपीति चेत्, न । प्रथमार्थप्रतीतेव्यापारत्वात् । अत्तएव 'अर्थोऽपि व्यन्नकस्तत्र सहकारितया मतः' इत्यनुपदमेव वश्यति । सहसाः ख्याने वक्ष्यमाणहरिकारिकासंमतिमाह—यदाहरिति । अनवच्छेदे अनेकत्वे

स्मृतिहेतवः ।' इति । एतेन 'निर्थमनमेतस्मिन्नेवार्थे वकुस्तालर्थमिति तार्प्य-महः' इस्वबोधप्रलापः । संयोगाचैरित्याद्यपदसंग्राह्यं विष्रयोगादि । यदुक्तमभि-युक्तैः—

> 'संयोगो विष्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं छिङ्गं शब्दखान्यख संनिधिः॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः खरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥' इति।

तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः संबन्धः । तेनाभिधानियमनम् । यथा 'सशङ्खचको हरिः' इत्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्थाच्युते-ऽभिधा नियम्यते । अन्यहरिपदार्थे तत्संयोगाभावात् ।

विप्रयोगस्तादशसंबन्धध्वंसः । तेन यथा—'अशङ्कचक्रो हरिः' इत्युच्यते । ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् ।

साहचर्ये सहचरता । तेन यथा—'रामलक्ष्मणौ' इति रामपदस्य लक्ष्मण-साहचर्येण दाशरथौ ।

एतद्विरोधेन व्याख्यान्तरं दूषयति एतेनेति । ननु यत्र प्रकृतापेक्षयाप्रकृतार्थे प्रसिद्धिबाहुल्यं तत्र प्रकरणमुलङ्घय प्रसिद्धार्थस्यैव प्रथमं स्मृतेः प्रकृतशाब्दबोध-नियमायावर्यं तात्पर्यनिश्वयस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यमिस्येकतरमात्रस्मृतिकल्पनं तदित-रार्थस्प्रतिप्रतिवन्धकल्पनं च व्यर्थमेवेति तात्पर्यनिर्णायकत्वमेव युक्तमिति कथम-बोधप्रलाप इति चेत्, न । नहि वयं सर्वत्रेतरार्थस्मृत्यभावनियमं वदामः । किंतु यत्र प्रसिद्धिबाहु त्यादेरभावस्तत्रोत्सर्गतः संयुक्ताद्यर्थोपस्थितिरेवेति सेहृदयसाक्षि-कम् । नहि साहचर्यक्रस्य रामलक्ष्मणावित्यतो राघवातिरिक्तोपस्थितिः, न वा भोज-नप्रकरणे सैन्धनशब्दश्रवणालवणातिरिक्ताश्वोपस्थितिर्झटिति जायते । अपि तु राघ-वादेरेव तथेत्यनुभववलात्संयोगादेरितराथोंपस्थितिप्रतिवन्धकलमिति प्राचामाश-यात् । स्मृशब्दस्य तात्पर्यनिश्चयपरत्वेऽतिक्रिष्टतापत्तेः । अप्पय्यदीक्षितास्तु—'ना-नार्थस्थलेऽपि न सर्वत्र व्यजनोह्नासः । किं तु चमत्कारिणि विषय एव । तत्र च यत्कारणं श्रोतृगतप्रतिभाविशेषाद्यक्षीकार्यं तस्य नियन्त्रितशक्त्युष्ठासकलमेवास्त्विति न कापि शक्तिविषये व्यजनाङ्गीकारो युक्तः । किं त्वप्रकृतार्थप्रतीतिमैृलक उपमा-दावेव' इलाहुः । इति कृतं पह्नवितेन । संयोगादीन्याचक्षाणस्तदुदाहरणान्याह— तत्रेत्यादिना । प्रसिद्धार्थस्य तदर्थमात्रवृत्तितया प्रसिद्धसार्थस्य । न तु वस्तुतः शक्यान्तरव्यावृत्तस्य । इन्द्रादाविप हरिपदार्थे तत्संभवात् । तत्संयोगाभावाः दिति । प्रसिद्धशङ्कादिसंयोगाभावादिखर्थः । यद्वा शङ्कचकसंयोगस्य वस्तुतः शक्या-न्तरव्याद्वत्तत्वमेवाभिमतम् । प्रसिद्धेति तु सदशस्यैव सतः प्रसिद्धिरभिधानियन्त्रणो-पयोगितयोक्तिति बोध्यम् । संवन्धध्वंस इति । एवं चाराङ्कचक इत्यत्र राङ्क-

१. 'नियमे तिसान्' ख. २. 'सर्वेहृदय' ख. ३. 'मूलकम्' ख.

विरोधः सहानवस्थानम्, वध्यघातकभावश्च । तेन यथा—'छायातपौ' इति छायापदस्यातपाभावे । विरोधिनोः कयोश्चित्तत्वोपमायां 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इत्यत्र यथा रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः ।

अर्थः प्रयोजनम् । तेन यथा—'स्थाणुं भज भवच्छिदे' इत्यत्र भवच्छेदन-रूपप्रयोजनवशात्स्थाणुशब्दस्य हरे ।

प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता । तेन यथा—'सर्वे जानाति देवैः' इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि । यतु 'युष्मदर्थे' इति व्याख्या तस्या अपि प्रकृते राजादा-वित्यर्थः । किं वा संबोध्ये राजादावित्यर्थः । संबोध्यस्थैव युष्मदर्थत्वात् ।

लिङ्गं संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः । तेन यथा—'कुपितो मकरध्वजः' इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे। यत्तु 'लिङ्गं चिह्नम्' इति, तन्न । कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात् । असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् । सशङ्खचक इत्यत्राति-व्याप्तिप्रसङ्गाच्च ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिनियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यम् । अतो 'भव-चिछदे' इत्यादावप्रसङ्गः । न च 'सशङ्ख्वको हरिः' इत्यत्रातिव्याप्तिः । शङ्ख-चक्रसामानाधिकरण्याभावात् । यदा हरो शङ्ख्वके इति संयोगोदाहरण-तात्पर्यम् । तेन यथा—'देवस्य त्रिपुरारातेः' इत्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामाना-धिकरण्यादेवशब्दस्य शंभुरूपेऽमरे । अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राज्ञस्तिपुराराति-त्वाभावात् । यैत्तु 'देवतान्तरस्यातथाभावाच्छंभो शक्तिनियमनम्' इति, तन्न युक्तम् । देवतान्तरे देवशब्दस्य शक्तिभेदाभावादुदाहरणासामञ्जस्यापतेः ।

चकपदं तत्संयोगपरम्, नञ्पदं च नाशपरम्। नाशस्य प्रतियोग्यधिकरणिनयत्त्वाद्धराविभिधानियामकत्वसंभवात् । अत्यन्ताभावस्तु सिंहादिसाधारण इति नोपात्त इति क्षेयम्। अच्युत इत्यनन्तरमिधा नियम्यत इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽपि । तत्त्वोपमायां विरोधित्वेनोपमायां विवक्षितायामित्यर्थः। तथाच विरोध्यर्थतात्पर्यम् महात्त्रथात्वेन पूर्वावगतयोरेवोपस्थितिरित्यर्थः। एतेन, 'अव्यवस्थितार्थत्वात्परात्परात्रभ्यदुष्टत्वं विरोधज्ञानस्य' इति दूषणमलप्तकं वेदितव्यम् । संयोगातिरिक्ति । एतच शङ्कचकव्यावृत्त्यर्थम् । न च तत्रार्थान्तरव्यावृत्तत्वाभावात्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कोपस्यापि समुद्रेऽपि सत्त्वेन प्रसिद्धीव कामलिङ्गताया आश्रयणीयत्वेन शङ्कचक्रयोरिप तत्त्रसक्तिरित्याशयात् । चक्रशङ्कादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चित्याच तत्रत्रसक्तिरित्याशयात् । चक्रशङ्कादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चिन्द्याच तत्रत्वाच तत्र्याचत्त्रत्वपक्षेत्र विद्वत्वमस्त्वित्यत्व आह्—सशङ्किति । तथाच तद्वारणाय संयोगातिरिक्तिति स्वोक्तमेव सम्यगिति भावः। अत इति । सामानाधिकरण्योक्तेरित्यर्थः। शङ्कचक्रशब्दो हि नियतार्थकः। तेन तु मिन्नार्थत्वात्र सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। एवमपि सशङ्कचक्रशब्दसामानाधिकरन्त्वत्व सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। एवमपि सशङ्कचक्रशब्दसामानाधिकरन्त्रत्वात्र सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। एवमपि सशङ्कचक्रशब्दसामानाधिकरन्ति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। एवमपि सशङ्कचक्रशब्दसामानाधिकरन्ति सामानाधिकरण्यास्त्रस्तायाः। एवमपि सशङ्कचक्रशब्दसामानाधिकरन्ति

१. 'यथा' क-पुंस्तके नास्ति. २. 'देवदत्तः' क. ३. 'यच' क.

त्र-न-

ગાં થ

|-|T-

पि

tı

Ч-

11-

1

t

भ-

क-

ाक्

मो-ल-

वौ,

स्य

式 1

तो-

लेतं

गणि

१ध्यं

त्या

पा-

वा

त् । उस्तु

म्"

सामर्थ्यं कारणत्वम् । तेन यथा—'मधुना मत्तः कोकिछः' इति । अत्र मधुशब्दस्य वसन्ते । अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिछामादनासामर्थ्यात् ।

औचिती अहैता। तया यथा—'पातु वो द्यितामुखम्' इति । अत्रोत्क-ण्ठितमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य सांमुख्ये। न तूपायादो। यद्यप्यत्रापि सामध्ये संभवत्येव तथापि मधुनेत्यत्र तृतीययेव तह्रोधाभावेऽप्यौचितीमात्र-ज्ञानादेव शक्तिनियमनमसंकीणीमिति।

देशेन यथा—'भाखत्र परमेश्वरः' इति । अत्रात्रेति राजधानीरूपादेशात्प-रमेश्वरपदस्य राजनि ।

कालेन यथा—'चित्रभानुर्विभाति' इति । अत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे, रजन्यामाशुश्रक्षणौ ।

व्यक्तिर्लिङ्गं पुंस्त्वादि । तया यथा—'मित्रं भाति' इति । अत्र नपुंसक-रूपाहिङ्गान्मित्रपदस्य मुहृदि । 'मित्रो भाति' इत्यत्र पुंलिङ्गात्सूर्ये ।

स्वरस्तुद्दाचादिर्वेदे बाहुस्येनार्थप्रतीतिकृदृश्यते । यथा 'इन्द्रशत्रो वर्धस्त' इति । अत्रेन्द्रशत्रो इत्यस्यान्तोदाच्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषस्यक्ताविन्द्रस्य शातनकर्मत्वं रूथ्यते । पूर्वपदान्तोदाच्तत्वे च इन्द्रः शातियता यस्येति बहुवीहिलामादिन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते । कान्ये तु नैवं बाहुस्यम् । नतु 'दृष्टे प्रसीद' इत्यादौ स्वरेण संबोधनं प्रकाश्यते तेन चार्थविशेषेऽभिधा नियम्यते, न तु साक्षात्स्य-रेणैव । काकुस्थले तु न नानार्थाभिधानियमनं किं त्वपदार्थस्यैव व्यञ्जनम् । यहा स्वरशब्देनोदाचादित्रयं विवक्षितम् । अतः कान्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्त्येवेति व्यर्थे बाहुस्येनेति विशेषणमिति । मैवम् । 'सुधाकरसुद्दद्वकं दृष्टिः पङ्कजवैरिणी' इत्यादाविन्द्रशत्रुगिति न्यायेनाभिधानियमनस्य कान्येऽपि दुर्वारत्वात् ।

स्वरादय इत्यादिब्रहणादिभनयापदेशौ गृह्येते । अन्ये चोक्तान्तर्भूताः । अभिनयश्च साक्षादिवार्थाकारादिब्रदर्शिका हस्तादिकिया । तया यथा—

ण्यमस्लेवेलत आह—यद्वेति । तेन शब्दान्तरसंबन्धिना । उपायादाविति । तस्यापि मुखपदवाच्यत्वात् । 'मुखं निःसारणे वक्ते प्रारम्भोपाययोरिप' इति कोषात् । ननु सीतारामाविल्यत्र दांपल्यसंबन्धस्य, रामद्शस्थाविल्यत्र जन्यजनकन्भावस्य, रामहनूमन्ताविल्यत्र स्वामिभृत्वसावस्य रामायोध्ये इत्यत्र स्वस्वामिभावस्य साभिधानियामकत्वात्कथमुक्तानामेव तदुक्तमत आह—अन्ये चेति । उक्तसाह-चर्य एवान्तर्भूता इल्पर्थः । साहचर्ये हि परस्परसंबन्धित्वम् । तत्सर्वत्राविशिष्टम् । न नैवं सशङ्खनक इल्पत्रापि तदापितः । शङ्खनकसंयोगेनेव शब्दोपात्तेन तत्राभिधानियमनात् । धार्यधारकमावस्यातथात्वेन विलम्बितत्वात्तत्र साहचर्यस्य सत्त्वेऽप्य-

र 'अत्रेति' ख-ग. २. 'भाति' ग. २. 'तु नार्थाभिधाननियमनं किं तु' गः 'न नार्थाभिधानियमनं किं त्व' ख. ४. अव्यक्षनम्' क.

'ऐइहमेत्तावत्था एइहमेत्तेहिँ अच्छिवत्तेहिं। ऐइहमेत्तावत्था एइहमेत्तेहिँ दिअएहिं॥'

अत्र विकसितमुकुलिताभिनयविशेषसाहित्येन स्तनस्य पीनत्वमुकुलितत्वाद्यर्थ-विशेषेऽभिधा नियम्यते । एवं शेषपादत्रयेऽपि ।

अपदेशोऽभिमतनिर्देशः। तेन यथा—

'इतः स दैतः प्राप्तश्रीनेत एवाईति क्षयम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुमसांप्रतम् ॥'

अत्रापदेशेनेदंशब्दस्याभिधा वक्तरि नियम्यते ।

इत्थं संयोगादिनार्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि यदनेकार्थशब्देन कचि-द्र्यान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः। नियमनात्तस्याः। नापि छक्षणा। मुख्यार्थबाधादिविरहात्। किं त्वञ्जनं त्वञ्जनमेव व्यापारः। यथा—

> 'भँद्रात्मनो दुरिधरोहतनोर्विशाल-वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

१. ''सौन्दर्यातिशयशालिन्या नयनगोचरमगताया गुणश्रवणमात्रजनितानुरागेण नाय-केनावस्थायां पृष्टायां दूत्या इयमुक्तिः—'एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्रा-भ्याम् । एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥ इति संस्कृतम् । परिमाणे दहप्र-त्ययः । एतानत्परिमाणावामलकादिपरिमाणौ स्तनौ यस्याः सा । एवमेतावत्परिमाणं वयोस्ते एतावन्मात्रे विवक्षितकमलदलादिपरिमाणे ताभ्यामक्षिपत्राभ्यां नयनदलाभ्याम् । उपलक्षितेत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीयानु शासनात् । तथा एतावन्मदिवक्षितपरिमाणं दीर्घादि यस्यास्तथाभूतावस्था स्वरूपं यस्याः सा । एवमेतावद्वद्विस्थं परिमाणं संख्या येषां तथाविधै-र्दिवसैर्लक्षणया संवत्सरैरुपलक्षिता । परिच्छिन्नेति यावत् । वर्षकथनस्यैव प्रायशो छोकव्य-वहारसिद्धत्वात् । दिवसैरिति करणे वा तृतीया । अत्र मुकुलाकारहस्ताभिनयेन स्तनपरिमा-णविशेषे, पद्मदलाकृतिना तेन नेत्रपरिमाणविशेषे, उच्चतापुष्टिप्रदर्शकेन तद्विशेषे, अङ्गुल्यङ्क-भारणादिरूपेण च दिवससंख्याविशेषे बुद्धिस्थमात्रशक्ला एतावच्छब्दा नियमितशक्तयः।' २. 'एआवत्थं पत्ता' क. ३. 'कुमारसंभवे द्वितीयसर्गे इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप:. ५५ स्रोकोऽयम्, कान्यप्रकाशे नैवोदाहृतः, उदाहरणचन्द्रिकायां च न व्याख्यातः. ४. 'यस्य प्रकृतस्य राज्ञः करो इस्तः सततं निरन्तरं दानस्य वितरणस्य संवन्धि वदम्बु तस्य सेकेन सुभगः शोभनोऽभूदित्यन्वयः। कीदृशस्य यस्य। मद्रः शोभन स्वरूपमन्तः करणं वा यस तथाभृतस्य । तथा दुरियरोहानाधृष्या तनुः श्रीरं यस तथाभूतस्य । एवं विशाले महति वंशे कुले उन्नतिर्महत्वं यस्य तथाविधस्य । विशालस्य वंशस्योन्नतिर्यसादिति वा । तथा कृतः शिलीमुखानां वाणानां संग्रहः समीचीनो यहोऽभ्यासदाङ्गे येन तस्य। तथानुपष्ठुताबाधिता गतिर्कानं यस्य तथाभूतस्य । गतियानं वा । यद्वानुपप्रुतानां निर्देष्टानां गतिहितकर्ता । पराञ्सनून्वारयतीति परवारणस्तस्थारूपस्थेति राजपक्षे । गजपक्षे तु—यस्य परवारणस्य श्रेष्ठकरिविशेषस्य ।

यस्यानुपञ्जतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽसूत्॥

अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन इत्यादिपदानां राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थेऽभिधा-नियन्नणेऽपि गजस तदन्वययोग्यस चार्थस व्यक्षनयेव प्रतीतिः।

नन्पमानोपमेयभावकल्पनाविरहाच्छब्दश्चेषतो भेदेऽपि 'योऽसकृत्परगो-त्राणां-' इत्याद्यर्थश्चेषतः कुतोऽस्य भेदः । अर्थश्चेषे चोभयत्र शक्तिरेव, न व्यञ्जनेति चेत्, उच्यते । यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यं स श्चेषः । यत्र त्वेकस्मिन्नेव तत्, सामग्रीमहिन्ना तु द्वितीयार्थप्रैतीतिः सा व्यञ्जनेति ।

एवं व्यक्षनां निरूप्य तया शब्दं लक्ष्यति—

तद्यक्तो व्यञ्जकः शब्दः

अञ्जनमिति प्रैस्तुतत्वेऽप्यर्थगत्या तच्छब्देन व्यञ्जनं परामृश्यते । तेन व्यञ्जनयुक्तो व्यञ्जक इति संपद्यते । अन्यथाञ्जनयुक्तोऽञ्जक इति स्यात् । तदेत-दुक्तमञ्जनयुक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

नन्तस्थलेष्वर्थसाव्यक्षकत्वे कैथं शब्दार्थयुगलरूपँस्य काव्यस्य ध्वनित्वं स्थादित्यत आह—

जुपन्यासात् । तिर्हे विरोधोऽपि साहचर्येणैव गतार्थ इति तस्य प्रथक्षथनमयुक्तमिति चेत्, सत्यम् । गोवलीवर्दन्यायेन प्रथक्षथनं तिर्ति ज्ञेयम् । एवमन्यत्राप्यूह्मम् । निन्ति । 'मिक्तप्रह्विलोकनप्रणयिनी—' इत्यादिः । समङ्गल्लेषः । शब्दल्लेषः । जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोः श्लेषंस्लेषणात् । तत्र द्वयोरि प्राधान्यविवक्षणात्रोप-मानोपमेयभावकल्पनम् । इह तु प्रकृतार्थे तात्पर्यावगतेस्तद्संबद्धार्थवोधनायोगा-दुपमानत्वेन तस्य प्रकृतार्थविशेषणत्वमित्युपमानोपमेयत्वकल्पनमिति मेदः । 'योऽस-कृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणकमः । शतकोटिद्तां विश्रद्विष्ठधेन्द्रः स राजते ॥' इत्यान्यमङ्गलेषस्त्वेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थश्लेषः । तत्रेन्द्रनृपयोहपमानोपमेयभाव-कल्पनसाम्यात् । श्लेषे च व्यज्ञनानङ्गीकाराक्ष्यज्ञनोदाहरणत्वमयुक्तमित्यर्थः । यत्रो-मयोरिति । अन्यतरत्राभिधानियामकाभावात् , उभयत्र तत्सङ्गावद्वा यत्रोभय-तात्पर्ये स श्लेषस्य विषयः, न व्यज्ञनायाः । यत्र त्वभिधानियामकमेकत्रार्थे तत्रा-

करः शुण्डादण्डः दानाम्नु मदजलम् । भद्रात्मनो भद्रजातीयस्य । भद्रो मन्द्रो मृगश्चैव इत्युक्तवा 'पतेऽष्टौ गजयोनयः' इत्युक्तः । दुर्राधरोहतनोर्दुः खेनाधिरोह आरोहणं यस्यास्त-थाभूता तनुर्यस्य तथाभूतस्य । अत्युच्चत्वादित्यर्थः । विशालो दीर्घो यो वंशो वेणुस्तद्वद्वनः तिरुच्चत्वं यस्य । यहा विशाला वंशस्य पृष्ठदण्डस्पोन्नतिर्यस्य । शिलीमुखा अमराः । संग्रह आकर्षणम् । अनुपष्टुतगतेरनुद्धतगमनस्य धीरगमनस्येत्यर्थः । अत्र प्रकरणाद्राजवृत्तान्तो वाच्यः, मजवृत्तान्तस्तु व्यक्क्ष्य इत्यभिधामूलस्य वस्तुष्वनेरदाहरणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

्रै. 'प्रवृत्तिः' ख. २. 'प्रस्तुते' कः, 'प्रस्तुतो' ग. ३. 'कथं' ख-पुस्तके नास्ति. ४. 'सद्भपस्य' ग. ५. 'न स्यात्' ख. ६. 'संश्लेषसंश्लेषणात्' ख. गनु-|म-वेषां अथ

भि-

क्षि-इपि ाते।

> ात्प-|णा-ते |

र्थः । भि-केक-प्राक

तार् ह्यो-प्रल-

ावौ, षस्य

> ात् । इतो-इलितं

षिणि निध्यं

रन्त्या कोपा-

> ांवा तद्र।

ाठस्तु नम्"

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा । अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ १५ ॥

स इति सब्दः । तथिति व्यञ्जक इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो द्वितीय उल्लासः ।

तृतीय उल्लासः।

एवं शब्दे निरूपिते उपोद्धातेन शब्दव्यञ्जनायां निरूपितायां प्रसङ्गेनार्थ-व्यञ्जना निरूपणीया, तत्रैतदाशङ्काते—शब्दे निरूपितेऽवसरोऽयमर्थनिरूपणस्य, किं चार्थे धर्मिणि निरूपिते तद्धमों व्यञ्जनापि सुनिरूपा भवति, तत्कृतस्तदना-दृत्य व्यञ्जनानिरूपणमिति तदेनां शङ्कामपनिनीषञ्चक्तं सारयति—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यक्ष्याः । अर्थस्य संनिकृष्टतरत्वेऽपि तेषामित्यनेन योग्यतया वाचकादयः शब्दाः परामृज्यन्ते ।

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते-

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

ननु सर्नेषामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तेन, तदन्या कीदशी सेत्याकाङ्कायामाह—

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥ प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् । योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुव्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

बोद्ध्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । अतो न वाच्ये-नाभेदः । काकुः शोकभीत्यादिभिध्वंनिविकारः । वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्य-संनिधिर्वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः । अतो न द्वन्द्वे एकवद्वावे नपुंसकत्वप्रसङ्गः । प्रस्तावः प्रकरणम् । वैशिष्टयं वैलक्षण्यम् । तच्च वक्रादिषु प्रत्येकमभिसंबध्यते । अन्योऽर्थो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः । व्यक्तिर्व्यक्षना । करणब्युत्पत्तेः । अर्थस्य

परार्थप्रतीतिर्व्यञ्जनयैवेति तत्राभिधामूलध्वनेविषय इत्यर्थः ॥ इति श्रीमत्तत्तदुपाख्य-रामचन्द्रभट्टसूरिवरात्मजतत्त्तद्वैद्यनाथभद्दविरचितायां, काव्यप्रदीपटीकायां प्रभा-ख्यायां काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो नाम द्वितीय उल्लासः ॥

उपोद्धातेनेति । प्रकृतस्य व्यञ्जकशब्दनिरूपणस्य सिद्धार्थतयेत्ययः । तं अर्थम् । कीटशीति । तथा च वकादिवैशिष्टचहेतुकलप्रकारेणार्थव्यज्ञकतोच्यत

१. 'तथा व्यक्षकः' खना. २. 'अपि' क-ग-पुस्तकयोनोस्ति.

त्रिविधस्यापि, न तु कस्यचिदेव । प्रतिभाज्ञषामिस्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा । या वासनेत्युच्यते । तस्यां सत्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसन्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितम् । अतप्रव वैयाकरणादीनां न तथा रस-प्रतीतिः । तथा चोक्तम्—

'सवासनानां नाट्यादो रसस्यानुभवो भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तवेदमकुड्यादमसंनिभाः॥' इति॥ यथाक्रमसुदाहरणानि—

> 'अइपिहुलं जलकुम्भं घेतूण समागदिह्य सिंह तुरिअम् । समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम्॥'

अत्र वक्री कामिनी । तस्या दुःशीलत्वरूपवैशिष्टयं विजानतां चौर्यरतगोपनं व्यक्तीभवति ।

'ओेण्णिइं दोब्बल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअम् । मह मन्द्रभाअणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवइ ॥'

इति । प्रतिज्ञार्थं इत्यर्थः । अतीति । 'अतिपृथुरुं जळकुम्मं गृहीत्वा समागतास्मि सिख लिरतम् । श्रमस्वेदसिललिनिःश्वासिनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥' श्रमाद्यौ [स्वेद] सिललिनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा निर्वेला । ओणिणहमिति । 'औन्निद्यं

१. 'एकाकिन्या' नदीं गत्वा आगताया अद्यास्याः कुतोऽयमीटुक् श्रम इति वितर्कयन्तीं समानशीलां प्रतिवेशिनीं प्रति काचिदाह—अइपिडुलमिति । 'विडलं' इति पाठे 'विपुलं' इत्यर्थः । सखीत्यप्रतार्यताध्वननम् । अतिशयेन पृथुलं महान्तं जलपूर्णे कुम्भम् । तेन दुर्वहत्वम् । गृहीत्वा समागतासि । नतु मध्ये विश्रामः । त्वरितमित्यनेन स्वेदातिशययो-ग्यता ध्वन्यते । श्रमाधौ स्वेदसलिलनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा निर्वला । चलित्रमक्षमेति यावत् । सलिलत्वोक्त्या स्वेदस्य बाहुल्यं व्यज्यते । अतः क्षणं विश्राम्यामि विश्रामं करोमि । यथा चैवंविधकुम्भवहनजन्योऽयं श्रमः नान्यथा शक्किष्ठा इति रतगोपनं गम्यते । तच वल्लभायाः कामिन्या दुःशीलत्वादिवैशिष्ट्यवलादिति वक्तवैशिष्ट्यस्य सहकारित्वे उदाह-रणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'ओण्णिइमिति । कृतकामुकोपभोगां दृतीं प्रतीय-मुक्ति: । महकेरं मदीयमिति वा । 'तुहेति कर्मणि षष्ठी । परिभवतीत्यस्य हिंसार्थकत्वात' इति केचित् । 'तुहेति द्वितीयान्तमेव । तथानुशासनात्' इति दीपिकाकारः । तदा च संस्कृतच्छायापि त्वामित्येव बोध्या । ''तुह्वीत्यनन्तरं 'अहह' इति क्रचित्पाठः । स न युक्तः । 'वृत्तहानिदोषात्' इति केचित् । तन्न । गाथाभङ्गेऽपि छन्दोन्तराभङ्गात्'' इति चण्डीदासः । हे सखि, सनिःश्वसितमौत्रिद्यादिकं कर्रे मन्दभागिन्या मम इते मद्र्थे त्वामपि परिभवति पीडयतीत्यन्वयः । निःश्वसितं निःश्वासस्तत्सहितमुन्निद्रस्य गत-निद्रस्य भाव औन्निद्यम् । मन्दोऽल्पो भागो भागधेयं विद्यतेऽस्याः सा तथा । मां वावतपरिभवत्येव । मत्कार्यार्थं गमनागमनादिना कामुकस्य प्रसादनन्यापारेण त्वामणी-त्यपिशुब्दछभ्योऽर्थः । मदीयमित्यर्थे तु मदीयमौन्निमादिकं त्वामपि खेहवशात्परिभवती-

यभि-त्यनु-नाम-न्वेषां अथ ते— गक्षि-गदिप यते।

> तात्प-त्राणा-ति । पर्थः । निभ-वैकैक-प्राक् प्रव्यो-वेप्रठ-भावौ, शेषस्य

द्रात् । इतो-क्षेत्रलितं प्रापिण प्रानिध्यं सरन्त्या कोपा-च्यं वा तत् । पाठन्तु द्रानम्" अत्र दूती प्रतिपाचा तस्या अन्यदापि दृष्टदृष्टचेष्ट्या वैशिष्ट्येन तस्याः कामुकोपभोगो व्यज्यते । अत्रान्यदीयमुन्निद्रतादिकमन्यत्र बाधितमिति तस्तदृश्चमुन्निद्रतादिकं छक्ष्यत इति केचित् । तद्बोधात् । सख्यास्तदीयो-निद्रतान्वयस्थावाक्यार्थत्वात् ।

'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसद्सि पाञ्चालतनयां वने व्याधेः सार्धे सुचिरमुषितं वस्कलघरैः। विराटस्मावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥'

खेदो मात्सर्यम् । अत्र खेदं मिय भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकोवैंशि-ष्ट्यान्मिय न योग्यं कुरुषु पुनर्योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते । नन्वत्रोक्तेन काकुव्यङ्गयेन वाच्यस्य सिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते । तथा चापराङ्गतया

दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सिनःश्वसितम् । सम सन्दर्भागिन्याः कृते सिख लामप्यहह परिभवति ॥' 'भागो रूपार्धके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः' इति विश्वः । सर्व्यास्त-दीयेति । सख्या नायिकासंबन्ध्यौनिद्रसंबन्धस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावादिल्यधः । अत्र हि नायिकागतौनिद्यादेः सखीत्वेन तां प्रलपि दुःखदत्वं वाक्यार्थं इति भावः । निवति । यद्यपि गुणीभृतव्यङ्गयत्वेऽपि काकुवैशिष्ट्योदाहरणताया न क्षतिस्तथापि सहद्भावेन वस्तुस्थितिकथनायैतच्छङ्कोत्थापनं बोध्यम् । शोभनत्वेति ।

लर्थः । अतएव सखीति संबोधनम् । एतेन स्वीयस्यौत्निद्यादेरन्यपरिभावकत्वासंभवात्स्वी-यसजातीयरूक्षणेति निरस्तम् । एकेनोभयपरिभवाभावादप्यर्थसमुच्चयानुपपत्तेश्च । अत्र बोद्धन्यवैशिष्टयेन कामुकोपभोगव्यक्तिः ।'' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. ''तथाभूतामिति वेणीसंवरणे 'आर्थ, कदाचित्ख्यते गुरुः' इति सहदेवोक्त्यननतरं 'गुरुः कि खदमिप जानाति' इत्युपक्रम्य भीमसेनोक्तिरियम् । अत्र इत्थमिलध्याहल्य
गुरुगोरवेण साक्षादनिभयोज्यो युधिष्ठिरः इत्थममुना प्रकारेण खिन्ने ग्लाने मिय खियतेइनेनेति खेदो मात्सर्यं (तं) भजित । कुरुषु कौरवेष्वधापि एवं दुरवस्थायामिप न भजितिक्ति सोपहासकाका वाक्यार्थः । कि कृत्वेत्याह—तथाभृतामिति । नृपैरेव सदः सुभा तस्या
पाषालदेशाधिपस्य राज्ञस्तनयां पुत्रीं जन्मप्रभृत्यपरिभृताम् । असात्परिग्रहेणैव तथाभृतां
स्वीधिर्मिणीं दुःशासनाकृष्टकेशपाशां विशिष्य भवत्संनिधावपि कथियतुमयोग्याम् । दृष्टेति
भजनिक्रयया समानकर्तृकम्, उषितं स्थितमिति च भावे क्तप्रत्यसिद्धं द्वितीयान्तं
दृष्टेलस्य कर्म । तथा च वत्कलस्य धरेरसामिवंने व्याधेः सार्थम्, नतु वानप्रस्यनृपादिभिर्यद्वितम्, विराटस्य राज्ञ आवासे गृहेऽनुचितस्य सदादिवेषस्थारम्भेण
निभृतं गुप्तं यथा स्यात्तथा स्थितं च दृष्टेल्यर्थः । दीपिकाकृतस्तु—'दृष्टेल्येतदुषितमित्यनेन
समानकर्तृकम् । संनिधानात् । तेन पश्चानामिप तद्दर्शनं लभ्यते' इत्यादुः । अर्वाश्रसु—'वल्कलधरैर्व्याधेः सहोषितं मां दृष्टा, विराटस्यावासे स्थितं च मां दृष्टा' इत्यर्थमादुः । अत्र काकुवैशिष्यान्मात्सर्थस्यात्यन्तानौचित्यं ध्वन्यते ।" इत्युदाहरणचित्काः

व्यङ्गं गुणीभृतम्, अतो न ध्वन्यङ्गं काकृरिति चेत्, उक्तव्यङ्गयस्य कोधप्रकर्षपर्यवसन्नतया वाच्यस्यैव तद्रक्षत्वात् । तदेतदुक्तम्—'नच वाच्यसिद्यङमत्र काकुरिति गुणीभृतव्यङ्गयत्वं शङ्काम्' इति । तथापि काक्वाक्षिसव्यङ्ग्यरूपगुणीभृतव्यङ्ग्यप्रभेदता कथमपनेयेति चेत्, न । अत्र नेति प्रश्नकाकापि
वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात् । यां काकुं विना वाक्यार्थवोध एव नोपपद्यते
तयेवाक्षिप्तस्य गुणीभावात् । यथा—'मश्रामि कौरवशतं समरे न कोपात्'
इत्यादौ भीमसेनादौ तादशे वक्तरि । तदेतदुक्तम्—'प्रश्नमात्रेणापि काकोविश्रान्तेः' इति ।

अन्ये तु—'कुरुषु न भजतीति नैज्काकुः किमर्था । ततः प्रश्नरूपः किमैर्थ एव हटाक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावो न्याय्यः । नतु क्रमेणापि काका व्यक्त्यो गुणीभूतो भवति । अतएव गुणीभूतविभागे काकाक्षिप्तमिति हटार्थगर्भा-क्षिप्तपद्मयोगः' इति तात्पर्यमाहुः ।

> 'तेंइआ मह गण्डत्थलणिसिअं दिष्टिं ण णेसि अण्णत्तो । एक्तिं सचेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिष्टी ॥'

व्यङ्गचार्थोपस्कृतो हि वाच्यार्थः कोधप्रकर्षपर्यवसायीति शोभन इत्यर्थः । ध्वन्यङ्गध्वनित्वप्रयोजिका । स्फुटत्वाद्दृत्तावनुक्तं हेतुं स्वयं दर्शयति—उक्तेति । कोधप्रकर्षकतया रसान्तरङ्गत्वेन व्यङ्गधमेव प्रधानम्, वाच्यं तु तदङ्गमिति वैपरीत्यात्र गुणीभृतमित्यर्थः । वृत्तौ शङ्कातिन्ररासौ सिद्धवदेकेनैव प्रन्थेन कृताविति दर्शयितुमाह—तदेति । अपराङ्गत्वाभिप्रायं वाच्यसिद्धङ्गमिति पदमिति शङ्कोपन्यासे दर्शितमिति न विरोधः । प्रश्नमात्रेणेतिग्रन्थं विधान्तरेण गुणीभृतव्यङ्गयत्वाशङ्कानिन्वारकत्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति । नञ्मात्रगतया प्रश्नव्यङ्गयत्वाशङ्कानिवारकत्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति । नञ्मात्रगतया प्रश्नव्यङ्गयत्वाशङ्कानिवास्य न काक्काियवास्यार्थोपपत्तौ खिन्न इत्यादिसमस्तगतकाका व्यङ्ग्यस्यानौवित्यस्य न काक्काियस्य सत्वम् । यां विना वाक्यापर्यवसानं तादशकाकुव्यङ्गयस्येव तथात्वादिति समाधान-प्रन्थार्थमाह—अत्रत्यादिना । किमर्थेति । किमित्यस्यर्थः प्रश्न एवार्थो व्यङ्गयो यस्या इत्यर्थः । कमेण प्रश्नरूपव्यङ्गयद्वारा । एवं चैतन्मते वाच्यस्य सिद्धिः शाब्दवोधः, तदङ्गं काकुः, तद्रङ्गव्यक्त्यम्भौवित्यसित्यर्थः । तेन विना वाधाच्छाव्यक्त्यक्तियान् । काक्कािक्षप्रस्वप्रणीभृतमेदाशङ्काप्रश्नरूपव्यङ्गयस्य तथात्वेऽप्यनौवित्यरूपव्यङ्गयस्य प्राधान्यादाशङ्कानिरास इति ज्ञेयम् । तद्दवित । तद्दा मम गण्ड-

व्यभि-रत्यनु-निगम-नन्वेषां अथ प्रते— माक्षि-गादपि प्यते।

तात्प-त्राणा-ति । सर्थः । गनिभ-चैकैक-प्राक् त्रादयो-विप्रल-वेभावौ, वेशेषस्य दूरात्। ं इतो-विवलितं भाषिणि सांनिध्यं सरन्या । कोपा-ान्यं वा तत्। पाठस्त दानम्"

१. 'वाच्यार्थ' क. २. 'न नज्काकु:' क. २. 'काकु: किमर्थ' ख. ४. 'तइआ इति । नायिकामयेन निकटवार्तिनीमन्यां साक्षादपहाय नायिकाकपोलगतं तत्प्रतिविम्बं नायिकामुखावलोकनिमषेण पश्यन्तं नायकं प्रति प्रतिविम्बापगमे दृष्टिविकारेण ज्ञातरहस्याया नायिकाया इयमुक्तिः । तदा यदा सा कामिनी मत्संनिधावासीत् । अनिमक्षामनिमेषतया तथाभूतामिव । 'णिमलं' इति पाठे निमतां निहितामिल्यर्थः । सैवाहमिति तदवस्थैवेलर्थः । सा खिग्धानिमेषा । तथा च सखीसांनिध्यातिरिक्तसकलसक्वे

वाक्यमनेकपदम् । तेनात्र तदेदानींपदात्मकवाक्यवैशिष्ट्यान्मत्सखीं कपो-लप्नतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादशी । चलितायां तु तस्यामन्यादशीत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते ।

> 'उंदेशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी कुञ्जोत्कर्षाङ्करितरमणीविश्रमो नर्मदायाः । किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता येषामग्रे सरति कल्लिताकाण्डकोपो मनोभूः॥'

अत्र नर्मदोदेशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य यथो-क्तविशेषणस्य वैशिष्ट्यास्सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ।

> 'गोेंह्रेड् अणोह्यमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि । खणमेत्तं जड् संझाइ होड् ण व होड् वीसामो ॥'

स्थलनिममां दृष्टिं न नयस्यन्यतः । इदानीं सैवाहं तायेव कपोलो न सा दृष्टिः ॥' उद्देश इति । जन्वेदेश उच्चस्तीरभूप्रदेश इस्पर्थः । वातविशेषणं सुरतसहत्त्वम् । कुज्जविशेषणं गुज्जन्मधुकरत्वरूप उत्कर्षः । णोह्नेईति । 'नुदस्यनाईमनाः श्वश्रूमीं

तादुग्दृष्टिविरहस्तदेदानीं पदात्मकवाक्यगम्यः सखीसांनिध्याभावस्य स्वप्रयोजकत्वमवगम-यतीति वाक्यवैशिष्ट्योदाहरणम्। श्रह्यदाहरणचन्द्रिकाः

१. "उद्देश इति । नायिकां प्रति रमणार्थिनः कामुकस्योक्तिरियम्,दूत्या ना । हे तन्त्रि, कंदर्वेदनया तनुतायोगिनि, अयं नर्मदायाः नर्म ददातीति नर्मदा, नतु यथाकथंचित्रदी तस्या उद्देश कथ्वी देशः स्खळनभयेन संचरतामनवलोकनीयस्तिष्ठतीत्यन्वयः । 'उद्दिश्यते दूरादेव जनैर्न पुनर्गम्यत इति निर्जनत्वं सूच्यते' इति दीपिका । कीदृशस्तत्राह—सरसेत्यादि । सरसानां क्षिग्धानां कदलीनां श्रेण्या पङ्क्षया या शोभा तयातिशाय्यतिशयितः। अत्र सरसत्वेन शुष्कपर्णध्वनिराहित्यम्, श्रेणीत्वेन च वेष्टनं गम्यते । तथा कुआनामुत्कर्षेण गुअन्मधुकरकरम्वितकुसुमसमृष्यादिरूपेणाङ्करितोऽभूतप्रादुर्भूतो रमणीनां विश्रमो विलासो यत्र सः । तथा चानुत्पन्नविलासानामपि नवनवोन्भेषशालिविलासोदयाद्भवत्याः कवैमुख्ये दुरुत्तरं व्यसनं स्यादिति भावः । न केवलमेतावदेव वैमुख्ये बाधकम्, किं त्वन्यद्पि बलवदस्तीत्याह—िकं चेति । एतिसन्प्रदेशे ते शैलमान्बसीगन्ध्यवत्तया प्रसिद्धा वाता वान्ति । कीदृशाः । सुरतस्य सुहृदः श्रमधर्माद्यपनोदनेन निरतिशयानन्दमय-त्वरूपसुरतोत्कर्पहेतवः। 'श्रमापनयनेन पुनः पुनः प्रवर्तनया सहदः' इत्यन्थे । येषां वातानामग्रे मनोभूः सरित चलित । मनोभूखेन सचेतसां दुष्परिहर इति ध्वन्यते । 'मर्मज्ञतेति केचित्। कलितो भृतोऽकाण्डेऽनवसरे । निमित्ताभाव इति यावत्। कोपो येन सः । सुरतवैसुख्ये तु दृढं कुपितः किमिव न करिष्यतीति व्यज्यते । अत्र वाच्यस्य देशादेरुक्तविशेषणवैशिष्ट्यात्कामुकाभिप्रायव्यक्तिः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकाः त्संकेतार्थिनं तटस्थतयेव संनिहितमुपपति प्रति संकेतकाळसूचनाय प्रतिवेशिनी प्रत्याह—णोहेर्इति । 'होइ' इत्यनन्तरं 'णवरं' इत्यधिकपाठे केवलमिति बोध्यम् ।

अन्यसंनिधिः संनिहितोऽन्यः । तेनात्र प्रतिवेशिनीं प्रति प्रवितेते वाक्ये प्रच्छन्नपुरुषरूपस्यान्यस्य संनिधेवैंशिष्ट्यात्संनिहितं प्रति संध्या संकेतसमय इति व्यज्यते ।

'क्षुच्वइ समागमिस्सिद तुज्झ पिओ अज पहरमेत्तेण । एमे अ किं ति चिट्टासि ता सिह सजेसु करणिजम् ॥'

अत्र प्रकरणस्य प्रस्तावस्याभिसारसंबन्धित्वरूपवैशिष्ट्यादुपपतिं प्रस्यभिसर्तुं न योग्यमिति व्यज्यते।

'अन्यत्र यूर्यं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः। नाहं हि दूरं अमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जिलवें:॥'

अत्र देशस्यातिविविकतादिरूपवैशिष्ट्याद्वकृवैशिष्ट्यादिसहितात्सस्या प्रच्छन्न कासुको युष्माभिः प्रहेय इति प्रियससीः प्रति व्यज्यते ।

गृहभरे सक्छे । क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः ॥' 'अण-ण्णमणा' इति पाठे त्वनन्यमना इत्यर्थः । अनार्द्रं निष्ठुरम् । सुव्वईति । 'श्रूयते समागमिध्यति तव प्रियोऽय प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सिख सज्जय करणीयम् ॥' एवमेव निर्व्यापारा । करणीयं रन्धनादि । सज्जय साधय ॥ प्रक-रणस्येति प्रस्तावपदार्थक्ष्यनम् । अभिसारसंबन्धित्वेति । अभिसरणप्रस्तावे हि प्रियागमनमभिसरणनिवेधसूचकमित्यर्थः । अन्यत्रेति । कुमुमानामवचायं हस्तेनादानम् । 'हस्तादाने चे (स्तेये' इति घष् । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । सह्या

चुदित प्रेरयित । अनार्द्रमकरुणम् । तेन श्रमादिन्याजालम्बनेनापि नावकाश इति ध्वन्यते । गृहभारो गृहकार्यनिर्वाहः । सकल इत्यनेन सार्वकालिकी न्ययता सूच्यते । यदि स्वणमात्रं विश्रामो भवति तिहं संध्यायाम् । अथवा न भवति इति योजना । अत्र कामुक्तसंनिधित्वरूपादन्यसंनिधिवैशिष्ट्यारसंकेतकालस्चनाभिन्यक्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

रै. 'सुन्बईति । उपपति प्रत्यभिसतुं प्रस्थितां नायिकां निवारियतुं सख्या इयमुक्तिः । समागमिष्यतीति श्र्यत इत्यन्वयः । श्र्यते नतु चिरकालं श्रुतम् । सम्यवपूर्णकाम आगमिष्यति थिय इति सोङ्गण्टोक्तिः । अद्य, नतु दिनान्तरेः प्रहरमात्रेण, नतु वि-लम्बात् । एवमेव तदीशमोजनासुपयोगिन्यापारराहित्येन । करणीयं रन्धनादिकं सज्जय साधयेत्यर्थः । अत्र विदितरहत्यया सत्या इतस्य प्रियागमनप्रसावस्याभिसरणप्रकरण-कृतत्वरूपाद्वैशिष्ट्यात्प्रस्तावपदवाच्यस्य प्रकरणस्याभिसारसंवन्धित्वरूपाद्वा वैशिष्ट्यात्रिवारणं व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'अन्यत्रेति । हे सत्य्यः, यूयमन्यत्र इतो दूरम् । कुसुमानामवन्त्रायं इस्तेनादानम् । तथा चान्यत्र इस्तप्राह्यकुसुमबाहुत्यमिति प्रलोभनम् । असीत्यहमर्थकम् । अत्राहमवन्त्रायं करोमि । हेतुमाह—नाहिमिति । हि यसाहृरं स्रमितुं संचितुं न समर्था । प्रसीदत प्रसन्ना मवत । अयं वो युष्पम्यमञ्जितः प्रणान्माक्रली रचितः कृतः । सर्वोभ्य एकोऽङ्गलिरप्यसामर्थ्योदेव । अत्र देशस्य निर्जनत्वादिवै-शिष्ट्यात्प्रच्लन्नस्रमुक्रप्रेषणमाश्रस्तां प्रति व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

व्यक्ति-रत्यजु-गिनाम-नन्वेषां । अथ पते— माक्षि-गाद्दि ।प्यते।

तात्प-।त्राणा-

ाति । त्यर्थः । ।।नभि-चैकेक-प्राक् त्रादयो-विप्रल-रेभावौ, श्चिषस्य दूरात्। ं इतो-विवलितं भाषिणि सांनिध्यं सरन्ला कोपा-न्यं वा तत् । पाठस्त

'गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मन्द्रभाइणीअ अहम्। अज पवासं वचसि वच सअं जेव्व सुणसि करणिजम् ॥'

अत्राचपद्मतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्याद्वकुरवस्थाविशेषसहितादिदानीं यदि वजिस तदाहं तावन्न जीवामि, तव तु न जानामि गतिमिति प्रियं प्रत्य-नुरक्तया व्यज्यते ।

आदिग्रहणाचेष्टें। लित्र चेष्टें। यथा—
'र्हें।रोपान्तनिरन्तरे मिय तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोह्णास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंग्रुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्त्रत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥'

व्यज्यत इस्रन्वयः । गुरुजनेति । 'गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्द-भागिन्यहम् । अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोध्यसि करणीयम् ॥' गतिमव-स्थाम् । आदीति । कालादेरिस्यादिपदादिस्यर्थः । चेष्टादेरिति वृत्तिगतादिपद-प्राह्ममाह—लीलादेरिति । आदिना हावान्तरपरिग्रहः । द्वारस्योपान्ते निरन्तरे

१. गुरुअणेति । तुहेति द्वितीयान्तं पूर्ववत् । संबन्धसामान्यविवक्षया वा षष्टी । गुरुजनो जनमात्रम्, न तु विदन्थः। स एव वसन्ते प्रवासप्रेषणात्परः शत्रुः। तस्य वश अधीनेति संबोध्यविशेषणम् । तेनानिवार्यत्वम् । प्रियेखनेन गमने दुःखौत्कण्ट्यम् । किं भणामि वदामि । परायत्ते निरर्थकत्वात् । मन्दभागिनी अल्पभाग्या । यतस्तवेर्य मितिः । किं मया कियते तत्राह—अधेत्यादि । अद्य प्रकरणाद्वसन्ते । यत्र प्रवासिनोऽपि गृहमायान्ति । त्रजेति रोषोक्तिः । स्वयमेव करणीयं कर्तुर्मह जानासि । तेन स्वधैर्य बुद्धेव प्रायो गच्छसीत्यभिप्रायः । अत्राद्यशब्दप्रतीतात्प्रतिदिनोपचीयमानत्वादिरूपा-द्धसन्तकाङ्वैशिष्ट्यादिदानीं त्वद्गमने न जीविष्यामीति व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'चेष्टादेः' ग. ३. 'चेष्टाया' क. ४. 'द्वारोपान्तेति । मित्रं प्रति नायकस्योक्तिरि-यम् । मयि द्वारस्योपान्ते समीपे निरन्तरे निर्व्यवधानेऽत्यन्तसंनिहिते सति तया प्रकृतया नायिकया सौन्दर्यस्य साराणां श्रीः संपत्तिर्यत्र, सौन्दर्येण साराणां श्रेष्ठानामिव श्रीः श्रोभा वा यत्र तथाभूतया । ऊरुयुगं प्रोहास्य प्रसार्य परस्परेण समासक्तं संबद्धं समासादितं स्थापितम् । अथवा भावे क्तप्रत्ययः । तथा च समासङ्गं प्रापित-मिलार्थः। तथा शिरः संवन्ध्यंशुकं पुरतो मुखोपर्यानीतम् । चले चपले लोचनेऽथः क्षिप्ते संचारिते । वाचो वचनस्य तन्नानाविधं प्रसरणं सखीषु प्रवर्तनं निवारितम्। दोर्छते भुजलते संकोचिते । आकु स्य मिथः संयोजिते इत्यर्थः । अत्र पश्चिमर्वाक्यै-रुहासनादिचेष्टावैशिष्ट्यात्क्रमेण स्पृष्टकालिङ्गन-गृढागमन-सूर्यास्तसमय-कोलाइलराहित्य-पा-रितोषिकालिङ्गनानि व्यज्यन्ते । तैश्रानुरक्तासीति रहस्यं द्योत्यते । तत्र स्पृष्टका-लिङ्गनस्वरूपं 'संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकम्? इति वात्स्यायनसूत्रे दर्शितम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

e3

अत्रोरुसमासङ्गादिचेष्टावैशिष्ट्यात्प्रच्छन्नकामुकविषय आकृतविशेषो ध्वन्यते । तत्र प्रथमार्थेन स्पृष्टकमालिङ्गनम्, शिरों छुकं पुरत आनीतमित्यनेन गृहमाग-च्छेरिति, अधाक्षिप्ते चल्ले लोचने वाचस्त्र निवारितं प्रसरणमित्येताभ्यां सूर्यास्त्रसमये कोलाहलरिहते काले समागन्तव्यमिति, संकोचिते दोर्लते इत्यनेन पारितोषिकमालिङ्गनं करोमीति व्यज्यते । यद्यप्येकत्रैवोदाहरणे भेदान्तराण्यपि सन्तीति तदेवोदाहरणान्तरं संभवति, तथापि निःसंदेहच्युत्पत्तये प्राप्तावसरतया पुनः पुनरुदाहियते । वक्तृबोद्धव्यादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जकत्वम्, किंतु मिलितानामपीति द्रष्टव्यम् । तत्र द्वयोव्यञ्जकत्वं यथा—

'अत्ता एत्थ णीमज्ञइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि। मा पहिअ रत्तिअन्धिअ सज्जाए मह णिमज्ञहिसि॥' नन्वर्थमात्रव्यक्षकत्वे शब्दार्थयुगकाव्यस्य व्यक्षकत्वं न सिद्धमित्यत भाइ—

> शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः । अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यज्ञकतानिर्णयस्तृतीय उल्लासः।

निर्व्यवधाने । प्रोल्लास्य प्रसार्य । स्पृष्टकिमिति । दूरस्थस्यैव प्रियस्य खाङ्गेः खाङ्गान्येव मेलियत्वालिङ्गनं स्पृष्टकिमित्वाहुः । भेदान्तराण्यपीति । अन्यत्र यूयमित्यत्र देशवैशिष्ट्यवद्वकृवैशिष्ट्यमिप दिशितम् । अयेति कालवैशिष्ट्ययेदाहर्रणेऽपि वक्तरत्वस्थाविशेषरूपवैशिष्ट्यमित्येवमित्यथः । अत्तेति । श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय । मा पथिक राज्यन्ध शय्याया मम निमङ्क्ष्यसि ॥' आवयोरिति वा । निमज्जति निःस्पन्दा शेते । अहमित्यत्र शयनिकयानुपादानानिन्नद्राविरहध्वननम् । शब्दिति । प्रलक्षीकृतकामिमिथुनादौ त इत्यादौ चास्वादिरिहादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्थापि हेतुत्वम् , परिवृत्तिसहत्वतदभावाभ्यां तु शब्दान्त्राधान्यमर्थप्राधान्यं विपरीतं चेत्येतावान्विशेष इति भावः ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपान्त्यश्रीरामचन्द्रभद्दसूरिवरात्मजतत्सद्वैद्यनाथभद्वविरचितायां काव्यप्रदीपदीकायां प्रभाल्यायामर्थव्यक्षकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ॥

व्यभि-। रत्यनु-।दीनाम-नन्वेषां १। अथ च्यते— प्रमाक्षि-रणादपि क्षेप्यते।

ं तात्प-

गत्राणा-येति ।

इत्यर्थः । यानिन-'चैकेक-तं प्राक् त्वादयो-विप्रल-विभावौ, विशेषस्य दूरात्। कं इतो-विवलितं भाषिणि सांनिध्यं ासरन्त्या । कोपा-ान्यं वा तत्। पाठस्तु

दानम्"

१. ''अत्तेति । स्वयंद्त्या इयमुक्तिः । 'अज्ञा' इति पाठे आर्या साध्वी न विदग्धा । निमज्जित वार्थक्यान्तिः स्पन्दं रोते नतु जाग्रद्र्षा । तेन राङ्काराहित्यम् । अत्र ततो निमन्त्रश्लेऽहमहमेव नान्यसिहता । अत्र स्वाप्योधकपदानुक्त्या निद्राराहित्यं स्वस्य व्य-ज्यते । दिवसकमिति निन्दायां कप्रत्ययः । तस्य समागमप्रतिक् ल्तात् । दितीया चात्यन्तसंयोगे । दिवसकं व्याप्येत्यर्थः । 'दिअहए' इति पाठे दिवसके प्रत्योक्य सम्य-व्याख्योकय । पथिकरात्र्यन्थेति च रहस्यगोपनाय । पथिकत्वेन अमादिस्मरणयोग्यताया राज्यन्थत्वेन च स्वश्ययापतनप्रसक्तेचीतनात् । अन्यथाप्रसक्तनिषेथे रहस्यभङ्गापक्तेः ।

चतुर्थे उहासः ।

यद्यपि काव्यलक्षणं विभागं च विवाय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्यपदसार्थः शब्दार्थों विचारितो, इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां
निरूपणसुचितम्, नतु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेभेंदानाम्, तथापि ध्वन्यादेभेंदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोरवगमो भवति । तयोविंशेषनिष्ठत्वात् ।
यथा श्रुतिकदुत्वं दोषो ध्वनिविशेषे गृङ्कारादिध्वनो हेयः, रोदादिरसध्वनो
चित्रभेदे वा अहेय एव । माधुर्यादिर्गुणः गृङ्कारादिध्वनावुपादेयः, रोदादिध्वनो त्वनुपादेय एव । अलंकारोऽपि यमकादी रसादिध्वनावनुपादेयः, चित्रभेदे त्पादेय एव । तथाच दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु
तिरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युद्धासत्रयेण काव्यभेदत्रयभेदो निरूपणीयः। तत्र प्रथमे ध्वनिभेदः । तत्र तावर्ष्द्वनिर्द्धिया—अविविश्वतवाच्यो विविश्वतान्यपरवाच्यश्च । तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यातन्मुलको विविश्वतान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपितुमुचितः, तथापि लक्षणामूलव्यञ्जनायाः प्राङ्किरूपणात् 'पश्चननिक्त' इत्यत्रेव प्रावृत्तिकं कममुपादाय,
सूचीकटाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभजते—

भेदेषु ज्ञातिष्विति । रसध्वनित्वादिना ज्ञातेष्वित्यर्थः । तयोहेंयोपादेयतयोः । विद्योपिति । ध्वनिविशेषिति । त्रत्वे दर्शयति—यथेति । यस हि योऽपक्षेप्रयोजकः स दोषस्तत्र हेयः । अन्यत्र तु स न दोषः । अतएव न हेयः । यमकादिरिति । वित्तविशेषकत्वादिति भावः । चित्रभेदे शब्दिन्त्राख्ये । का-व्यविशेषप्रभेदेष्विति । काव्यविशेषणां ध्वन्यादीनां प्रभेदेशु रसध्वन्यादिरूपेषु । नन्वेवमपि यित्ररूपणं विना दोषादिनिरूपणं न संभवति त एव भेदा निरूपणीया न त्वन्येऽपि तत्राह—प्रसङ्गादिति । तत्र उद्धासत्रयमध्ये । प्रागिति । अभिधामूळव्यज्ञनातः पूर्वमित्यर्थः । पश्चिति । प्रजापतिदैवत्ययागसाधनानां सप्तदश्वामुणकरणादयः षोडशसंस्काराः सह कर्तव्याः । 'प्राजापत्येथरन्ति' इत्येकपदेनोपादानात् । अतः सर्वेषामुणकरणं कृत्वा ततोऽज्ञनमिति पदार्थानुसमयाख्यक्रमेणः किमज्ञनमुपाकरणवद्यतः कृतिश्वरपशोरारभ्य कार्यमुत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं तेनैव क्रमेणोति संशये नियामकाभावादस्त्वनियमः । अज्ञनादिकरणे तु पूर्वप्रवृत्तोन्पाकरणक्रमस्येवोपस्थितस्य नियामकत्वसंभवात्तुत्यव्यवधानसंभवे न्यूनाधिकतत्कत्य-

महेत्वावयोरित्यर्थे निपातः । स्वमात्रोपादाने रहस्यप्रकाशापत्तेः । तरुणतया स्वश्रय्याप-तनस्यात्वन्तानुचितत्वाद्या स्वमात्रोट्टक्कनम् । निमङ्क्ष्यसि शयिष्ठाः । 'णिसज्जर' 'णिसज्ज-हिसि' इति पाठे निषीदसि निषेत्स्यसीति संस्कृतम् । अत्र गृष्टे विद्यमानायाः शश्र्या अतिवृद्धतया विधरनिश्चेष्टत्वादियोगादन्यस्य चासत्त्वात्रिःशङ्कं व्यवहरेति वृकृत्रति-पायनैशिष्ट्यात्प्रतीयत इति दिक् ।" इत्युदाहरणचन्दिका,

१. पदस्याधेशब्दाथों क, 'पदार्थ: शब्दाथों' ग. २. 'अपि' क-पुस्तके नास्ति.
 ३. 'ध्वनिर्यथा' क, 'ध्वनिदिविधः' ग.

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्धनौ । अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

वैाच्यः वाच्यजात्यादिधर्माणां धर्मी अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयवोधन्विषयत्या अनपेक्षितो यत्र सः । तत्र यद्यप्यविवक्षितवाच्यमात्रस्य नायं विभागः, किंतु तिद्वरोषस्य ध्वनेः । नतु शब्दात्तथावगमः । तथापि यत्त-दोरेकार्थपरामर्शकत्या तत्र ध्वनाविति तच्छब्दार्थस्य ध्वन्यभेदे यच्छब्दार्थोऽपि ध्वनिरेव लभ्यते । अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलगृद्ध्यङ्गयप्रधान्ये सित संभवति । अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः । सा च वाच्यस्यानुपयुक्तत्वेन, उपयोगिनि रूपान्तरे तात्पर्याद्वा, स्वत एवान्वयायोग्यत्वाद्वा । अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात्, विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा । तत्रोभयत्रापि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके संक्रमितमाश्रयत्वेन पैरिणमितम् । वाच्योऽप्यथीं रूपान्तरेण लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीये तु वाच्यमत्यन्तित्रस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टम् । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं पुनरुक्तर्थथा—

नायोगाच प्रवृत्तिकमेणैवानुष्ठानमिति मीमांसकसिद्धान्तोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । प्रकृतेऽिष ठक्षणामूळव्यज्ञनाया ठक्षणामूळव्यज्ञनायाः पूर्वे प्रवृत्तिस्तदुपजीविठक्षणामूळव्यज्ञनेः प्रथमं निरूपणमित्येतावता साम्यात् । ठक्षणामूळव्यज्ञनतदुःखव्यन्योरङ्गाङ्गित्वेन परस्परसंनिकर्षस्य न्यायसिद्धत्वात् । ठक्षणामूळव्यज्ञनेः पश्चानिरूपणे तदङ्गळक्ष-णामूळव्यज्ञननिरूपणस्याभिधामूळव्यज्ञनतदुःथाभिधामूळव्यज्ञनिरूयां द्वाभ्यां व्यवधान-मिति विप्रकर्षापत्तेरिति भावः । दृष्टान्ते विध्यवगतसाहित्यानुरोधात्कमनियमः, इह तदभावात्स न युक्त इत्यत आह—सूचीित । अभिधामूळस्य बहुभेदत्वा-विति भावः ।

नतु जालादेरेव वाच्यत्वाद्विविक्षितवाच्यत्वस्याल्यन्तितिरस्कृतवाच्यार्थान्तरसंकिन्तित्वाच्योभयसाधारण्येऽपि वाच्यस्य रूपान्तरेण लक्ष्यत्वरूपस्यार्थान्तरसंकिनित्वस्यासंभव इल्यते व्याचष्टे—वाच्य इत्यादिना । वाच्येन रूपेणल्य्थान्तरसंकिनित्वाच्यसंप्रहार्थम् । अनपेक्षितत्तात्पर्याविषयः । कुन्तानामपि वाच्येन प्राधान्यरूपंणानपेक्षणात्संप्रहः । लक्षणाम्मुलेति । लक्षणाया मूलं प्रयोजनतया हेतुभूतम् । तेन निरूढलाक्षणिकोत्थध्वनिव्यावृत्तिः । गूढत्वप्राधान्ये च वाच्यातिशयत्वोपलक्षके । तेनाष्टविधगुणीभृतव्यङ्गयव्यावृत्तिः । उभयत्रापि अनुपयुक्तभेदद्वयेऽपि । आश्रयन्त्वेनिति । इदमुपलक्षणम् । कुन्ताः प्रविश्वन्तीलादावर्थान्तरे पुरुषादिधर्मिण्याधेय-त्वेनापि परिणामस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । मुख्यपरिणामस्यासंभवादाह—वाच्यो-ऽपीति । रुपान्तरेण गम्यमानत्वमेव परिणाम इल्याः । कुन्तानामिपि विशेषणत्वेन स्पान्तरेण लक्षणावयाश्रुतेऽपि न दोष इल्याद्वः । 'तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहद्यैर्गृद्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥' यदा ते

७३

व्यभि
ो रत्यनु
।दीनाम
नन्वेषां

[। अथ

च्यते—

यमाक्षि
रणादपि

क्षेप्यते।

ितातप-मात्राणा-येति । इत्यर्थः । स्मानभि-चैकैक-कं प्राक् त्वादयो-विश्वल-विभावो, विशेषस्य

दूरात्। कं इती-विवलितं स्मापिणि सांनिध्यं पसरन्त्था । कोपा-पुन्यं वा पठस्तु । दानस्³

१, 'बाच्यावाच्य'क. २. 'परिणामितम्' क. ३. 'पुनरक्तं यथा' क.

'ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सिह्अपहिं घेप्पन्ति । रहिकरणाणुग्गहिआईं होन्ति कमलाईं कमलाईं ॥' अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरमादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः । विशेषानाधायकत्वमात्राद्यथा—

'त्वामिस विच्म विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति । आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'

अत्र वन्मीत्यनुपयुक्तार्थम् । अनुपादानेऽपि वचनिक्रयाप्रतीतेः । अत उपदेशत्वं लक्ष्यम् । तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः । एवं त्वामस्मीतिपदे अप्यनुपयुकार्थे । संबोध्यतयेव युष्मदर्थस्य वचनकर्मतावगतेः । वच्मीत्युक्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य तत्कर्तृकत्वप्रस्ययात् । अतस्ताभ्यां लक्ष्ययोरुपदेश्यासत्वयोस्तद्वाच्यौ
संक्रमितौ । तथा आत्मीयाया एव मतेः सर्वेरास्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितम् । 'अस्मयुक्तमः'
इस्पत्रार्थग्रहणादस्थियोगे वच्मीत्युक्तमपुरुषः ।

अत्यन्ततिरस्कृतं यथा-

'उंपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् । विद्धदीदशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥'

प्रतिद्धा गुणाः सहद्येर्गृह्यन्ते तदोत्कर्षहेतवो जायन्त इत्यन्यः । दशन्तमाह— रवीत्यादि । अनुगृहीतानि स्पृष्टानि कमलानि कमलानि सुरभीण्याह्मदकानि वा भवन्ति । अत्रात्याभूतेषु कमलत्वजात्यभावो व्यक्त्यः कमलपदलक्षणालम्यः । अत्र रविकिरणाननुग्रहेण न केवलं सौरभादिगुणहानिः, अपि तु कमलत्वसाम्या-न्तर्गतिरपि नेति लक्षणामूलध्वनिः ।

त्वामस्मीति । अत्रोपदेशलक्षणामूलं हितसाधनत्वं व्यक्त्यम् । त्वामित्युद्देयत्व-

१ ''त्वामस्मीति। असीत्यहमर्थे। एवं च यत इत्यध्याहृत्यं यतोऽत्र विदुषामसाधारणज्ञान-वतां समवाय एकवाक्यतापत्रः समुदायस्तिष्ठति तत्त्तसादात्मीयामप्रतायां मितमास्थायावल-क्यात्र स्थितिं विधेहीति वाक्यार्थस्य त्वामुपदेशार्द्धमहमाप्तो वच्मयुपदिशामीत्युपदेशिक्तयाकमै-त्वेनान्वयः। 'आदाय' इति पाठे गृहीत्वा। अवलम्ब्येति यावत् । विद्वत्समवायात्मीयश-व्दानामाशुपरपराभवपरानिभमवनीयत्वावाध्यत्वानि दश्चितलक्षणामूलानि व्यक्क्यानि । एवं त्वामहमित्यनयोरवश्योपदेश्यहिताहितत्वालङ्क्षनीयाञ्चत्वे । वच्मीत्यस्य चादरणीयत्वभिति। केचित्तु--'रिथितिशब्देनापि सावभाना स्थितिर्लक्ष्या। विपक्षच्छिद्रापेक्षित्वं व्यक्क्यम्' इत्याहुः। पूर्वत्र पुनरुक्तत्वादिहेनुविशेषानाधायकत्वादर्थान्तरसंक्रमितत्विमिति द्वयमप्यर्था-नत्रसंक्रमितवाच्यध्यनेरदाहरणम् ।'' इत्युदाहरणचिद्रका. २. ''उपक्रतमिति। त्वया यहह्रपक्कतं तत्र तद्विषये किमुच्यते किं वाच्यम् । बहुत्वादक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। भवता परं केवलं सुजनता प्रथिता प्रकटिता। तथा च सौजन्यप्रयुक्त प्रवेतावानुपकारः, न तु प्रत्युपकारलाभावपाधिप्रयुक्त इति भावः। हे सखे, ततः यसात्सुजनता प्रथिता अत्रापकारिण्यन्वयायोग्यैरुपकृतादिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते । नच तन्न वाच्यस्य कथंचित्प्रवेशः । त्वयैवमपकारेऽपि क्रियमाणे मया प्रियमेवोच्यत इति स्वसायुत्वं व्यङ्ग्यम् । तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा । अयं च प्रभेदो न केवलं विरोधिलक्षणया, किं त्वन्यन्नापि । यथा—

> 'आध्तसस्वेदकरोत्पलायाः स्मितावगूढप्रतिकृलवाचः । प्रियो विहायाधरमायताक्ष्याः पपौ चिराय प्रतिवेधमेव ॥'

अत्र पपावित्यनेन सोत्कण्ठं निरीक्षणं लक्ष्यम् । उत्कण्ठातिशयो व्यङ्गयः । द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकार्धाभ्यामुद्दिश्य विभजते—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः।

ध्वनिरिति प्रकरणाल्लभ्यते । अन्यपरं व्यङ्गयोपसर्जनीभूतम् । अयं भेदो-ऽभिधामूलगृहव्यङ्गयप्रधान्ये सति दृष्टव्यः । एष तु---

कोऽप्यलक्ष्यक्रमन्यक्नो लक्ष्यन्यक्नक्रमः परः ॥ २ ॥

सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमच्यक्र्यस्य पूर्वमुद्देशः । तस्यैकत्वात् । द्वि-

लक्षणामूलं चावर्यवाच्यहिताहितत्वम् । तथास्मीत्युपदेष्टृलक्षणामूलं चानुल्रङ्गनीया-इत्वं व्यङ्गयम् । एवमात्मीयामिल्यत्राविगीतपक्षाश्रयणमित्यूह्यम् । उपकृतमिल्यादावप-काराचितिशयोऽपि व्यङ्गयो बोध्यः । आधूतित । स्मितेनावगूढाच्छादिता प्रतिकृला मामेति निषेधबोधिका वाग्यस्या इत्यर्थः । प्रतिषेधं तद्वोधकवाकचेष्टादिकम् ।

अन्यपरिमिलस्यान्यतात्पर्यकमिल्यें व्यक्त्ये तात्पर्याविषयत्वानम्युपगमादसंभव इलतो व्याच्छे—व्यक्त्येति । लक्ष्यालक्ष्यकमत्वादिविभागो विविश्वतान्यपरवाच्य-स्यैवेति दर्शयितुमाह—एष त्विति । न लक्ष्यो वाच्यप्रतीलपेक्षया कमो यस्य तादशं व्यक्त्यं यन्नेल्यः । एकत्वात् अलक्ष्यकमत्वेनैकमेदत्वात् । पञ्चद्रोति । शब्दार्थोभयशक्तिमूल्रत्वेन त्रिविधस्य लक्ष्यकमस्य शब्दशक्तिमूल्रस्यालंकारवस्तुरूपव्य-क्रयद्वैविध्याह्रविध्यम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः । उभयशक्तिमूलस्येकः । इत्येवं पञ्चदश भेदा बोध्याः ॥ नतु विभावानुभावव्यभिचारिसमूहालम्बनस्यैव रस-त्वाद्विभावादिरसप्रतील्योः कमस्यैवाभावादकम इत्येव वाच्यम्, न त्वलक्ष्यकम इति

तसात् ईट्टशमेव सदा विद्धत्कुर्वन् शरदां वर्षाणां शतं व्याप्य सुखितं सुखयुक्तं यथा स्यात्तथा आस्त्व तिष्टेति मुख्योऽर्थः । स च प्रकरणादिना बुद्धापकारमावं प्रति वोधितो विपरीतं लक्षयति । तद्यथा—उपकृतमपकृतम् । सुजनता दुर्जनता । सखे शत्रो । सुखितं दुःखितमित्यपकाराचितिशयो व्यङ्ग्यः । एवंविधापकारेऽपि प्रियवादित्वात्स्वस्य इसाधुत्वं वा । तवोपकारापकारिववेको नास्तीति वा । तदीयं कौटिल्यं व्यङ्गयमिति केसित् । एतदत्यन्ततिरस्कृतवाच्यथ्यनेरुदाहरणम् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका. 50

व्यभि-रत्यनु-गिनाम-नन्वेषां । अय यते— माक्षि-गादपि प्यते।

> तात्प-त्राणा-ति । यर्थः । ानिभ-वैकेक-प्राकृ गदयो-विप्रल-ाभावौ, शेषस्य रात्। इतो-वेवलितं गाषिणि ग्रांनिध्यं तरन्त्या कोपा-यं वा तत्। गठरत गनम्"

तीयस्य तु पञ्चदशमेदत्वात् । विभावादय एव न रसः, किंतु रससैनिध्यवत इत्यस्ति विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः । स तु न लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्य-स्वलक्ष्यत्वकृतं भेदद्वयमिलर्थः ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः। भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः॥३॥

अक्रमोऽलक्ष्यक्रमः । तच्छव्देन रसभावयोः परामर्शः । आदिग्रहणा-द्वावोदयभावसंधिभावश्वलत्वानि । नन्वाभासवद्गसस्य शान्त्यादयः किं नोक्ताः । निरन्तरावयवस्थापरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वेद्यान्तरसंपर्कश्चन्यस्य तद्भावात् । आभासत्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणतया अविरुद्धम् । भिन्न इति । यत्र प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिः, यत्र त्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः ।

रसस्वरूपमाइ--

कारणान्यथ कार्याण सहकारीणि यानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥ ४ ॥

तत्राह-विभावादय एवेति । 'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः' इति वक्ष्यमाणसूत्रात्का-व्यजन्यविभावादिप्रतीतिमात्रेण श्रोत्रियादेरिप रसबोद्धत्वप्रसङ्गाचेति भावः । निष्प-तिरप्रे व्याख्यास्यते । नच व्यङ्गचव्यञ्जकयोरिप प्रदीपघटयोरिव युगपद्वानमविरुद-मिति वाच्यम् । दीपस्य स्वरूपत एव व्यञ्जकत्वम्, विभावादेसु ज्ञातस्येति वैषम्येऽस्य युगपद्भानायोगात् । ऋमाग्रहणं च रसोद्वोधसामग्या विषयान्तरभानप्र-तिबन्धकत्वस्यानुभवबलेन कुप्तत्वात् । अतएवोक्तम्—'विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्' इति । निन्वति । यथा रसस्याभासरूपो विकार उक्तस्यथा शान्त्यादयोऽपि विकाराः किमिति नोक्ता इत्यर्थः । समाधत्ते-निरन्तरेति । निरन्तरा अवि-िछ्छयमाना अवयवा विभावादिरूपा यस्येत्यर्थः । रसस्य विभावायनसंघानजी-वितत्वेन तद्विच्छेदरूपायाः शान्तेरसंभव इत्यर्थः । निह् विभावाद्यननुसंधाने शाम्यदवस्थः स्थायी केनाप्यव्यक्तश्वमत्कृतिहेतुः । अथाल्पतारूपः परिच्छेद एव रसशान्तिर्वाच्या सापि नेलाह-अपरिच्छिन्नस्येति । एवमभिव्यक्तस्य रस-सैकरूपत्वादपक्रष्टत्वरूपापि शान्तिन संभवतीत्याह—निरतिशयस्येति । संधि-शवलतयोर्निरासायाह—वेद्यान्तरेति । वस्तुतस्त रसस्य स्थायिभावमूलकत्वान शान्त्वादिसंभवः, संभवे वा न चमत्कार इति बोध्यम्। आभासत्वं त्विति । तिर्यगादिगतत्वं हि नोक्तरसस्वभावविरुद्धम् येन रसे न संभवेदित्यर्थः । यत्रेति । 'शुत्यं वासगृहं' इलादानुदाहरिष्यमाण इलार्थः । यत्र तु गुणीभूतव्यक्षये 'अयं स रसनोत्कर्षा' इत्यादौ राङ्गारादिरसादेः करुणरसाद्यङ्गत्वं तत्र रसवदादयोऽलंकारा इलाग्रे व्यक्तीभविष्यति । प्रमदेति । एतच नायकोपलक्षणम् । तयोश्व परस्परा-

१. 'निष्पाद्यः' ग. २. 'लक्ष्यत्व' क-पुस्तके नास्ति.

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्पृतः ॥ ५ ॥

अधेति समुचये । कारणानि प्रमदेन्दूदयादीनि कारकोद्दीपकरूपाणि । कार्याणि---

> 'स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपशुः। वैवर्ण्यमश्च प्रलय इत्यष्टौ सारिवका मैताः॥'

वाक्षनोबुद्धिशरीरारम्भरूपाणि च कटाक्षभुजक्षेपादीनि । सहकारीणि तेषु जनयितव्येपूत्कण्ठादीनि । विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपाः । चेत् यदेत्वर्थः । तत् तदेत्वर्थः । यद्यप्युद्दीपकत्य स्थायिनि न कारणत्वम्, किं तृत्पन्ने तस्मिन्न्नीषदुत्कपाधायकत्वरूपमुद्दीपकत्वम् । तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजातप्राय एवेत्युद्दीपकेऽपि कारकत्वोपचारात्तत्रापि विभावव्यवहारः । विभावदिसंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगात् । तद्यथा—वासनारूपतया स्थितान्रत्यादीनस्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्करयोग्यतां नयन्तीति विभावाः । अनुभावयन्ति च

नरागास्यरति प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावधारणात्कारकत्वम् । इन्दूदया-देश्चोत्पनस्य रसादेरत्कर्षकत्वादुद्दीपकत्वम् । लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि कारणा-नीत्याचन्वयः । स्वेद इत्यादि । स्तम्भो निश्चेष्टता । खरभङ्गो गद्गदत्वादिखरान्यः थात्वम् । वैवर्ण्यं वर्णान्यथात्वम् । प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः। सात्त्विकाः सत्त्वोद्रेकजनिताः । संकल्पविकल्पादिवृत्तिकं सनः । निश्चयरूपा बुद्धिः । आरम्भः क्रिया । आदिना लीलाविलासादिहावपरिग्रहः । तेष्विति । रलादिस्था-यिनां तेषु सात्त्विकभावादिषु कार्येष्ट्रित्यर्थः । आलम्बनमनुरागस्य विषयतया कारकहेतः । तानि नाट्यकाव्ययोथेद्वर्ण्यन्त इति शेषः । तदा विभावादयः कमेण कथ्यन्ते । तत्काव्यव्यपदेश्यानि भवन्तीति कारिकार्थः । तत्र रसादौ स्थायिसंज्ञा-निमत्तं दर्शयनेव विभावादिशब्दानां योगं दर्शयति — वासनेति । अन्तः करण-वृत्तिरूपस्य रत्यादेराञ्चविनाशित्वेऽपि संस्कारात्मना चिरकालस्थायित्वाद्यावद्वस-श्रतीतिकालमनुसंधानाच स्थायित्वम् । तदुक्तम्—'विरुद्धैरविरुद्धैर्वा **भावै**विच्छि-द्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥ स्वस्त्रभावादन्येषां भावानामनुगामकः । न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥' इति । ता-न्विभावयन्ति । अभिव्यज्ञयन्तीलर्थः । तिकं विभावमात्रेणैव रसाभिव्यक्तिर्ने-त्याह—रसास्वादेति । रसास्वादाङ्कर ईषद्रसाभिव्यक्तिः । तद्योगतां प्रापयन्ती-स्यर्थः । नायिकादयो हि साधारण्येन काव्यादवगताः सहदयहृदये वासनात्मकतया स्थितं रत्यादिभावमीषदभिव्यञ्जयन्ति । ईषदभिव्यक्तिरेव च रसादिव्यक्तेरङ्कर इवोच्यते । एवमनुभावयन्ति रत्यादीन्प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः । कार्याणि हि रोमाश्चा-

व्यभि-रत्य जु-रेनाम-उन्वेषां अथ रोते— राक्षि-राद्पि न्यते।

तात्प-श्राणा-ते। ार्थः । निम-किक-प्राक् दयो-रेप्रल-नावौ, ोषस्य त्त् । इतो-वलितं षिणि निध्यं एन्या होपा-ं वा नद् । ठस्तु

तस्र

१. 'गुणाः' क, 'स्मृताः' ग.

तानित्यनुभावाः । पोषकतया विशेषेणाभितः कान्ये स्थायिनं चारयन्ति, विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तीति वा व्यभिचारिणः । व्यक्तः स इति । व्यक्तिश्रवंगोति पर्यायः । सा च विशेषणम् । तथाच व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायो रसः । एवंच रसस्याकार्यत्ववचनं विभावादिभिः काव्योपस्थितैः स्थायिनो जननात् विभावादिकार्यताया एव प्रकृतत्वात् विशिष्टत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्या । तस्मात्स्थायी न रसः किंतु विभावादिमेळकम्, ब्रह्मैव वा । 'अन्यथा न कार्य इत्यादि प्रन्थविरोधात्' इत्यादि प्रलपितमनादेयम् । स तैरिति । यस्य यानि कारणादीनि स तैसाजातीयैरित्यर्थः । स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावरितरस्कृत-प्रवाहो भावः । यदुक्तम्—

दीनि खकारणमाधिक्येन व्यञ्जयन्तीत्वर्थः । पोषकतयेति । पोषणं च मुहुर्भहुर-भिव्यज्ञनम् । कटाक्षादिकार्यसमर्थत्वं वा । अभितः सर्वाङ्गव्यापितया चारणं मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जनम् । अभीलस्यार्थान्तरमाह—आभिमुख्येनेति । कार्यजनने आनुकूल्येनेल्यंः । तदुक्तम् — 'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्था-यिन्यन्ममनिर्ममाः कल्लोला इव वारिधौ ॥' इति । स्थायिनि समुद्रप्राये उन्ममा उद्भता निर्ममा निलीनाः । अत एवानियतत्वादिप व्यभिचारिण इति ज्ञेयम् । अत एवोक्तम्-'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति । एवं च विभावैरीषद्भिव्यक्तिः, अनुभावैः स्फुटा, व्यभिचारिभिः स्फुटतरेति समुदायजन्याभिव्यक्तिरेव रसत्वापादिकेति । विशेषण-मिति । न तूपलक्षणमिति भावः । अकार्यत्ववचनं स च न कार्य इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । काव्योपस्थितैः सीतारामादिभिः । स्थायिन इति । रसीभवनयोग्यस्य सामाजिकगतरत्यादेरित्यर्थः । एवमपि यत्किचित्कामिनीजन्यत्वमस्त्येवेत्यत आह— विभावादीति । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति पश्चम्या विभा-वादीनां हेत्रत्वावगमात्तज्जन्यतायाः प्रसक्ताया निषेधकं तद्वाक्यमित्यर्थः । यत्रारा-ध्यत्वादिज्ञानरूपप्रतिबन्धकविरहात्काव्योपात्तैरेव विभावादिभिः स्थायिनो जननं तत्र कथमकार्यत्ववचनसंगतिरत आह—विशिष्टत्वस्येति । अभिव्यक्तिविशिष्टत्वस्ये-स्यर्थः । मेलकं समुदायः । तत्र कस्याप्यहेतुत्वात्र कार्यत्वं युक्तामिति भावः 🗂 समुदायस्यानतिरेकादाह—ब्रह्मैचेति । तद्रृपतां विनातिशयितानन्दात्मकत्वायो-गादिति भावः । अनादेयमिति । अकार्यस्थोक्तरीत्योपपत्तेः । रसाखादकारै नियमतोऽस्थायित्वान्निर्विषयत्वाद्वाह्यत्वाच विभावानुभावयोस्तथात्वायोगाचिन्तादे-व्यैभिचारिणश्च राङ्कारादावनियतत्वाद्यावदसाखादमननुवृत्तेर्व्रह्मणश्च केवलस्य रसत्वे ज्ञानिनां रसाखादप्रसङ्गादिति भावः । तज्जातीयैरिति । अयमाशयः —सामाजिके वासनात्मकतया स्थिताया रतेरभिव्यक्तिरेव रसः । तस्याश्च काव्योपात्ताः सीतारा-मादयों न कारणानि, न वा तत्कटाक्षादीनि, कार्याणि न वा लजादीनि सहका-रीणि । किं तु तद्वोधोत्तरं सहदयतासहकृतभावनाविशेषेण सीतात्वादिविशेषपरिहारेण

१. 'कान्योपस्थापितैः' क-ख-ग.

'विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आनन्दाङ्करकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम्॥' इति ।

न चेयं कल्पना सूत्रकारस्य । उक्तं हि भरतेन—'विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । एतद्विवृण्वते भट्टलोह्णटप्रभृतयः—'स्थायिनां विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपाद्रनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात्मंबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरूपत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः ॥ तथाहि छल्नादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः, उद्यानादिभि-रुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः, अनुभावैः कटाक्षभुजक्षेपणादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिरूत्कण्ठादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः । नटे तु तुल्य-रूपतानुसंघानवशादारोण्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुः' इति तद्पे-शालम् । सामाजिकेषु तद्भावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात् । न च तज्ज्ञान-मेव चमत्कारहेतुः । लौकिकश्रङ्गारादिद्श्वीनेनापि चमत्कारप्रसङ्गात् । न चानु-भावादिविज्ञानबलायात आरोपस्तथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम् । चन्दनसुखादौ वैपरीलदर्शनात् । अन्यथैवोपपत्त्या तादशकल्पनायां माना-

श्रीशङ्कुकस्तु—"स्थायितो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकभावरूपसंबन्धा-दसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्थर्थः । तथाहि नियमविषया धीः सम्यन्तुद्धिः । यथा

नायिकात्वादिसाधारणधर्मेण गम्यमानैरलौकिकविभावादिपदवाच्येः सहृदयस्य रसा--भिव्यक्तिः । विभावादीनां साधारण्येनाभिव्यक्तिरेवः विभावनानुभावनासंचारेणेति शब्दैरुच्यत इति स्थायिपदार्थकथनम् । अतिरस्कृतेति । अतएव न विरक्तानां राङ्गाररसोद्वोधः । विरुद्धा रत्यादेनिंर्वेदादयः । अविरुद्धा हर्षोत्सुक्यादयः । उत्प-त्तिरित्यादेविभावेनेत्यादितृतीयान्तत्रयेण यथाकममन्वयः । अनुकार्य इति । अनु-कार्ये रामादौ जनित उद्दीपितः प्रतीतियोग्यः कृतः परिपोषितश्च स्थायौ र्लादिको रैसपदवाच्य इसर्थः । वृत्ती 'मुख्यया वृत्त्या' इसस्यापि होक्सेसर्थः । अथवा वस्तुवृत्त्येत्यर्थः । आरोपस्य तत्पूर्वत्वात्तस्यामुख्यत्वम् । कथं तिहं सामाजिकानां रसोद्बोधस्तद्भवहारश्च तत्राह—नट इत्यादि । चमत्कारिण्यारोपे च रसपदं गौणमिति भावः । तदयमत्र कमः-रामादिगतसीतादिविषयकरत्यादिरेव रसः सहृदयेन काव्योपात्तलिङ्गेरादावनुमीयते । ततस्तस्य कमनीयविभावाद्यभिनयप्रदर्श-निमुणे रामाद्यनुकारिणि नटे साद्दयज्ञानरूपदोषादारोपः साक्षात्कारात्मको धर्म्येचे लौकिक आरोप्यांशे त्वलौकिको रामोऽयं सीताविषयकरतिमानित्याकारश्चमत्क्रतिहै-द्वरिति । न च सादृश्यस्य भेदगर्भत्वाद्वाघे सति कथं रामत्वाद्यारोप इति चेत् । न । अत्र भेदस्य नटनैपुण्यदोषेणाप्रहणादिति । चन्दनेति । नहि चन्दनारोपश्चमत्क्र-तिहेतुः, अपि तु वखुतश्चन्दनसंबन्ध एव । तथा सुखमपि नारोप्यमाणं तथा, किं

व्यभि-रत्यनु-दीनाम-नन्वेषां । अथ व्यते— व्यते— पादिष गप्यते।

तात्प-

ात्राणा-

ाति ।

खर्थः । ग्रानभि-

चैकेक-े प्राक् वादयो-विप्रल-त्रेभावौ, त्रेशेषस्य दूरात्। ं इतो-विवलितं भाषिणि सांनिध्यं सरन्या कोपा-न्यं वा त्त् । पाठस्त शनम्"

'राम एवायम्' 'अयमेव रामः' इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेद्विषये। अनन्तराव-तीर्णबाधा तु मिथ्याधीः। यथौत्तरकाल्ठिके 'न रामोऽयम्' इति बाधे 'रामो-ऽयम्' इति । विरुद्धोभयकोटिका तु संशयः। यथा 'अयं रामो न वा' इति । सदशोभयविषया धीः सादृश्यधीः। यथा 'रामसदृशोऽयम्' इति । ताभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्यो विल्क्षणया चित्रे 'तुरगोऽयम्' इतिवत् 'रामोऽयम्' इति बुद्धा प्रथमं पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते। ततस्त्रत्राविद्यमानमपि विभावा-दित्रयं लिङ्गमवगम्यते। कृतः पूर्वमेव रोमाञ्चाद्याविभावने गुरुशिक्षामासाद्य कृतातिशयिताभ्यासेन नटेन—

'सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुप्रकर्ष्रशलाकिका दशोः । मनोरथश्रीमैनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥' इति । 'दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च । अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥'

तु वस्तुतो विद्यमानमेवेल्यधः । अन्यथैवेति । वक्ष्यमाणरीलेल्यथः । विलक्षण-येति । यद्यपि चित्रे तुरगबुद्धिरपि मिथ्याधीरेव तथाप्यनन्तरावतीर्णवाधातो वैलक्षण्यमस्तीति न दोषः । तत इति । रामत्वेन नटस्य विषयीकरणादिल्यथः । तत्र नटे । रामभेदाप्रहेण बाधाप्रहादिति भावः । कुत इति । संनिकर्षलिङ्गयो-रमावादालम्बनोदीपनयोः कथंचिच्लाब्दबोधेऽपि रोमाञ्चादेरनुमावस्यासंनिकर्षेण

१. 'प्रथमे' क. २. 'आविर्मावेन' ख. 'अनुभावे' ग. ३. 'सेयमिति । सेयं प्राणे-श्र्री मम मनसः सकाशाल्लोचनगोचरं गतेति संवन्थः। सा यदनुध्यानसंतानेनैताबा-न्कालो गमितः । गोचरमिति भावप्रधाननिर्देशाङ्गोचरत्वमित्यर्थः । पूर्वे मनस्येवासीत्, अधुना वहिरपि दृष्टेत्यर्थः । अङ्गेषु, नैकत्राङ्गे सुधारसस्यामृतरसस्य च्छटा वृष्टिः । परी-रम्भेण सर्वाङ्गीणसंतापशान्या सौहित्योत्पादनात् । दृशोरिति सप्तमीदिवचनम् । शोमनः पूरो द्रवो यस्य तथाभूतस्य कर्पूरस्य शलाकिका अअनत्लिका । अतिशयितानन्दहेतुत्वात् 🗓 शरीरिणी मूर्तिमती मनोरथस्य श्रीः संपत्तिः । परीरम्भस्य चरमत्वेऽपि प्राधान्यात्प्रागु-पादानम् । अत्र नायिकारूपालम्बनविभावप्रकाशनम् । दुरुपदाहरणचन्द्रिकाः ४. इत्थं संभोगमुक्ता विप्रलम्भमाह—दैवादिति । अद्याहं तयानुभवैकवेचसमागमसुखया चपले आयते दीघें नेत्रे यस्यास्तथाभृतया । आगमनसमये कातरदृष्टिदर्शनात्पुरःस्फूर्तिकत्वेन तन्मात्रप्रकारोक्तिः । वियुक्तश्च । अभूवमिति दोषः। अविरला निविडा विलोलाः सर्व-दिक्संचारिणो जलदा यत्र एवंभूतः अयं दृश्यमानप्रकर्षः कालो वर्षतुरेव कालो यम इति श्रेषमूलाभेदाध्यवसानम् । सन्यक् प्रतिदिनोपचीयमानतया उपागतश्चेति चकाराभ्यां सम-भिव्याहतिक्रययोगौँगपद्यप्रतीतेः समुच्चयालंकारः। अविरलं निरन्तरं विलोलं दुतं यथा स्यात्तथा जलं ददाति स तथेलर्थ इति कश्चित्। अत्र मेघरूपोद्दीपनविभाववर्णनम्। इत्यदाहरणचन्द्रिका.

इलादि काव्यानुसंधानवलादालम्बनोद्दीपनव्यक्तौ तद्नुगुणस्य रोमाञ्चादेर्दर्शनीयस्याविभावनेन व्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात्। अथ
तैः कृत्रिमत्वेनातिङ्किरिप कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायी रत्यादिरनुमीयते। सैव
चानुमितिः सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणा। अतस्तया विषयीकियमाणः स्थायी
रस इत्युच्यते। चर्वणा च सामाजिकानामिति तेष्वेव रस इति व्यवहारः। ननु
साक्षात्कारएव सचमत्कारः, न त्वनुमित्यादिरिष। अन्यथा सुखादावनुमीयमानेऽिष
स स्थात्। न स्थात्। वस्तुसौन्दर्यवलाद्दसनीयत्वेन स्थायिनामन्यानुमेयवैलक्षण्यात्। तथापि स्थायिनां नटेऽसत्त्वाद्दाधावतारेऽनुमितिरेव कथं स्थादिति
चेत्। न। अभावनिश्चयाभावात् स्थायितया संभाव्यमानत्वात्।" एतदप्यहदयम्राहि। यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारम्, नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिमवध्यान्यथा कल्पने मानाभावः। स्त्रस्थान्यथैव योजनासंभवात्।

भद्दनायकस्तु--- 'न तावन्नटगतस्वेन न रामगतस्वेनानुमीयते, न वोत्पा

दर्शनायोगात, उत्कण्ठादेश्वाभिव्यज्जकाभावादित्यर्थः । दर्शनीयस्येति । यद्यपि शब्दावगतस्याप्यनुमापकत्वं संभवति तथापि पुरोवर्तिनि नटे बाधावतारात्तच्छब्दे-नापि तब्रहो न संभवतीति तह्र्शनापेक्षा । एवमनुमितेश्वमत्कारित्वार्थमपि तद्पे-क्षेति ज्ञेयम् । व्यञ्जनीयस्येति । वाच्यतायां दोषात्सिद्धानते व्यजनीयस्येत्यर्थः । तत्कार्येति । उत्कण्ठादिकार्यश्चन्यदृष्टित्वादेः संपादनेनेत्यर्थः । तथा वैतन्मतेऽत-मानाझ्यभिचारिणामवगम इति भावः । अत्रापि शब्दावगतकार्येणापि व्यभिचार्य-नुमानसंभवेऽप्यनुमितेश्वमत्कारित्वाय कार्ये प्रकटीकरणभुक्तम् । सचमत्कारेति । चमत्कारजनिकेलर्थः । अत्र च काव्यजन्यभावनाविषयत्वं विभावादीनां मूलम् । तेन लोके प्रलक्षतोऽनुमानतो वा गृहीतैर्विभावादिलिङ्गैरूत्पन्नाया अनुमितेर्न चमत्क्र-तिजनकत्वापत्तिः । सचमत्कारतया चानुमितेरिच्छाविषयत्वान्मुहर्भुहस्तदुत्पत्तौ न पक्षताक्षतिः । वृत्तौ सामाजिकानामित्यस्य रस इत्यनेनान्वयं दर्शयितुमाह-**चर्वणा चेति ।** अनुमितिधारेत्यर्थः । विशेषणांशस्य सामाजिकनिष्ठत्वाद्विशिष्टस्य तथात्वव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वृत्तौ वासनात्मकतयेत्यनेन स्वगत-वासनात्मकस्थायिना अगृहीतभेदतया सामाजिकानेष्ठ इति व्यवहार इति प्रतिपा-दितम् । रसनीयत्वेनेति । मुहरिष्यमाणास्वादविषयत्वेनेत्यर्थः । अनुमानाका-रखु—रामोऽयं सीताविषयकरतिमान् । सीताद्यालम्बनविभाववर्षर्तुरूपोद्दीपनवि-भावरोमात्राद्यनुभावौत्सुक्यादिसंचारिभावसंबन्धित्वात् । यो यदात्मकविभावत्वे सत्यनुभावसंचारिभाववान्स तद्गतिमानिति यत्तद्भां सामान्यतो व्याप्तिः । यो नैवं स नैवमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्वेति संक्षेपः । नानुमित्यादिरिति । रत्यादिस्थायिभाव-विषय इति शेषः । इद्मुपलक्षणम् । नटे स्थायिबाधप्रतिसंधानेऽपि सामाजिकानां रसोद्वोधे नानुमितिपक्षस्यासंभव इलिप बोध्यम् । न तावदिति । नटगतत्वेन नानुमीयते रामगतत्वेन नोत्पद्यत इति क्रमेणान्वयः। 'पारिमिलाल्लोकिकत्वात्सां-

व्यभि-रत्यतु-दीनाम-नन्वेषां । अथ यते— माक्षि-णाद्पि स्प्यते।

तात्प-ात्राणा-।ति । त्यर्थः । गनिभ-चैकेक-ं प्राक् वादयो-विप्रल-नेभावौ. वेशेषस्य दूरात्। ं इतो-विवलितं भाषिणि सांनिध्यं सरन्त्या कोपा-न्यं वा तत्। पाठस्त द्यानस्

द्यते, न सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते । आद्यपक्षयोहक्तदोषात् । अन्यगतेनान्येषां चमत्काराभावाच । अन्त्ये सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् रसस्य चासिद्धत्वात् । सर्वेषा-मेवाभिव्यक्तिप्रसङ्गाच । तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्रोज्यभोजकभावसंबन्धा-द्रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थः। न च भोगपक्षेऽपि दोषावकाशः। भोग-स्यालोकिकत्वात् । तथाप्यन्यनिष्टः स्थायी अन्यनिष्टेरेव विभावादिभिः कथ-मचेन भोक्तव्यः। अतिप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते—शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः-अभिधा, भावकत्वम्, भोजकत्वं च । तत्राभिधा निरन्तरसान्तरार्थ-निष्ठत्वेन द्विधा । भावकर्वं साधारणीकरणम् । तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः । स्थाय्यनुभावादीनां च संवन्धिविशेषान-वच्छिन्नत्वेन । अन्त्यं व्यापारद्वयं नाट्येऽपि । एवं काव्ये नाट्ये च द्वितीय-व्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येन तथाकृत एव स्थायी भुज्यते । भोगश्च सत्त्वगुणोद्देकात्प्रकाशते य आनन्दसत्त्वरूपा अनन्या-लम्बना या संवित्तत्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः । सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुखदुःखमोहाः प्रकाश्यन्ते । उद्रेकश्च स्रेतरावभिभूयाव स्थानमिति सांख्यसिद्धान्तानुसारेण विवृणुते" तदपि न सम्यक् । एतादश-व्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् । अक्तेर्ज्ञानातिरेकस्यानुभवबाधितत्वेन निष्पी-इयमानस्य चास्याभिव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् ।

परायतया तथा। अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्वोघो न रसो भवेत् ॥' इति । पारिमित्या-त्तद्व्यक्तिमात्रविश्रान्तत्वात् । सांपरायतया रामनटादिव्यवहिततया । असिद्धत्वा-दिति । प्रमाणाभावादिति भावः । अस्त्वसिद्धस्यैवाभिव्यक्तिस्तत्राह सर्वेषा-मिति । वासनावतां तच्छून्यानां चेखर्थः । एवं सीताद्यालम्बनकरामादिगतरत्यादैः सहृदयगतत्वेनाभिव्यक्तौ तेषां त्रीडातङ्काद्यापत्तिरि वोध्या । दोषेति । असिद्धस्य भोगासंभवरूपदोषावकारा इत्यर्थः । अलौकिकत्वादिति । नहि भोगाख्यव्या-पारो लोकसिद्धस्थैवेति क्रुप्तं येन दोषः स्यादिति भावः । लक्षणाख्यचतुर्थेन्यापारस-त्त्वात्कथं त्रय एवेलात आह — तत्रेति । तथा चाभिधान्तर्गतत्वात्र विरोध इति भावः । साधारणीकरणं चेति । मुख्यार्थवाधानवतारेऽपि तथोपस्थितेर्न रुक्षणया गतार्थत्वम् । शब्दावाच्य इत्यादिसाधारणीकरणार्थे तद्व्यापारावश्यकत्वं चेति भावः। तथाच विभावादिवाचकशब्दगतेन भावकत्वव्यापारेण विभावादि-साधारणीकरणद्वारा रत्यादिसाधारण्यम् । तदनन्तरं च भोजकव्यापारेण सत्वोद्रेका-दावरणमङ्गे सति आनन्दात्मकचैतन्यविषयीकरणरूपा भुैक्तिरिति निष्कृष्टार्थः । वृत्तौ 'संविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन' इत्यस्य संविदो विश्रान्तिर्विगलितवेद्यान्तरतया स्थितिः । सैव सतत्त्वं खरूपं यस्य भोगस्येखर्यः । तत्त्वसतत्त्वशब्दयोः पर्यायता । गीत्रसगीत्रशब्दवत् । प्रमाणाभावादिति । लक्षणाप्रयोजनव्यञ्जकतया एकत्रा-

१. 'व्यज्यते' ख. २. 'प्रकाशन्ते' ग. १. 'मुक्तिरिति' ख.

आचार्याभिनवगुप्तपादास्तु—"स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यङ्गव्यञ्जक-भावरूपात्संबन्धाद्विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगान्मिलनादसस्य निष्प-त्तिरभिव्यक्तिः। तथाहि छोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनु-मानेऽभ्यासेन यत्पादवं झदिति प्रवृत्तिसद्धतां सामाजिकानां सूक्ष्मतयान्तःस्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाव्ये च गुणालंकारयोगाचतुर्विधामिनयेन च यथोक्त-विभावनादिव्यापारवत्त्वाद्छौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यद्शाविशिष्टैसैरेव कारणादिभिर्व्याज्यते । नन्वेवं येषां पूर्व रत्यादिनीत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिनास्त्येव । कः संदेहः । अतएव शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्य, निर्विण्णस्त्रभावानामेव शान्तस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते । किं चापरापि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी। यां विना श्रङ्कारिणामपि मीमांसकवैया-करणादीनां न रसाभिव्यक्तिः । तदुक्तम्—'वासना चेन्न हेतुः स्यात्स स्यान्मी-मांसकादिषु' इति । तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनो-ऽभिव्यक्तिः । उच्यते—'ममैवैते' 'शत्रोरेवैते' 'तटस्थस्यैवैते' इति संबन्धि-विशेषस्वीकारनियमस्य, 'न ममैवेते' 'न शत्रोरेवेते' 'न तटस्थस्वैवेते' इति संबन्धिविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः । साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसंबन्धितया प्रतीतिः। किं तु संबन्धिविद्योषीयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिः । यद्वा 'अमुकस्यैवैते' इत्यवधारणं विना 'अमुकस्य' इत्येवं प्रतीतिः ।

भिधानियन्त्रणेऽपरार्थव्यज्ञकतया वक्तवैशिष्ट्यादिसहकारेण तत्तदर्थगमकतया च सिद्धेन व्यज्जनाव्यापारेणैव गतार्थतया तदतिरिक्तव्यापारद्वयकल्पने मानाभावादिति भावः । रसो व्यज्यत इति व्यवहारसु 'ओदनं पचति' 'यूपं तक्षति' इतिवचासिद्धरस-विषयत्वेऽप्युपपन्न इति ज्ञेयम् । लोक इत्यादिना तद्वतामित्यन्तं सामाजिकानां रसोद्वो-धयोग्यताप्रयोजकं विशेषणम् । तेन श्रोत्रियन्युदासः । सूक्ष्मतया वासनारूपतया । अन्तः अन्तःकरणे । चतुर्विधेति । 'आङ्गिको वाचिकश्चेवमाहार्यः सात्त्विक-स्तथा । चत्वारोऽभिनयाः प्रोक्ता नाळ्यशास्त्रविशारदैः ॥' इत्युक्तेः । आहार्यो रामादिव्यञ्जको वेषः । सात्त्विको रोमात्रादिरूपः । दशा च साधारण्येन प्रतीयमा-नतारूपा। कः संदेह इति। तथा चाहुः— निर्वासनासु रङ्गान्तेर्वेशमकुड्या-इमसंनिभाः' इति । अनुभवमप्याह—अतएवेति । यतो वासनात्मतया स्थित एवाभिव्यज्यतेऽत इत्यर्थः । खाभाविकी काव्यव्युत्पत्तिस्वभावजा । एवं च रत्यादि-निरूपितविभावादिनिष्ठव्याप्तिप्रहजन्योद्धुद्धसंस्कारः, काव्यभावनाजन्यसंस्कारः, रत्या-दिवासना चेति त्रयं रसाभिव्यक्तिहेतुः। ननु काव्यजन्यवाक्यार्थवोधे सीतादौ जनकादिसंबन्धित्वविषयत्वस्यानुभवात्तदपर्रापानुपपत्तिरत आह—यद्वेति । यद्यपि संबन्धिविशेषितवाक्यार्थबोघोत्तरं तदविशेषितवैयज्ञनिकसाधारण्यबोघे नोक्तदोषः, तथापि प्रथमवाक्यार्थबोधेनैव रसव्यक्तिसंभवे द्वितीयवाक्यार्थबोधकल्पनम् । तत्कृ-

ां व्यक्तिः पि रत्यनु-वादीनाम-। नन्वेषां म् । अथ जन्यते— दूयमाक्षि-।।रणाद्पि ।क्षिप्यते।

ति तात्प-रेमात्राणा-स्थेति । इल्पर्थः । तस्यानभि-गा चैकेक-्त्तं प्राक् नत्वादयो-ो विप्रल-विभावौ. नविशेषस्य । दूरात्। मुकं इतो-मे विवलितं यग्भाषिणि सांनिध्यं ापसरन्त्या र्। कोपा-ा:पुन्यं वा

स्य तत्। ते पाठस्त

पादानम्"

अतप्वोक्तम्—'ममैवेते, इति नियमानवसायात्' इति । तथा च स्वीयत्वासंसर्गांग्रहात्स्वीयत्वसंसर्गंग्रहप्रयोजनं संपद्यते । एवं च वाक्यार्थवोधे संबन्धिविषयत्वानुभवोऽपि न विरुध्यते । संसर्गवोधे संबन्धी न विषयः किं तु
पदार्थसरण एवेत्यनुभवितरोधाद्विचारासहत्वाचानुपादेयम् । नन्वेवं विभावादीनां साधारण्यं विना तत्त्वव्याघातादस्तु साधारण्यम् । स्थायिनस्तु तत्कथं
स्थात् । तस्य तत्तदात्मनिष्ठत्वात् । यद्यप्यसाधारण्येऽपि तस्य न रसप्रतीतिविरोधस्तथापि तदंशे सहद्यसंवादो न स्थात् । स एव चालोकिकतादशस्त्रीकारकारणमिति । उच्यते—उपायानां विभावादीनामुक्तस्प्रसाधारण्यवलादसानुभवकाले स्थायिनां प्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणायाः परिमितप्रमातृताया
यद्विगलनमज्ञानं तद्वशेनोन्मिषितो वेद्यान्तरसंपर्कश्चन्योऽपरिमितो भावो यस्य
तेन प्रमात्रा सकल्सहद्यसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसंबन्धाप्रहरूपेण साधारण्येन स्थायी चर्यते । ननु चर्वणाविशिष्टः स्थायी रस इत्युच्यते । चर्वणया च
स्थायी विषयीक्रियताम् । न तु सुखात्मक आत्मेति न रसस्य व्यक्तिरिति चेत् ।
न । स्वप्रकाशनये स्वाकारवदभिन्नस्थाप्यात्मनो विषयीकरणात् । अभिव्यक्ति-

तविलम्बाश्रयणे प्रयोजनाभाव इति तात्पर्यम् । केचितु 'सीतादिपदैर्जनकादिसंब-न्धितया पदार्थस्मरणोत्तरं जनकादिसंबन्धांशमपहाय स्त्रीत्वादिनैव वाक्यार्थबोधः काव्यमहिम्रा भवति' इत्याहुः, तन्मतं दूषियतुमाह—संसर्गेति । अनुभवे विप्र-तिपन्नं प्रलाह-विचारेति । पदार्थीपस्थिलन्वयबोधयोः समानप्रकारकत्वनि-यमान तादशान्वयबोधसंभव इति भावः । अत्र 'न ममैवेते' इत्यादि परिहारनियमो दृष्टान्तत्योपयुक्त इति ज्ञेयम् । तत्त्वव्याघातादिति । विभावत्वव्याघातादि-त्यर्थः । रत्यादीन्विभावयन्त्यास्वादाङ्करयोग्यतां नयन्तीति हि विभावा इत्युक्तं पूर्वम् । न चान्यदीयनायिकाज्ञानादन्यस्य रत्युद्वोघ इति तेषां साधारण्यमावदय-कमिति भावः । कथमिति । सकलसामाजिकवृत्तिलरूपस्य साधारण्यस्य खनायि-काविषयस्वमात्रवृत्ते रत्यादावसंभवादनुभवाचेति भावः । तदंशे रसांशे । तादशस्वी-कारे साधारण्यसीकारे कारणं प्रयोजक इत्यर्थः । इद्मुपलक्षणम् । स्वैगतलेन व्यक्तौ त्रीडातङ्कादिप्रसङ्गेऽपि बोध्यः । अपरिमितो भावो रत्यादिः । संवादकारिणेति साधारण्येनेत्यस्य विशेषणम् । तथा च कामिनीविषयकरतित्वसामान्येन प्रमात-विशेषानालिङ्गितेन प्रहणमेव साधारण्यामित्यर्थः । नन्विति । विभावादिसमहा-लम्बनेन रखवच्छित्रचैतन्याभिव्यक्तिश्चर्वणा । सा च भग्नावरणा चित् । तया च रतिर्विषयीकियताम् । अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वात् । न त्वानन्दात्मिका चिदपि । अभेदात् । इष्टापत्तौ रसामिव्यक्तेरानन्दानुभवत्वं न स्यादित्यर्थः । वै स्वप्रकाश आत्मेतिमतेऽभिन्नस्यापि विषयीकरणमस्तीत्युक्ते तत्र द्रष्टान्तमाह— स्वाकारवदिति । यथा ज्ञानस्यैवाकारो घटादिस्तस्मादभिन्नोऽपि तद्विषयो बाह्यै-

१. 'खगलेन' ख, 'खगतेन' ग.

विशिष्टश्च रत्यादिः स्थायी चर्चमाणतैकप्राणतया चर्वणानारो विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीविताविधत्वेनानित्यचर्वणः पुर इव परिस्फुरन्हृद्यन्मिव प्रविशन्सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यसर्वमिव तिरोद्ध ह्रास्वादमिवानुभाव-यन्नत एवालेकिकचमत्कारकारी श्रङ्गारादिको रस इत्युच्यते। नन्वेवं स्थायि-विभावादिसम्हालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् । तच न युक्तम्। विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात्। घटपटाविति समूहालम्बन् नविदिति चेत्। न। पानकरसन्यायेन चर्वणात्। यथा पानके कर्पूरायंशो न पार्थक्येनानुभूयते तथात्रापि विभावाद्येशः। ननु विभावादीनां परामर्शस्यान्वयव्यतिरेकात्तत्वार्थं एव रसः किं नोच्यत इति चेत्। न। विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्थात्वादीनां तथात्वानस्युपामात्। चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखान्वाकता दृष्टा। द्वित्वादीनां तथात्वानस्युपामात्। चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखान

रङ्गीकियते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । नन्वभिव्यक्तस्य स्थायिनः स्थिरत्वात्सर्वेदा रसप्रतीत्यापत्तिरत आह—अभिव्यक्तीति । अभिव्यक्तेरपळक्षणत्वे स्यादुक्त-दोषः । सा तु विशेषणमिति विषयान्तरव्यासङ्गेन तन्निवृत्तौ विशिष्टस्थायिखरूपा-भावानोक्तदोष इलर्थः । चर्ळमाणता एको मुख्यः प्राणः खरूपं यस्येलर्थः । वर्वणानाशे हेतुमाह—विभावादिजीवितेति । जीवितमनुसंधानम् । पुर इवेखादिरसावेशवर्णनम् । अत्र स्फुरित्रवेखादिरीखा कियाभिरिवशब्दार्थान्वयो ज्ञेयः । अत्रायं कमः — प्रथमं तावत्काव्यपदेभ्यस्तत्तदर्थोपस्थितिः । ततो वाक्यार्थ-बोधो यथोपस्थितविभावादिगोचरः । ततो गुणालंकाराभिनयादि । ततः सहृदयस्य रखादिवासनावतः साधारण्येन विभावादिबोधः। तेन च साधारण्येनैव विभावा-दिसंवलितरत्यवच्छिन्नचिदानन्दावरणभङ्गात्प्रकाशमानानन्दचिद्विषयो विभावादिसंव-लितः स्थायी रत्यादिको रसः । "तादशस्थाय्युपहितचैतन्यमेव रसः । 'रसो वै सः' इति श्रतेः " इखन्ये । तादशविभावादिसंविकतस्थाय्युपहितचिदान-दाकारा वृत्ति-रिखप्याहुः । चर्वणा चावरणभङ्गयुक्ता चिदेव । सैव चाभिव्यक्तिरित्युच्यत इति । पार्थक्येनेति । ताटस्थ्येनेत्यर्थः । तथा च तेषां परस्परसंविलतत्वेन प्रकाशश्चम-त्कृतिहेतुर्ने लभ्यत इसाक्षेपः । पानकेति । ननु पानके कर्पूरादीनामसन्तं संश्ले-षात्तथानुभवोऽस्त, इह तु किंनिमित्तक इति चेत्, अत्रापि विभावादेरन्योन्यावि-नाभावित्वपरस्परोपस्कारकत्वतत्तत्त्रतीतिसापेक्षत्वादिनिमित्तम् । रसप्रतीतेरलौकिक-त्वाचानुभववशेन निमित्तकल्पना प्रामाणिकीति भावः । तत्कार्य एवेति । विभा-वादिसमृहालम्बनजन्यसुखविशेष एवेल्पर्थः । न चेति । तथा च विभावादिज्ञान-नाशेऽपि रसप्रतीत्यापत्तिरिति भावः। न चेष्टापत्तिः। विभावादिजीविताविधत्वस्य रसप्रतीतावानुभविकत्वात् । न च तादशसुखोत्पत्तिकाल एव पुनर्विभावादिज्ञानसं-भवात्मुखसाक्षात्कारे विभावादीनामुपतापकवरोन भानसंभव इति वाच्यम् । सुख-

ां व्यभि-पि रत्यनु-वादीनाम-। नन्वेषां म् । अथ उच्यते— ह्यमाक्षि-गरणादपि ।क्षिप्यते।

ति तात्प-

रेमात्राणा-

ास्येति । इल्पर्थः । प्तस्यानिम-या चैकेक-क्तं प्राक् नत्वादयो-ौ विप्रल-विभावौ. न विशेषस्य । दूरात्। सुकं इतो-से विवलितं यग्भाषिणि । सांनिध्यं **शापसरन्त्या** म् । कोपा-न:पुन्यं वा स्य तत्। ते पाठस्त (पादानम्''

१. 'ब्रह्मानन्दास्वाद' खन्ग.

दिन्यायो भविष्यतीति चेत्। न। नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखं विनाश्यते। किं तु तद्भावे कारणाभावात्कार्यं नोत्पद्यते। उत्पन्नस्य सुखस्य तिहें कथं विनाश इति चेत्। विरोधिगुणान्तरात्। अत्रापि तथैवास्त्वित चेत्। न। रसस्य वेद्यान्तरसंपर्कश्चन्यतया ज्ञानान्तरादेसत्कालेऽभावात्। नन्वेष दोषो व्यक्ताविप समान इति चेत्। न समानः। व्यक्तेलोंकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात्। किं च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः। नच काव्याद्युपस्थाप्यो विभावादिविशिष्टहेतुः। तर्द्यस्तु ज्ञाप्य इति चेत्। न। विभावादिपरामर्शे विना तत्त्विदेरभावात्। न चैकैव सामग्री निष्पादिका ज्ञापिका चेति संभवति। किंच स्वभिन्नतज्जन्य-ज्ञानविषयो हि तज्ज्ञाप्य उच्यते। अतप्व स्वप्रकाशनयेऽपि चाक्षुषादिज्ञानं न चक्षुरादिज्ञाप्यं व्यवहियते। न चात्र तथा। स्वाभिन्नतज्ञन्यज्ञानविषयतयैव तु तज्ज्ञाप्यत्वं न निषेधामः। किंतु विभावादिभिर्व्यक्तितश्चर्वणीयः। कारक-ज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुनं लोकसिद्ध इति चेत्, अलोकिकत्वसिद्धभूपणमेतन्न दूषणम्। कथं तिहे विभावादिभिरुत्पन्नो रसो ज्ञेयो रस इत्यादि व्यवहार इति चेत्, आद्यसावचर्वणोत्पत्त्या। तत्रोत्पत्त्रुपचारात्। द्वितीयोऽपि गुणालंकाराद्य-संभिन्नरसादिविषया या लोकिकी प्रमितिः, यञ्चापरिपक्षयोगिनां युञ्जानपद्-संभिन्नरसादिविषया या लोकिकी प्रमितिः, यञ्चापरिपक्षयोगिनां युञ्जानपद्-संभिन्नरसादिविषया या लोकिकी प्रमितिः, यञ्चापरिपक्षयोगिनां युञ्जानपद-

साक्षात्कारसामय्या इतरविषयभानप्रतिबन्धकत्वेन तदयोगात् । अलौकिकत्वेना-प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे रसप्रतीतेर्नित्यत्वापत्तेः । नन्वपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणनाशा-द्वित्वनाशो दृष्ट इति इहापि तथास्त्विताङ्क्याह—द्वित्वेति । द्वित्वं निलम् । तत्र व्यक्तिका लपेक्षाबुद्धिरित्यवगमादिति भावः । नन्विति । अभिव्यक्तेरपि निमित्तनाशात्राशानुपपत्तिरिति दोषः समान इत्यर्थः । व्यञ्जकदीपाद्यभावविशिष्टस्य तमस आवरकत्वादावरणभङ्गस्य व्यञ्जकनारोऽनुपपत्तेर्ने दोषसाम्यमिलाह—लोको-त्तरतयेति । उत्पत्त्यादिविठक्षणतयेखर्यः । नतु विभावाद्यतुसंघानविच्छेदकस्य बळवद्यासङ्गस्य सुखविशेषसाक्षात्कारविरोधित्वस्य फळबळेन कल्पनान्नोक्तदोष इत्यत आह—किंचेति । 'स्थायी भावो रसः स्मृतः' इत्यादिबहुतरचिरन्तनोक्तेः स्थायिन एव रसवित्ती मुख्यतया स्वायत्वानुभवाच स एव रसी, न सुखविशेषः। स्थायी च पूर्वेसिद्ध एवेति न काव्योपस्थितिविभावादिजन्य इलर्थः । तिस्सद्धे-रिति । चर्वणाविशिष्टस्थायिसिद्धेरित्सर्थः । निष्पादिकेति । अभिव्यक्तिरूप-विशेषणांश इलर्थः । स्वभिन्नेति । खपदेन ज्ञाप्यत्वाभिमतमुच्यते । अतएव वक्षुर्जन्यज्ञानस्य खिमन्नत्वाभावादेव । स्वाभिन्नेति । ज्ञायमानस्यैव रसत्वादसश-रीरान्तर्गतमेव ज्ञानमिति रसाभित्रमेव तदिति भावः। रसज्ञानस्य च भमावरण-चिद्र्पस्य स्थाय्युपहितत्वेन विभावादिजन्यत्वोक्तिः । साक्षिरूपसुखादिज्ञानस्य जन्य-त्वव्यवहारवत् । स्थाय्युपहितचिदानन्दाकारत्रतिरूपरसपक्षे तु समजसैवेति द्रष्ट-व्यम् । वर्वणीयः पुनःपुनराखादनीयः । अन्य इति । व्यक्तकाख्य इल्र्यः । अलोकिकत्वेति । व्यज्ञनाया अलोकिकत्वं वदतामस्माकमनुकूलमेवैतदिल्यर्थः ।

१. 'डपस्थापनीयो' ख.

वाच्यानां जगद्गेद्विषयकत्वशालिविज्ञानम्, यच परिपक्कयोगिनां युक्तपदाभि-धेयानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनम्, तेभ्यो गुणालंकार-युक्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं तद्गोचरतयेति मन्तव्यम् । न केवर्लंमसत्त्वादज्ञाप्यो रसः, किं त्वितोऽपि यतसद्राहकं न निर्विकल्पकम्। विभावादिपरामर्शस्य निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात् । नापि स्वभिन्नसविकल्प-कम् । चर्च्यमाणसालौकिकानन्दमयस स्वैसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् चर्वणादशायां ज्ञानान्तराभावात् । स्वाभिश्वसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिष्टमेव । ननु निर्विकल्पस्वभिन्नसविकल्पयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरविषयत्वपर्यवसन्नः । तथा चैकविषयत्वाभावेऽपरविषयत्वप्रसक्तिरित्युभयविषयत्वाभावेऽ^{ड्र}ुभयविषयत्वं प्र-सज्येतेति चेत् । न । एवं ह्युभयरूपत्वमापद्यमानं स्वाभिन्नसविकल्पकविषतया लोकोत्तरचमत्कारमेव गमयति, न पुनर्विरोधमिति । अथ विभावादयो मिलिताः किमिति व्यञ्जकत्वेन निर्दिष्टाः । एकैकस्य व्यञ्जकत्वे व्यभिचारात् । अथैकैकसादन्यद्वयाक्षेपात्तत्राप्यस्त्येव रसव्यक्तिरित्यव्यभिचार इति चेत्। न। र्व्याघादयो विभावा भयानकस्थेव वीराद्धतरीद्राणाम् । अश्रुपाताद्योऽनुभावाः श्रङ्गारस्वेव करणभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिणः श्रङ्गारस्वेव वीर-करुणभयानकानाम् । इत्यन्यद्वयाक्षेपानियमात् । नन्वेवं मिलितस्यैव व्यञ्जकत्वे एकैकोपस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् । दृश्यते चासौ । यथा-

'विध्वद्रिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः। धरणिरभिनवाङ्कराङ्कटङ्का प्रणतिपरे द्यिते प्रसीद् सुग्धे॥' इत्यादौ कामिनीगताया रतेरालम्बनमात्रस्थोपस्थितौ।

जगिद्ति । जगिद्धन्नत्वेनात्मज्ञानिम्लर्थः । स्वसंवेदनेति । स्वात्मकेलर्थः । वृत्तौ 'उमयाभावरूपस्य' इत्यस्योभयाभाववत इत्यर्थः । एवं हीति । निर्विकत्प-किषयत्वाभावो न स्विमनसिवकत्पकिषयत्वेनेव पर्यवस्यति । अपि तु स्वामिन्नसिवकत्पकिषयत्वेनेव पर्यवस्यति । अपि तु स्वामिन्नसिवकत्पकिषयत्वेनेव, अपि तु स्वभिन्नसिवकत्पकिषयत्वेनेष्यत्वेनाप्यलौकिकेनेति न विरोध इत्यर्थः । एकैकस्येति । विभावादेरेकैकस्यानेक्रससाधारण्यात्प्रत्येकज्ञानाद्रसिवशेषानुत्पत्तेरन्वयव्यभिचारादित्यर्थः । एकैकनाप्याक्षित्तेकानुगुणेतरद्वयसचिवेनेकरसप्रतीतिसंभवान व्यभिचार इति शङ्कते—अथेति । विभावादेरेकैकस्यानेकरससाधारण्यादसाधारणेतरद्वयाक्षेपानियमे नैकस्यापि रसस्याप्रतीतेरुक्तव्यभिचारस्य तादवस्थ्यमिति समाधत्ते—व्याद्याद्य इत्यान्विना । इत्यते चासावित्यादावालम्बनमान्नस्योपस्थितावित्यन्वयः । आलम्बनपदमुन्विना । इत्यते चासावित्यादावालम्बनमानस्योपस्थितावित्यन्वयः । आलम्बनपदमुन्

ां व्यभि-पि रत्यनु-वादीनाम-। नन्वेषां म् । अथ उच्यते— हूयमाक्षि-वारणाद्पि ।क्षिप्यते।

ति तात्प-रेमात्राणा-स्येति । इस्यर्थः । सस्यानभि-धा चैकैक-रुक्तं प्राक् ानत्वादयो-विप्रस्ठ-विभावौ, ।नविद्येषस्य

। दूरात् । सुकं इतो-विविलितं म्यग्भाषिणि त सांनिध्यं वापसरन्त्या म् । कोपा-नःपुन्यं वा मस्य तत् । ति पाठस्तु गुपादानस्"

१. 'असमत्वात्' क. २. 'तस्य स्वसंवेदन' ख. १. 'उमय' ख-ग. ४. 'ब्याधा-दयो हि' ख. ५. 'करुणा' क-ख. ६. 'वियदिति । मानवती प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे मुग्ये मानमङ्गावश्यंभावेऽपि द्यितप्रणामोपेक्षणाद्विवेकरहिते, प्रणतिपरे मुद्दःप्रणामशालिनि द्यिते प्रेमपात्रे कान्तविषये प्रसीद प्रसादं कुर्वित्यन्वयः । द्यित इत्यनेन मानाविमोकेऽनौचित्यं ध्वन्यते। मानभङ्गावश्यंभावे वीजमाह—वियद्लीत्यादि ।

एवम्-

'पैरिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः कियासु । कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-मभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥'

इत्यादावङ्गर्नेळान्याद्यनुभावमात्रस्य । 'दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं संश्विष्यसम्णं गृहीतवसने किं चाञ्चितअूलतम् ।

द्दीपनिवभावस्याप्युपलक्षणम् । अनुभावव्यभिचारिव्यवच्छेद एव तात्पर्यात् । यद्यपि वियदाकाशं अल्यो अमरा इव मिलनाः श्यामाश्च ते, अम्बु गर्भे येषां ते मेघा यत्र तथाभूतम् । इति कर्मधारयोत्तरं बहुव्रीहिः । अस्तीति शेषः सर्वत्र बोध्यः । अम्बुगर्भत्वेना- वृष्टत्वात्त्थेयं व्यज्यते । तथा मधुकरकोकिल्योः सिहतयोः कूजितैदिशां श्रीः शोभा । वर्षास्च कोकिल्कृजिताभावेऽपि सुग्थाया भयोत्पादनाय सख्याः प्रतारणोक्तिरयमिति केचित् । मधुकरा एव कोकिला इति रूपकम् । एवं च यथा वसन्ते कोकिला मनोहराः स्तथेदानी मधुकरा (इति) माचन्तीत्यपरे । यद्वा कचन केचन कोकिलाः प्रावृध्यपि माचन्तीति यथाश्रुतमेव युक्तमिति चण्डीदासः । धरणिर्भूमिः अभिनवा नृतना अङ्करा एवाङ्के उत्सक्षे टङ्काः पाषाणभेदिनः पाषाणप्रायकितमानभञ्जनत्वाद्वा यस्यास्तथा । अङ्कराणां पाषाणप्रायवियोगिहदयविदारकत्वादृङ्कारोपः । एवं चोध्वमधस्तर्यवक्षोद्दीपनप्रवृत्तौ तद्रितदृष्टिसंचारस्थलाभावान्मानभङ्गस्यावश्यंभाव्यत्वसुपदिशितम् । 'टङ्कः पाषाणदारणः' इति कोषः । 'अत्र केवलस्थोदीपनस्योपादानम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ''परिमृदितेति । मालतीमाथवे 'तथाह्यंवस्था' इत्युपक्रम्य माधवस्य मकरन्दं प्रति मालस्यवस्थावर्णनोक्तिरियम् । अस्या मालस्या अक्षं हस्तादि । जात्मिप्रायमेकवचनम् । परिमृदिता करतल्द्वयमर्दनेन शिथिलीकृता या मृणाली बालमृणालं तद्वन्म्लानम् । तेन बहुदिनोपचीयमानमान्मथव्यथाविकारसूचनम् । तथा कियासु शरीरधारणमात्रोपयोगिनीषु पानभोजनादिरूपासु बह्वीषूपन्यस्तासु परिवारस्य सखीगणस्य प्रार्थनामिवेह्वीभिः कथमि अनिच्छन्त्या अपि बलात्प्रवृत्तिः सक्रत्कचिदुपक्रममात्रम्, न पुनः कियानिष्पत्तिरिति षष्ठी विषयनिवृत्तिरूपा कामावस्थोक्ता । चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमः । कपोलोऽपि निष्कलङ्कस्य कलावशिष्टस्य हिमांशोर्लक्ष्मी शोमां कलयति धारयति । पाण्डुक्षामत्वात् । तदाह—अभिनवेति । अभिनवो नृतनो यः करिदन्तस्य च्छेदिछन्नो भागस्तद्वत्पाण्डुः । सद्यशिष्ठन्नस्यातिस्वच्छत्वात्त्रशेक्तिः । तथा च कालिदासः—'सद्यःकृत्तिरिति गम्यते । सेयं तनुताख्या पञ्चमी कामावस्था । कपोल्ज इति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अत्र केवलस्याङ्गन्त्वाख्या पञ्चमी कामावस्था । कपोल्ज इति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अत्र केवलस्याङ्गन्त्वाख्या पञ्चमी कामावस्था । कपोल्ज इति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अत्र केवलस्याङ्गन्त्वाख्या पञ्चमी कामावस्था । कपोल्ज इति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अत्र केवलस्याङ्गन्त्वाखरेरनुभावस्य वर्णनम् ।'' इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः २ 'ग्लान्यादि' कः, 'मालिन्यादि' स्व. ३ ''दूरादिति । जातं आग अपराधो यस्तात्रमादतस्त्रधामृते, न तु-कृतागिसि अतप्य प्रेयसि प्रीतिपात्रे मानिन्याश्रक्षः अहो इत्याश्चरे प्रपञ्चे विचित्रव्यापार

मानिन्याश्वरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

इस्रादानुःसुकादिविशेषणव्यक्त्यानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपास्याप्रसादानां व्यभि-चारिमात्राणाम् । यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनिवमावोऽप्यस्ति, तथापि रत्यनु-कूलधर्मवत्तया निर्देशादनस्तिकल्प एवेति । मैवम् । एषां विभावादीनाम-साधारण्येनान्यद्वयाक्षेपकत्वेनात्रापि मिलितानामेव व्यक्षकत्वात् । नन्वेषां चेदसाधारण्यं किमन्यद्वयाक्षेपणेन । एकैकव्यभिचारेण हि त्रयोपादानम् । अथ साधारण्यमेव कथं तार्हे स्थायिविशेषयोग्यविभावाद्याक्षेपकत्वमिति । उच्यते— एकस्य व्यभिचारान्मिलितानां व्यक्षकत्वे स्थितेऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षि-प्यते । किंच रसस्य विभावादिसमूहालम्बनरूपत्वादेकैकस्मादसाधारणादपि व्यक्त्यभावान्मिलितानामेव व्यक्षकत्वम् । अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते। ततो मिलितैस्तद्भिव्यक्तिः" इति ।

प्रणतिरूपोऽनुभावोऽप्युक्तः, तथापि नायिकागताया रतेस्तस्यानुपस्थितिरिति तात्पर्यम् । अनुभावमात्रस्येखनन्तरमुपस्थिताविखनुषज्यते । एवं व्यभिचारिमात्राणा-मिखत्रापि प्रसादस्य हर्षरूपत्वाद्यमिचार्यादिद्वयाक्षेपकत्वेनेखर्थः । एकस्येति । साधारण्यस्थल इत्यर्थः । तथाच क्रुप्तमिलितव्यक्षकत्वानुरोधादितराक्षेप इत्यर्थः । ननु यत्र मिलितानामपि साधारण्यं तत्र विरोधो न । एकस्यापि रसस्यानिभव्यक्तेः । असाधारण्यत्वेन प्रकरणादिना ज्ञातानामेव व्यक्षकत्वं वाच्यम् । तथा चैकैक-स्माद्पि तथा ज्ञाताद्रसव्यक्तिरविरुद्धेति । अरुचेराह—किचेति । तदुक्तं प्राक् पानकरसन्यायेनेति । एवं च 'वियत्' इत्यादौ नायिकानिष्ठरतेरक्षम्लान्त्वादयो-ऽनुभावाः प्रसीदेत्युक्तिगम्याः । असूया व्यभिचारिभावः तदुभयोपस्थितौ विप्रलम्मरस्यवक्तिः । 'परिमृदित—' इत्यादौ च प्रकरणगम्यौ मालतीमाधवौ विभावौ, म्लानिगम्या चिन्ता संचारिणी च गम्यते । 'दूरात्—' इत्यत्र चालम्बनविशेषस्य

पंताने चतुरं जातमित्यन्वयः। प्रपश्चचातुर्थमेव प्रपञ्चयिति—दूरादित्यादिना। दूरात्। दिति होषः। सप्तम्यथे पञ्चमी। सर्वेषु सप्तम्यन्तेषु प्रेयसीति संवध्यते। उत्सुकं इतोअन्यत्र वा यातीति हाङ्क्ष्या उत्कण्ठास्त्वकचेष्टाविद्येषशालि। आगते समीपं प्राप्ते विवलितं
दूरतः पश्यन्त्या ममौत्सुक्यमनेन ज्ञातमिति ल्रज्जया तिर्यकृतम्। संभाषिणि सम्यग्भाषिणि
स्फारितं विकसितम्। प्रियालापेन हर्षोदयात्। संक्ष्रिष्यति सम्यगतिशयेन सांनिध्यं
प्राप्तुवति अरुणमारक्तम्। अप्रसाद्येव स्पर्शमिच्छतीति कोपात्। अत्यवापस्त्रस्यः
गृहीतवसने। किंचेति समुच्चये। अश्चिता कुटिलीकृता भूलता येन तथाभृतम्। कोपाधिक्येनास्योदयात्। चरणयोरानितः प्रणामस्तस्य व्यतिकरः संवन्धः पौनःपुन्यं वा
यस्येति दियतिविशेषणम् । वाष्पाम्बुनाशुजलेन पूर्णं समाप्तमीक्षणं दर्शनं यस्य तत्।
मानमङ्गेन प्रसादोदयात्। अम्बुपदं बाहुल्यस्चनाय। 'वाष्पाम्बुपूर्णं क्षणात्' इति पाठस्तु
काचित्कः समञ्च एव । अत्रौत्सुक्यादिव्यभिचारिभावानामनेककेवलानासुपादानम्''
इत्युदाहुर्णचन्द्रिकासंक्षेपः

केचिदाहुरेक एव श्रङ्गारो रसः, केचिच द्वादशेत्यादि, तन्निरासाय भेदानाह—

> ग्रङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्पृताः ॥ ६ ॥

शान्तस्य रोमाञ्चादिविरहेणानिभनेयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधाना-न्नाव्य इत्युक्तम् । यहा नाव्ये तावदष्टौ रसाः प्रतिपादिताः, अतः काव्येऽपि तावन्त एवेत्यर्थः । ननु रसः सुखात्मक इति प्रतिपादितम्, तत्कथं दुःखमयः करुणादिको रस इति चेत् । न । लोके तथात्वेऽपि काव्यादौ पार्यन्तिकालौ-किकसुखोद्यात् । अन्यथा प्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः । श्रङ्गारादीनां च लक्षणं

निःश्वासपाण्डुतादेश्वानुभावादेश्वोपस्थितावेव रसव्यक्तिरित्यूह्यम् । एक एवेति । शृङ्गारस्य छोके आस्वाद्यतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् काव्ये गुणालंकारयोगेनाधि-कास्वादगोचरतया रसत्वं युक्तम्, न त्वितरेषाम् । लोके सुखात्मत्वाननुभवात् काव्य एव तथात्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । अद्भुतस्य च विस्मयप्रकृतिकत्वात् तस्य चोद्भटालंकारवर्णनादाविप नीरसेऽभ्युपगमान्न रसत्विमित्याशयः । द्वाद-शेति । भक्तिवात्सल्यश्रद्धाख्यैश्विभिः सहिताः श्वज्ञारादयो नवेल्यर्थः । तत्र भक्तिर्भगवति प्रसिद्धाः श्रद्धाप्यास्तिक्यनिश्चयात्मिका वेर्दशास्त्रविषया शिष्टानां प्रसि-द्धेव । वात्सल्यमि पुत्रमित्रादौ स्नेहाभिधानम् । तन्निरासायेति । 'सर्वे वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन तिवरासबोधनायेखर्थः । तत्र भक्तिवात्सल्य-योभीवान्तर्गतिः । 'रतिर्देवादिविषया' इति वक्ष्यमाणत्वात् । श्रद्धायाश्रासुखात्म-कत्वाचमत्कारानुत्पादकत्वाच न रसत्वमित्यूद्यम् । **काव्यमात्रेति ।** श्रव्यका-व्येलर्थः । अभिधानादिति । 'शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् । अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥' इति कैश्चिदभिधानादिखर्थः । 'अभिमानात' इति क्रचित्पाठः । वस्तुतो नटे शमाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसा-भिव्यक्तेरनङ्गीकारात् । सामाजिकेषु शमसत्त्वेनैव शान्तरससंभवात् । अभिनय-स्यापि श्रूत्यदृष्टित्वादिना संभवात् । संसारानित्यताप्रतिपादकगीतायङ्गतया वाद्यादेः संभवाच नाव्येऽपि शान्तसंभव इल्याशयेनाह—यद्वेति । नाव्येऽष्टावेवेति नार्थः । किंतु ये नाट्ये दर्शितास्त एव काव्येऽपीलर्थः । तावन्त एवेति । न शान्त-न्यवच्छेदः । तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंतु वात्सल्यादीनामिति ज्ञेयम् । **पार्य-**न्तिकेति । पर्यन्ते विभावादिक्षीनजस्थायिचर्वणादशायां भवं पार्यन्तिकम् । अत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यजन्यविभावादिसमृहालम्बनमेव हेतुरिति भावः । ईंदशकल्पनायां मानमाह—**अन्यथेति ।** अश्रुपातादयस्तु तत्तदानन्दानुभव-स्त्राभाव्यात्, नतु दुःखात् । नहि दुःखनियता अश्रुपातादयः । भगवद्वर्णनाक-

१. 'वेदशास्त्रार्थ' क. २. 'ज्ञानस्यापि चर्वणा' ख.

रत्यादिमकृतिकत्वम् । तत्र मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः । तत्मकृतिको रसः सृङ्गारः । स द्वेषा—संभोगो विप्रलम्भश्च ।

तत्र--

'अनुकूछो निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥' स च परस्परालोकनालिङ्गनादिभेदाद्गणेय इत्येक एव गण्यते । 'भावो यदा रतिनीम प्रकर्षमधिगच्छति । नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भसदोच्यते ॥'

स च संगमपूर्वः, तदन्यश्च तैत्रान्योऽभिलाषहेतुक इत्युच्यते । अभिलाप-पदेन तद्देतोरनादिसंगमाभावस्य लक्षणात् । आद्यस्तु क्रचिदीर्ध्यया प्रणयेन वा मानरूपः । स ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते । ईर्ष्यापदेन मानहेतोरपलक्षणात् । क्रचित्तु कार्यवशाहेशान्तरस्थितेः । स प्रवासहेतुकोऽभिधीयते । उत्पद्यमानो-त्यत्स्यमानाविष प्रवासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः । प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणाद्वा । क्रचिच्छापात् । स च शापहेतुक इति व्यव-हियते । क्रचिदुक्तत्रितयातिरिक्ताद्वरलजादितः कारणात् । स एष विरहहेतुक इत्युच्यते । करणश्वकारस्याप्यत्रैवान्तभीवः । तत्र संभोगो नायिकारव्धो नायकारव्धश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

'र्यूंन्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-निद्राच्याजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्यं पत्युर्सुखस् ।

र्णनाद्गक्तानां तदुदयात् । तत्र दुःखळेशस्याप्यसंभावनीयत्वादिति दिक् । सुख-संवेदनिमिति । सुखात्मताज्ञानमित्यर्थः । सुखसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । वस्तु-तस्तु तज्जन्यः प्रेमाख्यो भावो रतिरिति बोध्यम् ।

तद्धेतोरिति । सिद्धे इच्छाविरहात्संगमप्रागमावोऽभिलाषप्रयोजक इस्सि-जाषपदेन लक्ष्यते । अन्यथा सर्वस्थैन विप्रलम्भस्याभिलाषहेतुकत्वेन भेदानुपप-शिरिति भावः । प्रणयेति वेति । तदुक्तम्—'द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे स्रमहस्यपि । प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ॥' इति । कारणं विने-स्यनेन कोपस्याहार्यत्वं सूचितम् । करुणेति । 'यूनोरेकतरस्मिन्गतवित लोका-न्तरं पुनर्लभ्ये । विमना भवति यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाल्यः ॥' इत्युक्तः । यथा कादम्बर्यो पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । शून्यमिति । अत्र नायिकार-

१. 'अपरिगणेयः' ख. २. 'तत्रान्यो' क. १. 'नातिन्याप्तिः' क. ४. ''शून्यमिति । नवोडाया अभिनवसमागमवर्णनमिदम् । बाला नवोडात्वेनाप्रगल्मा । वासगृहं रितम-न्दिरं शून्यं निर्जनं विलोक्य विशेषतः सखीनिभृतसत्त्वशङ्कापरिहारेण दृङ्का शयनात् किंचित्, नतु सर्वतः, निद्रामङ्के पार्श्वपरिवर्तने समाधातुम्, शनैः वलयादिकणनशङ्क्षया मन्द्रमुखाय अनुरागजिञ्चासया निद्राया न्याजंमिषसुपागतस्य प्राप्तस्य, नतु व्याजेन निद्रा-

विस्तब्धं पैरिचुम्ब्य जातपुरुकामालोक्य गण्डस्थलीं छजा नम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥' आलोक्येति रुज्जया समानकर्तृकम् । 'देवं सुरधाक्षि विनैव कञ्जलिकया धत्से मनोहारिणीं रुक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।

ब्धतया तद्भताया रतेः प्राधान्यम् । तत्र नायक आलम्बनम् । शून्यगृहसुद्दीपनम् । नायकचुम्बनमनुभावः । लज्जा व्यभिचारिभावः । तद्भनिप्रसङ्गवारणाय लज्जाप-देन तदुक्तिः । तेन तचमत्कारापकर्ष इति श्रङ्गारध्वनित्वमेव सिद्ध्यति । अतएव हास्यस्यापि खपदेनोपादानम् । लज्ज्ञायेति । अर्शआयिच लज्जावतीत्यर्थलाभा-दिति भावः ।

त्वं मुग्धाक्षीत्यत्र नायिका आलम्बनविभावः । नयनसौन्दर्यमुद्दीपनविभावः । वीटिकास्पर्शोऽनुभावः । तद्गम्यमौत्युक्यं व्यभिचारिभाव इति ज्ञेयम् ।

मिति सर्वथा तदभावसूचनम् । पत्युः नतु प्रियस्य । अपूर्वसमागमेनानुद्भिन्नरहस्यत्वात् । कालक्षेपसिहण्णुत्वाद्वा । मुखं सुचिरं व्याजशङ्कानिरासायातिचिरकालं निर्वर्ष्यं निःशेषतो वावन्मतिवैभवं वर्णयित्वा । अनुरागातिद्ययान्निद्रानिर्णयार्थं वा निःशेषं वर्णयित्वा । सुचिरं व्याजसुपागतस्येति वान्वयः । निद्रायास्तात्त्विकश्रमाद्विस्तव्यं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा परितः कपोलयोर्माले नयनयोश्च चुम्बयित्वा गण्डस्थली जातपुलकामालोक्य । स्वरहस्य-प्रकाशात् । ठज्जत इति ठज्जेति पृथक्पदम् । ठज्जावतीत्यर्थः । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात् । तेन ल्ब्जनिक्रयासमानकर्तकेणालोक्येति क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः। नम्रं स्वयमेव नामितं ल्ब्बापारव-इयातिशयेन मुखं यस्यास्तादृशी । तव निखिलमपि रहस्यमवगतमिति हसता अतुप्नो-द्भिन्नरहस्यतया अथवा कालाक्षेपकवलात् प्रियेण चिरं लब्जापगमपर्यन्तं चुन्वितेत्यन्वय:। अत्र सून्यमित्युद्दीपनातिशयभुम्बनप्रवृत्तियोग्यता च ध्वन्यते । वासगृहमित्यपकरणसंपत्तिः । विसन्धिमिति रागातिशयादविमृश्यकारित्वं ध्वन्यते । नम्रेत्युक्तं, नतु नामितेति तेन लज्जया तथा विह्नलत्वं यथा मुखनामनेऽप्यञ्चक्तिरिति व्यज्यते । लज्जाया अनुभावगम्यत्वेऽपि शृङ्गा-राङ्गत्वलामाय लज्जायाः पदेनोपादानम् । तेन व्यङ्गत्वकृतप्रहर्षापहाराङ्गः भावध्वनित्वम् । चिरमित्यनेन लञ्जापगमः संभोगाङ्गीकारश्च व्यज्यते । पत्युरिति युक्तानुरागित्वम् । यद्यपि चात्र द्वयोरिप परस्परालम्बने रती प्रतीयेते । शून्यत्वमुभयोरुद्दीपनम् । कामिनीरतेर्नायक-निद्रा । मुखनिर्वर्णनचुम्बने अनुभावौ । लज्जा व्यभिचारिभावः । नायकस्य रतेरुद्दीपन नायिकया चुम्बनम् । पुरुकचिरचुम्बनावनुमावौ । हासादिरनुमावः । हासव्यक्न्यो हर्षः संचारी । तथापि नायकविषयिण्या नायिकानिष्ठाया रतेरुद्रेकः प्राधान्येन चर्वणाविषय इति बोध्यम् । 'भोगावासो वासगृहम्' इति हारावही ।'' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'परिरम्य' ख. २. 'एवं नायिकारच्यं संभोगमुदाह्ल्य नायकारच्यमुदाहरति— त्विमिति । हे मुग्याक्षि सुन्दरनयने, त्वं कथुलिकया विनैय मनोहारिणीं मनोहरणशीलां लक्ष्मीं शोमां पत्से धारयसि । अक्ष्णैव सकलवशीकरणात् । न केवलं कथुलिकया शोमा- शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः॥१ वीटिका वसनग्रन्थिः।

विप्रलम्भेष्वभिलाषहेतुको यथा—

'भेर्माद्राः प्रणयस्प्रशः परिचयादुद्गादरागोदयास्तास्ता सुन्धदशो निसर्गमधुराश्रेष्टा भवेयुर्मीय ।

यास्त्रन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्त्रपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥'

प्रेम स्नेहः। स एव प्रकृष्टः प्रणयः। स एव परिचयातिशयेन रञ्जनक्षमो रागः।

चुदयः अपि तु विद्यमानायास्तरोधानमपीत्येवकारार्थः । प्रियतमेऽतिशयितप्रीतिपात्रे इत्यमिधानशील एव तस्याः कञ्चलिकाया वीटिका अन्यस्त्या मोचनाय तत्यंस्पृशि सित श्रव्याया उपान्ते प्रान्तदेशे निविष्टा लज्जया निविष्ठसंल्या भवतीषु रिथतास्वयमेवं चेष्ठत इति सिस्तता उक्तिचातुर्येण सखीसमक्षं धाष्ट्यांचरणेन च सितयुक्ता वा सखी आलीजनस्य नायिकेव तस्या नेत्रोत्सवः सैव वा नेत्रोत्सवस्तां दृष्टा हषोदयस्तेनानन्दितः संजानानन्द आलीजनः सखीजनः अलीकानां मिथ्याभूतानां वचनानां शुको मया भोजनीयः शारिका पाठनीयत्यादीनामुपन्यासो यथा स्याक्तथा शनकैर्मन्दं निर्यातो निर्गत इत्यन्वयः । श्रवक्तैस्त्वमलीककथा च नायिकाया लज्जातिशयनिरासार्थम् । प्रियतम इत्यनिवार्यत्वम् , सिसितत्यनेन कञ्चलिकापसारणे स्वरसश्च व्यज्यते । अत्र मुग्धाक्षी प्रियतमश्च परस्पर-रत्यालम्बनविभावो । नायकरतेरुदीपनं नयनसौन्दर्याङ्गशोभादि । त्वमित्यादिवचनवीटिकास्पर्शावनुभावौ । तथा नायकारतेरुदीपनं नायकानुभावौ । स्थितादिरनुमावः । तद्वयङ्गो हर्षः संचारी । तथा नायकारतेरुदीपनं नायकानुभावौ । स्थितादिरनुमावः । तद्वयङ्गो हर्षः संचारी । श्रय्योपान्तनिवेशगम्या लज्जा व्यभिचारिभाव इति द्वयस्य गम्यत्वेऽपि नायकरतेरुदेकश्चवंणाविषय इति बोध्यम् ॥" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'प्रेमार्द्रो इति । मालतीमाथवे मालतीलाभाय इमञ्चानसाथनप्रवृत्तस्य माधवस्थेयमुक्तिः । मुग्थदृशो मालत्यास्तास्ता मदनुभूता विशेषाश्चेष्टाः कटाक्षरूपा मिय भवेयुितत्याग्रंसायां लिङ् । कीवृत्रयः । निसर्गमधुराः निसर्गेण स्वभावेन मधुरा मनोहराः । तथा
प्रेम्णा आर्द्राः । प्रेमबाहुल्यस्चकतया तदार्द्रत्वोपचारः । प्रणयः प्रेमकृतो वशीकारस्तत्स्यशिंग्यः । परिचयात्संघर्षादुद्राढोऽतिसान्द्रो रागस्योदयो यासु ताः । विशिष्य वक्तुमश्चयतयानुभावमुखेन प्रतिपादयितुमाह—यासु चेष्टास्वाशंसया मनोरथेन परिकल्पितास्विप किं
पुनरनुभूयमानासु क्षणादन्तःकरणस्यानन्देन सान्द्रो धनो लयस्तन्मयीभावो बाह्यकरणस्य
चक्षरादेव्यापारं विषयप्राहित्वं रुणद्रीति तथाभूतो भवतीति वाक्यार्थः । अत्र मुग्थदृश इति
दृनप्रकर्षोपक्रमात्प्रेमार्द्रो इत्यादिविशेषणस्वारस्याच चेष्टापदेन दृग्व्यापारलाभः । अयमभिलाषहेतुको विप्रलम्भः ॥" इत्युदाहरणचन्द्रिकासक्षेपः

ईंप्याहितको यथा—

'सी पत्युः प्रैथमेऽपराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविश्रमाङ्गवलनावकोक्तिसंसूचनम् । खच्छेरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यसनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठ्लोलालकैरश्वमिः॥'

सख्येनोपदेशः सख्योपदेशः।

भविष्यत्यवासहेतुको यथा—

'प्रैस्थानं वल्येः कृतं प्रियसखैरखैरजस्तं गतं ध्रसा न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः । यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गन्तव्ये सित जीवित प्रिय सुहत्सार्थः किमु सञ्चते ॥'

१. 'काचित्सखीवृत्तान्तं सखीं प्रति कथयति—सेति । सा बाला सुग्धा । पत्युः नतु प्रियस्य । अपराधकारित्वात् । प्रथमापराधस्यान्याङ्गनासंगमरूपस्य समये । प्रथमत्वेनास-द्यत्वम् । सख्येन सौहार्देन य उपदेशस्तं विना तदभावात । सख्येत्यसमस्तत्वे तृतीया-न्तम् । तथाच सखीकर्तृकोपदेशं विनेत्यर्थः । सविभ्रममङ्गस्य भ्रकुट्यादेर्या वलना चालना वक्रोक्तयश्च ताभिः संसूचनमर्थान्मानस्य प्रकाशनं नो जानातीत्यन्वयः । तर्हि किं करी-तीत्यत्राह—स्वच्छैरित्यादि । अशुभिरित्युपलक्षणे तृतीया । रोदनं चोपलक्ष्यम् । तथा चाश्रुभिरुपलक्षितं केवलमेव रोदनं करोतीत्पर्थः । स्वच्छेनिर्मलैः अच्छयोर्निर्मलयोः कपो-ल्योर्मूले गलितैः । अञ्जनपत्ररचनयोस्त्यागादश्रुकापोलयोः स्वच्छता । उत्तानशयनान्मूले गलनम् । लुठदित्यादि रूपकम् । लुठन्तो विप्रकीर्णा लोलाश्रञ्चला येऽलकाः केशास्तद्रपैः । 'छठछोलोदकैः' इति पाठे छठद्भमौ पतछोलोदकं स्रोतो येवां तैरित्यर्थः । कीदृशी वाला । पर्यस्ते लब्जया परितोऽस्ते क्षिप्ते नेत्रोत्पर्वे यया तथाभूता । आरुण्यादुत्पलारोपः ॥ इत्यु-दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'प्रथमापराथसमये' ख. ३. 'प्रोष्यत्पतिका स्वजीवितं संबोध्य सोपालम्मं वदति-प्रस्थानमिति । हे प्रिय प्रीतिपात्र जीवित, प्रियतमे यातुं गन्तुं निश्चितं संजातनिश्चयं चेतो यस्य तथाभूते सति नतु गन्तुमुद्यते सर्वे अर्थात्तव सुहृदः समं सइ प्रस्थिताः प्रचलिताः । तथाच तवापि गन्तव्ये सति गमनावश्यंभावे सति मुहदां सार्थः समृहः किमु कुतस्यज्यते । त्वयापि गन्तव्यमिति भावः । के के प्रस्थिता-स्तत्राह—प्रस्थानमिलादि । वल्यैः कङ्गुणैः प्रस्थानं कृतम् । प्रियगमनश्रवणजनितकाश्येन स्वस्थानच्युतेः । प्रियसखैः प्रीतिपात्रेभित्रैः । प्रियस्य नायकस्य वा मित्रभूतैरिति वचना-दिविपरिणामेन सर्वेषु तृतीयान्तेषु योज्यम् । तत्त्वं च प्रियसंनिधानान्वयव्यतिरेकानुविधा-यितया । अस्तैरश्वभिरजस्रं निरन्तरम् । असंख्यत्वात् । गतं स्वस्थानान्निर्गतम् । धृत्या भैबेंग क्षणमपि नासितं न स्थितम् । चित्तेन गन्तुं पुरः पूर्वमेव व्यवसितमुद्यक्तं नतु गतम् । तेन सममिलनेनाविरोधः । प्रियेति संबोधनेन प्रियतमेनेव त्वयापि त्यक्तुसुचित-मिति व्यज्यते । सार्थशब्दश्च यद्यपि 'संघसार्थों तु जन्तुभिः' इलमरोक्तेर्जन्तुसमृह एव

मूतप्रवासहेतुर्यथा सम—

'कियदम्ब भवेद्वसुंघरायां कित वा पह्नवसंचया भवेयुः।
कियती च समृद्धिरम्बुजानां परितापोऽपिहयेत यैः कृशाङ्गयाः॥'
सख्याः प्रवासिनं नाथिकं प्रतीयमुक्तिः।
भवत्तद्वेतुको यथा समैव—

'किं मृढे परिखिचसे कतिपयेरेव प्रिये वासरे-रायाता वयमेहि घेहि परितः प्रास्थानिकं मङ्गलम् । एवंवादिनि वल्लमे द्यितया निःश्वस्य पाणौ कृतो मङ्गल्यः कलशो विलोचनपयोधाराभिरापूरितः ॥'

शापहेतुको यथा-

'रैवामालिख्य प्रणयकुपितां घातुरागैः शिलाया-मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् । अस्रैसावन्मुहुरुपचितैर्देष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥'

आ हिल्येलपीच्छाविषय एव ।

यद्यपि त्वामालिख्येत्यत्र कूरपदेनासूयाख्यभावध्वनिप्राधान्यं 'शठेन विधिना' इतिवत्प्रतिभाति, तथापि 'द्षिरालुप्यते मे' इत्यन्तेन वाक्येन विष्रलम्भावगमोत्तरं कूरपदेनासूयाभिव्यक्तिरिति न तत्प्राधान्यम् । किंतु रसाङ्गत्वमेव । शठेनेत्यत्र त्वेकवाक्य एवासूयाभिव्यक्तरिति भाव-प्राधान्यमिति विशेषो बोध्यः । स्वयं भेदप्रतिपादनावसरे ईर्ब्यादिहेतुत्रयातिरिक्त-

प्रयुज्यमानो दृष्टः नाचेतनसमूहे तथापि प्रकृते चैतन्यारोपात्संगमनीयः । एष प्रवास-हेतुकः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'त्वामिति । मेघदूते कुवेरशापप्रतिबद्धप्रियासविधगमनस्य यक्षस्य मेघद्वारा प्रियां प्रति संदेशोक्तिरियम् । प्रणयेन कुपितां मानवतीं त्वां धातुरागैगैरिकादिभी रक्तथातुभिः शिलायामालिख्यात्मानं ते तव चरणयोः पतितं प्रणतं कर्तुं यावदिच्छामि तावन्मुडुरुपचितैः प्रवृद्धैरस्त्रैर्वाधमें दृष्टिदंर्शनमालुप्यते लुप्ता भवतीत्यन्वयः । अर्थान्तरं न्यस्यति—कृर इति । अतस्तसिम्नप्यालेख्येऽपि नौ आवयोः संगमं कृरः श्रेयोविघटने जागरूकः कृतान्तो दैवमेव कृतान्तो यमो न सहते । किमुत साक्षादिल्यंः । अत्र कोपे रक्तिमोदयाद्धातुरागैरित्युक्तम् । भूमिशयनाच शिलायामित्युक्तम् । अत्र कथंचिल्लिखितायामाकृतौ पादपतनारम्भे तत्कान्तिनतदीयविलासविशेषानुस्परणसमुद्दीपितशोकावेशवशप्रवृत्तैरश्रुमिर्दर्शनविद्यातद्वारा विद्यः कियत इति सर्वतत्रत्रविद्यो वाचस्पतिमिश्राः । आधुनिकास्तु लिखनमपीच्छाविषय एव नतु निर्व्युक्मिति मन्यन्ते । यद्यप्यत्र प्रवन्थालोचनयोन्माद एव प्राधान्येन प्रतीयते तथापि तदनालोचनोन्मादाभास एवत्यभिप्रेत्य रसध्विनत्वेनोदाहृतम् । अयं शापहेतुको विप्रवस्मः ॥' इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः

विरहहेतुको यथा—

'अन्यत्र त्रजतीति का खलु कथा नाष्यस्य ताहक्मुहद्यो मां नैच्छति नावतश्च हहहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यल्पेतरकल्पनाकविष्ठतस्वान्ता निशान्तान्तरे
वाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नामोति निद्गां निशि ॥'
एषा विरहोत्कण्ठितेत्यभिलाषहेतुकादेभिद्यते ।

'न्यङ्गवीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते ।'

न्यङ्गं वैकृतम् । तेन हासपकृतिको हास्यः । यथा—

'आँकुश्चय पाणिमद्याचिं मम मूर्भि वेश्या
मन्त्राग्भसां प्रतिपदं प्रवतैः प्रविते ।

हेंतुकत्वेनान्ते विरहहेंतुकस्थाभिधानात्तदुदाहरणमन्ते दर्शितम् । एषेति । विर-होत्कण्ठितेति यतो मुनिनोक्ता । न तु प्रोषितभर्तृकाख्यभेदान्तर्गता विप्रलम्भसा-मान्यप्रयुक्ता वा । अतो विरहस्थान्येभ्योऽभिल्लाषादिभ्यो भेदं गमयतील्यर्थः ।

१. 'अन्यत्रेति । इत्युक्तप्रकारेणाल्पेतराभिवंहीभिः कल्पनाभिविंतर्ककरणैः कवितं वस्तम् । व्याप्तमिति यावत् । स्वान्तं मनो यस्यास्तथाभृता बाला निशान्तस्य गृहस्यान्तरे मध्ये निशि निद्रां नामोतीति संबन्धः । किंभूता । वृत्तः संजातो विवर्तनस्य पार्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकरः समूहो यस्यास्तथाभृता । कल्पनाप्रकारमाह—अन्यत्रेति । अन्यत्र नायिकान्त-रगृहे जजित गच्छतीति कथापि का । न कापि अलीका । किसु गमनमिलपिशब्दल-भ्योऽर्थः । खलु निश्चितम् । अस्य नायकस्य तारृक् सुहृदपि न यो मां नेच्छति द्वेष्टि । तथाच तत्कृतनिवारणमप्यसंमाव्यमित्यर्थः । तिहं हेत्वभावेऽनागमनमप्यसंभाव्यं तत्राह— नागतश्चेति । चस्त्वर्थे । आगतस्तु नेत्यर्थः । कारणभावेऽपि कार्यमिति विस्मये हहहेति । सहसेति वा पाठः । विधेर्दैवस्य कोऽयमननुभूतपूर्वः प्रक्रम आरम्भः अहेतुककार्योत्पाद-रूपः । सहसेतिपाठे ननु दैववशान्नागतस्तत्राह—सहसेति । सहसा अकसात् । तथाच विधेर्मया किमपराद्धमिति भाव इति संगमनीयम्। एषा च "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवाचायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता ॥" इत्युक्तलक्षणा नायि-केत्यवरयं विरहस्य प्रवासादितः पृथग्मानः स्त्रीकार्यः । अन्यथा प्रोषितमर्तृकादितोऽस्याः भेदान्तरत्वानापत्तेः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २, 'न्यङ्ग्य'क. १, 'न्यङ्ग्यं'क. ४. 'आकुञ्चेति । विष्णुशर्माणसुपहसतः कस्यचिदुक्तिरियम् । इतीत्युपलक्षणार्थकतृतीया-न्तम् । विष्णुरामी कश्चिद्दिपः । आकुक्ष्येत्यादि इतोऽइमिलन्तेन वानयेनोपलक्षितं रोदितीत्यन्वयः । वाक्यार्थस्तु—अञ्जविमुच्छिष्टादिनोपद्दतं पाणिमाकुभ्य संकुचितायं कुला । मुधीकुलेति यावत् । मन्नपूतानामम्भसां पृषतैर्विन्दुभिः प्रतिपदं प्रतिक्षणं पवित्रे मम मूर्जि तारो दीर्घः स्वरो यत्र, प्रथितो विस्तारितस्थृदिति शब्दश्च यत्र तथा प्रहार-मदाइत्तवती । हाहेति खेदे । हतो नष्टोऽहमिति । 'प्रहितथूत्कं' इति पाठे प्रहितं प्रक्षिप्तं थूर्कं लाला यत्रेति व्याचक्षते । अत्र हास्यरसः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

विभावावालम्बनोद्दीपनरूपौ । एवमग्रेऽपि । कृतमनुमतमित्यादावर्जुनादय आलम्बनविभावाः । निर्मर्योदत्वमुद्दीपनम् । प्रति-

१ 'हा मातरिति । राजपल्यां मृतायां तत्परिजनविलापवर्णनिमदम् । इत्थमे-तत्प्रकाराः पुरे भवानामङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानप्यालेख्यगतानपि रोदयन्ति भित्तीरपि शतथा शतखण्डाः कुर्वन्ति किं पुनः सचेतनानित्यन्वयः। किंभूताः। उचैः ऋन्द-नाद्धर्घरस्वराश्च ताः श्रमाद्धाष्पवाहुल्याच मध्येऽन्तराले रुद्धा विच्छिन्नाश्चेति कर्मधार-योत्तरं पुनः करुणा इत्यनेन कर्मधारयः । करुणाः सस्त्रेहाः कातर्यस्चिका वा । नातो रसस्य राब्दवाच्यतादोषः । किंरूपा गिर इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपानुकरणं पूर्वार्थम् । तद-र्थस्तु—हा इति विषादे । भो मातः, कुत्र गन्तव्ये त्वरिता संजातत्वरासि । येनास्मानिष नापेक्षितवती । 'स्विमतासि' इति पाठे इतासि गतासीत्यर्थः । किमिदमाकस्मिकोत्पातरूपम् । हा इति धिगर्थे । देवता थिक् । नानोपचारपूजास्तुतिनुतिभिरप्यरक्षणात् । आशिषोऽर्थाद्ध-नादितार्पेतदिजानां क कुत्र । गता इति शेषः । ता अपि विफला इति भावः । प्राणान्धिक्। त्वदभावेऽपि स्थिरत्वात् । ते तवाङ्गेषु सुकुमारेष्वशनिर्वेत्रं तद्रूपो हुतवहः । य एवाहुतिभिः पूर्वं तिर्पितत्वाद्भुतवहः स पतितः स्वयमेव । सचेतनैरेतेष्वक्षेषु पातथितुमश्वयत्वात् । यद्वा पतितोऽश्चिति भिन्नं वाक्यम् । वज्रपात एवायं यत्तव विपत्तिरिति । दृशौ नेत्रे द्ग्धे इति विशिष्योपादानं रमणीयतातिरुयेन तदाहे दुःखाधिक्यात् । यद्दास्माकं दृशौ दग्धे इत्यशु-भदर्शित्वादकसाइग्धे इति लोकोक्ला द्रष्टन्यम् । अत्र करुणरसः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'कृतमिति । वेणीसंवरणे द्रोणवधानन्तरमर्जुनादीन्प्रस्थस्थाम् उक्तिरियम् । इदं गुरो-द्रींणस्य वधरूपं पातकमेव गुरुपातकं महापातकमविवेकान्मनुजरूपैः पञ्चभिरुदायुधैरुवता-

नरकरिपुणा सार्घ तेवां सभीमिकरीटिना-मयमहमसुद्धादोमांसैः करोमि दिशां बल्मि ॥' 'कार्योरम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते।'

तत्प्रकृतिको वीरः । स च त्रिधा—युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च । तत्राद्यो यथा—

'क्षुंदाः संत्रासमेते विजहित हरयः क्षुण्णशकेमकुम्भा युष्मदेहेर्षु लजां दधति परममी सायका निष्पतन्तः । सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिंत्संरम्भलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥' अपरावृहनीयौ ।

ज्ञानुभावः । असहायत्वगम्यो गर्वः संचारी । यद्यपि कृतमित्यादिकमं हित्वा नरके-त्यादिन्युत्कमेण संकीर्तनमनुचितं तथापि रौद्रे विवेकग्रस्यतायाः पोषकत्वान्न दोषः । विवेकसत्त्वासत्त्वाभ्यां च वीररौद्रयोर्विशेषः ।

अपराविति । तत्र दानवीरो यथा रसगङ्गाधरे— 'कियदिदमधिकं मे यहि

स्नेरत एव निर्मर्यादेर्मयादाश्र्त्यैयेंभेविद्भरर्जुनाथैः क्षतमनुमतमनुश्चातं दृष्टं वा तेषां सभीम-किरीटिनां भीमसेनार्जुनसिहतानां भवतां नरकस्य देखविशेषस्य रिपुणा श्रीकृष्णेन सार्थ-मसङ्मेदोमांसै रुधिरवसामांसैरयमेतत्क्षणवर्ता अहमनन्यसहायो दिशां लक्षणया तदेव-तानां बल्टिं पूजोपहारं करोमीत्यन्वयः । पूर्वं दण्डक्रमेण कृतमित्याद्यभिधायानन्तरं क्रोधा-त्कमित्रस्त्रतानुमन्तुः प्रागुपादानम् । पश्चिमिरित्यनेन बलिदानयोग्यता ध्वन्यते । सार्थमिति संबन्धिनि साहित्यं, नतु कर्तरीति बोध्यम् । अत्र रौद्रः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'श्रुद्रा इति । हनुमन्नाटके रावणपुत्रस्येन्द्रजित इयमुक्तिः । भो जाला पराक्रमेण च श्रुद्रा नीचा हरयो वानराः, एते दृश्यमानदुरवस्थाः । यूयमिति शेषः । संत्रासं विजित्त लाजतेति संवन्धः । एते आगते अर्थान्मयीति वार्थः । भयलागे हेतुमाह—श्रुण्णेल्लादि । यतः श्रुण्णश्रूर्णितः शक्तारूढास्थेभस्थेरावतस्य कुम्भो येस्तादृशा अमी सायका वाणा युष्मदेहेषु निपतन्तः पतमाना न तु पालमानाः परं केवलं लज्जां दथति धारयन्ति । श्रुद्रकार्यकरणाङ्गज्जिता इव न मामानन्दयन्तीलर्थः । तथा च दैवाद्राणपातेऽपि मदनुदेश्यत्वाद्भयं त्यजतेलर्थः । लक्ष्मणं प्रलाह—सौमित्रे इति । ग्रुमित्रायाः पुत्र, त्वं तिष्ठ । ग्रुद्धोन्यमाद्विरमेल्थर्थः । हेतुमाह—पात्रमिलादि । हि यसात्त्वं रुषां क्रोधानां पात्रं विषयो नासि न भवित । तत्त्वस्थाप्यनुत्कर्षकत्वाद् । राममन्वेषयामि कीद्वत्यराक्रमशील इति मार्गन्यामि । हेतुगर्भं विशेषणमाह—किचिदिति । किचित्संरम्भ ईषत्क्रोधः स एव लीला कीडा तथा नियमितो बद्धो वशीकृतो वा जलधियेन तथाभूतम् । कचित् 'भूमङ्ग' इति पाठः सम्यगेव । अत्र सोमित्रे इति मार्गसंबन्धोत्कीर्तनान्निर्वादेतं बोल्यते । रुषामिति बहुवचनेन तदितशय इति बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ हरयो भिन्नशक्तेभः,' इति पाठः २ 'किचिक्रमुक्ससंज्ञा' हति पाठः

'रोद्रशक्या तु जनितं चित्तवैक्कव्यदं भयम्।' तत्प्रकृतिको भयानकः।

> 'श्रीवामङ्गाभिरामं सुहुरनुपतित खन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भ्यसा पूर्वकायम् । दभैरधावलीढैः श्रमविवृतमुखश्चंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योद्धश्चतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥' 'जुगुप्सा गईणार्थानां दोषमाहास्यदर्शनात् ।'

तत्प्रकृतिको बीभत्सः। यथा-

'डैत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृथ्न्छोफभूयांसि मांसा-न्यंसिकिक्पृष्ठिपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युप्रप्तीनि जग्ध्वा। आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-दङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमि कव्यमव्यप्रमत्ति॥'

जायार्थियत्रे कवचमरमणीयं कुण्डले चार्पयामि । अकरणमवक्रत्य द्राकृपाणेन निर्य-द्वहलरुधिरधारं मौलिमावेदयामि ॥' एषा द्विजवेषायेन्द्राय कवचकुण्डलदानो-द्यतस्य कर्णस्य तद्दानविस्मितान्सभ्यान्प्रत्युक्तिः । दयावीरो यथा नागानन्दे जीमू-तवाहनोक्ती—'शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । तृप्ति न पद्यामि तवापि तावित्कं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥' इति । यद्यपि धर्मवीरोऽपि कैश्विशुधिष्ठिरादिरुक्तस्तथापि दशरूपकादौ त्रय एव कथिता इति तावन्त एबोक्ताः ।

१. 'त्रीवेति । शाकुन्तले मृगहननाय धावितरथस्य दुष्यन्तस्य राज्ञः सूतं प्रति अयं पुनिरदानीमिप रत्युपक्रम्योक्तिरियम् । पश्येत्यस्य वाक्यार्थः कर्म । स चेदानीमप्ययं पुरो-दृश्यमानो मृगः पुनरुद्यप्रुतत्वादुत्कटोत्फालत्वाद्वियत्याकाशे बहुतरमिषकं प्रयाति, उन्या भूमो स्तोकमल्पं प्रयाति । किंभूतः । अनु पश्चात्पतति धावति स्वन्दने रथे प्रीवाया भन्नेन वक्रीभावेनाभिरामं यथा स्थात्तथा मुहुर्वारंवारं गम्यदेशदर्शनेन विच्छेदाद्वद्धदृधिर्दत्तदृष्टिः। शरपतनभयाद्भयसा स्थूलेन पश्चार्थेनापरार्थेन पूर्वकायं प्रविष्टः प्रवेष्टुमारच्यः । स्थूलस्य क्रशे कथं प्रवेश इत्यप्रतिसंधानाद्भयातिशयस्चनम् । तथार्थावलीडैरर्थभक्षितैः श्रमेण विवृ-तात्प्रसारितान्मुखाद्धंशिभिः पतद्भिः दैवात् । न तु पातितैः कीर्णे व्याप्तं वर्त्म मार्गो यस्य सः । अत्र नृपरथाद्भयमेव स्थायिभाव इति न शब्दवाच्यतादोषः । अत्र भयानकः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ''उत्कृत्येति । माळतीमाधवे इमशानवर्णनम् । प्रेतेषु रङ्कः कृपणः । दरिद्र इति यावत् । अन्ययमनाकुलं यथा स्यात्तथा । भोजनसमाप्तिभया-च्छनैरिति यावत् । क्वात्तं चर्म उत्क्रत्योत्कृत्य प्रथममत्ति मक्षयति । अथानन्तरं पृथुना महता उच्छोफेनोच्छूनतया भूयांसि मांसानि जग्ध्वा मक्षयित्वा अङ्कस्थात्करङ्कान्मस्तका-दिश्यसंस्थं स्थपुटगतमपि गम्भीरिवषमभागगतमपि कव्यं मांसमत्तीति संबन्धः । तेन क्त्वा-प्रथमाथशब्दानां नासंगतिः। 'पृथूत्सेथ' इति पाठेऽपि स एवार्थः। करङ्कः शवशरीर-मिति केचित् । कीट्टशानि मांसानि । अंसौ स्कन्थौ रिफक् ऊरमूलकटिसंविपृष्टभागः ।

स्थपुटं निश्नं विषमम्।

'विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात्।'

तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः। यथा—

'चित्रं महानेष बतावतारः क कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः। लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नृतन एष सर्गः॥'

एषां भेदो वचनमात्रान्न सिध्यतीत्येषां विचित्राचुक्तरूपान्स्थायिभावानाह— रतिहीसश्च शोकश्च क्रोधोत्साही भयं तथा। जुगुप्सा विस्थिश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः॥ ७॥

्य तत्र—

> 'विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आनन्दाङ्करकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पद्म्॥'

उक्तरूपानिति । 'मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः' इलादिभिरुक्तलक्षणा-निलर्थः । स्थायिशब्दार्थे दर्शयितुमाह—विरुद्धा इति । तेनानुच्छियमानतयः

पिण्डी जङ्गोध्वंभागः। पिण्डेति पाठे तदाकारत्वात्स एव । एवमादिष्ववयवेषु सुलभानि तथा जयस्तीत्रः पूर्तिर्दुर्गन्थो येषां तानि । कीड्क्येतरङ्कः । आर्तः क्षुत्पीडितः । परितोऽस्ते क्षिप्ते नेत्रे येन सः । वलविषशाचान्तरेणापहरणशङ्कया । दैन्यात्स्थपुरगतमांसापकर्षणाय वा प्रकटिता दश्चना दन्ता येन सः । अत्रोत्कृत्योत्कृत्येति वीष्सया कालक्षेपाक्षम एकदा सर्वं चर्म त्याजयितुं न शक्नोति किंतु किंचित्किंचित्तथा विधाय तद्भुक्तवापरभागमुत्कृत्यात्तीति लभ्यते । एवं च यावत्कृत्तिसत्त्वं तावदुत्कर्तनमिति । 'आत्तकाय्वन्ननेत्रः' इति पाठे लायुः शिरा । आत्तानि गृहीतानि लाय्वादीनि येन । 'रङ्कः कृपणमळ्योः' इति मेदिनी । 'कर्ड्को मस्तके' इति च । अत्र वीभत्सः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'निम्नोन्नतम्' क. २. ''चित्रमिति । वामनमुद्दिश्य वलेश्किरियम् । अत्र चित्रादिशब्दा भिक्नभेदेन स्वसमिन्याहृतपदार्थस्य लोकोत्तरताप्रतिपादकाः । नतु विस्पयार्थाः ।
तस्यात्र स्थायित्वेन वाच्यतादोषापत्तेः । तथा च महामाहात्म्यशाली एष पुरुषश्चित्रं लोकोत्तरं विस्वित संवन्थः । माहात्म्ये विशिष्टेऽन्वितस्यापि लोकोत्तरत्वस्य विशेषणे माहात्म्ये
पर्यवसानम् । 'उत्कटः पण्डितः' इत्यादिवत् । वतावतार् इति । अत्राप्येष इति मध्यमणिन्यायेन संबध्यते । अवतारः सदाचारप्रवर्तकः । अत्रापि वतशब्दार्थस्य पूर्ववद्ग्वयः ।
'वतेति हर्षे श्रायायां वा' इति दीपिका । 'अविकारः' इति पाठे विकाराभाववानित्यर्थः ।
एषा दृश्यमाना कान्तिः क । न कापीति भङ्गवन्तरेण लोकोत्तरेत्युक्तं भवति । मिङ्गर्गमनोपवेशनदर्शनादिगतः प्रकारविशेषः । अभिनवा अपूर्वेव । वैलक्ष्यगतमात्यन्तिकत्वमेवकारार्थः । थैर्थ विरोधिसहस्रसंतापेऽप्यचलचित्तत्वम् । अहो अलोकिकः प्रभावः सामर्थ्यः
सक्तव्वशीकाररूपम् । काप्यनिर्वाच्या आकृतिरवयवसंस्थानम् । एष सर्गो निर्माणं नृतनः
प्रसिद्धम्हानिर्मितिविलक्षण इत्यर्थः ॥'' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

इति सामान्यलक्षणम् । अवस्थितिश्चेषां स्वक्सूत्रन्यायेन, फेनबुहुदन्यायेन तु व्यभिचारिणामित्यनयोर्भेदः । विशेषलक्षणान्युक्तानि । अष्टावेव चेत्स्था(चैते स्था)यिनः । अतो न्यूनाधिकत्वशङ्का रसे निरस्तेति ।

यद्यपि विभावानुभावप्रतिपाद्यव्यञ्जकत्वपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शने न कश्चित्रयायः, तथापि व्यङ्ग्यविवेचनाय निर्वेदस्य स्थायित्वव्यवस्थापनाय च व्यभिचारिभेदानाह—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथास्यामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ८॥
त्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापसार एव च ॥ ९॥
स्वप्तो विवोधोऽमर्पश्राप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ १०॥
त्रासश्रैव वितर्कश्र विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ११॥

नामत एव समाख्याताः, न तु स्वक्षणतः । स्वक्षणानामन्येरेव सप्रपञ्च दर्शितत्वात् । तद्यथा—

'तत्त्वज्ञानापदीष्योदेनिर्वेदः स्वावमाननम् । तत्र चिन्ताश्चनिःश्वासवैवण्योच्छ्वासदीनताः ॥' 'चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्वज्ञानोदयादिभिः ।' इति केचित् । 'रत्यायासकलाभ्यासाद्धानिर्निष्प्राणतेव या । तस्यां वैवण्येकम्पानुत्साहकाश्योदयो मताः ॥'

स्थिरा आस्त्राद्यमाना रत्यादयः स्थायिन इति कथ्यन्ते । यदा त्वस्थिरता तदैतेषां रसान्तरे संचारित्वमेव न तु स्थायित्वम् । तदुक्तम्—'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते' इति, 'श्ङ्कारवीरयोहांसो वीरे क्रोधस्तथा मतः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥ इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयंभावितवुद्धिभिः ।' इति च ।

यद्यपीति । रसव्यञ्जकत्वस्य विभावानुभावयोरिष समानत्वाप्तयोरिष प्रतिपा-दनमुचितम् । अतो न रसव्यञ्जकत्वाद्यभिचारिकथनम् । किं तु 'रितिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाजितः' इति भावस्य वश्यमाणत्वात्तदुपयोगितया निर्वेदस्यादौ निर्देशेन प्राथान्यरूपस्थायित्वद्योतनेन शान्तरसप्रतिपादनाय चे यथैः । तस्व-ज्ञानिति । यथा—'प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुषास्ततः किम्' इस्यादौ । आपदा यथा—'राज्ञो विपद्वन्युवियोगदुःखं देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः । आस्वाद्यतेऽस्याः कटुनिष्फलायाः फलं मयैतचिरजीवितायाः ॥' इस्यादौ । ईर्ष्यया यथा—'धिषिध-कशकजितं' इस्यादौ । संभोगरस्या ग्लानिर्यथा—'ल्लितनयनताराः क्षामवक्रेन्दु- 'अनर्थप्रतिमा शङ्का परक्रीर्यात्स्वदुर्नयात् । वैवर्ण्यकम्पवैमुख्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्॥ 'परोत्कषीक्षमासूया गर्वदीर्जन्यमन्युजा। दोषोद्घोषअविभेदावज्ञाकोधेक्किताद्यः॥ 'संमोहानन्दसंभेदः स्खलदङ्गवचोगतिः। मधुपानादिजो ज्ञेयो मदो विविधभावकृत्॥' 'उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच मध्यमप्रकृतिः परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः॥' 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः श्वासनिद्राभरादिकृत् । श्रमग्लान्योविंभेदं तु चक्रे कारणकार्यता ॥' 'श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिमृचिरे । बलसापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥' इत्येके । 'आलस्यं श्रमगर्भादेजेंह्यं जुम्भाकियादिकृत्। दौर्गत्यादेरनोजः स्याद्दैन्यं काइयामृजादिकृत्॥ 'ध्यानं चिन्ता हितानासेः श्रून्यताश्वासतापकृत्। प्रयतपूर्विकान्वेष्यस्मृतिश्चिन्तेति केचन ॥' 'मोहो विचित्तता भीतिदुःखवेगानुचिन्तनैः। घूर्णनाज्ञानपतनश्रमणादुर्शनादिकृत्॥

विम्बा रजनय इव निदाह्मान्तनीलोत्पलाध्यः । तिमिरमिव दथानाः संसिनः केश-षाज्ञानवनिपतिग्रहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्यः ॥' इत्यादौ । विप्रलम्भरत्या यथा— 'परिमृदितमृणाली-' इलादौ । परकौर्याच्छङ्का यथा—'हिया सर्वस्यासौ हरति विदितासीति वदनं द्वयोर्देष्ट्रालापं कलयति कथामात्मविषयाम्। सखीसु स्मेरासु प्रथयति च वैलक्ष्यमसमं प्रिया प्रायेणास्तेत्यद्यविहितातङ्कविधुरम् (हृद्यनिहि-तातङ्कविधुरा) ॥' इत्यादौ । अत्र वासवदत्तायाः कौर्यात्सागरिकायाः शङ्का । गर्वादसूया यथा—'अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः' इत्यादौ । अध्वजः श्रमो यथा—'अलसङ्खितमुग्धान्यध्वसंजातखेदादशिथलपरिरम्भेर्दत्तसंवाहनानि । मृदुमृदितमृणालीदुर्वलान्यङ्गकानि त्वसुरसि मम कृत्वा यत्र निदामवाप्ता ॥' इत्यादौ । इयं सीतां प्रति श्रीरामोक्तिः । रतिश्रमो यथा-- प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्व-हस्तनभराः सुरतस्य । शश्रमुः श्रमजलाईललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥' इलादौ । गर्भजमालसं यथा—'चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कथंचिदाली-नाम् । आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥' इखादौ । दारिब्राहैन्यं यथा- मदेहे मशकीव मूषकवधूर्मूषीव मार्जारिका मार्जारीव शुनी शुनीव गृहिणी वाच्यः किमन्यो जनः । मूर्छोपन्नशिश्र्नसून्विजहतः संप्रेक्ष्य झिल्लीरवैर्द्धतातन्तुविता-नसंद्रतमुखी चुछी चिरं रोदिति ॥' इत्यादौ । चिन्ता यथा—'अस्तमितविषयसङ्गा

१. 'कार्यतः' क.

'सदशज्ञानचिन्ताचेः संस्काराज्ञायते स्मृतिः। भ्रूसमुह्णासकरजवादनादिस्तदुद्रवः॥' 'अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धतिः। सौहित्यवदनोह्णाससहासप्रतिभादिकृत्॥ 'दुराचारादिभिर्वीडा धाष्ट्यीभावोऽभिधीयते । वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखादिकृत्॥' 'चेतोनिमीलनं बीडा न्यङ्गरागस्तवादिभिः।' इति केचित्। 'मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः।' 'आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ।' इति केचित् । 'तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणाद्यः॥' 'मनःप्रसादो लाभादेईषींऽश्रुस्वेदगद्गदाः। आवेगो राजविद्रावरत्यादेः संभ्रमो मतः॥ 'तत्र विसारणं स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्गतिः।' 'अप्रतिपत्तिर्जंडता स्वादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः। अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र॥ 'क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः।' इत्येके। 'गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वयीदिभिर्मदः। सविलासाङ्गवीक्षाविनयावज्ञादिकृतुः सः॥'

मुक्कितनयनोत्पला बहुश्वसिता । ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥ इलादौ । मोहो यथा—'तीत्राभिषङ्गप्रभवेन-' इति कुमारसंभवे तृतीयसर्गे काम-दाहप्रसङ्गे । स्मृतिर्यथा—'अत्युचाः परितः स्फुरन्ति गिरयः' इति । ज्ञानजा भृति-र्यथा—'वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या' इति । शक्ता धृतिर्यथा—'राज्यं निर्जितरात्रु योग्यसिववे न्यस्तः समस्तो भरः सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताश्चे-षोपसर्गाः प्रजाः । प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्रा धृति कामः काम-मुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥' इति । छज्ञा यथा—'अलंकुरु निजं वपु-र्देयित मण्डने किं पुनस्त्वमेव मम मण्डनं दयित किं परैर्मण्डनै:। वरं कुरु पयो-धराधरनितम्बविम्बेषु मामिति प्रतिवचःश्रुतौ जयति नम्रवका वधूः ॥ इति । चापलं यथा—'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु मृङ्ग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु । बाला-मजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थे कद्र्थयसि किं नैवमालिकायाः ॥' इति । हर्षो यर्थी— अवधौ दिवसावसानकाळे भवनद्वारि विळोचने द्धाना । अवलोक्य समा-गतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥' इति । आवेगो यथा—'क्षिप्तो हस्तावलभः प्रसभमभिहतो व्याददानोंऽग्रुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्वरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण । आलिङ्गन्योऽवधूतिस्त्रपुरयुवतिभिः साश्चनेत्रोत्पलाभिः कामी-वार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ॥' इत्यादौ । जडता यथा—'एव-

१. 'नवमछिकायाः' ख.

'प्रारब्धकार्यासिद्धा देविषादः सत्त्वसंक्षयः । निःश्वासोच्छ्राससंतापसहायान्वेषणादिकृत्॥ 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः। तत्रोच्छासत्वराश्वासहत्तापस्वेदविभ्रमाः॥' 'निदा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः। तत्र जुम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोच्छिसनादयः॥ 'विरोधिंभावात्पूर्वस्य प्रस्मृतिर्विस्मृतिर्भवेत् । ध्यानजाड्यप्रमोहाधिपरितापादिकृतु सा ॥' 'स्वमो निदासुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः। कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः॥' 'निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः। जुम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्॥' 'अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता । तत्र स्वेदैंशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविकियाः॥' 'लजाद्यैर्विकियागोपोऽवहित्थात्मन्यविकिया । व्यापारान्तरसङ्गित्ववदनानमनादयः॥'

मालि निग्रहीतसाध्यसं शंकरो रहिस सेव्यतामिति । सा सर्खाभिरुपिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखनिति प्रिये ॥' इत्यादौ । गर्वो यथा—'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भव-तामेव भूतये । जामदम्यस्था मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥' इत्यादौ । विषादो यथा—'नन्वेष राक्षसपतेः स्खिलतः प्रयासः (प्रतापः) प्राप्तोऽद्धुतः परिभवो हि मसुष्यपोतात् । दृष्टः स्थितेन च मया खजनप्रमाथो दैन्यं च राजिन रुणिद्ध किमान्वरामि ॥' इति रावणपुरुषोक्तौ । औत्सुक्यं यथा—'पृष्ठुपतिरिप तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदिसुतासमागमोत्कः । कमपरमवशं न विप्रकुर्युविभूमिप तं यदमी स्थान्ति भावाः ॥' इति । निहा यथा—'निहार्धमीलितदृशो मद्मन्थराणि नात्यर्थः विन्ति न च यानि निर्थकानि । अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमिप ध्वनन्ति ॥' इति । विस्मृतिर्थथा—'तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनत्य-' इत्यादौ । 'अपस्पार' (पूर्वस्यापस्मृतिः) इति पाठे तु 'आश्विष्टभूमि रिसतारमुचै-लोल्द्धुजाकारबृहत्तरक्षम् । फेनायमानं पितमापगानामसावपस्मारिणमाश्चराङ्के ॥' इत्युदाहार्यम् । खप्तो यथा—'जाने कोपपराख्युखी—' इत्यादौ विबोधोऽप्यत्रोदाहार्यः । अमर्षो यथा—'प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् । न त्वेवं दृष्यिष्ट्यामि शस्त्रप्रहमहात्रतम् ॥' इति । अवहित्था यथा—'एवंवादिनि देवषों

१. 'नि:श्वासोच्छ्वासकृत्तापसहायान्वेषणादयः' क. २. 'च्छ्वासनायकः' क. ३. अ. सात्प्राक् ख-ग-पुत्तकयोः 'अधिश्वात्यन्तदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः । मनःक्षेपस्त्वपस्मारो प्रहावेशादिसंभवः॥' इति केचित्' इत्यधिकमस्तिः ४. 'स्वेदः' क-ख. ५. 'क्रिया-योगो' क.

'हिष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौर्येश्वण्डत्वमुमता। अत्र स्वेद्शिरःकम्पताडनातर्जनादयः॥ 'आन्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेसत्त्वधीर्मितिः। स्मेरता धतिसंतोषौ बहुमानस्त्रथात्मति॥ 'व्याध्यः संनिपाताद्यास्त्रेषामन्यत्र विस्तरः। प्रस्वेदकम्पतापाद्या अनुभावतयोदिताः॥' 'उत्कण्ठाहर्षशोकादेशन्मादश्चित्तविष्ठवः। तस्मिन्नस्थानस्दितगीतहासासितादयः॥' 'जीवस्योद्गमनारम्भो मरणं परिकीर्तितम्। संमोहेन्द्रियसंग्छानिगात्रविश्लेपणादिकृत्॥'

अत्र चै मरणस्थाने केचित्करुणां पठिनत । सा च परदुः सप्तहाणे च्छारूपत्वा-चित्तवै कुव्यमया च्छोकाञ्चातिरिच्यत इति तद्गणनमत्रानुचितिमत्येके । अन्ये तु तस्या दयावीरस्थायित्वमित्यत्र तद्गणनानौ चित्यमित्याहुः । न चान्यत्र संचारि-त्वाद्गणनं फलवदिति वाच्यम् । स्थाय्यन्तरसाधारणत्वात् । तेऽपि हि कचन संचारिणः । तदुक्तम्—

> 'श्रङ्गारवीरयोहाँसो वीरे कोधस्तथा मतः। शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः॥ इत्याद्यन्यत्ससुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः।' इति। 'गर्जितादेर्भनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्किम्पतादयः।

पार्श्वे पितुरघोमुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥' इस्तत्र । उप्रता यथा—'प्रागप्राप्तिनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भवत्कोधप्रेरितभीमभार्गवभुजास्तम्भा-पविद्धः क्षणात् । उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो मृडः ख्याप्यते ॥' इति । मतिर्यथा—'सहसा विद्धीत न कियामविवेकः परमापदां पदम्' इति किराते । व्याधिर्यथा—'पाण्डुक्षामं वदनं—' इत्यादौ । उन्मादो यथा—'रक्ताशोक कृशोदरी क नु गता—' इत्यादौ । मरणं यथा—'कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरिष तदेन कथयिष मृतां नु कथयामि या श्विति ॥' अत्र कुशले पृष्टे जीवन्त्याः कृतस्तदिति जीवतीत्यस्याभिप्रायः । तमनुद्धा पुनः प्रश्ने स एव भक्क्यन्तरेण सूचितः । प्रसिद्धमरणस्यालम्बनोच्छेदेन भावत्वायोगादुद्धमनपूर्वावस्थोक्ता । साधारणत्वादिति । तथा च तेषामि व्यभिचारिषु गणनापित्तिरिति भावः । त्रासो यथा—'त्रस्यन्ती चलशक्तिपित्विधितोर्ह्वामोरूरतिशयमाप विश्रमस्य । श्वभ्यन्ति प्रसममहो विनापि हेतो-र्लीलाभिः किमु सित कारणे रमण्यः ॥' इति । वितर्को यथा—'कः समुनिताभिः

१. 'च' क-पुस्तके नास्ति.

उहो वितर्कः संदेहीङ्क्शिरोङ्गुलिनर्तकः ॥' निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य पश्चाकिर्देश्यत्वेऽपि प्राङ्किर्देशो सुख्यस्वप्रकाशनेन स्थायित्वप्रतिपादनाय तेन

निर्वेदेस्थायिभावाख्यः शान्तोऽपि नवमो रसः।

तत्प्रकृतिकत्वात् । यथा---

'अहैं। वा हारे वा कुसुमशयने वा दषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवित रिपौ वा सुहृदि वा। तृणे वा स्त्रेणे वा मम समदशो यान्तु दिवसाः कविर्त्पुणयेऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः॥'

केणं स्नीसमूहः । वाशब्दाभ्यां द्वयोर्द्वयोस्तुत्यता द्योत्तते । अत्र वदन्ति— शान्तो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः । न चैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते । तस्य विषयेष्वरूपत्ययस्पत्वादात्मावमानस्पत्वाद्वा । शान्तेश्च निर्वि-रुविषयपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानन्दप्रादुर्भावमयत्वानुभवात् । तदुक्तम्—

'यच कामसुखं लोके यच दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्येते नाईतः षोडशीं कलाम्॥'

षेकादार्ये प्रच्यावयेद्धणज्येष्टम् । मन्ये ममैष पुण्यैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥' इति लक्ष्मणोक्तौ ।

जुल्यतेति । सा चानुपादेयत्वेनेति बोध्यम् । शान्तेश्चेति । निखिलविषयप-रिहारेण वैराग्येण जनितो य आत्ममात्रे विश्रामो विगलितवेद्यान्तरतया चित्तस्य

१. 'संदेहो' क-ग. २. कैश्चिदिदं कारिकार्थं वृत्त्यन्तर्गतमेव पद्यते, उछाससमाप्तिस्थं च 'वेदखाव्यिवयचन्द्राः शरेपुयुगखेन्दवः' इत्यर्थमिष वृत्त्यन्तरेव पालते. तन्मते विंशति-कारिकात्मकोऽयमुछासः. ३. "अही वेति । अहिः सर्पः । वृषच्छिला । लोष्टं मृत्खण्डः । स्रोणं स्त्रीसमूहः । द्रयोर्द्रयोः प्रत्येकं वाशब्दस्तुल्यतासूचनार्थः । अहिहाराचोः समा इदमु-पादेयमिदत वैषम्यरहिता दृग्दृष्टिर्यस्य एवंभूतस्येल्यर्थः । जगतो मिथ्यात्वेन रागद्रेषयोरभावात् । एवं च यथाहिरनिष्टापादकत्वेनानुपादेयस्तथा हारोऽपीति समदृष्टिकि रिति व्याख्यानमनादेयम् । कचिदमेथ्ये पुण्ये वारण्ये मम दिवसा यान्त्विति वाशब्दा-नुषक्षेण बोध्यम् । अन्यथा समदृष्टित्वासंगतेः । प्रलपतोऽनर्थकं वदतः । शब्दमात्रस्य व्यक्तिपादकत्वात्प्रयोजनाभावाच शिवेति शब्दोच्चारणस्य प्रलापरूपत्वम् । 'यान्ति' इति पाठे 'कचित्' इत्यत्र 'कदा' इति पाठः । तेन 'कदाकह्योविंभाषा' इति भविष्यदर्थे लट्मत्यः ।' इति चण्डीदासादयः । वस्तुतस्तु तथापाठेऽपि कदेति पाठकल्पनमनर्थ-कम् । जीवन्युक्तेन विद्यमानायाः स्वावस्थायाः परामशोपपत्तिरिति बोध्यम् ।" इत्युदा---हरणवन्द्रिकाः ४. 'पुण्यारण्ये' गा.

अत एव 'सर्ववृत्तिविरामोऽस्य स्थायी' इति निरस्तम् । अभावस्य स्थायित्वा-योगात् । तस्माच्छमोऽस्य स्थायी । निर्वेदाद्यस्तु व्यभिचारिणः । स च शैमो निरीहावस्थायामानन्दः । स्वात्मविश्रामादिति ।

रसवदावोऽप्यलक्ष्यक्रमेषु पठितः स किंरूपः । रलादीनां रसरूपत्वात्, व्यभिचारिणां रसाङ्गतानियमेन प्राधान्याभावात्, सार्तिकानामव्यक्र्यत्वादित्यत आह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ॥ १२ ॥ भावः श्रोक्तः

रतिरिति स्थायिभावोपळक्षणम् । देवादिविषयेत्यप्यप्राप्तरसावस्थोपळक्षणम् । तेन देवादिविषया सर्वा, कान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिः, हासादयश्चाप्राप्तरसा-वस्थाः, प्राधान्येन व्यक्षितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम्—यदुक्तम्—

'रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्यादेवादिविषयोऽथवा ।

अन्याङ्गभावभाग्वा स्याच्च तदा स्थायिशब्दभाक् ॥ तदेतदाह वृत्तिकारः—'कान्तादिविषया तु व्यक्ता श्टङ्गारः ।' तत्र देवविषया रतिर्थथा—

'कैंण्डकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमिप मे महासृतम्। अप्युपात्तमसृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते॥' सनिविषया यथा—

'हेंरत्यवं संप्रति हेतुरेष्यतः ग्रुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं ग्रुभैः । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालन्नितयेऽपि योग्यताम् ॥'

स्थितिस्तेन य आनन्दः रामाख्यस्तस्य प्रादुर्भाचोऽभिव्यक्तिस्तत्खरूपत्वानुभवादि-त्यर्थः । निरीहेति । विषयव्यासङ्गग्धन्यतेत्यर्थः ।

१. 'शक्यों' क. २. 'कान्ताविषया' इति कान्यप्रकाशपुस्तकेषु केषुचित्पाठः ३. ''कण्ठेति । हे ईश, तव कण्ठस्य कोण एकदेशे निविष्टं संलग्नं कालकूटं विषमिष मे महामृतमुत्तमममृतम् । अतिप्रियत्वात् । उपात्तं मूर्भा धृतमप्यमृतं चन्द्रकलारूपं यदि भव-द्रपुषो भेदेन वृत्तिरवस्थितिर्थस्य तथाभृतम् । भेदेनावभासमानमिति यावत् । तदा मे मह्यं न रोचते । अन्यस्य यथातथास्तु, मम तु न रुचिविषय इत्यर्थः । भवद्रपुषो भेदो यत्र वपुर्भिन्नं तहृतीति वा । तथा चानन्यगामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वम्, अतथाभृतत्वेन चामृतस्याप्रियत्वमिति भावः । उपात्तं पीतामिति कश्चित् । वृत्तिपदं व्याप्यपरम् । एवं च भवद्रपुर्भेदत्याप्यमित्यर्थः । ईशवपुःसंबद्धस्यान्यत्र सत्तोऽपि प्रीतिपात्रत्तौचित्यादिति केचित् । अत्र देवविषयो भावः ।' इत्युदाहरणचित्रकाः ४. ''हरतिति । माघे नारदं प्रति कृष्णोक्तिरम् । भवदीयस्य भवत्संविष्यो यस्य कस्यापि, किं पुनर्भवतो दर्शनं कर्तृ शरीरभाजां शरीरघारिणां मादृशां कालत्रितये वर्तमानादिकालत्रयेऽपि योग्यतामर्थादिष्ट-लाभस्य तत्संपादकगुणवत्त्वरूपां व्यनक्ति । सूचयतीत्यर्थः । क्रथमित्यत आह—हरती-

एवमप्राप्तपरिपोषा पुत्रादिविषया रतिः स्थाय्यन्तरं चापुष्टमुदाहार्थम् । व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा— 'जाने कोपपराञ्जुकी प्रियतमा स्वप्तेऽच दृष्टा मया मा मा संस्पृत्रा पाणिनेति रुद्ती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः । नो यावत्परिरभ्य चादुकशतराश्वासयामि प्रियां आतस्तावदृदं शठेन विधिना निद्राद्रिदिकृतः ॥' अत्र विधि प्रसम्या प्राधान्येन प्रतीयते । तद्राभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः । तचैकाश्रयत्वे तिर्यगादिविषयः तायां बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासाङ्गतायां (वा) द्रष्टव्यम् । एकविषया रतिरेव नेति तु प्रछापः। 'बन्दीकृत्य नृपद्विषाम्' इत्यादाबुदाहरिष्यमाणत्वात् ।

एवमिति । तत्र 'हरस्तु किंचित्परिकृत्तधैर्यः-' इति कुमारसंभवे तृतीयसगेंऽपु-ष्टायां रताबुदाहार्यम् । पुत्रविषयायां कृतौ कचित्पठितं 'एहोहि वत्स-' इति पद्यम् । हासादयश्वापुष्टा रसतरिकृण्यां द्रष्टव्याः ।

प्राधान्येनेति । शठत्वोपन्यासरूपविचित्रानुभावव्यङ्ग्यताकृतचारुत्वेन मुखतः प्राधान्यम् । पानकरसे मरिचादेरुत्कटस्येव । पार्थन्तिकं तु रसप्राधान्यमिति बोध्यम् । अतएव वक्ष्यति—'मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।' इति । श्रङ्कारप्रकर्षविरोधिस्वरूपमाह—तच्चेति । प्रकर्षविरोधित्वं चेसर्थः । एकाश्रयत्वे नायकनायिकान्यतरमात्राश्रयत्वे रतेरिस्थर्थः । तथा तिर्यगादिविषयत्वे । आदिना

त्यादि । यतः संप्रति वर्तमानकालेऽघं पापं हरति नाशयति । एष्यत अग्मिष्यतः श्रुमस्य श्रेयःसाधनस्य हेतुः संपादकम् । दर्शनस्याष्ट्रष्ट्वारा श्रेयःसाधनस्वात् । अदृष्टस्य च दृष्टसामग्रीसंपादकत्वेन हेतुत्वात् । पूर्वमाचिरतैः पूर्वजन्माजितैः शुभैः सुकृतैः कृतम् । तथाच वर्तमानकाले पापनाशरूपा योग्यताप्रतिवन्धकत्वाभावत्वेन श्रेयःसाधनत्वात् । भाविनि तु श्रेयःसाधकादृष्टसंपत्तिः । भूते तु तथाविधं सुकृतमिति । सूचनं चाधयोजनक्ततया अन्त्यायास्तु जन्यतयेति बोध्यम् । अत्र सुनिविषयो भावः ।" इत्युदाहरणचन्दिकासंश्रेपः

१. 'जान इति । वियुक्तस्य सखायं प्रतीयमुक्तिः । हे भ्रातः, अद्य मया स्वप्ने प्रियतमा कोपेन परांब्युखी सती पाणिना मा मा संस्पृशेत्युक्त्वा रुदती रोदनं कुर्वती गन्तुं प्रकृता कृष्टा । ततस्तादृग्दर्शनोत्तरमहं याविष्ठयां पिरस्य चाडकानां प्रियवाक्यानां शत्तेनीश्वासयामि नानुनयामि तावज्जाने निश्चिनोमि शठेन वञ्चकेन विधिना दैवेन निद्रया दिस्रो रिहतो निद्रादरिद्रः अतथाभूतोऽपि तथा कृतः । अत एव विधिर्दुर्धटविधायकः । जाने शठेनेत्यनेन निर्णीतापकारित्वेनास्याप्रकर्षः । नो यावदिति लोकोक्तिः । नोऽस्माकं प्रियति वा संबन्धः । अत्र शठपदन्यिकतोऽस्याख्यव्यभिचारिमावः ।' इत्युदाहरणचन्द्रकासंक्षेपः

रसाभासो यथा—

'स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे

विलेभे कः प्राणान्रणमस्त्रमुखे यं मृगयसे।

सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि वला
त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम्॥'

अत्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविषया रतिर्व्यज्यते । नन्वत्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धम् । एकत्रापि तादृशव्यापारसंभवात् । यत्तु—'अनेककर्म-पदोपादानमनेकविषयत्वं क्रियाणां प्रकटयति । एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेव कर्मपद्मुपाददीत' इति । तत्तुच्छम् । स्तुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्य-स्थानामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेनानन्वये तद्नवियनोऽभिन्नस्थापि कं क इत्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणात् । अत्र ब्रूमः—तुशब्देन व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्थानेकविषयत्वं लभ्यते । एवमेकत्र भेदाभिप्रायेऽवगते-ऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते । बहुपदमनेकपरं वा ।

अगम्याविषयत्वसंग्रहः । एवं बहुनायकविषयत्वेन । व्यभिचारिणां तु रसाङ्गतायामाभासत्वम् । वाशब्दः कुत्रचित्रमादिलिखित एव । एकविषया एकमात्राश्रया ।
बन्दीकृत्येति पश्चमोल्लास उदाहरणं रसाभासस्य भावाङ्गतायामुदाहरिष्यते । तत्र
सैनिकगतैव रितर्ने तु बन्दीषु । तुराब्देनेति । यं तु ध्यायसीति ध्यानकर्मामृतस्येतरेभ्यो व्यवच्छेदप्रतीतेभिन्नत्वमगवम्यते अतः सर्वेषामि स्वरसतो भेदप्रतीतेर्नापह्नो युज्यते । आभासत्वस्यार्जनादित्यर्थः । बहुपदं बहुव्यापारोपादानमिति वृत्तिगतम् । पविमिति । तत्र तिर्यगादिविषयतायाम्— भिन्ने कापि गते सरोहहवने
बद्धानने ताम्यति कन्दत्सु श्रमरेषु वीक्ष्य दियतासन्नं पुरः सारसम् । चक्राह्वेण
वियोगिना विसलता नास्वादिता नोज्ज्ञिता कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य
निर्गच्छतः ॥' इत्युदाहार्यम् । एवं गुर्वाद्यालम्बनतया हासस्य, वीतरागाद्याश्रयत्या

१. 'स्तुम इति । वारयोषितं प्रति कस्यचित्कामुकस्य चाद्रक्तिरियम् । हे वान्माक्षि, वामं मुन्दरम्, जितेन्द्रियाणामि वशीकरणाद्विरुद्धं चाक्षि यस्यास्तथाविषे, तं कं पुरुषं स्तुमो यं विना क्षणमि न रमसे क्रीडिस । हृष्यसीति यावत् । तथा यं मृग-यसेऽन्विष्यसि कोऽसौ रणः सङ्काम एव मखो यज्ञः । त्वत्कर्तृकान्वेषणरूपस्वर्गफळकत्वात् । तस्य मुखे पुरतः प्राणान्विङ्गमे ददौ । अर्थाज्जन्मान्तरे । हे शशिमुखि चन्द्रान्नेन, यं वळादाळिङ्गसि स कः मुळ्ये शोभनप्रहाधिष्ठिते ळ्ये जात उत्पन्नः । हे मदनस्य नगरि राजधानि । अत्रैव मदनस्य वैभवात् । यं तु ध्यायसि तस्य कस्येषा त्वत्कर्तृकध्यानरूपा तपःश्रीः । तपःसंपत्तित्वर्थः । अत्र शशिमुखील्यनेन वळादाळिङ्गनस्य युक्तता व्यज्यते । शशिनाप्यङ्गीकृतशशापरिलागात् । नगरीत्वारोपेणानेकविषयकमदन्नाश्रयत्वस्चनम् । तस्या अनेकाश्रयस्वभावत्वात् । अत्र रतेरनेकविषयत्वादसाभासः । इस्युदाहरणचन्द्रिकाः

भावाभासो यथा—

'रीकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा सीरयोवनतरङ्गितविश्रमाङ्गा । तत्किं करोमि विद्धे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवास्युपायः ॥'

अत्र रतेर्व्यभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता। नायिकाया अननुरक्त-तया रतेरनुकृष्टत्वेन तद्यभिचारिणोऽपि तथात्वात्। एवमन्येऽप्युदाहार्याः।

भावशान्त्यादिरकम इत्यत्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह—

भावस्य शान्तिरुद्यः संधिः शबलता तथा ॥ १३ ॥

संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्त्रादः । शवलता तु कालभेदेन निरन्तरतयाः पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम् । न च भावस्य शवलतायाः शान्त्युद्याभ्यामविशेषः । शान्तेरुद्यस्य वा पुकैकस्यास्वादे तस्नेदृद्वयोपगमात् ।

तत्र भावस्य शान्तिर्यथा—

'तँस्याः सान्द्रविछेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।

करणस्य, पित्राद्यालम्बनतया रोद्रवीरयोः, वीरगतत्वेन भयानकस्य, यज्ञीयपञ्चन् साद्यालम्बनतया वीभत्सस्य, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनतयाद्भुतस्य, चाण्डालादिगतत्वेन शान्तस्य चाभासत्वमूद्यम्।

१. "राकेति । सीतामुद्दिस्य रावणोक्तिरियम् । सा सीता राकायामखण्डचन्द्रायां पूर्णिमायां यः सुधाकरश्चन्द्रस्तद्दन्मुखं यस्यास्तथाविधा । एवं तरले चन्नले आयते दीवें अक्षिणी यस्यास्तथाभूता । स्पेरमीषत्प्रकाशं यौवनम् । नवयौवनमिति यावत् । तेन त-रङ्गितास्तरङ्गवदुत्तरोत्तरारम्भशीला विभ्रमा येषु तथाविधान्यङ्गानि यस्याः सा तथाभू-तेति निदर्शनक्रमेण मुखादिगतप्रकर्षविभावनम् । तत्तसादुक्तसौन्दंशीतिशयेनान्पेक्ष्य-त्वारिक करोमि । तल्लाभायेति शेषः । तया सह मैत्री क्रियतां तत्राह—विधद इति । अत्रास्यां सीतायां मैत्रीं कथं केनोपायेन विदये करोमि । तदुपायोऽपि न प्रतिभाती-लर्थः । ननु सैव त्वां स्वीकुर्यात्तत्राह—तदिति । तया स्वीकृतिर्ममायमिति बुद्धिविष-यीकरणं तस्य व्यतिकरे संबन्धे उपायो हेतुः क इव । कः संभाव्यत इत्यर्थः । 'विभ्र-मास्या' इति पाठे तथाविथमास्यं यस्या इत्यर्थः । 'स्यात्' इति पाठे क उपायः स्यादि-लन्वयः । अत्र चिन्ताख्यव्यभिचारिभावस्याननुरक्तनायिकाविषयतया आभासत्वमिति भावाभासोदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ . 'विश्रमास्या' ख-ग . ३ . 'अत्र तुं ख. ४. 'तस्या इति । खण्डितायाः स्वनायिकायाः कोपतच्छान्तिवृत्तान्तं वयस्यं प्रति कथवतो धृष्टनायकस्येयसुक्तिः । तस्याः सपल्याः । अस्यातिशयात्रामानिर्देशः । सान्द्रं धनं श्रीखण्डादिविलेपनं यत्र तथाभूतस्य स्तनतटस्य समीपे समस्यानस्य तत्पर्यन्त-गामी अतएन प्रकृष्टो यः श्रेषः परीरम्भस्तेन या सुद्रा स्तनाकारं विलेपनमयं चिह्नं

इत्युक्ते क तिद्त्युदीर्थ सहसा तत्संप्रमाष्ट्रं मया साश्चिष्टा रमसेन सत्सुखवशात्तन्त्रा चै तिहस्मृतम् ॥' अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः । उदयो यथा—

'ऐकसिन्दायने विपक्षरमणीनामप्रहे सुग्धया सबो मानपरिप्रहारूपितया चाटूनि कुर्वन्नपि। आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूणीं स्थितस्तर्क्षणं मा भूत्सुस इवेत्यमन्दविष्ठतश्रीवं पुनर्वीक्षितः॥' अत्रीत्सुक्यस्योदयः।

संधिर्यथा—

'र्डेत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

शान्तावेवेखनेन तद्गम्यहर्षादिव्यवच्छेदः ।

ोनाङ्कितं चिह्नितम् । तदीयत्वेन ज्ञापितमित्यर्थः । वक्षश्चरणयोरानतेः प्रणामस्य यो व्य-तिकरः संवन्यः पौनःपुन्यं वा तद्याजेन च्छलेन किं किमिति गोपाय्यते आच्छा-यत इत्यर्थान्नायिकयोक्ते सित मया क तन्मुद्राङ्कनमित्युदीयोक्त्वा तन्मुद्राङ्कनं संप्रमाष्टुं विलोपयितुं सा सहसा अप्रसावैव रभसेन त्वरया आश्चिष्टा आलिङ्गिता । तत्सुखव-शादालिङ्गनानन्दपारवश्यात्तन्व्या तन्मुद्राङ्कितत्वं विस्मृतं चेत्यन्वयः । चकारेणालि-ङ्गनास्मृत्योरेककालता बोत्यते । अत्र कोपाख्यस्य व्यभिचारिभावस्य शान्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'अपि' ग. २. 'एकसिन्निति । अमरककवेरुक्तिः । एकसिन्द्रयने राव्यायां विप्क्षम्ता रमणी सपत्ती तस्या नामग्रहे ग्रहणे अर्थान्नायकेन क्वते सित सबस्तत्कालमेव कोपेन पराब्धुखं यथा स्यात्तथा ग्लपितया खिन्नया मुग्ध्या स्वस्याधैर्यमजानन्त्या कथाचिन्नाट्वी प्रियमाषणानि कुर्वन्निपित्रयम आवेगात्कोपसंश्रमादवधीरितोऽवज्ञातस्तूण्णीमा-लापरिहतः स्थितः प्रसादज्ञानायाविहतो न तु निदितः । तत्क्षणं तूण्णीं स्थितिसमये सुप्त इव प्रार्थनापराद्धाक्षो मा भृदित्यौत्सुक्येनामन्दमतिश्चितं विलता वक्षीकृता ग्रीवा यत्र तद्यथा स्यात्तथा पुनर्वाक्षितो वीक्षणानन्तरं वीक्षितः । वारंवारमित्यर्थः । 'आवेश्वात' इति पाठे को-पावेशादित्यर्थः । 'तत्क्षणात' इति पाठे तूर्णीभावक्षणानन्तरमेवेत्यर्थः । त्यत्क्षणात' खन्मा । तत्क्षणं प्राप्येति तदर्थः । अत्रौत्सुक्यस्योदयः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'तत्क्षणात' खन्मा ४. 'उत्तिक्तस्यिते । सीतामालिङ्गतस्तद्भावयतो वा रामस्य भागवागमे परामश्रीऽयम् । तपश्च पराक्रमश्च तयोनिधेः स्थानभूतस्य । धर्मयुद्धोभयवीरस्येत्यर्थः । अत एवोत्तिक्तस्य स्थातस्य द्वसस्य वा । अर्थात्पर्श्चरामस्याभ्यागमादागमनादेकत एकस्यांदिशि सतः परशुरामस्य सङ्गे या प्रयता प्रेम च, वीरस्य रमसो हर्षस्तस्योत्काल छद्देकः । वीरोचितकौतु-कोद्रेक इत्यर्थः । स च एतौ द्वाविष मां कर्षत आकर्षयतः । अत्र चकारद्वयं द्वयोस्तुल्यप्रा-कोद्रेक इत्यर्थः । अन्यतोऽन्वस्यां दिशि एकोऽनुभूयमानो भावनोपनीतो वा वैदेहीपरिर-

सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कैषेतः । वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चेतन्यमामीलय-न्नानन्दी हरिचन्द्रनेन्दुशिशिरिचिंग्घो रुणद्भन्यतः ॥' अत्र पूर्वार्घे संश्रमात्मक आवेगः । उत्तरार्घे हर्षः । अनयोस्तुँत्यमेवास्त्रादः । जवलता यथा—

'क्रांकार्य शशलक्ष्मणः क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपक्रमणः क्रुतिधयः स्वप्नेऽिष सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खल्ल युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥' अत्र क्रांकार्यमित्यादौ वितर्कः, भूयोऽपीत्यौत्सुन्यम्, दोषाणामिति मतिः, कोपेऽपीति स्मृतिः, किं वक्ष्यन्तीति शङ्का, स्वप्नेऽपीति दैन्यम्, चेतःस्वास्थ्य-मिति धतिः, कः खिवति चिन्ता स्फुटं पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रतीयमाना शबलता-चमत्कारभूमिः।

पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वेषां मतिशङ्काष्ट्रतिपर्यन्तानां शान्तिसंचारिणां सर्वेषासुपमर्देन

म्मश्च । विदेहो जनकः । स एव विगतदेहः कामस्तस्य पुत्री । विजये सहायत्वात् । तस्या पिरम्म आरुषश्च मां रुणि । मुनिपार्श्वगमने प्रतिवश्चातीत्वर्थः । चकारः पूर्वोक्ताभ्यां नुल्यत्वस्य नुल्यकालत्वस्य च संधिरूपस्य स्त्वनाय । एकस्य पिरम्भस्य सत्सङ्गप्रेमोत्सा-हाभ्यां नुल्यत्वसंपादकं विशेषणमाह—मुहुरित्यादि । मुहुर्वारंवारं चैतन्यं ज्ञानमामीलय-न्विषयान्तरात्वावर्तयन् हरिचन्दनं चन्दनभेदः इन्दुश्चन्द्श्च तद्वच्छिशिरः शीतल्श्वासौ क्षिन्यः प्रेमसंविलतः । अतप्यव रुणदीति युक्तम् । क्षिन्येन युद्धे निवर्तनात् । 'स्पर्शः' इति पाठे तथाविधः स्पर्शो यत्रेत्वर्थः । अत एवानन्दी आनन्दजनकः । अत्र मुनावत्यादर-णीयत्वज्ञानजन्यत्वराविशेषः पूर्वार्थगम्यः, हर्षस्तूत्तरार्थगम्य इति तथोस्तुल्यकालत्वात्संिधः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

१. 'क्षंति' ख. २. 'स्पर्शों' ख. ३. 'तुल्यकालं' ख. ४. 'क्केति । शुक्रकन्यां देव-यानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः । अकार्य बाह्मणकन्यायामासक्तिरूपं क, राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यस्य चन्द्रस्य कुलं च क । क्षद्रयेन सहानवस्थानप्रतिपादनेनात्यन्तानौचित्यं प्रका-रयते । भूयोऽपीत्युक्तवितकोंपमदेनौत्युक्यम् । अपिना असंभावनौत्कटता स्च्यते । नो-ऽस्माकं श्वतं शास्त्रश्रवणं दोषाणां प्रमादावेशादीनां प्रश्नमायात्यन्तिकनाशायेति मत्योत्युक्य-बाधः । अह्ये आश्चर्यम् । कोपेऽपि मुखं अर्थात्तस्याः कान्तं कमनीयमिति मतिवाधेन सर-णम् । अपगतं कत्मषं दुश्चरितं येभ्यस्तादृशाः कृते महात्मिराचिरते सुचरिते धीर्येषां ते तथाभूताः सत्पुरुषाः किं वक्ष्यन्तीति निन्दाशङ्कया पूर्वोपमर्दः । स्वप्नेऽप्यश्रुतादृष्टघटकेऽपि सा दुर्कमेत्यनेनाभिमताप्राप्तिप्रयुक्तदैन्येनाशङ्कातिरस्कारः । हे चेतः, स्वास्थ्यमुपेहि उपग-च्छेत्यनेन धेर्य पूर्वस्थाद्वलवत् । कः खल्ज धन्यः, नाह्मिव मन्दभाग्यो युवा तरुणोऽधरं धास्यति पास्यतीति चिन्ता सर्वोपमदिकेति शृङ्कारे विश्रान्तिरत्यवधेयम् । अत्र भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनावस्थितिरूपा शबलता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ननु भावस्य शान्त्यादिविस्थितिरिप प्रकारः संभवत्येव तत्कथं नोक्त इति चेत्, न। भावोक्त्येव तहुक्तेः। भावस्थितेर्भावाभिन्नत्वात्।

ननु व्यभिचारिस्थले नियमतो मुख्यस्य रसस्यावस्थानं तत्कथं भावोदाह-इषमेतत् कथं वा भावध्वनित्वम् । रसाङ्गत्वेन तेषां गुणीभावादिस्रत आह—

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्तुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्याद्यः । कदाचन यदा त एवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते । विवहन-प्रवृत्तराजानुगम्यमानभृत्यवत् ।

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गयभेदं विचार्यं संलक्ष्यक्रमव्यङ्गयप्रभेदानाह—

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमन्यक्र्यस्थितिस्तु यः ॥ १४ ॥ शब्दार्थोभयशक्त्युत्यस्त्रिघा स कथितो ध्वनिः ।

घण्टायां हत्यमानायां मुख्यशब्दानन्तरं यथा क्षोदीयानपरोऽनुरणनरूपः शब्दः प्रतीयते तद्वत्संळक्ष्यक्रमा व्यङ्गय्य स्थितियंत्र सः। शब्द्रश्रार्थक्षोभयं चेति द्वन्द्वः। तेन शब्दशक्तिम्ळव्यङ्गः, अर्थशक्तिम्ळव्यङ्गः, उभयशक्ति-म्ळव्यङ्गश्रेति त्रिधेत्यर्थः। शब्दशक्तिम्ळत्वं चैतदेव यत्तेनैव शब्देन तद्र्यं-प्रतीतिः, नतु पर्यायान्तरेणापि। प्तद्वैपरीत्यं चार्थशक्तिम्ळत्वम्। न त्वभि-धया तत्प्रतीतिरिति। एतेन "अभिधाया यत्र न नियमनं तत्रैप भेदो द्रष्टव्यः। तिश्चयमने तु नाभिधाम्ळत्वम्, किंतु व्यञ्जनाम्ळत्वमेव 'मदात्मनः-' इति-वज्ञवेत्" इति यत्केनचिदुक्तं तन्नादेयम् । 'भद्रात्मनः-' इत्यादेरप्येतन्नेद्व-त्वेनेष्टत्वात् । अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्तेः। किंच प्रथमोदाहरणे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन, द्वितीये भवानित्यनेन, तृतीयेऽसी-त्यनेन, प्रकरणस्थाभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात्तेषामुदाहरणत्वं विरुध्येत। तसाच्योक्तमेव न्याय्यम्।

प्रतीयमाना चिन्ता शबलतायाश्रमत्कारस्य भूमिः । विश्रान्तिस्थानमिल्यर्थः । एवं-विधचिन्तया च श्रङ्कारप्रकर्षः शत्रुविजयेन राज्यस्येव भवति ।

त एवाङ्गित्वेनित । अत्रेदं बोध्यम् । अभिव्यक्तिस्थायिभावोद्रेके रसध्वनिव्यपदेशः । खानुभवाभिव्यक्तव्यभिचारिभावोद्रेके च भावादिध्वनिव्यपदेशः । एतदन्यव्यङ्ग्यविभावानुभावोद्रेके वस्तुष्विनिरिखलंकारध्विनिरिति वा व्यपदेश इति । तद्व-दिति । अनुरणनसद्दशी संलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्थितिर्थत्र स इति समासः । कमस्तव-र्थाद्यङ्गकेन सहेति ज्ञेयम् । केचित्तु—'उह्यास्येखादौ यत्र प्रकरणादिकमभिधाविन्यामकं नास्ति तत्राभिधयैवेन्द्रादिबोधे सति तेन सहोपमालंकारादेर्ध्विनः शब्दशक्ति-रूपाभिधामूलः । यत्र तु तन्नियमनं तत्र तन्मूललं न संभवति । 'यथा मद्रात्मन इखादौ' इति वदन्ति तद्द्ययति—एतेनेति । शब्दशक्ति। उद्यादौ स्ति वदन्ति तद्द्ययति—एतेनेति । शब्दशक्ति। उद्यादौ स्वादौ स्वि वदन्ति तद्द्ययति—एतेनेति । तदुदाहरणासंगतिरिखाह—किन्वेति ।

तेषु मध्ये— अर्लंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ १५ ॥ प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्धवो द्विधा ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्गयो द्विधा । अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशादित्यर्थः । तत्राचो यथा—

> 'उँह्यास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोजिंतगर्जितेन । निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैखिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥'

कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः स एव महद्म्बु धाराजलं वहतीति महा-म्बुवाहः । यद्वा मह उत्सवः स एवाम्बु तद्वाहः । गर्जितं सिंहनादः । अत्र करवालमुखास्य एतावन्मात्रे वक्तव्ये यदेतादशशब्दप्रयोगस्त्रस्यासंबद्धार्थकता मा प्रसज्यतामित्यप्राकरणिकैरिन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादी-नामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः । से च शब्दशक्तिः

भवच्छब्दस्य संबोध्यवाचित्वादप्रकृतस्य च संबोध्यत्वायोगात्प्रकृतत्वम् । एवमसीत्यपि युष्मयोगापेक्षमिति प्रकृतत्वगमकमित्यर्थः ।

प्रधानत्वेनेत्यस्यानुभासत इत्यनेनान्वयं दर्शयति प्राधान्येनेति । धाराजलन्वाहकत्वोक्तौ धाराजलैरित्यस्य वैयर्थ्यभाशङ्क्याह यद्वेति । उत्सवो वैरिजयरूपः । स एवाम्बु तद्वित्ररन्तरं प्रवृत्तिशीलः तस्य धारक इत्यर्थः । उपमालंकार इति । प्राधान्येनेति शेषः । नच समासोक्तिवदुपमायाः प्रकृतोपस्कारकत्या अपराङ्गत्वरूप-गुणीभृतत्यङ्क्यत्वापत्तिः । तत्र व्यङ्क्यस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्येन प्रतीतौ चम-

१. 'अत्र वाच्यपक्षे येन प्रकृतेन देवेन नृपेण जरठं कठोरमूर्जितं वलवद्गर्जितं सिंहनादो यस्य तथाविथेन कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः खङ्गस्तत्र यन्महृदम्बु धाराजलं तस्य वाहः प्रवाहः प्रसरणमुङास्य तीक्ष्णीकृत्य धाराजलेः खङ्गकान्त्या । खङ्गरलादिकान्तौ पानीयादिपदप्रयोगात् । रिपूणां शत्रूणां त्रिजगति त्रिभुवने ज्वलितो विख्यातः सकल एव प्रतापः शौर्यख्यातिरूपो रणे निर्वापितः । विलोपित इत्यर्थः । महदम्बु धाराजलम् , मह उत्सव एवाम्बु वा वहतीति तथा कालकरवालः कृष्णायसखङ्गश्चासौ स चेति कर्मधारयः । तमुङास्य निपातनायोद्यम्येत्यथां वा । व्यङ्गयपक्षे तु येन देवेन मेघाधिपतिनेन्द्रेण कालकरं कृष्णरिंम वालं नवीनम् । ववयोरभेदात् । महाम्बुवाहं मेधमुङास्य प्रकाश्य रणे तेजो-विषयजलकोलाहले सति धाराकृतिभिर्जलेखिभुवने रिपूणामर्थाज्ञलशत्रूणां तेजसां सकलः प्रकृष्टस्ताप औष्यं निर्वापितः शमितः । कीदृशेन देवेन । जठरोजिंतगजिंतेन । तत्प्रयोज्यमेघगजितस्येव तदीयत्वात् । उपलक्षणार्थकतृतीयाङ्गीकारेण गजितेनीपलक्षितं मेधमुङा-स्येति वार्थः । एतच्छब्दशक्तिमूलालंकारथ्वनेरुदाहरणम् । एवमिप्रमोदाहरणत्रयमिप ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. दिः स्व एव'कः

मूँलः । पर्यायान्तरेण भूपादिना तैद्धोंपस्थितो तद्मतीतेः । एवसग्रेऽप्यूह्मम् । एवमलंकारान्तराण्यपि । यथा—

'तिग्मैरुचिरप्रतापो विश्वरिनशाकृद्विभो मधुरलीलः । मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाप्रणीर्विभाति भवान् ॥' अत्र तिग्मरुचिः, अप्रतापः, एवं क्रमेणैकैकपदस्य द्विपद्त्वे विरोधाभासः । पदाभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—

> 'अँमितः समितः प्राप्तैरुक्वर्षेर्हर्षद् प्रभो । अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥'

नजु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्गात्वमेव नेत्युच्यते तिःकयती सीमा। अपि-शब्दादेविरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वं तद्भावे व्यङ्गात्वमिति।

> 'निर्हेपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते। जगिचत्रं नमस्तसै कलाश्चाच्याय सूलिने॥'

त्कृत्यभावेन गुणीभावेऽप्यत्रोपमायाः प्राधान्यसंभवेन गुणत्वानङ्गीकारात् । एवम-प्येकपदोपस्थितयोरभेदाध्यवसायादूपकध्वनिरेव युक्त इति चेत्, न । तथाविधाभे-दम्रहस्यापि चमत्कारातिशयानाधायकत्वात् । प्रधानीभूतेतराङ्गतया हि कचित्तद-ङ्गीकारः । प्रसिद्धसाददयमूळकतदङ्गीकारे तु प्रथमोपस्थितत्वादुपमाया एव कल्प-नमुचितमिति संक्षेपः ।

 ^{&#}x27;मूलो व्यक्तः' ग. २. 'तदुपस्थितौ' ख. ३ 'तिरमेति । हे विभो प्रभोः भवान्विमाति शोभत इत्यन्वयः। कीदृशः । तिग्मस्तीक्ष्णश्चासौ रुचिरो मनोज्ञः शबुमित्रपक्षयोः प्रतापो यस्य सः । विधुराणां शत्रृणां निद्योव निद्या मरणं करोतीति । तथा मधरा मनोज्ञा ठीला चेष्टा यस्य सः। मतिः शास्त्रतस्वज्ञानं मानश्चित्तसमुन्नतिस्तयो-स्तत्वेन सारेण वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः । प्रतिपदं पक्षाणां सहायानामयणीरमेसरः । अत्र तिरमरुचिः स्योंऽप्रतापोऽनुष्णः । विधुश्चन्द्रो न निदाक्तदात्रिकर्ता । मधुर्वसन्तोऽलीलः कीडाशून्यः । मतिमान्प्रशस्तबुद्धिरतत्त्वेऽवस्तुभूते वृत्तिव्यंवसायो यस्य स तादृशः। प्रतिपत्तिथिरपक्षाप्रणीः पक्षादिभृता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । द्वितीयार्थस्याप्रकृतत्वात । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ४. 'अमित इति । हर्ष शत्रुमित्रयोर्धति खण्डयति ददाति चेति तथाभूत हे प्रभो, त्वं समितः सङ्घामात्प्राप्तेरुत्कवेरिमितोऽपरिच्छिन्नः । असतां खलानामहितो दण्डकृत् । अतएव साधुभिरुत्कृष्टैर्यशोभिः सहितो युक्तोऽसीत्यन्वयः। साध्विति क्रियाविशेषणं वा । यदा अमित इति पञ्चम्यन्तं सङ्कामविशेषणम् । जल्कवें हैं वेदेति चान्वय: । अत्र मितं मानं तद्रहितस्तत्सहितश्च । तथा हितशून्यो हितसहितश्चेति विरोधो व्यक्तः । अप्रकृतत्वादिति ।' इत्युदाहरणचिन्द्रिकाः ५. भिरुपादानेति । तसौ श्रू लिने महादेवाय नम इलन्वयः । कीट्याय । निर्गत उपादानसंभार उपकरणसंपत्तिर्यत्र तद्यथा स्यात्तथा। अभित्तावनाधारे । शू.य इति यावत् । चित्रं नानाकारं जगत्तन्वते विस्तारयते । यद्यप्युपादानसंभारं विना न सृष्टिसं-

चित्रं नानाकारमालेख्यं च । कला चन्द्रस्य षोडशो भागः कौशलं च । अत्रोपादानैर्भित्तावालेख्यकारिभ्यः कलावच्यः श्रुलिनो व्यतिरेको व्यङ्गयः । तस्य चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमुलता ।

नन्दाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यम्, न वा । आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम् । अन्यानलंकरणात् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यङ्ग्यस्याप्रधान्या-दिति चेत्, न । पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलंकारव्यपदेशात् । यथा बाह्यणपूर्वबौद्धसंन्यासिनि बाह्यणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलंकार-ध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न । अलंकारपदेन तद्योग्यताया विवक्षितत्वात् । न चेवं रसादिध्वनावप्यलंकारध्वनित्वप्रसङ्गः । संलक्ष्यक्रमस्येव तादशस्य तथा-भिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्रधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयेव, नतु रसापेक्षयापि । तद्येक्षया सर्वत्र गुणीभावात् । तथा चोपमादीनां रसाङ्ग-तयालंकारस्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोषलेशावकाशः ।

वस्तुमात्रं यथा---

'पैन्थिअ ण एत्थ सत्थरमस्थि मणं पत्थरत्थले गामे।

नचु द्वितीयार्थस्य प्रकृतत्वेन विरोधस्य व्यङ्गयत्वे सर्वत्रेव तदापत्तिरिति न कापि तस्य वाच्यता स्यादिस्याशयेन शङ्कते—निन्यति । सीमा मर्यादा । कियत्युक्ते वाच्यता कियति चोक्ते व्यङ्गयतेति व्यवस्थेत्यर्थः । अपीति । योतकत्वे स्फुटाप्रतीते-र्वाच्यायमानतया वाच्यत्वमेव व्यवहियते, अन्यथा तु व्यङ्गयतेस्यः । पूर्वे वाच्यत्तादशायम् । अलंकारपदेनालंकारध्वनिशब्दगतेन । योग्यताया इति । अलंकारपातीयस्पाया इति । अलंकारपातीयस्थिः ।

पन्थिअ ण एत्थेति । 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले प्रामे।

भवस्तथाप्युपकरणसंपत्तेरिप भगविद्च्छायत्तत्वेन तत्पारवश्याभावे तिन्नरपेक्षत्वमुपचितितं वोध्यम् । एवं कलया चन्द्रपोडशांशरूपया श्राच्यायेति प्रकृतोऽर्थः । व्यक्षनया तु चित्रक-लाशब्दाभ्यामालेख्यतत्प्रावीण्योपस्थित्या मपीत्लिकाद्युपादानौभित्तावालेख्यकारादिभ्यः । कलावद्भय जल्कर्षः प्रतीयते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'पथिअ' क-गः "स्वयंदूती 'द्रथथें: पदै: पिशुनयेच रहस्ववसु' इति कामशास्त्रस्थितिमनुसूख पथिकमाद्द—पन्थिअ इति । हे पथिक, प्रस्तराणां पाषाणानां
स्थलेऽत्रासिन्धामे मनागल्पमपि स्रस्तरं कटाद्यास्तरणं नास्तीत्यन्वयः । पाषाणवाहुल्येन
तृणवुर्लभतास्त्रनम् । तत्तस्याच्छ्यनसामध्यभावात्कारणादुन्नतं पयोधरं मेघं प्रक्ष्य
तत्प्रतिवन्धाद्यदि वससि तदा वसेत्यापाततोऽभिप्रायः। व्यङ्ग्यार्थस्तु—प्रस्तराणां मूर्खाणां
स्थानेऽत्र धामे सत्थरं कामशास्त्रं मनागपि नास्ति । तत्थेङ्गिताभिज्ञविरहादुन्नतं स्तर्न
प्रेक्ष्य मेषं चोदीपकं यद्यप्रभोगक्षमोऽसि तदा आस्वेति । प्रस्तरस्थले इत्यनेन शय्यापेक्षापि

उण्णअपओहरं पेक्लिंजण जद्द वससि ता वससु ॥' अत्र यद्यपमोगक्षमोऽसि तदा आस्वेति व्यज्यते । तच पओहरेति शब्द-शक्तिमृष्ठमिति ।

तथा--

'शैनिरशनिश्च तसुचैनिंहन्ति कुण्यसि नरेन्द्र यसौ त्वम् । यसौ प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥'

अत्र प्रथमार्धे शनिरशनिश्चेत्यनेन विरुद्धाविष त्वद्मुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु ध्वन्यते, नतु विरोधालंकारः । शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधि-करण्याभावात् । विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः । द्वितीयार्धे तु नोदाहरणम् । तत्र चशब्दस्याप्यर्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात् । समुच्चयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव व्यक्ष्यत्वादिति ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपं व्यङ्गं विभजते—

अर्थशक्त्युद्धवोऽप्यथों व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ १६ ॥ प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा । वस्तु वालंकृतिर्वेति पङ्गेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ १७ ॥ वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ द्वाद्यात्मकः ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस॥' इति । विरुद्धावपीति । नत्रो विरो-ध्यर्थकतया अञ्चानिरित्यनेन ज्ञानिविरुद्धार्थबोधादिति भावः । सामानाधिकर-ण्येति । परस्परानन्वयेनैकधर्मिबोधकत्वाभावात् । यथा ज्ञानिरिति वाक्य इत्यर्थः । अर्थराक्त्युद्भव इति । अर्थज्ञक्त्युद्भवोऽप्यर्थाद्भनिद्वीद्भात्मकः । द्वाद्यमेद इत्यन्वयः । कथम् । यथेन हेतुना व्यज्ञकोऽर्थः स्ततःसंभवी कवेस्तेनोन्भितस्य निवद्धस्य वा प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वस्तुरूपोऽरुंकाररूपो वेति षड्भेदः । असौ

नास्तीति ध्वन्यते । एतच्छब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुदाइरणम् । एवमनन्तरमपि । अत्र सर्वत्र शब्दशक्तिमूलस्वं परिवृत्त्यसहनानार्थशब्दप्रयोगादवसेयम् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'पेक्क्खिअ' क. २. 'श्रानिरिति । हे नरेन्द्र, यसै त्वं कुप्यसि तं श्रानिर्महोऽश्रानिर्वत्रं हो हैरितश्येन निहन्ति। यत्र पुनः प्रसीदिसि । पुनःशब्दस्त्वर्थे । यत्पुरुपविषये त्वित्यर्थः । स पुरुष उदारो दाता महान्वा अनुगता दारा यस्य प्रवासायमावात् स तथाभृतश्च भातीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्थेऽशनिपदाद्विरुद्धार्थकनन्समिन्याहारेणाप्रकृतस्य शनिविरुद्धार्थ-स्यावगतौ विरुद्धावि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तुध्विनः । न तृत्तरार्थेऽपि । नेत्रककार्यकरणाप्रतितेः । किं तृदारः अनुदारस्तद्भिनः श्रयेवं विरोधारुकतस्य प्यक्तिरेव । चका-रस्य समुच्चयार्थत्वात् । अप्यर्थत्वे तु विरोधस्य वाच्यतैवेति । न च पूर्वार्थेऽपि विरोधस्य व्यक्त्यत्वान्यत्वयोरन्यतराशङ्का । एकथमिंगतत्वेन विरुद्धनिर्देश एव तत्स्वीकारात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

स्वतःसंभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः। अपि तु बहिरप्योचित्येन संभाव्यमानः। प्रोढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसन्नपि वकुप्रतिभामात्रेण तथा निर्मितः। अयमर्थः—व्यञ्जकोऽर्थिस्वधा। स्वतःसंभवी, कविप्रौढोक्तिमात्र-सिद्धः, कविनिबद्धनायकादिवकुप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च। स त्रिविधोऽपि वस्तु-मात्रमलंक्वतिर्वेति षड्विधो व्यञ्जकः। षण्णां व्यङ्ग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वालंक्वति-वैति द्वादश भेदा भवन्ति।

तत्र स्वतःसंभविन्यर्थभेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—
'अलसिरोमणियुत्ताणमग्गिमो पुत्ति भणसिद्धिमओ ।
इअ भेणिएण णअङ्गी पर्फुल्लविलोअणाजाआ॥'

अल्रसत्वेनान्यत्र गन्तुमनिच्छुः । धूर्तत्वेन रतेष्वनादतगुणः । धनसमृद्धि-मत्तया कृपण इति निर्धार्थे यत्प्रफुझनयनत्वं वस्तु तेनान्यासामनाकर्षणीय इति ममैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते ।

वस्तुनालंकारस्य यथा--

'बैन्यासि या कथयति प्रियसंगमेऽपि विस्रव्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु।

वसुमात्रमथवालंकारं व्यनक्ति । तेन हेतुना मणिला प्रौढोक्ला निष्पनं किल्पतं शरीरं खरूपं यस्य स इल्प्यंः । औचिल्पेन योग्यतया । अलसिति । 'अलसिश-रोमणिर्धूर्तानामप्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः । इति भणितेन नताङ्गी प्रोत्फुल्लिको-

 अलसिरोमणी ग. 'पतिंवरां प्रति धात्र्याः प्ररोचनोक्तिः पूर्वार्थम् । उत्तरार्थं तु कवेः । प्रकरणाच्चायमित्यध्याहारः । हे पुत्रि, अयं वरोऽल्सानां निरुवोगानां शिरोमणिः श्रेष्ठः धूर्तानामधिमोऽयगण्यः धनसमृद्धिमयो धनसमृद्धिप्रचुरः इति भणितेन भाष-णेन नताङ्गी काचित्कुमारी प्रफुल्ले हर्षविकसिते विलोचने यस्यास्तादृशी जातेलन्वयः । अत्रालसत्वेन नायिकान्तरागमनं धृर्तत्वेन रतेष्वनादृतगुणत्वं धनिकत्वेन क्रुपणतया अदातृत्वं च सचितं सदन्यासामनाकर्षणीयो ममैवोपभोग्य इति नाथिकायां व्यनक्ति। तादृशं च कुमार्या ज्ञानं प्रफुलनयनत्वेन वस्तुना स्वहेतुहर्षन्यक्षनद्वारेण तत्कारणी-भूतं सामाजिकेषु व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'जम्पिएण' ख. ३. 'धन्यासीति । रसकथापरासु सखीषु मध्ये रतिकालीनं स्वप्रियालापं कथितवर्ती कांत्रिल्लहसन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे सखि, या त्वं रतान्तरेषु रतमध्येषु प्रियेण संगमेऽपि सुरतयोगेऽपि विस्नन्धं विश्वासयुक्तम् । निः शङ्कमिति यावत् । चाटुकानां प्रियवा-क्यानां शतानि कथयसि सा त्वं धन्यासीति सोहण्ठम् । हे सख्यः, प्रियेण नीवीं वस्त्रयन्थि प्रति करे प्रणिहिते नीव्यां करोऽपीयतच्य इति प्रणिधानस्य संकल्पस्य विषयीकृते सति न त्विपते । अवाचकत्वापत्तेः । यदि किंचिदिप सरामि तदा शपामि शपथं करोमी-त्यन्वयः । यद्यपि 'शपथे शपेः' इत्यनुशासनादात्मनेपद्मुचितं तथाप्यङ्गस्पर्शपूर्वेकामिथ्या 🚬 त्वनिरासस्य मुख्यशपथस्यात्राविवक्षितत्वान्न दोषः । प्रियसंगमेष्वालापादिव । तत्राणि

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि सारामि ॥'

अत्र वाच्येन वस्तुना त्वमधन्या, अहं तु धन्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते। ननु व्यक्षको धन्यासीति त्वत्पदार्थस्य व्यतिरेकालंकार एव। तत्कथं वस्तुव्यक्षकोदाहरणमेतदिति चेत्, न। संबोध्यव्यतिरेकस्तावन्न वाच्यः। आत्मिन कथनाभावस्याशाब्दत्वात्। व्यक्ष्यस्तु यद्यपि भवस्येव, तथापि तमन-पेक्ष्येव वाच्येन वस्तुमात्रेण यथोक्तव्यतिरेकव्यक्षनादिति।

अलंकारेण वस्तुनो यथा-

'देपीन्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-संक्रान्तिनिम्नधनकोणितकोणकोचिः।

चना जाता ॥' प्रियकरस्पर्शमात्रेण विगलितवेद्यान्तरतया स्मरणाभावेन चाह—धन्येतीति । व्यतिरेकप्रतीतिसिद्धौ न व्यक्त्यस्य त्वत्पदार्थव्यतिरेकस्य प्रतीक्षे-द्य्याः । आत्मनीति । अहं न कथयामि त्वं तु कथयसीति व्यतिरेकशरीरम् । तत्राहं न कथयामीत्यंशस्य वाच्यत्वाद्यक्त्य एव संबोध्याया व्यतिरेक इत्यर्थः । अस्तु तस्यैव व्यक्तकत्वमत आह—तमनपेश्येवेति । कथनेन हि विषयान्तरव्या-

रतमध्येषु न पुनरादावन्ते वेति वार्थः । यदि किंचिदिष सरामीति वाक्यमध्ये सख्यः शपामीत्सस्य प्रवेशाद्गमित्तत्वं प्रकृते गुण एव । विविक्षितार्थस्य सत्यप्रत्यायनात् । सोङ्घण्ठो-क्तावेकस्या एव सौभाग्यगर्वितायाः संबोध्यत्वाद्धन्यासीत्येकवचनम् । स्वोत्कर्भस्चने तु बह्वीनां तथात्वात्सख्य इति बहुवचनमिति नासंगतिः । अत्र च रतकालेऽिष विषयान्तरवेदनेन रागस्य कृत्रिमतामावेदयता चाटुकथनेन त्वमधन्येति ध्वन्यते । अन्तरापिशब्दास्या-मत्यन्तानौचित्यप्रकाशनद्वारा तदितशयः । एवंच बहुवचनस्य प्रतिरतिसमयं तथाभावस्य-चनद्वारा तद्यात्रक्षात्रानद्वारा तद्वतिशयः । एवंच बहुवचनस्य प्रतिरतिसमयं तथाभावस्य-चनद्वारा तद्यात्रक्षात्रनद्वारा वहतिशयः । एवंच बहुवचनस्य प्रतिरतिसमयं तथाभावस्य-चनद्वारा तद्यात्रक्षात्रकान्यत्वा अक्वित्रमरागातिशयं स्चयताहं धन्येति व्यज्यते । इत्थं चोभयसंवल्नेन व्यतिरेकालंकारलाभ इति बोध्यम् । अतः स्वतः संभविना वस्तुना-लंकारध्वनिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'दर्पान्धेति । यस्य राज्ञः करे कृपाणः खङ्गो युधि युद्धे वीरैः कालीकटाक्ष इव व्यलोकि दृष्टः । कीट्टशः । दर्पेण मदेनान्धस्य गन्धगजस्य 'यस्य गन्धं समाधाय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं विद्यात्रृपतिविजयावहम् ॥' इत्युक्तलक्षणस्य कुम्म एव विशालतया तन्मध्यमाग एव कपाटं तस्य कूटेऽप्रभागे या संक्रान्तिः प्रवेशस्तस्य निघ्नमधीनं तेन वा निघ्नं दृढसंबद्धं घनं निविडं यच्छोणितं तेन शोणा रक्ता शोचिदींप्तियंस्य तादृशः । कटाक्षः कीट्टशः । कोपेन कषाया लोहिता क्रान्तिर्यस्य तथाभूतः । स्त्रतः सम्यावगमानन्तरमुपमानगतं सकलेत्यादि वस्तु व्यक्तीभवति । तेन स्तरः संमविनोपमालंकारेण वस्तुध्वनिः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः रः 'रोचिः' खः

वीरेंब्येंलोकि युघि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करें कृपाणः ॥'

अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणो व्यलोकीत्युपमा । न पुनरुप्रेक्षा । संभावना-विरहात् । तया च सकलरिपुक्षयः क्षणान्करिष्यत इति वस्तु प्रकाश्यते ।

अलंकारेणालंकृतेर्यथा—

'गाढकान्तद्शनक्षतव्यथासंकटाद्रिवधूजनस्य यः। ओष्टविदुमद्लान्यमोचयज्ञिदंशन्युघि रुपा निजाधरम्॥'

अत्र निजाधरदशनवैरिवधूजनोष्टदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वा-पर्यभावलक्षणया अतिशयोक्त्या अलंकारेण दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापा-दिता इति 'समुच्चयोऽसौ स त्वन्यो युगपद्या गुणिकया' इत्युक्तलक्षणः समु-च्चयालंकारो द्योत्यते । एप एव च तुत्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या तुत्ययोगितेति कैश्चिदुच्यते । मम क्षत्याप्यन्यस्य क्षतिनिवतितामिति बुद्देश्त्येक्षणादुत्येक्षाप्यत्र व्यङ्ग्या । एषु व्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसंभवी ।

सङ्गसूचनेन रागानुत्कटत्वद्योतनाद्धन्यत्वं व्यञ्यते । संभावनाविरहादिति ।
संभावनाया अविविक्षितत्वादिखर्थः । तिद्विक्षायां हि—'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफाळवद्धाश्चिन्तराः शिरःस्थितम् ।' इतिवदुत्प्रेक्षा विधेयतया प्रतिपाद्या स्यात् ।
नतु विलोकनकमीविशेषणतया सिद्धविद्यर्थः । व्यलोकीखस्यैवोत्प्रेक्षार्थत्वे तिववशद्वानर्थक्यमिति भावः । यत्तु संभावनायामनुगत्धर्मस्यैव प्रयोजकत्वम्, न विम्बप्रतिविम्बभावापन्नस्येति, तद्युक्तम् । 'आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना
तरुणार्करागम् । सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पत्नविनी छतेव ॥' इत्यादी
विम्वप्रतिविम्बभावापन्नस्याप्युत्प्रेक्षोपपादकतया चित्रमीमांसायामुदाहरणात् । नद्यत्रोपमा । संचारिणीति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यूह्यम् । अतिशयोक्तयेति ।
युत्तौ च विरोधगर्भत्वादियमेव विरोधपदेनोक्तत्याश्चयः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा
एकधर्मान्वयरूपायास्तुत्ययोगिताया असंभवात्समुचय एवोक्तव्युत्पत्त्या कैश्चित्तुत्ययोगितापदेन व्यवहृत इति वृत्तिकृतापि निर्दिष्टमित्याह—एष एव चेति ।
वस्तुतिस्वदमयुक्तम् । उक्तातिशयोक्तः प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन स्रतः संभविव्यक्षकार्थोः

१. 'गांढेति । यो राजा युधि युद्धे रुषा क्रोधेन निजाधरं स्वाधरोष्ठं निर्दशन्सन्नरीणां शत्रृणां वध्रुजनस्य स्त्रीजनस्यौष्ठरूपाणि विद्वमदलानि विद्वमस्य नवपछ्वस्य पन्नाणि प्रवान्त लपन्नाणि वा गाढस्य कान्तदश्नक्षतस्य कान्तदन्तवणस्य व्यथा पीडा तद्र्पात्संकटादमो-चयन्मोचितवान् । क्रोधाद्वैरिवधे तद्वधूनां रितक्रीडाविरहाइन्तक्षतं न भवतीत्यर्थः । अत्र निर्दशक्तिति वर्तमाननिर्देशादधरदशनमोचनथोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्यवस्पातिशन् वोक्तिः । इयमेव वृत्तौ विरोधपदेनोक्ता । तन्मूलत्वादिति । स्वतःसंभविनालंकारेण दशनव्यापादनयोयौगपद्यरूपसमुच्चयालंकारध्वनिः । तुल्यकालं योगितिति व्युत्पत्त्या वृत्ताविप तमुच्चय प्रवोक्त इति ध्येयम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

कविश्रौढोक्तिसिद्धे व्यक्षकेऽथें भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्थथा— 'कैंठासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वा कीर्तिं विद्वयरमणीगीयमानां यदीयाम् । स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशङ्का दिख्यातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥'

अत्र यद्यपि बिसिनीकाण्डसंजातशङ्का इति भ्रान्तिमान्, ससंदेहो वालंकारो व्यक्तक इति वस्तुमात्रव्यक्षकत्वोदाहरणमयुक्तम् । तथापि तद्मागनैरपेक्ष्येणापि किंचिच्छुक्कं कर्णे प्रविश्वतीत्येतावतापि वस्तुमात्रेण येषामप्यथाधिगमो नास्ति तेषामप्येवं श्वेत्यमूर्तत्वादिबुद्धिजननेन त्वत्कीर्तिश्वमत्करोतीति व्यक्तिसंभवा-द्वस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तम् । अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तरं कर्णे हस्तावर्तनं हस्तिनो न स्वतःसंभवि । किंतु कविसंप्रदायात्कविना वर्णितमिति कविप्रोदोक्ति-सिद्धत्वम् । एवमग्रेऽपि इष्टव्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा— 'केसेसुं बलामोडिअ(मोडि) [तह] तेण समरिम्म जअसिरी गहिआ। जह कंदराहिँ विहुरा तस्स दृढं कण्ठअम्म संठविआ॥'

दाहरणत्वायोगात् । अतो वृत्युक्त ओष्टदशनतक्र्यथामोचनयौगपद्यविरोध एवामा-समानो व्यञ्जकः । बाच्यतया सामानाधिकरण्येनाप्रतीतस्यापि व्यञ्जनया तथा

१. 'कैठासस्येति । कैठासस्य प्रथमशिखरे मूठशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिवेंणूत्थापि-तरागै: । 'स्वर: संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्छनामिति तां प्राहुर्गाततत्त्वविदो जनाः ॥' इत्यक्तेः । विवधानां देवानां रमणींभिरप्सरोभिगींयमानां यदीयां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः संबधिनीं कीर्ति श्रुत्वा सरसस्य किग्यस्य विसिन्याः पश्चिन्याः काण्डस्य मृणालस्य संजाता शङ्का संदेही भ्रान्तिर्वा येषामेवंभुताः, तथा स्रस्तास्तिर्यग्भुता अपाङ्गा नेत्रप्रान्ता येषां तथाभूताश्च दिब्बातङ्गा दिग्गजाः अवणयोः कर्णयोः सरोरूपयोः पुलिन इव समीपदेशे हस्तं ग्रण्डामावर्तयन्ति चालयन्ति । आहर्त्मिति शेषः । 'प्रथमे मुख्ये । सर्वोच्च इत्यर्थः' इति केचित्। धवलत्वस्य श्रोत्राघाद्यत्वात्मस्तापाङ्गा इति । पुलिन इत्यनेन श्रवणयोः सर-स्त्वाध्यासान्मृणाळत्वभ्रमौचित्यं व्यज्यते। केचित्तु—'श्रवणपुलिने इति रूपकम् । पुलिनेऽपि बिससंभवादित्याहुः । अत्र कविप्रौहोक्तिसिद्धेन वस्तुना जडानामप्येवंविधनुद्धिजननेन चम-त्करोति त्वकीर्तिरिति वस्त् व्यज्यते । कीर्तिश्वैत्यादेलीकसिद्धत्वाभावात्कविभौद्योक्तिसिद्धत्वं बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'केशेष्विति । वलामोडिशब्दो वला-त्कारे देशी । जयश्रीरित्यनन्तरं तथेति पूरणीयम् । तेन राज्ञा समरे युद्धे जयश्रीर्जयल-क्ष्मीर्वेलात्कारेण केशेषु तथा गृहीता यथा कंदराभिर्गुहाभिस्तस्य राज्ञो विधुराः शत्रवो दृढं कण्ठे खसंनिवेशे संस्थापिता इत्यन्वयः । तेन पराजिताः शत्रवः पर्लाय्य गुहास्वेव तिष्ठ-न्तीति तात्पर्यार्थः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनोक्तवाक्यार्थरूपवस्तुना केशग्रहणावलोकनो-द्दीपितमदना इव कंदरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षाध्वनिः। श्रह्णुदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र तेन तथा समरे केशेषु जयश्रीगृहीता यथा तस्वारयः कंदराभिः कण्ठे स्थापिता इति वस्तुना एकत्रैव सङ्घामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाच्य गृहासु तिष्ठन्तीति काव्यलिङ्गम्। न पलाच्य गतास्तद्वेरिणः, अपि तु ततः पराभवं संभाव्य कंदरा एव न तांस्त्यजन्तीलपह्नुतिश्च व्यज्यते। यत्तु केशमहावलोकनो हीपितमदना इव कंदरासद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्मेक्षा व्यज्यत इति तद्ववेदेवम्, यदि पूर्वे कंदरादीनां नायिकात्वाद्यारोपः स्थात्। अन्यथा केशमहणस्य मदनोहीपकत्वायोगात्। तदभ्युपगमे च न वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वम्। किंतु समासोकेरलंकारस्य।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा— 'गाढालिङ्गणरहसुजुअम्मि दइए लहुं समोसरइ। माणसिणीण माणो पीलणभीरु व्व हिअआहिं॥'

अत्र पीडनभीत इवेत्युत्पेक्षयालंकारेण प्रत्यालिङ्गनादि तत्र जुम्भत इति वस्तु ध्वन्यते ।

अत्रैवार्लकारेणालंकारस्य यथा— जा ठेरं व हसन्ती कड्वअणम्बुरुहबद्धविणिवेसा । दावेड अअणमण्डलमण्णं विअ जअह सा वाणी ॥'

प्रतीतिसंभवादिलेव युक्तम् । केरोप्विति । 'केरोषु वलात्कारेण [तथा] तेन समरे जयश्रीर्गृहीता । यथा कंदराभिविधुरास्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः ॥' इति । वृत्तो प्रथमव्यक्त्र्यमुक्तं दृषयति—यत्तिविति । तदभ्युपगमे नायिकात्वाद्यारोपस्थीकारे । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसमारोपस्य समासोक्तिरूपत्वादिल्यः । गाढेति । 'गाढालिङ्गनर-भसोद्यते तथिते लघु समपसरति मनस्विन्या मानः पीडनभीरुरिव हृदयात् ॥' उत्प्रेक्षयोति । भीरुत्वोत्प्रेक्षया द्यात्यन्तिकी माननिवृत्तिर्गम्यत इति प्रसादातिशया-नुभावानां प्रलालिङ्गनादीनामभिव्यक्तिरिल्यः । जा इति । 'या स्थिनरिमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुह्बद्धविनिवेशा । दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा

१. "गाढेति। गाढालिङ्गनाय रमसेन ह्षेण वेगेन वा दियते प्रिये उद्यते सित मनस्विन्या मानः पीडनाद्धीरुर्भयशील इव हृदयाह्य शीघ्रं सम्यङ्निःशेषतोऽपसरतीलम्वयः।
मनस्विन्या हृदयादिति वा संवन्यः। 'भीदो व्व' इति पाठे भीत इवेत्यर्थः। अत्रोमयोद्रिक्षयैव प्रत्यालिङ्गनहसितादिसंभोगविज्नमणाभिव्यक्तिः, न तु गाढालिङ्गनोद्यते मानोऽपसत
इत्येतावतेति सहृदयसाक्षिकम्। 'रमसो वेगहृषयोः' इति विश्वः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका२. 'जा ठेरमिति। या वाणी वाग्देवता तदिमन्नत्वेनाध्यवसिता काव्यरूपा वा कविवाक्
स्थितं वृद्धमर्थाद्वह्माणम्। तदीयभुवनान्यत्वप्रदर्शने तस्यैवोपहसनीयत्वात्। हसन्तीव। अवैद्रम्थात्। कवेर्वदनमेवाम्बुरुहं पद्मं तत्र बद्धो रिचतो विनिवेशः स्थितिर्थया तादृशी भूत्व।
भुवनमण्डलमन्यदिव विलक्षणमिव दर्शयित सा जयित सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यन्वयः। अत्र

अत्र जा ठेरं व हसन्तीत्युत्प्रेक्षालंकारेण चमत्कारेककारणं नवं नवं जगद-नम्बुजासना निर्मिमीत इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेकः प्रकाश्यते । यद्यप्युत्प्रेक्षां विनापि व्यतिरेकोऽयं प्रकाशते 'नियतिकृतनियम—' इत्यादिवत्, तथापि न स्फुटो भवतीति । यद्वा तावन्सात्रस्य व्यक्षकत्वेऽप्युत्प्रेक्षाव्यक्षकत्वं न विहन्यत इति ।

कितिबद्धवकृत्रीढोक्तिमात्रसिद्धव्यक्षकार्थस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टये वस्तुना व-स्तुनो व्यक्तिर्यथा—

> 'ने लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संमोगिखण्णोरई-फारप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिहत्तणस् । ते एिं मलआणिला विरहिणीणीसाससंपिक्कणो जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ ॥'

अत्र यथोक्तेन वस्तुना निःश्वासेन प्राप्तेश्वर्याः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तु व्यज्यते । तारुण्णपुण्णा विअ इत्यस्य व्यक्तावनुपयोगात् । न चैवमस्वाप्रयोज-कृत्वम् । उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात् । निःश्वाससंपर्कस्य बहल्त्वहेतोरुपादा-नात्काव्यलिङ्गस्यैव व्यञ्जकतेति चेत्, न । तस्य हेतुत्वाविवक्षयापि तथा व्यक्तेः ।

वाणी ॥' हसन्तीत्युत्प्रेक्षेति । इदमन्यदिवेत्युत्प्रेक्षाया अप्युपलक्षणम् । जे इति । 'ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिताः संभोगिखन्नोरगीस्फारोत्फुल्लफणावलीकव-लने प्राप्ता दिरिद्वत्वम् । त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो जाता

लाभः । कविवदनेत्यादिना अजलजेत्यंशलाभ इति बोध्यम् । वृत्तावुत्रेक्षया व्यतिरेक इति च जात्यभिष्रायमेकवचनम् । इसन्तीवान्यदिवेति द्वाभ्यामुत्रेक्षाभ्यां ब्रह्मतिन्निर्मितिव्यतिरे-क्योर्भारतीतिन्न्नर्भाणयोर्व्यञ्जनादिति । १३ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. "जे लक्केति। कर्प्रमञ्जयां ख्ये नाटके कर्प्रमञ्जरीसमाख्याया नायिकाया इयमुक्तिः । 'मेहलाई' इति पञ्चम्यन्तपाठे मेखलाया इति । ये वाता लक्कागिरेः सुवेलस्य मेखलासु नितम्बभागेषु स्खलिताः । स्वभोक्त्रसर्पत्रासात् । संभोगेन खिन्नानां श्रान्तानामुरगीणां स्फाराभिविंस्तृताभिरुत्फुलाभिरूर्ध्वप्रस्ताभिः फणानामावलीभिः पिक्किभिः कवलने यसने सति दरिद्रत्वं क्षीणत्वं प्राप्तास्ते मल्यसंवन्धान्मल्यानिला इदानीं विरहिण्या निःश्वाससंप-किंणो निःश्वासमिश्रिताः सन्तः शिशुत्वेऽपि क्षीणत्वेऽपि बहला बाहुल्ययुक्तास्तारण्येन पूर्णा इव जाता इति समुदितोऽर्थः । 'लक्कासंनिहितो गिरिर्लक्कागिरिर्मलयः' इति चक्रवर्ती । अत्र खीणामाहारद्वेगुण्येनोरगीति स्त्रीनिदेशः । फणानां स्फारोत्फुल्ल्वेन श्वासय स्थूलत्वं व्यव्यते । अनिलानां सुवेलतो मलयागमने समुद्रलङ्काच्छेल्यम्, मल्यसंबन्धात्सौगन्ध्यम्, श्वीणत्वप्राध्या मान्यं च ध्वन्यते । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन वस्तुना निःश्वासमात्रेण प्राप्तिश्वर्याः किं किं न कुर्युरिति व्यज्यते ।" इत्युदाहरणचन्दिकाः

तत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा— 'सहि विरङ्जण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासम् । पिअदंसणविहलत्तणखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम् ॥'

अत्र प्रियदर्शनविद्धल्यक्षणे धीरत्वेनापसृतमिति वस्तुना अकृतेऽपि प्रार्थने सा प्रसन्नेति विभावना, नूनं प्रियदर्शनसौमाग्यबलं धैयेंण सोढुं न शक्यत इत्युत्पेक्षा च व्यज्यते।

अत्रैवार्लकारेण वस्तुनो यथा— 'ओङ्ढोझकरअरअणक्खएहिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णम् । रत्तंसुअं पसाअं कोवेण पुणो इमे ण अकसिआ ॥'

अत्र किमिति कुपिते लोचने वहसीति प्रश्नोन्नयनादुत्तरालंकारेण कोवेण इमे ण अक्कमिआ इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन न केवलमार्दक्षतानि गोपयसि, किं तु तेषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तु व्यज्यते ।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

 'मेंहिलासहस्सभिरेए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती। अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥

झिटिति शिशुत्वेऽपि बह्लास्तारुण्यपूर्णा इव ॥' इति । सहिति । 'सिख विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम् । प्रियदर्शनविश्वङ्गल् (विह्नल्) लक्षणे सहसेति तेना-पस्तम् ॥' इति । धीरत्वेनिति । अत्र धेर्येऽपस्तत्वरूपचेतनधर्मारोपात्प्रौढोिक्तिसद्धार्थस्य व्यञ्जकत्वं क्षेत्रम् । सखीति । अत्र सहीत्युदाहरणे नायिकाया वक्तृत्वेऽपि सखीनिरूपितं सखीत्वमस्त्येव । ओह्योह्नेति । 'आर्द्रोईकरजरदन-क्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनिरमे नाकान्ते ॥' इति । ओह्रेह्नेत्यत्र तु सखीत्वं गौणं द्रष्टव्यम् । इत्यपह्नत्यलंकारसहितेनिति । निषेधिरुपाया अपह्नतेः कोपप्रसञ्जकप्रश्नाक्षेपकत्वादुत्तरालंकाराङ्गत्वमिति मावः । महि

१. 'सहीति । हे सिख, मम धीरत्वेन धैयेंण मानस्याश्वासं धीरो मवेति समाश्वासनं विरचय्य कृत्वा प्रियदर्शनेन विश्वह्वले (विहले) व्याकुले क्षेण स्वव्याकुलतस्य क्षणे उपचारात् । सहसेति तेन धैयेंणापसतम् । इतिशब्दो वाक्यसमापकोऽन्ते योजनीय इत्यन्ये।' इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः २. 'सौमाग्यवत्त्वं' क. १. 'ओळोळेति । किमिति कुपिते लोचने वहसीति एच्छन्तं परनायिकानस्यक्षतादिचिह्वन्तं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । तवेत्यनन्तरमङ्गे इति शेषः । तवाङ्गे आर्द्रोहेंः । अत्यादेरित्यर्थः । करजानां नखानां रदनानां दन्तानां च क्षतैः परनायिकाकृतैर्मम लोचनयो रक्तांशुकं रक्ता अंशव एव रक्तांशुकं रक्तवस्त्रं प्रसादो दत्तः । कोपेन पुनिरमे लोचने नाक्तान्ते इत्यर्थः । सचायमुक्तरूपस्य नायकप्रश्रस्योन्नामकोक्तररूपत्वादुक्तरालंकारो न केवलमार्द्रक्षतानि गोपायिस यावक्तेषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तुव्यक्षकः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः ४. 'महिलेति । विरहकृशां नायिकां नायकायावेदयन्त्याः सस्या चिक्तिरयम् ।

अत्र महिलासहस्रभिरतत्वात्तव हिद स्थानं लभते, ततोऽङ्गं तन्विप तनय-तीति हेत्वलंकाराभ्यां तनोस्तन्करणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तिः। अत्र कविनिवद्या सखी वक्री। एवमर्थशक्त्युद्धवस्य द्वादश भेदाः।

शब्दार्थो भयभूरेकः

यथा-

'अंतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा। तारकातरला स्थामा सानन्दं न करोति कम्॥'

अत्र रयामारूपकामिनीविशेषरजन्योरूपमा व्यङ्ग्या । सा चातन्द्रचन्द्रेत्यादेः परिवृत्त्यसहतया, समुद्दीपितेत्यादेश्तत्सहतया उभयस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थो-भयशक्तिमूला ।

भेदा अष्टादशास्य तत्।। १८॥

अस्य ध्वनेः । नतु शब्दार्थोभयभुवः ।

होति । 'महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति ॥' इति ।

उभयस्यापीति । प्राधान्येनेति शेषः । तेन शब्दशक्तिमूळेऽप्यर्थस्य व्यक्तकत्वे-ऽपि तस्य प्राधान्याभावात्रोभयशक्तिमूळत्वम् । परिवृत्त्यसहशब्दप्राचुर्ये च शब्दश-क्तिप्राधान्यम्, परिवृत्तिसहशब्दप्राचुर्ये त्वर्थशक्तिप्राधान्यम्, तत्साम्ये तूभयशक्ति-प्राधान्यादुभयशक्तिमूळत्वं व्यपदिश्यते । अतएव 'पन्थिअ ण एत्थ-' इत्यादावु-पभोगक्षमोऽति चेदास्रोत्यादिवस्तुव्यक्तने सत्थरपओहरशब्दयोरेव परिवृत्यसहयोः

हे सुभग सौभाग्ययुक्त, महिलानां स्त्रीणां सहस्त्रेभिरते व्याप्ते तव हृदयेऽमान्ती अवकाशमलभमाना सा नायिका अनुदिवसं दिवसमभिन्याप्य नान्यत्कर्म कर्तव्यं यस्यास्त्रथाम्त्रा तनु कृशमप्यक्तं तनयित तनूकरोतीत्यर्थः । अत्र सुभगेत्यनेन नायिकाया स्वानुरागविषयत्वं नतु सा तवेति ध्वन्यते । शहसुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'अतन्द्रेति । अत्र प्रकृता स्थामा रात्रिः कं जनं सानन्दं न करोति, अपि तु सर्वमिति संबन्धः । कीट्टशी । न विद्यते तन्द्रा आलस्यं यस्थासावतन्द्रो मेघाद्यनादृततया
रफुरद्र्पश्चन्द्र आभरणं भूषणं यस्थाः सा तथाभूता । अतप्त्र सम्यगुद्दीपितो मन्मथो यया
सा तादृशी । तारका नक्षत्राणि तरलानि चञ्चलानि यस्यां सा तथेति । अत्र व्यञ्जनया
द्यामा पोडश्वापिंकत्वादिविशिष्टनायिकाविशेषः कं जनं सानन्दं न करोति । कीट्टशी ।
अतन्द्रोऽनल्पश्चन्द्रः कर्पूर आभरणं यस्यास्तथाभृता । चन्द्रः शिरोभूषणविशेष इति केचित् ।
समुत् हर्षेण सहिता । दीपितो दीप्तिं प्रापितो मन्मथो यया । तारका अक्षिकनीनिका तरला
यस्याः सा तथा । तारकावत्तरलो हारमध्यमणिर्वा यस्या इति प्रतितौ स्त्रीविशेष इव
रात्रिरित्युपमाप्रतितिः । चन्द्रपदस्य परिवृत्त्यसहतया समुद्दीपितेत्यादेश्च तत्सहतयोभयशक्तिमुलत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ननु रसभावादीनां बहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमित्यत आह— रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ।

कथमनन्तत्वम् । इत्थम्—नव रसाः । तत्र शृङ्गारस्येव द्वौ भेदौ, संभोग- विप्रलम्भो । तत्र संभोगस्यापि परस्परालिङ्गनादयो बहवो भेदाः । विप्रलम्भ-स्याभिलाषादय उक्ताः । तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम् । तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् । तत्रापि देशकालावस्थाभेद इत्येकस्येव रसस्यानन्त्यम् । का गणना सर्वेषाम् । कृतस्तर्धेकत्वेन गणनम् । असंलक्ष्यकमत्व-रूपमेकं सामान्यमाथित्य ।

वाक्ये द्युत्थः

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एव । ननु नायं नियमः । शिशुपालवधे तद्तोक्तौ प्रबन्धेऽपि दर्शनादिति चेत्, न । तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वा-भावातुल्यप्राधान्यभावात् । 'ब्राह्मणातिक्रमत्यागः' इतिवत् । अन्यत्राप्येवं संभाव्यत इति चेत्संभाव्यताम् । नतु क्वापि निश्चीयते चेन तदादाय विभागः स्यादिति ।

पदेऽप्यन्ये

अन्ये सप्तद्श ध्वनिभेदा वाक्ये पदेऽपि। ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे किमायातम्

प्राधान्यम्, नतु पथिकाद्यर्थस्येति न तत्रोभयशक्तिमूलवस्तुःविनः । किं तूक्तोदा-हरणजातीयेष्वळंकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम् । व्यक्त्यभेदेन काव्यभेदात्तस्य चेहाभा-वादिति । अष्टाद्रोति । अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्याखन्तितिरस्कृत-वाच्यरूपं भेदद्रयम् । विवक्षितान्यपरवाच्ये रसादिरसंलक्ष्यक्रम एकः । शब्दशक्ति-मूलस्य वस्त्वलंकृतिरूपं भेदद्वयम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः उभयशक्तिमू-लक्षेक इत्युक्तप्रकारेणेलर्थः । तयोरपीति । संयोगविप्रलम्भयोर्द्वयोरपीलर्थः । विभावा उद्दीपनरूपा अनुभावाश्चोक्तालिङ्गनादिव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः । तथा नानारूपा व्यभिचारिणश्च । तैर्वेचित्र्यमिलर्थः । तत्रापीति । तस्मिन्वैचित्र्येऽपीलर्थः । नायकयोरिति । 'पुमान्स्रिया' इल्लेकशेषः । तत्रापि उक्तप्रकृतित्वे सल्पि । भेद इत्यनन्तरं वैचित्र्यहेतुरिति शेषः । देशो निकुजादिः । कालो वसन्तादिः । अवस्था नवयौवनादिः । सामान्यं रसभावादिसाधारणं धर्मम् । शिशुपाठवधे माघ-काव्ये तहूतोक्तो 'दमघोषस्रतेन-' इत्यादिषोडशसर्गे श्रीकृष्णं प्रति शिशुपालदूतोक्तौ 'उमयं युगपन्मयोदितं' इस्यन्तेन प्रबन्धेन संधेर्वाच्यतया विम्रहस्य च व्यज्जनया प्रतिपादनादुभयशक्तिमूळतासंभव इखर्थः । तुरुयेति । वाच्यार्थेन तुल्यप्राधान्या-दिल्यर्थः । ब्राह्मणेति । जामदम्यदूतोक्तौ क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं क्षणेन करि-ष्यतीति व्यङ्ग्यम् । यथा वाच्यतुल्यचमत्कारं संघेरिप विवक्षितत्वेन दुर्मनायत इति बाच्यस्यापि गभीरोक्सा चमत्कारित्वात्तथात्रापीसर्थः । एविमिति । उभयशक्ति-

संभोगो विप्रलम्भश्च' ख-ग.

वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे। कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्रस्य चारुतेति चेत्, उच्यते। पद्मकाश्यत्वं न पदमात्रस्य व्यञ्जकतया, किंतु तस्य प्राधान्येन। अविवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽिष यद्वाक्य-वर्तिशब्दस्यार्थस्य वा कस्याप्यतिशयितार्थव्यञ्जकत्वं तद्वाक्यस्येव ध्वनित्विमि-त्युपगमात्र कश्चिद्दोषः। एकदेशस्थितेन च तादशपदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति। कामिनीवैकावयवस्थेन भूषणेन।

तदुक्तं ध्वनिकृता-

'एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी। पद्व्यक्ल्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती॥' इति।

तत्र वाक्यव्यङ्ग्यमुदाहतम् । पद्व्यङ्ग्यमुदाहियते । तत्राविवक्षितवाच्यभेद-योरथीन्तरसंक्रमितवाच्यं यथा—

> 'थैस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा । अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥'

अत्र द्वितीयो मित्रशब्द आश्वस्तवे, शत्रुशब्दो निर्यत्रेणत्वे, अनुकम्प्यशब्दः स्नेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्यः । नायकस्य दृढप्रकृतित्वं व्यङ्ग्यम् । ननु 'त्वामस्मि विच्न—' इति वाक्यप्रकाश्ये पूर्वमुदाहृतम्, तस्माद्स्य पद्मकाश्यस्य को भेद् इति चेत्, न । अनवबोधात् । तद्धि प्रत्येकपद्व्यङ्ग्यभिन्नं समस्तपद्वाक्य-व्यङ्ग्यम् । तस्माद्त्र सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवंरूपं यत्तपरम् । इदं तु केवलमित्रादिपद्व्यङ्ग्याभिप्रायमिति ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं यथा---

'खेळववहारा दीसन्ति दारुणा जहिव तहिव धीराणाम् । हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति ॥'

मूलध्वनेः प्रबन्धगतत्विमित्यर्थः । निन्वति । व्यञ्जकत्वं हि ध्वनित्वे प्रयोजकम् । न तद्वाच्येऽस्तीति ध्वनिकाव्यमिति व्यवहारानुपपत्तिरिति भावः । अविविक्षितेति । लक्षणामूलव्यञ्जकत्वस्य लाक्षणिकपद एव संभवादिति भावः । भारती कविता । केंबलेति । आश्वस्तत्वादेयांवज्ञीवस्थायित्वरूपोत्कर्षक्रपेत्यर्थः । खलेति । 'खल-

१. 'यस्येति । यस्य पुरुषस्य मित्राणि मित्राणि आश्वस्तानि । विश्वासपात्राणीत्यर्थः । तथा रात्रवः रात्रवो निःरोषतो यत्रणीयाः । दमनीया इत्यर्थः । यस्येत्यनुषङ्गः इहोत्तरत्र च बोध्यः । अनुकम्पा दया तचोग्योऽनुकम्प्यश्च स्रेहपात्रं च । स जातः रोभनजन्मा स एव जीवति । श्राच्यजीवनवानित्यर्थः । अत्रोक्तार्थान्तरसंक्रमितवाच्येमित्रादिराब्दैर्याव-जीवावस्थायित्वरूपततिरायच्यजनद्वारा नायकस्य स्थिरप्रकृतित्वं प्रत्येकं व्यज्यते । त्वाम-स्मीति तु तस्मादत्र सावधानेन भाव्यमिति पदसमुदायरूपवावयव्यज्ञ्यामिप्रायमिति भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'नियन्नितत्वे' सा. ३. 'खलेति । यथपि खलानां दृष्टानां व्यवहारा दारुणा इष्टप्रतिवन्थका दृश्यन्ते तथापि सदर्थग्राहितया हृदयरूपेण वयस्येन

अत्र विमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते । नच तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः । इष्ट-कार्यकारित्वं व्यङ्ग्यम् । यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नान्वयायोग्य इति इतो लक्ष्मणा, तथापि धीराणामधीरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यम् । नच तल्लक्षणां विना संभवति । अधीरव्यवसायेऽपि मोहाभावादिस्ववस्यं लक्षणा स्वीकार्या ।

अलक्ष्यक्रमच्यक्त्यं यथा—

'क्षांचण्यं तदसौ कान्तिस्तद्भ्यं स वचःक्रमः। तदा सुधास्पदमभूदधना तु ज्वरो महान्॥'

अवयवस्य संस्थानसौष्ठवं रूपम्। अवयविनस्तदेव लावण्यम् । कान्ति-रुज्ज्वलता। अत्र विप्रलम्भार्थे वाक्येऽनुभवकगोचरमर्थे प्रकाशयतां तत्पदादीनां प्राधान्यम्। एवमग्रेऽपि। न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किं त्वन्येषामपि। यथा—

> 'मुँग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिङः कालः किमारभ्यते मानं धत्स्व धतिं बधान ऋजुतां दूरीकुरु प्रेयसि ।

व्यवहारा दश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् । हृदयवयस्यबहुमता न खलुं व्यवसाया विमुद्यन्ति ॥'इति । इष्टेति । इष्टकार्यकारित्वायोगव्यवच्छेद इस्पर्थः। ताच्छी-स्यवोधकणिनिप्रस्रयात् । तदेवेति । अवयवसंस्थानसौष्ठवमेवावयविनो लावण्यमु-च्यत इस्पर्थः । केचित्तु—'मुक्ताफल्छेषु च्छायायास्तरलक्ष्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यद-

मिन्नेण बहुमता अनुमोदिता धीराणां व्यवसाया उद्योगा न विमुह्यन्ति । न प्रतिबद्धाः भवन्तीत्वर्थः । अथवा खलप्रतारणया स्वार्थसाधने न विसंवदन्तीत्वर्थः । अत्रोक्तार्थे लाक्ष-णिकस्य विमुह्यन्तीत्वस्येष्टकारित्वं व्यक्क्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'लावण्यमिति । कस्यचिद्विरिहण उक्तिरियम् । तदनुभवेकगोचरं लावण्यम् । कान्तिरुज्वलता । असाविति पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । रूपं संस्थानसौष्ठवम् । वचसः क्रमः परिपाटी । सकलिदं तदानुभवकाले सुधाया अमृतस्यारपदं स्थानमभूत् । सर्वाङ्गीणसौहित्यसंपादकत्वात् । अधुना वियोगकाले । स्पर्यमाणमिति रोषः । महान् ज्वर् इव ज्वरः । सर्वाङ्गीणतापहेनुत्वादित्यर्थः । अत्र तदादिभिविशिष्यवचनार्नाहतया लावण्यादिगतलोकोत्तरत्वप्रतिपादनद्वारा विप्रलम्माभिव्यक्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'मुग्य इति । सस्या मानं शिक्षयन्त्या इयमुक्तिः । हे मुग्ये उपदेशाग्रहणादन-भिन्ने, अक्षिलोऽतीतो वर्तमानो भविष्यंश्च कालो मुग्यत्येव यथोचितानाचरणनेव नेतुं यापियुं किं किमित्यारभ्यते । तिहं किमाचिरतुं युक्तं तत्राह—मानं धत्स्व धारय । धृतिं वैर्यं वथान गृहाण । बन्धनोक्त्या अनपनेयता ध्वन्यते । प्रेयसीति प्रियविषये । एतच वाक्यचतुष्टयेऽप्यन्वेति । ऋजुतां सरलतां दूरीकुरु त्यज । इत्येवं सस्या प्रतिवोधिता नायिका भीतं भययुक्तमाननं यस्यास्त्याभूता सती तां प्रतिवोधयन्तीं सर्खी प्रति वचः प्रत्याचुक्तरम् । हे सर्खि, नीचैर्मन्दं शंस कथय । हि यसान्से मम हित्त हृद्वये स्थितौ रित्याचुक्तरम् । हे सर्खि, नीचैर्मन्दं शंस कथय । हि यसान्से मम हित् हृद्वये स्थितौ

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना नीचेः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥'

अत्र भीताननेतिपदं नीचैः शंसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयत्प्राधान्ये रागातिशयं व्यक्षयति ।

भावादीनां तु वाक्येंऽपि न तादशं चारुत्वम् । पद्प्रकाश्यत्वे सुतराम् । अतस्तत्प्रभेदा नोदाहियन्ते ।

लक्ष्यक्रमव्यङ्गध्वनिष्रभेदेषु शब्दशक्तिमूलेऽलंकारव्यक्तिर्यथा—
'रेधिरविसरप्रसाधितकरालकरवालक्ष्यसुजपरियः ।
झटिति श्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृपभीम ॥'
अत्र भीमेति भीपणीयार्थेन नृपसंबोधनविशेषणेन भीमसेनोपमा व्यज्यते ।
अत्रैव वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'श्रेकिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः । कस्य नानन्दनिःस्यन्दं विद्धाति सदागमः॥'

क्केषु तल्लावण्यमितीर्यते ॥' इत्याहुः । योग्यतामकृत्रिमताम् । भीषयतीति भीषणीयः।

विद्यमानः प्राणेश्वरः प्राणानां तदायत्तत्वाज्ञीवितसर्वस्वायमानः कान्तः श्रोष्यति । ननु शङ्कायाम् । प्रतिवीष्तायाम् । प्रतिवीषिता मुहुवौषिता । अत्र नीचैः शंसनविधानस्याना- हार्यत्वरूपतां प्रकाशद्भीताननापदं रागस्याकृत्रिमतया संभोगप्रकर्षे पर्यवस्यति । सख्या अपरिहार्यवचनतया च नीचैरिति विधिः, नतु मा शंसेति निवेध इति श्रेयम् । पूर्वत्र विप्रलम्भ इह संभोग इति भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'रुधिरेति हे भीम भयंकर नृप, त्वं विभासि शोभस इत्यन्वयः। पक्षे भीमो भीमसेनो व्यङ्ग्यः। कीट्टशः। रुधिरस्य विसरेण समूहेन प्रसाधितो भृषितः करालेन भीषणेन
करवालेन खड्नेन रिव्वरो मनोको अजरूपः परिघोऽगेला यस्य ताट्टशः। जयश्रीनिरोधकत्वादर्गलात्वोक्तिः। मित्रशत्तुभेदेन करालत्वरुचिरत्वे बोध्ये। पुनः कीट्टक् । झिटिति
अकुक्त्या अभूकेन विटिक्कित्सत्त्वाकाररेखाङ्कितत्वात्संजातिवटङ्को ल्लाटमेव विशालतया
पट्टो यस्य सः। 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः। 'अजुल्यां विटिङ्कितो
ल्लाटपट्टो यस्येत्वर्थः' इति केचित्।' इत्युदाहरणचिन्द्रिकाः २ 'विभाति नृपर्भीमः' ख.
३. 'अक्तीति। जनान्तरसंनिधात्रुपनायके स्थितेऽप्रस्तुतवेदप्रशंसाव्याजेन तदागमनाधीनं हर्षं व्यक्षयन्त्या नायिकाया इयमुक्तिः। संश्रासावागमो वेदः कस्यानन्दिनःसन्दमानन्दप्रवाहं न विद्धाति करोति। अपितु सर्वसेत्वर्थः। कीट्टक् । अक्ति सर्गादिभोगं
मुक्ति च निःश्रेयसं करोतीति तथाभूतः। कमैकाण्डोपनिषञ्चामुभयोपायवोधनात्। एकान्तेन नियमेन सम्यगादेशने हितोपदेशे तत्परः। अप्रतारकत्वात्। इति बाह्योऽर्थः। मुस्यतया तु विविक्षतो गोपनायापाकरणिकीञ्चतो व्यङ्क्षो यथा—सतः सुन्दरस्य नायकस्यागम्
आगमनं कस्य नायिकाजनस्यानन्दिनःस्यन्दं न विद्धाति। कीट्टशः। मुक्तिः संभोगः।

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्या शंसित । तत्र सदागमपदेन स्तुति-व्यंज्यते । उभयोश्चेतयोः शब्दप्राधान्यम् । परिवृत्यसहत्वात् । अर्थशक्त्युद्भवेषु स्वतःसंभविन्यर्थे व्यक्षके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'सायं स्नानगुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्नब्धमंत्रागितः । आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाषुना नेत्रद्दन्द्दममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥'

अत्र तव सौकुमार्थमाश्चर्यम् येनाधुना क्लान्तासीति वस्तुना कृतपरपुरुष-परिचया स्नातासीति वस्तु अधुनापद्प्राधान्येन व्यज्यते ।

वस्तुनालंकृतेर्थथा—

'तैदप्राप्तिमहादुःखविलीनारोषपातका । तच्चिन्ताविपुलाह्णादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

कर्तर्यपि 'कृत्यल्लटो बहुलम्' इत्यनुशासनात् । काचिदिति । सखी द्तीवेत्यर्थः । एवं सच्छास्त्रविषयप्रकृतीकरणेन मुख्यया अभिघादृत्या संकेतदायिनं शंसित । संकेतदायिनं शंसित । संकेतदावेनेष्टसंपादकतया व्यक्षयतीत्यर्थः । गोपनार्थे प्रकृतत्याप्यप्रकृतीकरणम् । अप्रकृतस्य च प्रकृतवदिभिधानात् । स्तुतिरिति । अत्यन्तिहितकारितारूपेत्यर्थः । अधुनेति । सायंन्नानोत्तरमित्यर्थः । तत्तु पुरुषसमागमादेवेत्यधुनेत्यस्य प्राधान्यम् ।

मुक्तिविरहादिदुःखल्यागः । तौ करोतीति तथा। एकान्तस्य संकेतस्थानस्य समादेशने तत्पर इति पूर्वत्रोपमाध्वनौ सीमपदस्य, इहोक्तवस्तुध्वनौ प्रधानभूतस्य सदागमपदस्य परि-वृत्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वं क्षेयम्। इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'सायमिति उपपितं संमुज्य तज्जनितश्रमापनयनाय क्षानादिकृतवतीं सखीं प्रति ज्ञातरहस्यायाः सख्या इयमुक्तिः। हे सखि, तव सौकुमार्यमाश्चर्यम्। येन कारणेनाधुना श्रमनिवतंकक्षानादिसमवधानदशायामितः समन्ततो बहिरन्तश्च द्धान्तासि शान्तासि । कथम् ।
तत्राह—नेत्रेत्यादि। ते तव नेत्रयोईन्द्रं युग्मं न विचते मीलनस्य व्यतिकरः पौनःपुन्यं यत्र
तथा आसितुं स्थातुं न शक्तोति। तथाच मीलनपौनःपुन्यं सर्वाङ्गीणं श्रमं गमयतीति भावः ।
आश्चर्यं कुतः । तत्राह—सायमित्यादि । सायंकाले क्षानमुपासितं श्रमापनोदनसमर्थं यथा
स्यात्तथा कृतम् । मलयजेन चन्दनेनाङ्गं सम्यगासमन्ताहेपितम् । अम्बरस्थाकाशस्य मणिरिव मणिः स्थाँऽस्ताचलस्य मौलिं मस्तकं यातः । अस्तंगत इत्यर्थः । तेनातपादिजनितत्वसंभावनामितृत्तिः । अत्र मत्सविधे विस्नव्यं निःशङ्गं मन्थरं वा आगतिरागमनम् । पतेन
मयत्वराहेतुकत्वं क्षमस्य नास्तीत्युक्तम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'अस्ताचलचूलं' ख. ३. 'तदप्राप्तीति । विष्णुपुराणगतमेतत्यबद्धयम् । पूर्वोक्ताम्योऽन्या गोपस्य
कन्यका निर्गत उच्छासः प्राणोत्क्रमणं यस्याः सा तथाभृता । तस्या भावस्तत्ता तया ।
प्राणोत्क्रमणं विनेत्यर्थः । 'न तस्य प्राणा उत्कामन्तीहैव समवलीयन्ते' इति श्रतेः ।
मुक्ति गता भावनया तद्रूपतां प्राप्तेत्यन्तयः। कीदृशी । तस्य कृष्णस्याप्रास्या वियोगेन यन्म

चिन्तयन्ती जगत्सूर्ति परबद्धास्त्ररूपिणम् । निरुच्छासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥ युग्मम् ॥

अत्र जन्मसहसैरपभोग्यानि दुष्कृतसुकृतयोः फलानि वियोगदुःखचिन्ता-ह्रादाभ्यां कयाप्यनुभूतानीत्युक्तम् । एवं च दुष्कृतसुकृतराशिफलतादात्म्येना-ध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिन्ताह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्योध्यवसानरूपाति-शयोक्तिद्वयमशेषचयपदाभ्यां बोत्यते ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा-

'क्षेणदासावक्षणदा वनसवनं व्यसनसव्यसनम् । बत वीर तव द्विषतां पराज्जुखे त्वयि पराज्जुखं सर्वेम् ॥'

अत्र पराक्षुखे त्विय पराक्षुखं सर्वमित्यर्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनु-वर्तत इति वस्तु सर्वपद्रप्राधान्येन व्यज्यते । नतु नायमर्थान्तरन्यासः । वनं

इत्युक्तमिति । अन्यथा सर्वपुण्यपापनाशस्य चिन्तावियोगसुखदुःखाभ्यां क्षयानु-पपत्तिरिति भावः । न चोक्तव्यङ्गयस्य वाच्यसिद्धाङ्गतया गुणीभृतव्यङ्गयत्वमाशङ्घ-नीयम् । अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते भगवद्विषयकरत्युःकर्षप्रयोजकतया वाच्यादिति-शयितत्वेन तदप्रसङ्गात् । वाच्यादनिशायित्वेन हि व्यङ्गयस्य गुणीभावः । स वाच्यसिद्धाङ्गतया क्रचित्कचित्प्रकारान्तरेणेखष्टौ तद्भेदाः । नतु वाच्यसिद्धाङ्गत्वं गुणीभावनियतम् । वाच्यातिशायित्वे तदसंभवादित्याहुः । वस्तुतस्तु इत्युक्तमित्य-नेनोक्तमेव व्यङ्गयं वाच्यसिद्धाङ्गम् । तेन त्वतिशयोक्तिर्थन्यत इति नोक्तदोष इति ज्ञेयम् । अत्रेति । क्षणदेत्यादिविशेषवृत्तान्तोपपाचेन पराद्मुख इत्यादिसामान्यरू-पेणार्थान्तरन्यासेनेत्यर्थः । सर्वप्रपञ्चपराङ्मुखत्वस्य विध्यधीनत्वादुक्तव्यङ्गयव्यन्नथः ।

हहुःखं तेन विठीनानि नष्टान्यशेषाणि समस्तानि समग्राणि पातकानि यस्याः सा । तथा तस्य चिन्तया ध्यानेन यो विषुष्ठो महानाह्वाद आनन्दस्तेन क्षीणः पुण्यचयः पुण्यसमृहो यस्याः सा । पुण्यपापयोः फलनाश्यत्वात् । पुनः कीद्दक् । जगतः स्विरूत्पत्तिर्यसात्तादृशं श्रीकृष्णं परम्रह्मस्वरूपिणं सिचदानन्दरूपं चिन्तयन्ती भावयन्ती अत्र कृष्णवियोगदुःख-चिन्ताह्वादयोरशेषपापपुण्यफलत्वेनाध्यत्रसितयोरवगितिरत्यतिशयोक्तेन्थं क्रयत्वम् । तच्चाशेन्यचयपदप्राधान्यादिति बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'क्षणदेति । वतेति खेदे विस्मये वा । तवेति द्रेषकर्मणि षष्ठी । भो वीर, तव त्वां द्रिपतां त्विये पराज्ञुखे प्रतिकूले सित सर्वे पराज्ञुखं विपरीतम् । जातिमिति शेषः । एत-देवोपपादयिति—क्षणदेत्यादिना । क्षणदा रात्रिरक्षणदा रात्रिभिन्ना । वनमवनं वनिमन्नम् । व्यसनं धृतादि तद्भिन्नम् । इत्येवं शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनागम्यविरोधालंकारेण सर्वपराज्ञु-खत्वोपपत्तिः । विरोधपरिहारन्तु—क्षणमुत्सवं ददातीति तथा पश्चान्नव्यमासेन तद्भिन्ना रात्रिः, वनमवनं रक्षकम्, अवीनां मेषाणामसनं प्रेरणं तदेव व्यसनमिति रीत्या बोध्यः । अत्रोक्तरीत्या विरोधानुपाणितेनार्थान्तरन्यासेन सर्वपदप्राधान्येन विधिरपि त्वामनुवर्तत इति वस्तु व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

रक्षकिम यादेवीच्यस्याधिसानुपपादकःवादिति चेत्, न। शब्दशक्या व्यङ्गस्य क्षणदा क्षणदाभिन्नेति विरोधस्योपपादकःवेन तथाःवात्।

अलंकारेणालंकारस्य यथा-

'तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलद्खो । इअ णववहुआ सोजण कुणइ वअणं महीसँमुहम् ॥'

अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण त्वयास्य मुहुश्चम्बनं कृतं तेन तस्य म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गं मिलाणकमलदलपद्प्राधान्येन घोस्रते। अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यक्षकार्थे वस्तुना वस्तुव्यक्तिर्यथा।

'रोईसु चन्द्धवलासु लिलअमप्फालिकण जो चापम्। एकच्छत्तं विअ (व) कुणइ तिहुअगरजं विजम्भन्तो ॥'

अन्न वस्तुना येषामसौ सारो राजा तेषु मध्ये न कश्चिद्पि तदादेशपराज्ञुख इति जाम्रद्भिरूपभोगपरेर्निशातिवाह्यत इति वस्तु त्रिभुवनराज्यपदेन प्राधा-न्येन व्यज्यते । अखण्डाज्ञाविषयो हि राज्यम् । इवार्थो न व्यञ्जनोपयोगी । प्रस्युत तत्परित्यागेऽतिशयो गम्यते ।

तथात्वादिति । अर्थान्तरन्यासत्वादिखर्थः । तुहेति । 'तव वल्लभस्य प्रातरा-सीद्धरो म्लानकमलदलम् । इति नववधः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥' काव्येति । म्लानत्वे मुहुश्रुम्बनस्य हेतोः प्रतीतेः काव्यलिङ्गाख्योऽलंकार इखर्थः । राहस्विति । 'रात्रिषु चन्द्रधवलामु लिलतमास्फाल्य यश्वापम् । एकच्ल्ल्लमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विज्म्भमाणः ॥' यो मदनः । येषां कामिनाम् । 'तेम्यः' इति प्रकाशपाठे तु तेम्योऽपेत इखर्थः । इवार्थ उत्प्रेक्षा । अतिशयित इति ।

१. 'तुहेति । गोसम्मीति प्रभाते देशी । प्राक्टते लिङ्गानियमाइलपदे पुंस्त्वम् । रात्रावत्यन्तचुम्बितदियताथरां वध् प्रति कस्याश्चिद्धक्तिः । तव वछभस्य दिवतस्य प्रातः-कालेऽधरोष्ठं म्लानं च तत्कमलस्य दलं तद्रृप आसीदिति सखीवचनं श्चत्वा नवा वध्स्तरुणी वदनं मुखं मह्या भूमः संमुखम् । अधोमुखिमिति यावत् । करोतीत्यन्वयः । करोतीति वर्तमाननिदेशाङ्कजाया अविरामः स्च्यते । कमलदलो इति तद्रृप इत्यर्थः । अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकालंकारेण तथाधरश्चम्वितो येन म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गालंकारो मिलाणादिपदप्राधान्येन व्यज्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'राईस्विति । यः प्रकरणात्कामः । चन्द्रेण धवलास्च रात्रिषु । ज्योत्कीिष्विति यावत् । ललितं सकुमारमनोहरम् । न जरठम् । आस्फाल्येव त्रिभुवनानां राज्यमेकमेव च्छत्रं यत्र तथाभूतम् । अद्वितीयमिति यावत् । करोति । अतष्व विजृम्भमाणो विस्फुरमाण इत्यर्थः । अत्र कवित्रोढोक्तिसिद्धेन वस्तुना स्वशासकानङ्गपारवश्येन कुशलैः कामि-भिर्मभोगपरैरेव निशातिवाह्यत इति त्रिभुवनराज्यपदप्राधान्येन व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचनिद्यकासंक्षेपः

वस्तुनालंकृतेर्थथा-

निर्शितशरिधयार्पयत्यनङ्गो दशि सुदशः स्ववलं वयस्यराले । दिशि निपतति सा च यत्र तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥'

अत्र व्यतिकरमेत्यावस्थाः समुन्मिपन्तीति वस्तुना परस्परबिरुद्धा अपि निर्वेदोन्मादादयोऽवस्था भवन्तीति विरोधार्लकारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते।

अलंकारेण वस्तुनो यथा-

'वारिजन्तो वि पुणो संदावकद्त्थिएण हिअएण । थणहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चल्र से हारो ॥'

अत्र स्तनभारवयस्येन विशुद्धजातित्वाद्धारो न चलतीति हेत्वलंकारेणानवरतं कम्पमान एव हारोऽस्तीति वस्तु न चलतीति पदेन व्यज्यते ।

निर्धारितार्थप्रतीतिरिखर्थः । निश्चितिति । अत्र विरोधे व्यतिकरपदस्य परस्परसं
पर्वेवोधकस्य प्राधान्यम् । नच शनिरशनिरिलादिवत्सामानाधिकरण्याभावे कथं विरोधालंकार इति वाच्यम् । तत्रेत्युपाते एकधर्मिण्येव हसितं रुदितमिलाद्यवस्था इति सामानाधिकरण्यस्य स्फुटं प्रतीतेः । न ह्यभेदान्वयसामानाधिकरण्यं नान्यत्रेति नियमे मानमस्ति । शनिरिलादौ तु नैकत्र धर्मिण शन्यशनिप्रतीतिरिति न तत्र विरोध इति युक्तम् । एतेन विरुद्धा इल्रस्य कार्यकारणभूता इल्यथः । व्यतिकरः पौर्वापर्यविपर्ययः । तथा च विरोधशब्देनात्र तथाभूतातिशयोक्तिरुच्यत इति प्रल-पितमनादेयम् । वारिज्जन्तो इति । 'वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हद-येन । स्तनभरवयस्यत्वेन विद्युद्धजातिर्न चल्लस्या हारः ॥' विरहसंतापकदर्थितेन हृद्दयेन श्वासाधिकयात्प्रणोद्यमानो हारो वार्यमाण इवेति गम्योत्प्रेक्षा । तथाभृतोऽपि

१. 'निश्तिति । अनङ्गः अराले संकलकामिहिंस्तया कुटिले वयसि यौवने सित सुदृशः शोभननयनायाः कामिन्याः दृशि दृष्टा निश्तितास्तीक्ष्णाश्च ते शराश्च तेषां थिया अयं मम निश्तिः शर इति वुष्पा स्वस्य बल्मपंयित । सा चार्षितवला दृष्टिर्यत्र यस्यां दिशि लक्षणया तत्संबन्धिन युवजने निपतित तत्रावस्था इसितरुदित-मूच्छांदयो व्यतिकरं मिश्रणमेत्य प्राप्य समुन्मिषन्त्युद्भवन्तीत्मन्वयः । अत्र तथाविधेन वस्तुना परस्परिवरुद्धा अप्यवस्थाः प्रादुर्भवन्तीति व्यतिकरपदप्राधान्येन विरोधालंकारो व्य-ज्यते । अन्यथा तत्पदवैयर्थ्यात् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका २. 'वारिज्जन्तो इति । विरइज्जितेन संतापेन कदिथितेन पीडितेन हृदयेन पुनःपुनर्वार्थमाणोऽप्यस्थाः प्रकृतनाथिकाया हारः स्तनभरस्य वयस्यत्वेन सस्येन न चलति । यतो विशुद्धजातिर्निर्दृष्टमुक्ताजातिमान् । श्रेषेण विशुद्धजन्मा चेति । विशुद्धजातयो हि न कदापि स्वस्थानचलन्तित्यभः । अत्र व्य-क्रियनवरत्तकम्पनं श्वासोच्छ्वासाथिक्ये हृदयकम्पनप्रयुक्तं वेदितव्यम् । अत्र विशुद्धजातित्वरूक्ष्यमनवरत्तकम्पनं श्वासोच्छ्वासाथिक्ये हृदयकम्पनप्रयुक्तं वेदितव्यम् । अत्र विशुद्धजातित्वरूक्ष्येण विश्चद्धजातिण्याधान्येनोपदिश्वितव्यक्ष्यध्वतिः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रिकासंक्षेणः

अलंकारेणालंकारस्य यथा-

'सा मुद्धसामलङ्गा धम्मिङ्घा कलिअललिअणिअदेहा । तीए खन्धाहि बलं गहिअ सरा सुरअसंगरे जअइ॥'

अत्र सुरतसंगरे धम्मिष्ठः स्मर इति रूपकालंकाराम्यां तथा केशपाशः स्कन्धे पतितो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्तेच्छः कामुकोऽभूदिति विभावनास्कन्ध-पद्माधान्येन व्यज्यते।

अथ कविनिबद्धवकृष्पौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यक्षकार्थध्वनिभेदेषु पद्माधा-न्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

> 'णैवपुण्णिमामिअङ्कस्स सुहअ को तं सि भणसु मह सच्चम्। का सोहग्गसमग्गा पञोसरअणिव्व तुह अज ॥'

अत्र यथोक्तेन वस्तुनान्यस्थामि प्रथममनुरक्तस्त्वमभूनं तत इति वस्तु णवपुण्णिमामिअङ्कपञ्जोसरअणीपद्प्राधान्येन द्योत्यते । अत्र पदे रजनीवेत्यु-पमानैरपेक्ष्येण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

'सैहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कवाली सहीऍ णिविडाए।

स्तनभरसोहार्देन विद्युद्धजातित्वात्र चलतीत्वर्थः । स इति । 'स मुग्धऱ्यामलाङ्गो धिम्मिष्ठः कलितललितनिजदेहः । तस्याः स्कन्धाद्वलं गृहीत्वा स्परः सुरतसंगरे जयति ॥' स्कन्धः सेनानिवेशोऽपि । वलं सैन्यमपि । णवेति । 'नवपूर्णिमामु-गाङ्कस्य सुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम् । का सौभाग्यसम्प्रा प्रदोषरजनीव तवाय ॥' अत्रेति । पदे प्रदोषरजनीपदे । अत्र प्रदोषरजन्याः केलेतावतापि व्यज्ञनसंभवाद्वस्तुमात्रव्यज्ञकतोदाहरणत्वं वृत्ताविभन्नेतिमिति भाति । सहीति ।

१. 'स इति । स धिमिछः केशपाश एव स्मरः कामः । तस्या नायिकायाः स्कन्धेंऽस एव स्कन्धः सेनानिवेशः तस्याद्वलं सामर्थ्यमेव वलं सैन्यं गृहीत्वा सुरतरूपे सङ्कामे जय- सुत्कृष्टो भवति । कीष्टशः । सुग्धं सुन्दरं श्यामलमङ्गं यस्य सः । तथा कलितः पुनरासा- दितो लिलतो मनोहरो निजदेहो धिम्मछरूपो येन तथाभूत इवेत्युत्प्रेक्षागर्भम् । अत्र धिम्मछस्य स्कन्थसंवन्थेन शोभातिशयलाभात्तत्पदप्राधान्यम् ॥' इत्युदाहरणचिन्द्रका. २. 'ख- ण्डितायाः स्वामिनं प्रतीयमुक्तिः । हे सुभग, त्वं नवस्य प्रथमोदितस्य पूणिमासंवन्धिनो सृगाङ्कस्य चन्द्रस्य संवन्धी को भ्राता सखा वासि एतन्मम सल्यं भण वद । तत्संवन्धित्वं विना क्षणिकानुरागित्वस्य तत्स्वभावस्य त्वय्यनुपपत्तेरिति भावः । तथा चन्द्रस्य प्रदोषरजनीव तव का नायिका सौभाग्यं नायकानुरागादि समग्रं यस्यां सा तथाभूतेत्वर्थः । अत्र नवेत्यनेन क्षणिकानुरागित्वलाभः । पूर्णिमामृगाङ्केत्यनेन नायिकान्तरसंसगित्वं व्यञ्यते । एवं प्रदोषेत्वनेन प्रकृष्टदोषवत्त्वम्, रजनीत्यनेन रागित्वमित्यूद्यम् । केचित्तु 'नवः प्रतिपद्वितः' इत्यर्थमाद्वः । अत्र कविनिवद्वत्वकृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना णवेतिपदप्राधान्येन मयीवान्यसामपि क्षणिकानुरागित्वमिति वस्तु ध्वन्यते ॥ शहरतमेव समरः सङ्कामस्त-

हारो णिवारिओ व्विअ उचेरन्तो तदो कहं रमिअम्॥'

अत्र निष्ठवनसमर इति रूपकस्य व्यक्तनायामप्रयोजकतया वाच्येन वस्तु-मात्रेण हारच्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनारताद्विलक्षणं नवोढायास्ते रतमभूत्तःकथय कीदिगिति व्यतिरेकालंकारः कहंपदप्रकाश्यः ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा-

'पैविसन्ती घरवारं विवल्लिअवअणा पलोइऊण पहस्। खन्धे घेत्तूण घडं हा हा णहोत्ति रुअसि सहि किं ति॥'

अत्र नष्ट इति रोदिपीति हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं कामुकं दृष्ट्वा यदि गन्तुमिच्छसि तद्परं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपद्प्राधान्येन प्रकारयते।

यथा वा--

'विहेंलङ्क्षलं तुमं सिंह दृहूण कुडेण तरलतरिंदिम् । वारण्कंसिमेसेण अ अप्पा गरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥'

'सखि नवनिधुवनसमरे अङ्कपाली सख्या निविडया। हारो निवारित एवोचरंस्ततः कथं रिमतम् ॥' अङ्कपाली आलिङ्गनम् । उचरतुच्छलन् । पविसन्तीति । 'प्रिवि-शन्ती गृहद्वारं विवलितवदना प्रलोक्य पन्थानम् । स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट इति रोदिषि सखि किमिति ॥' किंतिपदेति । हेलाक्षेपेण रोदनकृत्रिमत्वप्रती-तेरिति भावः । अत्र व्यञ्जकस्य खतःसंभवित्वेन कविप्रौढोक्तिकित्पतत्वाभावादाह— यथा वेति । विह्ळाङ्कलमिति । विश्वङ्कलां त्वां सखि दृष्टा कुटेन तरलतरह-

सिन्निविडया दृढया विश्वस्तया च अङ्कपाठी आलिङ्गनं तद्र्पया सुखहेतुत्वात्सस्या उच्छिन्यमाणो द्रयोस्तृतीयतयाधिको भवन् हारो निवारित एव । गाढालिङ्गनेन त्रोटित इत्यर्थः । ततो हारच्छेदानन्तरं कथं रिमतं क्रीडितमिति प्रश्नेन वैलक्षण्यस्चनाद्यतिरेकलामः। 'उच्छे-रन्तो' इति पाठेडथों दिश्चितः । 'उच्चेरन्तो' इति पाठे उच्चरत्रूथ्वं चलन् । अत्र हारच्छेदान्तरं विलक्षणं रतमभूत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकः कहंपदप्राधान्येनोक्तवस्तुना ध्वन्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'हे सिख, गृहद्वारं प्रविशन्ती त्वं विविलतं परावृत्तं वदनं यस्यास्तथाभृता सती पन्थानं मार्ग विलोक्य स्कन्थे घटं गृहीत्वा हा हा नष्ट इति किमिति रोदिषि। घटभङ्गस्य वुद्धिपूर्वकत्वे रोदनहेतुत्वामावादिति मावः । रोदने नष्टत्वं हेत्वलंकारः । नाशे स्कन्धग्रहणं हेतुरिति चक्रवर्ती । अत्र हेत्वलंकारेण संकेतिनिकेतं गच्छन्तं प्रियं वृङ्घा यदि गन्तुमिच्छिसि तदापरं घटं गृहीत्वा गच्छिति ध्वन्यते । रोदनवैयर्थ्यवी-धनद्वारा समीहितसाथनानुमितिस्चनारिकितिपदस्य प्राधान्यं वोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'हे सिख, त्वां विश्चङ्कलां व्याकुलां अतप्य तरलत्वरा अतिशयेन तरला चञ्चला वृष्टिर्यस्यास्तथाभूतां दृष्ट्वा कुटेन घटेन द्वारस्पर्शस्य मिषेण व्याजेनात्मा स्वस्वरूपं गुक्तो

अत्र नदीक् छे छतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागतं कामुकं द्वया पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वे द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मयावगतम्। तत्समाश्चासं विधाय समीहितसिद्धये वज। अहं तव श्वश्रूनिकटे सर्वे समर्थियण्य इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेत्यपहुत्या वारण्फंसिम-सेणेति पदेन द्योत्यते।

अलंकारेणालंकारस्य यथा-

'जोक्कीऍ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउसुअमण्णा सा। बुड्ढा वि णवोढिन्विञ्ज परवहुआ अहह हरह तुह हिअअम्॥'

अत्र परवधूत्वेन सा तव हृद्यं हरतीति काव्यलिङ्गालंकारेणासानुज्झित्वा वृद्धां परवधूमभिलपसीति त्वदाचुरितं वक्तं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राधाः न्येन परवधूपद्योत्यः प्रकाश्यते ।

शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पद्प्रकाश्यो न भवति । तत्र वाक्यस्यैव प्राधा-न्यात् । एवं पञ्चन्त्रिंशद्भेदाः ।

प्रवन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ १९॥

ष्टिम् । द्वारसर्शिमषेण चात्मा गुरुक इति पातियत्वा विभिन्नः ॥' जोह्वाए इति । 'ज्योत्स्वया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुक्यमनाः सा । वृद्धापि नवोहेव परवधू-रहह हरित तव हृदयम् ॥' आक्षेपिति । अत्र त्वदीयमाचिरतं वक्तुं न शक्यत इति चोतनफलो वक्ष्यमाणस्य त्वयैवं कर्तुं न योग्यमित्यादिवचनस्य निषेधरूपो य आक्षेपालंकारस्तस्य चोतनमभिन्नेतम् । 'निषेधो वक्तुमिष्टस्य' इत्यादिना तथा वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र वाक्यस्यैवेति । परिवृत्तिसहृतदसहृ नेकपद्रूपस्येत्यर्थः । एविमिति । उभयशक्तिमृलस्य पद्र्यक्त्र्यानन्तर्गतावित्यर्थः । प्वोक्ता वाक्यप्रकाश्या अष्टादश । उभयशक्तिमृलरहृताः पद्रप्रकाश्याः सप्तदश । इत्येवं पञ्चित्रशिद्यर्थः । मेलकं समृहः । गमनं निवर्तनं चेति द्वन्द्वः । रचनायां वैदर्म्यादिसंक्षित्रायामष्टमे

गुरुरिति हेतोः पातियत्वा विभिन्नो विभेदित इत्यर्थः । अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् । नायं द्वारस्प-र्ज्ञाद्धटनाद्यः । किंतु गुरुतया परपीडकत्वाद्धटेनैव स्वात्मा विभेदित इत्यपह्नुतिः । अत्रो-क्तापह्नुत्या पूर्ववद्वस्तुध्विनः । पूर्वत्र हेत्वलंकारस्य प्रौढोक्तिसिद्धत्वाभावादुदाहरणान्त-रोक्तिः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः.

१. गतयौवनान्यनाथिकाप्रसक्तं स्वामिनसुपहसन्त्या नाथिकाया इयमुक्तिः। अहह खेदे। चृद्धापि सा नायिका ज्योत्क्रया मधुनो मधस्य रसेनास्वादेन च वितीर्णं दत्तं यत्तारुण्यं तेनोत्सुकमर्थाद्रते मनो यस्यास्तथाभृता सती नवोढेव तव हृद्यं हरित। यतः परवधः। परनाथिकात्वेनैव तव चित्तं हरित नतु सौन्दर्यादिनिमित्तान्तरमस्तीति भावः। तदेतत्काव्यिलङ्गम्। ज्योत्कामधुरसाभ्यां दत्तं तारुण्यं हृदयहरणे हेतुरिति काव्यिलङ्गमिति चक्रवर्तिनः। आक्षेपे परवध्त्वस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वात्तत्पदप्राधान्यम्। इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. वाच्यस्यैव स्व.

अर्थशक्तिसूरूः पदवाक्ययोः प्रवन्धे च । प्रवन्धश्च संघटितनानावाक्य-समुदायः। स च प्रन्थरूपस्तद्वान्तरप्रकरणरूपश्चेति । तत्र पद्वाक्ययोरुदा-हतम् । प्रवन्धे यथा गृधगोमायुसंवादादो । तथा हि—

'अंळं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन्गृधगोमायुसंकुले । कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥ न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्मसुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेप्यः प्राणिनां गतिरीदशी ॥' इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृधस्य सृतावेक्षकपुरुषविसर्जनपरं वाक्यमेलकम् ।

> 'कादित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् । बहुविन्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदिष कदाचन ॥ अमुं कनकवर्णामं वालमप्राप्तयौवनम् । गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्टाजध्वमविशङ्किताः ॥'

इति निशि प्रगल्भस्य गोमायोस्तद्यावर्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्ध एव

१. 'अलमिति । महाभारते शान्तिपर्वणि मृतं बालं संध्यासमये रमशाने समानीतं दृष्ट्वा दिवसे समर्थस्य रात्रावन्थस्य गृथस्य तद्दन्धुविसर्जनार्थमियमुक्तिः । हे जनाः, असि-न्दमशाने स्थित्वा अलं पूर्यताम् । कीदृशे । गृथैर्मासादैः पश्चिविशेषैगीमायुभिः शृगालेश्च संकुले न्याप्ते । तथा कङ्कालान्यस्थीनि बहलानि यत्र एवंभूते घोरे दारुणे अतएव सर्वेषां प्राणिनां भयंकरे त्रासजनके। तथा च प्रयोजनाभावे एवंविधे स्थले स्थितिरन्चितेत्वर्धः। ननु मृतस्यापि पुनरुजीवनं संभाव्यत इत्यत आह - न चेहेति । इह संसारे कालधर्म मरणमुपागतः प्राप्तः प्रियो वा द्वेष्यः राष्ट्रवी कश्चिदुदासीनो वा न जीवितः । तथा चैतदसंभावितमित्यर्थः। समाधानायाह—प्राणिनां संसारिणामीदृशी प्राणोत्क्रमण्हपा गतिः स्वभावः। एवं च स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वान्मोहो न कार्य इति भावः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'आदिलोऽयमिति । रात्रौ समर्थस्य गोमायोजनन्यावर्तनार्थमुक्तिः । हे मूढा मूर्खाः, अयमादित्यः सूर्यः स्थितः । अस्तीति शेषः । तथा च रात्रिचरेभ्यो भयमधना नास्तीति भावः । अतः सांप्रतमधुना स्नेहं सविधस्थितिरूपं कुरुत । स्नेहं जीवनोपायानुष्ठानलक्षण-मिति दीपिकायाम् । मृतस्य जीवनासंभवादफलमवस्थानमित्याशङ्कयाह—बहुविघ्न इत्यादि । अयं संध्यात्मको मुहूतों बहुविधः राक्षसवेलात्वाङ्कतावेशादिरूपविधवहुलः। तथा चैतन्मुहू-र्तापगमे तद्विद्योपशान्तौ कदाचन जीवेदपीति संभावनायामपिशब्दः । एवं जीवनसंभाव-नामुत्पाद्य मोहियतुमाह-अमुमिति । हे मूढाः, गृष्ठस्य वाक्यात्पूर्वोक्तादविशिक्कताः कथ-मकसात्त्याज्योऽयं बाल इति विचाररहिता विश्वस्ता वा अमुं बालं कथं त्यजध्वमित्यार्षमा-- त्मनेपदम् । कीदृशं बालम् । कनकवर्णवदाभा यस्य तथाभृतम् । नतु कनकाभम् । तदा कनकगतकाठिन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तथा न प्राप्तमासादितं यौवनं येन तम् । अत्र बालत्वेन सृत्युकालाभावः, कनकैलनेन सृत्युचिद्ववैवर्ण्याभावः, अप्राप्तेत्यनेन परदाराभिगमनादिरा-हिसेनायुः सत्त्वं च स्च्यते । मूढा इत्यत्र 'वालः' इति क्रचित्पाठः । तत्राविवेचका इत्यर्थः । अत्रोदाहरणद्वये क्रमेण जनविसर्जनव्यावर्तनयोः प्राधान्येनाभिव्यक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

व्यञ्जकः प्रथते । अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना गमननिवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः । युवमन्येऽप्येकादश प्रभेदा दृष्टव्याः ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः।

रसादयो लक्ष्यक्रमाः पदैकदेशे रचनायां वर्णेषु । अपिशब्दात्प्रबन्धे । पद्-वाक्ययोस्तु 'पदेऽप्यन्ये' इत्यनेनैव प्रतिपादिताः । पदं तावद्विविधम्, सुबन्तं तिङ्ङन्तं च । तदेकदेशो नामधातुस्वरूपप्रकृतिभागः प्रकृत्येकदेशः सुप्तिङ्-स्वरूपविभक्तिभागश्च उपसर्गादिरूपश्च । तत्र पदवाक्ययोस्दाहृतं प्राक् । पदैक-देशादिषुदाहियते । तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे रसादित्यक्तिर्यथा—

> 'रेइकेलिहिअणिअंसणकरिकसलअरुद्धणअणजुअलस्स । रुद्दस्स तहअणअणं पव्वइपरिचुम्बिअं जअइ ॥'

अत्र रतिव्यक्तौ 'जि'धातुरूपप्रकृतेः प्राधान्यम् । यतः स्थगनव्यापारसाम्ये-ऽप्यन्यनेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणिति तदेवोत्कृष्टं धन्य-जीवितमिति रत्युत्कर्पप्रयोजकमनया व्यज्यते । अतएव जयतीत्युक्तम्, नतु शोभत इत्यादि । एवमग्रेऽपि प्रकृत्यादे रसादिव्यक्षने प्राधान्यं तत्तदर्थव्यक्षक-तयावगन्तव्यम् ।

नामरूपतदेकदेशे तद्यक्तिर्यथा—
'प्रेयान्सोऽयमपाकृतः सशपर्थं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः।

वस्यमाणायाम् । वर्णेषु 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शाः' इत्यादिना तत्रेव वक्ष्यमाणेषु । उपसर्गादीत्यादिना वक्ष्यमाणनिपातादिसंग्रहः । रईति । 'रातिकेलिहतनिवसनकर-

१. 'रईति । रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं सज्जयित सर्वोत्कृष्टं भवित । कीदृशस्य रुद्रस्य । रितकेलौ सुरतकील्यां हृतं निवसनमर्थाद्गौरीसंबिन्ध्वासो येन स चासौ
करिक्सल्याभ्यां करप्रलवाभ्यां रुद्धं पिहितमर्थाद्गौर्यां नयनयोर्युगलं इन्द्रं यस्य तथाभूतस्येति बहुन्नीहिद्दयोत्तरं कर्मधारयः । रितकेलिहृतिनवसनायाः करिक्सल्याभ्यामित्यादिविद्यहे
निवसनेत्यत्र हस्वानुपपत्तेः । अत्र जिथानुरूपप्रकृत्या पदैकदेशस्य प्राधान्यम् । तथा च
करद्वयस्य नेत्रद्वयपिधानव्यापृततया अलौकिकचुम्बनिधानवत्तया तृतीयनयनस्योत्कृष्टत्वमुच्यमानं रागातिशयहर्षल्वादिसंपत्तिमुखेन रसातिशयं पृष्णाति ।' इत्युदाहरणचनिद्रका । २. 'प्रेयानिति । सशपथिमिति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । सोऽयं परमप्रेमारपदत्वेन प्रसिद्धः प्रेयानित्रयः शपथेन सहितं यथा स्यात्तथा पादयोरानतः प्रणतः कान्तया
सशपथमपाकृतो निराकृतः सन्तुन्मना उत्सुकमनाः सन्वासभवनाद्वासगृहात् । 'रास' इति
पाठे कील्यान्यत् । दित्राण्येव नाधिकानि पदानि न द्वाराणि यावत्र याति तावद्वावित्वेव
प्रस्नुत विपरीतं कृतः प्रणामो यत्र तथ्या स्यात्त । पूर्व प्रणतस्यापाकरणमधुना प्रणामपूर्वकं
धर्णमिति वैपरीत्यम् । तथा गल्व्यासौ नीवीनिन्ध्यस्य स तथा पाणिसंपुटे प्रणामार्थं बद्धाक्रलौ गल्क्यीवीनिवन्थो यत्र तथ्या स्यात्तथा धृतः । रागौत्कण्याद्वल्तो नीवीवन्धस्य प्रणा-

तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटगळबीवीनिबन्धं धतो धावित्वेव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः॥'

अत्र द्वारादिपदं परिहत्य पदानीत्युक्तम् । तेन द्वारपर्थन्तगमनेऽप्यसिहण्णु-तयोक्कण्ठातिशयो व्यज्यते ।

तिङ्सुपोर्यथा—

'पैथि पथि शुक्रचञ्जूचारुराभाङ्कराणां दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च। निर निर किरति द्राक्सायकान्युष्पधन्वा पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा॥'

अत्र किरतीति तिङा किरणस्य साध्यता। तिङ्योगे साध्यतयैव धात्वर्थो-पिस्थितेः। निवृत्तेति सुष्प्रस्ययेन निवृत्तेः सिद्धता। सुष्प्रयोगे तथैव प्रकृत्यर्थ-प्रतीतेः। तत्रापि क्तप्रस्ययेनातीतता प्रकाइयत इति किरणनिवृत्त्योः पौर्वापर्य-विपर्ययरूपातिशयोक्तिप्रकाशो रसोत्कर्षे पर्यवस्यति। यत्तु 'लटा साध्यत्वम्, क्तप्रस्ययेन भूतत्वम्' इति व्याख्यातम्, तद्युक्तम्। सुप्तिङ्भ्यां सिद्धत्वसाध्य-त्वमिधाय 'तत्रापि क्रप्रस्ययेनातीतत्वम्' इस्वनेन वृत्तिव्याख्यानेन विरोधात्।

किसलयरद्धनयनयुगलस्य । रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥' अनया 'जि' धातुरूपप्रकृत्या । अतीततेति । अत्र मानचर्चानिवृत्तेरतीतोतपत्तिकत्वस्य ध्वस्त इत्यादाविव क्तप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि निवृत्तिगतमात्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरण-मानचर्चासमानकालिकत्वरूपं क्तप्रत्ययव्यक्त्यमिति तात्पर्यम् । रसोत्कर्ष इति । वसन्तस्योदीपकत्वप्रकर्षादिति भावः । यत्विति । भूतत्वं सिद्धत्वमभिमतम् भूतभ-

माञ्जलिनैवालम्बनम् । केचित्तु 'पाणिसंपुटेत्यादि थावनिक्रयाविशेषणम्' इत्याद्धः । 'लसत्' इति पाठे त्वार्थिकं गलनम् । अहो विसये । गतिः स्वभावः । अत्र प्रेयान्कान्तयेत्येताभ्यां परस्परिवरहाञ्चमत्वं ध्वन्यते । कचित् 'सायं' इति पाठः । अत्र पदेतिनामरूपप्रकृत्यात्मक-पदैकदेशस्योत्कण्ठातिशयपर्यवसायितया प्राधान्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'पथीति । पथि पथि मार्गे मार्गे अङ्कुराणामामा कान्तिः शुक्रचक्न्नामिव चार्रमनी
हरा । अस्तीति शेषः । 'रम्मा' इति पाठे शुक्रचक्ष्वचारूणां रम्माङ्कुराणां कदल्यङ्कुराणां लासक इत्यन्वयः । पवमानो वायुर्दिशि दिशि प्रतिदिशं वीरुधां लतानां लासको नतेकश्चास्तीति नृतनाङ्कुरशोभाशालिवसन्तर्तुसर्वदिक्संचारिमन्दमारुतयोरुदीपकयोः संपत्तिरुक्ता ।
तत्कार्यमाह—नरीति । नृशन्दस्य सप्तम्यां रूपम् । पुष्पं धनुर्यस्य तथामृतः कामो निर्
निर प्रतिमनुष्यं द्राक् शीवं सायकान्पञ्चापि वाणान्किरति क्षिपति । एवं कामोदीपने सित
पुरि पुरि नगर्यो नगर्यो मानिनीनां मानवतीनां मानस्य चर्चा प्रसङ्गो विनिवृत्तः । विशेषेण
निवृत्त इत्यर्थः । अत्र किरति निवृत्तेति तिङ्सुपोः प्रत्ययात्मकपदैकदेशयोः क्रमेण प्रत्याथँगतसाध्यत्वसिद्धत्वाभिन्यक्तिद्वारा रत्युद्दीपनातिश्वपर्यनसानात्प्राधान्यम् ।' इत्युदाहरणन्
चन्द्रिकाः २. 'सुप्रयोगे' क-ग.

च्य ए अथ सुप्तिङ्घिरोपेषु यथा—

'छिखेन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणद्यितो निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः । परित्यक्तं सर्वे हासितपिंठतं पञ्जरञ्जके-स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥'

व हि स

अत्र लिखिलायुक्तम्, न तु लिखतीति। तेन शत्रा लिखनस्याप्राधान्यम-बुद्धिपूर्वकत्वरूपम्। आस्त इत्युक्तम्, न त्वासीदिति। तेन तथावस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता तिङ्घिभक्ता व्यज्यते। यद्यपि शतृप्रस्यः सुपः प्रकृतिरेव तथापि तिङादेशिलङ्किततया तिङ्त्वेनैवोदाहतः। भूमिमित्युक्तम्, न तु भूमाविति। तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किंचिछिख्यत इति सुब्विभक्ता व्यज्यते। 'गामारि अद्वि गामे वसामि ण अरिट्टई ण आणामि।

णाअरिआणं पद्यो हरेमि जा होमि सा होमि॥'

व्यसमुचारण इत्यादिवत् । अत्र क्तप्रत्ययेनातीतत्वप्रकाशनस्य सुपा सिद्धत्वाभिधानस्य चानुवृत्तेर्वृत्तिविरोध इत्याशयः । अवुद्धिपूर्वकत्वरूपमिति । खगतेष्टसाधनता- बुद्धिपूर्वकत्वाभावरूपं क्रियान्तरेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनकृतिसाध्यत्वपर्यवसितमित्यर्थः । तेन बुद्धिपूर्वकामित्यत्र तु भिन्नभेवाबुद्धिपूर्वकत्वं पूर्वोक्तादिति ज्ञेयम् । गामेति । 'प्रामीणास्मि प्रामे वसामि नगरिश्विति न जानामि । नागरिकाणां पतीन्हरामि या

१. िलखिनिति । वहुदिनन्यापिमानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे कठिने कठिनह-दये, तब प्राणा इव दिवतः प्रियोऽवनतो नम्रो वहिर्वाह्यशालायां भूमि लिखञ्जून्यहृदय-तया विलिखन्नास्ते उपविद्योऽस्ति । तथा सख्यः सर्वा निर्गत आहारी यासां तास्तथाभूताः संखः सततं निरन्तरं यदुदितं रोदनं तेनोच्छ्ने जातशोथे नयने यासां तथाभूताः । सन्तीति शेषः । तथा पञ्जरस्थैः शुकैः सर्वे इसितयुक्तं पठितं परित्यक्तम् । तव चेयमवस्था दृश्यमानात्यन्तक्षीणतरा विशिष्य वक्तुमशक्या । अतोऽधुना ईदृशातिशये सति मानं विसृज त्यजेत्यन्वयः । अत्र शुकेऽपि हास्यवर्णन न विरुद्धम् । 'विहायसा तेन विहस्य भूयः' इति नैषधादौ दर्शनादित्याहुः। अत्र लिखन्निति शतुप्रत्ययेन यावदुपवेशनकालिकत्वं लिखनस्य व्यज्यते । एवमास्त इति वर्तमानत्वार्थकात्मनेपदरूपतङा उपवेशनस्य प्रसादरूपफलपर्यन्त-त्वम् । आसित इत्युक्तौ तदलाभात् । भूमिमिति द्वितीयया तस्या एव लिखनकर्मत्वावगमाः द्वद्धिपूर्वकलिखनाभावव्यक्तिः । विधान्तरेण व्यज्ञकत्वोपदर्शनायोदाहरणान्तरोक्तिः। रै इत्युदा-हरणचन्द्रिका. २. 'गामेति'। कलहे का त्वमसीत्यधिक्षिपन्तीं नागरिकस्त्रियं प्रति मान्यस्त्रिया इयमुक्तिः । 'गामरुहम्मि' इति पाठे शामरुहा शामजातासि । वसामि तिष्ठामि । नगरस्थिति वैदग्ध्यरूपां मर्यादाम् । नागरिकाणामित्यनादरे षष्ठी । तथा च नगरे भवा नागरिका अनादृत्य तासां पतीन्हरामि । वशीकरोमीत्यर्थः । पतिकर्तृकेऽपि तासामनादरे पतस्याः प्रयोजककर्तृत्वमवसेयम् । यद्यपि 'षष्ठी चानादरे' इत्यनुशासनाद्वाच्य एव सः तथापि तद्बोधनदारा गर्नेरूपन्यभिचारिभावस्यज्ञकत्वं विवक्षितमक्षतमेव । अतस्व पदैकदेशेत्यादौ रसादय इत्येतोक्तम् । एवं सर्वत्रैवंविधस्थले द्रष्टव्यमिति दिक् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र नागरिकाणामिति पद्या पतिपदार्थे तादशकलाभिज्ञतादिरूप उत्कर्षः प्रकारयते । 'रमणीयः क्षज्ञियकुमार आसीत्' इत्यत्र लुङातीतकालविहितेना-चितं तदीयहिंसायाः सुकरत्वं व्यञ्जयता प्राधान्येन धूर्जिटधनुर्भङ्गजनमा भागव-क्रोधः प्रकृष्यते ।

वचनविशेषो यथा---

'ताण गुणग्गहणाणं ताणुक्कण्ठाणं तस्स पेग्मस्स । ताणं भणिआणं सुन्दर पुरिसिञं जाञं अवसाणम् ॥' अत्र गुणग्रहणादीनां प्रेमहेत्नां नानाप्रकारत्वेऽपि कार्यं प्रेम एकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनेकवचनाभ्यां व्यज्यते । प्रकृषेव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वं यथा—

'रे रे चञ्चल्लोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि । किं मन्ये विहरिष्यसे वत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-मेषा कण्ठतटे कृता खल्ल शिला संसारवारांनिधो ॥' अत्र त्वं मन्ये अहं विहरिष्यसे इति 'प्रहासे च मन्योपपदे सन्यतेरुत्तम

भवामि सा भवामि ॥' अत्रेति । नागरिकनायिकासंबन्धित्वेन तत्पतिषु वैदग्धं तद्रज्ञकत्वेन स्वस्मिस्तदित्यर्थः । षष्ट्या अनादरार्थत्वपक्षेऽपि तद्वारा वैदग्ध्यत्यज्ञनमेव ज्ञेयम् । ताणं इति । 'तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः । तेषां भणितानां मुन्दर ईदशं जातमवसानम् ॥' पूर्वनियातादय इत्यादिपदेन

१. 'ताणं इति । 'ईरिसिअं' इति पाठ ईिंध्यतमिति इयम् । सापराधं दियतं प्रति कुपिताया इयमुक्तिः । हे सुन्दरं, विशिष्यानिर्वाच्यानां नानाविधानां गुणग्रहणानां तासामसांनिध्ये उत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः तेषां भणितानां त्वमेव जीवितसर्वस्वमित्यादीनां वचनानामीदृशमेवंविधापराधकञ्जषितमवसानं पर्यवसानं जातमित्यन्वयः । ईिंधतं संजातेर्धमिति पाठान्तरेऽर्थः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः २. 'रे रे इति । शान्तस्य स्वचित्तं प्रति साक्षेपसंवोधनमिदम् । चञ्चळ्ळोचनायामित्रता गमिता रुचिरिमळाषो येन तथाभृतिति चेतोविशेषणमः । चञ्चळ्योचनाय्यामित्रता आविष्कृता रुचिरधीन्त्रायामस्येति चण्डीदासः । रे चेतः, एणनयनां हिरणाक्षीमाळोवयं स्थिरं प्रेम यत्र ताहरं महिमानं माहात्म्यं स्थिरतारूपं प्रमुच्य त्यक्त्वा किं कसात्रृत्यति । नर्तकवद्धपाँ महिमानं माहात्म्यं स्थिरतारूपं प्रमुच्य त्यक्त्वा किं कसात्रृत्वति । किं मन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थः । वत खेदे । हतां निन्दितामिमामन्तविद्यमानामाशां मुखत्या । सव्वत् यत एषा उपदिशिता आशा। स्थीति किथित् । संसार एव वारानिधिः सुमुद्रस्तिसन्वण्ठते कृता वद्धा शिला मज्जनहेतुत्वात्तद्रपा । भवतीति शेषः । इत्यं च परिणामविरसत्वाद्धपे न युक्त इति भावः । अत्र मन्य इति पुरुषव्यत्यत्येन प्रहासो व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्दिकासंक्षेपः

स्र ए

8

एकवच' इतिसूत्रेण युष्मद्सदोर्योगे उत्तममध्यमयोर्विपर्ययेण विधानं प्रहास-मभिव्यनक्ति।

पूर्वनिपाताद्यः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशा एव गण्यन्ते । पूर्वनिपातस्य यथा---

> 'येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते संमतासौरपि प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः । ये क्ष्माशक पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-स्ते स्युनैंव भवादशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥'

अत्र चादुके पराक्रमनयेत्यत्र नयस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपातमविधाय परा-क्रमस्य तथाभावोऽभ्यर्हितत्वं द्योतयति ।

डपपदविभक्तिविशेषस्य यथा-

'भैंधनाध्वति वीरें धनुध्वीतिसृति विश्वरेरयोधि तव दिवसम्। • दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम्॥'

अत्र वीररसात्मिन भवान्दिवसेनायुद्धेति 'अपवर्गे तृतीया' अपवर्गश्च फल-प्राप्तो क्रियापरित्यागः । अतो भवत्पदार्थस्य युद्धरूपक्रियाया यत्फलं विजय-सत्प्राप्तिस्तृतीयया द्योत्यते । यस्तु 'युद्धविधीत्यादि क्रियाविशेषणम्' इति व्याख्यातवान्स च्छन्दोभक्षमि नाज्ञासीदिति ।

त्रत्ययरूपस्य प्रकृत्यैकदेशस्य यथा— 'भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं इष्ट्वा दष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

 'येषामिति । येषां राज्ञां दोर्बर्छ बाहुबरुमेव । एवकारेण नीतिबरुव्यवच्छेदः । ते राजानो दुर्वछतया निर्वछत्वेन संमता:। नीतिज्ञानाम्। वृद्धानामिति शेष:। तैर्दोर्वछमा शरणैः केवलनीतिरीतिशरणैश्चोवींश्वरैः पृथ्वीश्वरैः प्रायः किं कार्यम्। न किमपीलर्थः समुचयार्थकस्यापिशब्दस्य भिन्नकमतया योजनात् । नीतिनीतिशास्त्रम् । तदुक्तवृत्तिप्रकारो रीतिः । हे क्ष्माशक पृथ्वीन्द्र, ये पुनः पराक्रमनययोः स्वीकारेण कान्तो रमणीयः क्रमे न्यवसायो येषां तथाविधास्ते त्रिजगति भुवनत्रयेऽपि नैव स्युर्न स्युरेव । यदि वा स्युस्द्रदा परं केवर्ल भवादृशा भवत्तुल्याः पवित्रा द्वित्राः । न बहव इत्यर्थः । अत्र पराक्रप्तरं पूर्वे-निपातस्तदर्थस्याभ्यहितत्वं गमयति । 'अभ्यहितं पूर्वम्' इत्यनुशासनात् ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिका. २. 'प्रधनेति। हे वीर, धनुषो ध्वनि टंकाररूपं विभर्तीति धनुध्वनितृत् तथाभूते। प्रथनं युद्धमेव प्रवेशनिः सरणहेतुत्वादध्वा मार्गस्तसिस्तव विधुरैः शत्रुभिदिवसं स्याप्या-योधि युद्धमकारि । हे नरप नरान्पाति रक्षतीति तथाभूत, भवांस्तु दिव्सेन विधिना विधानेन सिद्धस्य न तु कृत्रिमस्य साधुवादस्य कीर्तेः पदं स्थानं यथा स्यात्तेया अयुद्ध । युद्धं कृतवानित्यर्थः । अत्र दिवसेनायुद्धेत्यनेन 'अपवर्गे तृतीया' इत्यनुशासनादवगतो सुद्धित्रयासमाप्तिरूपोऽपवर्गो युद्धफलस्य विजयस्य प्राप्तिं द्योतयति । क्रियायाः फलापवर्गि-त्वादिति ध्येयम्। इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. धीर' ख. ४. भूयो भूय' इति । माल-तीमाधेव 'कथितं च नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया' इति चूर्णिकामनुक्रम्य कामन्दकी-

साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं य-द्वादोत्कण्ठालुलितललितैरङ्गकैसाम्यतीति ॥' अत्राङ्गकैरिति कस्वरूपतद्वितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते । उपसर्गरूपस्य तदेकदेशस्य यथा—

> 'पैरिच्छेदातीतः सक्छवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपदं यो न गतवान् । विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽध्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः । उपसर्गाणामवाच-कत्वात् ।

पूर्वोक्तपुरुषव्यस्यययय परित्रहः । उपसर्गक्षपस्येति । तदेकदेशस्य पदैकदेशस्य । प्रकृत्यन्तर्गतत्वाभावात्कथं प्रकृत्येकदेशत्वमत आह—प्रकर्षेति । प्रकृत्यर्थ एवा-स्याप्यर्थ इति पृथगर्थाभावात्तदन्तर्भृत एवेत्यर्थः । पृथगर्थाभावमेवाह—उपस-गिणामिति । चकारस्य पृथगर्थत्वात्कथमेकदेशतेति शङ्कते—यद्यपीति । अनुशास्तीत्यस्य शास्त्रमिति शेषः । उपसर्गाणां वाचकत्वपक्षेऽप्येकदेशत्वमुपपाद-

वचनमिदम् । यन्मालती गाटया दृढयोत्कण्ठया औत्तुक्येन लुलितैम्लांनेः सिद्ध्लिलितैमं-नोहरैरङ्गकैंस्ताम्यति ग्लायतीति मालला धात्रीपुत्र्या लबिङ्गक्या कथितमिति चूर्णिकावा-क्येनान्वयः । किं कृत्वा। भूयो भूयो वारंवारं सविधया निकटस्थ्या नगरीसंविध्या रध्यया राजमार्गेण पर्यटन्तं गच्छन्तं नवं युवानं माधवं रतिः कामित्र साक्षात् नतु विवादौ दृष्ट्वा दृष्टा पुनःपुनरवलोक्य । तेन रागौत्कण्छ्यलामः । किंभृता मालती । भवनस्य वास-गृहस्य संबित्धनी या वलभी उपरितनमण्डपस्तदीये तुङ्गे उच्चे वातायने गविक्षे तिष्ठतीति तथाभूता । न तु रथ्यासंलक्षगृहान्तरवलभीवातायनस्था तंत्रस्थितं पश्यिति । पश्यन्तीं मामयं पश्येदिति शङ्कया वातायने शरीरस्थानर्पणात् । 'ल्लितल्लितैः' इति पाठेऽतिमनों-रमैरित्थर्थः । अत्रानुकम्पायां कप्रत्ययविधानात्त्रद्धङ्ग्येन सै।कुमायेण दुःखासिहण्णुत्वा-भिव्यक्तिद्वारा विप्रलम्भोत्कर्षः' इत्युदाहरणचन्दिकाः

१. 'परिच्छेदेति । मालतीमाथव एव मकरन्दं प्रति माथवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । मम कोऽपि विकारोऽन्तरन्तःकरणं जडयित स्तम्भयित । विषयाप्राहकं करोतीति यावत् । तथा तापं विरहसंतापं च कुरुत इत्यन्वयः । कथंभृतः । परिच्छेद इयत्ता विरामो वा तमतीतोऽतिकान्तः । तद्रहित इत्यर्थः । तथा सकलानां शक्तलाक्षणिकव्यञ्जकानां वचनानां शब्दानामविषयः । शक्त्या लक्षणया व्यञ्जनयापि वा प्रतिपादिवतुमशक्यत्वात् । पुनः शब्दोऽत्र कालान्तरमात्रे, न त्वावृत्तौ । तस्या औत्तरकालिकपदार्थाश्रितत्वात् । तथा च यो विकारोऽसिञ्जन्मित पुनरन्यदानुमवपथमनुमक्गोचरत्वं न गतवानित्यर्थः । 'पुनरिति त्वर्थे । असिञ्जन्मित त्वनुभवपथं न गतवानित्यर्थः' इति केचित् । पुनः कीदृक् । विवेक्स्य गुणदोषविवयस्य प्रथ्वंसान्नाशादुपचितेन प्रवृद्धेन महता मोहेन विपरीतज्ञानेन गहनो

æ

निपातरूपपदैकदेशस्य यथा-

'कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो हिषः। तमांसि तिष्टन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयादिमौलिताम्॥'

अत्र चह्नयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककाळतारूपः समुचयो द्योत्यते । यद्यपि चेति भिन्नमेव पदम्, न त्वन्यस्थैकदेशस्वथापि केवळस्य तस्यासाधुत्वात्पदैकदेशस्वोपचारेणोदाहरणम् । अत एवोक्तं भोजराजेनोपमा-प्रकरणे—'नहीवादेः सार्थकत्वेऽपि पृथक्पदतामनुशास्ति' इति । एतेन तिङन्त-समिभव्याहृता उपसर्गा अपि व्याख्याताः ।

अथ बहूनां यथा—

'रोमोऽसो भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदिपरं देवो न जानाति तम् ।

न्याप्त इत्यर्थः । अत्र प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तद्वारा वा मोहप्रकर्षो व्यज्यते । तेन रागातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशय इति होयम् ।'' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

 कृतं चेति । नृपं प्रति मित्रण उक्तिः । हे राजन्, त्वया मनो गर्वस्याभिमुखं न तु गर्वितं कृतं च किमन्यत् । अपेक्षितमिति शेषः । एवं शस्त्रप्योगादिकं विना नोऽसाकं द्वित: शत्रवो निहताश्च । न तु निहनिष्यन्ते । दृष्टान्तमाह—तमांसीति । अंशुमान्स्यों यावदुदयाद्रेमौंलितां शिरोलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति । तसिंस्तु तथाभूते न तिष्ठन्तीति वैधर्म्येण दृष्टान्तः। अत्र चकाराभ्यां स्वसमभिव्याहृतिकययोस्तुल्यकाल-तारूपः समुचयस्तद्वारा वा वीरप्रकर्षो ध्वन्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'रामोऽसा-विति । राघवानन्दे रावणमुद्दिरय कुम्भकर्णवचनम् । असौ खरदूषणादिष्टन्तुत्वेन प्रसिद्धो रामो मुवनेषु न तु यत्रकुत्रचित् विक्रमसंविधिभः संधिवियहादिभिस्तत्प्रमुखैर्वा धेर्यादिभि-गुंणेर्न तु दोषैः परामुत्कृष्टां प्रसिद्धि प्राप्तः । यदिपरमित्यखंण्डो निपातोऽवधारणार्थः । तैत्र रामं देवो भवान्यदि । केवलमस्माकं सर्वेषां भाग्यस्य विपर्यया हुर्भाग्यत्वेन परिणामान्न जानाति, न तु भाग्याभावात् । तस्मिन्हि सति सत्फलाभावमात्रम्, न त्वसत्फलम् । दुर्भाग्यात्त्वसत्फलमिति विपर्ययपदद्योत्यम् । तं देवो जानात्येव । यदि न जानाति तदा परं क्रेवलं भाग्यविपर्ययादिति वार्थः । 'यदि पुनः' इति पाठेऽयमेवार्थः । प्रसिद्धिहेतुभूतिविक्र-मगुणोदाहरणमाह—वन्दीवेति । एष मरुद्वायुर्वन्दी वैतालिक इव सप्तभिः स्वरैः षड्जाबै-वंस्य यशांसि गायतीत्युत्प्रेक्षागर्भम् । कीट्टरीः । एकवाणाहतौ तिन्नमित्तं श्रेणीभृतानां विशालानां विस्तृतानां ताल्बृक्षाणां विवरे रन्श्रेरुद्रीणाः प्रकाशितास्तेस्तथामृतैः । एकवाण-स्याहतिर्यत्र एवंभूता इति तालविशेषणम् ।' इति केचित् । 'एकबाणाहत' इति सम्य-क्पाठः । रामेण चुत्रीवप्रत्ययाय निसंष्ठुलाः सप्तताला एकवाणेन भिन्ना इत्याख्यानम् । अत्रासाविति सर्वनाम्नः भुवनेष्विति गुणैरिति वचनप्रातिपदिकवचनम् । असादिति सर्वा-क्षेपिणो भाग्यविपर्ययादिलन्यथा परिणाममुखेनाभिधानस्य च न्यजकत्वं सहदयवेद्यम्। इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

बन्दीवेष यशांसि गायति मरुवस्येकवाणाहति-श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीणैंः स्वरैः सप्तभिः॥'

अत्रासाविति सर्वनाम्नः । सुवनेष्विति न तु देशेष्विति । सुवनेवे(ब्वि)ति सुवनस्प्रमातिपिद्कस्य बहुवचनस्य च विक्रमगुणैरिति न तु गुणेन दोषेवैति भातिपिद्किवचनयोर्व्यक्षकत्वम् । किंचासम्द्राग्येत्यत्र न त्वद्भाग्येति न वा मद्भाग्येति कृतम् । तेनासमदित्यस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वम् । तथा भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा संपत्तिमुखेनोक्तम्, न त्वभाग्यादित्यभावमुखेन । अतस्यथाविधानेनाभाग्यविरहेऽपि भाग्यान्येव तादशत्वेन परिणतानीति व्यज्यते।

'तैरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भुवोः पठत्यत्रे । अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥'

अत्र तरुणिमनीति इमिनचत्तरुणत्वपदेन, अनुमद्नधनुरित्यव्ययीभावस्य धनुःसमीप इत्यनेन, मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारस्य मौलौ वसतीत्यनेन तुल्यत्वेऽपि वाचकत्वेऽस्ति कश्चित्त्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यक्तकः। तत्र त्वशब्देन प्रकृत्यर्थस्य प्रौढत्वं व्यज्यते। इमिनचा तु तब्बतिरेको नवत्वन्। धनुषः समीप इत्यत्र धनुषोऽत्यन्तं गुणीभावः। अव्ययीभावे तु पूर्वपदार्थप्राधान्येऽप्युत्तरपदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्यम्। कर्मभूताधारस्थले तु व्यासिरवगम्यत इत्यवसेयम्। एवमन्येषामपि बोद्धव्यम्।

वर्णरचनयोर्ळञ्जकत्वं गुणस्बरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते । प्रबन्धे तु नाटकादौ रसादिव्यञ्जकत्वं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु—'पूर्वं प्रबन्धशब्देन संघटिताचान्तरवाक्यसमूहोऽभिहितः । इदानीं तु संघटितमहाचाक्यिसिखपौनरुक्यम् ।' इति कश्चिदाह । तदज्ञानात् । पूर्वं धर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धविषयत्वम्, अत्र त्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गस्थिति पौन-रुक्त्याभावात् ।

ेथितुमाह—एतेनेति । वर्णरचनयोरिति । गुणखरूपानवगतौ तद्यञ्जकनिरू-पणासंभवादन्यस्य वार्थस्य वर्णरचनाव्यक्त्र्यस्याभावादत्र तदनिरूपणमिति भावः । इदमेवेमनिजादिपदैकदेशाद्वर्णानां भेदकमित्यपि वदन्ति । वस्तुतस्त्वर्थविशेषेऽननुशि-

१. 'तरिणमनीति । इयं चिकतस्य भीतस्य हरिणस्येव चले चन्नले यस्यास्त-थाभूता नायिका सकलानां ललनानां खीणां मैं लिमियनसित । मौलौ तिष्ठतीलर्थः । 'उपान्वथ्याङ्कसः' इलाधारस्य कर्मसंज्ञा । किमन्सित । तरिणमिनि तारुण्ये कलामुपचयं कलयत्याश्रयित सित । तथा भुवोरग्रे शिष्यभूते अनुमदनधनुभेदनधनुषो गुरुभूतस्य समीपे पठित सित । अर्थात्तत्कौशलं शिक्षिति सित । केचित्तु—'कलां चातुरीं कलयित प्रकाश-यित सितीलर्थः । पठितील्यत्रापि कलामिलनुषङ्गः' इलाहुः । अत्रेमिनचा प्रकृत्यर्थस्य नवत्वं पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावेन च धनुषोऽनुगुणतां प्रकाशयता ततोऽप्यथिकं जगदशीकार-कौशलं श्रृल्वायस्य प्रलाय्यते । मौलिमिति कर्मतया व्याप्तिस्चनद्वारा सौन्दर्यातिशय इति श्रेयम् ।'' इल्युदाहरणचन्दिकाः 핃

8

भेदास्तदेकपश्चाशत्

तथाहि—अविवक्षितवाज्यस्य हो भेदो । तो च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः । विवक्षितान्यपरवाज्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदवाक्यतदेकदेश- व्यटनावर्णप्रवन्धभेदेन षड्विधः । लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलस्य हो भेदो । तो च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य चत्वारो भेदाः । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रवन्धेव्विति षट्त्रिंशदस्य भेदाः । उभयशक्ति- मूलस्तु वाक्य एवेति ।

तेषां चान्योनययोजनम् ॥ २० ॥ संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया । वेदखाब्धिवियचन्द्राः

संशैयेनाङ्गाङ्गिभावेनैकव्यक्षकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः सँक्रः । उक्तप्रकार-त्रयं विना संयोगः संसृष्टिः । एवमेकपञ्चाशतो भेदानामेकपञ्चाख्यता भेदैयों-जनमिति तावतां तावद्धणनेन सहस्रद्वयमेकाधिका षदशती च । संयोज्यनं द्व् संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने दशसहस्राणि चतुरिधकानि चत्वारि शतानि च संपद्यन्ते ।

न चानुग्राह्यानुग्राहकमावेन संकरस्थिठेऽनुग्राहकस्याङ्गतया गुणीभाव इति न ध्वनिसंकरत्वमिति वाच्यम् । तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्य किंचित्परोप-कारतामात्रम् । न तु शेषशेषिभाव एवेति । नन्वस्त्वेकपञ्चाशक्चेदेष्वेकतराणां पञ्चाशता योजनम्, स्वस्य तु स्वेन कथं योजनेति चेत् । न । व्यक्तिभेदमादाय विजातीयवत्सजातीयेनापि संकरादिति सुत्रकर्तुराशयः ।

अत्रावीचीनाः—"गणनेयमयुक्ता । अग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेद्-द्वासात् । तथा हि—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यात्यन्तितरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एवात्यन्तितरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन योजनायाम् । एवमन्यत्रापि । तसात्

> 'एको राशिर्द्धिधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु। समार्धेनासमो गुण्य एतत्संकछितं छघु॥'

ष्टत्वमेव भेदकं वर्णरचनयोः पदैकदेशादिरिति बोध्यम् । स्वतश्चमत्कारिण एवेति । यथा—'राघविवरहज्वालासंतापितशैलसद्यशिखरेषु । शिशिरे सुसं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय॥' इति पण्डितराजपये जानकीकुशला-वेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यक्त्यस्य चमत्कारिण एव सतो हनुमद्विषयकक-

१. क-पुस्तके 'तेषां चान्योन्ययोजनम्' असादनन्तरं 'तेषामिति । भेदानामित्यर्थः ।' इत्यथिकमस्ति २. 'संकरेणेति संशयेन' क.

इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदर्धेन पिंड्वशत्या एकपञ्चाशतं गुणयेत्। तथा च 'रसद्-स्नामिमेदिन्यः' इति त्रयोदशशतानि पिंड्वशत्यधिकानि जायन्ते। योगश्रतुः-प्रकार इति तेषु चतुर्भिगुणितेषु 'वेदाश्रदहनेषवः' इति पञ्चसहस्नाणि चतुरधिकं भातत्रयं संकीणेभेदा इत्येव ज्यायः" इति वदन्ति।

अत्र ब्र्मः अनुभवसिद्धौ तावत्पुण्ड्कादीक्षुरसेष्विव ध्वनिष्वपि हृद्यत्वा-तिश्चयानुशयौ । तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयस्त्रतात्वनतिरस्कृत-वाच्येन तद्योजनम् । यत्र तु तद्दैपरीत्यं तत्रात्यन्तितरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजन-मिति व्यपदेशः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेवं यत्रोभयोस्तुत्यमेव चारुत्वं तत्र भेदान्तरं स्यादिति । मैवम् । अपकर्षा-भावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात् तत्रोभयभेदसंकरस्वीकारात् । एतादृशे चा-स्थाने पदालम्बनमात्रमेव महत्यौरुषमिति सहद्यभावमास्थायालोचनीयमिति ।

गुद्धभेदैः सह

शरेषुयुगखेन्दवः ॥ २१ ॥

तेषु दिक्कान्युदाहियते— छणपाहुणिआ देअर जाआए सुहस्र किंपि दे भणिदा । रुअद्द पडोहरवळहीघरिम अणुणिजड वराई ॥'

अत्रानुनयतेर्वाच्योऽनुनयः किमुपभोगत्वलक्षणे लक्ष्ये संक्रमितः, आहोस्ति-द्विवक्षित एवोपभोगस्य व्यञ्जक इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः संदेहः संकरः।

'स्निंग्धरयामलकान्तिलिप्तवियता वेल्लद्वलाका घना वाताः शीकरिणः पयोद्सुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

पिकुलकोपोपपादकत्वेऽपि न ध्वनित्वव्याहितिः । वाच्यसिद्धङ्गत्वादेर्हि क्विदेव गुणीभूतव्यज्ञकत्वापादकत्वम्, यत्र न चमत्कारातिशयः न तु तत्सद्भावेऽपीति भावः । वस्तुतो रसाद्यपेक्षया गुणीभावेऽपि वाच्यापेक्षया प्राधान्यात्र ध्वनित्वक्ष-तिरित्यवधेयम् । छणिति । 'क्षणप्राष्ट्रणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता । रोदिति पश्चाद्भागवलभीग्रहेऽनुनीयतां वराकी ॥' क्षणे उत्सवे प्राष्ट्रणिका अतिथिः । किमप्यवाच्यम् । अत्रेति । कोपस्याभावाद्भाजरूपतयोच्यमानोऽनुनयो लक्षणयो-

१. 'छणेति । देवरानुरक्तामुपनायिकामुत्सवागतां तत्पत्न्या कट्टक्तामनुनेतुं देवरं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । पडोहरशब्दो गृहपश्चाद्भागे देशी । प्रतिवेशिवाचीत्येकं । हे देवर मुभग, क्षणे उत्सवे प्राष्ट्रणिका अभ्यागता काचित्ते तव जायया पत्न्या किमप्यवाच्यं भणिता उक्ता सती गृहस्य पश्चाद्भागे यद्गलभीगृहमुपरितनगृहं तत्र रोदिति । अतस्य वराकी दीनानुनीयतां समाधीयतामित्यर्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'क्षिण्धेति । विर-हिणो रामस्ययमुक्तिः । क्षिण्धा अक्ष्णा इस्ममलां च या कान्तिस्तया लिप्तं संपुक्तं वियदानकार्यं यैः । तथा वेछन्त्यो विलासेन खेलन्त्यो बलाका वकपक्कयो येषु तथाभृता वनाः मेषा

æ Q कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुख्यार्थबाधाहिसपदं संपर्क लक्षयदितशयं व्यनिक्त । पयोदे चाचेतने सौहदामावात्मुहृत्पदमुपकारित्वं लक्षयत्तदिशयं प्रतिपादयित । पयोदानां म्यूरिनष्टकेकाद्युपकारशील्वात् । रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकल्दुःलमाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनिक्त । तत्र लिसेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः । ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्यानुप्राह्यानुप्राह्वकभावेन संकरः । तयोरहीपकत्वात् । रामपदेन चेकव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरस्यन्योः संकरः । रामोऽसीत्यनेनेव लक्षणामूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे वाक्यव्यञ्चेऽप्यस्य प्राधान्यात् । एवमन्यदप्युदाहार्थम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिप्रभेद्विभागश्रतुर्थे उल्लासः ।

पभोगप्रतिपादकः । उपभोगगतसामजस्यं व्यक्त्यम् । अथवा बौधाभावाद्वाच्य एवो-पभोगव्यज्ञक इत्यर्थः । उभयथाप्युपभोग एव तात्पर्यपर्यवसानात्स्यक्त्यादोषत्वम् । लक्षणामृलस्येति । सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यक्त्यस्येत्यर्थः ॥ इति श्रीमे-त्तत्संदुपाख्यरामचन्द्रभद्दसूरिवरसूनुवैद्यनाथभद्दकृतायां प्रदीपप्रभायां चतुर्थ उल्लासः॥ एव घना निविद्धाः कामं यथेष्टं सन्तु । तथा शीकरिणोऽम्बुकणशालिनो वाताः । शीकरिण इति नित्ययोगे । तेन मान्यलामः । एवं पयोदो मेघः सुहत्केकायुपकारजनको येषां ते तथा-भूताः केकापदसांनिध्यान्मयूराः । तेषामानन्देन केका वाण्यः । अतएव कला अव्यक्तम-धुराः। आनन्देन कण्ठजाड्याकामं सन्तु । सुदृढमितरायितं कठोरहृदयोऽहं रामः सक-लदःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोऽसि । अतएव सर्वमुक्तोदीपकातिशयजनितं छेशं सहे । वैदेही विदेहराजपुत्री तु सुकुमारतया दुःखाक्षमा कथं भविष्यति जीविष्यति । तस्या जीवनं न संभान्यत इत्यर्थः । हहाहेति त्रयो निपाताः खेदाति शये । भावनोपनीतां संबोध्याह —देवीति । धीरा भव धेर्यं कुरु । अतएव देवीति संबोधनम् । देवत्वेन धेर्यं-स्योचितत्वाद । यत्त-'सीतामरणं संभाव्य पृथ्वी प्रत्याह—हे सर्वसहे वसुधे देवि, धीरा भव दुहितृशोकेन त्वं मा विदीणां भूरित्यथां मदीयः' इत्युक्तवा पूर्वोक्ताथेंऽज्ञानकृतत्वाभि-धानं कस्यचित्तत्कान्यहृदयानभिज्ञतया जिल्पतिमिति सुहृदयैरुपेक्ष्यम् । अत्र द्रवद्रन्यसंयी-गस्य छेपस्य हितकारितत्वस्य सुहृत्वस्य कान्तिमेघयोर्वाधादुक्तार्थलक्षणा । लेपसहत्त्वयोः सर्वथान्वयाननुप्रवेशादत्यन्ततिरस्कृतत्वम् । लक्ष्यातिशयौ व्यङ्ग्यौ । तयोखिरूपसँकराभा-बात्संसृष्टिः । रामपदेन च सर्वसहत्वानुपयुक्तार्थतया उक्तार्थसंक्रमितवाच्येन पीडासहस्र-संपातेऽपि प्राणधारणादात्मनि न्यकारो व्यज्यते । तत्र च धनकेकाचिरस्थायित्वयोर्छिप्तसु-हृत्पद्व्यङ्गयोरनुमाहकत्वं व्यक्तमेव । एवमेकेन रामपदेन दुःखभाजनत्वरुक्षणया राज्य-त्यागवनवासजटावल्कलथारणस्त्रीवियोगादिपात्रतया तदतिशयव्यक्तिः । तद्वारा च सीतां विनापि जीविष्यामीति शोकावेगनिर्वेदाचिभव्यक्तिमुखेन विप्रलम्भपरिपोष इति लक्षणामूला-तिशयध्वनिरसध्वन्योः संकर इति दिक् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

पश्चम उल्लासः।

एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणीभूतव्यक्ष्यस्य भेदानाह— अगूदमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ १ ॥ व्यक्क्षमेवं गुणीभूतव्यक्कास्याष्टौ भिदा मताः ।

वाच्यापेक्षया अचमत्कारकारित्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीमावः। तच्च स्वत एवा-सुन्दरत्वेन, अगृहत्वादिविशेषणसप्तकेन वेत्यर्थः। अगृहं चासहृद्यरिपि वेद्यम्। तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशावदृहम्। एवमन्येष्विपि भेदेष्वनुभव एव साक्षी। अपरस्याङ्गमपरस्य रसादेः स्वनैरपेद्वेण लब्धसिकेद्रप्तकारकम् । वाच्यसिद्धङ्गं वाच्यस्य सिद्धिरेव यद्धीना तत्। अस्फुटं सहद्यानामिष दुःखःवंवेद्यम्। संदिग्धनुल्यप्राधान्य इति। संदिग्ध-प्राधान्यं नुल्यप्राधान्यं चेति द्वयमित्यर्थः। काकाक्षिप्तं यथा काका विना वाक्यार्थं एव नात्मानं लभते तथा प्रकाइयम्। काका हटेनोपस्थापितमिति

तेष्टगृढं यथा--

'रें आसुहत्कृततिरस्कृतिरेख तप्त-सूचीवधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णों।

अवसरसंगतिं दर्शयितुमाह—एविमिति । अगूढिमिति । व्यङ्ग्यमेवंप्रकारम् । तेन पुणीभूतव्यङ्ग्यस्य काव्यस्याष्ट्रो भिदा मता इत्यर्थः । अथवा व्यङ्ग्यमगूढत्वादिध-र्भवत् । एवं सत्यष्ट्रो भिदा मता इत्यर्थः । अपराङ्गत्वादेर्नियमेन गुणीभावप्रयो-जकत्वव्यावृत्त्यर्थमाह—वाच्यापेक्षयेति । तथा च वाच्यादित्रयचमत्कारामावे सत्येव मध्यमत्वम् । न तु तदसत्त्वे केवलापराङ्गत्वादिनेति भावः । वाच्यातिशा-यितामावस्यापराङ्गप्रयुक्ततायामनुभवं प्रमाणयति । एविमिति । एवं च यत्र नानुभवत्तत्र न मध्यमभेदान्तर्भाव इति सूचितम् । अपरस्येति । द्विषय इत्यनन्तरं

१. 'चमत्कारकारि' क. २. 'खृहज्ञलदशायां स्वाम्युदयाय किमिति न चेष्टस इत्युक्तेऽर्जुनोक्तिरियम् । अमुहृदा वैरिणा कृता तिरस्कृतिर्थस्य तथामूलो नृपो यस्य मम एत्य । शरणमिति शेषः । तप्तया सूच्या यो व्यपो वेषस्तस्य व्यतिकरेण संवन्धेन कणीं युनिक्त संवध्नाति । शरणागतस्य तप्तलौहशलाकया कर्णवेधो देशाचार इति स्वयमेव शरणागतत्वस्चनाय तथा करोतीत्वर्थः । स एव ऐयर्थअष्ठोऽहं काष्या गुणेन प्रकर्षेण यद्व- थनं तस्य भाजनं पात्रमिस । तत्र नियुक्त इति यावत् । अतः संप्रत्यप्रता न तु पूर्वं जीवन्न भवामि । अश्वाच्यजीवन इत्यर्थः । किमावहामि किं करोमि । अथवामुहृत्कृततिरस्कृतिस्तद्वार्ता तप्तस्यतित्वय्यतिकरेण कर्णो युनिक्त । कर्णयोस्तादृग्दुःखमुत्पादयतीत्वर्थः । असी-त्यहम्ये वा । काञ्चीगुणअधनभाजनं स एषोऽहमित्यावन्वय इति ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

काञ्चीगुणप्रथनभाजनमेष सोऽसि जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि॥'

अत्र जीवन्नित्यभिमतकार्यशक्तत्वे संक्रमितवाच्यम् । तस्य च मरणमेव श्रेय , इति व्यङ्ग्यमसहृद्येरिप वाच्यवस्प्रतीयते इति गुणीभूतम् ।

> 'उँन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा गायन्ति मञ्जु मञ्जपा गृहदीर्घिकासु । एतचकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-पुष्पच्छदाभसुदयाचलचुम्बि बिम्बस् ॥'

अत्र चुम्बतेर्वक्रसंयोगो सुख्योऽथोंऽचेतने बाधित इति संयोगमात्रं लक्ष-यतोऽस्यायन्तितरस्कृतवाच्यत्वम् । व्यङ्गयश्चास्योषःकालो वाच्यायमानतया गुणीभूतः । नन्वत्र लक्ष्यतावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वक्रसंयोगेऽपि सत्त्वात्कथ-मत्यन्तितरस्कृतवाच्यत्विमिति चेत्, लक्ष्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेऽपि वाच्यस्य संयोगिविशेषस्यान्वयाप्रवेशात् ।

> 'अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्ता भवद्देवरे गाढं वक्षांस ताडिते हनुमता द्रोणादिरत्राहृतः।

व्यक्त्योऽर्थं इति शेषः । प्रथमे अलक्ष्यकमरूपापराक्षभेदे । रसादेर्वाच्याक्षता त्वसं-भवान्नोदाहतेलाहुः । यत्र तु 'तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी । निवसन्बाहुसहायश्वकार रक्षःक्षयं रामः ॥' इलादौ रामगतवीररसस्यारण्योत्क-र्षकतया तदक्षत्वं तत्रोदात्तालंकारो वक्ष्यते । महतां चोपलक्षणमिति महतां

१. 'जिन्नेद्रेति । नायकेन सह सुप्तां रितश्रमालसतयानाक् लितप्रवीधसमयां सखीं प्रति तत्स्चनाय सख्या श्यमुक्तिः । मथुपा अमरा गृहसंविध्यनिषु दीधिकासु वापीषु मञ्ज मन्नोहरं यथा स्यात्तथा गायन्ति । एतद्रवेथिन्वं चकास्ति दीप्यते चेखन्वयः । तथा च स्यों-दयप्रतीक्षणमप्यनाशङ्कामिति भावः । गृहेखनेनातिनिकटस्यतया सकलगृहजनवेषतयानी-विलप्रकाशनम् । किष्ट्या मधुपाः । जिन्नद्रं विकसितं कोकनदं रक्तोत्पलं तस्य रेणुना परानेण पिशिक्ततानि कृष्णरक्तयोमिश्रणात्पिक्तलवर्णान्यक्तानि येषां ते तथाभूताः । अङ्गपदोपादानासर्वोक्तन्यापि तद्रणेलामः । कीष्ट्यां विम्वम् । उदयस्य संविध्यनमचलं पर्वतं चुम्वति स्पृश्तीति तथाभूतम् । अत एवषद्वितत्वान्नवस्य नृतनविकसितस्य बन्धुजीवाख्यपुष्पस्य च्छदं पत्रं तद्रदामा यस्य तथाभृतम् । रक्तत्वाल्स्क्ष्मत्वाचेति । अत्र चुम्वतेरस्यन्तितरस्कृतन्वाच्यव्यक्तयमुषःकालरूपमगृहम् । द्रस्यदाहरणचिन्द्रकाः २. " अत्रेति । रावणं हत्वा विमानेनायोध्यामागच्छतो रामस्य सीतां प्रतीयमुक्तिः । 'एकस्या एव समरमुवस्त-त्तकर्माथारतया प्रत्येकं नवनवायमानाद्भत्तरसालम्बन्ति । प्राण्पाशो नागपाशस्तेन यद्भयनमर्थादावयोस्तस्य विधिरासीत् । विधरलङ्कथलादनपकर्षं इति स्वनायं विधि-प्रहणम् । अकत्यासुथविशेषेण भवत्या देवरे लक्षमणे नक्षसि गाढं दृढं ताडिते सति

दिव्यैरिन्द्रजिद्त्र लक्ष्मणशरेलींकान्तरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृता च कण्ठाटची ॥'

अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थवाक्चेऽनुक्तोऽपि नायको राम एवार्थशक्ता प्रतीयते । स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतया अगृढः इतः । 'तस्याप्यत्र' इति पाटे गृढतया ध्वनित्वमव्याहतमेव । अत्र श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेत्युपादाने प्रत्येकमेवाद्भुतत्वं व्यनक्ति ।

अपरस्पररसादेवीच्यस्य वा प्रधानस्याङ्गमलक्ष्यकमः, अनुस्वानामलक्ष्यकमो वेति द्विविधः। तत्र प्रथमे रसस्याङ्गभावेन गुणीभृतत्वं यथा—

> 'अयं स रशनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः। नाम्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः॥'

अत्र भूरिश्रवसिद्धन्नं हस्तमासाद्य तद्वधृनां प्रलापे श्रङ्गारः करुणस्याङ्गम् । निष्पन्नस्य रसस्यापराङ्गत्वाभावादसपदेनात्र स्थायिभावो दृष्टव्यः ।

रसस्यैव भावाङ्गता यथा—

'कैंलाेेेेेे अंति क्यां निर्वतिंतालक्तकः व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।

हनुमता द्रोणाद्गिर्दिन्यौषधीयुक्त आहत आनीत इति तत्पराक्रमप्रकाशनम् । भव-देवर इति संवन्धप्रदर्शनमुपकारप्रकाशनार्थम् । इन्द्रजिद्रावणपुत्रः । दिन्यैदिवि मवैः । तादृशैरित्यर्थः । लक्ष्मणशरैलोकान्तरं स्वर्गं प्रापितः । दिन्यानां तत्प्रापकत्वस्योचितत्वात् । मृगाक्षीति सर्ववाक्यार्थान्विय । केनापीत्यपिहेलायाम् । राक्षसपते रावणस्य कण्ठरूपाटव्य-रण्यं कृता छिन्नेत्यर्थः । अनेन्द्रजित्त्वेनोपन्यासाद्धन्तुरुत्कर्षलामः । लक्ष्मणशरैरिति शराणां कर्तत्वप्रदर्शनं लक्ष्मणस्यावहेलनस्चनार्थम् । अहंकारप्रकटनभयाद्धीरोदात्तनायकेन केनापौ-स्युक्तम् । छिन्नस्य पुनःपुनरुद्रतस्य च्छेदनाद्ववीत्युक्तम् । अत्र केनापीत्यर्थशक्तिमृलं संलक्ष्यकमं रामरूपं व्यङ्गवमगृद्धम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'अयमिति । रणभूमिपतितं भूरिश्रवसिङ्कः इस्तमादाय तद्वधूप्रलायोक्तिरियम् । अयं दृश्यमानावस्यः पूर्वमनुभूतावस्यः कर इत्यन्वयः । पूर्वावस्यामेवाह—रशनेत्यादि । रशनां काचीमुत्कर्षत्याकषैतीति तथा पीनयोः स्तनयोविमर्दकारी । नाभिश्च करू च जवनं चैतानि स्पृशतीति तच्छीलः । नीव्या वसनयन्येविस्तंसनो मोचक इति । एवं चैवंविधश्वङ्गा-रलीलापात्रभृतस्येदृशदुरवस्थाप्राप्तिरिति करुणपरिपोषः । तेन शृङ्काररूपं व्यङ्गमपराङ्गत्वा-द्वणीभृतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'कैलासेति । गिरिभुवः पावंत्याः सा पादनखानां खतिः कान्तिवों युष्मान्सदा त्रायतां रक्षत्विति संवन्थः । कीवृशी । केलास आलयः स्थानं यस्य तथाभृतस्य शिवस्य भालसंवन्धिलोचनस्य रचारुणकान्त्या निवंतिता निष्पादितालक्तं-कस्य लाक्षारसस्य व्यक्तिः प्रकटता यस्यां तथाभृता । मानिन्याः पादपतने सानिध्येन लाक्षारणकलाटनेत्रप्रभासंपर्कात् । सा का । यथा खुला सुदृढं यथा स्यात्तथा रूढा प्रवृद्धा कोकनदस्य रक्तोत्पलस्यानुकारेणानुकरणेन सरसातिश्चिता नेत्रयोः कान्तिः कोपजनिता शोणा खुतिः सद्यस्तव्कणं सम्यिद्धःशेषं यथा स्यात्त्रथोत्सावेते दूरीकियते । पादपतनगतस्यो-

स्पर्धाबन्धसमिद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥' अत्र वक्तुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देवयोः श्टङ्कारोऽङ्कम् । भावे भावस्याङ्कत्वं यथा— 'अस्युचाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-

'अत्युचाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-स्तानेतानपि विश्रती किमपि न क्वान्तासि तुभ्यं नमः । आश्रर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्भव-स्तावहिश्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्गिताः ॥' अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् । आभासस्याङ्गस्वं यथा—

'वैन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदशस्ताः पश्यतां प्रेयसां श्विष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चम्बन्ति ते सैनिकाः । अस्माकं सुकृतैर्दशोर्निपतितोऽस्योचित्यवारांनिधे विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रसर्थिभिः स्तूयसे ॥'

त्सारणकर्तृत्वस्य तदनुभावरूपायां तादृश्युतावुपचारो वक्ष्यमाणोत्प्रेक्षार्थः । तदाह—स्पर्धाया विजिगीषाया वन्धेन सातत्येन समिद्धयातिदीप्तयेवेति । अत्र भाठलोचनरुचिसंप-कंकृतं दीप्तत्वं स्पर्धावन्यहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितं वेदितव्यम् । अत्र पादपतनाभिव्यक्तमहादेवरत्या-स्पदत्वेन पार्वतीविषयो भावः प्रकृष्यत इति तत्प्राधान्यम् । एवमन्यत्राप्यङ्गाङ्गिभावः सुधी-भिरूहनीयः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

 अत्युचा इति । राजानं प्रति कवेरियमुक्तिः । परितः समन्ततः । स्कारा विस्तीर्णाः इत्युभयान्वितम् । अम्भोधय इत्यनन्तरं स्फुरन्तीत्यनुषङ्गः । अपिभिन्नक्रमः। विभ्रत्यपि धार-यन्त्यपि किमपि किंचिदपि न क्वान्तासि श्रान्तासीति हे पृथ्वीति संबोधनपदाध्याहारेणा-न्वयः । एवंविधिगर्यादिधारणेऽप्यक्तमादाश्चर्येण यावद्भवः पृथिच्या इति पूर्वाधोक्तां स्तुति मुद्धवीरं वारं प्रस्तौमि प्रसंजयामि । करोमीति यावत् । तावदिमां मुवं विश्रत्पालयन्नेव तव मुजो न तु भुजौ स्मृतः। ततो भुजस्मरणाद्वाचो मुद्रिताः संकुचिता इत्यर्थः। अत्र भूवि-षयकरतिभावो राजविषयस्य तस्याङ्गम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २० ''वन्दीति । हे नृप, ते तव सैनिका येषां द्विषां शत्रृणां मृगदृशः कातरनेत्रतया मृगनेत्रसमानदृष्टयः स्त्रियो वन्दी-कुल हठादाहृत्य परयतां प्रेयसां परयतः प्रियाननादृत्य ता श्रिध्यन्त्यालिङ्गन्ति । हठाश्रेष-जनितस्य क्रोथस्य शान्तये प्रणमन्ति । लान्ति गृह्णन्ति आत्मसात्कुर्वन्तीत्पर्थः । 'लालय-न्तीत्यर्थः देखेके । परितः कामशास्त्रानुक्तस्यलेऽपि चुम्बन्ति मक्तत्वात्वराविशाच । इत्थमनौ-चिलप्रवर्तमितापि त्वं तैः प्रलिथिभिः शत्रुभिरिति स्तूयसे इलन्वयः। स्तुतिप्रकारमाह— असाकमिलादि । हे औचिलवारांनिधे औचिलसमुद्र, असाकं सर्वेषां सुकृतैः पुण्यैर्ट्दशोः । गोचरे इति शेषः । निपतितोऽसि । तत्तसात्त्वदर्शनादखिला विपदो विनष्टा ध्वस्ता इति । अत्र पूर्वीर्थे शृक्षारोऽननुरक्तविषयत्वादामासः । उत्तरार्थे शत्रुविषयत्वाद्रतिभावामासः । तौ च कविनतराजविषयकरतिभावाङ्गम् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकाः,

अत्र प्रथमार्धे श्रङ्गारोऽननुरक्तविपयतया, द्वितीयार्धे तु रतिरूपो भावः शत्रुविपयतया आमासः । तो च राजविषयकरतिभावस्थाङ्गम् । भावशान्तेर्यथा—

'अविरत्ककरबालकम्पनैर्श्वकटीतर्जनगर्जनैर्मुहः। दृद्दो तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणे क्षणात्॥' अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः। तस्य शमो राजविषयकरितभावेऽङ्गम्। भावोदयस्य यथा—

> 'साकं कुरङ्गकदशा मधुपानलीलाः कर्तुं सुद्धद्विरिप वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥'

अत्र विषमावस्थाव्यङ्ग्यस्य त्रासस्वरूपभावस्योदयो राजविषयरतिभावस्य । भावसंघेर्यथा—

'असोडा तत्कालोञ्जसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्नम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः।

वीरादीनामुपलक्षणत्वमितराङ्गत्वं चेत्तदप्युदात्तमित्यनुष्टतेनान्वयादित्यर्थः । गर्व-रूपो भाव इति । गत इत्यनेन मुख्यार्थबाधाच्छमो लक्ष्यते । तत्प्रकर्षसु

१. ''अविरलेति । हे राजन्, अविरलं निरन्तरं करवालस्य खङ्गस्य कम्पनैः, भुकुटी-पूर्वकैस्तर्जनैदिछन्धिमन्धीत्यादिवाक्यः, गर्जनैर्डुकारसिंहनादरूपैर्लेङ्गेस्तव वैरिणां यो मदोsसाभिर्मुहुर्दृहुशे दृष्टः स मदो गर्वस्तवेक्षणे दर्शने सति क्षणात्कापि गतः परायित इत्य-न्वय: । अत्र गत इत्यनेनाचेतने मदे मुख्यार्थवाधात्राशो लक्ष्यते । तदितशयश्च व्यक्तयो राजविषयभावस्याङ्गम् । अतः एवोक्तं वृत्तिकृता—'प्र<mark>श्नमः' इति'' इत्युदाहरणचन्द्रिका</mark>-२. 'साकमिति । हे विभो प्रभो, तव वैरिणि कुरङ्गकट्टशा बालकुरङ्गनेत्रया कान्तया सह-द्भिरपि साकं सार्थ मधुपानाचा ठीलाः कर्तु प्रवृत्ते सति अन्याभिधायि अनेकार्थतयान्यामि-प्रायकं केनापि जनेन हेतुना वा गृहीतमुचारितं तव नाम कर्तृ तत्र वैरिणि निषमां कम्पा-दिक्त्रींमवस्थामकरोदित्यन्वयः। अत्र च त्रासरूपव्यभिचारिभावोदयो राजविषयभावाङ्गम् इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'असोढेति । तपः कुर्वतीं पार्वतीं बढुवेषेण च्छलयतो महादेवस्य वर्णनमिदम् । कपटेन च्छलेन यो वटोब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयने मोचने त्वराशैथि-ल्याभ्यां युगपत्समकालमभियुक्त आकान्तः सरहरः शिवो वो युष्माकं प्रमोदं दिश्यादद्या-दिखन्वयः । त्वराशिथिलतयोहेतुगर्भे विशेषणे ऋमेण चरणद्वयेनाह—असोढेलादि । तपस इति कर्मणि षष्ठी । तत्काले बदुपादुर्भावकाले जङसन्प्रादुर्भवन्नसहमावो दुःसहलमधौद्रौर्या थस्य तादृशस्य तपसोऽसोढा तपः सोढुमसमर्थः। 'तपोबळाकुष्टत्वेन स्वरूपमदशेयित्वा स्यातुमसमर्थः' इत्येके । 'उल्लसदसमभावस्य' इति पाठे उल्लसन्नसमभावो निरूपमत्वं यस्य-त्यर्थः । अथचेति समुदितं समुचयार्थकम् । शैलदृहितुः पार्वत्याः कथानां विसम्भेषु विश्वा-

8

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबदुवेषापनयने
त्वराशेथित्याभ्यां युगपदिभयुक्तः स्परहरः ॥'
अत्र स्परहरगतयोरावेगधेयंयोः संधिः शिवविषयरितमावस्याङ्गम् ।
भावशबलताया यथा—

'पैरयेत्कश्चिचल चपल रे का त्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर हहहा च्युत्कमः क्वासि यासि । इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥'

अत्र पश्चेत्कश्चिदिति शङ्का । चल चपल रे इत्यसूया । का त्वरेति छतिः । अहं कुमारीति स्पृतिः । हस्तालम्बं वितरेति श्रमः । हहहेति दैन्यम् । न्युष्कम इति विबोधश्चेतन्यागमरूपः । क्वासि यासीत्योत्सुक्यम् । एषां शबलता नृपविषयरतिभावेऽङ्कम् ।

एते च गुणीभूता रसादयो रसवदायछंकारव्यपदेशं छभन्ते। ननु गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेयः, रसभावाभासावूर्जस्ति, भावशान्तिः समाहित इत्यस्त्रेव पूर्वेपामछंकारव्यवहारः, न पुनर्भावोदयादिषु। तत्कथमेतदुच्यत इति चेत्। यद्यन्यवचनं विना महचिस नादरस्ति कश्चित्रेश्चावानवश्यं ब्रूयात् 'रसादिना नुस्यन्यायत्वात्' इति। ननूदाहतेषु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गयोभेंदेषु ध्वनिभेदेर्गुणीभूतव्यङ्गयभेदेरछंकारभेदेर्बावश्यं संकरः संसृष्टिर्वा वर्तते। तत्कथं ध्वनिरिति कचित्, कचिद्दणीभूतव्यङ्गय इति। तत्रापि कचिद्छंकारध्वनिरिति,

व्यक्त्य इत्याशयः । कश्चित्प्रेक्षाचानिति । तदुक्तं चालंकारसर्वस्वकृता—'भावो-

सेषु । विल्लब्धकथास्विति यावत् । रसिकः ग्रीतिमांश्चेत्यर्थः । अत्र त्वराशैथिल्याभ्यामवग-तयोरावेगथैर्ययोः संधिः शिवविषयरतिमावाङ्गम्" इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'नृपविषय' क. २. ''पद्येदिति । हे पृथ्वाः परिवृढ प्रमो, अरण्ये वृत्तिर्वर्तं व स्योवं मृतस्य मबिद्विषः शत्रोः कन्या फलानि किसल्यानि कोमलप्छवांश्च मक्षणार्थमाद्दाना गृह्वती कंचिदाक्रान्तुकामं पुरुषं जातानुरागा इत्थमिभधत्त इत्यन्वयः । कथमिभधत्ते तत्राह—पर्येदित्यादि । कश्चिजनः पर्येदिति शङ्का । तद्वेतुश्च संगोपनीया पुरुषचेष्टामिन्व्यङ्गया । रे चपल स्वच्छन्दाचरणाच्च्छल, चल अपसरेति काकुविशेषसाहित्यादागानुविद्वास्या । का त्वरेति शृतिः सत्वर्जगमिषावारणाय । अहं कुमारी । असीति श्रेषः । तेन कुमार्यो मम नैवं स्वातन्त्र्यमुचितमिति स्मरणम् । हस्तरूपमालम्बमवलम्बनं वितर देहीति अमस्तवुपमर्दकः । इहहेति भावजन्यं दैन्यम् । खुक्तमो विपरीताचरणम् । जायत इति श्रेषः । सोऽयं विवोधः । असीति त्वमित्यर्थे । त्वं क यासि गच्छसीत्यौत्युक्यम् । एषामुक्तरीत्या पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोदयरूपा शवलता । 'तिल्वण्डुलन्यायेन समप्राधान्येन चर्व्य-माणतारूपा' इत्यन्ये । सा च राजपराक्रममृल्कतया तदिभव्यक्तिद्वारा राजविषयां रतिमुन्दिपयन्ती तदङ्गमिति बोष्यम्' इत्युदाहरणचन्दिकाः

कचिद्रसादिध्वितिरिलादि । एवं तहुणीभूतव्यक्त्य इलादिव्यपदेशानां नियम इति चेत्, प्राधान्यात् । यत्र हि यत्प्रधानं तत्र तेन व्यपदेशः । प्राधान्यं चातिशयितश्रमत्कारः । स च सहृद्यहृदयैकवेद्य इति नासिद्धः ।

अथ वाच्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा-

'जैनस्थाने आन्तं कनकमृगतृष्णान्धितिधया वचो वैदेहीति प्रतिपद्मुदश्च प्रलपितम् । कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयासं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'

अत्र पादत्रयद्योत्यापि रामेण सहोपमा मयासं रामत्विमिलनेन वाच्यतां नीता। तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः।

दयभावसंधिभावशवळताश्च पृथगळंकाराः' इति । यत्र हीति । तथा च 'अयं स रशन-' इलादौ करुणजन्यचमत्कारातिशये स्मर्थमाणश्कारस्य प्राधान्येन प्रयोजक-त्वाद्धणीभूतव्यक्व्यमिति व्यवहार इति भावः । वाच्यतां नीतिति । रामत्वमिल्यस्य मुख्यार्थवाधाद्रामसादृश्यमिल्यर्थे एव पर्यवसानादिति भावः । कथं सादृश्यमिल्ये-क्षायां चाळिष्ठशब्दोपस्थितार्थद्वयस्थैकत्वाध्यवसायादिति । व्यक्त्यस्य द्वितीयार्थस्य तद्कृत्वमिल्याह—तद्कं चेति । प्रकाशे तु 'वाच्यतां नीतः' इलेतावदेवोक्तम् । तदं तु व्यक्त्यं स्फुटत्वात्रोपन्यस्तम् । अन्ये तु—''वाच्यस्याकृतां नीतः' इति प्रकाशपाठः । उपमानोपमेयभावश्च व्यक्त्य एव । रामत्वं प्राप्तमिति रामधर्मप्रा-प्रिमात्राभिधानात्तावता चोपमाया अप्रतीतेः । वाच्यश्च व्यतिरेकालंकारः । राम-

वाच्य एवार्थशक्तिमूळखाङ्गभावो यथा—
'श्रीगत्य संप्रति वियोगविसंष्टुळाङ्गीमम्भोजिनीं क्रचिद्धि क्षपितित्रियामः ।

एतां प्रसाद्यति पश्य शनैः प्रभाते

तन्वङ्गि पाद्यतनेन सहस्राहिमः ॥'

अत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तान्तो वाच्यरविकमिलनीवृत्तान्ताध्यारो-पेण तदङ्गतयेव स्थितः। समासोक्तौ 'उपोडरागेण विलोल-' इत्यादौ सर्वत्र प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात्। अयं च पादपतनेनेति श्लिष्टशब्द-

साहर्येऽपि तसादाधिक्यस्य कुशलबसुता न त्वधिगतेखनेनोक्तेः। न नानेन न्यूनत्वमेवेति शङ्क्यम् । दुःखित्वेनोपमायां तस्याधिक्यप्रयोजकत्वात्। साहर्यख्र- हपायाश्चोपमायां व्यतिरेकाङ्गत्वं स्पष्टमेव" इल्राहुः। तन्न सम्यक्। रामत्वमिल्यनेन शक्त्या रामधर्ममात्राप्रलायनात् । लक्षणया तु साहर्यप्रतीतिरिप स्फुटैवेति न किंविदेतत् । किंव वाच्यस्य व्यतिरेकालंकारस्य साहर्यं विना सिद्ध्यभावाद्वाच्य- सिद्धङ्गन्नमेनोपमारूपं व्यङ्गयं स्थानापराङ्गमिति क्षेयम् । आगत्यिति । वियोगविसं- प्रलाङ्गं क्षिपितित्रयाम आगत्य प्रसादयतीति साधारणार्थसामर्थव्यङ्गयोऽप्रकृतो नाय- कनायिकयोर्श्वतान्तः पादपतनेन प्रसादनरूपो व्यवहारे वाच्ये किरणपतनेन कमिलिनोविकासनरूपे वृत्तान्तेऽध्यारोपेण वाच्यवृत्तान्तोत्कर्षकतयैव स्थितो नतु प्रधानत्येखर्थः । तत्र हेतुमाह — समासेति । 'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शिशाना निशामुखम् । यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽनुरागाद्गलितं न लक्षितम् ॥' इल्रादाविल्यर्थः । वृत्तान्तद्वयप्रधान्ये हि वाक्यभेदः स्यादतो विशिष्टबोधे तात्पर्यम् । तत्र चमत्कारानुरोधात्प्रकृतत्वाच प्रकृतवाच्योपस्कारकतया अप्रकृत- वृत्तान्तस्थैव विशेषणत्वमुचितमिति भावः । अत्यव समासेन संक्षेपेणोक्तिरित्यु-च्यते । प्राधान्येति । अर्थानामेव वियोगादीनां बहुत्वेनेल्यर्थः । अन्यथासि-

१. "आगलेति । मानिनीं प्रति स्वापराधाल्पत्वस् चनायान्यनायकनायिकावृत्तान्तमारोप्य दर्शयतो नायकस्योक्तिरियम् । हे तन्विङ्ग, सहस्ररिश्मः स्र्यः क्विद्वीपान्तर एव
कवित्रायिकान्तरगृहे क्षपिता नीता त्रियामा रात्रिर्येन तथाभूतोऽपि प्रभात एल आगल्य
संप्रलाखुना कुपितां प्रति त्वरानोचित्याच्छनेरम्भोजिनी कमलिनीमेव नायिकां पादानां
किरणानां पतनमथःसंयोग एव पादे चरणे पतनं प्रणामस्तेन प्रसादयति विकासयत्येवानुनयस्रेतत्पश्येलम्बयः । कीदृशीम् । वियोगः संबन्धामाव एव वियोगो विरहस्तेन विसंष्ठुलाङ्गी संकुचिताङ्गीमेव विसंष्ठुलाङ्गी संतापकाश्योदिना विषमाङ्गीमिल्यर्थः । तथाच खण्डितापि पादप्रणामेन प्रसीदित न पुनर्भवतीति तात्पर्थम् । अत्र श्रिष्टपादादिपदामावेऽपि सहस्वर्रिमः क्विदिपि क्षपितित्रयाम एलम्भोजिनी विकासयतीत्येतावतापि नायकनायिकावृक्वान्तम्यक्तिसंभवादिश्रष्टपदबाहुल्याचार्थश्चरक्तः प्राधान्याचन्म्लत्वस्थपदेश इति क्षेयम् श्रु स्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेयः

सद्भावेऽपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यपदेश्यः, किं त्वर्थशक्तिमूलत्वेन । प्राधान्येन व्यपदेश इति न्यायात् । तद्यतिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्ति-संभवाच । न चोपमात्र व्यङ्ग्या । 'उल्लाख काल-' इत्यादिवच्छ्लेषाभावात् । न च वाच्यसिद्धाङ्गत्वम् । रविकमलिनीवृत्तान्तस्यैतन्नैरपेक्ष्येणैव सिद्धेरिति ।

वाच्यसिद्धङ्गं द्विधा—एकवक्तृकपद्वाच्याङ्गमन्यवक्तृकपद्वाच्याङ्गं च । 'अमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूच्छां तमः शरीरसादम् । मरणं च जलद्भुजगजं प्रसद्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'

अत्र हालाहरूरुपो विषशब्दार्थो व्यङ्ग्यः । जलेऽभिधानियमनात् । स च जलद्भुजगेति रूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति । अन्यथोपमासंदेहसंभवात् ।

ब्रत्वादिष न पादपदप्राधान्यमिलाह—तद्यतिरेकेणापीति । श्रेषाभावा-दिति । तथा च नायिकाद्युपस्थापकपदाभावाद्याज्यमानवृत्तान्तावच्छेदकत्वेनैव तत्प्रतीतेनोपमाध्वनिरिति भावः । न चाप्रकृतवृत्तान्तारोपस्य समासोक्खलंकार-त्वात् 'वस्तुरूपः' इति प्रकाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रकृतवृत्तान्तारोपविषय-प्रकृतवृत्तान्तस्य समासोक्तिरूपतया तदेकदेशस्यालंकारत्वाभावात् । **एकचक्तु**-केति । व्यञ्जनपदसमानकर्तृकेत्यर्थः । भ्रमिमिति प्रलय इन्द्रियचेष्टाविरहः । तमोऽन्धकाररूपदर्शनम् । रूपणस्य रूपकस्य । सिद्धिं निश्चयम् । अन्यथेति । हालाहलरूपव्यक्त्याभावे हि भुजगसदशजलदजन्यत्वस्य जलेऽन्वयसंभवादुपमा सम-जसैव । भुजगाभिन्नजलद्जन्यलस्यापि संभव इति तयोः संदेहः स्यात् । हालाहले तु व्यक्न्यत्वे सति जलाभिन्नत्वेनाध्यवसिते भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्थैव संभवः, न तु भुजगसदराजलदजन्यत्वस्येति रूपकनिश्चय इति भावः । न च व्यङ्ग्यहालाह-लाभिन्नत्वेनावगते जले भुजगसदृशजलद्जन्यत्वं संभवतीत्युपमाया अपि संभव इति वाच्यम् । भ्रमाद्यष्टविधकार्योत्पादकत्वसामञ्जस्याय हालाहलप्राधान्यस्यैवोचित-त्वात् । यद्यपि प्रसिद्धार्थसंभवेन प्रकरणेनाप्रसिद्धेऽर्थेऽभिधा नियन्तं शक्यते । तथा सित निहतार्थत्वस्य दोषत्वाजुपपत्तेः तथाप्यप्रकृतोपस्थितिर्नान्वयबोधौपयिकी । तद्विषयस्योत्सर्गतस्तात्पर्याविषयत्वात् । अतः प्रकृतोपस्थित्यावस्यकत्वाङ्गञ्जनया

१. "श्रमिमिति । जलदो मेथ एव त्रासकत्वाद्भुजगः सर्पस्तव्जं विषं जलमेव हालाहलं कर्तृ वियोगिनीनां अस्यादि कुरत इलन्वयः । अमिर्दिशां अमणामिव दर्शयन्कश्चिदान्तरो विकारश्चेतसोऽनास्था वा । अरतिविषयानिमेलापः । अलसं हृदयं यासां तत्ता । अल्यो नष्टचेष्टता । मूर्च्छां बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियवृत्तिनिरोधः । तमस्तमोग्रणस्योद्रेकेणान्ध्यम् । मूर्च्छंव तम इति रूपकमिति कश्चित् । शरीरस्य सादोऽवसादः । पीडेत्यर्थः । मरणं प्रसिद्धम् । मरणपदेन तत्पूर्वावस्थोच्यत इति केचित् । अत्राप्रकृतेन व्यक्ष्यं हालाहलं जलदमुजगितिरूप-कस्य वाच्यसिद्धिकृत् । अन्यथा जलदस्य मुजगत्वायोगेन मुजग इव जलद इति पूर्वपदार्थ-प्रधानोपमितसमासाश्रयणेनोपमालंकारापत्तेः । व्यक्षयामिन्नत्वेनाध्यवसिते तु जले मुजगन्त्वोपपत्तेरत्तरपदार्थप्रधानरूपकसिद्धिति विभावनीयम् रह्युदाहरणचन्द्रिकाः

2 U यथा वा मम-

'ताद्यभृतरसप्रसादकतकक्षोदाम्बुधारायिता जीयासुः कविरत खान भवतस्तास्ता वचोभङ्गयः। अर्थान्विप्रहिणः पुरातनतरान्सचो नवान्कुर्वेती याभिः कल्पमहौषधीभिरगदंकारायते भारती ॥'

अत्र रसप्रसाद इत्यत्र जलप्रसादरूपोऽर्थो व्यङ्गयः । स च वाच्यायाः कतकक्षोदाम्बुधारोपमाया अङ्गम् ।

अन्यवक्तकशब्दवाच्यस्य सिद्धाङ्गं यथा— भीच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरूपद्यते किं त्वेचं विजनस्थयोईतजनः संभावयत्ययथा। इत्यामत्रणभङ्गिस्चितवृथावस्थानखेदालसा-माश्चिष्यन्पुलकोत्कराञ्चितवपुर्गोपी हरिः पातु वः॥'

अत्राच्युतेत्वनेन सोलुण्ठेन त्वं मद्विषये च्यवस इति व्यर्थमेवावस्थानमिति । यद्वाच्युतो धेर्यादस्खिळतस्त्वमतो व्यर्थमवस्थानमिति । दर्शनेनेत्यादिना संभो-गोनेव तृप्तिरिति । किं त्वेवमित्यादिना द्वयोरकीर्तिर्जातेव तद्वुथैवात्मानं वज्जयाव इति खेदश्च व्यज्यते । तच 'इत्यामत्रणमङ्गिस्चितवृथावस्थानखेदालसां' इस्रेतद्वाच्यस्य सिद्धिकृत्। तद्यक्तिं विनैतद्विशेषणपदार्थस्य शरीरालाभात्।

पश्चादप्रकृतोपस्थितिरिति युक्तम् । दोषता तु निहतार्थत्वस्य प्रकृतोपस्थितिविलम् कृतान्यत्र । प्रकृते तु विवक्षितरूपकानुगुणत्वात्र दोषत्वमित्यूह्यम् । तादग्भूतेति खानेति यवनप्रभोः कस्यचित्संबोधनम् । कविषु रत्नभूतेति तद्विशेषणम् । भवत स्तास्ताः प्रसिद्धा वचसामुक्तीनां भङ्गयो रचनाप्रकारा जीयामुरुत्कर्षेण वर्तन्ताम् । किंविधाः । ताद्यभ्तेऽनिर्वाच्ये रसस्य श्व्जारादेः प्रसादे गुणविशेषे कार्ये कतकस्य निर्मेलीसमाख्यौषधिविशेषस्य क्षोदश्चूर्णं तद्युक्ता याम्बुधारा तद्वदाचरणशीलाः 🕍 ताः काः । याभिः कल्पोक्तमहौषेधीरूपाभिर्भारती अगदंकारो वैद्य इवाचरति । आचारमेवाह—पुरातनतरानतिजीर्णान्वित्रहः शरीरं तद्वतोऽर्थान्सद्यो नवान्कुर्वेती-सन्वयः । सोहुण्ठेन साभित्रायेण । एतद्विशेषणेति । इसामन्त्रणेसादिविशेष-

१. 'गच्छामीति । गोपीमाश्चिष्यन्नालिङ्गन्हरिवों युष्मान्पातु रक्षत्विति संवन्धः । कीदृशः । पुलकानां रोमाञ्चानामुल्करेण समूहेनाञ्चिता व्याप्ता तनुर्थस्य सः । कीदृशीं गोपीम् । इति पूर्वाधोक्तं यदामत्रणं संबोधनमच्युतेलेवंरूपं तस्य या मङ्गी रचना तयास्ल-लितत्वन्यज्ञनद्वारा स्चितं यद्वृथावस्थानं स्थितिस्तेन यः खेदस्तेनालसाम् । अथ वामञ्रण-भिक्षिभ्यां स्चितौ यो वृथावस्थानखेदौ ताभ्यामलसामिलर्थः । भिक्षरुक्तिरचना दर्शनेन भवत इलादिरूपा। इतीति किम्, हे अच्युत नाम कृष्ण, अहं गच्छामि। कुत इलत आह्-दर्शनेनेत्यादि । भवतो दर्शनेन किं तृप्तिक्त्पचते, अपि तु नेत्यापाततोऽर्थः । तथा च निष्फल्यनसानमिति भावः। अवस्थाने बाधकमप्याह—क्रितिति । एतच प्रत्युतेलर्थः

8

अस्फुटं यथा—

'भैदष्टे दर्शनोत्कण्ठा दष्टे विच्छेदभीरुता। नादष्टेन न दष्टेन भवता लभ्यते सुखम्॥'

अत्रादष्टो यथा न भवसि वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्यो इति च्यक्न्यं सहृदयस्वापि न स्फुटमवभासते ।

संदिग्धप्राधान्यं यथा—

'हॅरस्तु किंचित्परिवृत्तधेर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराश्चिः । उमामुखे विम्वफळाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥'

अत्र चुम्बितुमैच्छिदिति व्यङ्ग्यम् । युगपहोचनत्रयव्यापारणं वाच्यम् । तयोश्च प्राधान्ये साधकवाधकमानाभावेन संदेहः । वाच्यस्याप्यहोकिकत्वेन चमत्कार-कारित्वादुत्कण्ठातिशयव्यञ्जकत्वाच ।

तुल्यप्राधान्यं यथा--

'त्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये। जामदृश्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मेनायते।

कम् । एवं विजनस्थयोरेकान्तगतयोरावयोः सतोः प्रत्युत हतजनः कुत्सितो लोकोऽन्यथा संभावयति रत्यर्थं गताविति संभावयतीति वाच्योऽर्थः । व्यङ्गयस्तु—हे अच्युत विजनेऽस-द्विभनायिकादर्शनेऽपि धैर्यच्युतिरहित, भवतो दर्शनेन किं तृप्तिरुत्पवते, अपि तु संभोगे-नेव । किं त्वेवमित्यादिनान्यथा संभावनमावश्यकम् । तद्वृथैवात्मानं वन्नयाव इति वृथाव-स्थानसहितखेदः । तत्रोत्पवत इत्येतेन वृथावस्थानम् । किं त्वेवमित्यादिना खेद इति । सं चेत्यामञ्चणेत्युत्तरार्थस्य सिद्धिकृत् श्राहरणचन्द्रिकाः

१. 'अदृष्ट इति । कस्माश्चित्प्रियं प्रत्युक्तिः । भवलदृष्टे सति दर्शनस्थोत्कण्ठा दृष्टे सिति विच्छेदमीरुता । जायत इति रोषः । विच्छेदो वियोगस्तद्विषयं भयशीलतेत्वर्थः । इत्थं चाट्टुष्टेन दृष्टेन वा भवता कृत्वा सुखं न लभ्यते । मयेति रोषः । भवतेति हेतौ तृतीया ।
अत्रादर्शनं वियोगमगयं चेत्युभयं परिहरणीयमिति न्यङ्गयमस्फुटम् ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका२. 'हरिस्तिति । कुमारसंभवे पद्यमिदम् । चन्द्रोदयस्यारम्भ जत्पत्तिकालेऽम्बुराशिति किविद्यिषत्परिकृतं च्युतं धेर्यं यस्य तथाभृतो हरस्तु विम्वफलवद्यरोष्ठो यत्र तथाविथे, विम्वफलमधरयतस्तौ विम्वफलाधरौ । तथाभृतावोष्ठौ यत्र तथाविथे वा जमायाः पावंत्या मुखे विलोचनानि व्यापारयामास संचारयामासेत्यन्वयः । अत्रोदयाधिकये धेर्यंच्युतेराधिवयादारम्मपर्यन्तानुधावनम् । विलोचनानीति वहुवचनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । ओष्ठद्वयं मुखं चेति त्रिषु त्रयाणां संचारणलामाय तदिति कश्चित् । अत्र चुम्बितुमैच्छिदिति
व्यङ्गयस्य वाच्यस्य च संदिग्धं प्राधान्यम् । युगपछोचनत्रयसंचारणस्योत्कण्ठातिशयपर्यवसानतया सौन्दर्यात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'ब्राह्मणिति । परशुरामदृतस्य रावणं प्रति
वचनम् । ब्राह्मणानामतिक्रमोऽवमानस्तस्य त्यागो भवतामेव भृतये । भवतीति रोषः ।
न तु ब्राह्मणानाम् । जामदग्न्ये जीवति तेषामनिष्टस्यासंभवादिति भावः । भवतामिति

अत्र जामदृश्यः क्षत्राणामिव रक्षसामिष क्षयं करिष्यतीति व्यङ्गयमिव वाच्यमिष प्रधानमेव । दुर्मनायत इति गम्भीरोक्त्या चमत्कारित्वात्, विग्रह-वत्संधेरिष विवक्षितत्वाच ।

काकाक्षिसं यथा—

'मैथ्रामि कौरवशतं समरे न कोपाहुःशासनस्य रुधिरं न पिवाम्युरस्तः।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू

संधिं करोत्र भवतां नुपतिः पणेन ॥'

अत्र मश्रामीति व्यङ्ग्यम् । तच वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव व्यव-स्थितम् । तादशकाकुं विना वाच्यस्य वाधितत्वेनाप्रादुर्भावात् । हठेनैव तदाक्षेपाद्वेत्युक्तं प्राक् ।

असुन्दरं यथा---

'वाणीरकुडङ्गुड्डीणसडणिकोळाहळं सुणन्तीए । घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाहं ॥'

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिलतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्गवम्। तसाद्वाच्यं चम-

णेलर्थः । वाणी रेति । 'वानीरिनकु जो हीनशकुनिको ठाहरुं श्रण्वन्लाः । ग्रहक्

बहुवचनेन सकलसभाक्षेपः । अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमस्यात्यागे तथा ताष्ट्रशम् । जन्मप्रभृ सकलरहस्यवेदीत्यर्थः । मित्रं जामदश्यो दुर्मनायते क्षुव्धान्तःकरणो भवतीत्यर्थः । सामीप्या भिप्रायेण वर्तमाननिर्देशः । तथा च तत्क्षोभे सकलराक्षसक्षयरूपोऽनथों दुर्वारः स्यादिति व्यज्यते । अत्र जामदश्यः क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं करिष्यतीति व्यङ्गयं दुर्मनायत इति वाच्यं च गम्भीरोक्त्या तुल्यप्राधान्यम् । विष्रहवत्संधेरिप विवक्षितत्वात्' हत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'मश्रामीति । वेणीसंवरणे संधिश्रवणकुपितस्य भीमसेनस्येयमुक्तिः । अत्र प्रतिक्षातकुरुकुळक्षयस्य भीमस्य न मश्रामीत्युक्तिविरुद्धेति नला काकुः प्रतीयते । तया च नल्थार्मनतरं व्यज्यमानमुच्चारितनलर्थान्वितं प्रतीयत इत्यमावाभावरूपं मश्राम्येवेत्यवधारणं गम्यते ।
एवमप्रेऽपि । उरस्तो हृदयात् । स्रुयोधनस्योरू इति द्वितीयाद्विवचनम् । भवतां न तु मम ।
प्रजानां वा । स्वतुच्चा राज्यत्यागात् । अत्र कोधातिशयेन मथनादिक्रियास्च वर्तमानताभिमानः । भविष्यत्सामीप्ये वा वर्तमानवद्धपदेशः । दुःखेन योधनीयत्वाभावाभिप्रायेण दुर्योधनपदं विद्याय स्रुयोधनपदप्रयोग इति द्रष्टव्यम् । अत्र नञ्काका हठेनाक्षिप्तत्वाद्यक्षयं
गुणीमृतन् हत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'वाणीरेति । गृहपार्श्ववित्वेतसनिकुक्षे दत्तसंकेताया
निकुक्षोद्धीनपक्षिकोळाहळतिकतनायकप्रवेशाया गुरुजनपारतन्त्र्येण गृहकर्मणि रन्यनादौ
व्याप्रताया अवस्थावर्णनमिदम् । सीदन्तीति वर्तमाननिर्देशादवसादस्याविरामः स्च्यते ।
वया श्रवणसमकाळं तत्कार्यस्यावसादस्य कथनरूपातिश्चयोक्ता जल्कण्ठातिश्चयो व्यज्यते ।
अत्राक्कानि सीदन्तीति वाच्याइत्तसंकेतो ळतागहनं प्रविष्ट इति व्यक्क्यमस्युत्यम् ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

कारकारि । शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वोङ्गावसादसंतन्यमानतारूपस्य तस्याति-सौन्दर्योदुःकण्ठातिशयपर्यवसन्नत्वात् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

पूर्ववद्भनेरिव । चकारो भिन्नक्रमः । पूर्ववचेत्यर्थः । यथायोगं यथासंभवम् । तेनायमर्थः—न केवलमेत एव गुणीभूतव्यक्र्यस्य भेदाः किं त्वर्थान्तरसंक्रमित-वाच्यत्वादिभिर्यथा ध्वनेभेदास्तथा असंभविनो विहायास्वापि तैरुपाधिभिः ग्रुद्धभेदाः । संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषां च संकीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः । असंभविनश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबन्धनाः । तदुक्तं ध्विनिकृता—

'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा । श्चवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥' इति ।

अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्गयतया । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता ध्वनिनेव ता व्यज्यन्ते । तब्रङ्गकस्य ध्वनित्वमेवेल्यंः । कृतः, काव्यवृत्तेस्तद्श्रियात्काव्यवृत्तेस्तद्श्रि-संधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रापेक्षयालंकारस्य चारुतानियमादिल्यंः । ननु यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तद् कथमलंकारेण वस्तुमात्रस्य वातिशयनियमस्तद् कथमलंकारेण वस्तुमात्रस्य व्यङ्गवे ध्वनित्वमिति चेत्, उच्यते स्त प्वार्थो वाच्यः सम्न तथा चमत्करोति यथा व्यङ्गवतापन्न इत्यनुभवसिद्धम् । अतो वाच्यता अपकर्षहेतुः, व्यङ्गवता तृत्कर्षायेति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्रं व्यङ्गयं तत्रालंकारस्य वाच्यन्त्वेन किंचिद्रकर्षात् । वस्तुमात्रस्य च व्यङ्गवत्वेन किंचिद्रकर्षाद्युज्यत एव ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनालंकारो व्यज्यते तत्र वस्त्वलंकारयोवांच्यत्वव्यङ्गवन्त्वाभ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षाविति कृतो गुणीभूतव्यङ्गवत्वावकाशः । इदं तु चिन्त्यम् । एवं चारुत्वाभावनिवन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगृद्वत्वादिनि-वन्यम् । एवं चारुत्वाभावनिवन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगृद्वत्वादिनि-वन्यमे तु तिसन्को वारियतेति । यत्पुनरष्टानामेव भेदानां संकीर्णत्वमात्राति-देशकमिदं सूत्रमिति व्याख्यानं तद्वोधात् । तथासिति हि यथायोगमित्यनेन वस्तुव्यङ्गवालंकाररूपभेदपर्युदासत्वैयर्थम् । संकरादीनां तथाप्यव्याहतेः ।

पूर्वं सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः । इदानीं विजातीययोगमाह—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्र योगः संस्रष्टिसंकरैः।

सालंकारेरिति विभिन्नार्थेकरूपनानाशब्दैकशेषः । एकत्रालंकारपद्स्य भाव-

मैत्यापृताया वध्वा सीदन्सङ्गानि ॥' संतन्यमानतेति । अनुपरम इसर्थः । वर्तमाननिर्देशात् ।

नतु वस्तुत्यक्त्यालंकृतीनां प्रधानभूतव्यक्त्र्यव्यक्तकतया ध्वन्यक्तत्वेऽपि तासां गुणी-भूतव्यक्त्यत्वस्य न क्षतिरत आह—व्यक्त्यतयेति । तथाप्यव्याहतेरिति । प-र्युदासाभावेऽपि संभवादित्यर्थः । वस्तुमात्रव्यक्त्यालंकृतेर्गुणीभूतव्यक्त्यान्तर्भावेऽप्यु- \$

Ų

प्रधानत्वात् । तथा च तैरेवालंकारेरलंकारसिहतेश्च तैरित्यर्थः । तेन ध्वनिना गुणीभूतव्यक्ष्येन वाच्यालंकारेण च ध्वनेयोंग इति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति । तदुक्तं ध्वनिकृता—

'सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः । संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥' इति ।

स ध्वनिः सालंकारेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैः स्वैः प्रभेदैः सह संकरसंसृष्टिभ्यां बहुधा पुनरप्युद्योतत इत्यन्वयः ।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी ॥ ३ ॥

एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रभेदेश्व योजनेऽतिप्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः। एतैः प्रभेदेरपनिवध्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो नवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोप-दर्शनम्।

यदुक्तं ध्वनिकृता--

'ध्वनेर्यः स गुणीभूतव्यक्ष्यस्थात्मा निद्शितः। एतेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः॥' इति ।

तदेवमनन्तानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यक्त्यानां च काव्य-भेदानामनुगतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः। व्यक्तयस्य त्रिरूपत्वात्। तथा हि किंचिद्यक्त्यं वाच्यसहं किंचिच तदसहम्। वाच्यत्वसहत्वं त्वभिधया प्रति-पाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वम्। तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंकारश्च। अलंकारस्य प्राधान्येऽपि यथालंकारत्वं तथोक्तं प्राक् । रसादिलक्षणस्वयों न कदाचिद्पि वाच्यत्वं सहते। स हि सामान्यतो रसमावादिपदेविद्योषतः श्रङ्कारनिवेदादि-पदेवाभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्थात्। न त्वेवम्। अभिधानेऽपि विभावाद्य-प्रतीतौ चमत्काराभावात्। विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेऽपि व्यक्तस्य चमत्का-रकारित्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानस्वयेति निर्णी-यते। तेनासौ व्यक्त्य एव चमत्कारी। ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तुः रसादिः। न हि विभावादिवाचिपदं विना तत्प्रतीतिरिति चेत्, न। मुख्यार्थे-

क्ताप्टमेदसंकरादेः संभवादिति भावः । पूर्वे चतुर्थोह्नासे । तैरेवेति । गुणीभूतव्य-क्वारेव । समासोक्तिरसवदाद्यछंकाररूपैरुपमाद्यछंकारसिहतैश्वेत्यर्थः । पूर्वापराभ्यां चतुर्थप्रमगतप्रन्थाभ्याम् । स्वैः प्रमेदैरर्थान्तरसंकमितवाच्यादिभिः । ध्वनेर्य इति । यो ध्वनेरात्मार्थान्तरसंकमितवाच्यादिप्रकारः स गुणीभूतव्यक्वयस्यापि प्रद्र-विंत इत्यर्थः । एतेन भेदप्रदर्शनेन । ध्वननव्यापारो व्यक्तगा । तद्वर्त्वं च ध्वनेर्गु-णीभूतव्यक्वयस्य चेत्युभग्रं ध्वनिपदेनोक्तम् । व्यक्त्यत्रैरूप्यस्योभयत्र सत्त्वात् । उक्तं प्रागिति । ब्राह्मणश्रमणन्यायेनेति चतुर्थं उक्तमित्यर्थः । रसादीस्यादिना अष्टस्यकमः सर्वोऽपि संगृह्मते । वृत्तिगतस्य 'स्रप्नेऽपि' इस्रस्य व्यास्यानं कदाचि-

१. 'पदेवी' खा.

बाधादिविरहात् । ननु व्यञ्जनायाः शशविषाणायमानत्वात्कृतो व्यञ्ज्यत्रैरूप्य-क्रतो भेद इति चेत्, उच्यते । लक्षणामुळे वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न संभवतीति प्राक्प्रतिपादितम् । अभिधामूलेष्वपि शब्दशक्तिमूलो द्वितीयोऽर्थ-स्तेन सममुपमा वा व्यङ्गयेवेति निर्विवादम् । अभिधाया नियमनात् । अर्थ-शक्तिम् लेऽप्येवमङ्गीकर्तव्यम् । यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थ-विशेषाणार्मन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यङ्गयप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम् । द्वितीयकक्षायामेव तद्नपेक्षणात् । यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकाङ्कादिवशेन प्रतीयते । शब्दबुद्धि-कर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम् । चेऽप्यन्विताभिधानवा-दिनः "देवदत्त गामानय' इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा तदनन्तरं प्रयो-ज्यवृद्धेन साम्रादिमन्तर्मर्थमानीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयकैतत्क्रियागोचर-कार्यताज्ञानवांस्तद्विषयकचेष्टावस्वात्तद्विषयकप्रवृत्तिमस्वाद्वा मद्वदिति प्रयोज्य-वृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते । ततः कारणं विना कार्यानुपपत्या अखण्डवाक्यस्या-न्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानेन कार्यत्वकारणत्वरूपां शक्तिमवधारयति । अथ ज्ञेयसंबन्धं विना वाक्यस्य सा शक्तिरनुपपन्नेत्यर्थापस्या अखण्डवाक्यार्थेनाखण्ड-वाक्यस्य वाच्यवाचकभावरूपं संबन्धमवधारयति ।

यदुक्तम्—

'शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति । श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥'

द्पीति । वाधादीति । आदिना रूढिप्रयोजनसंप्रहः । तेन यष्टीलादिवत्तात्पर्या-नुपपत्त्यापि न लक्षणसंभवः । विभावादिवाचिनां रसादिवाचकत्वप्रसिद्ध्यभावेन रूब्यभावात् । रसादीनामानन्दमयसंविद्विश्रान्तिरूपतया प्रयोजनान्तरस्याप्यभा-वात् । अतो वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यर्थः । उपमा वेति । वस्तुमात्रध्वनाव्यपमाया असत्वात्कचिदुपमेति दर्शयितुं वाशब्दः । पदार्थविशेषाणां गवादिपदार्थगोत्वादिसा-मान्याक्षिप्तगवादिव्यक्तीनाम् । अन्वयविशेषरूपस्य गवाद्यन्वितकर्मत्वादिरूपस्य । सर्वसिद्धमिति । अन्यथा वाक्यभेदस्य दोषत्वानापत्तेरिति भावः । येऽपीति । प्राभाकरा इलर्थः । एतच 'इलाहुः' इत्युत्तरप्रन्थेनान्वितम् । अयमिति । प्रयो-ज्यवृद्ध इत्यर्थः । एतच्छब्देन गवादिरुच्यते । द्वितीयेन तेनानयनादिकिया । तथा च गोविषयकानयनिक्रयागोचरकार्यताज्ञानवानित्यर्थः । क्रियाजनकप्रवृत्तेः सविष-यंबात्तज्जन्यचेष्टाया अपि याचितमण्डनन्यायेन सविषयत्वम् । प्राचीनतार्किकमते चेष्टया साक्षाद्रानानुमानमुक्तम्। कदाचिचेष्टयानुमितया प्रवृत्या तदनुमानमित्याह— तंद्विषयकेति । अत्र च यो यद्विषयकचेष्ठावान् यद्विषयकप्रवृत्तिमान्वा स तद्विष-यकतिकयागोचरकार्यताज्ञानवानिति सामान्यतो व्याप्तौ मद्वदिति दृष्टान्तः । अत्रैव **बृद्धसं**मतिमाह—यदुक्तमिति । प्रत्यक्षपदं करणपरम् । तत्र श्रोत्रेण शब्दं पश्यति

१. 'अन्वयरूपविशेषस्य' ख. २. अर्थ देशान्तरनीयमानं' ख. ३. 'व्यतिरेकिणः' ख.

ez U

8

'अन्यथानुपपस्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् । अर्थापस्यावबुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥' इति ।

त्रिप्रमाणकमिति जात्यपेक्षया त्रित्वं न तु व्यक्त्यपेक्षया। एवमखण्डयोः संबन्धमवधार्य विशेषतो न्युत्पाद्यते। कथम्। इत्थम्—अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेन 'चैत्र, अश्वमानय,' 'देवदत्त, गां नय' इत्यादिवाक्येषु कस्यचिद्न्यस्य पद्स्यावापे कस्यचिदुद्धारे सति यस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यश्यभागस्यान्वयव्यतिरेकानुपञ्चभते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति। तच्च शक्त्यवधारणमन्वित एव पदार्थे। प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिप्रहात्। पदार्थमात्रशक्तावुपजीव्यविरोधात्। व्यवहारेणान्वितज्ञानस्येवोपस्थापनाच्च। न च वाक्यं विना कचिदाद्यन्युत्पितः। व्यवहारेणीवाद्यन्युत्पत्तेः। व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात्। अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु संकेतग्रहादिन्वता एव पदशक्याः। त एव च वाक्यार्थमिति न वाक्यार्थबोधे शक्तेविरामः। न त्वभिहितानां पदार्थानामन्वयोऽशक्य एव पतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तम्। नतु तथापि संसर्गनिशेषोऽशक्य एव । पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात्। अन्यथा 'गामानय' इति पदं श्वत्वा 'अश्वमानय' इत्यादिवाक्ये तदेवेदमानयपदिमत्यादि प्रत्यभिक्ता न स्थात्। पूर्वस्य गवान्वितानयनपदस्याश्वान्वतानयनेऽशैक्तत्वेनार्थभेदेन भेदान स्थात्। पूर्वस्य गवान्वितानयनपदस्याश्वान्वतानयनेऽशैक्तत्वेनार्थभेदेन भेदान

साक्षात्करोतीत्वर्थः । तथा चक्षुषा वृद्धैरभिधेयान्गवानयनादींश्र साक्षात्करोतीत्वर्थः । श्रोतः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रतिपन्नत्वं कार्यताज्ञानवत्त्वं चेष्टालिङ्गरूपेणानुमानेनावबुध्येते-त्यमेतनेनान्वयः । अन्यथानुपपत्त्या कारणं विना कार्यानुपपत्त्या द्वयात्मिकां बोधेजानीयादित्यर्थः । अर्थापत्त्या तदर्थसंबन्धं कार्यकारणत्वरूपां शक्ति विना वाक्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वानुपपत्त्या संबन्धं वाच्यवाचकभावरूपमवबु-ध्येतेत्यर्थः । संबन्धाभावे हि तद्वाक्यादर्थान्तरस्यापि बोधः तिप्रसङ्ग इति भावः । त्रिप्रमाणकमिति । प्रसक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाण्ड त्रयमुलकमिलर्थः । जातीति । प्रलक्षत्वायुपाधिविवक्षयेलर्थः । प्रलक्षद्वयमर्था-पत्तिद्वयमनुमानं चेति प्रमाणव्यक्तीनां पश्चत्वादिति भावः । वाक्यभागस्येति । गोपदादेरित्यर्थः । वाक्यार्थभागस्य गवादार्थस्य । उपजीव्येति । वाक्यादन्वित-ज्ञानकल्पनसुपजीव्यम् । तत्सिद्धार्थे संबन्धकल्पनसुपजीवकम् । उपजीव्येन तद्धि-रोधो न युज्यते । तनमूलत्वादित्यर्थः । नन्वलभ्यतयान्वयांशे न शक्तिकल्पना किं तु पदार्थस्वरूपांश एवेति न विरोध इत्यत आह—व्यवहारेणेति । उपस्थापनाद-नुमानात् । तथा च प्रवृत्त्यनुमितेऽन्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यस्य शक्तिप्र-हात्तद्भागस्यापि तत्तद्द्वयभाग एवावापोद्वापाभ्यां शक्तिप्रहः । अन्यलभ्यत्वे शाब्द्-त्वातुपपत्तेरिति भावः । तदाह-निवति । सामान्यान्वित एवेति । कारकान्वि-

१. 'बाधात' ख. २. 'प्रत्यभिज्ञानं स्यात' क. ३. 'शक्यत्वेन' ख.

दिति चेत्, न। पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामन्वेये शक्तिग्रहात्। अन्वि-तानां च विशेषरूपत्वात्।" इत्याहुः। तेषामिष मते सामान्येनेव रूपेण विशेषः शक्यो न तु विशेषरूपेण। तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदानां शक्तिः। गवादिविशेषान्वितस्तु विशेषो वाच्य एव । तस्मादिभिहितान्वयवादेऽनिवत एव । अन्विताभिधाननये तु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयः गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्त्वसंकेतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थः।

यदिष कैश्चिदुच्यते—'शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्राषि शब्द एव निमित्तम् । यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति । तद्प्ययुक्तम् । शब्दस्य द्यर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा । न प्रथमम् । शब्दस्यार्थानुत्पादकत्वात् । चरमं पुनरनुमन्यते परं तु संकेतवत्त्वेन ज्ञातस्य । अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न चान्वयविशेषे संकेतग्रहः । अस्तु विशेष एव संकेतग्रह इति चेत्, लोष्टाद्यन्वितानयनादेविं-शेषस्थोपस्थापकान्तराभावेन शब्दादेवींपस्थितिर्वाच्या । तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्यात्रयात् । तस्या-ब्रैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इत्यविचारिताभिधानम् ।

अथ ''सोऽयमिषोरिव 'दीर्घदीर्घतरो व्यापारः' इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च 'निःशेष-' इत्यादौ विधिरेव वाच्यः'' इति भट्टमतोप-जीविनः । अत्यार्थः—यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्घिधत्ते तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्य-व्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्गयप्रतितिं च विधत्ते । अतो व्यङ्गय-त्वाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव । किंच यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति 'निःशेष-' इत्यादौ तात्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति । ते तात्पर्यवाचो-युक्तेस्तात्पर्यमजानन्तः पशवः । तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतमात्रे । तथाहि भूतभव्यसमुचारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति

तानयनशक्तमानयनपदं कियान्वितगोशक्तं गोपद्मिखर्थः । विशेषाणामिति । गवानयनादीनां विशेषाणामेव हि सामान्यरूपेण शक्तिप्रहविषयत्वम् । तेन प्रख-भिज्ञाया विशेषवोधस्य च प्रवृत्त्यङ्गस्योपपितिरिखर्थः । अवाच्य एवेति । किंतु समिभव्याहृतपदानामाकाङ्कादिवशादेव प्रतीयत इति भावः । शब्दस्य निमित्तत्वे मानमाह—यत इति । कल्पनायां चोपस्थितत्वाच्छब्द एव निमित्तं कल्प्यत इति भावः । उपस्थापकान्तराभावेनेति । लोष्टान्वितानयनं कदाप्यग्रहीतवतः पुरुषस्येखर्थः । तात्पर्यवाचोयुक्तेरिति । यत्पर इत्यादिवाक्यस्येखर्थः । किं तिहिं तद्वाक्यतात्पर्ये तदाह—तद्वाक्येति । तद्वाक्यवार्तिपदोपस्थापितेष्वनेकेष्वर्थेषु यत्परो विधिः स शब्दस्य विधिवाचकस्यार्थः । स्वार्थान्वितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः । एतदेवोपपाद्यति—तथाहीत्यादिना । सिद्धानां लोहितोष्णीषद्ध्यादिद्रव्याणां

१. 'एवान्वये' ख. २. 'एवेति' ख.

ख ए र

8

सिद्धान्तः । असार्थः - भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्यायोपदिश्यत इति । कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानिकयानुकूळया साध्यीभूतया स्विक्रयया योगात्साध्यायमान तामामुवन्ति । स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति । ततश्च यथा दहनेनादम्धमात्रं दह्यते न तु दम्धमपि तथा यावदेवा-प्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा ऋत्वि~~व~~प्रचरणेऽन्यतः श्राप्ते 'छोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन छोहितोष्णीषत्वमात्रं विधी-यते न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा । उच्जीषस्यापि प्राप्तौ तु स्रौहित्यमात्रम् । इवनस्थान्यतः सिद्धौ च 'दश्ला जुहोति' इत्यनेन दश्लः करणत्वं न तु दिध हवनं वा । एवं 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा असिद्धावेकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा । ततश्च यावदेव विधेयं तावत्येव तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुष्ट्कं 'शब्दोपात्त एव तात्पर्यम्' इति । यदि च प्रतीतमात्रे ताल्पर्यं तदा 'पूर्वो घावति' इत्यादौ पूर्वोदिसमान-संवित्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराद्यर्थेऽपि कदाचित्तात्पर्ये स्वात् । नतु तद्वाक्यवर्ति-पदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति न व्याप्तिः। 'विषं सुङ्क्व, मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यत्र विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यस्य मा चेत्यादिवाक्यार्थे तात्पर्योदिति । मैवम् । यत एतदेकमेव वाक्यम् । चकारस्येकवाक्यतासुचकत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चाख्यातवाच्यिकययोः साक्षादन्वयः संभवति । 'गुणानां च पदार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति न्यायात् । सुहद्राक्यं चैतत् । अतो भवितव्यमत्रान्वयेन । ततो विषभक्षणादुष्येतद्वृहभोजनमनिष्टहेर्तुरतः सर्वथा नास्य गृहे भुद्भवथा इति वाक्यार्थः । तथा च तद्वाक्यस्य पदोपस्थापित एव

कर्तव्यतारूपविध्यन्वयसंभवाय कर्तव्यक्तियाङ्गत्वम् । तस्य व्यापारं विनोदासीनानामसंभवाच्छिरोवेष्टनावदानप्रहणादिक्तियायोगं चोक्तासाध्यक्तियायोगेन साध्यायमानत्वात्तेषां विध्यन्वये नियामकं तात्पर्यम् । तच्च 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायादप्राप्ते पर्यवस्यतीति सदृष्टान्तमाह—तत्रश्चेति । ऋत्वजां प्रचरणं तत्तद्वुष्टानम्
अन्यत इति । रयेनयागे ज्योतिष्टोमातिदेशादिखर्थः । हवनस्यति । 'अप्रिहांशं
खुद्दोति' इत्यनेन प्राप्ताविखर्थः । न तु द्धीति । केवलमित्यर्थः । दिधवत्रत्वरणताया अप्यप्राप्तेः । प्रकाशेऽपि 'दृष्यादेः करणत्वमात्रम्' इति मात्रचा दृवनव्याश्वत्वांध्या । वेद इव लोकेऽपि विधरप्राप्तांश एव तात्पर्यमित्याह—पविमिति ।
गुणानां चिति । गुणानामङ्गानां परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबन्धः ।
खुतः । समत्वात् । गुणप्रधानमाचेन सर्वत्रान्वयो भवति न तु गुणयोः प्रधानयोवी
गुणतस्य प्रधानतस्य वोभयत्र समत्वादाकाङ्गाविरद्यादिति लैमिनिम्त्रार्थः । सुद्वदिति । अतो विधमित्यादिवाक्ये स्वातच्येण स्वार्थपरत्वायोगान्मा चास्येति मुख्यवात्त्रयार्थे गुणत्वेन स्वार्थान्वयो वाच्यः । स चैवमित्याद्द—तत इति । मा चेति

१. 'साधनं' ख.

तात्पर्यमिति सिद्धम् । तसात् 'यत्परः शब्दः' इत्यादि यदुक्तं तत्तात्पर्या-ज्ञानात् ।

यद्यपि 'सोऽयमिषोरिव-' इति तद्प्ययुक्तम् । यतः शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभिधेव स्यात्तदा 'चैत्र, पुत्रस्ते जातः कुमारी ते गर्भिणी' इत्यादिवाक्यानन्तरं हर्षविषादयोः प्रतीतेस्तयोरिष तद्वावयस्याभिधा स्यात् । अय तच्छब्द्यतिपाद्ये सर्वत्राभिधा हर्षाद्यस्तु न तत्प्रत्याय्या इत्युच्यते तर्हि लक्षणीयेऽप्यभिषेव स्वादिति लक्षणोच्छेदः । किमिति च 'श्रुतिछिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्वस्यमर्थ-विप्रकर्षात्' इति सूत्रेण भगवाञ्जैमिनिः श्रुत्वादिषु पूर्ववलीयस्त्वं प्रतिपादयां-बस्व । सर्वत्रैवाभिधाप्रसङ्गे उत्तरस्य दौर्बस्ये बीजाभावात् । स्त्रं तु प्रकृतार्थ-विच्छेदकरवेऽपि बहूपकारकत्वाहुरूहत्वाच व्याक्रियते—श्रुतिछिङ्गादयः षडिह विनियोजकाः । तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुचयो न संभवतीत्येकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः। स च बलवता दुर्बलस्पेति स्थिते दौर्बस्यप्रतिपादकं सूत्रं श्चितिछिङ्गेसादि । असार्थः —श्चसादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये यद्पेक्षया यत्परं तद्पेक्षया तहुर्वेळम् । कुतः, अर्थविप्रकर्षात्पूर्वापेक्षया विलम्बे-नार्थप्रत्यायकत्वात् । यथा चैतत्त्रथोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः। यथा—'ब्रीहीनवहन्ति' इति। अत्र क्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं बोध-यन्ती द्वितीया निरपेक्षेव बीहीणामवद्यातशेषित्वं प्रतिपादयति । अर्थविशेष-प्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा — 'बहिंदेंवसद्नं दामि' इति । अत्र लवनार्थ-प्रकाशकतया बर्हिर्लवने विनियोगः । परस्पराकाङ्कावशात्कचिदेकस्मिन्नर्थे पर्यव-सितानि पदानि वाक्यम् । यथा—'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुम्यां पूष्णो हस्ताभ्यामसये जुष्टं निर्वेपामि' इत्यत्र लिङ्गेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेन 'देवस्य त्वा' इत्यादि भागसापि तत्र विनि-योगः । लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण संबन्ध आकाङ्कापर्यवसन्नं प्रकरणम् । यथा—'सिमधो यजति' इत्यादौ । अस्य हि

निषेधेन बलवदिनिष्टहेतुत्वस्यावगतेरिधकत्वरूपबलवत्त्वस्यावधिसाकाङ्कृत्वात्तत्त्वेन विष-भोजनस्यान्वय इत्यर्थः । न तत्प्रस्याय्या इति । न पुत्रस्त इत्यादिशब्दप्रस्याय्या इत्यर्थः । शब्देन ह्यर्थप्रतीतिद्वारा हर्षाद्यो जन्यन्ते न तु तत्प्रतीतिः । सा तु हर्षादिशिक्षेत्रेनेत्रविकासादिभिरिति भावः । नतु गङ्गाद्यर्थप्रतिपादनद्वारा तीरादिप्रतिपादनस्याभिधयैव संभवान्नास्मन्मते लक्षणा नामातिरिक्तद्वतिरिति तदुच्छेदो न दृषण-मिस्रतो दृषणान्तरमाह—किमिति चेति । सर्वत्रैचेति । श्रुविस्थल इत्र लिङ्गादिस्थलेऽपि शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीयमानानां सर्वेषामर्थानामिष्वयैव प्रतीतौ लिङ्गादीनां दौर्वत्यहेत्वभावादिस्थर्थः । एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । विनियोजका अङ्गाङ्गित्वरूपविनियोगबोधकाः । निरपेक्ष इति । स्वार्थबोधकशब्दान्तरानपेक्ष

१. 'स्थितिः' क-ग. २. 'कियाजन्यफल' क.

8

स्य

3

दर्शपोर्णमासकर्थमावाकाङ्कायां पाठवशाच्छेपत्वम् । स्थानं क्रमः।स चाने-कस्याम्नातस्य संनिधिविशेषाम्नानम् । यथा--'दब्धिरसि' इत्यत्राम्नेयामीषौ-मीयोपांशुयागाः क्रमेण ब्राह्मणेषु पठिताः। मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्नणत्रयं पिंतम् । तत्राप्नेयाद्वीपोमयोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः । 'दृब्धिरसि' इसत्र तु न लिङ्गादि विनियोजकम् । किं तु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपांग्रुयाग-विधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मञ्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमञ्जणेऽस्य विनियोगः । समाख्या योगबलम् । यथा—होत्रमौद्गात्रमित्यादि । तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगवलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिर-नुष्टेयानि । अथैपां विरोघोदाहरणानि—तत्र श्रुतिछिङ्गयोविरोधे छिङ्गस दुर्ब-छत्वं यथा- 'कदा चन स्तरीरिस नेन्द्र सश्चित' इत्यादिकाया ऋचो विनियो-जिका श्रुतिः 'ऐन्द्रागार्हेपत्यमुपतिष्ठते' इति । अत्र चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्येरूपा-छिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति । अन्यप्रकाशस्यान्यत्र विनियोगा-योगात् । श्रुत्वा गाईपत्योपस्थापने स प्रतीयते । गाईपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तिकतया कामपि कियामपेस्य प्रकृत्यर्थस्य होषित्वं बोधयति । किया-जन्येष्टफलमागित्वस्य तदर्थत्वात् । एवमैन्द्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वम् । कियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तद्र्थत्वात् । तद्त्र श्रुतिलिङ्गयोविरोघः । न च वाच्यं निरपेक्षया द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते न त्वैन्द्रीमृचं प्रति। तचान्नेयीमृचं प्रत्यपि संभवतीति कृतो विरोधः। ऐन्द्रोति पदमपेक्ष्य विशेष-बोधनाद्विरोध इति चेत्, न तर्हि श्वतेर्विरोधः किं तु वास्यस्य । तच लिङ्गा-पेक्षया दुर्बछमेवेति । यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः श्रुसैवावगम्यते । पदा-न्तरप्रक्षेपानु विशेषे व्यवस्थाप्यते विशेषसंबन्धमात्रस्य पदान्तरसंबन्धात्प्रतीतेः। तस्माच्छुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्योऽसौ वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य लिङ्गप्रतिपाद्येन विरुधते । तत्रायं पूर्वपक्षः —सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका । नद्ध-समर्थे श्रुतिसहस्रेणापि विनियोक्तं शक्यते । यथा विद्वः प्रसेके । जलं वा दाहे। अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रस्रोपैस्थानेऽस्या विनियोगः। तद्नुरोधितया

इल्यंः । स्थानं फ्रम इति । स्थानक्रमशब्दावेकार्थतया प्रसिद्धाविल्यर्थः । सिनिधिविशेषिति । कर्मान्तरव्याप्टतेनोपलक्षितिमिल्ययः । तच्च द्विविधं समानदेशत्वं समीपदेशत्वं चेति । तत्राद्यमुदाहारति—यथेति । अन्त्यं तु विरोधो-दाहरणे वक्ष्यते । विशेषसंबन्धेति । शेषत्वशेषित्वयोर्निरूपकसंबन्धमात्रस्थे-ल्ययः । अयं भावः—प्रधानभूतशेषशेषित्वबोधकतया श्रुतिस्तत्र प्रधानम् । वाक्यं तु तद्पेक्षितविशेषसमपंकं तदङ्गम् । प्रधानेन च व्यपदेशो न तु गुणभूतेनेति श्रुतिलिङ्गयोरेवायं विरोध इति । किं च लिङ्गे बलीयिस सित यस्य बाधस्तेन लिङ्गस्य विरोधो वाच्यः । न च लिङ्गस्य प्रावल्येऽत्र वाक्यबाधः । तस्य गाईपत्यपदस्येन्द्र-लक्षकत्या द्वितीयायाः सप्तम्यर्थलक्षकत्याप्युपपत्तेः । किंतु श्रुतिरेव यथाशक्तप-

१. 'ऋियाजन्यफल' क. २. 'उपस्थापने' क.

द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया । गाईपत्यसमीपेऽनया इन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थः पर्यवस्यति । सिद्धान्तुस्तु—श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तद्दोध-मपि येन लिङ्गं बलवद्भवेत्। तस्य च पूर्वं सत एव ज्ञानं विनियोगान्यथानु-पपत्या पश्चादुपजायते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । नद्धनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात्स्वरसतः प्रतीयते । किं त्वीद्दगिनद्र इत्येतावनमात्रम् । तथा च प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादिनद्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या विनियोगः कल्पनीयः। तथा चार्थविप्रकर्षः। तथा हि--श्रुतार्थापत्तिसाधक-न्यायेन शब्दोपस्थापितेनैव शाब्दी आकाङ्का पूर्वत इति लिङ्गेनानया इन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया । ततस्तया विनियोगो भवेत् । ततो याविञ्जङ्गं श्रुतिकरूपनाये प्रैकान्तव्यापारं तावत्प्रत्यक्षयाश्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कयानुपपत्या श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छुते-र्बेळवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं परमैश्वर्यवाचकतया गार्ह-पत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यते । लिङ्गवाक्ययोर्यथा पुरोडाशस्य स्थानकरणस्थापन-स्वरूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणे 'स्थोनं ते सदनं करोमि मृतस्य धारया सुँशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदासृते प्रतितिष्ठ बीहीणां मेद्ःं सुमनस्यमानः' इति मन्नः पठितः। तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः सद्ने, शेषभागस्तु साद्ने प्रयोक्तव्य इति लिङ्गात्प्रतिभाति । अयं मन्नः एकं नाक्यम्। यत्पदाक्षेपेण यत्कल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थावच्छित्रत्वाद्विभागे साकाङ्कृत्वाच । ततश्चेक-वाक्यत्वात्समस्त एवोभयत्र विनियोक्तव्यः 'देवस्य त्वा-' इत्यादिवत् । इति वाक्याद्वगम्यते । तद्नयोविरोधः । अत्र पूर्वपक्षः — अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यत्कल्पितया श्रुत्या विनियोगो भवेत्। यथा 'देवस्य त्वा-' इत्यादिमन्ने 'अग्नये निर्वपामि' इति पदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यतया अतादशां पदान्तराणां सामर्थ्यकल्पना । तथा चैक-वाक्यत्वनिर्वोहाय ऋसं सामर्थ्यं न तद्याहन्तुमहिति। किं तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्समस्तमञ्जविनियोजिकामेव कल्पयतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभयत्र विनियोग इति । सिद्धान्तस्तु—यद्येकवाक्यतामव-

दरूपा बाध्यत इति तयेव लिङ्गस्य विरोध इति । स्वरूपसिदिति । अन्यथा प्रामाण्यानुपपत्तेरिति भावः । न त्विति । अयोग्यतानिश्रयाभावस्यैव शाब्दबो-धहेतुत्वादिति भावः । पश्चादिति । गौणसामर्थ्यस्य ज्ञानमुपजायत इस्पर्थः । विनियोजनेऽङ्गत्वबोधने । निराकाङ्के श्रुतिकल्पनापेक्षारिहते । सर्वत्र शब्दस्याभिधेति मते तु मन्त्रश्रवणानन्तरमुक्तप्रनाच्या तेनेन्द्र उपस्थातव्य इस्पर्थसाप्यभिधयैवावगतेः श्रुस्थ्याहारानपेक्षणेन विप्रकर्षाभावाहौर्वस्यं न स्यादिस्ववधयम् । उभयत्रेति । सदने सादने चेस्पर्थः । प्रधानानुरोधेनाङ्गान्दतेन्यांय्यत्वादिति भावः । समस्त इस्पंशे दृष्टान्तः दिवस्य त्वेस्यादिवत् र इति । तत्र हि निर्वपामिपदैकवाक्यतया देवस्य त्वेस्यादीनां

१. 'प्रकान्तं' क. २. 'स्थानं' ख. ३. 'सुघेवं' क. ४. 'मेदघ' क, 'मेद' ख.

गस्येव सामर्थ्यमवधार्येत तदोपजीव्यत्वाद्वाक्यं बलवद्रवेत् । न त्वेवम्। प्रस्युतावधतसामर्थ्यांनां संनिहितपठितानां पदानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकतया चैकवाक्यत्वावधारणम् । यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थे प्रतिपादयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि भवन्ति तावन्त्येकं वाक्यं भवति । अनुष्टेयश्रार्थो मन्ने प्रकाशमानः प्रधानम् । सदनसादने चात्र तथाभूते । तथा च सदनप्रकाशन-समर्थः पूर्वमागः सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभाग इति प्रतीताभ्यां तत्साम-र्थ्याभ्यां क्रुसेन श्रुतिद्वयेन द्वागेव तद्वागयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तौ समस्तमञ्जर्स्यकवान्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासीभवति । लिङ्गेन बाधात्। तथा क्रुप्तमिप सामर्थ्यं न श्रुत्यन्तरं कल्पयितुमईतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वाक्यं दुर्बलम् । तस्माद्यत्रावान्तरवाक्यविरोधि लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थकेनैकेन पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा सहैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं विनियोजक-श्रुतिकस्पनातुकूळं कल्पयति । यथात्रैव 'स्थोनं ते' इत्यादिभागानाम् । वाक्य-प्रकरणयोर्थथा दर्शपौर्णमासप्रकरणे 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यादिकः सुक्तवाकनिगदः पठितः। तत्र च 'इन्द्राग्नी इदं हविरज्ञपेतामवीवृधेतां महो-ज्यायो कातां अझीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायो काताम्' इत्यवान्तरवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौर्णमास्यामिनद्वासी न देवते इति लिङ्गा-त्तरपद्मपनीयते । अमावास्यायां तु समवेतार्थत्वात्तव्ययुज्यते । तत्रैवं संदि-इते-इन्द्राप्तिपदैकवाक्यतापन्नानि अवीवृधेतामित्यादिपदानि तत्रापनेयान्यथवा प्रयोक्तव्यान्येवेति । तत्र प्रकरणात्प्रयोगः प्रतिभाति । असमवेतार्थतया देवता-मात्रस्थापनयनात् । वाक्यात्तु तान्यपनेयानीति प्रतीयते । येन सह यदेक-वाक्यतापद्मं तेन सहैव तद्पनयनौचित्यात् । तदनयोर्विरोधः । तत्र प्रकरण-मेवाङ्गसंबन्धप्रतिपादकम् । अतस्तस्य बलवस्वाच्छेषभागः प्रयोक्तव्य एवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्रकरणं विनियोज्यस्त्ररूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकम् । येनैवं भवेत्। किं तु तदपेक्षमेव। कथमन्यथा 'पूष्णोऽहं देवयज्यया प्रजया पशुभिश्र जनिषीय' इति पूषानुमञ्जणमञ्जं तद्देवताविरहिणोर्दर्शपौर्णमासयोर्ने 🗗 विनियुद्धे। 'तिस्र एवोपसदः साह्यस्य द्वादशाहीनस्य' इस्त्रत्र चैकाहविधेयसो-

विशेषणद्वारा विशिष्टनिर्वापप्रकाशकत्वायथा समस्तमन्नस्य निर्वापाङ्गत्वं न तु निर्व-पामीखेतावन्मात्रस्य तथात्रेखर्थः । दृष्टान्ते निर्वापरूपार्थेक्यादेकवाक्यत्वनिर्णयः । इद्द तु सदनसादनयोरनुष्ठेयार्थयोर्भेदादेकवाक्यत्वं बाधितम् । प्रस्केलिङ्गवशाद्धि-भवाक्यत्वस्थैव निर्णयात् । अतो विभज्येव विनियोगः पूर्वोत्तरार्धयोरिति सिद्धान्तः । पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यस्य कल्पनीयत्वात् । तत्तद्भागस्य सदनाय-र्थप्रकाशनसामर्थ्यस्य इत्यत्वादिति विप्रकर्षादित्यूह्मम् । स्क्तवाकिति । सूक्तवाक-संक्षको नितरामुच्चैर्भयते पव्यते तादृशो मन्त्रसमृदृः । प्रकरणादिति । इतिकर्त-व्यताकाङ्कारूपप्रकरणसामावास्मापूर्णमासीक्ष्योः समत्वादित्यर्थः । पृषेति । पुषदै-

१. 'भवन्ति' क-खः

मयागस्वरूपे साह्वे ज्योतिष्टोमादौ द्वादशोपसत्तां न बोधयति । सा पुनर्बहुदिवसविधेया सोमयागरूपाहीननामऋतुविशेषं नीयते । 'अहः सः ऋतौ'
इत्यनुशासनात् । स्वरूपालोचनायां तु श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा झटिति
प्रवृत्तिकेन यदूपमपनीयते यद्वान्यत्र नीयते तिद्वहायाविशिष्टेन प्रकरणाकाङ्क्षा
पूर्यते । यत्र तु विरोधिश्रत्यादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकम् । यथा—
'समिधो यजति' इत्यादिवोधितस्य समिधादेः । अत्र तु यथा लिङ्गेनेन्द्रादिभागोऽपनीयते तथा वाक्येन तच्छेपभागोऽपीति क पश्चात्यवृत्तिकस्य प्रकरणस्थावकाशः । न च तथात्वमस्थासिद्धम् । यतो वाक्ये पदानां संबन्धः
प्रत्यक्षसिद्धः । प्रकरणे त्वाकाङ्कावशात्कल्पनीयः । तथा च वाक्ये प्रथममेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यते ततस्तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति तृतीयः कालो
विनियोगस्य । प्रकरणेन तु प्रथमं वाक्ययोः संबन्धः कल्प्यते ततः सामर्थ्यमथ
श्रुतिरथ विनियोग इति चतुर्थः कालः । ततो वाक्यात्यथमं शेपभागस्थापनये
सिद्धे क्रुप्तापि श्रुतिर्शकेचित्करी । वाक्यविरोधादिति । प्रकरणस्थानयोर्थथा—
राजस्यस्य प्रधाननानाकर्मात्मकस्य प्रकरणे प्रधानादिभिषेचनीयादन्तरं शौनःशेफोपाल्यानमान्नातम् । तत्र किं समस्तराजस्ये तदङ्गमाहोस्विद्भिषेचनीय-

वसमनुमन्त्रणाख्यं मन्त्रम् । यागमनु पश्चान्मन्त्रणं प्रकाशनमिति तदर्थः । उपसत्ता-मिति । उपसन्नामका इष्टिविशेषाः । साहस्याहा सहितस्येकाहस्य ज्योतिष्टोमस्याद्वां तत्संबन्धियागानां समूहोऽहीनः । विशेषमिति । सत्रसंज्ञकयागभित्रमित्यर्थः । सन्नाणां यागसमूहरूपत्वेऽप्यहीनसंज्ञत्वाभावात् । एकवचनमहीनत्वसामान्याभि-प्रायम् । द्विरात्रत्रिरात्रादीनां बहूनां तथात्वात् । श्रुखेखहीनोदाहरणे तत्राहीनश्रुखा द्वादशत्वं ज्योतिष्टोमादपनीय द्विरात्रादौ नीयते । पूषानुमन्त्रणं च पूषयागे छिङ्गेन नीयते । प्रकृते तु पूर्णमास्यां लिङ्गेनेन्द्राप्तिपदमपनीयते । वाक्येन च तदेकवाक्यताप्त्रं 'इदं हविः' इत्याद्यपीति बोध्यम् । समिदिति प्रथमप्रयाजनाम । तथात्विमिति । पश्चात्प्रवृत्तिकत्वमित्यर्थः । तथा चेति । वाक्य इत्यस्य विनियोजके सतीति शेषः । प्रथममेव पदानां समभित्र्याहारमकल्पयित्वैव । अभिधानेति । इदं हविरित्सर्थ-विशिष्टेन्द्रामिदेवताभिधानसामार्थ्यमिलर्थः । श्रुतिरिति । इदं इविरित्सादिनेन्द्रा-भिदेवताप्रकाशनीयेत्येवंरूपेत्यर्थः । प्रकरणे तु विनियोजके सतीति पूर्ववत् । बाक्ययोरिन्द्रामीपदसहोचरितेदं हिनिरिलमीषोमानिदमिल्यनयोः संबन्धो निशिष्टै-कार्थप्रतिपादकत्वरूपः । ततस्तत्रैव सामर्थ्यम् । तत इदं हविरित्यादिना दर्शपूर्ण-मासोपकारं दृष्टा दृष्टरूपं यथासंभवं कुर्यादिति श्रुतिकल्पनं तया च विनियोगबुद्धिरिति विप्रकर्षे इत्यर्थः । अत्रापि मन्त्राक्षराणां श्रवणमात्रेण प्रकरणादृर्शपूर्णमासाङ्गत्वप्रतीतेर-भिधयैव सिद्धेवीक्यिलङ्गादिकल्पनाया अप्रसक्तेन दौर्वल्यं वाक्यात्प्रकरणस्य परमते भवेदिति ब्रेयम् । एवमग्रेऽपि नानाकर्मेति । इष्टिपञ्चसोमयागात्मकस्येखर्थः। अभि-बैचनीयाख्यः सोमयागः।शुनःशेफो नाम ऋषिपुत्रः तस्योपाख्यानमाम्नातं पठितं शौनः-श्रेफमाल्यापयतीति । शुनःशेफः किल हरिश्वन्द्रपुत्रेण पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन क्रीतः ।

ख ए मात्र इति संदेहः। तत्र प्रकरणस्य बळवत्तात्सर्वाङ्गतावगम्यते। स्थानस्य तु बळवत्त्वेऽभिषेचनीयाङ्गता । तदनयोविरोधः । यद्यप्याकाङ्क्षासत्त्योक्तमयोरि तुस्यबळता 'अयमेति पुत्रो राज्ञः' इत्यादौ 'गामानय' 'प्रासादं पश्य' इत्यादौ अभविरहेणान्वयाबोधात् । तथापि विनिगमनाविरहादुमयोस्तुल्यबळत्वोच विकल्पेनाङ्गतास्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः। आकाङ्क्षासंनिधी द्वे अपि विनियोग-प्रयोजिके इत्युभयसंमतम् । राजसूये च कथं स्यादित्याकाङ्का क्षत्रियस्य धतिं यावद्गुवर्तते । संनिधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिसंनिहितत्वादस्त्येव । अभिषेचनीये च सत्यपि संनिधाने आकाङ्क्षा उत्थाप्या । तथा च यदोत्थिता-काङ्क्षेन प्रकरणेनेकवाक्यत्वं कल्पनीयं तदा संनिधानादाकाङ्क्षोत्थापनम् । तथा चकत्र सामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युव्ययनं विनियोगः । अपरत्रेकवाक्यताकल्पनं सामर्थ्याव्यनं श्रुतिकल्पनं विनियोगश्रेत्यर्थविप्रकर्षात्स्थानस्य दुर्बळत्वात्प्रकरणेन सर्वत्र राजसूये शौनःशोफोपाल्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति । स्थान-सम्वययोर्थया—दर्शपौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाल्याते काण्डे साम्राय्यक्रमे 'श्रुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्नः श्रुयते । स च प्रकरणाहर्शार्थः । तथात्वं च तस्य समवेतार्थत्वेनौचित्यात्कस्यचिन्न्त्वने विनियोगाङ्गवेत् । श्रुन्थ-

स च वरुणाय खस्यालम्मे कियमाणे तं तुष्टाव । स चैनं ररक्षेत्युपाख्यानखरूपम् । ननु स्थानस्यासत्तिरूपस्याकाङ्कारूपप्रकरणाद्वलवत्त्वमसंभवि । द्वयोरप्यन्वयबोधहेतु-त्वाविशेषात् । अतः कथं स्थानादभिषेचनीयमात्राङ्गत्वपूर्वपक्ष इत्याशङ्कते — यदा-पीति । अयमेतीत्यादौ पुत्रपदार्थेन जनितान्वयबोधत्वेनाकाङ्काविरहान्नराज्ञः पुरुषा-न्वयबोधः । गामित्यस्य चासत्त्यभावात्र पर्यत्यनेनान्वयबोध इत्यर्थः । समाधत्ते-तथापीति । अन्यतरखारखलागाङ्गीकारयोर्विनिगमकाभावात्सर्वाङ्गत्वे चाभिषे-चनीयसंनिधिस्वारस्यभङ्गापत्तेरभिषेचनीयमात्राङ्गत्वे च प्रकरणस्वारस्यभङ्गापत्तेरुभ-यानुमहाय विकल्पेनाङ्गत्वं भवत्विति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः । कथं स्यादिति । राज-सूरेन खाराज्यं कथं स्यादिलाकाङ्केलर्थः । क्षत्रियस्य धृतिर्नाम सोमयागविशेषस्त त्पर्यन्तिमित्यर्थः। पवित्राख्यसोमयागादारभ्येति बोध्यम्। उत्थाप्येति । अभिषेचनी-यत्वेन स्वाराज्यसाधनत्वस्य शब्देनानुक्तेस्तेन रूपेणेतिकर्तव्यताकाङ्का न सिद्धेत्यर्थः। उत्थितिति । राजस्यत्वेन रूपेणोत्थिता क्रुप्ताङ्गाकाङ्का यस्य तेन प्रकरणेन । तद्गतयागसमृहेनेत्यर्थः । एकत्र प्रकरणे । अपरत्र स्थानस्थले । अत्र पूर्वपक्षे पवित्रा-ख्यसोमयागे समूहान्तर्गते यस्मिन्पक्षेऽङ्गत्वं तदा तद्विकृतावतिदेशतः प्राप्तिः । यदा तु केवलाभिषेचनीयाङ्गत्वं तदा पवित्राख्ययागानङ्गत्वात्तद्विकृतौ नातिदेशतः प्राप्तिरिति प्रयोजनं ज्ञेयम् । सानाय्यं दिधपयसी । तयोः क्रमे समीपस्थे । पौरोडाशेति । पुरोडाशसंबन्धीनि पौरोडाशीनि पात्राणीलाहल तत्पात्राणि प्रतिमन्त्रणाङ्गत्वं समाख्ययोक्तमित्यतिशयार्थमीदशार्थकथनम् । वस्तुतः पुरोडाशम-धिकुख प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकमिल्वेव ध्युत्पत्तिः । अन्यथा पात्रासंबन्धिमन्त्राणाः तत्समाख्या न स्यादित्यूह्मम् । अत एव सिद्धान्ते पुरोडाशमन्त्रविशेषयोः

नीयं चात्र द्वयमुपस्थितम्। सान्नाय्यपात्रं पुरोडाञ्चपात्रं च। तत्र समाख्या-वशास्प्ररोडाशपात्रग्रन्थने विनियोगः प्रतिभाति । स्थानवशासु साबाय्यपात्रा-णाम् । तदनयोर्विरोधः । तत्र पूर्वपक्षः — पौरोडाशशब्देन पुरोडाशसंबद्धान्यु-च्यन्ते । तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकमिति । अतः समाख्या श्रुतित एव साक्षाद्विनियोजिका । क्रमस्तु प्रकरणाद्युत्रयनद्वारा तथेति समाख्या बलव-तीति । सिद्धान्तस्तु-पौरोडाशिकपदं न पुरोडाशमन्नविशेषयोः संवन्धमाह किं तु पुरोडाशविशिष्टं काण्डम् । वैशिष्ट्यानुपपत्त्या तु संबन्धस्तत्र कल्प्यते । सोऽपि न शेषशेषिभावः किं तु संवन्धमात्रम्। तद्वारेण तु मन्रभेदस्यापि तद्नुमानम् । तथा च समाख्ययापि क्रमादिकसुन्नीय विनियोगो न तु श्रुत्यैव । एवं च समाख्यया क्रमोऽनुमेयस्तेन प्रकरणं तेन वाक्यं तेन छिङ्गं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति समाख्यायां पष्टः कालो विनियोगस्य । स्थाने तु क्रमः प्रत्यक्ष एवेति न कल्पनीयः। तथा च तेन प्रथमत एव प्रकरणमनुमेयं तेन च वाक्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति पञ्चमः कालः। तस्माद्रशेविप्रकर्पात्स-माख्या स्थानतो दुर्बलेति न पुरोडाशपात्रग्रन्थनेऽस्य विनियोगः। कथं तर्हि काण्डस्य पौरोडाशिकसंज्ञा । पुरोडाशसंबन्धिबहुमन्नघटितःवादित्यवेहि । तद्यं निर्गेलितोऽर्थः-

> 'एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरपकारितम् । श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥ बाधिकेव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा। मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया॥'

इसलमतिविस्तरेणेति प्रकृतमनुसरामः ॥
पूर्वोक्त इपुदृष्टान्तो वैषम्यादनुषपन्नः । तथाहि तत्र वेगव्यापारश्च स्वरूपमत
एव जनकतया दीर्वदीर्घतरत्वं संभवति । अभिधायास्तु ज्ञातया एवानुकूळत्वाद्यङ्ग्यनिष्टतया चाज्ञानादित्यन्विताभिधानवादेऽपि 'तिःशेष—' इत्यादौ विधेव्यङ्गयत्वमेवेति स्थितम् । किं च यदि वस्तुगत्या पदार्थान्तरेण योऽन्वितः

संबन्धेऽभिधानमेव निरस्य पुरोडाशविशिष्टकाण्डस्याभिधेयत्वमाह—कि त्विति । 'सर्वत्र यौगिकैः शब्दैईव्यमेवाभिधीयते । निह संबन्धवाच्यत्वं संभवस्यतिगौरवात् ॥ इति वार्तिकोक्तिरिति भावः । संबन्धस्तत्रोति । अयमेवोपस्थापकतया स्थानपदार्थः । मन्त्रभेदस्य ग्रन्थस्वमित्यादिमन्त्रविशेषस्य । वस्त्वन्तरपेति । श्रुस्तर्थं विनियोगं प्रस्तेकादिसंख्या वस्तुव्यवधानप्रयुक्तं लिङ्गादीनां वैषम्यमर्थाच्छुत्यादिभ्यः प्रतीयत इति योजना । अपेक्षयेति । पूर्वापेक्षया बाध्यत्वम् । यथा लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया वाक्या-पेक्षया तु बाधकत्वमित्यर्थः । विधिरिति । तस्यान्तिकं न गतासीति वाच्यिनिष्या वृत्वपितस्य गतासीति विधिकपस्यार्थस्यस्यः । नन्वभिधाव्यापारस्य दीर्वादी-धेतरत्वोकस्येवेतरसहकारिसापेक्षत्वावगमाच्छुत्यादिपूर्वपूर्वसापेक्षतयेव लिङ्गादेर्वोधक-त्वाङ्गीकारान्नोक्तसूत्रविरोधः । तात्पर्यविषयः शब्दाभिषेय इति च सामान्यतः

सोऽभिधयोपस्थाप्यत इत्यन्विताभिधानं तदावश्यं व्यञ्जना स्त्रीकार्या । अन्यया 'रुचिं कुरु' इत्यादिशब्दस्य दुष्टत्वं न स्यात् । दुष्टिहेतोरसभ्यार्थोपस्थितेसात्रा-भावप्रसङ्गात् । तद्रर्थसान्यानन्वितत्वात् । किँच वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यक्त्यव्यक्षकभाव इत्यवस्यं काव्यज्ञदृष्ट्यापि स्वीकतेव्यम् । अन्यथा कष्टत्वाद्यो-ऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यात्। वाच्यस्या-विशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्य वा प्रसङ्गात्। व्यञ्जना-भ्युपगमे तु व्यक्षनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यक्न्येऽनुक्लत्वं सृङ्गारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था। एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचि--स्काच्यानुगुणस्वमित्यपि व्यवस्था न स्थात् । दृश्यते चासौ । यथा—'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इत्यादौ न पिनाक्यादि-पदमनुकूलम् । किं तु जुगुप्साव्यक्षकतया कपालिपदमेव । ननु द्वयमप्येतद-युक्तम् । व्यङ्गाःवेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकार एवानुकृलत्वप्रतिकृलत्वयोर्व्यव-स्थोपपत्तेरिति चेत्, न । अभिधास्त्रीकारे संकेतग्रहं विना तदनुपस्थितिप्रसङ्गस्यो-क्तत्वात् । किं च काव्ये शास्त्रे वा वाच्यव्यक्षयोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेद-निबन्धनो भेदोऽवर्यं स्वीकर्तव्यः । वैधर्म्यदर्शनात् । वाच्यो ह्यर्थः सर्वेरेक एव प्रतीयत इति नियतः । व्यङ्ग्यस्तु वक्तृप्रकरणादिवशादनियतः । तथा हि 'गतोऽस्तमर्कः' इति वाक्ये राज्ञः सेनापतीन्त्रति शत्रूणां हठेनामर्दनावसर इति, दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभिसरणसुपक्रम्यतामिति, सख्या वासकसज्जां प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कमैकरस्य सहकर्म कुर्वतः प्रति कमैकरणान्निवर्तामह इति, भृत्यस्य धार्मिकं प्रति सांध्यो विधिरुपकम्यतामिति, आक्षस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छैतः प्रति दूरं मा गा इति, गृहिणो गोपालकं प्रति सुरभयो गृहं

संक्रेतम्रहाम तद्मह्दोषः । अत एव निःशेषेत्यादौ तदन्तिकमेवेति विधौ तात्पयादिभियेव । प्राथमिकार्थस्तु न मुख्यतया तात्पर्यविषयः । किं तु विष्युपायतयैवेति
न तन्मात्रेण वाक्यपर्यवसानमित्यतो दोषान्तरमाह—किं चेति । अन्यानन्वित्न
त्यात्तत्त्वेनातात्पर्यविषयत्वात् । नन्वतात्पर्यविषयाननुमावकत्वेऽप्यसभ्यार्थस्मर्ण्यमात्रेण दुष्टत्वोपपत्तिरत आह—किं चेति । अयं भावः—व्यक्षनानभ्र्युपगमे
सोषाणां वाच्यार्थधीप्रतिबन्धकत्वेन वाच्यार्थापकष्कत्वेन वा यथायथं दोषत्वं
वाच्यम् । तथासति वाच्यार्थस्य सर्वेत्रैकरूपत्वाच्छृङ्कार इव रोद्रेऽपि दुष्टत्वं स्यात् ।
अदोषत्वे श्रङ्कारेऽपि तथात्वं स्यात् । रिक्कोधादिव्यङ्कयभेदेन तु प्रतिकृळत्वानुकूळत्वाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेरिति । नतु किंचेत्यादिनोक्तं दोषद्वयम्युक्तम् । व्यङ्कारवेनाभिमतस्योजोग्रणादेर्मया वाच्यत्वस्थेवाभ्युपगमेन रोद्रादावदोषत्वस्य श्रङ्कारादौ दोषतस्य चोपपत्तेः । एवं कपाल्यादिपदस्यापि व्यङ्कारत्वेन भवदिभमताया जुगुप्साया
बाच्यत्वस्येवाङ्गीकारानुकूळप्रतिकृळत्वानुपपत्तिरिति शङ्कते—निविति । सेनापती-

१. 'राजां' क. २. 'गच्छन्तं' ख.

प्रवेश्यन्तामिति, दिवसेऽतिसंतप्तस्य वन्धून्यति संताषोऽधुना न भवतीति, आपणिकानां भृत्यान्त्रति विकेयवस्तुनि संह्रियन्तामिति, नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभृर्तृकायास्तत्कथकं प्रति नागतोऽद्य प्रेयानिति, एकस्यैव वा वक्तुर्वहन्प्रति तत्तत्पकरणैवशादेवमादिरनवधिव्यङ्गयोऽर्थः प्रकाशते । वाच्यस्तु सर्वान्प्रत्यवि-शिष्ट एव । ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यम् । नानार्थसैन्धवादिपदे नानार्थावगतिदर्श-नादिति चेत्, न । एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थेक्यनियमात् । यद्ग्रे वक्ष्यति— 'रुक्षणीयार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थपदाभिधेयविश्वयतत्वमेव' इति । तथापि यत्र छवणाद्यधिकारिणः प्रति सकलस्वामिनः 'सैन्धवमानय' इति पद्मयोगसात्रा-नियतत्वं दुर्वारमिति चेत्, न। तालपर्याज्ञानात्। न ह्यत्र सर्वेर्वाच्यैः समं सर्वेच्यक्र्यानां भेदः प्रतिपाद्यते । किं तु 'गतोऽस्तमकीः' इत्यस्य वाच्यव्यक्र्ययोः । तथा च तद्वाच्यस्य नियतःवम् । तद्र्थपुरस्कारेणेव सर्वेषां व्यङ्गगस्यापि प्रतीतेः । तदयं नियतःवानियतःवरूपविरुद्धधर्मसंसगोंऽभिहितः । एवं विलक्षणस्वरूप-कालादिभेदोऽपि भेदको इष्टव्यः । वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेदः स्यात्तदा नीला-नीलादेरपि न कचिद्रेदः स्वात् । वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम्—'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति । सुप्रसिद्धश्च तत्र तत्र खरूपभेदे भेदः। तत्र 'निःशेष-'इत्यादौ,

'माल्सर्यमुत्सार्यं विचार्यं कार्यमार्याः समर्याद्मुदाहरन्तु । सेच्या नितम्बाः किसु भूधराणामुत सरसरेविळासिनीनाम् ॥' इत्यादौ,

न्प्रतीत्यादि प्रलन्तेषु सर्वेषु वाक्ये इत्यत्यान्वयो द्रष्ट्रव्यः । तत्कथं प्रति नायकाग-मनकथकं प्रति । अयमेवेति । विरुद्धधर्मस्याध्यास आश्रयत्वं यद्यमेव भेदो न ततोऽन्य इति प्राचीनानां केषांचिन्मतम् । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । अयमेवेति विषयाभिप्रायं पुंस्त्वम् । 'सा वैश्वदेवी' इतिवत् । तथा कारणभेदो भेदस्य विरुद्ध-धर्मरूपस्य हेतुः । खरूपभेदोऽपि निषेधत्वविधित्वादिरूपविरुद्धधर्मे सति भेदः सुप्रसिद्धः । सर्वेषां प्रतीतिविषय इत्यर्थः । स्वरूपभेद् इति । विरुद्धे यद्दोध्य-तावच्छेदकं रूपं तद्ग्पो भेद इत्यर्थः । वक्तिर प्रतिश्लोकवक्तारे । आश्रयो निमि-त्तम् । पदेति । पदं च शब्दैकदेशभूतकाकादि च तदर्थः । शब्दार्थो वर्णाः संघ-

१. 'प्रकरणादि' ख. २. ''हे आर्या विद्वांसः, मूधराणां पर्वतानां नितम्बा मध्य-भागाः किमु सेव्या भजनीया उत स्मरेण कंदपेंण सेराः स्मितयुक्ता या विलासिन्यः प्रमदा-स्तासां नितम्बाः किटप्रदेशाः सेव्या इति संशये मात्सर्यमेकतरपक्षेणेतरत्राष्ट्यामुत्सार्य त्यक्तवा मिय वा प्रश्लोत्तरपरिश्रमदानान्मात्सर्यमपहाय विचार्य न त्वबहेळनया समर्यादं मर्यादासहितं यथा स्यात्तथा । सप्रमाणमिति यावत् कार्यं कर्तव्यमुदाहरन्तु । सयुक्तिकं कथयन्त्वत्यर्थः। किन्विति उतेति च संशयार्थकं सप्तम्यन्तरम् (१) 'इदं वदन्तु' इति पाठे निर्धार्येत्यद्या-हृत्येदं कोटिद्रयं निर्धार्यं वदन्त्वत्यर्थः । उत्तरार्थमार्योत्तरत्वेन व्याचक्षाणानां त्विभगायं न विद्याः। अत्र वाच्यः संशयः । व्यङ्यस्तु शान्तश्रङ्गार्यन्यतरगतनिश्चय इति स्वरूपवै-ळक्षण्यम्'' इत्युदाहरणचन्दिकाः

2

Ų

'केथमवनिप दर्षो यन्निशातासिधारा-दलनगलितमूर्झो विद्विषां स्वीकृता श्रीः। ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गेर्वेछभा कीर्तिरेभिः॥'

इसादौ च स्वरूपभेदः । प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्गयस्तु विधिरूपः । दितीये वाच्यः संशयरूपो व्यङ्गयस्तु शान्ते श्रङ्गारिणि वा वक्तरि तदुचितैक-कोटिनिश्चयः । तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः । कालभे-दस्तु सर्वत्र । पूर्वे हि वाच्यः प्रतीयते पश्चान्तु व्यङ्गय इति वाच्यस्य शब्दमात्र-माश्रयः । प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतकाकादितदर्थवर्णसंघटना इस्या-श्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणकोपादिमात्रेणावगमः । प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानम्मेनस्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः । वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम् । अन्येन तु विद्यपदवाच्यस्य सहद्यस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः । 'गतोऽस्तमकंः' इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एकः । प्रतीयमानस्तु नानिति संख्याभेदः ।

'कैस्स व ण होइ रोसो दङ्गण पिआऍ सन्वणं अहरम्। सभमर पडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्निम्॥'

टना रचना चेत्यर्थः । काको विन्यात्मकशब्दिविकारत्वात्तदेकदेशत्वम् । एवं प्रत्य-यादिरप्येकदेशो बोध्यः । कस्सेति । 'कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सत्रणमधरम् ॥ सश्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' सखी नायिका ।

१. 'हे अवनिप अवनि पाति रक्षतीति तथाभूत राजन्, यद्दिषां श्रीः शत्रृणां लक्ष्मीः स्वीकृता गृहीता तत्तसाद्धेतोदंषों गर्वः कथं युक्त इति शेषपूरणेनान्वयः । 'दपोंऽयं' इति पाठे स्वीकृतेऽयं दर्पः कथमिति संबन्धः । कथंभूतानां विद्विषास्, निशातया तीक्ष्ण-यासिधारया यदलनं छेदनं तेन गलिताः पतिता मूर्थांनो येषां तादृशानाम्। कथम-युक्तो दर्पस्तत्राह—निन्वसादि । निन्निति यत इसर्थे । यतो निहतारेमीरितशत्रोरिप तन् बक्लमा प्रियासौ प्रसिद्धा कीर्तिरेभिवैरिभिः किं त्रिदिवं स्वर्गे प्रति न नीता। अपि 🕱 नीतैवेलर्थः । कीट्रशैः, अपगताङ्गैः । हीनाङ्गैरिलर्थः । तथा च जीवलेव त्विय त्वद्रञ्च-भाया हीनाङ्गैः शत्रुभिरपहरणाद्गनोंऽनुचित इति निन्दामुखेन स्तुतौ पर्यवसानाद्याजस्तु-तिरलंकारः । अत्र निन्दा वाच्या स्तुतिर्व्यक्षश्चेति स्वरूपभेदः' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'कस्सेति । परपुरुषखण्डिताथरतया कुपिते प्रोध्यागते पत्यौ सख्या निरपराधत्वबो-थनाय प्रतारणोक्तिरियम् । वारिता अधरदशनपर्यवसायिसश्रमरपद्माघ्राणं निधुवनं च मा कृथा इति निवारितापि वामा निवारिताचरणात्प्रतिकूला । सहस्वेत्यनन्तरं पत्युर्ग-अनिमिति शेषः । इदानीमिवचारदशायामुपनायिकासंनियौ च । तदा सर्वे सुखायासीद-धुना तु दुःखदमिति भावः। अत्र वाच्यार्थस्य संबोध्या सखी विषयः, व्यङ्गयार्थस्य तु तत्कान्तः । भ्रमरकृतोऽयं व्रणो न तूपपतिकृत इति तं प्रति बोधनाद् । अतो विषयभेदः । ≆त्युदाइरणचन्द्रिका.

इत्यादौ वाच्यार्थस्य संवोध्या ससी विषयः। तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोतुर्ध्यः वतिष्ठते । प्रतीयमानस्य तु अमरेणास्या अधरः खण्डितो न तूपपतिनेति तत्कान्तः । ममैवं वैदम्ध्यमिलस्य प्रतिवेशिनी । इदं मया समाहितं पुनरेवं त्वया न विधेयमित्यस्योपपत्तिः । एवं सपस्यादिर्विपयोऽपीति विषयस्य भेदः । एवं स्वरूपादिभेदाद्वश्यमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्गयोभेदः । किं च वाचकव्यञ्ज-कयोरिप वैधर्म्याद्भेदो वक्तव्यः । यतो वाचकस्य संकेतितार्थापेक्षा । संकेतित एव हार्थेऽभिधा प्रवर्तते। न त्वेवं व्यञ्जकः। अन्यत्रापि व्यञ्जनया प्रत्यय-जननात् । यचोक्तम्—'तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणं' इति तदितोऽप्यनुपपन्नम् । यतो व्यक्त्यस्य वाच्यताभ्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः। अन्यथा सर्वत्र सर्वेव्यङ्गयप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा च यत्र 'वाणीरकुडङ्ग-' इत्यादौ व्यङ्ग्यप्रतीताविप वाच्य एव चारुत्वविश्रामस्तत्र तात्पर्याविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः कथं प्रतीयेत । 'यत्परः शब्दः' इत्युक्तमते तु सुतराम् । एतेन 'तात्पर्यमेव व्यक्त्यप्रतीतौ व्यापारः' इत्यपि निरस्तम् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीय-मानेऽर्थे व्यापारः । नन्वस्तु लक्षणा । नहि वाच्यवल्लक्ष्योऽपि व्यवस्थितो विशेषव्यपदेशाहेतुर्वा । यतः 'रामोऽस्मि सर्वे सहे' इत्यत्र रामपदेन सर्वेदुःख-माजनत्वम् ।

> 'प्रैत्साख्यानरुचेः कृतं समुचितं कूरेण ते रक्षसा सोढं तच तथा त्वया कुछजनो धत्ते यथोचैः क्षिरः ।

उपपतिर्जारः । इतीति । इत्यस्य प्रतीयमानस्येत्यर्थः । तत्कान्तस्तस्या नायिकायाः पतिः । सपल्यादिरिति । प्रियाया एवं दर्शने रोषो नाप्रियाया इति व्यङ्ग्यस्य विषय इत्यर्थः । स्वरूपादिभेदादिति । तत्प्रतीतीरित्यर्थः । ननु वाच्यवैधम्येण तद्भेदेऽपि सिद्धिः । नानात्वार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्तिरस्कृतवाच्यत्वराब्दार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वप्रकरणादिसापेक्षत्वादिलक्ष्यसाधम्यस्य व्यङ्ग्येऽपि सत्त्वादिति शङ्कते—न त्विति । अन्यत्रापि व्यङ्ग्यत्वाभिमतेऽपि भाक्तेऽपि । तस्मादनिति शङ्कते—न त्विति । अन्यत्रापि व्यङ्ग्यत्वाभिमतेऽपि भाक्तेऽपि । तस्मादनिष्येयादन्यो भक्तिर्लक्षणा तया मार्गणं प्रकाशनं यस्य स इत्यर्थः । अकरणादीन्त्यादिपदेन वन्नादिवैशिष्ट्यपरिग्रहः । नियतत्वभेविति । एकस्मिन्वाक्य इति

१. 'प्रत्याख्यानरुचेरिति सीतां प्रति रामस्योक्तिः । हे प्रिये, इति भावनोपनीतां प्रति संबोधनम् । प्रत्याख्याने निराकरणे रुचिर्यस्याः । तत्पराया इत्यर्थः । ते तव कृरेण रक्षसा रावणेन समुचितं कृरयोग्यं कर्म कृतम् । तच्च त्वया तथा सोढं यथा कुलस्यो जनो मछक्षण उच्चैरुव्वतं शिरो धत्ते । स्वाधनीयत्वात् । अन्यथा लाञ्छनेन नम्त्रीभावा- पत्तेः । रामेण तु मया प्रेम्ण उचितं योग्यं न कृतम् । किंभूतेन, प्रियं जीवितं यस्य तथा भूतेन । पुनः किंभूतेन, संप्रत्यस्यां दशायां व्यथमिदं धनुविभ्रता धारयता । प्रतिकारा-समर्थत्वात् । तथा तव व्यापदां विपत्तीनां साक्षिणा द्रष्ट्रा । सेहातिशयेन तन्मयीभावा- दिति भावः । इत्यदाहरणचन्द्रिकाः

व्यर्थं संप्रति विश्रता धनुरिदं त्वद्यापदः साक्षिणा रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् ॥'

इत्यत्र कातरत्वम् 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणै:-' इत्यत्र खरदृषणादिह-न्तृत्वं च छक्ष्यते । अतो रामपद्स्य छक्ष्य एवानेको भवति । अर्थान्तरसंक्रमि-तवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति । एवमन्यत्रापि स्वात् । तदुक्तम्— 'भाक्तमार्गस्तद्न्यः' इति । लक्षणीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण शक्या-र्थेन स्यात् । अतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानः । मैवम् । छक्षणीयस्य नाना-त्येऽपि हि नानार्थसैन्धवादिपदाभिधयस्येव नियतत्वमेव । न खल्वनियत-संवन्धो सुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवहोन नियत-संबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे दर्शयिष्यते । किंच 'अत्ता एत्थ णिमज्ञइ-' इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा। मुख्यार्थबाधाभावात् । ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुपपत्तिः । 'छन्निणो यान्ति' इत्यादाविवेति चेत्, न। लक्षणायां प्रयोजननियमात् । तस्य च व्यापारान्तरागम्यत्वात् । तदंधे व्यक्षनास्त्रीकारे किं प्रथमेतोऽपि लक्षणया । अथ निरूढलक्षणायामिवान्यत्राप्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेत्, न । यथा हि संकेतमहसापेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थवाधतद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्यार्थ-संकेतप्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा। तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्य वा भावे भवेत्। यतः संकेतग्रहसापेक्षात एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः। किं च न छक्षणा-व्यञ्जनयोरमेदः । लक्षणामुपजीव्यातद्यापारात् । नापि लक्षणानुगतमेव ध्वन-निर्मिति ध्वनेस्तह्रक्षणमिति वाच्यम् । अभिघोपजीवनेनापि भावात् । न च लक्षणाभिधोभयानुसार्येव । वर्णमात्रानुसारेणापि हि दश्यते रसादिव्यञ्जना । न च वर्णमात्रेऽभिधा ऌक्षणा वा । नापि शब्दानुसार्येव । विकसन्नर्तकीनेत्रत्रिभौ-गालोकनादावि प्रसिद्धेः । तस्माद्भिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वनन-व्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव । तत्र 'अत्ता एत्थ

शेषः । व्यक्त्यस्य त्वेकत्रेव वाक्ये 'गतोऽस्तं' इत्यादावनियतत्वमुदाहृतम् । ननु लक्षणाप्यनियते कुतो न स्यादत आह—न खिल्विति । सामीप्यादिनियतसंबन्धिन्येव
लक्षणाश्रयणादिति भावः । लक्षणामुपजीव्येति । तथा निमित्तप्रयोजनयोरभेदासंभव इति भावः । नापीति । लक्षणान्ययव्यतिरेकानुविधायित्वाद्व्यज्ञनस्य ध्वनेव्यक्त्यस्य यद्भननं तल्लक्षणमेवाङ्गीकर्तुं युक्तामित्यर्थः । न चेति । तथा चान्यतरानुसारित्वनियमाद्य्यतरस्वरूपेव व्यज्ञना न तु व्यतिरिक्तेत्यर्थः । वर्णोति । 'मूर्षि
वर्गान्त्यना—' इति वक्ष्यमाणवर्णानां माधुर्यगुणद्वारा रसभावव्यज्ञकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादवर्यं शक्तिलक्षणान्यतरभेदिसद्वावन्यत्रापि व्यज्ञनयेव वोधसंभव इत्यर्थः ।
ननुवर्णानामप्येकाक्षरकोषादितो वाचकत्वमस्त्येवेत्यत आह—नापि शब्देति ।
व्यक्त्यं नियतसंबन्धादित्रयात्मकमुदाहरिष्यत इत्युक्तं तदुदाहरति—तन्नेति । निय-

१. 'प्रथमयापि' ख. २. 'त्रिमागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः' ख.

णिमज्जइ-' इलादो व्यङ्ग्योऽथीं नियतसंबन्यः। 'कस्स व ण होइ रोसो-' इलादाविनयतसंबन्यः। 'नियतसंबन्यतं च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरेकविषयतात्मकम्। प्रथमे तस्य भावः। पिथकरूपैकविषयकृत्वात्। द्वितीये तु तदभावः। सखीतत्कान्तादिविषयभेदात्' इति केचित्। तत्र सम्यगाभाति। लक्ष्यस्य नियतसंबन्धत्वमेव, व्यङ्ग्यस्य तु तथात्वमन्ध्रथात्वं चेति पूर्वप्रतिपादितस्य हीद्मुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणं नियतसंबन्धत्वं वाच्यम्। न चोक्तं तथा भवति। अन्ये तु 'प्रथमे सर्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः द्वितीये तु कान्तस्य सत्यत्यान्येषां त्वसत्यत्येति नियतानियतसंबन्धत्वम् इत्याद्वः। तद्िष न मनोरमम्। यत एवं वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वेलक्षण्यमात्रमुच्यते। न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेरे तस्यात्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वेलक्षण्यमात्रमुच्यते। न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेरे तस्यात्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वेलक्षण्यमात्रमुच्यते। न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेरे तस्यात्व्यतसंबन्धत्वं तेन वाक्येन सह ज्ञाप्यत्वरूपसंबन्धनियम इति युक्तमुत्यस्यामः। संबद्धसंबन्धो यथा—

'विवेरीअरए उच्छी बह्यं दहूण णाहिकमल्रहम्। हरिणो दाहिणणअणं रसाउलाझत्ति ढक्केह्॥'

अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वे तिश्वमीछनेन सूर्यास्तमयः। तेन पद्मसंकोचः। ततो ब्रह्मणः स्थगनम् । तिसम्सित गोपनीयस्याङ्गस्यादर्शनेन निर्येत्रणं निषुवनविलसितिमिति संवद्धसंबन्धानि द्योत्यन्ते।

वेदान्तिनस्तु—"क्रियाकारकादिपुरस्कारेण शब्दानां प्रवृत्तिर्धर्मधर्मिभावम-पुरस्कृत्य न संभवति । धर्मधर्मिभावश्च प्रपञ्चगोचरो वा स्याद्रह्मगोचरो वा । नाद्यः । प्रपञ्चस्य बाध्यत्वात् । नान्त्यः । ब्रह्मणो धर्मश्चन्यत्वात् । अतः पद-

तसंबन्धादिषु मध्ये । एकविषयतेति । एकसंविध्यत्यकारकेच्छाविषयत्वामित्यर्थः । न चोक्तमिति । लक्ष्यप्रतीतिस्थले वाच्यस्य वाधादप्रतीतेरिति भावः ।
तेन वाक्येनेति । तद्वाक्यजन्यज्ञाने विषयत्विनयम इल्प्यंः । अत्रेलादौ व्यक्त्यं
नियमतल्लद्वोध्यम् । अन्यस्याप्रतीतेः । कस्स वेलादौ तु सर्वेषामेकव्यक्त्याप्रतीतेनं
तथा नियम इति भावः । विवरीएति । 'विपरीतरते लक्ष्मीर्म्बद्याणं दृष्टा नामिकमलस्थम् । हर्रदेक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति ॥' निर्थन्त्रणं शङ्कारहितम् ।
कियाकारकादीति । आदिना तद्विशेषणानां संग्रहः । पुरस्कारेण तद्वोधद्वारेण
प्रवृत्तिवीवयार्थबोधकता धर्मेति । अपुरस्कुलानाहल्य । कारकाणां कियाधमित्वस्य
विशेषणानां नेलादीनां च कारकविशेषणत्वस्यावश्यकत्वात् । वाध्यत्वादिति ।
तथा च सलादिवाक्यं वाधितार्थकं स्यादिति भावः । धर्मशून्यत्वादिति ।

१. 'विवरीषति । रसेन स्रतरसावेशेनाकुला, स्रतािश्वितिंतुमक्षमा । स्थायत्याच्छा-दयित । शेषं स्पष्टार्थम् । अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य स्यात्मकता तिन्नमीलनेन च स्या-स्तमयस्तेन च पद्मसंकोचस्तेन ब्रह्मणः स्थानं तिसन्सित गोप्याङ्गदर्शनशङ्काविरहेणाप्रति-रुद्धं निष्ठवनविकसितिमिति संबद्धसंवन्थानि व्यज्यन्ते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ब पु

पदार्थविभागमन्तरेणेव 'सत्यं विज्ञानं' इत्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डव्रह्मवाच-कम्" इत्यातिष्ठन्ते । अतस्तन्मतानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेत्यपि न वाच्यम् । यतो व्यवहारमार्गे तैरिप पदपदार्थकल्पनावश्यमङ्गीकर्तव्या । व्यवहारे तेषां भट्टनयस्वीकारात् । यदि च पदार्थकल्पनाविद्यादशायामिष नाङ्गीक्रियते कुतस्तर्हि व्युत्पन्नाव्युत्पन्नविभागः, । वाक्यार्थ एव वाक्यस्य संकेतब्रहमाश्रित्येति चेत्, न । वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानन्त्यात् । तत्र संकेत-ब्रहस्याशक्यत्वात् । अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखण्डयोरिप वाच्यवाचक-मावः । पारमार्थिकभेदाभावात् । तस्मात्तन्मतेऽपि विध्यादिर्व्यङ्ग्य एव ।

महिममट्टास्तु—'न तावदसंबद्ध एव वाक्यात्प्रतीयते। सर्वसात्सर्वोपल-विध्यसङ्गात्। संबद्धाच व्यङ्गवव्यङ्गकभावो भवन्नानियताद्भवतीति प्रतिबद्ध-रूपादेव भवतीत्युपेयम्। प्रतिबद्धोऽप्यथो न स्वाधिकरण्यवेनाज्ञाते व्यङ्गयं प्रतिपादयति। सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसङ्गात्। एवं च व्यङ्गव्यङ्गकभावोऽनुमेया-नुमापकभाव एव पर्यवसन्नः। यतो व्यासत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्ष-सत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिङ्गाल्लिङ्ग्जानमेवानुमानम्। तदे-तदुक्तमनुमानं यत्तद्रप इति तेनानुमानेनानुमित्या रूप्यते न त्वतिरिक्तयाः व्यक्त्येति हि तस्यार्थः। एवमनुमानादेव व्यङ्गवप्रतीतिः।

तथाहि—

'भमें धिम्मअ वीसद्धो सो सुणओ अज मारिओ तेण । गोळाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥'

अद्वितीयेन सल्यत्वादिधमिश्रून्यत्वादिल्यथः । इयं च तन्मते वाक्यमखण्डार्थवाचक-मिति त्रान्तस्य शङ्केति ज्ञेयम् । तैर्रुक्षणाया एवाङ्गीकारात् । वस्तुवस्तु 'येऽप्याहुः' इलादि वृत्तिप्रन्थो वाक्यस्फोटाङ्गीकर्तृवैयाकरणमताभिप्राय एव समझसः । यथाहुः— 'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्वाह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरतर्थकाः ॥' इति । अविद्यापदेलस्य च प्रिक्रयादशापन्नेरिल्यथः । तद्प्युक्तं तैरेव—/ 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सल्यं तमीहते' इति । असल्यतया च प्रिक्रया अवि- खापदेनोक्ता । तत्पदश्रवणाच वेदान्तिमतमुक्तमिल्यभिमान इति ज्ञेयम् । ट्याप्तर्वेनत्यादि । व्याप्तेरत्याभावारितया सामानाधिकरण्यरूपत्वाद्विपक्षावृत्तित्वसपक्षवृत्वित्वयोर्कामः । रूप्यतेऽनुमापकत्वेन व्यपदित्रयते । न तु व्यक्षकतयेल्यथः । समिति । 'श्रम धार्मिक विस्रव्धः स ज्ञनकोऽद्य मारितस्तेन । गोदानदीकच्छिनि-

१. 'ब्यवहारः' ख. २. 'आनन्लाच' क. ३. 'भमेति । कुसुमाधवचयार्थं भामि-कपरिभ्रमणेन खण्डितसंकेतायास्तिव्रराकरणायोक्तिरियम् । हे धार्मिक, विस्रब्धो निः-शक्कः सन्भ्रम । ग्राम इति शेषः । धार्मिकेति साक्षेपोक्तः । परश्रेयोधातकस्य तत्त्वायो-गात । कुत इत्यत आह—स श्वा यद्भयाद्वामे भ्रमणं त्यक्तमासीद्ध तेन गोदानद्योः कच्छं जलप्रायो देशस्तरसंबन्धिनिकुञ्जवासिना दर्पशुक्तेन सिंहेन मारितः । तेनेति प्र-

संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य तन्निवारणायाविनयवत्या इयमुक्तिः । तैत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतया श्वानिवृत्या गृहे अमणविधिर्वाच्यः । स एव निकुअअमणायोग्यतानुमित्यै यभवति । यद्यद्भीरुभ्रमणं तैत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलव्धिपूर्वकम् । निकुक्षे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धो पर्यवसनाद्रमणस्य व्यापिका भय-कारणाभावोपलब्धिः प्रतीता । तद्विरुद्धं यद्मयकारणं तदुपलब्धेः । यथा नात्र र्तुपारः स्पर्शो वह्नेः । अनुमानं च-ईदं गोदावरीनिकुञ्जं श्वभीरुभ्रमणायोग्यम् । सिंहवत्त्वादिति । अत्रोच्यते —श्वभीरोरवीरस्वभावस्य अमणायोग्यत्वमत्र साध्यं वीरस्वभावस्य वा । विशेषौदासीन्येन तत्सामान्यस्येव वा । आदे व्यभिचारः । प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशङ्कया वा तादशस्यापि तत्र अमणदर्शनात् । अत एव नान्त्योऽपि । मध्यमे तु विरोधः । स्पर्शादिशङ्कया अपौरुषेयतया वा श्वतो विभ्यतोऽपि मृगयादिकुत्हलेन सिंहवदेशे वीरस्य अमणात् । किं च पक्षे सिंहसद्भावो न मानान्तरेणावधारितः । किं तु पुंश्वली-वाक्याद्वधारितः। न च तद्वचनं निश्वायकम् । अर्थेन समं संबन्धानियमात् । इत्यनिश्रयरूपा सिद्धिः । एवं 'निःशेषच्युत-' इत्यादौ चन्दनच्यवनादीन्युप-भोगव्यञ्जकतयोपात्तानि । न च तानि तब्धाप्यानि । कारणान्तरतोऽपि संभ-वात् । अत एवात्र स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि । अतो नैकान्तिकात्कथमनुर्मानं

कुजनिसना द्द्रसिहेन ॥' व्यापकिविरुद्धो व्यापकाभावः । प्रतीतेति । श्वनिवृत्तेप्रभणहेतुत्वोक्त्या अर्थात्करणभूताया भयहेतुश्वनिवृत्त्युपल्ड्येः कार्य अमणं प्रति
व्यापकत्वप्रतीतिरिखर्यः । अत्र चोपल्डियपद्मुपलभ्यमानभयकारणाभावपरमञ्चरलभ्यमानभयहेतुमितव्यभिचारवारकं ज्ञेयम् । अत एवानुमाने सिंहवत्त्वादिति हेतुं
वक्ष्यति—यथिति । तुषारसर्थाव्यापको हि विह्नभेदस्तद्भावे विहृत्वे विहृतादात्म्येवा तुषारसर्थाभावानुमितिरिखर्थः । अत्र च अमणभयकारणाभावयोः सहचारस्तृहे निश्चित इति सपक्षसत्त्वम् । विपक्षासत्त्वं व्याप्तिप्रहादेव ज्ञातम् । व्यापकाभावस्य च भयहेतु सिंहवत्त्वस्योत्तरार्थेन निकुजक्षपपक्षधर्मत्वं गृहीतिमित्यूद्धम् ।
व्यभिचार इति । यद्यद्रीरुप्रमणं तत्तदुपलभ्यमानभयकारणाभावपूर्वकमिति
व्याप्तिरेवासिद्धेति भावः । अत एव व्यभिचारादेव । विरोध इति । यत्र सिंहस्तत्र सर्वत्र श्वभीरोरिष वीरस्य अमणयोग्यतासत्त्वात्साध्यहेतुसामानाधिकरण्यस्यैवाभावादित्यर्थः । नतु यद्यदुपलभ्यमानभीरुमयकारणवत्तत्तद्भीरुम्रमणायोग्यमित्युक्ती
नोक्तदोष इति चेत्तताह—किं चेति । पक्षे निकुत्रे । अर्थनेति । आन्तादिवन-

सिद्धार्थकेन मिथ्या मया नोच्यत इति ध्वन्यते । अत्र निकुक्ते सिंहसत्त्वात्तथाभ्रमणनिवृ-त्तिर्व्यक्यते इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'तदत्र' ख. २. 'यद्गीरु' ख. २. 'तद्भय' ख. ४. 'व्यापकं' ख. ५. 'तुषा÷ इस्पर्शो बह्विः' ग. ६. 'एवं' ख. ७. 'सामान्यमेव' ख. ८. 'अनुमितिः' ख.

स्यात् ननु व्यक्तिरिप कथं तैरिति चेत्। अधमपदसाहित्यादिति बूमः । अस्मा-कमि तत्साहित्येनानैकान्तिकताव्यतिरेक इति चेत्। भवेदण्येवं यद्यधमत्वं प्रमाणादवधारितं भवेत्। नत्वेवमित्तः। व्यक्तिरिप कथं तादशाद्भवेदिति चेत्। धिक्ष्यूलं। व्यक्षनायां न व्यातेर्नापि पक्षधमेताया निर्धारणमङ्गम् । किं तु संभावितादण्येवं विधादेवं विधोऽर्थः प्रतीयत इति मूकीभव।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिगुणीभूतव्यक्ग्यसंकीर्ण-निर्णयो नाम पत्रम उछासः ॥

षष्ट उल्लासः ।

एवं गुणीभृतव्यङ्ग्यभेदे निर्णाते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरः । तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोद्धास एव दिश्तेतं तत्यभेदाश्चालंकारप्रभेददर्श-नेनैव प्रदर्शिता भविष्यन्तीति न किंचिद्स्ति तत्र प्रदर्शनीयम् । तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावद्नुपपन्नम् । शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्येणानुपल-म्भात् । उपलम्भेऽपि वोभयसद्भावे नृतीयभेद्मसङ्गादिति तदुपपादयति—

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयसुदाहतस् । गुणप्रधानतस्तत्र स्थितिश्वित्रार्थशब्दयोः ॥ १ ॥

शब्दार्थालंकारयोरेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण न विभागः। किं तु प्राधान्य-पुरस्कारेण। तथा च न काचिद्नुपपत्तिरिति भावः। नतु तथापि विभागोऽ-नुपपत्त एव । यतः केचिच्छब्दालंकारमात्रं केचिचार्थालंकारमात्रमुरीचिकिरे। तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्, सन्त्येव केचिद्रुभयाङ्गीकारिणः। तथा चोक्तम्—

'रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः । न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥ रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे । सुपां तिङां च ब्युत्पत्ति वाचां वाञ्छन्यलंकृतिम् ॥

नस्यार्थे व्यभिचारदर्शेनादिल्यर्थः । अस्माकमपीति । अधमपदार्थालोचनेन हि चन्दनच्यवनादेः संभोगाङ्गजातीयत्वावगमात्र व्यभिचार इति भावः । इति श्रीमत्त-त्सद्धपाख्यरामचन्द्रभद्दस्रिवरस्जुवेद्यनाथभद्दकृतायां प्रदीपप्रभायां पश्चम उल्लासः ॥

नैरपेक्ष्येणेति । परस्परासंकीर्णत्वेनेखर्थः । 'खच्छन्द्-' इखादौ नयन्तरादा-विक्यरूपव्यतिरेकस्म, 'विनिर्गतं-' इखादौ च ससंभ्रमेन्द्रन्द्वतेखनुप्रासस्यापि सत्त्वा-दिति भावः । नमु 'तारतारतरैरेतैहत्तरोत्तरतो हतैः । रतार्ता तित्तिरी रौति तीरे तीरे तरौ तरौ ॥' इखन्न केवलानुप्रासस्म, 'मध्येव्योम-' इति खयमुदाहते पद्ये

१. भाषान्यतः ख.

तदेतदाहुः सौशव्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदशी । शब्दाभिषेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥' इति ।

असार्थः—अर्थसेव विभावादिरूपत्वेन रसव्यक्षकत्वात्तिष्ठाो रूपकादिरे-वालंकारः केश्चिदुक्तः । केचितु 'काव्यसालंकारो वाच्यः । काव्यं च कविकर्म शब्द एवेति तदाश्रिता सुप्तिकां विशिष्टोत्पत्तिरलंकारः । रूपकादिस्वर्थाश्रितो-ठलंकारो वाद्यः । अलंकारप्रयोगस्तु तत्र गौण एव' इति वाक्छन्ति । द्युत्पत्ति-रेव कथं नीर्थालंकार इस्तत आह—तदेतदाहुरिस्मादि । शब्दाभिधेयेति । शब्दवद्र्यस्यापि कविसंरम्भज्ञाप्यत्वमर्थस्येव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत्त उभयाश्रितोऽष्युभयरूपोऽलंकार इति ।

तत्र शब्द्चित्रं यथा---

'प्रैथममरुणच्छायसावत्ततः कनकद्युति-सादनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीक्रपोलतलप्रमः। उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मुगलान्छनः॥'

अत्रार्थालंकार उपमा गुणीभूता । शब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानम् । आस-माप्ति कवेस्तत्रैव संरम्भात् । प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वात् ।

अर्थचित्रं यथा—

'ते हैंष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥'

केवलार्थालंकारस्य रूपकस्य चोपलम्मोऽस्तीलाशङ्क्याह—उपलम्मेऽपि वेति । उम-येति । वश्यमाणोदाहरणे उपमानुप्रासयोः सत्त्वे तृतीयभेदस्य शब्दार्थोभयित्रस्य

१. 'वा' ख २. 'प्रथममिति । मालतीमाधवे चन्द्रोदयवर्णनिम्दम् । मृगलाञ्छनश्चन्द्रः क्षणदामुखे रजनीप्रारम्भे प्रथमं तावदरुणच्छायोऽरुणकान्तिः । तावदित्ववधारणे ।
अरुणच्छाय एवेत्यर्थः । ततस्तदनन्तरं कनकप्रभः पीतः । तदनु पश्चाद्विरहेणोत्ताम्यन्ती
या तन्त्री तस्याः कपोलतलस्येव द्युतिर्यस्य सः पाण्डुरवर्णः । ततः सरसायाः खिग्धाया विसिन्याः कन्दो मृणालं तस्य च्छेदवच्छविः कान्तिर्यस्य । अतिधवलत्वात्तथाभृतः । अत एव
ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसे क्षमः समर्थः । अत एव विपक्षजयादुदयतीति । अत्र स्वभावोकत्युपमयोः सत्त्वेऽपि तकाराद्यनुप्रासप्राधान्याच्छव्दचित्रता ।' इत्युदाहरणचिद्रकाः
३. त इति । ते प्रसिद्धाः पक्ष्मले पक्ष्मवहुले दृशो यासां तथाभूतानां कामिनीनामलकाः केशास्त्रथा खला दुष्टजनाश्च दृष्टिमात्रे पतिता दृष्टिगोचरा अपि न पुनर्मनसा
मावितस्वरूपा व्यवहारगोचरा वा अत्र लोके कस्य क्षोभाय धैर्यनाशाय सुस्थत्वाभावाय
च न । भवन्तीति होषः । अपि तु सर्वस्य क्षोभाय भवन्ति । ते के, ये कुटिलतामिव

ख ए अत्र शब्दालंकारोऽनुप्रासः स गुणीभूतः । अर्थालंकारस्तु समुचयः प्रधानम् । आरम्भादा समाप्ति तिश्ववाहणात् । यथा चात्र किंचिद्यङ्ग्यसत्त्वेऽप्यधमकाव्यत्वं तथोक्तं प्रथमोल्लास एव । एषां भेदाश्चालंकारभेदाद्भवन्तीत्यलंकारनिर्णयेनैव ते तिर्णेथ्यन्त इति ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे चित्रकाव्यनिर्णयो नाम पष्ट सहासः ॥

सप्तम उल्लासः।

ण्वंधार्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि रूक्षण-स्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि । तेषु च दोषाभावः प्रधानम् । सति दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात् । यदाह—'स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणेकेन दुर्भगम्' इति । सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिदाह्वादसंभवात् । 'अपदोष-तेव विगुणस्य गुणः' इति न्यायात् । अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपतो निरूपणानईतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्वयापरिचये तद्वानासंभवाच दोषा निरूपणीयाः । न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषे जिज्ञासेति तत्सामान्यरूक्षणमाह—

प्रसङ्गादिल्थः । चित्रार्थेति । चित्रौ च तावर्थशब्दौ च तयोरिल्यः । समु-चयः प्रधानमिति । 'तित्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्' इति वक्ष्यमाण इल्यथः । क्षोभरूपैककार्थेऽलकखलयोः समुचयोक्तः श्लेषोपमयोत्तदङ्गत्वात्तस्यैव प्राधान्यम् । नन्वत्र श्रङ्काररसाभिव्यक्तेः कथमव्यङ्ग्यचित्रभेदोदाहरणत्वमिल्याश-ङ्ग्याह—यथा चेति । 'चित्रस्यैवोद्घटतया चमत्कारित्वेन कवितात्पर्यविषयत्वा-द्रसरूपव्यङ्ग्यस्य चातथात्वाचित्रव्यवहारः' इत्युक्तमिल्यर्थः । एवं चोभयचित्रेऽपि प्रत्येकभेदसंकरमात्रं न त्वतिरिक्तप्रभेदत्वमित्यूद्यम् । इति श्रीमत्तत्सदुपाल्यरामचन्द्र-भक्षसूरिवरसूनुवैद्यनाथभदृकृतायां प्रदीपप्रभायां षष्ठ उल्लासः ॥

प्रधानमिति । आवरयक इत्यर्थः । श्वित्रं कुष्टम् । नतु दोषत्वस्यापकर्षकत्वरू-पस्य प्रसिद्धत्वात्तदविच्छिनाभावत्वेन निरूपणं स्यादेवेत्यत आह—हेयेति । तथा च विशेषतः प्रतीतिं विना कान्ये तद्धानं न संभवतीति दोषविशेषनिरूपणमावश्यक-मित्यर्थः । तत्सामान्येति । काव्यदोषसामान्येत्यर्थः । 'हतिरपकर्षः' इति प्रका-

कालतां न लजन्ति । यथा कुटिलतां न लजन्ति तथा कालतामिल्यर्थः । कुटिलता कुञ्चि-तत्वं वक्रता च । कालता स्यामता यमरूपता च । कीष्ट्याः, नीचा हत्वाः श्रुद्राश्च । कृत्रिमविनयाय नीचाङ्गतां प्राप्ता वा । सदैव सवदैव विलासेन विश्रमेण सहितं यथा स्यात्तथा अलीके ललाटे लग्नाः । खलपक्षे—विलं रन्ध्रम् । ववयोरभेदात् । तत्रासन-मासः प्रहारस्तत्वहिः यथा स्यात्तथा अलीके मिथ्यावचने लग्नाः । सक्ता इल्पर्थः ॥ अत्रार्थश्रेषसमुच्चयथोः प्राधान्यादर्थवित्रता । १ इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः । उभयोपयोगिनः स्यः शब्दाद्यास्तेन तेष्विष सः ॥ १ ॥

भुर्देस्यार्थस्य हतिर्यसादिति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्दृत्त्रीहिः । करण-साधनो हतिशब्द इस्रेके । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणम् । येनार्थासंगतिः स्यात् । किंत्वन्यदित्याह—रसश्चेति । रस्यत इति ब्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादि-रप्युपसंगृद्यते । नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्याद्विधात्याभावादित्यत आह— तदाश्रयादिति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्ष-णाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवम् । मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेनाननुगमः । काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् । तदेवं रसवति सर्व एव दोषाः, नीरसे त्वविल्निवतचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेया इति मन्तव्यम् । नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं, न तु शब्दादीनामित्यत आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापार-वतोः पदवाक्ययोर्वतेते । ते नाद्यपदापदाद्वर्णरचने संगृहीते इति प्रकाशका-रस्वरसः। न च तत्र बीजाभावः । अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्ती शब्दाचा इति बहुवचनासंगतेः । स्वादेतत् । हतिर्विनाशः । न च दोषेण रसो नाश्यते । तस्माद् लक्षणमेतत् । मैवम् । हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् । नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वव्याप्तिः । अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस उत्पद्यत एव परं त्वपकृष्यते तत्राव्याप्तिः । तदेतल्लक्षणमतिद्रिद्दंपत्योः क्रश-तरनिशावगुण्ठनीयवसनिमवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति । किं चार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षे वा न दोषाधीन इति ।

अत्र त्रूमः — उद्देश्यप्रतीतिविधातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीती रसवत्यविलम्बितानपकृष्टरसविषया च नीरसे त्वविलम्बिता चमत्का-रिणी चार्थविषया । तथा च तादशप्रतीतिविधातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो

शीयव्याख्यानानुरोधादाह मुख्यार्थस्येत्यादि । करणेति । हन्यतेऽपकृष्यतेऽनेनेत्येविमित्यर्थः । एवं च मुख्यार्थापकर्षकत्वं दोषत्विमिति मतद्वयेऽपि ठक्षणम् ।
प्रकाशिवरोधोऽस्वरस एके इत्यनेन ध्वनितः । अर्थासंगतिरुक्षणासंगतिः । रसादिदोषेष्वव्याप्तिः (दर्शयति) । विधात्येति । विधात्यस्यापकर्षणीयस्य रसस्याभावादित्यर्थः । काव्य इति । काव्ये प्राधान्येन चमत्कारित्वेनोद्देश्याभिन्नेता या प्रतीतिस्तद्विषयत्विमित्यर्थः । तयो रसवाच्ययोः शब्दपदिमिति । शब्यते शाब्दबोधविषयीक्रियतेऽथीऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः । न च तत्रेति । शब्दस्योक्तव्युत्पत्त्या
पदवाक्यपरत्वे । उद्देश्यप्तितिति । उद्देश्या या प्रतीतिस्तस्या विधातोऽनुत्पत्तिरपकर्षी नाम तत्प्रयोजकत्वं दोषत्विमत्यर्थः । एवं सित सर्वत्र ठक्षणासमन्वय
इत्याह — उद्देश्या चेत्यादिना । अविलिम्बतचमत्कारिप्रतीतेरेह्रेश्यत्वादिशेष्यभूत-

१. 'मुख्यस्यार्थस्य' ख. २. 'विभावाद्यभावात्' ख.

ढप्टेष कचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, कचित्प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः, कचित्त लम्बः । एवं नीरसे कविदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, कविद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्रचिद्वमत्कारितेत्वनुभवसिद्धम् । इत्युद्देश्यप्रतीत्वनुत्पादो व्यक्त एव । तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात् । यथा रसदोषाणाम् । कस्यचित्परम्प-रया। यथा शब्दार्थदोषाणाम् । तेष्वपि कस्यचिद्रथोपस्थितेरभावात् । यथा-समर्थत्वादेः । कस्यचिद्विरूम्बात् । यथा निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोन धाभावात् । यथा च्युतसंस्कृत्यादेः । कस्यचित्तत्र विखम्बात् । यथा क्लिष्टत्वादेः । कस्यचित्सहृद्यवैमुख्यव्यव्रताद्यापाद्नेन । यथा निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरो-ध्यपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा विरसविरुद्धमतिकृत्वादेरित्याचू-हनीयम् । विधातकत्वं च कस्यचिज्ज्ञातस्य । यथा व्याहतत्वादेः । कस्यचित्त स्वरूपसत एव । यथा निहतार्थत्वादेः । स चायं द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च । तत्रातकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः। यथा च्युतसंस्कृत्यादिः। अन्यादशस्वनित्यः । यथाप्रयुक्तादिः । अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि । तत्र द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः । शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तैत्क्रमेणैव दोषभेदा निरूपणीया इति शब्द-दोषाणां प्राथम्यम् । शब्दस्तु त्रिधा-पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तदा-श्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्रथमं तद्दोपनिरूपणिमिति परमार्थः । तत्रेदं निरूप्यते । एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तहोषनिरूपणस्थैव प्राथम्यमर्हति । अत्र भास्करः—'सत्यसुच्यते । परं पददोषेष्वेच यथासंभवं केचित्पदैकदेशदोषाः' इति समाद्धे तन्नातिमनोरमम् । अस्त्वेवम् । तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति । वयं त्वालोचयामः—उपदेशे तावत्प्राथम्यादिविचारणा । अतिदेशस्त्पदेशानन्तर-मेव । न च परैकदेशे दोषोपदेशः । अतिदेशेनैव तल्लाभे लाघवात् । न च पदै-कदेश एवास्त्पदेशः, पदे त्वतिदेश इति वाच्यम् । पदैकदेशावृत्तीनामपि केषां-चित्पद्वृत्तित्वेन तद्यं पदेवृपदेशस्यावश्यकत्वादिति ।

प्रतीखनुत्पत्त्या वा विशेषणानुत्पत्त्या विशिष्टप्रतीखनुत्पत्तिः सर्वत्र दुष्टेष्वस्तीखर्थः । रसदोषाणामिति । खशब्दवाच्यत्वादीनामिखर्थः । कस्यचिदिति सामान्याभि-प्रायमेकवचनम् । वाक्यार्थेति । नाथत इत्यादावसाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधप्रतिवन्धकत्वम् । याचनरूपार्थोपस्थितिस्तु धानुतो भवलेवेत्याश्येनेदम् । अथ वा पदार्थोनुपस्थितिप्रयुक्त एव वाक्यार्थवोध इति द्रष्टव्यम् । विरस्तित । अमतपरार्थेत्वमिलर्थः । यथापूर्वमिति । पूर्वमनतिकम्येत्यर्थः । पविमिति । सतीति शेषः । न च पदैकदेशत्वस्य पदघटितत्वात्पदस्येव प्राथम्यमिति शङ्कनीयम् । प्रकृतिप्रत्यत्वादिना निरूपणस्य पदानपेक्षत्वादिति भावः । अईतीत्यस्य प्राथम्यमेव कर्नु । नातीति । अतिदेशानुकूल्त्वान्मनोरममपि तस्यावश्यवक्तव्यस्यावचनाञ्चान

१. 'ततः ऋमेणैव' क, 'ऋमेणैव' ग.

पद्दोपविशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकडु च्युतसंस्कृत्यमयुक्तमसमर्थम् । निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्चीलम् ॥ २ ॥ संदिग्धमपतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्किष्टम् । अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

दुष्टं पदमिति प्रत्येकमिसंबध्यते । ननु श्वितिकदुप्रभृतिशब्दानां लक्षण-परत्वे विभागपरत्वाभावाछ्रक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्विनिर्वाह इति । उच्यते—रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरिप प्रत्ययः । यथा—'द्याणरसनचक्षुस्त्वक्ष्रोत्राणीन्द्रियाणि भृतेभ्यः' इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गौतमीये । अथेषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमिस्पत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अश्लीलशब्दस्य बीढादि-व्यक्षकत्रित्यसाधारणेकावयवशक्तिविरहेण नानार्थत्या लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तद्र्थत्वात् । तत्र श्वितिकदुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्वेजकत्वं तच्च पुरुषभेदेनानियतं तथापि तज्जनकतावच्छेद्करूपवस्यं विवक्षितम् । तच्च परुषवर्णत्वम् । तच्च दुर्वचत्वम् । उदाहरणम्—

'अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभिङ्गतरङ्गितैः। तन्बङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कार्तार्थ्यं लभते कदा॥'

अत्र कार्तार्थ्योमिति पदं परुषवर्णप्रायम् । किं पुनरस्य दूषकतावीजम् । उद्दे-गजनकत्विमिति चेत् । न रौदादाविप दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यक्षकरचना-मध्यगुम्फितमेव तदुद्वेजयतीति चेत्तरिक तादशत्वेन ज्ञातं तत्तथा, उत स्वरूप-

तिसमीचीनमिति भावः । कथिमिति । ठक्षणवाक्यस्य ठक्ष्यठक्षणसंबन्धबोधक-त्वादिति भावः । कडिति । तथा च रुट्यथौं ठक्ष्यः योगाथौं ठक्षणमित्सर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । जिप्रतीति प्राणमित्सादिरूपयोगाथौं ठक्षणं बोध्यः । तद-र्थत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वात् । परुषत्वं निर्वेक्ति—तचेति । तादशत्वेन माधुर्यव्यञ्जकर-

१. 'अनङ्गिति । अत्र लोचनैरित्यध्याहार्यम् । तृतीया चोपलक्षणे । तथा च तैरुपलक्षितया तन्वङ्ग्यालिङ्गितः स नायकः कदा कार्तार्थ्यं कृतार्थतां लमते प्राप्स्यतीत्यन्वयः ।
कदाशब्दयोगे लट् । कीदृशैलोंचनैः । अनङ्गस्य मङ्गलगृहं चासावपांगश्च तस्य मङ्गिभः
प्रकारिविशेषेस्तरिङ्गितानि संजाततरङ्गाणि तैस्तथाभृतैः । यद्दा तरिङ्गितिरिति णिजन्ताद्भावे
कः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गयुक्तीकरणैलिक्षतयेति तन्वङ्ग्रात्यस्य विशेषणम् । अथवा
आचारिकवन्ताद्भावे कः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गवदाचरणैरुत्तरोत्तरिविच्छेदरूपैलिक्षितयेत्यर्थः । करणे वा तृतीया । तन्वङ्ग्यालिङ्गितः संस्तरिङ्गतैः कार्तार्थ्यं कदा लभत इति
तन्वङ्ग्या तरिङ्गतेद्वार (?) भृतेरालिङ्गित इति वार्थं इति । अत्र कार्तार्थ्यं मिति कठोरवर्णधटितत्वाच्छ्रितिकर्छ ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

सदेव । नाद्यः । रसविशेषव्यक्षकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकतादृशपदृश्रवणेनोद्वेगा-भावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । अन्त्ये तु सत्याद्यः प्रमा-णम् । नह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्वेजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किं चैवं वैयाकरणादौ वक्तरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् ।

अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्देगो रसा-पकर्षायेति स एव तद्दीजम् । अत एव प्रतिकृष्ठवर्णाद्स्य भेदः । तस्य कर्णोप-तापाहेतुत्वात् । अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतिरि वा रौदादौ रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोपत्वादावः । आग्रे तस्यैवानुकरणीयतया स्वायत्त्यभावाद्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्देगाभावात् । तृतीये च श्रोतुस्तेना-तुद्देगात् । चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्देगाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात् । एवमर्थोचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्देजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते ।

च्युतसंस्कृति च्युता स्खिलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो यत्र । यद्गापासंस्कारकव्याकरणलक्षणिकद्धं यत्ततद्भाषायां च्युतसंस्कृतीत्वर्थः । देश्यं तु न लक्षणिकद्धं किं तु तद्विषयः । संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृ-तत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । यथा—

'एँतन्मन्द्विपक्वतिन्दुकफल्ड्यामोद्रापाण्डुर-प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

चनामध्यगुम्फितत्वेन । अन्त्य इति । वस्तुगला माधुर्यव्यक्तकरचनामध्यगुम्फितं न तु तत्त्वेन ज्ञानमिति पक्ष इत्यर्थः । सत्यादय इति । 'सत्येन ज्ञापयेद्विप्तं' इत्यदि स्पृत्युक्ताः शपथा इत्यर्थः । नान्यत्रेति । न रौद्रादिरस इत्यर्थः । नतु माधुर्यव्यक्तकरचनामध्यगतत्वेन ज्ञातमेवोद्वेजकमित्येवानुभव इत्यतो दोषान्तर-माह—किं चैवमिति । दोषत्वाभाव इति । वक्षाव्योचित्यवशादित्यप्रे वक्ष्य-माण इत्यर्थः । यद्भाषेति । संस्कृतभाषाव्याकरणवत्सौरसेन्यादिप्राकृतभाषाव्याक-

१. 'एतदिति । पश्चीपतिपुच्याः कुचयुगं दिदृक्षोः कस्यचिद्विदग्धोक्तिरियम् । हे पश्चीम् पितपुत्रि, पश्ची वीथी श्चद्रमामो वा । तस्वामिनः पुत्रि, एतदृश्यमानमर्थात्तव कुचयुगं पुलिन्दानां शवराणां मध्ये सुन्दरस्तस्य करस्पश्चे क्षमं योग्यं यतो रुश्यते तत्तसारकुज्ञ-राणां करिणां कुरुं समृहस्त्वां पत्रैरावृतमाच्छन्नं मा कृथा इत्यनुनाथते याचते इत्यन्वयः । याचनहेतुगर्मं कुजरकुलिशेषणमाह—कुम्भेत्यादि । कुम्भयोरभयस्याभ्यर्थना तया दीनम् । तथा च कुचयोः पत्रानावृतत्वे तदासक्तचेतसः शवरस्य मृगयावेमुख्याद-भयलाभ इति भावः । तदासक्तमनसः प्रहारपाटवं न स्यादिति वा । कीवृशं कुचयुगम् । मन्दमीवत्पक्षं तेन कठिनं पाण्डुरं च यत्तिन्दुक्तफर्लं तद्वच्छयाममुदरं मध्यभागो यस्य तं तथाभूतं च तदापाण्डुर ईपत्पाण्डुरः प्रान्तो यस्य तथाभृतम् । हन्तेति हषे रुश्यत इत्यन्तेनान्वयि । सत्त्वाभयदानयोग्यत्वात्पञ्चीपतिपुत्रीत्यनेन भीतत्राणौचित्यं ध्वन्यते । अत्र नाथतं इति न्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृति । 'आशिषि नाथः' इति नाथतेराशिष्येवात्मने-पदिविधानादत्र च याचनार्थत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

तत्पह्णीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-दीनं त्वामजुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥'

अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृति । सामान्यतः 'तिप्-' आदि-सूत्रेण प्राप्तस्थात्मनेपदस्य नियामकेन 'आशिषि नाथः' इति सूत्रेणानाशिषि तिव्वषेधात् । तस्मात् 'नाथित स्तनयुगं' इति पठनीयम् । नतु नाथत इति स्तरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविशेषेण तथेति वक्तव्यम् । एवं चार्थदोपत्वं प्राप्तमिति । मैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोपत्वम् । यस्तु तथासिति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्विमिति विभागात् । अत्रार्थप्रतितिर्दू-पकतावीजिमिति नित्यदोपत्वम् । अनुकरणेत्वर्थपरत्वाभावादोषत्वाभावः ।

अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिने प्रयुक्तम् । यथा-

'येथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते । तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥'

अत्र 'दैवतानि पुंसि वा' इत्यनेनाम्नातोऽपि पुंछिङ्गो दैवतशब्दः कविभिनं कापि प्रयुक्तः । नन्वत्र किं दूषकताबीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तत्सस्वात् । शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नास्ति । शब्दानुशासनेन तद्वहे स्मृतौ प्रतिबन्धकाभा-वादिति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तद्वीजम् । अत एव श्लेषयमकादावदोष-त्वम् । उद्गटालंकारसंपस्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुदेश्यत्वात् । वस्तुतस्तु ताद्वश्यक्विसमयविलङ्कनप्रयोजनानुसंधानव्यप्रतया मुख्यार्थविच्छित्तिर्दूषकताबीजम् । अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः । यमकादावप्यदोषत्वम् । अन्यन्नाप्रयुज्य-मानस्यापि तद्र्थं कविभिः प्रयोगस्य द्र्शनेन व्यप्रताभावादिति ।

असमर्थमित्यल्पार्थे नज् । तेन यत्तद्ये परिपित्तमिप प्रकृतस्थले विविक्षि-तार्थसामर्थ्यरिहतिमित्यर्थः । समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेत् । न । उपसं-दानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य । यथा हनधातोः पद्धतिज्ञधनजङ्कादिष्ठ पदादिपदो-पसंदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यम्, न पुनरविशिष्टस्य । यथा—

रणस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । देश्यं तत्तद्देशभाषारूपम् । संज्ञाशन्दा जित्यादयः । ठडहा-दयश्च प्राकृताः । 'उणादयो बहुलम्' इतिवत् 'ठडहादयो बहुलम्' इति प्राकृतसू-न्नात् । अर्थाप्रतीतिर्वाक्यार्थाप्रतीतिः पदार्थाप्रतीतिर्वा । उभयानङ्गीकारे तु सहद-यवैमुख्यं बोध्यम् । पदार्थोपस्थित्यविलम्बेऽपि दोषत्वानुभवादाह—वस्तुत-

१. 'यथेति । अयं यथा यादृशो दारुणाचारः क्रूराचरणः । सवदैव न कदाचिद्विभा-व्यते दृश्यते तथा तदनुरूपोऽस्य दैवत उपास्यः पिशाचोऽथवा राक्षस इति मन्ये इत्य-न्वयः । 'यथा यतस्तथा तत इत्यर्थः' इति केचित् । 'दैवतानि पुंसि वेलाम्नातेऽपि दैवत-शब्दः (पुंलिङ्गे) कविभिरप्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपाजितसँत्कृतिः । सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥' अस्यार्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति निस्तता । निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य / तत् । गूढेऽप्यर्थे क्रचित्प्रयोगान्नाप्रयुक्तसंकरः । उदाहरणम्—

'यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दियतेन । सुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥'

अत्र शोणितपदम् । अस्य रुधिरे प्रसिद्धिः । अप्रसिद्धिस्तूज्ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे । दूपकताबीजं प्रसिद्धस्यैव द्वागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्बोप-स्थितिः । अतो यमकादावदोषत्वम् । तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृद्यसंमत-त्वेनाविलम्बानुदेश्यत्वात ।

अनुचितार्थमनुचितो विवक्षितार्थितिरस्कारकोऽर्थो यस्य तत् । यथा— 'र्तपस्विभिर्या सुचिरेण रुभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च या । प्रयान्ति तामाञ्ज गतिं यशस्त्रिनो रणाश्वमेधे पश्चतासुपागताः ॥'

स्त्वित । मार्गाद्यथेति । मार्गाद्यर्थोपस्थितिसहकारेणेस्थर्थः । किचिदिति । क्षेपयमकादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि किचिदिस्थर्थः । अप्रयुक्तस्य तु श्लेषयमकादिनिर्वाहार्थं एव प्रयोग इति ततो भेदः । उज्जवलीकृतत्वेति । आरक्तीकृतत्वेस्थरंः । शोणं करोतीति ण्यन्तात्कप्रस्थयेऽयमर्थो विलम्बितः । रूढ्या रुधिरस्थेव द्रागुप-स्थितेः विविक्षितेति । विविक्षितार्थस्य शौर्यादेस्तिरस्कारो दुद्धिप्रतिबन्धसाज्ञनको जनकज्ञानविषयोऽर्थो यस्येत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वं च कातरत्वादेः शौर्यविरोधिनो

१. तीर्थेति । सत्कृतिः पुण्यं तद्वशात्सुराणां स्रोतस्विनी नदी गङ्गा तां प्रति हिन्त । गच्छतीत्थर्थः । शेषं स्पष्टम् । अत्र 'हन हिंसागत्योः' इत्यनुशासनेऽिष केवलस्य हन्तेगीतिवोधनेऽसमर्थत्वम् । पद्धतिरित्यादिषु पदादिपदोपसंदानसापेक्षत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'सिक्रयः' ख-ग-पुस्तकयोः ३. 'यावकेति । यावकस्या- लक्तकस्य रसेनाद्रों यः पादस्तेन यः प्रहारस्तेन शोणिता आरक्तीकृताः कचाः केशा यस्य तथाभूतेन दिवतेन प्रियेण रुधिरभ्रमात्साध्वसेन भयेन तरला व्याकुला अत एव सुग्धा विलोक्येयं साध्वसाकुल्लालोच्य सहसा अप्रसाव्यव परिचुन्वितेन्त्यर्थः । सहसा शीव्रमिति वा । विलम्बे भ्रमापगमसंभावनात् । अत्र शोणित-शब्दस्य रुधिरत्विविशेष्टे प्रसिद्धिवाहुल्यादारक्तीकरणरूपेऽथे निहतार्थत्वम् ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिकाः ४. 'तपिक्तिमिरिति । या गतिस्तपिक्तिभः सुचिरेण चिरकालेन लभ्यते या च प्रवतः प्रयत्नेन सित्रिभिरनेकदिनसाध्यसत्राख्ययज्ञकारिभिरिष्यते कालान्तरमावित्वान्न पुनस्तदेव लभ्यते तां गति रणः सङ्काम एवाश्वमेधस्तत्र पश्चतां वध्यतामुपागता अत एव यश्चत्व लभ्यते तां गति रणः सङ्काम एवाश्वमेधस्तत्र पश्चतां वध्यतामुपागता अत एव यश्चत्व लभ्यते तां गति रणः सङ्काम एवाश्वमेधस्तत्र पश्चतां वध्यतामुपागता अत एव यश्चत्व लभ्यते तां गति रणः सङ्काम एवाश्वमेधस्तत्र पश्चतां वध्यतामुपागता अत एव यश्चत्व वर्णनीयस्य शौर्यस्य तिरस्कारात ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

अत्र शायें प्रतिपाचे पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनिक । तद्यें तस्या दर्शनात् । विरुद्धमतिकृतु पदान्तरसापेक्षं तथेति तसाझेदः । दूपकता-बीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्योपस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोपत्वम् ।

निरर्थकमविवक्षितार्थकम् । वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत एव वाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदमदुष्टम् । तच निपात-रूपं चिद्दिपदं बहुवचनादि च । उदाहरणम्—

'उन्फुङकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि । अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥'

अत्र हिपदम् । अर्थस्याविवक्षितत्वात् । तूपकताबीजं त्वस्य चिनस्यताम् । ति न तावदर्थानुपस्थितिः । पदान्तरैरेव यावदिभिधेयोपस्थापनात् । न चैव-मवाचकादौ । तत्र तदिभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात् । नापि प्रतिकृळवर्णवद्गसविरोधिता । चादीनां सार्थकत्वस्थळेऽपि रसविरोधित्व- मसङ्गात्स्वरूपस्य ताद्र्प्यादिति । उच्यते—निरर्थकं प्रयुक्षानस्य वचिस सहद-यानां वैसुरुयं दूषकताबीजम् । प्रयोजनानुसंधानस्यप्रता वा ।

अवाचकं विवक्षितधमेविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः कापि न वाचकं यत्तिः त्यर्थः। अत एवासमर्थाक्षेदः। तस्य कचिच्छक्तिस्वीकारात् । एतादशविशिष्टः विरह्श कचिद्धर्मिणि शक्ताविप विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात् । कचित्प्रकारे शक्ताविप धर्मिणे शक्तिविरहात् । कचित्प्रकारधर्मिणोरुमयोरिप शक्तसमावात् । तत्राद्यं द्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च । तयोराद्यं यथा—

'अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः । अमर्षश्चर्त्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥' अत्र पूर्वार्धे दारिद्यरूपापद्विघातकतया दातृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्धे

त्रवनादित्याह—अत्रेति । तद्धे पशुपदार्धे । तस्याः कातरतायाः । बहुवचना-

१. 'उदिति । उत्फुछं विकसितं यत्कमलं तस्य केसराणां परागो धृलिस्तद्दद्रीरा द्युतियंस्यास्त्रथासूते इति गौरिविशेषणम् । समाभिवाच्छितं प्रसिध्यत्विति संवन्थः । अत्र हिशब्दो निरर्थकः । छन्दःपूरणमात्रप्रयोजनकत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २ 'अवध्येति । दुर्योधननिम्नहाय युधिष्ठिरमुद्रोधयन्त्या द्रौपद्या इयमुक्तिः । देहिनः शञ्चमित्ररूपा
यथाक्रमम् । अवन्ध्यः सफलः कोणो यस्य तथाभृतस्य । एवमापदां निहन्तुनीशिवदुः ।
शातुरिति यावत् । स्वयमेव प्रयत्नं विना वद्या भवन्ति । उक्तमर्थे व्यतिरेकमुखेनापि द्रदयितुमाह—अमर्थेत्यादि । अमर्थः क्रोधः स चावन्ध्यो बोध्यः । तच्छून्येन भवादृशेन विदिषा शञ्चणा अर्थाच्छत्रुरूपस्य दरो भयं न भवति । तथा जातं हार्दं स्रेहो यस्य तेन
मित्रेण जन्तुना जन्तुमात्रेण । अदात्रेति यावत् । जनस्यार्थान्मित्ररूपस्यादरो न भवतीत्यकारम्रस्रेषेणार्थः । मयादरयोश्चामावकथनेन भक्क्यन्तरेण वस्यत्वाभाव एवोक्त इति द्रष्टस्यम् । अत्र जन्तुपदं विवक्षितेनादातृत्वेन रूपेणावाचकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्तुपदमदातिर प्रयुक्तम् । तत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य तस्य शक्तःवेऽपि न विवक्षितया अदानृतया प्रकारेण सेत्यवाचकम् । अनपेक्षि-तयोगं यथा—

> 'हैं। धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तिह्रश्चेषरुजान्धकारितमिदं दृग्धं दिनं कल्पितम् । किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्रत्कथं ताद्ययामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥'

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यथें विवक्षितम् । तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोम-यत्वत्य वेपरीत्याभिधानायोपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूड्या दिनत्वेन शक्तम्, न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम् । द्वितीयं यथा—

> 'जैलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिदः। इदं बृंहितमश्वानां ककुद्यानेष हेषते॥'

अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तिसत्त्राप्यस्त्येव तथापि रूट्या प्रतिबन्धादनस्ति-कत्येव ।

तृतीयं तृपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतमन्यथा च । तयोराद्यं यथा— 'जैङ्वाकाण्डोरुनालो नखिकरणलसक्तेसरालीकरालः प्रत्यप्रालक्तकाभाप्रसरिकसलयो मञ्जुमञ्जीरस्टङ्गः ।

१. 'हा थिगिति । रात्रौ स्वमे उर्वशीं दृष्टवतः पुरूरवस उक्तिरियम् । यत्र रात्रौ सा उर्वेद्यीरूपा शशिमुखी मया दृष्टा सा किल तामसी तमस्विनी कल्पितेति लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते । थात्रेति विभक्तिविपरिणामेन । किलेत्यरुचावलीके वा । शशिसत्त्वे तमस्व-त्वानौचित्यात् । अत एव हेति खेदे थिगिति निन्दायाम् । तथा तस्या विच्छेदो विरहस्त-द्रुपया रुजा व्याधिनान्धकारितं संजातान्धकारमिदमनुभूयमानं कालरूपं वस्तु दग्धं दुः-खदायित्वेन निन्धम् । दिनं प्रकाशमयं कल्पितम् । हा धिगिलत्रापि योज्यम् । इत्थं थाता विधिः कुरालेऽभीष्टे सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूलः । किं कुर्मः । विधेरवर्जनीय-त्वादिति भावः । न चेद्विधुरस्तत्तदाधुना मे मम जीवलोको जीवनाखिलकालस्तादृग्याम-वतीमयः पूर्वोक्तप्रियादर्शनयुक्तरात्रिस्वरूपः कथं नो न भवतीत्थर्थः । करिपतेत्यत्र मये-लस्य कर्तृत्वेनान्वयप्रदर्शनं तु केषांचिदविचारितरमणीयमेव । 'किल संभाव्यवार्तयो: । हेरवरुच्योरलीके च' इति हैमः । अत्र दिनपदं विवक्षितप्रकारामयत्वविशिष्टावाच-कम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. एतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्. ३. 'जेंड्रेति । भर्तुः शिवस्य नृत्तानुकारे ताल्लयाश्रितनर्तनानुकरणदशायां भवान्या अभिनव इदं प्रथमतया नृत्यप्रवृत्तो दण्डपादः प्रसद्योध्वीकृतोऽत एव दण्डाकारः पादो जयतीति संबन्धः । 'नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताल्लयाश्रयम्' इति संगीतरलाकरः । 'प्रसद्धोध्वाकृतः पादो दण्डपादोऽभिधीयते' इति च । कीदृराः । निजा भवानीसंबन्धिनी तनुरेव स्वच्छा ठावण्यस्य वापी तत्संभूतं यदम्भोजं तस्य शोभां विद्यत् । विशेषतो

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयित निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-संभूताम्मोजशोभां विद्धद्भिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥' अत्र विद्धातिर्धारणे प्रयुक्तः न च धारणे धारणत्वे वा समर्थः । स्वैसंसर्गेण करणे नियमितशक्तित्वात् ।

अन्त्यस्तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां 'प्राभ्रभ्राइ-' इत्यादाबुदाहरिष्यते । तदेवं निर्दूषणे प्रकाशे यत् 'असमर्थे धर्मधर्मिणोर्द्वयोरिष शक्तिविरहः । अवाचके तु धर्ममात्रे सः । विद्धदित्युदाहरणं त्ववाचकप्रकरणमध्ये समर्थस्थैव' इति प्रख-ितं तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिवन्धनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनादेयम् । दूषकतावीजं तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायम् ।

त्रिधाश्चीलमित । अश्रीरस्यास्तीत्यर्थे सिध्मादित्वाल्ल्घ्यत्यः । किपलकादि-त्वाद्रेफस्य लत्वम् । तथा च कान्त्यभाववदिति पर्यवसन्नम् । कान्त्यभावश्चाति-प्रसक्त इति वीडाजुगुप्सामङ्गलव्यक्तिहेतुकस्तद्विशेषो वक्तव्यः । न चैतन्नयेऽन-तिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति वीडादिहेतुकाकान्तिमत्सु नानार्थोऽयमश्चीलशब्द इत्यर्थः । तच प्रत्येकं त्रिविधम् । कचिद्विवश्चितस्यवार्थस्य वीडाचालम्बनत्वात् । कचिद्विवश्चितस्य निर्वाहिणस्तथात्वात् । कचित्तादशार्थस्यानिर्वाहिणोऽपि स्मृति-मात्रहेतुत्वात् । एषु कचित्किचिद्वदाद्वियते । तत्र वीडाव्यकावर्थान्तरस्य तथामावो यथा—

> 'साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते । तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥'

दीति पदैकदेशोदाहरणविषयम् स्वसंसगेंगेति । वीत्युपसर्गसंबन्धेनेलर्थः । करणे विधाने । निर्वाहिणः प्रकृतार्थान्वथिनः । तत्रेति । अर्थान्तरस्थेत्यनन्तरं नि-

विश्विदलर्थः । एतदेव जङ्केलादिना विशेषणचतुष्टयेन समर्थयित—जङ्काकाण्डमेवोरु मह-बाछं यत्र । जङ्काकाण्डं चोरुश्च तयोः समाहारो जङ्काकाण्डोरु तदेव नालं यत्रेति वार्थः । एवं नखिकरण एव लसन्ति केसराणि तेषामाल्या पङ्क्ष्या करालो दन्तुरः । प्रत्यप्रस्पर्द-स्यालक्तकस्य मानां कान्तीनां प्रसरा एव किसल्यानि नवपत्राणि यस्य तथाभूतः । किसल्य्यपदस्य पद्मपत्रेऽपि गौण्या प्रयोगः । मङ्कु मनोशं मङ्कीरं नूपुरमेव भृङ्को यत्र सः । एवं च सल्युपमानधर्मस्याम्भोजशोभाया दण्डपादे समारोपः समर्थितो भवति 'ज्योत्कामस्य-' इत्यादिरूपकेतिव रात्रौ कापालिकी समारोपः । तत्र प्रधानीभृतस्यारोपस्योपमानारोपरूप-स्वाद्र्पकत्वम् । इह तु तद्भावान्निदर्शनारूपत्वमित्येतावान्परं विशेषः । न चोपमानाप्र-सिद्धा उपमायाः कल्पनासंभवात्कथमेषा निदर्शनेति वाच्यम् । वस्तुतोऽप्रसिद्धाविष क-विसमयवलेन वहुश उपमानदर्शनात् । अत्र निजपदं विविक्षतां पार्वतीतन्तुं न बोधयित । निजादिपदानां स्ववाक्यमुख्यविशेषगामित्वस्य न्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका-संक्षेपः

१. 'विसंसर्गेण' ग. २. 'साधनमिति । यस राज्ञः सुमहत्साधनं सैन्यं विलोक्यते

अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंच्यञ्जनमर्थान्तरम् । जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा— 'लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामीत्य नेत्रे स्थितः । मुग्धा कुब्बलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा आन्त्या धूर्ततयाथवानतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥'

अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयति । न तु तद्रथेतया वाक्यमुपपयते । अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा—

'सृदुपवनविभिन्नो मिध्ययाया विनाशा-द्रनरुचिरकछापो निःसपत्नोऽद्य जातः । रतिविळुछितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बँहीं ॥'

अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः।

एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारत्वमूहनीयम् । न्याय-साम्यात् । दूपकताबीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकतादशार्थोपस्थितिः । नीरसे नु

र्वाहिण इति शेषः । तथाभावो हेतुत्वम् । तथाभूतार्थेति । जुगुप्सालम्बनेत्वर्थः ।

यदन्यस्य न विलोक्यते । असाधारणिमत्यर्थः । तस्य धीशालिनो नीतिक्षस्यारालितां कोपेन कुटिलीकृतां भ्रुवं कोऽन्यः सहेतेत्यर्थः । अत्र साधनशब्दः पुंच्यक्षनरूपार्थान्तरोपस्थापक-तया त्रीडादायी । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'लीलेति । अन्यस्य वनितया न त्वन्यया वनितया । तदै '(यं)' व कां धातिशया निःशङ्कं दष्टोऽधरो यस्य तथाभूतः । किथिछीलार्थेन तामरसेन कमलेनार्थान्त्ववनितया आहतः सन्केसरैस्तङ्कयपरागैर्द्विते आकुले ईक्षणे यस्य तथाभूत इव च्छलेन नेत्रे व्यामील्य स्थितः । ततस्तदीयभूतित्वानिमञ्जतया कुञ्जलितेन तदाकारीङ्कतेनानेन तस्य नायकस्य । 'तत्र' इति पाठे नेत्रयोः । वायुं फूत्कारं ददती स्थिता सा मुग्धा तेन नायकेन नितस्ते प्रणामं विनैवानिशं चिरं चुम्बिता । तत्र हेतुः— भ्रान्त्या भृतत्याथवित । अस्याः कोपोऽपगत इति भ्रान्तिः । कोपानपगमेऽपि सापराथत्वदशायामपि निरावाधं चुम्बेन्यमिति भूतिता । अत्र वायुश्चव्दोऽपानवायुस्मारकतया जुगुन्सादायी ।' इत्युदाहरणचन्द्रिनकासंक्षेपः र 'मृद्दिति । विक्रमोवंशीये उर्वशीविरहिणः पुरूरवस उक्तिरयम् । मृदुना मन्देन पवनेन विभिन्नो विकसितः । घनो निविडश्चासौ रुचरश्चासौ कलापो मयूर्पिच्छं मित्रयाया उर्वश्याः वेनाशाददर्शनाद्य निःसपत्रः सप्टशरहितो जात इत्यन्वयः । सुकेश्याः शोभनकेश्या उर्वश्याः कशपाशे सत्येष वहीं मयूरः कं हरेदनुरक्षयेत् । न कमपीलर्थः । विरुत्तकलपसान्याय विशिनष्टि—रतौ विङ्गलितः शिथिलो बन्धो यस्य तथाम्ते । तथा कुछमैः सनाथे युक्ते । तेन चन्द्रकसान्यम् । 'वर्दः' इति त्वपपाठः । 'पिच्छवहें नपुंसके' इत्यनुशासनात्र' । इत्युदाहरणचिद्रका ३ ६ 'विगलित' स्वना ४ 'वर्दः' खना.

चमःकारापकर्षकत्वं तस्याः। अथवा तादशार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वेमुख्यं तद्वीजम्। अतः शमकथायां दोषत्वाभावः। तादशोपस्थितेः शमपोषकत्वात् । भाव्यम-इत्वादिस्चने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम्। वैमुख्याभावात् । शिवलिङ्ग-भगिनीब्रह्माण्डादिशब्देषु तु भनेवीतगुप्तलक्षितेष्वसभ्यार्थानुपस्थितेः।

संदिग्धं विवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयः । यथा---

> 'आहिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया । आज्ञीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्द्यामिति पदं बन्दीशब्दे सप्तम्यन्तं वन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति संदृहः । प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृषां कुर्विति, द्वितीये नमस्यामाशीः पर-म्परामित्यर्थोपपत्तो साधकबाधकप्रमाणामावात् । दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चया-भावः । अतो यत्र संदृह एवोद्देश्यस्तत्र यत्र च वाच्यादिमहिङ्गा प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वम् ।

अप्रतीतिमिति नजोऽल्पार्थेतया शन्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धिम-त्यर्थः । अत एवाप्रयुक्ताद्धेदः । तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धः । डदाहरणम्—

> 'सैम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताज्जयः। विधीयमानमप्येतन्न अवेत्कर्म बन्धनम् ॥'

अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः । स चैवं योगशास्त्र एव प्रसिद्धः । एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमण्यूद्धम् । दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः । अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शसत्त्र न दोष-वम् । प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणस्वम् ।

मात्रपदेन प्रकृताथीन्वयित्वव्यवच्छेदः । संवीतिति । शिवपदार्थेन संवीतमाच्छा-दितमिवेत्यर्थः । केवलस्येव लिङ्गपदस्याश्रीलत्वं न तु शिवपदसंबद्धस्येत्यनुभवात् । भगिनीपदे तु रूख्याश्रीलार्थो गुप्तः । ब्रह्माण्डपदे त्वण्डपदेन गौण्या लक्षितस्य ज-गतः प्रतीतेर्नाश्रीलतेति ज्ञेयम् । 'समुन्नीत' इति त्वपपाठः सरस्रतीकण्ठाभरणे 'संवीत' इस्रेव पाठस्य दर्शनात् । स्वरूपद्वयेति । कवितात्पर्यविषयत्वेन सप्तम्य-

१. 'समुन्नीत' ख. २. 'आलिक्नित इति । संपराये युद्धे जयश्रियालिक्नितस्तत्रभवानपूज्यस्वमान्नीः परम्परामान्नीवादपरम्परामर्थीज्ञितज्ञन्नुप्रयुक्तां कर्णे क्रत्वा आकर्ण्यं कृपां कुर्विति
संबन्धः। तत्र संपराय इति वा। अत्र वबयोरभेदाद्दन्दीयामित्यर्थकवन्याज्ञब्दस्य द्वितीयान्तं
रूपं किं वा गृहीतमहिलायामिति कृपाविषयसमर्पकवन्दीज्ञब्दस्य सप्तम्यन्तमिति संदेहः।'
इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'सम्यगिति । सम्यग्नानं तत्त्वज्ञानं तदेव महाज्योतिस्तेन दलितो
नाज्ञित आज्ञयो मिथ्याज्ञानवासना यस्य । तत्ताजुषो नरस्य विधीयमानं क्रियमाणमप्येतक्रिमं विदित्तनिषिद्धरूपं बन्धनं बन्धजनकं न भवेदित्यर्थः। अत्राज्ञयज्ञस्यो मिथ्याज्ञानवासनायां योगज्ञास्त्रमात्रे प्रयुक्त इत्यप्रतीतत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

ग्राम्यं ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं न तु शाखेऽपि । अत एवाप्रयुक्ताद्धेदः' इत्येके । अपरे तु 'देश्यमनेन संगृद्धते । किंश्वव्दाद्यस्तु नोदाहर्तव्याः । किं तु गल्लमल्लादयः' इत्याद्धः । तद्धभयमप्यसत् । किंश्वव्याः शाखेऽपि प्रसिद्धस्य ख्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दिश्वतत्वात् । तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्देशे सर्वलोकेर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवह्रियते तदित्यर्थः । तेन देश्यमपि संगृहीतम् । अतं एवाग्रे खादनपानगल्लादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीद्ध्यादयश्च प्रत्यु-दाहर्तव्याः । उदाहरणम्—

'रीकाविभावरीकान्तसंकान्तद्यति ते सुखम्। तपनीयशिलाशोभा कटिश्र हरते मनः॥'

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थोनुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति ऋजवः । वस्तुतस्तु नागरोपनागरो विहाय प्राम्यशब्दप्रयोगाद्वकुरवेदग्ध्योत्त-यनेन श्रोतुर्वेमुख्यं तदिखालोच्यते । अत एव विदूषकादावधमे वक्तरि न दोष-त्वम् । तस्य तथेवीचित्येन वैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु प्राम्यताप्रयोजकं नाश्लीलत्वमिति न तत्संकरः ।

नेयार्थं नेयोऽथों यस्य तत्। नेयत्वं च-

'निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादमिधानवत् । क्रियन्ते चाधुना काश्चित्काश्चित्तेव त्वशक्तितः ॥'

इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वस् । यथा-

'शैरकालसमुद्धासिपूर्णिमाशवेरीधियम् । करोति ते मुखं तन्वि चेपेटापातनातिथिम् ॥'

अत्र चपेटादिपदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रूढिने वा

न्तद्वितीयान्तत्वादिरूपद्वयप्रकारको यः संदेहस्तद्विषय इत्यर्थः । समस्तेत्यस्य विवरध्य तिस्मिन्देश इत्यादि । नागरो विद्यधमात्रप्रसिद्धः । तत्सदशस्ततः किंविद्न उपनागरः । श्राम्यताप्रयोजकिमिति । त्रीडाद्यालम्बनत्वरूपमश्लीलत्वं न श्राम्यता-प्रयोजकम् । अपि तु विद्यधाविद्यधसाधारणप्रयुक्तत्वमेवेति न सांकर्यशङ्केत्यर्थः । तेन कविदुपभेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरात्र दोष इति भावः । चेपेटाद्यिति । तत्रैकं

१. 'राकेति। राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा तत्संबन्धी यो विभावरीकान्तश्चन्द्रस्तस्य संकान्ता युर्तिर्यत्र तथाभूतं तव मुखं, तपनीयस्य सुवर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र सा किटनितम्बश्च मनो इरत इत्यन्वयः। अत्र किटशब्दो प्राम्यः। पामरसाधारण्येन प्रयुज्यमानत्वात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'शरिदिति। हे तन्वि, ते तव मुखं कर्तृ समुष्ठासी
यः पूर्णिमासंबन्धी शर्वरीप्रियश्चन्द्रस्तं चपेटापातनस्य करतलप्रहारस्यातिथि पात्रं करोतीत्वन्वयः। अत्र मुख्यार्थवाधाच्चेदाशब्देन निर्जितत्वं लक्ष्यते। तथा निर्जितत्वस्य यदापातनं संबन्धस्तत्पात्रं करोतीत्यर्थः पर्यवस्यति। रूदिप्रयोजनान्यतरिवरहेणानिषिद्धलाञ्चणिकत्वरूपं नेयार्थम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

प्रयोजनम् । सुरूपशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः । दूषकताबीजं च वृत्त्यमावे-नार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः ।

अथ भवेत्क्रिष्टमित्यादि क्विष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्वभिसंबन्धः । तद्यमर्थः—क्विष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति । तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदेव समासेनैकपद्यात्पद्दोषता । असमासे वाक्यदोषत्व-मेव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदनैरपेक्ष्येणैव दुष्टत्वादिति ।

तत्र क्रिष्टमर्थप्रतीतौ क्रेशवत् । यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्ति-विलम्बिता तदिलर्थः । निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो भेदः । विलम्बश्चाप्रलासत्तेर्वा, सामान्यशक्तात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य द्वागनुपस्थितेर्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'धम्मिल्लस्य—' इलादौ । अन्त्ये तु पददोषत्वमपि । तद्यथा—

> 'अन्निलोचनसंभूतज्योतिरुद्धमभासिभिः। सद्दर्शं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम्॥'

अत्रात्रिलोचनसंभूतेलादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलम्बेऽप्यत्रिलोचनसंभूते-ल्यादिना चन्द्रादेनं द्वागुपस्थितिः । अन्यस्यापि तथाभावान्नियामकस्याभावाच । अतः कुमुदैरिलस्य व्यवधानेनोपस्थितिः । इदमेव च 'अत्रिदृष्टेः समुद्भृतस्यो-ह्योतेनावभासिभिः' इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोपोदाहरणं द्रष्टव्यम् । दूपकताबीजं प्रतीतिविलम्बः । प्रहेलिकादौ तु तस्यष्टत्वाददोषत्वम् । मत्तो-कसादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात् ।

'अविसृष्टविधेयांशम्' अविसृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभृतत्वे सत्युद्देश्यान-न्तर्यम् । अतो 'न्यकारो ह्ययमेव-' इत्यादौ 'क्षणमप्यमुक्त-' इत्यादौ वा

लक्षकितरत्तात्पर्यमहिकमिति भावः । मुख्यशब्दार्थेति । निर्जितमिति मुख्यशब्देन प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तद्यतिरिक्तस्थेल्यः । मुख्यशब्दप्रयोगादलभ्यं हि शैल्पावन्ततं प्रयोजनं न चेह तथा प्रतीयमानमित्त । वृत्त्यभावेनेति । उक्तहेतुकलक्षण्या एव वृत्तित्वव्युत्पत्तेरिति भावः । अर्थप्रतीतौ वाक्यार्थप्रतीतौ । पदार्थोपिक्सितिरेवेति । शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेल्यः । इह तु शक्यतावच्छेदकस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यात्तेन रूपेणोपस्थितावप्यन्वितिवेशेषातुप-स्थितिमात्रमिल्यः । अन्यस्यापीति । चक्षुज्योतिषोऽपील्यः । आदिना चन्द्रोद्वन

१. अत्रीति । हे भूपाल, तब चेष्टितं चिरत्रमत्रेर्मुनिविशेषस्य लोचनात्संभूतं यज्ज्यो-तिश्चन्द्ररूपं तस्योद्गमेनोदयेन भासनशीलैरथात्कुमुदैः सदृशमत्यर्थमितिशयेन शोभत इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्थेन कुमुदरूपार्थवोधे क्वेशात्किष्टत्वम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

नाव्याप्तिः । प्रथमे उक्तरूपप्राधान्यःभावेन द्वितीये विधेयस प्रसज्यप्रतिषेध-स्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसस्वात् । उदाहरणम्—

'मूर्शामुद्दृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-धौतेशाङ्गिप्रसादोपनतजयजगजातिमध्यामहिम्नाम् । कैलासोल्लासनेच्लाव्यतिकरपिग्रनोत्सिपदिपींद्धुराणां दोष्णां चैषां किमेतत्फलिमह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः॥'

अत्र नगरीरक्षण एव यत्प्रयासस्तन्मूर्झी महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधे-यम् । अप्राप्तत्वात् । अत एव च नानुवाद्यम् । प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नामफल-त्वमेवोचितम् । अतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसंबन्धः स्यात् । तच्च बहुवी-हावन्यपदार्थे गुणीभूतम् । विशेषणप्राधान्ये समासाननुशासनात् । किं चोद्देश्यं विधेयं च यदि पृथवपदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुहिश्याप्राप्तं विधीयते । न च समासे पृथवपदादुपस्थितिः । अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति । एवं समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र कर्मधारये यथा—

'केंस्तां नितम्बादवरोपयन्तीं पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् । न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥'

मभासित्वेन कुमुद्स्यापि न द्रागुपिस्थितिः । चन्द्रविकास्यकुमुमान्तरसाधारण्यादि-त्युक्तम् । तचेति मिथ्यात्वं चेत्यर्थः । विशेषणेति । एकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गा-दित्यर्थः । वैरूप्याद्प्येकस्मिन्समस्तपदे उद्देश्यविधेयभावो न संभवतीत्याह—किं चेति । प्राप्तत्वेनावगतं द्युद्देश्यम् । अप्राप्तत्वेनावगतं च विधेयम् । न चैकस्मात्पदा-

१. 'मुर्शामित । रामसेनया लङ्कायां वेष्टितायां रावणस्योक्तिः । मम मृर्शा दोष्णां हस्तानां चेहासिन्वानरापादानके नगरीरक्षणे यत्प्रयास एतदेव फलं किमित्यन्वयः । किमित्यनेनोक्तमनौचित्यं समर्थियुं मृर्शा दोष्णां च क्रमेण विशेषणद्वयमाह—उद्वृत्तेत्या-दिना । उद्वृत्तसुद्धतं यत्कृतं कर्तनं तेनाविर्ला सान्द्रा गलाङ्गलन्ती या रक्तस्य संसक्ता अविच्छित्रा धारा तथा धौतौ प्रक्षालितौ यावीशाङ्गी शिवचरणौ तत्प्रसादेनोपनतो ल्ब्धो यो जयस्तेन जगति जातो मिथ्याभृतो महिमा येषामिति मूर्धविशेषणम् । कैलासस्योष्ट्यासने उद्धरणे या इच्छा तस्या व्यतिकरस्य संवन्धस्य पिशुनः स्वकश्चासाद्यस्पीं उत्कटो दर्पस्तेनोद्धराणां समर्थानामिति दोष्णां विशेषणम् । कैलासेन विमानगतिनिरोधे जाते तसुद्धर्तुमान्दोलितवानरावण इति पुराणम् । तथा चैवंविधानामेतत्प्रलमनुचितमित्यतो मिष्टमा मिथ्येति मिथ्यात्वस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । अत एव समासे गुणीभावेन तदिनर्वाद्यवित्तृष्टिविध्यांशत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचित्रकासंक्षेपः २. 'सस्तामिति । कुमार-संभवे कामस्य इरं प्रलभियोगे सहायभूतां पावतीं 'अदृदयत स्थावरराजकन्या' इति कुल-कादिनोपक्रन्यैतत्पवम् । कर्थभूता स्थावरराजकन्या । नितम्बात्सस्तां विगलितां केसरो बकु-लस्तसंविन्यपुष्पमालारूपां कार्षी पुनःपुनर्वारंवारमवरोपयन्ती नितम्ब निवेशयन्ती । कामिव । सरेण न्यासीकृतां निक्षेपीकृतां कार्युकसंविध्नीं द्वितीयमौर्वामिव । अत्रैव किमिति न्यस्ता

अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामुद्धेक्ष्य विधेयम् । तच समासे गुणीभृतम् । 'मौर्वी द्वितीयां' इति पाठे तु निरावाधा प्रतीतिः । नन्वत्र काञ्च्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोपावकाश इति चेत् । न । तथापि हि विशेषणांश्यस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम् । द्वितीयसङ्गावे एकस्य न्यासीकरणोचित्यात् । मौर्वीत्वं तु तस्याप्रयोजकम् । अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तु-विशेषपरिचायकतामात्रम् । तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्तन्त्रम् । अत एव 'आ कडारादेका संज्ञा' इस्रत्रेकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन समासो नाकारीति व्याख्यातारः । अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युदेश्ये एकत्व-विशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात् ।

बहुवीहावेव तद्धितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावो यथा— 'वैपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु । वरेषु यहालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥'

अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्यदर्शनशस्तावाज्ञनमन्यलक्ष्यत्वं विधि-त्सितम् । तच समासे न्यरभूतम् । 'अलक्षिता जनिः' इति पाठे तु पौर्वापर्य-विपर्ययसत्त्वेऽपि समासनिवन्धनमशाधान्यं निवर्तते ।

नन्समासे यथा-

'आनन्द्सिन्धुरतिचापलशालिचित्त-संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

दनेकरूपेणोपस्थितिरित्यर्थः । अयमेव चैकप्रसरताभङ्ग इत्युच्यते । यथा-वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र प्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्यविधो । तत्राप्येकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गेन

नान्यत्रेत्यत आह—स्थानविदेति । आश्रयसाद्धण्येन गुणप्रकर्ष इत्येतदेव स्थानं समर्पणसो-ग्यमिति जानतेत्थर्थः । अत्र न्यासीकरणाचित्येन पर्यवसानगत्या द्वितीयस्थैनोत्प्रेक्षणीय-त्वात्तस्य च समासे गुणीभावादविधेयत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'वपुरिति । तत्रैव बद्धवेषधारिणः शिवस्य पार्वतीं प्रति वचनम् । मो बालमृगाक्षि, वरेषु यद्रूपकुळधनादि समस्तं मृग्यतेऽन्विष्यते त्रिलोचने हरे तद्वयस्तमेकैकमि किमस्ति । अपि तु नेत्वर्थः । वाळमृगाक्षीतिसंवोधनेनैवंविधसौन्दर्यशालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुचितमिति व्यज्यते । एकैकस्याप्यभावं दर्शयति—
वपुरित्यादिना । विरूपाणि विषमाणि सोमस्याधिरूपत्वाद्वीषणानि वाक्षीणि यस्य तथामृतं वपुः । अळक्ष्यमञ्चेयं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । अस्तीति शेषः । दिगम्बरत्वेन नम्नत्या वसु धनं निवेदितम् । कथितमित्यर्थः । अत्र जन्मिन विधित्यितमळक्ष्यत्वं समासे गुणीभृतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २, आनन्देति । विरक्तं
नायकं प्रति नायिकासस्त्रीनामियमुक्तिः । यासत्सत्त्री भवता सर्वदेव क्षणमप्यमुक्ता न
स्वक्ता तस्या उदन्तो वार्ता तिचन्तापि तव संप्रत्यधुना तार्नित ग्लानि तनोति ।
वैराग्यात् । अतोऽस्मान्धिग्धक । एवंविधसस्त्रीदुःखद्शित्वादितशोच्या वयमित्यर्थः । किंभूता

या सर्वदेव भवता तदुदन्तचिन्ता
तानित तनोति तव संप्रति धिग्धिगसान् ॥'
अत्रावान्तरवाक्येऽसुक्तेत्यनेन ।
'नैवजलधरः संनद्धोऽयं न दसनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तत्य शरासनम् ।
अयमपि पदुर्धोरासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकपित्तग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥'
इत्यत्रेव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु—
'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृक्षुराददे सोऽर्थानसक्तः सुस्तमन्वभूत् ॥'
इत्यत्रात्रस्तवाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवद्युक्ततानुवादेनान्यत्किचिद्विधेयमस्ति ।
न च समासे ननः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव । तदुक्तम्—

'विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्थुदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नत्र ॥' इति ।

कथं तर्हि 'अश्राद्धभोजी' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेघलामः । पर्युदासेनाक्षेपात् । ननु पर्युदासार्थोऽमुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत् । भवेदण्येवं यदि तथा सति क्षणमपीत्यनेन संबन्धः स्यात् । स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना

समासानुपपत्तेरुक्तवैरूप्यस्य च प्रसङ्गादिति । विधेर्यत्रेति । यत्र विधेः कर्तव्य-तायाः प्राधान्यं प्रतिषेधे निवर्तनारूपेऽप्रधानता अविवक्षा स पर्युदासः । यथा 'नेक्षेतोचन्तं (आदिसं)' इस्रादावनीक्षणसंकल्पकर्तव्यताप्राधान्यादीक्षणप्रतिषेधस्य चाविवक्षणात् । एतत्क भवतीत्सपेक्षायामाह—यत्रेति । उत्तरपदेनेति स्रोत्तरना-मधात्वन्यतरपदार्थेन । संवध्यत इति शेषः । आक्षेपादिति । श्राद्धं न भोक्ष्य

सखी । आनन्दस्य सिन्धः समुद्रः । अतिचापलशालिनश्चित्तस्य संदाननं वन्धनं तस्यैकं सदनं स्थानम् । तत्रैव चित्तस्य विश्रान्तिरिति । अत्रामुक्तेति पर्युदासप्रतीतिनं तु विधे-यस्य मुक्ता नेति प्रसञ्चप्रतिषेधस्थेत्यविमृष्टविधेयांशत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'प्रसच्यप्रतिषेधमुदाह्ल दर्शयति—नवेति । विक्रमोर्वशीये विरहिणः पुरूरवस्त इयमुक्तिः। अयं नवो जलधरः संनद्धः कवची हन्तुमुद्यतो वा वृप्तिनिशाचरो न । भव-तीति श्रेषः। एवमप्रेऽपि विशेषदर्शनेन पूर्वसंजातभ्रमविषयनिषेथो नञो गन्यमानभव-निक्रयान्वयाद्रष्टव्यः। इदं सुरधनुरिन्द्रथनुर्द्रमाकृष्टं तस्य राक्षसस्य शरासनं न । 'नाम' इति पाठे वितर्के नामेति । अयमपि पद्धस्तित्रो धारासारो धारावर्षः बाणपरम्परा न । कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्रत्लिन्धा दीप्तिमती विद्युत्। मम प्रियोर्वशी न भवतीत्यर्थः। केचित्तु नञ्जाका तत्तदारोपपर्यवित्तितानेव वाक्यार्थानाहुः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'जुगोपेति । अगृशुरङ्क्थः । असक्तोऽनासक्तः । शेषं स्पष्टम् । अत्रात्रस्तताद्यनुवाद्देनात्मगोपनादेविधेयत्वात्पर्युदासेऽपि नाविमुष्टविधेयांशत्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

विवक्षितः । न च पर्युदासे तथा संभवः । नन्वेवमि नाविमृष्टविधेगांशता । विधेयसानुपस्थितेः । किं तु धारणे विद्धदितिवद्वाचकत्वमेव स्यात् । समा-सेऽर्थान्तरनिरूद्धत्वोदितिचेत् । न । प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः । अत एव 'प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः । अत एव 'प्राधान्येनानिर्देष्टो विधेयांशो यत्र' इत्याह वृत्तिकृत् न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति । तर्हि विद्धदित्यसाप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेत् । न । तद्रथसानिर्दिष्टसाप्यविधेयत्वात् । अमुक्तेत्यसाविमृष्टविधेयांशस्यावाचकप्रवेश इति चेत् । न । उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे क्वचित्संकरेऽप्यदोपात् । दूषकताबीजं च विवक्षिता-र्थाप्रत्ययः । तस्मान्नित्वद्रोषोऽयम् ।

विरुद्धमतिकृत्पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यकारकप्रतीतिजनकम्। तचे-दमनेकधा प्रवर्तते । कचित्समासान्तरविष्रहेण । यथा—

> 'र्सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः । अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥'

अत्राकार्यं कार्यमन्तरेण मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्ये मित्रमिति तु प्रती-यते । क्रचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूढपद्घटनया । यथा—

> 'चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः। कान्ता कान्तस्य सहसा विद्धाति गलग्रहस्॥'

अत्र कण्ठप्रहार्थतया विवक्षितो गलप्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः । कचि-द्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्याप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वप्रहातें । यथा—

'न त्रैसं यदिनाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मन-स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्मवानीपतेः ।

इति संकल्पस्य व्रतवाचिणिनिप्रस्ययानुरोधेन रुक्ष्यमाणत्वात्तस्य च श्राद्धभोजनवर्णनं विनानुपपत्तिरिति भावः । नन्वेचमपीति । अभवन्मतयोगप्रसङ्ग एव तत्सांकर्ये स्वयमेव निराकरिष्यति । पदान्तरेति । अनेनाश्चीलानुचितार्थनिहतार्थन्युदासः ।

१. 'सुधेति । सुधाकरश्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तदाकारं निर्मलतया तत्सदृशं विशारदं प्रगर्शं च विचिष्टितं यस्य सः। असावकोऽकार्यमित्रं यः कार्ये उपाधौ मित्रं कार्यमित्रम् । पश्चात्रज्यमासेन कार्यनिरपेक्षं मित्रमित्यर्थः। तस्य किं वर्णयामहे । अर्था-द्रुणान् । 'विद्वत्सुपगरमौ विशारदौ' इत्यमरः। अत्राकार्ये मित्रमिति विरुद्धमतिकृत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'चिरेति । कान्ता चिरकालाचा परिप्राप्तिः समागमस्तेन लोचनयोरानन्ददायिनः कान्तस्य गल्यहं गलस्य यहो महणमालिङ्गनं विदधातीत्यन्वयः। अत्र गल्यहशब्दो रूख्या रोगविशेषोपस्थापकतया विरुद्धमतिकृत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'नेति । दाशरिश्मिद्दिश्य परशुरामोक्तिः । धनुव्यारुजता भञ्जता तेन प्रकृतेन दाशरिशना यदि नाम भगवतो भवानीपतेर्देवात्र त्रस्तं भीतं तत्पुत्रस्तु स्कन्दो- अथा स्कन्द इव प्रियोऽहं शिष्यः कथं विस्मृत इत्यन्वयः। यदिनामशब्दोऽखण्डः संभावनायाम् । पतत्संभाव्यमित्यर्थः। कोपात्तेनेति विशिष्य नामाग्रहणम् । भवानी-

तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः स्कन्दः स्कन्दः इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥'

अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवपतीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्राक्प्रतीयते । नहि भव एवाभिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम् ।

क्वचित्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्द्यर्थतया । यथा— 'गोरेपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः । सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽन्विकारमणः ॥'

अन्नाम्बिकारमणपद्योगौंरीप्रीतिकरत्वचन्मातृस्वामित्वमप्यर्थः । दूषकताबीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोपत्वम् ।

क्रिष्टादिदोषविशेषेषु समासगतत्विनयमविधानाच्छुतिकदुप्रसृतिष्विनयमो-ऽभ्यनुज्ञातः । तत्रासमासगतसुदाहृतमेव । समासगतेषु श्वतिकटु यथा—

'सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविकोचना। वर्हिनिहादनाहोंऽयं कालश्च समुपागतः॥' समासादैकपद्यम्। एवं च्युतसंस्कृत्याद्यो दृष्टव्याः। उक्तान्पद्दोपान्पदैकदेशे वाक्ये चातिद्शिति—

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् । वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

पतेरत्रासे हेतुगर्भे विशेषणम्—भूतेत्यादि । भूतेषु यः करुणासंतानः क्रपासमूहस्तेन द्यान्त आत्मा यस्य तथाभूतात् । मदान्थो यस्तारकासुरस्तस्य वधाद्विश्वस्य देवगणस्य दत्त जत्सवो येनेत्युत्कर्षगर्भे विशेषणम् । स्कन्द इव प्रिय इत्यनेन धनुर्भङ्गपेक्षासंमाव-नाविरहसूचनम् । अहमित्यनेन क्षत्रियकुलान्तकत्वसंक्रमितवाच्येन धनुर्भङ्गकर्तुः साह-सकारित्वाविशयो व्यज्यते । अत्र भवानीपतेरिति विरुद्धमतिक्षत् । भवस्त्रीपतिरित्यर्थ-कादसात्यत्यनत्रप्रतीतेः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

२. 'गोरपीति। सोऽन्विकाया रमणी महेशो वो युष्मान्पायादित्यन्वयः। स कः, यद्वाह्नतां प्राप्तवतो गोर्नृषस्यापि सिवधे निकटे सोऽप्यतिकृरतया प्रसिद्धोऽपि गिरिसु-तायाः पावंत्याः सिंहो निरहंकारः सौम्यः। भवतीति श्रेषः। अत्राम्बिकाया मातू रमण इति विरुद्धं प्रतीयते।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'सेति। विरहिणो रामस्ययमुक्तिः । स्रधायाः सान्द्रास्तरङ्गाः स्रथासान्द्रतरङ्गाः संजाता ययोस्ते स्रधासान्द्र-तरङ्गाः संजाता ययोस्ते स्रधासान्द्र-तरङ्गाः संजाता ययोस्ते स्रधासान्द्र-तरङ्गिते तथाविथे विलोचने यस्याः सा सीता दूरे। स्थितेति श्रेषः। अयं बहिणां मयूराणां यित्रर्जादनम्वयक्तश्रव्यस्तदर्वस्त्वयः कालो धनसमय एव कालोऽन्तकश्र सस्रपागत इत्यन्वयः। अत्र समासगतं श्रुतिकटुत्वम्। एविमितरेषामिष समासगतत्वं वोध्यम्। इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

च्युतसंस्कारेत्यादिभावप्रधानो निर्देशः । एते श्रुतिकद्वादिपद्प्रवृत्तिनिमित्तभूताः । श्रुतिकदुत्वाद्य इत्यर्थः । अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं
स वाक्यदोषः । न चासाध्वसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति
तिन्नतयोपासनमिति संप्रदायः । तदसत् । 'सोऽध्येष्ट—' इत्यादिश्चितिकटोदुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणिवरोधात् । न च तत्रापि
तथैवेति वाच्यम् । परुषवर्णारव्यत्यस्य स्वत एव सत्त्वात् । तथात्वेऽपि वा 'स
पातु वो दुश्यवनः' इत्याद्यप्रयुक्ताद्युदाहरणाव्याप्तिः । न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदानतरापेक्षेति वक्तमपि शक्यते । किं चावाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति
नापास्तमिति सर्वव्याल्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ।

अत्र बूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे सति । नानापदवृत्तित्वमेनवात्र वानयवृत्तित्वमभिप्रेतम् । 'न्यकारो ह्ययमेव—' इत्यत्रापि नाव्याप्तिः । उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रां-शपदोपादानम् । 'योऽसौ सुभगे तवागतः' इत्युदाहरणे प्रकाशे स्फुटमेतत् । एवं च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिन्युदसनम् । न चासमर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि च्युदासो युक्तः । तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात् । यथोदाहृतेन जन्तु-पदेन । न्युदस्तेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति ।

तत्र श्वतिकटु वाक्यगतं यथा—
'सोऽध्येष्ट वेदांस्विदशानयष्ट पितृतताप्सीत्सममंस्त वन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूख्घातं न्यवधीदरीश्च ॥'
व्यक्तम् ।

न च तत्रापीति । सोऽध्येष्टेत्यादाविष वाक्यस्य श्रुतिकदुत्वं पदमात्रगतात्तस्माद-न्यदतः सापेक्षमेवेत्याशक्क्याह—तथापीति । नहीति । अप्रयुक्तत्वस्य पदमा-त्रधमंविदिति भावः । नतु वाक्येऽप्यप्रयुक्तत्वादस्त्येवेति वादिनं प्रत्याह— किंचेति । सर्वत्याख्यानेषु दिश्तिप्रकारेषु । विविधितेति । अत्र विविक्षितधर्मि-प्रत्यायकनानापद्वत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे 'प्राप्रभ्राड्—' इत्यादावसंभवः । सर्वेषां पदानां विविक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात् । अतः प्रथक्तस्यन्तम् । तादश-किंविच्छ्ञ्द्गतत्वाच न दोषः । च्युतसंस्क्रत्यादित्रयं तु न तथेति तदपासनम् ।

१. 'च्युतसंस्कृत्यसमर्थनिरर्थकानपास्योक्तदोषान्वाक्यगतत्वेनोदाहरित—सोऽध्येष्टेति । मिट्टकाव्यगतिमदं पद्यम् । स राजा दशरथो वेदानध्येष्टाधीतवान् । त्रिदशान्देवानयष्टा-पूजयत् । पितृनताप्सींदतर्पयत् । 'अपारीत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'पृतर्पेभे' इति धात्वनुसारात् । वन्भून्सममंस्त संमानितवान् । षट्वर्गे कामकोष्ठोभमोहमदमात्सर्याणां पण्णां वर्गे समुदायं व्यजेष्ट विजितवान् । नीतावरंस्त रेमे । अरीन्समूरुवातं न्यवधीच । समूरुं हतवानित्यर्थः । अत्रानेकपदगतत्वेन श्चितिकद्वत्वस्य वावयदोषत्वम् । एवमन्येषा-मिषि ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अप्रयुक्तं यथा—

'स रेति वो दुक्ष्यवनो भावुकानां परम्पराम् ।

अनेडमूकतांचैश्च चतु दोषेरसंमतान् ॥'

अन्न दुक्ष्यवनशब्द इन्द्रे, अनेडमूकशब्दश्चेडमूकेऽप्रयुक्तः ।

निहतार्थं यथा—

'सौयकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः। अञ्जरुचिभास्त्ररस्ते भातितरामवनिप श्लोकः॥

अत्र सायकशब्दः खड्डी, मकरध्वजशब्दः समुद्रे, क्षमाशब्दो भूमो, अब्ज-शब्दश्चन्द्रे, श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः । न चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त्वम् । अतः प्रसिद्धैः शरमदनक्षान्तिपद्मपद्यैरवैर्निहतार्थाः ।

अनुचितार्थं यथा—

'कुँविन्द्रस्वं तावलटयसि गुणग्राममभितो यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नम्रास्तव विभो । शरञ्ज्योत्स्नाकान्तस्फुटविकटसर्वोङ्गसुभगा तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥'

अत्र कुविन्द इति तन्तुवायं, पटयसीति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं, नमेति वस्त्रहीनं, यश इत्यकारप्रक्षेपाद्यशः, विगताच्छाद्नसित्यवसनमित्यर्थानुपश्ची-क्यमानापकर्षद्योतकतयानुचितान्प्रकाशयन्ति।

१. 'स रात्विति । स प्रसिद्धो दुश्च्यवन इन्द्रो वो युष्माकं भावुकानां मङ्गलानां परम्परां रातु ददातु । च परमसंमताञ्शत्रृननेडमूकताचैर्मूकविषरताचैदोंपैः करणभूतै-र्चेतु खण्डयतु । नाशयत्वित्यर्थः । 'अनेडमूक उद्दिष्टः शठे वाक्च्छ्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी । अत्र दुश्यवनानेडमूकशब्दावप्रयुक्तौ ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः . २. सा-यकेति। हे अवनिप राजन्, ते तव श्रोको यशोऽब्जस्य चन्द्रस्य रुचिवङ्गास्वरो भातितरां शोभतेतरामित्यन्वयः। कीदृशस्य, सायकः खद्गः सहायो यस्य तथाविधो बाहुर्यस्य तथाविधस्य । मकरध्वजेन समुद्रेण नियमिता परिच्छिन्ना या क्षमा भूमिस्तस्या अधिपतेः । सार्वभौमस्येत्यर्थः । अत्र सायकमकरध्वजक्षमाडजश्लोकशब्दानां शरमदनक्षा-न्तिपद्मपवेषु प्रसिद्धिवाहुल्यात्प्रकृतार्थतिरोधानम् । 'सायकः शरखङ्गयोः' इति विश्वः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'कुविन्द इति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे विभो, त्वं ताबत्कुविन्दः । कुं पृथ्वीं विन्दति लभते इति कुविन्दः । लब्धपृथ्वीक इत्यर्थः । अभितः समन्ताद्गुणानां शौर्यादीनां ग्रामं समूहं पटयसि पट्टकरोषि । ख्यापयसीति यावत् । अत एवेते नम्रा बन्दिनो दिशि दिशि तव यशो गायन्ति। तथाप्येवंविधे वैभवे सत्यपि त्वत्कीतिः स्त्री इह लोके निगतमाच्छादनमावरणं यत्र तथा अमतीति व्याजस्तुतिः। कुरूपला-दुपेक्षामाशङ्कय परिहरति—शरदिति । शरज्योत्लावद्वौराणि रफुटानि दृश्यानि विक-टानि सुन्दराणि यानि सर्वाङ्गाणि तैः सुमगा। सुन्दरीलर्थः। अत्र कुविन्दस्तन्तुवा-यस्त्वं गुण्यामं तन्तुसमूहमभितः सच्यापसन्यतुरीचारुनेन पटयसि पटं करोषि । अत

अवाचकं यथा---

'मौअआङ्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम् । निदां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥'

अभे आजत इत्यभ्रभाइ जलदः । प्रकृष्टोऽभ्रभाइ यत्र तद्विष्णुधामेत्यस्य विशेषणम् । अत्र प्राभ्रभाडिति प्रकृष्टजलदे, विष्णुधामेति विष्णुपदे, विषमाश्व इति सप्ताश्वे, निदेति संकोचे सहस्रपर्णेति सहस्रदेले प्रकृष्टजलद्दवादिना प्रकारिणावाचकानि कानिचिचात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वम् ।

अश्लीलेषु वीडादायि यथा—

'सूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामछोचना। तत्तत्महरणोत्साहवती मोहनमाद्धे॥'

अत्रोपसर्पन्तीति सुरतारम्भं, प्रहरणेति ताडनविशेषं, मोहनमिति निधुवनं चार्थान्तरप्रतिपादयद्रीडादायि ।

जुगुप्सादायि यथा—

'तेऽनैयेर्वान्तं समक्षन्ति परोत्सर्गं च भुक्षते । इतरार्थमहे येषां कवीनां स्यात्मवर्तनम् ॥'

अत्र वान्तोत्सर्गश्चव्दौ छर्दितपुरीषार्थतया, प्रवर्तनमिति पुँरीषत्यागार्थान्तर-तया जुगुप्सां प्रयच्छन्ति ।

एडमूको वाक्श्रुतिहीनः । शक्तान्येवेति । विष्णुस्थानत्वरूपयोगे नाकाशवाचकं

एव त्वत्तो लब्धवस्त्रा एते नम्ना वस्त्रहीना दिशि दिशि तव यशो गायन्ति तथाप्येवं वस्त्रसमृद्धावि त्वत्कीर्तिरूपा स्त्री विगताच्छादनं वस्त्रहितं भ्रमतीत्वर्थान्तरं स्तूय-मानस्य राज्ञोऽपकर्षगमकं प्रतीयत इत्यनुचितार्थत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'प्राश्रेति । अयं विषमाश्रो विषमसंख्या अश्रा यस्य सः सप्ताश्रः। सूर्व इति यावत् । विष्णुधाम विष्णुपदमाकाश्रमाप्य प्राप्य सहस्रं पर्णानि पन्नाणि येषां तेषां कमलानां निद्रां संकोचं पलायनतत्परां करोति । पद्मानि विकासयतीत्यर्थः । कीष्टशं विष्णुधाम, अन्ने आजत इत्यअश्राङ् जलदः प्रकृष्टोऽअश्राङ्यत्र तथाभृतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'भूपतेरिति । कम्पना सेना उपसर्पन्त्यागच्छन्ती वामं अकुटीविषमं लोचनं यस्यासादृशी । तत्तत्प्रहरणेः शक्षेरसाह्यती च मोहनं व्याकुलीभावमर्थाच्छत्रृणामाद्ये चकार । अत्र रमणायोपगच्छन्ती कम्पयुता सुन्दरलोचना तत्तत्प्रहरणेः कामशाली-दितज्ञचनादिताडनैरुत्साह्वती मोहनं सुरतमादधावित्यर्थान्तरं त्रीडाजनकं प्रतीयते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'तेऽन्यैरिति । येषां कवीनामितरार्थमहे इत्तरनिवद्धार्थमहे प्रवर्तनं प्रवृत्तिः स्यात्तेऽन्यैर्वान्तं छिदतं समश्रन्ति मक्षयन्ति परेषामुत्सर्गं पुरीषं च मुक्ते इत्यन्वयः । अत्र प्रवर्तनशब्दः पुरीषोत्सर्गरूपमर्थान्तरं जुगुन्सितं व्यक्षयति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अमङ्गलार्थं यथा—

290

'पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारगणेन यत्र मे । भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशस्यकम् ॥'

अत्र पितुर्गृहं पावने वंश इति च विवक्षिते पितृवसितपावकान्वयशब्दौ इमशानविह्नसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ ।

संदिग्धं यथा---

'सुरालयोह्यासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः । मार्गणप्रवणो भास्त्रज्ञृतिरेष विलोक्यताम् ॥'

अत्र सुरालयेति देवगृहमदिरामन्दिरयोः प्राप्तपर्याप्तकम्पन इति प्राप्तसैन्य-त्वप्राप्तकम्पत्वयोरुपस्थापकम् । एवमग्रेऽपि ।

अप्रतीतं यथा---

'तैसाधिमात्रोपायस्य तीवसंवेगताज्ञषः। दृढभूमिः प्रियपासौ यत्नः स फलितः सस्रे ॥'

३. 'पितृवसितिमिति । शोकपीडितायाः कस्याश्चिदियमुक्तिः । अहं परिवारजनेन सह तां पितृवंसितं गृहं त्रजामि गच्छामि । यत्र पितृवसतौ पावकान्वये पितृत्रे वंशे पावकानां पाविज्यकारकाणां पित्रादीनामन्वये संवन्धे सतीति वा । हृदयं न शेषितं शोकरूपं शल्यकं कुत्सितं शल्यं यस्य तथाभूतं सपिद तत्कालं भवतीत्यन्वयः । पितृवसितिपावकान्वयशब्दौ शमशानविद्धसंवन्धरूपामङ्गलार्थगमकौ ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'सुरेति । सुरालयो देवगृहं मदिरामन्दिरं वा । तत्रोहासो हर्षस्तत्परः । प्राप्ता पर्याप्ता पूर्णा कम्पना सेना येन । प्राप्तं पर्याप्तं बहु कम्पनं कम्पो वा येन सः। मार्गणा वाणाः। मार्गणं याचनं वा। तत्र प्रवणो रतः। भास्वन्ती उद्धवला भूतिः समृद्धिर्भस वा यस्य एवंभूत एप राजा जनो वा विलोक्यतामिति संदेह: ।' इत्युदा-हरणचन्द्रिका. २. 'तस्येति । कस्यचित्सखायं प्रति मित्रवृत्तान्तोक्तिरियम् । हे सखे, तस्यासन्मित्रस्य स नायिकाविशेषसंगमविषयको यतः प्रियस्य तन्नायिकासंगमस्य प्राप्ती सत्यां फलितः। किंभृतस्य। अधिका मात्रा प्रमाणं यस्य तथाविध उपायो दूतीसं-प्रेषणादिर्यस्य तथाभृतस्य । तथा तीवः संवेगस्त्वरा यस्य स तथा तत्ताजुपः । कीदृ-शो यलः। दृढभूमिर्दृढा स्थिरा प्रतिबन्धकानपनेया भूमिविषयः संगमरूपो यस्य स इति प्रकृतोऽर्थः । इतरस्तु—हे सखे, तस्य पुरुषस्य स चित्तैकाय्रतास्थितिविषयको यतः प्रियस्यात्मसाक्षात्कारस्य प्राप्ती सत्यां फलितो मोक्षरूपफलभाग्जातः। फलप्राप्ती हेतुगर्भे विशेषणद्वयमाह—अधिमात्रेति । अधिमात्रं प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशादुत्कट जपायः श्रद्धादिर्वस्य सः। तथा तीत्रः परमः संवेगो वैराग्यं थस्य स तथा तत्ताजुषः। तदुक्तं पातज्ञलमाध्यन्याख्यायां वाचस्पतिमिश्रैः—'उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः शारभवीयसंस्कारादृष्टवञाचेषां ते तथोक्ताः । संवेगो वैराग्यम् । तस्यापि मृदुमध्यती-वता प्रान्भवीयवासनादृष्टवशादेव' इति । श्रद्धादयश्च 'श्रद्धावीर्थरमृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्' इति सूत्रोक्ता नेदितव्याः । एवं च मृदुमध्याधिमात्रोपायानां त्रवाणां प्रत्येकं

अधिमात्रो दढज्ञानवातुपायो यमादिर्थस्य । तीवः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य तत्तायुक्तस्य । दढभूमिर्देढसंस्कारः । सृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं सृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीवसंवेगश्चेति त्रिविधाः । अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ।

ग्राम्यं यथा—

'ताम्बूलभृतराहोऽयं भहं जलपति मानुषः। करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा॥'

अत्र गल्लभलुमानुषखाद्नपानशब्दा य्राम्याः ।

नेयार्थं यथा-

'वैस्रवैदूर्यवरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा । निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय सांप्रतम् ॥'

अत्र वस्त्रवैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्विवक्षितत्वाद्वस्त्रशब्देन गगनं विवक्षितम् । न चास्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसंबन्धेनाम्बरपदं लक्षयति । तस्माच गगनप्रतीतिः । यद्वा स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबन्धेन गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा वेति वस्तुगतिः । एवं वैदूर्येत्वस्य मणौ चर-

विष्णुधामेति तथा प्राभ्रभ्राडिलिपियोगेन । तया विषमाश्र इति चेलर्थः । लक्षित-

मृदुमध्यतीव्रसंवेगैिखिभिभेंदैर्नव योगिभेदा भवन्तीति । एवं च 'तीव्रसंवेगानामासन्ने' इति स्त्रात्फलप्राप्तिर्भुक्तेति भावः । कीदृरयतः । दृढभूमिः दीर्घकालादनेरन्तर्यसत्का-रवक्तया दृढा न्युत्थानसंस्कारेरनिभभृता भूमिविषयि तैकायतास्थितिरूपो यस्य सः । न्युत्थानं च चित्तस्य समाधिश्र्त्यतयावस्थानमिति । अत्र च 'मद्रात्मनः' इत्यादिवत्प्र-कृतनायकस्य योगिनिरूपितोपमा न्यज्यते । तत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्र-सिद्धाः । अत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्र-सिद्धाः । अत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्र-सिद्धाः । अत्राधिमात्रादिशब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेनाप्रतीतत्वं दोषः ।' इत्युदा-इरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'ताम्बूलेति । ताम्बूलेन भृतः पूणों गळः कपोलो यस्य सोऽयं मानुषः सदैव यथा खादनं भक्षणं पानं च करोति तथा त तथैन भछं समीचीनं जल्पति । वदती-सर्थः । नैसींगक्तलं चात्र साधम्यंम् । अत्र गळादिशन्दा याम्याः ।' इत्युदाहरणच-न्द्रिकाः २. 'वस्नेति । सर्खी विवोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिः । हे सखि, वस्त्रमम्बरमा-कास्तं तस्य वैदूर्यमणिः सूर्यस्तस्य चरणैः पादैः किरणौनिष्कम्पा निश्चला भूमिः क्षतं निरत्तं सस्त्वरजोभ्यां परं तमो यस्यास्तथाभूता कृता । सांप्रतमधुना नेत्रयोर्थुढं इन्द्रं वेदय बोधय । उद्घाटयेलर्थः । अत्र वस्त्रादिशन्दानां स्ववाचकाम्बरादिपदवाच्यत्वरूपश्चय-संवन्धेनाकाशादिषु लक्षणारूढिप्रयोजनान्यतराभावात्विषिद्धेति । अथवा स्वश्वयवाचकत्व-संवन्धेनाम्बरादिपदं लक्ष्यते । तेन च गगनप्रतीतिः । द्विरेफपदलक्षितेन अमरपदेनेव अमरपदेनेव

णेखस्य पादे सत्त्वरजःपरेत्यस्य तमसि निष्कम्पेत्यस्य चाचलायां भूमौ युद्धमित्यस्य द्वन्द्वे वेदयेत्यस्य बोधने लक्षणैव । न च तद्दीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ।

क्रिष्टं यथा---

'धैम्मिछस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः । रज्यस्पूर्वबन्धन्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥'

अत्र कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिछस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे प्रतीतिच्यवधानम् ।

अविसृष्टविधेयांशं यथा—

'न्यकारो ह्ययमेव मे यद्रयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुळं जीवत्यहो रावणः ।

१. 'धिम्मिछस्येति । कुरङ्गशावाक्ष्या धिम्मिछस्य केशपाशस्य शोमां प्रेक्ष्य अपूर्वा अद्भता या बन्धे व्युत्पत्तिः कौशलं बन्धस्य व्युत्पत्ती रचना वा तस्या हेतोः कस्य मानसं न रज्यति हृष्यतीत्यन्वयः । अपूर्वा वन्यव्युत्पत्तिर्यस्येति धस्मिछ-विशेषणं वा । अपूर्ववन्थेऽर्थाद्धन्मिङस्य व्युत्पत्तिर्निपुणता यस्या इति नायिकावि-शेषणं वा । अत्रानासन्नतया छिष्टत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः इति । रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुव्धान्तःकरणस्य रावणस्य स्वाधिक्षेपोक्ति-रियम् । अरयो यत् । सन्तीति शेषः । अयमेव मे न्यकारो निन्दा । अन्येषां पराभवा-दिर्मम पुनर्वशीकृतजगत्रयस्यारिसत्त्वमेव न्यकार इत्यर्थः । बहुवचनेनैतावत्कालमेकोऽपि रिपुर्नासीत्सांप्रतमकसाद्वहवो जाता इति न्यकारातिशयो ध्वन्यते । तत्रापि तेष्वरिपु मध्येऽसौ रामस्तापसः । मुख्य इति शेषः । तापसत्वेन निर्वीर्थत्वं शस्त्रानिसञ्चत्वं च सू-च्यते । तथा च तपस्विसहस्रभक्षकस्य ममैकस्तपस्वी रिपुरित्यत्यन्तमेव न्यकार इति भावः । सोऽपि तापसोऽप्यत्रैव मत्समीप एव राक्षसकुलं निहन्ति न तु बालवृद्धस्त्रीध्वेक-मिप त्यजतीति न्यकारातिशयः। अहो आश्चर्यम्। एवं सत्यपि रावणो जीवति। अथवा अहो इति खेदे। रावणो जीवति काका न जीवतीत्यर्थः। शक्रजितं धिग्धिक्। वी-प्सया निन्दातिशयः । प्रवोधितवतेति णिजन्ताद्भावे क्तः । ततो मतुप् । प्रवोधनकर्मभूतेने-त्यर्थः । एवंविधेन कुम्भकर्णेन किम् । प्रयोजनमिति शेषः । एवं स्वर्ग एव श्रामदिका धुद्रयामस्तदिलुण्ठनेन वृथोच्छूनैर्वृथा पुष्टैरेभिसुजैर्विशतिसंख्यैः कि प्रयोजनम् । न किमपी-लर्थः । मुजैरिति वहुवचनेन बहुभिरिप मुजैद्धिमुजं राचुं प्रति प्रतीकाराक्षमतया न्य-कारो व्यज्यते । अत्र च किंपदेन भुजवैयर्थ्यं वृथापदेन च तदुच्छूनत्ववैयर्थ्यमुक्तमिति न पौनरुक्लम् । वृथालस्य पूर्वमसिद्धत्वादनुवादासंगतिः वृथोच्छूनतया वैफल्यस्यौ-चित्यतया तत्त्वात्तदभिधानसंगतिश्च वृत्तिकृतैव दिशतेति । अत्रायंपदन्यकारपदयोरु-द्देश्यविधेयार्थकत्वेन विवक्षितयोः पौर्वापर्यविपर्ययो दोषः। 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यं' इत्या-ब्रुद्देश्यलक्षणम् । तथा 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव नाभिधेयमुदीरयेत्' इत्यादिवृद्धवच्नेन तयोः पौर्वापर्यस्य नियमितत्वात्।" इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

धिन्धिक्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गप्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्र प्राप्तमिरसत्त्वमयमिल्यन् द्याप्तामं न्यकारत्वं विधीयते । अतोऽयमेव न्यकार इति वाच्यम् । 'अनुवाद्यमनुक्त्वेव नाभिधेयमुदीरयेत्' इति वृद्धव-चनात् । अन्यथा तु वैपरीलेन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयेत । अयं न्यकार इत्युभयोः पद्योर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम् । अत्व समासगतमेव दुष्टं पदमि-त्युक्तम् । अपि चात्र वृथोच्छूनैरिल्यसंगतम् । उच्छूनत्वमात्रस्थेवानुवादौ-चिलात् । न तु वृथात्वविदोषितस्य । किमेभिरिल्यनेन वृथात्वस्थेव विधेयत्वात् । अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्य तदौचिलात् । नतु न्यकारोऽयमिलात्र वैपरीलोन विधेयत्वप्रस्थादर्थदोष एवायं स्थादिति चेत्, न सल्वत्र विवक्षितोऽथीं दुष्टः । कि तु कमविशेषाद्विविक्षित्वार्थप्रस्थ एवेति शब्दविदेशेष एवापराध्यति । शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात् । यथा विरुद्धमितकृति ।

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वन्युत्क्रमत्वाभ्यामेवायं वाक्यदोषः । किं तु विधे-यातुपस्थित्यापि । यथा—

'अँपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दशोर्भुवोररालान्तविलासवेल्लितम् । विसारिरोमाञ्चनकञ्जुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः ॥'

लक्षणिति । लक्षितेनाम्बरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः । अर्थमेदोपगमेऽपीति । उच्छूनतायाः क्षुद्रस्वर्गेङ्ण्यनं न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, मुजवैफल्यं तु स्वपरा-जयदर्शनादन्यदिति भेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । एवं चाप्रयुक्तानुवादत्वरूपोऽर्थदोषोऽपि

१. 'अपाङ्गिति । नायकागमनोत्सवं निवेदयन्त्याः सख्या इयमुक्तिः । तवेत्यस्य षष्ठय-न्तत्रयेऽप्यन्वयः । हे सुभगे, यो नायकस्तव दृशोरपाङ्गसंसांगं नेत्रान्तसंवदं तरिङ्गतं चालनं तथा अवोरराले कुटिलेऽन्ते विलासेन वेद्धितं नर्तनं एवं च तनोविंसारि सर्वाङ्ग-व्यापि रोमाञ्चनमेव कञ्चकं च तनोति । यस्मिन्दृष्टे तवेवं भवतीत्यर्थः । असौ नायक आगत इत्यन्वयः । अत्र यस्तनोत्यसावागत इति यच्छव्दार्थानुवादेन तदर्थपरामर्शकतया असावित्यस्य विधेयसमर्पकत्वमिभप्रेतं न संभवति । यच्छव्दसांनिध्येन प्रयुज्यमानस्यादसा-देर्थच्छव्दार्थगतप्रसिद्धिवोधकतयानुवाधकोटिप्रविद्यार्थकत्वात् । एवं च यच्छव्दः स्वार्थ-परामर्शकतच्छव्दाधभावात्साकाङ्क एवावतिष्ठते । तदाहुः—'यत्तदोन्त्यमभिसंवन्यः' इति । स चायमुपात्तयोः स्पष्ट एव । अनुपादानं तु त्रिप्रकारम्—यच्छव्दस्यैव तच्छ-व्दस्यवोभयोवेंति । तत्र यच्छव्दानुपात्तानेऽपि प्रकान्तप्रसिद्धानुभृतार्थकेन तच्छव्देन यच्छव्दाक्षेपात्संवन्यः । कविच्चानुपात्तस्य तच्छव्दस्य यच्छव्देनोत्तरवाक्यगतेनाक्षेपात् । किवाद्यंसामर्थ्यादुमयोरप्यनुपात्त्वोराक्षेपादिति । तदेतत्तत्र तत्रोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचिनो यच्छव्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छव्दापेक्षितत्वात् । न चैतत्तत्प्रतिपादकम् । यच्छ-व्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छव्दापेक्षितत्वात् । नतु केवछयोरिप यत्तदोः प्रयो-व्दर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम् । उच्यते—अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते 'यत्तदोर्नित्यसंबन्धः' इति । स चाभिसंबन्धः शाब्द् आर्थो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा 'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः' इति । एकस्य द्वयोरिप वानुपादाने व्वार्थः । अनुपात्तस्वापि सामर्थ्यादे-वाक्षेपात् ।

तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन । यथा— 'कैतिये केवला नीतिः शौर्यं श्वापद्चेष्टितम् । अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः॥'

अत्र स इति प्रकान्तं राजानमाह ।
'हुँगं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'
अत्र सेति प्रसिद्धा ।

'उँत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांग्रकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

दर्शितः । अत्रेति । उद्देश्यविधेयबोधानुकूलतयाभिष्रेतमित्यर्थः । अनुवाद्यधर्मवत्तया यच्छब्दोपस्थितं तच्छब्देन परामृश्यमिह विधेयं बोध्यते । तच्छब्दस्य च तच्छ-द्दार्थकेत्यर्थः । यथा—'यो रक्तवासास्तमानय' इत्यादाविति भावः । यच्छब्द्-सांनिध्येनेति । यच्छब्दानन्तरत्वेनेत्यर्थः । तथा च यः प्रसिद्ध इत्युद्देश्यस्यैद

१. 'कातर्यमिति । रचुवंशे राक्षोऽतिथेर्वर्णनम् । कातर्यं कातरता । केवला शौर्यहीना केवलेति लिक्कविपरिणामेन शौर्यमित्यनेनापि संवध्यते । सिद्धिमर्थांत्कार्यस्य । उमाम्यं नीतिशौर्यांम्यामन्वियेषान्विष्टवान् । स प्रकान्तो राजा । 'चापलचेष्टितम्' इति पर्षे चापलं चपलता तत्प्रयुक्तं चेष्टितमित्यर्थः । अत्र प्रकान्तार्थकेन तच्छव्देन यच्छव्दाक्षे यादन्वयवोधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'द्वयमिति । कुमारसंभवे वड्वेषेण् यार्वतीं छल्यतो महादेवस्थोक्तिरियम् । कपालिनः कपालधारिणः शिवस्य समागमप्रार्थन्वया हेतुमृत्या संप्रति तवैवं निश्चये सति द्वयं शोचनीयतां गतं प्राप्तम् । पूर्वं त्वेकैव चन्द्रकला शोच्यासीदित्यर्थः । कलावतश्चन्द्रस्य सा प्रसिद्धा कला अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी आह्वादकतया नेत्रयोश्चन्द्रिकारूपा त्वं चेत्यन्वयः । अत्र गतमिति भृतनिदें-शोनावश्यमाव्यत्वं सच्यते । कृपालिनो नेत्रकौमुदीत्येताभ्यां च शोचनीयत्वस्य युक्तता ध्वन्यते । अत्र प्रसिद्धार्थकेन तच्छव्देन यच्छव्दक्षिपादन्वयवोधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. उत्किम्पनीति । रत्वावल्यां वासवदत्तां (सागरिकां) दग्यां संभाव्य तामनुष्याच् शोचतो वत्सराजस्थोक्तिरियम् । हे प्रिये, कूरेण दहनेन दारणतया त्वं सहसैवाकसादृग्धा

कूरेण दारुणतया सहसेव दग्धा भूमाञ्चितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इत्यनुभूते । त्रिष्वप्येतेषु यच्छव्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम् । तद्-भावेऽप्याक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान्, या प्रसिद्धा, ये अनुभूते इति च प्रत्य-याविधातात् । यच्छव्दस्त्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छव्दाक्षेपसमर्थः । यथा—

'सीधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यद्भिरामताधिके । उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्टितं पुनः ॥'

यथा च मम--

'मातभीरति वत्सवत्सलतया कि नाम नाचर्यते मित्राणि स्थिरताविवेकविनयाः कार्यं सुहत्प्रार्थितम् । इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागन्तर्हितं स्थीयतां यावस्वादशविप्रयोगसुलभा लक्ष्मीमेया लभ्यते ॥'

पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानभेवापेक्षते । यथात्रोदाहरणे पूर्वार्थपादयोर्व्यत्यासे ।

ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः । यथा 'तचक्षुर्यदि हारितं कुवलयैः' इत्यादाविति चेत् । सत्यम् । समर्थो न तु सर्वत्र । किं तु यदीत्येतावद्र्पस-

समर्पकत्वात्त विधेयसमर्पकतेत्वर्थः । मातरिति । हे मातर्भारति, वत्से शिशौ या वत्सलता स्नेहवत्वं तया किं नाम नाचर्यते किं त्वकार्यमपि कियत इत्यालोच्य विचार्य, तथा भो मिन्नाणि सुहदः स्थिरताविवेकविनयाः; सुहदा प्रार्थितं कर्तव्य-मित्यालोच्य इह राजसभायां मां विसुच्य मनागन्तिहतं यथा तथा स्थीयताम् । कियत्पर्यन्तं तत्राह—यावत्त्वादशानां विप्रयोगेण विरहेण सुलभा श्रीमया लभ्यते । तावदित्यर्थोद्गम्यते । अतत्त्वदसुपादानेऽपि न दोष इति भावः । निविति । अयं यच्छव्दः । तदाक्षेपेति । तत्रैव पद्ये 'तदा का सुधा' इति तच्छव्दाक्षेपसमर्थः

न वीश्वितासि । सौन्दर्यातिशयशालिन्यास्तव दर्शने सित क्र्रेणापि दहनेन दग्धुम-शक्यत्वादिति भावः । अदर्शनहेतुमाह—धूमेति । धूमेनाञ्चितो युक्तस्तेन । 'धूमान्वितेन' इति पाठः स्पष्टार्थं एव । किंभूता त्वम् । उत्किम्पिनी उत्कटकम्पवती । भयेन परिस्खलितों-ऽशुकान्तो वसनप्रान्तो यस्याः सा तथाभूता । प्रतिविधुरे कातरे ते अनुभूते लोचने क्षिपन्ती । अत्रानुभूतार्थकेन तच्छन्देन यच्छन्दाक्षेपः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'साध्वित । पुष्करैः पद्मैः साधु कृतं यदिभरामतया सौन्दर्थेणाधिके चन्द्रमिस सित मीलितं मुकुलितम् । पुनिरिति त्वर्थे । तेन चन्द्रेण तु साहसं धाष्टर्थमनुष्टितम् । कृतमित्यर्थः । किंभृतेन । जिथन्युत्कर्षशालिनि कामिनीमुखे सत्युद्यतोदयं प्राप्तवता । क्षत्रोत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन पूर्ववाक्ये तत्साधु कृतिमिति तच्छब्दाक्षेपः ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिकाः त्पर्यायः । उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः । यहा यदीत्यव्ययं न तु यच्छव्दः । तच भिन्नस्वभावमेव । एवं चेर्च्छब्दोऽपि ।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यार्थो यत्तदोः संबन्धः । यथा---

'ये³ नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैप यत्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥'

अत्र य उत्पत्स्वतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत इति स्फुटमेवाव-गम्यते । यथाश्रुते हि न पूर्वार्धेन कथमप्यन्वयः ।

यत्तु 'प्रकान्ताद्यर्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षेव न' इति व्याख्यानं तद्य-किविवेकाद्यनालोचनितवन्धनं प्रकाशकुदनिभमतं च । यद्यं यच्छब्दोपादानं नापेक्षते' इत्याह । न तु 'यच्छब्दं नापेक्षते' इत्यादि । तस्माद्यथाव्याख्यातमे-वादरणीयम् । एवं च योऽसो सुभगे' इत्यत्र तच्छब्द्सानुपादानादाक्षेपासं-भवाच यच्छब्दः साकाङ्कः ।

नतु स्यादेवेतत् । यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदःशब्दो न स्यादिति चेत्, तिक-मदसस्तच्छब्दपर्यायता । तथा सित

'असो मरुचुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाप्रणीः । वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हृतुमानिवागतः ॥'

पूर्ववाक्यगतोऽपीलर्थः । द्वयोरपीति तु प्रसङ्गादुदाहतं न तु प्रकृतोपयोगितयेति हेयम् । तस्मादिति । 'शाव्दा साकाङ्का शब्देनेव पूर्यते' इति न्यायादपेक्षास्लेव । परंतु क्रिक्यूनपदत्वरूपो दोषो नास्ति । यत्र प्रकान्तार्थकादिषु शीघ्रमध्याहारेण प्रतीतिरिलेतावन्मात्रमेव सम्यगिति भावः । आक्षेपासंभवाचेति । यच्छब्दस्य

१. चेदिति शब्दोऽिप क. २. 'य इति । भवभूतेरियमुक्तिः । न इति 'अस्मदोईयोश्च' इत्येक्तत्वे वहुवचनम् । तेन ममेलेकवचनाविरोधः । नामेति कोथे कुत्सने वा ।
'नामप्राकाश्यसंभाव्यकोथोपगमकुत्सने' इत्यमरोक्तेः । ये नाम केचिज्जना इह लोके माम्मावज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति कुर्वन्ति ते किमिप जानन्ति । अपि तु न किमपीति काका अर्थः । अतस्तान्प्रलेष यत्नो मालतीमाथवाख्यप्रकरणारम्भरूपो न । भवतीति श्रेषः ।
अत्र प्रन्थस्य परार्थत्वाद्विशेषनिषेधस्य श्रेषाभ्यनुज्ञानफलकत्वात्कं प्रतीतिजिज्ञासायामुत्तरार्थम् । कालोऽयं निरविषरनन्त इति हेतोः कोऽप्येको मम समानथमा य उत्पस्थते पृथ्वी विपुला विस्तृतेति हेतोश्चास्ति वा तं प्रति यत्न इति यत्तच्छव्दयोवाशब्दस्य
चाध्याहारेण योजनीयम् । इयता कालेनानुत्पन्नस्य कथमुत्पत्स्यमानत्वं वियमानत्वे वा
कथमपृश्यत्विमित्याशङ्काद्वयं क्रमेण हेतुद्वयेन परिहृतम् । अत्र यत्त्वरोरभावेऽप्यर्थसामव्यादुमयाध्याहारेणान्वयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३. 'असाविति । असौ दृश्यमानविह्नो वसन्तकालो लङ्कातो हनुसानिवागतः । कीदृशः । महता वायुना चुन्विताः

इत्यनाद्रशब्द्सच्छब्दार्थमेवाभिद्ध्यात्र त्विद्मर्थम् । अथात्र वैयात्याद्-ष्टापत्तिमालम्बसे तर्हि—

'कैरवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमछः। यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्थात् ॥' इत्यत्र स इत्येतत्पुनरुक्तं स्थात्। अदृश्शब्देन तद्यीभिधानात्। नन्वर्थान्तरमस्य न निषेधामः किं त्वनुजानीमस्तदर्थकत्वम्। कथमन्यथा— 'योऽविकल्पमिद्मर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः। आत्मपक्षपरिपूरिते जगलस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम्॥'

इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता । इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेत्, सत्यमात्य । परंतु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोऽपि प्रासिद्धिमात्रे निरूढः किं पुनरिदमादिः । यथा—

पुर्वेवाक्यगतत्वादिति भावः । तच्छव्दार्थमेवेति । एवं च यच्छव्दप्रयोगापत्ति-

संस्पृष्टाः केसरा वकुला नागकेसरा वा यस्मिन्सः । हन्मत्पक्षे मरुता पवनाधिष्ठात्तदे-वतारूपेण पित्रा चुन्विताः केसराः सटा यस्य । प्रसन्नं यत्ताराधिपस्य चन्द्रस्य मण्डलं तद्यणीरयेसरो यस्य, प्रसन्नताराधिप एव मण्डलायणीर्यस्येति वा । तथाभृतो वसन्तः पक्षे ताराभिधायाः स्त्रियोऽधिपः सुग्रीवस्तस्य मण्डलं राष्ट्रं सैन्यं वा तत्राग्रणीर्मुख्यः । वियु-कामी रामाभी रमणीभिरातुरया कातरया दृष्ट्या वीक्षितो वसन्तः । विरहोदीपकत्वात् । पक्षे वियुक्तेन रामेणातुरयोत्सुकया दृष्ट्या वीक्षित इत्यर्थः । अत्रासावित्यसात्तच्छन्दार्था-प्रतीतिर्नादसस्तदर्थकत्वम् दृत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'प्रतीतौ विवदमानं प्रति वाधकमाह—करवालेति। योऽसौ प्रसिद्धः कर्णः स भूपतिना दुवोंधनेन यदि तत्र कायें सेनापत्ये विनियुज्येत ततस्तदा कृतं पाण्डवराज्यत्यानादि कृतं सफलं स्यादित्यर्थः। कीदृशः। करवालेन खङ्गेन करालो भीपणो दोर्बाहुरेव सहायो यस्य तथाभूतः। तथा युधि सङ्गामे विजयार्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोरेको महः प्रतीकारसमर्थः। विजयनामा योऽर्जुनः पार्थ इति वा। 'विजयार्जनैकमहः' इति पाठे विशिष्टस्य जयस्यार्जने संपादने एकमहः प्राधान्येन समर्थ इत्यर्थः। अत्रासावित्युक्तवा पुनः स इति तच्छव्दिर्देशात्तच्छव्दार्थकत्वं तस्य नास्तीति गम्यते।' इत्युदाहरणचिद्रकाः २. 'य इति । परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिरियम् । हे ईशः, इदं निखिलमर्थम-ण्डलं प्रयच्यातं यः पुरुषोऽविकल्पं विकल्पः संशयस्तद्रहितं यथा स्यात्तथा भवद्रपुर्भव-त्स्वरूपं परयति । वाधायां सामानाधिकरण्यम् । परमार्थतो ऽसत्त्वेन तद्वोधेन भवन्तमेव परयतीत्यर्थः। यथाश्वते जडस्य प्रयचस्य परब्रह्मस्रह्मस्त्रपत्वानाद्यसंगतेः । अस्यात्मैक्य-दर्शिनो नित्यसुत्तिः प्रकाशमाननित्यानन्दस्यात्मपक्षेणात्मरूपेण जगति प्रपञ्चे परिपृरिते व्याते आच्छादिते वाथित इति यावत् । कुतः कसाद्वयम् । न कुतोऽपीत्यर्थः। 'दिती-याद्वे भयं भवति' इति श्रतेः। अत्र यच्छाब्दव्यवहितोपात्तत्वादिदंशब्दस्तदर्थपरामर्शकः।' इस्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः।

'यैत्तदूर्जितमत्युयं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः। दीव्यताक्षेस्रदानेन नृनं तदपि हारितम्॥'

इत्यादो । तस्मात् 'योऽविकल्पं-' इत्यत्रेव व्यवधानेनादःप्रयोगो युक्तः, न त्वव्यवधानेन ।

कथं तर्हि—'न केवलं यो महतोऽपभाषते द्राणोति तसादिष यः स पापभाक्' इत्यत्र तच्छव्दो न प्रसिद्धार्थ इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन व्यवधानात् योऽसावित्यत्र तु संधिना यच्छव्देकिनिविष्टेकदेशत्वेनाविच्छेदात्। नतु
भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्योऽभिसंबन्धः स्यात्। स एव तु नास्ति। कथमन्यथा
"यद्यत्पापं प्रतिजिहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे' इत्यत्रैकयत्परामृष्टस्यैकेन तदा परामर्शेऽपि द्वितीययच्छव्दान्निराकाङ्का प्रतीतिः। द्वितीयतत्पदाभावात्। न च
तत्राक्षेपोऽपि यदः पूर्ववाक्यगत्वादिति। मैवम्। न खव्वेकेनैव रूपेण यत्तत्र्या
परामर्शनियम इति द्र्मः। किं त्वेकस्य ताम्यां परामर्श्व इति। तथा चात्रापि
पापात्मकं वस्तु येनकेनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः। वस्तुतस्तु यचिद्वित न पदद्वयम्। किं तु 'नित्यवीप्सयोः'
इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः। तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन
तत्पदेन च द्वाम्यामप्येकेनेव रूपेण पापपरामर्शः। आदेशस्तु साकस्येन संबम्थपरताग्राहक इति यत्पदियेनैव तेन तदुपपत्तो न तत्पदेऽपि। यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः। किं तूभाम्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानिमिति सारम्।

रिति भावः । परंतिविति । 'यत्तया मेळनं' इलादिवारणाय समानाधिकरण इति । एवं लिङ्गवचनभेदेऽप्यनेनेव वारणम् । विशेषद्वयेनेति । कामकृतत्वाकामकृत-त्वादिरूपेणेल्यथः । अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः—यच्छव्दोपस्थितार्थवृत्तिकिंचिन्निष्ठवि-धेयतानिरूपितोद्देयतासंवन्धेनान्वयवोधे यच्छव्दव्यवहितोच्चरिततच्छव्दजन्योपन् स्थितिहेंतुः । एवं तच्छव्दार्थनिष्ठविषयतयान्वयवोधे यत्पदजन्योपस्थितिहेंतुः । तत्र द्वयोरपादानं मुख्यम् । अनुपादानं तु यत्रैकेनापराक्षेपत्तत्र प्रतीत्यविलम्बात्र दोषाय । यथा प्रकान्ताद्यर्थकतच्छव्दप्रयोगे यच्छव्दस्य । उत्तरवाक्यगतयच्छव्द-प्रयोगे च तच्छव्दस्य । अन्यत्र त्वन्यतरानुपादाने न्यूनपदत्वं दोषः । आक्षेपासा-मर्थ्येन प्रतीतिविलम्बादिति । यत्र तु 'यदात्पापं' इत्यादौ यत्पदद्वयं तत्पदं चैकं

१. 'यत्तिदिति । वेणीसंहारे भीमस्योक्तिः । अस्य भूपतेर्बुधिष्ठिरस्य तत्प्रसिद्धं यद्ग-जितमुद्भटमत्युमं क्षात्रं तेजः प्रतापरूपम् । आसीदिति शेषः । तदा बृतसङ्गिऽक्षेः पाश्चभैदिव्यता क्रीडतानेन राज्ञा नृनं तदिप तेजो हारितम् । अर्थाच्छ्युभिर्गृहीत-मिस्पर्थः । राज्यं हारितमेव तदैव नृनं तेजोऽपीत्पिशब्दार्थः । अत्र यच्छब्दानन्तर-वर्ती तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिपरामशेकः । कि पुनरिदमादिरिति योऽसावित्यत्रोक्तदोषो वज्रले-पायित इति सिद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र कलत्रे तातसंबन्धस्यानुजे चार्यसंबन्धस्योत्कर्पाधायकत्वेन विधित्सितयोः समासाद्वणीभावः । वाक्यदोपत्वं तु यथा तदुक्तम् । सोऽयं पष्टीतत्पुरुषस-मासः । एवं समासान्तरेऽपि ।

विरुद्धमतिकृद्यथा—

'श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः। विग्रहक्षपणेनाच शेरते ते गतासुखाः॥'

तत्र यत्पदद्वयोक्तं धर्मद्वयाविच्छन्नमेकरूपेण तच्छव्देन परामृश्यते। अथवा 'वीप्सायां द्विर्मावः' इत्येकेनैवादेशिना साकत्येनोपस्थितं तत्पदेन परामृश्यते वीप्सा तु तात्पर्य-याहिकेति न तत्पदेऽप्यपेक्ष्यते । यत्र तु तत्पदेऽप्यावृत्तिस्तत्र नादेशः । उभयत्र तद्वेफल्यात् । अतो रूपभेदेनाभ्यामुपस्थितिरिति । आदेशपक्षे व्यापकत्वप्रतीतिः पक्षान्तरे तु नेति विशेष इति । तदुक्तमिति । नानापदवृत्तित्वादिति पूर्वमुक्त-

१. 'किं लोमेनेति । रामस्य वनवासे हेतुं चिन्तयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । स वि-नयार्जवादिमत्त्वेन प्रसिद्धो भरतो लोभेन विलङ्कित आक्रान्तः किम्। येन भरतेनैतद्दनवा-लादिकमेवं कपटेन मात्रा करणभूतया। मालुद्वारेति यावत्। कृतम्। संपादितमित्यर्थः। येन पुत्रलोभरूपेण हेतुना मात्रा कर्तृभूतया एतदेवं वरप्रार्थनाच्छलेन कृतमिति वा । अनौ-चित्यकारित्वेन कोपात्रामाग्रहणम् । अथवा मे मध्यमा माता कैकेय्येव स्त्रीणां निसर्ग-सिद्धां लघुतां धुद्रतां गता प्राप्ता किमिति वितर्कः। एवकारेण भरतस्य व्यवच्छेदः। पुनर्विमृहयाह—मिथ्यैतदिति । एतन्मम चिन्ताविषयीभूतं द्वितयमपि भरतस्य छ-ब्थत्वं मातुः क्षुद्रत्वं च मिथ्या । कुत इत्यत आह—आर्येति । इतिशब्दो हेतौ । असौ गुरुर्भरतः । विमर्शेन कोपापगमान्मान्यत्वेन नामायहणम् । आर्थस्य श्रेष्ठस्य रामस्यानुज इति हेतोराचं माता तातस्य दशरथस्य कलत्रं भार्येति हेतोद्विंतीयं चेत्यर्थः। तिह केनैतत्कृतं तत्राह—अनुचितमिति । विधात्रानुचितं कृतमिति मन्ये इति संबन्धः। अत्रानुचिताकरणे हेतुत्वेन विधित्सितस्यानुजे आर्यसंवन्थस्य कलत्रे तातसंवन्थस्य गुणी-भावादविमृष्टविधेयांद्यता दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'श्रितेति । सामोपायरुब्ध-सिद्धीनां राज्ञां वर्णनिमदम् । अद्य ते राजानो विग्रहस्य युद्धस्य क्षपणेन त्यागेन गतमसुखं दुःखं येषां तथाविधाः शेरते । निश्चिन्ततया निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । श्रिता आश्रिता क्षमा क्षान्तिर्येस्तथाभूताः । रक्तानुरक्ता भूर्लक्षणया तद्गतनिखिळजना येषु तादृशाः । शिवेन कल्याणेनालिक्किता मूर्तयो येषां तथाभूता इति । अत्र श्रिता क्षमा भूमियैंस्तथा रक्तस्य रिधरस्य सुवः स्थानानि शिवाभिः क्रोष्ट्रीभिरालिक्वितमूर्तयो विग्रहस्य

अत्र क्षान्तिमन्तोऽनुरक्तभुवः कल्याणालिङ्गिता युद्धक्षपणेन दुःखाभाववन्तः होरत इति विवक्षिते भूमिपतिता रुधिरस्थानानि शिवाभिरालिङ्गिताः शरीर-क्षपणेन गतप्राणेन्द्रियाः होरत इति विरुद्धं प्रतीयते । अमतपरार्थे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षित इति ततो भेदः । न च प्रकाशितविरुद्धसंकरः । तत्रार्थस्यात्र तु हाटदस्य व्यञ्जकतया विशेषात् ।

पद्देकदेशे यथासंभवमुदाहरणानि । तत्र श्रुतिकटु यथा—
'अलमितचपल्प्वात्स्वममायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्संगमेनाङ्गनायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्वमालोचयामसत्दिप न हरिणाक्षीं विस्मरस्यन्तरात्मा ॥'

एकत्रपदे वर्णद्वयकदुत्वे पददोषत्वम् । पदस्यैव कदुत्वप्रतीतेः । एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वम् । न चैवं 'सोऽध्येष्ट—' इत्यादौ प्रत्येकं पददोषामा-वात्कथं वाक्यदोषतेति वाच्यम् । नहि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता किं तु नानापदवृत्तितामात्रेण । सा च पदावच्छेदेन तदेकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः । त्वादित्यस्य कदुत्वासंमतौ,

'तेंद्रच्छ सिच्चै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलम्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्ये बीजाङ्करः प्रागुद्यादिवाम्मः ॥' अत्र सिद्ध्ये लब्ध्ये इत्युदाहार्यम् । निहतार्थं यथा—

'यैश्वाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपाद्यित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।

शरीरस्य क्षपणेन नाशेन गता असवः खानीन्द्रियाणि च येषां तथाभूताः शेरते निद्रान्तीति विरुद्धप्रतीतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'अलमिति । कस्यांचित्कामिन्यामनुरक्तस्य कस्यचित्कामुकस्येयमुक्तिः । चपल्यादिहेतवोऽङ्गनासंगमनिष्ठतया योजनीयाः । तथा चातिचपल्यादिश्वरत्वात्स्वप्तः स्वमसृष्टिः मन्नादिनासदर्थप्रकाशनं माया तत्सदृशत्वात् । परिणातिविरसत्वादिरहादि-दुःखानुवन्धित्वाचाङ्गनायाः संगमेनालं प्रयोजनामाव इति तत्त्वं परमार्थं शतकृत्वोऽनेकन्वारं यदि यद्यप्यालोचयामस्तदिप तथाप्यन्तरात्मा हरिणाक्षीं न विस्तरतीत्यन्वयः । अत्र त्वादिलेकदेशः श्रुतिकदुः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'तद्रच्छेति । कुमारसंमवेकामं प्रतीन्द्रोक्तिः । हे काम, तत्तसात्तिष्ये कार्यसिद्यर्थं गच्छ । कार्यं किं तन्नाह—देवानां सर्वेषां न ममेव कार्यं स्कन्दोत्पत्तिरूपं कुरु । शिवयोः संगमेकलभ्येऽसिन्नयें किं मयेति शङ्कायामाह—अथोऽयमिति । अर्थान्तरेणोमामहेश्वरसंगमेन लभ्य एव लभ्योऽप्ययं स्कन्दोत्पत्तिरूपोऽथोऽङ्गस्य स्वरूपस्य लब्ध्ये लामाय प्रत्ययं शिवस्य पार्वतीवश्वतासंपादनेन कारणमर्थात्त्वामपेक्षते । अत्रोमामहेश्वरसंगमस्य वक्तुमयोग्यन्त्वादर्थान्तरत्वेनोक्तिः । कः किमिव । वीजाङ्कुर उदयात्प्रागम्मो जलमिव । अङ्गिति कामसंवोधनमिति केचित् । 'प्रत्ययमुत्तमं त्वां' इति कचित्पाठः । अत्र चतुर्थ्यन्तपदद्वयै-कदेशः कदुः । इत्युदाहरणचन्दिकाः ३. 'यश्चेति । तत्रैव हिमालयवर्णनम् । यश्च

बलाहकच्छेदिनिभक्तरागामकालसंघ्यामिव धातुमत्ताम् ॥' अत्र मत्ताशब्दः । स हि क्षीबायां सुप्रसिद्धः । निरर्थकं यथा—

'आदावञ्जनपुञ्जलिसवपुषां श्वासानिलोलासित-प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दशाम् । संप्रत्येव निषेकमश्चपयसा देवस्य चेतोसुवो भक्षीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥'

अत्र दशामिति बहुवचनमिवविक्षतार्थमेव वृत्तपूरणायोपात्तम् । एकस्याः कुरक्षेक्षणाया द्यवहुत्वाभावात् । 'अलसविलत-' इत्यादिवद्यापारभेदाद्वहुत्व-मिति चेत् । न । तत्रेक्षणैरितिवदत्र तद्नुपादानात् । न च भावसाधनतया दक्छव्द एव व्यापारे वर्तते । विशेषणानन्वयपसङ्गात् । एवं कुरुत इत्यात्मने-पदमपि निरर्थकम् । प्रधानिकयाफलसंबन्धस्य कर्तर्यविवक्षणात् । ननु 'आशिषि नाथः' इतिवत्कर्त्रभिमेतिकियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्येव न तु निरर्थकम् । नाथत इत्यपि वा निरर्थकमेव । अविशेषात् । एवं द्वयोरर्थयोर्ब-हुवचनमसाध्येवेति । उच्यते—'आशिषि नाथः' इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं निय-मयतानाशिषि तदभावो बोध्यते । तस्माद्याचने तस्य युक्तमसाधुत्वम् । 'स्वरित-त्रितः कर्त्रभिमाये कियाफले' इत्यनेन तु कर्त्रभिमेतिकियाफलविवक्षायां तिन्न-

मिखर्थः । प्रधानिकियाफलेति । पानिकयाफले हि जगज्जयरूपं तत्संबन्धो मन्मथगतत्वेन विवक्षितो न कुरङ्गेक्षणागतत्वेनेखर्थः । अवयवाभिप्रायेण प्रस्यां-

हिमालयः शिखरैः करणभूतैर्घातुमत्तां गैरिकादियातुमतो भावस्तत्ता तां विभर्तात्यन्वयः। कीदृशीम् । अप्सरसां विश्रमार्थं विलासार्थं मण्डनान्यलंकरणानि तिलकपश्चिकादीनि तेषां संपादियत्तीम् । तथा वलाहकानां मेवानां छेदेपु खण्डेपु विभक्तो रागो यस्यास्तथा-भूताम् । अकालसंध्यामिवेत्युत्पेक्षा । तदकालेऽपि तद्वद्वासनात् । अत्र मत्तेत्येकदेशः क्षीबार्थे सुप्रसिद्ध इति निहतार्थता । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'आदाविति । रुदला विरहातुरायाः कस्याश्चिद्दर्णनिमदम् । कुरङ्गेक्षणा काममतिरायेनाश्चपयसा संप्रत्येव दृशां निषेकं कुरुत इत्यन्वयः । उत्प्रेक्षते । चेतोभुवो देवस्य
मदनस्य महीनां वाणिविरोषरूपाणां पानकमेंविति । इवशब्दस्यार्थवशाद्धितकमत्वम् ।
थारातेक्ष्ण्यायास्त्रं पङ्केन ित्वामौ संताप्य पयसा क्षालनं पानकमेंवरूपम् । तत्र लेपतापयोः संपादनाय दृशां विशेषणमाह—आदावित्यादि । आदौ प्रथममञ्जनपुञ्जेन
लिप्तं वपुः स्वरूपं यासां तथाभूतानाम् । महीनामप्यङ्गारचूर्णाञ्जनेन लेपात्तथाभृतत्वम् ।
ततोऽनन्तरं श्वासानिलेनोह्यासितः संधुक्षितोऽत एव प्रोत्सर्पन्सार्वाङ्गव्यापी यो विरहानलस्तेन संतापितानां चेति भिन्नकमश्चकारः । महीनां तु मस्त्राश्वासानिलोह्यासितेन
प्रोत्सर्पता विरहसदृशेनानलेन संतापितत्वमवसेयम् । अत्र दृशामिति बहुवचनमनर्थकम्'
इत्युदाहरणचन्दिकाः

यमयता पराभिसंबन्धविवक्षायां तिष्विषेधः प्रतिपाद्यत इति तत्रैवासाधुत्वम् । न तु कर्श्रभिप्रेतत्वासावमात्रे । अत एव 'कर्श्रभिप्राय इति किम् । पराभिष्रेत-क्रियाफले मा भूत्' इत्यवीचत् । न तु कर्श्रभिप्रेतिकियाफलत्वासाव इति । न चात्र पराभिप्रेतिकियाफलत्वाद्योतनमा-त्रमिति नासाधुत्वम् । एवं 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतत्सूत्रं बहुवचनं नियमय-हूयेकयोहपस्थितयोस्तिविधिति । न तु बहुत्वविवक्षामात्रे । दशामित्यत्र च न हित्वेकत्वे विवक्षिते येनासाधुत्वं स्वात् । किं तु बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यनर्थ-तेवेति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन 'अवयवाभिप्रायेण निरर्थकत्वं समुदायाभिष्रायेण त्वसाधुत्वमेव' इति चण्डीदासमतमनादेयम् ।

अवाचकं यथा--

'चापाचार्यस्तिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः शस्त्रव्यस्तः सदनसुद्धिर्भूरियं हन्तकारः । अस्त्येवैतिकिमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां बद्धस्पर्धस्तव परशुना ठजते चन्द्रहासः ॥' अत्र विजेय इति यस्त्रत्ययः क्तप्रत्यार्थे प्रयुक्तस्तत्रावाचकः । अश्रीलेषु बीडादायि यथा—

'कैतिपेलवमतिपरिमितवर्णे लघुतरमुदाहरित शटः । परमार्थतः स हृद्यं वहति पुनः कालकृटघटितमिव ॥' अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्याङ्गस्मारकतया बीडादायो ।

शाभिप्रायेण समुदायः पदम् । अनादेयभिति । असाधुत्वस्रोक्तरीत्या प्रसत्त्य-भावादिति भावः । न च नाथत इत्यत्रापि पदैकदेशदोषत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

१. 'चापेति । रावणदूतस्य परशुरामं प्रतीयमुक्तिः । हे राम, तव 'चापाचायों धनुवेंदाध्यापकि अनुवेंदाध्यापकि उद्यिः महादेवः । तथा कार्तिकेवः स्कन्दो विजेवो विजितः शिक्षण व्यस्त उत्सारित उद्धिः सदनं गृहम् । पृथिव्यां दत्तायां परशुरामस्य निवासाय शक्तापितेन समुद्रेण भूदंत्तेति पुराणप्रसिद्धिः । इयं भृः पृथ्वी हन्तकारो प्रास्त्रोडशक्त्रक्षोडितथये देयो विलः । तद्दत्कश्यपाय दत्तेत्वर्थः । पत्तस्त्वं प्रशस्तिहेतुरस्थेव । न कस्याप्यत्र संदेहः । किमु किं तु रेणुकायाः स्वमातः कण्ठवाथां कण्ठव्छेदनं कृतवता तव परशुना वद्धस्पर्धश्चन्द्रहासनामा रावणस्य खङ्गो ठज्जत इति भङ्ग्या ध्वंविधनिन्वकर्मकारिणा त्वया सह स्पिधतुं रावणो ठज्जत इत्युक्तं भवति । अत्र विजय इति यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽतीतत्वेऽवाचकः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ अतिपेठवन्मिति । शठोऽतिपेठवं कोमठमतिपरिमिता अल्पा वर्णा यत्र तथाविधं ठ्युत्रसित्मन्द्रमुदाहरित वदिति । पुनरिति त्वर्थे । परमार्थतस्तु स शठः काळकूटेन विषेण घटितमिव हृदयं वहति । तथा च कृत्रिमतया तद्वाक्यमश्रद्धेयमिति तं प्रत्याप्तस्योपदेशोऽयम् । अत्र पेठलेलकेदेशो छाटमापायां वृपणक्षपगुद्धाङ्गवोधकतया त्रीडादायी ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

जुगुप्सादायि यथा—

'वैः प्यते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ-स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन । सोजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां सोऽयं दशोः पतति कस्त्रचिदेव पुंसः ॥'

अत्र प्रयेति प्यव्यक्षकतया जुगुप्सादायि । असङ्ख्यं यथा—

'विनेयप्रणयेककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादशः । कथमेप स तहदीक्ष्यतां तद्भिप्रेतपदं समागतः ॥' अत्र प्रेतेति भागोऽमङ्गस्यस्मारकः ।

संदिग्धं यथा---

'कैंसिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ॥ अयं साधुचरस्तसाद्क्षलिबंध्यतामिह ॥'

अन्न चरभागो 'भूतपूर्वे चरद' इति चरदप्रत्ययो वा 'चरेष्टः' इति टान्तश्च-रधातुर्वेति संदेहात्पूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थ इति संदेहः।

नेयार्थं यथा---

'किर्सुंच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः। सुदुर्लभं वचोबाणैसोजो यस विभाव्यते॥'

आशीरूपप्रकृत्यर्थासंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययासाधुत्वस्य पददोषत्वस्य तत्राभ्युपग-

१. 'य इति । कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशंसनिमदम् । सोऽयं पूर्वोक्तराणवान्महापुरुषः कस्यचिदेव पुण्यशालिनः पुंसो दृशोः पति । गोचरीभवतीलर्थः । स कः । यः सुरसिरद्धित तन्मुखानि तत्प्रथानानि तत्प्रभृतीनि वा तीर्थानि तेषां सार्थे समूहे स्नानेन तथा शास्त्रस्य वेदान्तादेः परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं संस्कारदार्ढ्यं तेन पूरते पवित्रो भवति । कीदृशः । सोजन्यमानयोर्जनिरुत्पत्तिस्थानम् । तथोर्जनिरुत्पत्तिर्थसादिति वा । सोजन्यमान्यं इति पाठे सोजन्यमान्या जनिरुत्पत्तिर्यस्थलर्थः । कर्जितानां वलवता-मूर्जितं वलम् । कर्जितानां वलानामपि वलमिति वा । अत्र पूर्यत्तेकदेशो विकृतरुधि-रूपपूथव्यक्षकतया जुगुप्सादायी ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २ 'विनयेति । हे अङ्ग, यः सततं विनयप्रणययोरेकं केतनं स्थानं तादृशस्तत्तदुणवत्त्वेन प्रसिद्धोऽभवत् । सोऽध तस्याभिप्रेतमभिलपितं पदमर्थान्तीचं समागतः प्राप्तः सन् तद्वत्पृवंवत्कथमीक्ष्यतां दृश्यत्वाम् । नीचपदप्रास्या गुणलोपादिति भावः । तदेतत्सखायं प्रति कस्यचित्पृवंप्रवृत्तमैश्रीकस्य पुरुषस्य वृत्तान्तकथनम् । अत्र प्रतेलेकदेशोऽभङ्गलार्थः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका-संक्षेपः २ 'क्रस्मिन्निति । अस्य पुरुषस्य । उत्तपते दीप्यते ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका-संक्षेपः २ 'क्रस्मिन्निति । अस्य पुरुषस्य । उत्तपते दीप्यते ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका-संक्षेपः २ 'क्रसिन्निति । भूपालमौलीनां माला तत्त्वनाध्यवसिता पङ्कितत्तत्र महामणेमेरिस्था-नीयमणेरस्य राज्ञः क्रिमुच्यते किं वण्यते । नक्रमिष वर्णयितुं श्राव्यम् । यस्य तेजो

अत्र वचोबाणशब्दो गीर्वाणे विविक्षतः । न च तत्र समर्थः । गीर्वाणशब्द्-योरेव समस्तयोस्तदर्थरूढिर्व तु तत्पर्यायान्तराणाम् । अत एव गीःशरादि-शब्दोऽपि तत्रासमर्थः । पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् । तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो रूक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता । एवं जल्ध्यादिशब्देऽपि पद्परिवर्तनं दृष्टव्यम् । परं तु तत्रोत्तरपद्मेव परिवृत्त्यसहम् । वडवानलादौ तु पूर्वपद्मेवेति तद्व्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः । नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसा-मध्यविरह एवोच्यताम् । स च असिज्यभावात्समयाद्यभावाद्देत्यप्रयुक्तावाचक-निहतार्थादयोऽप्यसमर्थभेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथिङ्गिर्देष्टा इति चेत्तथ्यमात्य । परं त्वन्येरलंकारकारेभेदेन दर्शिता इति तथा निर्दिष्टाः । किं च वैजात्याभावेऽपि शिष्यवुद्धिवैश्वाय प्रभेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विभ-ज्योक्ता इति ।

अथ वाक्यमात्रदोपलक्षणमाह—

प्रतिक्रू त्वर्णसुपहतलुप्तविसर्ग विसंधि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षे समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥
अर्धान्तरेकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णे गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥
भग्रक्रममक्रमममतपरार्थे च वाक्यमेव तथा ।

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लैक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । वाक्यमेव तथा प्रतिकृलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्पर्थः ।

तत्र प्रतिकूळवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूळा अननुगुणा वर्णा यत्र तत्। अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते। श्रङ्गारे यथा—

'अंकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् । कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठातिमुद्धर ॥'

मात् । अत्र तु प्रकृत्यर्थावाधेन तद्वैलक्षण्यादिति । वाक्यमेवेति । यद्यप्येक-बचोबाणैर्गार्वाणेदेवैः सुदुर्लभं विभाव्यते । ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र वचःश्चदेन स्वशक्यिनरू-पितवाचकत्वसंबन्धेन गीःशब्द एव लक्ष्यते । गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोदेवेषु रूढत्वात् । न च शब्दलक्षणायां रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'छक्ष्यलक्षण' क. २. 'अकुण्ठेति । नायिकासंगमोत्सुकस्य कस्यचिदियमुक्तिः । हे कलकिएठ । कलो मधुरस्वरस्तवुक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दूतीसंबोधनम् । विरहातुरतया कोकिलाया वा । मां कम्बुकण्ड्याः शङ्कसदृशमीवाया नायिकायाः कण्ठे क्षणं कुरु । तदालिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः । कण्ठस्याति तदालिङ्गनौत्सुक्यरूपामुद्धरापहर । कीट्ड्यं माम् । आकण्ठं कण्ठपर्यन्तमकुण्ठाप्रतिहता । उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत् । तथा-विषा या जल्कण्ठा तथा पूर्णम् । व्याप्तमित्यर्थः । अत्र शङ्कारे 'अटवर्गाः' इत्यादिना प्रतिविधाहुकारः प्रतिकृल इति प्रतिकृलवर्णत्वं दोषः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

अत्र टवर्गः श्रङ्गारप्रतिक्लः । 'अटतर्गः-' इत्यादिना निषेधात् । रोदे यथा---

'देशैं: सोऽयमरातिशोणितजलैर्थस्मिन्हदाः पूरिताः क्षजादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहात् । तान्येवाहितहेतियस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥'

अत्र सद्वो वर्णाः प्रतिकूलाः । ओजस्त्रिनि रसे विकटवर्णत्वस्य दीर्वसमास-वस्य चानुगुणत्वात् । यथा—

> 'प्रागिष्राप्तिस्य स्वाभित्रां भवधनुर्देधाविधाविभेव-त्कोधप्रेरितभीमभागेवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् । उजवालः परस्यभेवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-र्येनानेन जगत्सु खण्डपरस्रुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥'

इत्यत्र । यत्र तु न क्रोधश्चतुर्थपादे तत्र शिथिल एव प्रयोगः । अपरुपस्यापि रौद्रादिविरोधितयास्य न श्रुतिकटुभेदत्वस् । न च श्रुतिकटोरेव तद्विहोषत्वस् ।

स्मिन्नपि पदे टकारादिसत्त्वे प्रतिकृलवर्णत्वं प्रसञ्यते तथापि वाक्यगतत्वेनैव रसा-

१. 'देश इति । वेणीसंहारेऽश्वत्थाम्नः कर्णं प्रतीयमुक्तिः । यसिन्नरातीनां शत्रृणां शोणि-तरूपैर्जंलैः पञ्चहदाः पूरिताः । अर्थात्परशुरामेण । सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपो देशः । तातस्य द्रो-णस्य केशमहाद्वेतोः क्षत्रात्क्षत्रियादेव धृष्टयुमात्तथाविधः कार्तवीर्यार्जुनाज्जमदस्रेरिव परिभवः अहितानां शत्रणां या हेतयः शस्त्राणि तेषां वसराणि भक्षकाणि अतएव गुरूणि श्रेष्ठानि में मम भार्खन्ति भार्खराणि अस्त्राणि बह्मास्त्रादीनि तान्येव यानि मत्तातेन परशुरामात्प्रा-सानि । अतः क्रोधनो द्रोणात्मजो मलक्षणो जनो यद्रामेण परशुरामेण क्वतं पितृवैरनिर्या-तनं तदेव कुरुत इलान्वयः । अत्र रोद्रे मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'प्रागिति । कृतिपनाकथनुर्भक्षं रामं प्रति भागवोक्तिः । स परशुः क्षणात्त्वस्कण्ठपी-ठातिथिर्भवित्विति संबन्धः । स कः । येनानेन जगत्सु देयो हरः। खण्डपरशुरिति ख्याप्यते प्रसिद्धः कियते । हरेण स्वपरशोरेकः खण्डः परशुरामाय दत्त इति प्रसिद्धिः । यद्वा खण्डयतीति खण्डस्तथाभूतः परशुर्यस्येत्येवं ख्याप्यते । रिपुखण्डनेन तन्नामत्वेन प्रसिद्धः कियत इत्यर्थः । तेन यद्भनुस्त्वया खण्डितं तत्परशुना त्वमपि खण्डनीय इति ध्वन्यते । कीट्रशः परशः । प्राक्पूर्वमप्राप्तो निशुम्भो नमनं भङ्गो वा येन तथाभृतस्य शांभवस्य थनापो या देधाविधा दैधीकरणं तेनाविभवन्यः क्रीथस्तेन प्रेरितो यो भीमो भयानको भागेनस्य मम अज एव स्तम्भस्तेनापविद्धः क्षिप्तः। अत एवाशिथिलो वेगवत्तरः। तथा उद्गता ज्वाला दीप्तिर्थस्य तथाभूतः । अत्रागच्छतः परशोर्निवारणीयत्वद्योतनायातिथि-लोक्तिः । तस्य च पीठारोहणौचित्याःपीठत्वारोप इति बोध्यम् । अत्र चतुर्थपादे गुरुसरणेन भावोद्रेकात्तदौचित्येन मसःणवर्णविन्यासः । पादत्रये तु रौद्रप्राधान्यात्तदुचितो विकटवर्णविन्यास इति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

तस्य सक्टत्ययोगेऽप्यात्मलाभात् । अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन । अत एवास्य न पददोपत्वम् । एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात् । दोषत्ववीजमप्यस्य रसाविरोधित्वमेव । अत एव नित्यदोषोऽयम् । नीरसादावात्मलाभामावात् । श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलाभादृनित्यत्वमिति महान्भेदः । इदं तु चिन्त्यम्—रौद्रादिरसे श्लोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति । अथान्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वं निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत्, न । एवं हि क्षिष्टादाविष पददोषत्वं न स्यात् । किं बहुना यादृशविवक्षया क्षिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तयेद्मिप तथेति न्यूनः पदन्दोषत्विभागः ।

उपहतल्लसविसर्गम् । उपहतविसर्गे लुसविसर्गे चेति द्वयमित्यर्थः । उपहता ओत्वं प्राप्ता लुसा वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः । एकविसर्गस्य तथात्वेऽवेरस्यात् । उपघातश्चोत्वप्राप्तिः । उपघातान्तरस्य दोषान्तरस्वे प्रवेशात् । तेने नेरन्तर्येणौत्वप्राप्तवहुविसर्गत्वं तथा लुसविसर्गत्वं च लक्षणे । द्वयोरेकमुदा-हरणम्—

'धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः। यस्य भृत्या वलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रसान्त्रिताः॥

दूपकताबीजं बन्धपारुष्येण सहदयोद्देगः । अत एवायं नित्यः । अन्नापीदं चिन्त्यम्—'भूयो महीयोऽतियशोविभूषितः' इत्यादो कथं न पद्दोषत्वसस्येति । विसंधि । विरूपः संधिः संनिकषों यत्र । वैरूप्यं च त्रिधा—विश्लेषोऽश्ली-ल्रां कष्टत्वं च । विश्लेषस्तु प्राप्तस्य श्लेषस्य संहिताकार्यस्थामावः । स च 'अन्यत्र तु विभाषया' इति वचनादैन्छिक आनुशासनिकश्च । तत्रान्त्यः प्रगृह्या-दित्वात्, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेर्वा । तेष्वाद्यः सकृद्धि वर्तमानो दोषाय । इच्छानिबन्धनत्वेनाशिक्तम्लकत्या प्रथमत एव सहद्यो-द्वेजकत्वात् । अन्त्यो त्वसकृत् । आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुश्वायकत्या बन्ध-पारुष्येणैव हि तस्य दोषत्वम् । तच्चासकृत्ययोग एव । त्रैक्षप्यवतामनुगमश्चान्य-

नुकूल्यप्रातिकूल्ययोरनुभविसद्धत्वाद्वाक्यदोषत्वमेवेति तात्पर्यम् । द्वयमित्यर्थः इति । यद्यपुपहितल्लप्तान्यतरिवर्सगत्वमेकं लक्षणं संभवित तथापि गौरवाद्वैरस्यस्य भेदेनानुभवाच दोषद्वयमित्युक्तम् । बहुवचनान्त इति । इतौ त्वेकवचनं जास्य-भिप्रायमिति भावः । उपघातान्तरस्य सहपत्रंशस्य । दोषान्तरिति । लक्षत्वाहन्याद्यदेषेस्य । अन्यत्र त्विति । 'संधिरेकपदे निस्रो निस्रो धात्पसर्गयोः ।

१ 'तत्तेन' क. २ 'धीरेति । अत्र स इति सावधारणम् । तेनात्र जगति स एव नृपो धीरत्वादिगुणयुक्त इत्यन्वयः । वरः श्रेष्ठ आकारो यस्य सः । यस्य भृत्याः सेवका बळेनोत्सिक्ता दृसाः । बुद्धा प्रभया तेजसा चान्विता युक्ता इत्यर्थः । अत्र पूर्वाधे रोह-स्वप्राप्तिरूपाद्विसगोंपवातादुत्तराधे च तङ्घोपाद्वन्धशैथित्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३ 'तत्रैक्त्य' क.

तमत्वेन । अश्लीलवन्नार्थत्वमेव वा । एवं त्रिप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्वयं यथा—

> 'रोजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि इन्दोर्बुति द्धति यानि रसातलेऽन्तः। धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती आतन्वती विजयसंपद्मेत्य भातः॥'

अन्त्यो यथा—

'तेत उदित उदारहारहारिद्यतिरुचैरुदयाचलादिवेन्दुः। निजवंश उदारकान्तकान्तिर्वत सुक्तामणिवचकास्त्यनर्वः॥'

दूषकताबीजमस्योक्तम् । अश्लीलत्वं यथा-

'वेगाँदुङ्कीय गगने चलण्डामरचेष्टितः । अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥' अत्र 'चिङ्क' इत्यक्षीलम् ।

निस्रः समासे द्रष्टव्य अन्यत्र तु विभाषया ॥' इति वचनम् । अन्यत्र वाक्ये । असकृदिस्पत्र दोषायेस्यनुषज्यते । तत उदित इस्यादौ छप्तविसर्गत्वं नाशङ्कनीयम् ।

१. 'राजिन्निति । हे राजन्, भवतस्तानि चिरतानि विभान्ति शोभन्ते । यानि रसातले पातालेङन्तर्गमीरप्रदेशे इन्दोर्धुति दथित धारयन्ति । इन्दुवत्प्रकाशमानानि सन्तीत्पर्थः । थीनींत्यनुसारिणी बुद्धिः । दोर्वलं बाहुबलं ते उमे विजयस्य संग्दं संपत्तिमेत्य प्राप्य भातः शोभेते । किंभूते अतितते अतिविस्तृते । उचितयोरवसरयोरनुवृत्ती अनुसरणे आतन्वती कुर्वाणे । यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः । उचितानुवृत्तिम्' इति कचित्पाठः । अत्र पूर्वीभेंऽनित्यतया पेन्छिकः संध्यभावः सक्चदिप दोषः । उत्तरार्थे तु 'ईदूदे द्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यानुशासनिकप्रगृह्यसंशाप्रयुक्तत्वादसक्वदेव ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २० 'तत इति । पतिवरां प्रति सख्या इयमुक्तिः । ततः पूर्वोक्तात्पितुरयमुदित उत्पन्नः । कस्मात्क इव । उचैरत्युचादुदयाचलादिन्दुरिव । कीटृशः । उदारेण महता हारेण हारिणी मनोद्दारिणी बुतिर्यस्य सः । इन्दुस्तूदारहारवद्धारिबुतिः । एवंविधोऽयं निजवंशे मुक्तामणि-वचकास्ति दीप्यते । मुक्तामणेरिप वंशे समुत्पत्तेः । कीदृशः । उदात्ता उत्कटा कान्ता रमणीया कान्तिर्यस्य तथाभृतः । तथानर्धः श्रेष्ठोऽमूल्यश्चेति । अत्र यलोपासिद्धत्वप्रयुक्तः संध्यभावः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३ 'वेगादिति । नायकाधिष्ठितं संकेतस्थानं वोधयन्त्या दूला इयमुक्तिः । हे सखि, अयं पत्री पक्षी वेगादुङ्घीय गगने चलन्नुत्तपते उत्तरी भवति । तत्त्तस्सादत्रैन प्रवेशे रुचि प्रीतिम् । अवस्थितिमिति यानत् । कुविलन्वयः । कीदृशः । डामरमुद्भटं चेष्टितं यस्य सः । 'डामरं डमस्वाद्यं तद्वचेष्टितं यस्येत्यर्थः' इत्यन्ये । अत्र चळण्डामरेति रुचि कुविति च संनिकर्षरूपसंध्युपस्थापिताभ्यां ळण्डाचिङ्कुशब्दाभ्यां पुंच्यजनयोन्यङ्करयोः प्रतीतिरित्यश्रीलः संधिः । लाटदेशभाषायां चिङ्कराब्देन योन्यग्राभि-थानादिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कष्टत्वं यथा-

'वैर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः। नात्रज्ञैः क्षमते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक्॥'

अत्र दूपकताबीजं पद्दोषप्रस्तावे उक्तमिति । अत्रापीदं चिन्त्यम्—समासे-नेकपधेऽश्लीलकष्टेच्छानिबन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टासाधुमध्यप्रवेशे लोपासिद्धि-निबन्धनविश्लेषस्य पदेऽपि सद्भावात्कथमस्य न पद्दोषत्वम् । यथा—'मूय उच्चैमेह उदात्त्यश उदारः' इति । वयं तु तर्कयामः—सकलप्रभेदभिन्ना एते दोषा दूषणान्तरासंकीर्णा वाक्य एवेति वाक्यमेव तथेति नियमार्थः । अतएव न पददोषविभागन्यूनतापि । तादशस्थैव पदवृत्तेसत्र विभागादिति ।

हतवृत्तम् । हतं वृत्तं यत्र तत् । हतःवं चाश्रव्यःवं गुरुकार्याक्षमपादान्त्य-छ्युवर्णेत्वं प्रकृतरसाननुगुणत्वं वा । अन्यतमत्वेनेषामनुगमः । अश्रव्यत्वं च छक्षणाननुगमाद्यतिमङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगाच । यद्वा हतत्वमश्रव्य-त्वमेवं । तच गुर्वोदिनियमरूपलक्षणाननुगमाद्यतिमङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेष-योगात् । शिखरिण्यादावन्त्यस्य लघोर्गुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकृतरसाननुगुणत्वाच । तत्राद्यं यथा—

> 'येसिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः॥'

तत्प्रयुक्तसंध्यभावस्येव वैरस्याधायकत्वेन दोषत्वात् । असाधुमध्यप्रवेशेऽपीति । ततथ तेषां पददोषत्वे इष्टापत्तिरिखर्थः । दूषणान्तरेति । पदे तु
छोपासिद्धिनिबन्धनविश्वेषस्यासंकीर्णत्वेऽप्यश्लीलकष्टेच्छानिबन्धनानामश्लीलादिसंकरस्योक्तत्वात्र सकलप्रभेदानामसंकीर्णता । एवं प्रतिकृलवर्णत्वमपि श्रङ्कारे समस्तपदगतं श्रुतिकद्धत्वेनापदस्थसमासत्वेन च संकीर्णम् । तथोपहतल्वप्तविसर्गत्वमप्रयुक्षसंकीर्णमिति भावः । ताहरास्येव दोषान्तरासंकीर्णसकलभेदस्येव । लक्षणानत्रुगमादिति । वृत्तो लक्षणानुसरणेऽपील्यपिना तदननुसरणस्यापि प्रहणमिल्यास्यः । अन्यथा छन्दोमङ्गेऽप्यदुष्टकाव्यत्वापत्तेः । अश्रव्यत्वस्य सर्वत्रानुभवाल्लाघवातत्त्वमेव दोषः । अन्यनु तत्प्रयोजकमिल्याह—यद्वेति । यस्मिन्पञ्चेति ।
श्रुतिवाक्यमिदम् । अत्र पञ्चजनशब्देन एत्या प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांस्युच्यन्ते ।
श्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चश्चः श्रोत्रस्य श्रोत्रमनस्यानं मनसो मनो विदुः ।' इति
वाक्यशेषात् । पञ्चजनाः कतील्यपेक्षायां पञ्चेति विशेषणम् । तथा च यस्मिन्परमे-

१. 'उर्वाति । अध्वगं प्रति कस्यचिदुपदेशोक्तिरियम् । अत्र मरुदेशस्यान्ते समीधे चारुतिस्थितिर्यस्यास्त्यामृता उर्वी महती तर्वाकी तरुपङ्किः । अस्तीति शेषः । अत्र ऋजु यथा स्यात्तथा गन्तुं न युज्यते । तत्तस्यान्मनागीषच्छिरो नमय नीचैः कुर्विनस्यन्तयः । 'क्षमते' इति पाठे जन इत्यध्याहार्यम् । अत्र संधेः श्रुतिकद्वत्वम् ।' इत्युदाहर्रणचन्द्रिकाः २. एतदुदाहरणं काव्यप्रकाशे नास्तीत्युदाहर्रणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्.

अत्र श्लोके पञ्चमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गः । यतिभङ्गो वर्णवृत्ते यथा— 'अस्तमसृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिकं चृतस्यापि प्रसन्नरसं फल्टम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरिबजनो वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्त्रियादशनच्छदात् ॥' अत्र हरिणीच्छन्दसि पष्टे दशमे च यतिरुचिता । चतुर्थे तु पादे तद्भङ्ग इस्थश्रव्यता ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगो यथा—

'जं परिहरडं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।

अह णवर जस्स दोसो पडिपक्खेहिं वि पडिवण्णो ॥'

अत्रार्यायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविषौ छन्दःशास्त्रेण
दुःश्रवत्वेन प्रतिपादितौ ।

श्वरे प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाख्या आकाशश्च प्रतिष्ठितस्तमेव धीरो ब्राह्मणो विद्याय निश्चिल प्रज्ञां तत्त्वबुद्धभ्यासं कुर्वतिल्थाः । छन्दोभङ्ग इति । 'श्लोके षष्ठं गुरु क्षेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्' इति वचनादिति भावः । चतुर्थे त्विति । वदतु यदिहेति षष्ठे हकारे यतिभङ्ग इल्थाः । यतिरुपरमः । 'वदतु मधुरं यत्स्यादन्यत्प्रया रदन(दशन)च्छदात्' इति तु युक्तम् । जं इति । 'यत्परिहर्तुं तीर्यते मनागिप न सौन्दर्यगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षरिप प्रतिपन्नः ॥' [इति च्छाया] ।

१. 'अमृतमिति। अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्। स्वादुतर-त्वायोगव्यवच्छेदो व्यङ्ग्यः। तथा चामृतममृतं स्वादुतरमत्र कः संदेहः। मथून्यप्यन्यथा न अमथूनि न। मधून्येवेलर्थः। मधुराण्येवेति यावत्। चृतस्यात्रस्यापि प्रसन्तरसं स्वच्छरसं फल्मिकमधुरम्। कः संदेह इत्यनुषज्यते। पुनिरिति परंतिव्यर्थकम्। परंतु रसानामन्तरं तारतम्यं वेचीति तथाभूतो रसानामन्तरं मर्म वेचीति तथाभूतो वा जनो मध्यस्यः पक्षपातरहितः सिन्नह जगति प्रियाया दर्शनच्छदादयरात्। तद्येक्षयेत्यर्थः। स्वादु मधुरं यदन्यत्यात्तरसङ्गदेकवारमिप वदतु। तथा च जगति न तादृशं विद्यत इति मावः। अत्र हरिणीच्छन्दिस पष्ठवणें प्रतिपादे यतिरुचिता। चतुर्थपादगते षष्ठे हेतिवणें परपदसंघानेन यतिमङ्गादश्रव्यत्वम्।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २ जं परीति। मानवर्ती प्रति दृत्याः समाधानोक्तिरियम्। तथाविधमेतत्कामचेष्टितं यत्सीन्दर्यगुणेन रमणीयतारूपेण गुणेन मनागीषदिप परिहर्तु न तीर्यते न शक्यते। अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तापरिहार्यत्वरूपः प्रतिपन्नोरङ्गित्वरूपः प्रतिपन्नोरङ्गितस्य न तथाविधमेतत्कामचेष्टितं वत्तीन्दर्यगुणेन रमणीयतारूपेण गुणेन मनागीषदिपि परिहर्तु न तीर्यते न शक्यते। अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तापरिहार्यत्वरूपः प्रतिपन्नोरङ्गितस्य विष्यत्वर्यवितासंगोदिभः केवलं प्रतिपन्नोरङ्गिक्तयो न विधेय इति मावः। अत्रार्थायां द्वितीयस्य 'हरितं' इत्यन्तर्गुरोः सगणस्य 'तीरह' इति तृतीयस्यादिगुरोर्भगणस्य चाश्रव्यत्वं छन्दःशास्त्रसिद्यः । र इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः।

'अन्यासा गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा संभाराः किल तेऽन्य एव विधिना येरेष सृष्टो युवा । श्रीमस्कान्तिजुषां द्विषां करतलास्त्रीणां नितम्बस्थला-हृष्टे यत्र पतन्ति मृढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥' त्र 'वस्त्राण्यपि' इति पाटे गुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ लघुरपि

अत्र 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे गुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ छघुरपि गुरु-कार्यकारी संपद्यते । एवं द्वितीयपादेऽप्यूद्धम् । एषु चाश्रव्यता सहदयोद्देजिनी दुष्टताबीजम् । अतो निखदोपोऽयम् ।

प्रकृतरसाननुगुणत्वं यथा—

'हाँ नृप हा बुध हा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।

सुग्ध विदग्ध सभान्तररत्न क्रांसि गतः क्र वयं च तवैते ॥'

सगणेति । वर्णत्रयात्मक एकैको गणः । तत्र 'हरिउं' इति द्वितीयो गणः

१. 'विकसितेति । वसन्तो मुनेरपि मानसं हरतीत्यन्वयः । कीदृशः । विकसितानां सह-काराणामाझवृक्षाणां तार उद्भटो हारी मनोहरश्च यः परिमल्स्तेन गुञ्जता गुञ्जनयुक्ताः युक्षिताः पुक्षीभृताश्च द्विरेफा अमरा यत्र तथाभूतः । अथवा तथाविधः परिमलो यत्र स चासो गुिक्ततपुिक्तिद्विरेफश्चेति विग्रहः। मुनिमनोहारकत्वसमर्थनाय वसन्तगतप्रकर्षा-थायकतया विवक्षितस्य तथाविधपरिमलस्य शब्दतो वसनान्वयसंभवे अर्थतस्तत्संव-न्थानुधावनस्थानुचितत्वात् । पुनः कीटुक् । नविकसल्यानि नवपछवा एव चारूणि मनोहराणि चामराणि तैः श्रीः शोभा यस्य सः । अत्राद्यपादान्तस्थस्य रिकारस्य गुरुत्वानुशासनेऽपि तत्कार्याक्षमतयाश्रव्यत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः इति । कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम् । स एष युवा विधिना यैः पदार्थैः सृष्ट उत्पादितस्तास्तदन्तर्गतगुणरूपाणां रत्नानां संबन्धिन्यो रोहणस्य रत्नोत्पत्तिस्थानभूतप-वंतिविशेषस्य सुवो भूमयोऽन्याः । विलक्षणा इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मृदुपादानभूतपार्थि-वमागरूपा । संभारा उपकरणानि । स कः । यत्र यस्मिन्दृष्टे सति द्विषां करतलादस्त्राणि पतन्ति स्त्रीणां नितन्वस्थलाद्वस्त्राणि च पतन्तीति योज्यम् । श्रीमदित्यादि मृढेत्यादि च द्विषां स्त्रीणां च विशेषणम् । मोहश्च द्विषां भयप्रयुक्तः स्त्रीणां कामावेशादित्यृह्नीयम् । अत्र श्लोकान्सस्य गुरुकार्याक्षमत्वम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. 'हा नृपेति । राज्ञि मृते तदीयानां विलापोऽयम् । सुग्ध सुन्दरः, सभान्तरे सभामध्ये रत्नभूतः, त्वं कः 🗼 गतोऽसि । तन संबन्धिन एते ईट्टगनस्था वयं च क । वनखण्डे गताः सा इति शेषः ।

इदं दोधकवृत्तं शोकाननुगुणम् । तद्विरोधिहास्यद्यक्षकत्वात् । अस्य च अतिकृञ्चर्णत्वं दुष्टताबीजम् । नीरसे च नास्यात्मलाभ इति निस्यदोषता ।

न्यूनाधिकेत्यादि । न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः । तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तत् । द्योतकन्यूनतायां त्वनभिहितवाच्यत्वमिति विशेषः । उदाहरणम्—

> 'तैथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदिस पाञ्चालतनयां वने व्याधः सार्धे सुचिरमुपितं वस्कलघरैः । विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिमृतं गुरुः खेदं खिन्ने मिय भजति नाद्यापि कुरुषु ॥'

अत्र पादत्रयमध्येऽस्माभिरिति, खिन्ने इत्यस्य पूर्वमित्थमिति च पदं नास्ति । आवश्यके च ते । अन्यथा कर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच तद्र्थस्य विवक्षित्तत्वात् । अर्थश्चेतादश एव विवक्षित इति शब्दस्थैवायमपराधः।यत्र त्वर्थं एव न तावहूरं विवक्ष्यते तत्रार्थं एव दुष्ट इति साकाङ्कृत्वं दोपान्तरमिति दृष्टव्यम् । विवक्षिताप्रतिपत्तिश्च दूषकताबीजम् । अतो झटित्याक्षेपतस्तङ्काभेऽदोषत्वम् ।

अधिकपदं यथा—

'रैफटिकाकृतिनिर्मेलः प्रकामं प्रतिसंकान्तनिशातशास्त्रतस्वः । अविरुद्धसँमन्वितोक्तियुक्तः प्रतिमहास्त्रमयोदयः स कोऽपि ॥'

'सोऽन्तगुरुः' इति वचनात्सगणः । 'तीरइ' इति च तृतीयो भगणः । 'भ आदिगुरुः' इतुक्तेः । पादत्रयमध्य इति । दृष्टेखत्रोषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कर्तुरपे-क्षणात् । इत्थमित्यभावे चैकवाक्यत्वासंभवात् तत्सत्त्वे तु तथाभूतनृपतनयादर्श-नादितः खिन्न इत्येकवाक्यतासंभव इत्यर्थः । झटितीति । 'मा मा मानद-'

प्रत्येकं हापदेन नृपत्वादेः प्रत्येकं प्राधान्येन शोकोद्दीपकत्वं न्यज्यते । इदं दीपकवृत्तं हास्यन्यअकतया शोकाननुगुणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'तथाभूतामिति । तृतीयोछासे व्याख्यातमेतत् । अत्र वक्कलथरेरित्यस्य विशेष्यसाकाङ्कृत्वात् स्थितमित्यस्य च कैरिति कर्तृसाकाङ्कृत्वादस्माभिरित्यपेक्षितम् । तथा खेदमित्यन्तरमित्थमित्यपि । अन्यथा खेदपदस्य पूर्वोक्तार्थहेतुकत्वालामेन हेतुसाकाङ्कृत्वा-पत्तेर्मात्सर्थानीचित्यापरिपोषाच न्यृनपदत्वम् । न च दृष्ट्वा खिन्ने इत्यन्वयादित्थमिति व्यर्थमिति वाच्यम् । दृष्ट्वेतस्य गुरुणेवान्वयात् । अन्यथानोचित्यासंगतेरिति दिक् । इत्युन्दाहरणचित्रकाः २. स्फिटिकेति । कस्यचिद्विदुषो वर्णनमिदम् । स प्रकृतो विद्वान्तोपेषा । लोकोत्तर इत्यर्थः । कीदृक् । स्फिटिकाकृतिविज्ञमंत्रः स्वच्छान्तःकरणः । अत एव प्रकाममत्यर्थं प्रतिसंकान्तं निशातं तीक्ष्णम् । तीक्ष्णमिति यावद् । शास्त्रतत्त्वं शास्त्रस्याविष्वार्थो यत्र तथाभृतः । प्रवमविरुद्धा समन्विता संगता उक्तियुक्तिरुक्तियोजना यस्य सः । पुनः कीदृशः । प्रतिमह्यानां प्रतिवादिनामस्तमयस्य लक्षणया पराभवस्योदयः प्रादुर्भावो यसात्त्रथाविषः । कदापि केनाप्यपरिभृतानामिष पराभवकर्तेत्यर्थः । अत्राकृति-पदमिकम् । इत्युदाहरणचित्रकासंक्षेपः ३. 'समिथितोक्ति' कः

अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायामुपमानं विवक्षितम् । उपात्तेऽप्याकृतिपदे यथाकथंचित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकम् । न तु व्यर्थस्वाद-पुष्टार्थेन संकरं इति वक्ष्यते । न केवलं समास एव पदाधिक्यं किं त्वसमासे-ऽपि । यथा—

> 'ईंदमनुचितसक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्विप मान्मथो विकारः। यदिप च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनाविध जीवितं रतं वा॥'

अत्र कृतमधिकम् । पूर्वार्धवत्तेन विनेव प्रतीतिपर्यवसानात् । कृतं प्रत्युतः प्रक्रमभक्षमावहति । पूर्वार्धेऽकरणात् । तथा च 'यदिष च न कुरङ्गलोचनानां' इति पठनीयम् । निष्प्रयोजनशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वेमुख्यं दूषकताबीजम् । अतो हर्षादाविभिव्यङ्गथे न दोषत्वम् ।

कथितपदं यथा-

'अधिकरतलतल्पं किल्पतस्त्रापलीला-परिमिलनिमीलल्पाण्डिमा गण्डपाली । सुतनु कथय कल व्यक्षयत्रक्षसैव स्वरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥

अत्र लीलापदं वारद्वयमुपात्तम् । दूपकताबीजं च कवेरशक्खुन्नयनेन श्रो-

इलादावायासयेलादिकियायाः शीघ्रं प्रतीला दोषत्वाभावो वक्ष्यत इति शेषः। यथाकथंचिदाकृतिपदस्य स्वरूपपरतया। न त्विति। इदं हि व्यर्थम्। तद्रथंसा-वयवसंयोगविशेषस्याविवक्षितत्वात्। अपुष्टार्थे तु न तथा। विततत्वाद्यर्थस्य विवक्षितत्वेऽप्यर्थेलभ्यत्वेनानुपादेयलादिति वक्ष्यत इत्यर्थः। कृतिमिति। कृतिमि-

१. इदमित । इह जगति पुंसां जरास्विप वृद्धावस्थास्विप यन्मान्मथः कामसंवन्धी विकार इदमनुचितं वैरस्थाधायकत्वादयुक्तम् । तथायमक्रमोऽप्रशस्ता परिपाटी । कुसंप्रदाय इत्यर्थः । वाल्ययोवनजरामु विद्याविषयोपमोगधर्मा इति शास्त्रोक्तसंप्रदायस्थेवावस्थानु- रूपतया समीचीनत्वात् । यदिप च नितम्बिनीनां स्त्रीणां जीवितं रतं वा स्तनपतनमविध- रत्तराविधियस तथाभृतं न कृतम् । अर्थाद्विधात्रा । तदप्यनुचितम् । पूर्वोक्तादेव हेतोः । अत पव कुसंप्रदायश्चेति योज्यम् । अत्र कृतमित्यधिकम् ।' इत्युदाहरणचित्रकासंक्षेपः २. ध्विकरतेल कपोलमाधाय चिन्तयन्तीं नायिकां प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे मृतनु, करतेलरूपं तत्ये इत्यिकरतेलत्वसम् । सप्तम्यर्थेऽव्ययीमावः । किल्पता स्वापलीला यया तथाभृता परिमलनेन करतेलवर्षणेन रिक्तमोदयािक्रमीलंसिरोभवन्पाण्डिमा यस्यास्तादृशी तव गण्डपाली गण्डस्थली कत्रीं कस्य यूनः सरनृपतेलींलायां वशीकरणरूपायां योवराज्यानिभेषकमञ्जसा तत्त्वतो व्यञ्चवित स्वयतीति कथयत्यन्वयः । यः सरेण स्वतः कर्तुमशक्यं तवैवविषं स्वापादि करोति स श्रुवं वृद्धेन सरेण योवराज्येऽभिषिक्त इति मावः । अनेन कंदर्पादप्यिकं वशीकारकत्वं व्यज्यते । अत्र लीलेलस्य द्विःप्रयोगात्कथितपदत्तम् ।' इत्युदाहरणचित्रकाः

तुर्वेमुख्यम् । अतो लाटानुप्रासादावदोषत्वम् । अशक्त्यनुन्नयात् । इदं तु चिन्त्यम्—समासे प्रत्येकसिन्नपि पदे व्यवधानाङ्घाटानुप्रासविरहेऽप्यस्य संम-वात्कथं न पददोषत्विमिति ।

पतस्प्रकर्षम् अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरं पातो निकर्षः । यथा—

'कैं: कः कुत्र न घुर्धुरायितघुरीघोरो घुरेत्स्करः कं कं कः कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः । के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥'

स्कराद्यभिधानेऽपि विकटवन्धकृतोऽनुमासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने पतितः । दूपकताबीजं चाशक्युन्नयनेन श्रोतुर्वेरस्यम् । रसानुगुणतया तत्पाते-ऽपि न दोषः ।

समाप्तपुनरात्तम् । समाप्तं सत्पुनरात्तम् । वाक्ये समाप्ते पुनस्तद्दन्विशब्दो-पादानं यत्रेत्वर्थः । यत्तु समाप्ते वाक्येऽविशेषविधायि विशेषणान्तरोपादानवत्त्वं तस्त्रक्षणम्' इति, तन्न । 'प्रागप्राप्त-' इत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणान्तरा-नुपादाने तस्त्रक्षणविरहेण तत्रानित्यदोपत्वब्युत्पादनविरोधात् । उदाहरणम्—

लिधिकमिल्थः । कृतं पिठतम् । तत्पातेऽपीति । प्रकर्षपातेऽपील्थः । यथा— 'प्रागप्राप्त—' इलादौ 'येनानेन—' इलादि चतुर्थपादे । समाप्तं सदिति । तथा च कर्मधारयसमासः । जनितान्वयबोधं सत्पुनरुपात्तम् । शब्दान्तरस्य स्नेन सहैकवाक्यत्वाय पुनरावृत्तमिल्यथः । अस्य विशेषं दर्शयति—वाक्य इत्यादिना । तदन्विशब्दस्तदन्वियबोधकशब्दः । कैश्विद्दर्शितं विषयं दूषियतुमुपन्यस्यति— यत्विति । अविशेषेति । प्रकृतोपयुक्तविशेषाबोधकेल्यथः । तेन 'अव्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः' इत्यत्र प्रमाणेलादि विशेषणान्तरोक्तौ न

१. "कः केति । कस्कादित्वानु कस्क इति युक्तम् । पञ्चाननः सिंहो यतो यसारिसहाः स्रोहेन यो विलासः कण्डूयनादिस्तेन वद्धा स्थिरीकृता वसतिः स्थितियेन तथाभूतो वर्तते । अतः कः कः स्करः कुत्र न युरेद्धीमं शब्दं कुर्यात् । अपि तूत्तममध्यमाधमरूपः सर्व एव सर्वत्र । 'युर भीमार्तशब्दयोः' इति दीपिका । 'युरेत्पर्यटेत्' इति महेशः । कीष्टक् । युर्युरायिता तादृशशब्दवती या युरी नासिका तया बोरो भीषणः । 'युरी घोरं स्करमुखामम्' इत्यन्ये । 'युरी वाचविशेषस्तद्वद्धोरः' इत्यपरे । एवं कः करी हस्ती कमलानामा-करमुत्पत्तिस्थानं विगतकमलं कर्तुं नोचतः । अपि तु सर्वः सर्वमिष । के केऽरण्यमहिषाः कानि वनानि नोन्मूलयेयुः । अपि तु सर्वाणि । स्वाअयोन्मूलनेन मदौत्कव्यं स्च्यते । एवं च राजनि व्यसनशीले श्रुद्धा अपि भौमिका निर्मर्यादा भवन्तीति प्रस्तुतध्वननाद-प्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अत्र वाच्यस्य स्करादेश्तरोत्तरमुत्कृष्टतया तथेव समुचितस्य वन्धप्रकर्षस्य मङ्गः । उत्तरोत्तरं तदपक्षंस्य स्पुटत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

'केंकारः सारकार्मुकस्य सुरतकीडापिकीनां रवो इंकारो रितमञ्जरीमञ्जलिहां लीलाचकोरीघ्वनिः। तन्त्र्याः कञ्जलिकापसारणभुजाक्षेपस्त्वलत्कङ्कण-क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः॥'

अत्र 'तनोतु वः' इति समाप्तमेव वाक्यं 'नववय-' इत्यादि विशेषणे-नोपात्तम् । निराकाङ्कृत्वं च दूषकताबीजम् । अतश्चानित्यदोषोऽयम् । वाक्यान्त-रारम्भे तद्भावात् ।

अर्धान्तरैकवाचकम् । द्वितीयार्धगतमप्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकं वाचकं यत्र तत् । यथा—

> 'मेंस्णचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा विरचय सिचयान्तं मूर्झि घर्मः कठोरः । तद्गित जनकपुत्री लोचनैरश्चपूणैः पथि पथिकवधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च ॥'

अत्र भुः सदर्भा तन्मसृणचरणपातं गम्यतामिति वानयम्। तत्र च तदि-त्यर्धान्तरगतम्। अत्र निराकाङ्कृता दृष्टिबीजम्। श्रुतमात्रस्येव भूसद्भेत्व-

दोष इस्रथः । प्रागप्राप्त-इस्रादौ हि येनेत्यादिना न परशोविशेषणान्तरमुच्यते किं तु परशोरेव प्रकृतपरामिशियत्पदार्थविशेषणतेत्युक्तलक्षणासंभव इस्रथः । अथवा सामानाधिकरण्यपदार्थरूपविशेषणान्तरोपादानं नास्तीति तात्पर्यम् । तद्भाद्या-दिति । यच्छन्दादिना निराकाङ्कत्वाभावादित्यर्थः । अत एवात्रापि 'यो नववयो-

१. 'केंकार इति । स्वगृहं प्रस्थितान्पथिकान्प्रति कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । तन्व्याः कञ्चलिकाया अपसारणेऽर्थाञ्चवद्भिः कियमाणे सित यो मुजयोराक्षेपो धूननं तेन स्वलतां कङ्कणानां काणः शब्दो वो युष्माकं प्रेम प्रीति तनोत्विति संवन्धः । कीष्टश इत्यपेक्षायां केंकार इत्यादीनि पश्च रूपकाणि । केंकार इति धनुष्वंनरनुकरणम् । सुरतक्रीडार्थं पिक्यस्ता एव वा पिक्यः कोकिलाः । रतिरेव विलासादिफलोत्पत्तिस्थानत्वान्मञ्जरी तत्संवन्धिनां मधुलिहां अंकारः । रतिमञ्जरीमधुलिहां लम्पटतया तत्त्वेनाध्यवसितानां कामुकानां अंकारो ह्यों इवनुम्बनादिशब्दः । लीलार्थं वा चकोरी लीलेव वा चकोरीति पूर्ववत् । नववयस्ता-रूण्यं तस्य लास्याय तत्तिहलासादिरूपनृत्ताय वेणुस्वनो वंशीध्वनिः । अत्र समासमेव वाक्यं नवेत्यादि विशेषणेन स्वान्वयाय पुनरुपात्तम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः र. 'मस्णिति । जनकपुत्री सीता पथि मार्गे पथिकानां वयूभिरश्चपूर्णेलीचनैवीक्षिता इति पूर्वोक्तपकारेण शिक्षिता चत्यन्वयः । इति किस् । हे वाले, यतो भूः सदमी दर्भा-इरसिहता । तसान्मसणो मन्दश्चरणपातो यत्र तथा गन्यताम् । एवम् यतो धर्मे आतपः कठोरसीक्षणस्तसान्मुक्षि सिचयस्य वक्षस्यान्तं प्रान्तं विरचयेति । अत्र पूर्वार्थान्वयनस्तित्वस्यार्थान्तरातत्वाद्मतीतिविलम्बः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

स्याक्षेपादिना हेतुत्वप्रतीतेः । यस्य तु कर्त्रादेनं तथा प्रतिपत्तिस्तस्यार्थान्तरो-पादानेऽप्यात्मलाभ एव नास्ति । तल्लाभेऽपि वा न दोषत्वमिति ।

अभवन्मतयोगम् । अभवन्नभिमतो योगो यत्र । न चाविमृष्टविधेयमध्ये-ऽस्यान्तर्भावः । उपजीव्यत्वेन भेदात् । इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयो-स्पस्थितयोरन्वयो भवत्येव । परं त्वनभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण । अत्र तु संवन्ध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान्भेदः । नन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्र योगे मतत्विविशेषणानर्थक्यमिति चेत्, न । एकवाक्यस्थपदोपस्थापितत्वादिरूपस्य योगस्यापि सत्त्वात् । मतत्वं चान्वयवोधविषयत्वमित्यप्रसङ्गः । एतच क्रचि-द्विभक्तिभेदात् । यथा—

> 'येषीं तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-र्छीलापानभुवश्च चन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः । येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां किं तेस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम् ॥'

अत्र यैरित्यस्य विशेष्यतया क्षपाचारिशब्दार्थों विवक्षितः । न च तेन ततस्त्रथायोगः ातियते । विभक्तिभेदात् । अथ यैर्छीलापानसुवः कल्पिता

लासाय' इत्युक्ती न दोष इति ब्रेयम् । कर्त्रोदेरिति । यथा—'तन तुल्यः प्रभो नास्ति ध्रुवनित्रयोदरे । राजा न[य]दयाशीलः-' इलादावित्यर्थः । आत्मलाभ एवति । अप्रधानेत्युक्तदोषस्रूष्ट्येवाभावादिति भावः । तृल्लाभे-ऽपीति । यथाश्रुत इल्प्यंः । निराकाङ्कृत्वस्य दूषकताबीजस्याभावादिल्प्यः । योगो-ऽन्वयवोधः । उपजीव्यत्वेनिति । अविमृष्टविधेयांशत्वस्य मतयोगभावप्रयोजकत्वेनेल्प्यः । पदार्थयोरिति । परस्परान्वियलेन विवक्षितयोरिल्प्यः । तथा च तत्रान्वयविशेषाभावः । इह तु तत्सामान्याभाव इति भावः । निन्विति । अन्वयन्सामान्याभावविवक्षायां विवक्षितार्थकमतत्त्वविशेषणमन्वये व्यर्थम् । प्रत्युताविमृष्ट-विधेयांशसंकीर्णतापादकमेव स्यादिति भावः । नात्र विवक्षितार्थकतया मतशब्द-प्रयोगः । किं तु शाब्दवोधविषयत्वार्थकतयेति समाधत्ते—नेति । तथान्वयो-

१. 'येषामिति । इनुमता लङ्कायां दग्धायां वीरराक्षसानिधिक्षपतः कस्यचिद्रावणं प्रतीयमुक्तिः । हे प्रभो, येषां क्षपाचारिणां निशाचराणां प्रतापोष्मिभः कर्त्रभृतैस्ताः प्रसिद्धास्त्रदशानां देवानामिभस्यैरावतस्य दानसरितो मदजलनद्यः पीताः । शोषिता इस्यर्थः । तथा यैर्नन्दनस्येन्द्रभीडावनस्य तरूणां छायासु लीलया यत्पानमर्थान्मद्यस्य तस्य मुवो भूमयः कल्पिता रचिताः । येषां हुंकृतयो हुंकाराः कृतोऽमरपतेरिन्द्रस्य क्षोभो याभिस्तथाभृताः । आसन्निति शेषः । तैः क्षपाचारिभिस्तव परितोषकारि प्रवादोचितं सभायां कथनयोग्यं प्रवादस्य स्वख्यातेश्चितं वा किंचित्विं विहितम् । अपि तु न किंचिदित्यन्वयः । अत्र यैरित्यस्य क्षपाचारिपदार्थेनाभिमतोऽन्वयो न भवति । भिन्नविभक्तिकत्वात् ।' इस्यदाहरणचन्द्रिकाः

येषां प्रतापोध्मभिरिलादिप्रकारेण यच्छव्दाभिधययोरेव तथान्वयोऽस्तु किं विशेष्यान्तरिविक्षयेति चेत्, न । अनुवाद्यानां हि विधेयेनैव साक्षाद्व्यः न तु तद्वन्तर्भाव्यनुवाद्यान्तरेण । गुणत्वस्योभयत्र तुल्यत्या विशेष्यत्वविनिगमनाया अशक्यत्वात् । तदेतदुक्तम्—'गुणानां च परार्थत्वाद्संबन्धः समत्वात्यात्' इति । अत एव 'अरुणयेकहायिन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति ।' इत्यारुण्यादीनां पिङ्गाक्ष्यादिभिनांन्वयो नापि गवा । तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन गुणस्वात् । किं तु क्रयेणेव । कथं तिर्दि धर्म्यन्तरस्थरारुण्यादिभिः क्रय इति चेन्न । आरुण्यादीनां गवान्तानामार्थसमाजात् । तिर्दि तद्वदेवात्राप्यार्थ एव समाजोऽस्विति चेत्, भवेदेवम् । यदि तद्वत्समानविभक्तित्वं भवेत् । कथं तिर्दि भवत्यभिमतो योग इति चेत्, 'क्षपाचारिभः' इति पाठे कथम् । सकल्यत्वितिर्देष्टानां तत्पदेन परामशें तेषां सर्वेषां क्षपाचारित्वावगतेः । क्रचिक्यून-तादिनिबन्धनो यथा—

'त्वमेवंसोन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः कलानां सीमानं परिमह युवामेव भज्ञथः। अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवद्ति वा-मतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया॥'

ऽभेदसंसर्गेण विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः । 'यः ग्रुक्रवासास्तमानय' इस्रादिषु यत्त-च्छन्द्रजन्यतादशबोधस्य समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि दर्शनादिति भावः । अनुवा-चानां हीति । यत्पदिनर्देश्यानां हीस्यथः । विधेयेन विधेयत्वेन स्वार्थबोधकत-च्छन्दार्थेनेव । गुणत्वस्येति । यच्छन्देन यादशधर्मविशिष्टं निर्दिष्टं तत्तत्पद्विधेये गुणभूतम् । यथा—'यः ग्रुक्रवासास्तमानय' इस्रादौ ग्रुक्रवसनादेविधेयानयनाङ्गत्वेन गुणत्वमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुवाद्यस्य विधेयं प्रति प्रधानत्वाद्धुणत्वोक्तेरसंगतेः । ध्रम्यन्तरस्यरपीति । 'वाससा कीणाति' इति वचनात्कयसाधनवस्तुपरिच्छेदक-तयाप्यारुण्यादि कियाङ्गं स्यादिस्यर्थः । आर्थसमाजादिति । परस्पराकाङ्कयार्थतः परस्परिनयमादिस्यर्थः । ननु क्षपाचारिभिरित्युक्ताविष येषामिस्यादि षष्ठान्तान्वया-नुपपत्तिरिस्याययेन पृच्छिति—कथिमिति । भिन्नविभक्तिकेनापि तत्यदेन सक-

१. 'त्वमेवसिति । नायिकां प्रति दूला इयमुक्तिः । हे सुभगे, त्वमेवं दृश्यमानोत्कषे सौन्दर्यं यस्यास्तथाभूता । स च । प्रकृतनायकोऽपीत्यर्थः । चकारस्याप्यर्थत्वात् । रुचि-रतायाः सुन्दरतायाः । परिचितः संवन्धी । इह संसारे कलानां चातुरीणां परां सीमानं काष्ठां युवामेव भज्जथ आश्रयथः । 'सीमान्तं' इति पाठेऽपि स्फुट एवार्थः । तत्तसादि-त्येवंविषं वां युवयोर्द्वन्द्वं मिथुनं दिष्ट्या भाग्येन संवदत्यपि परस्परयोग्यमपि भवति । अतः पूर्वोक्ताच्छेषमविष्टं समागमरूपं यदि स्यान्तदानीमिह इन्द्रे विद्यमानया गुणितया जितं स्यादित्यनुषद्वेणान्वयः । तदेव गुणिताया उत्कर्षोऽन्यथा वैफल्यादपक्षं इति मावः । अत्र यदीलस्याभावाद्यदिलस्य च तदर्थावीधकत्वादिममतान्वयालामः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र शेपसंपत्तेर्गुणिता जयप्रयोजकत्वान्वयो विवक्षितः । स च द्विधा संभविति—यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया, तद्यदि पदार्थयोर्विवक्षया वा । तयोर्यदि प्रथमे तात्पर्यं तदावाचकता । द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति । न च न्यूनपदस्या-प्यत्रेवान्तर्भावः । कचित्रयूनपदेऽप्यध्याहारादिना मतयोगसंभवे विलम्बादेर-दुष्टत्वसंभवात् । कचिदाकाङ्कादिरहाद्यथा—

'सैङ्कासाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यस्ममासादितम् । कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्स्या च लोकत्रयम् ॥'

अत्र पूर्वाधीर्थेनोत्तरार्धस्य योगो विवक्षितः, न च कथंचित्संपद्यते । तथाहि—अर्थानां वाक्यार्थयोगः क्रियात्वेन वा कारकत्वेन वा संबनिधःवेन वा एषां विशेषणतया वा हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा तदादिना पूर्ववाक्यार्थमन् वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्येकवाक्यतया वा भवेत् । तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयणञ्चमषष्ठाः पक्षास्तद्विशेषणता चासंभाविता एव । कारकव्वमिष कर्मकर्तृभावास्यामन्यज्ञ घटते । तत्राकर्णनिक्रयायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वे विवक्षिते 'कोदण्डं शरान्' इत्यादि स्यात् । अथ परस्परान्विता मिलिताः पदार्थाः कर्मे, न प्रत्येकम् । अतो न प्रत्येकवाचकात्कोदण्डादिशव्दाद्वितीयेति चेत्, तर्हि ग्रुद्धमातिपदिकार्थमात्रार्थकत्वात्कोदण्डा शरा

लयच्छव्दार्थपरामर्शे क्षपाचार्यभेदलाम इलाह—सकलेति । तद्यदीति । शेषं यत्तवि हि स्वादितील्यर्थः । अध्याहारादिनेति । आदिपदेन लक्षणापरिग्रहः । तथा च स्वरूपायोग्यविषये प्रकृतदोष इति विषयभेद इति भावः । उत्तरार्थस्य तद्यस्य । कर्मत्व इति । कर्मविशेषणत्वादिल्यर्थः । येनेत्युत्तरवाक्यगतयच्छ-द्वाक्षिप्तेन हि तच्छव्देन कर्म समर्प्यते तत्राभेदेन कोदण्डादेरन्वये समानविभ-क्तिकलस्यापेक्षितत्वात्प्रत्येकं द्वितीया स्यादिल्यर्थः । अथेति । परसरं कर्तृकर्मभावेनानन्विताः समुदिताः कोदण्डादयस्तच्छव्दोपात्तकर्मविशेषणमिति न प्रत्येकं द्वितीयापत्तिरिल्यर्थः । तहीति । कर्तृकर्मभावान्वये हि तद्वोषकविभक्तिप्रसङ्गः

१. 'सङ्ग्रामेति । खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम् । सङ्ग्राम एवाङ्गणं निर्भयसंचारात् । आग-तेन भवता चापे समारोपिते मौर्व्यामारोपिते सित । देवेति संवोधनम् । येन येन सहसा झटिति यद्यसमासादितं प्राप्तं तदाकणेयेति संवन्धः । केन किं समासादितमित्याकाङ्ग्राया-मुत्तरार्थम् । तत्र च समासादितमित्यस्य वचनादिविपरिणामेन समासादिताः समासादितं समासादितं समासादितं समासादितं समासादितं समासादितं समासादितं समासादितं समासादितं व्यव्यामितयेत्यवगन्तव्यम् । अत्र कोदण्डादीनां कर्नृकर्मभावेनान्वयोऽभिमतो न संभवति । विभिन्नलिङ्गवचनतया । कोदण्डेन शराः समासादितमित्यन्वयायोगात् । आकर्णनिक्रया-कर्मत्वेनान्वये कोदण्डं शरानित्याद्यापत्तेरभवन्मत्योगत्वं दोषः ।' शरुयुदाहरणचन्द्रिकाः

इत्यादि प्रथमा खात् । 'माहिषं दिध सशकरं पयः' इत्यादिवत् । अथ समासादनिक्रयायां कोदण्डादीनां कर्तृतया शरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेत्, न । शराः समासादितसित्यनन्वयात् । किं च येन यत्समासादितं कोदण्डेन शराः समापादितासदाकर्णयेति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत न चाकाङ्कानिवृत्तिः स्यात् । अथ यच्छव्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थ एव यच्छव्दार्थः । तथा च यच्छव्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डा-दीनामन्वयो जात एवेति चेत्, न । एवं हि कोदण्डादीनां पुनस्पादानं व्यर्थभेव स्यात् । तस्यादस्ति कश्चित्पकारकृतसादर्थयोभेद इति तदवच्छित्रतया योगः कथंचिद्रपपादनीयः । एतेनाक्षिसतच्छव्दार्थस्यमपि निरस्तम् । अथ कर्तृकर्मणोविशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत्, न । कोदण्डेन येन शरा यत्स-मासादितं तदाकर्णयेति वान्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषानुक्तावाकाङ्काया अनिवृत्तिप्रसङ्गात्, शरा यदित्याद्यन्वयवाद्वस्वप्रसङ्गाच । अत एव 'कोदण्डादि-शरादिकर्तृकर्मणी । तद्विशेषणं तु यच्छव्दार्थे इत्यपि व्युदस्तम् । अथ येन

स्यात् । तद्भावे तु प्रत्येकं साधुत्वार्था प्रथमा स्यादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह-माहिषमिति । 'माहिषं दिध सशर्करं पयः कालिदासकविता नवं नयः। एणमांसमबला च कोमला र्ख्याशेषमुपभुजते जनाः ॥ इत्यत्र हि माहिषदध्या-दिसमदायस्याभेदेन स्वर्गशेषपदार्थे कर्मणि समन्वयः । वृत्ती वाक्यार्थपदं पदार्थ-समुदायपरम् । यथाश्रुते प्रथमाया आपादनासंभवात् । 'परस्परान्विता' इति पाठस्तु प्रामादिक एव । वाक्यार्थकर्मताया अनुपद्मेव शङ्कचमानत्वाचेति बोध्यम् । अथेति । एवं च कोदण्डादेः प्रत्येकं समुदितस्य वा नाकर्णनिकयान्वयो येन प्रस्थेकं द्वितीया प्रथमा वा स्यात्। किं तु समासादनिकयायामुपात्तविभक्तिभिरेव वाक्यार्थानां चाकर्णनिक्रयायां कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः । समासादितमिति लिङ्गव-चनविपरिणामेनान्वयमाशङ्कयाह - किं चेति । कर्जीः येनेति कोदण्डेनेति पदो-पात्तयोः । कर्मणोः । यद्यदिति शरा इलादि पदोपात्तयोः । भेद इति । येन कोदण्डेनेलेवमभेदान्वयाबोधादिलर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्कचाह-न चेति । येन यदिखस्य विशेषानुक्तेरिति भावः । येन येनेखनेनैव बुद्धिस्थकोदण्डादिबोधके-नाकर्णनिकयाकर्मत्वेन कोदण्डादेरन्वयात्र तेषामनन्वय इति शङ्कते—अथेति । अस्मिन्पक्षे उत्तराधिवैयर्थ्यम् । यच्छव्दार्थतात्पर्यम्राहकत्वे तु तदेवोपादेयं न येने-खादीलाह—एवं हीति । प्रकारकृतो बुद्धिस्थकोदण्डत्वादिप्रकारभेदकृतः । तदथैयोर्थच्छव्दकोदण्डादिशव्दार्थयोः । आक्षिप्तेति । उत्तरवाक्यस्थयच्छव्दा-क्षिप्तेसर्थः। अथेति । कर्तृकर्मणोर्थच्छन्दोपात्तयोः । विशेषणानीति । कोदण्डेन येनेखेवं पूर्वार्धेकवाक्यतापन्नानीखर्थः । अत एवोक्तदोषात् । येन कोदण्डेनेति कोदण्डादिविशेषणत्वं यत्पदार्थस्येति पक्षेऽपि साकाङ्कत्वम् । शरा यदित्याद्यसामज्जस्यं व तुल्यमित्यर्थः । अथेति । अत्र प्रश्नवशेन कोदण्डादेर्यत्पदार्थाभेदलाभ उत्तर-वाक्यस्यासंबद्धार्थकत्वपरिहारश्च भवतीति भावः। असौ प्रश्नः । उत्तरेण प्रश्नो-

यदिति सामान्यतोऽवगमात्केन किमिति विशेषप्रश्ने कोदण्डेन शरा इत्याद्यत्तरस्पाणि वाक्यान्तराणीति चेत्, न । तादृशप्रश्नाश्रवणात् । अथासावुक्षीयते एवमुत्तरालंकारोऽपि लभ्यत इति चेत्, न । येन यदासादितं तदाकणेयेति प्रतिज्ञाय प्रश्नं विनापि कोदण्डादिनिर्देशसंभवेन तदुत्रयनासिद्धेः । ननु चासादितमित्यस्य क्रियापदस्य वचनादिविपरिणामेनानुपक्ने कोदण्डेन शराः समासादिता इत्यादिवाक्यान्तरारम्भे को दोष इति चेत्, वाक्यभेदः । पूर्वापरार्घयोरनन्वयताद्वस्थ्यात् । लोके तादृश्वाक्यमेदेऽपि दोषाभावात्तथा प्रयोग इति ।

व्यक्ष्यस्यापि विवक्षितयोगाभावेऽस्यावतारो यथा—

'वैपाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुद्धिभूरियं हन्तकारः ।

अस्येवैतित्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां

बदस्पर्धस्तव परशुना लजते चन्द्रहासः ॥

अत्र रेणुकाकण्ठवाधाजन्यनिन्द्रया भागवस्य योगो विवक्षितः तन्निन्दान् प्रकरणात् । परशोः स्वित्रयापाटवेनानिन्दनीयत्वाच न च तथा प्रतीयते । कृतवतेति तृतीयया परशुनैव संबन्धावगमात् । 'कृतवतः' इति पाठे तु भागवे निन्दायोगः प्रतीयते, यदि तु परशुनिन्दानन्तरं विद्य्धोक्त्या भागवेऽपि निन्दायोगः प्रतीयते, यदि तु परशुनिन्दानन्तरं विद्य्धोक्त्या भागवेऽपि निन्दावगमस्तदा कृतवत्त्वस्यानेन योगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवेतत्। तथाहि स्पर्धान्योग्यत्वोपपत्त्ये परशुस्वामिनो महादेवशिष्यत्वादीनि विशेषणान्युपात्तानि तथा तदयोग्यत्वोपपादनाय तस्येव कश्चिद्धमीं वन्तुमुचित इति भागवेण कृतवन

न्नयने उत्तरालंकारो वश्यत इत्ययं पक्षो युक्त इत्यर्थः । दूषयि —नेति । सामान्यतोऽभिहितस्यार्थस्य पर्यवसानाय प्रश्नं विनाप्युक्तरवाक्योपपत्तः प्रश्नोन्नयनासंभवात् । यत्र प्रश्नोन्नयनासंभवात् । यत्र प्रश्नोन्नयने विना वाक्यान्तरानुपपत्तिस्तन्नेव तदुन्नयनेनासंकारतोपपमात् । यथा— 'वाणिअअ हित्यदन्ता कृत्तो अह्माणं—' इत्यायुदाहरणे । ति विद्वष्ट एवायं पक्षः । आसादितमित्यस्य लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयोपपत्तिरित शङ्कते—निव्यति । वैरस्याप्रसक्त्या लोके दुष्टत्वाभावेऽपि काव्ये तत्प्रसक्त्या दोषत्वमवर्जनीयमित्याह—लोक इति । संवन्धावगमादिति । विन्दाप्रयोजकरेणुकाकण्ठवाधाकारित्वसंबन्धावगमादित्यर्थः । विद्ग्धेति । अन्यनिन्दाव्याजेनवान्यनिन्दोक्तिस्ययेत्यः । अनेन भागवेण । ननु कृतवत्त्वस्य भागवान्वयविन्वक्षायां किं मानमत आह—तथा हीति । परशोहिं स्पर्धनीयत्वं स्वामिद्वारक्तिमिति तत्प्रयोजकविशेषणानि भागव एव यथोक्तानि । तथा तद्व्यतिरेकप्रयोन

१. 'चापाचार्य इति प्रागेव च्याख्यातम् । अत्र रेणुकाकण्ठच्छेदकारित्वस्य भागेवेण योगोऽभिमतः । तन्निन्दाप्रस्तावात् । न चासौ संभवति । कृतवतेति तृतीयान्तस्य परशु-नान्वयादिति स एव दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

स्वस्थान्वयो विवक्षितो न प्रतीयत इति दुष्टत्वम् । एवं च चण्डीदासादि-च्याख्यानमनादेयम् ।

क्रचित्समासाच्छन्नतया मतयोगाभावः । यथा—

'चैत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः सङ्कामाध्वरदीक्षितो नरपितः पत्नीगृहीतव्रता । कौरव्याः पश्चः प्रियापरिभवक्केशोपशान्तिः फलं राजन्योपनिमञ्जणाय रसित स्फीतं हतो दुन्दुभिः॥

अत्र सङ्ग्रामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते । समासच्छन्नत्वात् ।

क्रचिद्वयुत्पत्तिविरोधात् । यथा---

'जङ्घाकाण्डोरुनालो नखिकरणलसत्केसरालीकरालः प्रत्यप्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जमञ्जीरमञ्जः । भर्तुर्नृत्तानुकारे जयित निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-संभृताम्भोजशोभां विद्धद्भिनवो दण्डपादो भवान्यः॥'

अत्र तनुपदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतो दण्डपादेन प्रतीयते । वाक्ये यत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदन्युत्पत्तेः । दूषकताबीजमिष्टप्रतीतिविरह इति नित्यदोषोऽयम् ।

अनिभिहितवाच्यमित्यावश्यके ण्यः । तेनानिभिहितं वाचकपदातिरिक्तमव-श्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः । वाचकपदानिभधाने न्यूनपदःवव्यवस्थापनात् । यतु "न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रमत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोभेदः । 'अप्राकृत-'

जकमि तत्रैव वक्तुमर्हम् । अतो विविक्षताप्रतीतिरिति भावः । एवं चेल्पनन्तरं सतीति शेषः । वाक्ये यत्प्रधानिमिति । प्रधानिकयाकर्त्रीन्वतस्वार्थबोधकत्व-व्युत्पत्तेरित्थर्थः । आदिपदेन स्वात्मादिपदपरिष्रहः । अनिभिहतमनुक्तम् । वाच-

१. 'चत्वार इति । वेणीसंहारे दुन्दुभिध्वानमाकण्यं रणयज्ञः प्रवर्तत इत्युक्त्वा भीम-स्थोक्तिरियम् । चत्वारो युधिष्ठिरव्यतिरिक्ता वयं आतर ऋत्विजः । अर्थात्सङ्गामध्वरे । एवमग्रेऽपि योज्यम् । स सर्वज्ञत्वेन प्रसिद्धो भगवान्हरिः श्रीकृष्णः कर्मणामुपदेष्टोपदेशकः सदस्यापरनामधेयः । सङ्गामध्वरे दीक्षितो गृहीतिनियमो नरपतिर्युधिष्ठिरः । पत्नी द्रौपदी गृहीतं वृतं दुर्योधनवधपर्यन्तं वेणीसंयमरूपं यया तथाभूता । सपत्नीकस्थेव यज्ञाचरणौ-विसात् । कौरव्या दुर्योधनाद्याः शतं आतरः पश्चः । तत्तुल्यतया वध्यत्वात् । प्रियाया द्रौपद्याः परिभवः सभायां केशाम्बराकर्षणादिरूपस्तज्जनितस्य क्षेत्रस्योपशान्तिरेव फलम् । राजन्यानां क्षत्रियाणामुपनिमन्त्रणायाह्यानाय हतो दुन्दुभिः स्पीतं किग्धं यथा स्यात्तथा रसिति । शब्दायत इत्यर्थः । ताडने क्षिन्धशब्दोदयाज्ञयमुचनम् । 'यशोदुन्दुभिः' इति पाठे यश्च एव दुन्दुभिरिति कृपकम् । स्पीतमिति यशोविशेषणं वा । अत्र ऋत्विगादीनाम-ध्वरसंमवस्याभिमतस्यासंभवः स्पष्टः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मःसंबन्धित्वेन वीरशिशुप्राप्तिरेव विरुद्धा प्रतीतिः" इति कस्यचिद्यास्यानं तदनुभवविरुद्धम् । तथानुभवस्याप्रतीतेः । इदं चान्य-थावाच्यस्यान्यथाभिधानाहा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाहा । आद्यं यथा—

'अप्राकृतस्य चरितातिशयेश्व दृष्टे-रत्याहृतस्य मम नाम तथापि नास्था । कोऽप्येप चीरशिशुकाकृतिरप्रमेथ-सौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥'

अत्राहमपहतोऽस्भीति प्रकारेणापहतत्वस्य विधिर्वाच्यः । तेन वाक्यद्वय-संपत्तौ तथापीत्युपपद्यते । द्वितीयवाक्यगतत्वेनव तस्य प्रतीतेः । नन्वयम-विमृष्टविधेयांश एवेति चेत्, न । नहि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूपणम् । किं तु तथापीत्यस्यासंगतिरिष । तदनुरोधेनेव ह्यपहतत्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु तत्याधान्यात् । एतेन 'अवान्तरवाक्येन विधेयाविमर्शः' इति समाधानम-नादेयम् । बीजाभावात् । 'क्षणमप्यमुक्त-' इत्यवान्तरवाक्य एव तदुदा-हरणाच । अस्तु वात्रोदाहरणे विधेयाविमर्शस्तथापि द्वितीयभेदे तदसंकरमा-त्रेणेव दोषभेदस्यवस्थितेः । यथा—

'देषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ता ।

कपदातिरिक्तमर्थाद्योतकम् । अर्थादेवांचकत्वमते तु स्वातह्रयेणाप्रयोज्यम् । वाच-कपदातिरिक्तस्यनेन विवक्षितमिति ज्ञेयम् । तथानुभवस्य तत्संबन्धितया वीरिहा-ग्रकानुभवस्य । द्वितीयवाक्येति । तस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनेव वाक्यार्थप्र-तीतेरिस्यन्वयः । नन्वास्थाप्रसङ्गकतयापहृतत्वस्य प्राधान्यमावस्यक्रमतो विधेयाविम-

१. 'अप्राकृतस्येति । रामेण धनुभंक्के कृते जनकस्योक्तिरियम् । दृष्टेश्चेति भिन्नकमचकारेण श्रुतत्वसमुचयः । अप्राकृतस्य यित्कचित्कौतुकानाकर्षणीयस्यात्यद्भुतेदृष्टैः श्रुतेश्च
चरितातिशयैरथीदन्येषां हृतस्य वशीकृतस्य मम तथापि तेषु नास्या । अनादर इत्यर्थः ।
एष पुरोवर्ती रामो वीरशिशुकाकृतिवीरवालकाकृतिरप्रमेयस्यापरिमितस्य माहात्म्यस्य
साराणां यः समुदायस्तन्मयः कोऽप्यनिर्वाच्यः पदार्थः । वर्तत इति शेषः । अत्र तथापीत्यस्य यद्यपीत्येतत्साकाङ्कृतया यद्यप्यहृत इति वाच्यं न च तथोक्तमित्यनिमहितवाच्यत्वं
दोषः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकासंक्षेपः २. 'एषोऽहमिति । उषाहरणे स्वप्ने उषानिरुद्धयोवास्तवं संगमं निगृदं संपाद्यागतस्य कामस्येयमुक्तिः । एषोऽहं कामोऽसुरराजस्य वाणस्य
स्रतामुषास्यां स्वप्नेऽनिरुद्धेन प्रयुद्धसुतेन या घटना समागमस्तेनाधिगतं प्राप्तमभिरूपं
योग्यं लक्ष्म्याः सौन्दर्यश्चयः फलं यया तथामृतां विथाय संपाद्य प्राप्त आगत इत्यन्वयः ।
कीष्ट्यः । अदितनयाया मुखपद्माज्यन्म यस्य तथाभृतः । दाहानन्तरं हरेण वरे दत्ते
गौरीवदनात्कामोत्पत्तिरिति पुराणप्रसिद्धिः । पुनः कीष्टक् । सुरासुरमनोरथानां दूरवर्ती ।

स्वमेऽनिरुद्धघटनाधिगतानुरूप-लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥'

अत्र सुरासुराणामपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यप्यथोऽवश्यवाच्यः । अन्यथा-न्यमनोरथविषयत्वं प्रतीयते । असमासेऽप्येष दोषो यथा—

'भ्रैणयभङ्गपराङ्मुखचेतसस्त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः । कमपराधळवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः॥'

अत्र लवमपीत्यप्यथोंऽवश्यवाच्यः । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रस-ङ्गात् । दृषकतावीजं प्रथमेऽनभिमताप्रतीतिः अन्त्ययोस्तु विरुद्धप्रतीतिरिति नित्यदोषोऽयम् ।

अपदर्खेति । अस्थानस्थपदमस्थानस्थसमासं चेति द्वयमित्वर्थः । अस्था-नस्थव्वं चायोग्यस्थानस्थत्वम् । तयोराद्यं यथा—

'प्रियेणे संग्रध्य विपक्षसंनिधातुपाहितां वक्षांसे पीवरस्तने । स्रजं न काचिद्रिजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥'

शोंऽस्त्येवेत्यत आह—अस्तु वेति । द्वितीयभेदे बोतकानुक्तिरूपे । अप्यर्थ इति । अतश्रापिरवर्यवाच्य इति भावः । एवमग्रेऽपि । अन्वयप्रतियोगिसंनिधि-

खुरासुरैर्मनसाप्यचिन्त्रगतिरित्यर्थः । अन्यथेन्द्रियान्तरगम्यत्वसंभावनापत्तेः । अत्राप्यर्थो-ऽवरयवाच्योऽनभिहितः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'प्रणयेति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीं प्रति पुरूरवस उक्तिरियम् । हे मानिनि, माम-कमपराधस्य रुवं लेशं पश्यिस । यतो यसादपराधलेशाद्दासभृतं जनं मलक्षणं त्यजसी-त्यन्वयः। कीदृशस्य मम । त्वयि निवद्धरतेः स्थिरानुरागस्य । तथा प्रियवादिनः। एवं प्रणयभक्के पराब्धुखं तद्भीरु चेतो यस्य तथाभूतस्य । एवं विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावी-पपत्त्वाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । अत्रापि लवमपीत्ववस्यं वाच्यम् । अन्यथा लवनिषे-थेऽपि स्थूलसंभावनापत्तेः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. काव्यप्रकाशपुस्तकेष्वस्मिल्छ्रोकपूर्वार्थे प्रथमिदतीयपादयोव्यंत्ययः. उदाहरणचिन्द्रकायामि 'त्वयीति' इत्येव प्रतीकं गृहीतमित्तिः २. 'प्रियेणेति । किरातार्जुनीये जलकीडावर्णने पद्यसिदम् । काचिन्नायिका भियेण कान्तेन विपक्षसंनिधौ सपत्नीसमक्षं संयथ्य सम्यग्यथित्वा पीवरौ पीनौ स्तनौ यत्र तथाविथे वक्षस्यपाहितां निहितां जलेनाविलां म्लानामपि स्रजं मालां न विजहो न परित्यक्तववीत्यन्वयः । कुत इत्याकाङ्कायामाह—वसन्ति हीत्यादि । हि यसात्प्रेमिण गुणा वसन्ति न वस्तुनि । प्रेमसस्व एव वस्तुन उपादेयत्वचित्ताकर्षकत्वयोर्दर्शनात्तदभावे चादर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेमेवोपादेयं चित्ताकर्षकं च भवतीति तदेव गुणविद्वर्थः। तथा च सपत्नीसमक्षं निर्माय प्रेमपूर्वकं कान्तेन हृदि निहितायाः स्रजो जलाविलतया सौरमाभावेऽपि प्रेमास्पदतयापरित्याज्यत्वं युक्तमिति सावः । अत्र नकारोऽस्थानस्थः। न काचित, अपि तु सर्वो इति निरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

अत्र न काचिदिति न योग्यं नजः स्थानम् । प्रतियोगिसंनिधिहिं तथेति न युक्तम् । तद्यवधानेऽपि 'न खल्ज न खल्ज वाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्' इत्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात् । परं तु न काचिद्विज्ञहौ अपि तु सर्वा एव विज्ञहरिति विरुद्धप्रतीतिजननादिव विवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादिष स्थानस्यायोग्यत्वम् । यथा—

'र्लंग्नः केलिकचम्रहश्चयजटालम्बेन निद्रान्तरे सुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलस् । पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनमेस्मितबीडया प्रोन्सृष्टः करपङ्कजेन कुटिला ताम्रच्छविः पातु वः ॥'

अत्र कुटिलाताम्रच्छिवत्वं नखलक्ष्मशङ्काबीजिमिति तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानसुपः युज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टं दुष्टिबीजम् । नित्यश्चायम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

'अँचापि स्तनशैळदुर्गविपमे सीमन्तिनीनां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवाङोहितः।

१. 'ल्य इति। शितिकंधरस्य महादेवस्थेन्दुशकलेन चन्द्रखण्डेन निद्रान्तरे स्वापमध्येऽन्त:-कपोलस्थलं कपोलस्थलमध्ये लग्नो मुद्राङ्कस्तदाकारिवहं वो युष्मान्पातु रक्षत्विति संबन्धः। कपोलस्थलं तु महादेवस्थेति केचित् । पार्वत्या इत्यन्ये । दिातिकंधरपदोपादानस्वार-स्यातु चरमपक्ष एव युक्तः प्रतिभाति । कीट्टशेनेन्दुशकलेन । केल्या कीड्या यः कचमहस्तेन श्रथा शिथिला या जटा तस्यां लम्बो लम्बनं यस्य तथाभूतेन । एवं च कपो-लसंबन्धोपपत्तिः । कीदृशो मुद्राङ्कः । पार्वत्या नखलक्ष्मणि नखचिह्ने शङ्किता संजातसङ्का या सखी तस्या नर्मिसितेन लीलासितेन या त्रीडा लजा तया हेतुभूतया करपछवेन प्रोन्मृष्टो मार्जितः । तथाविथिसतेन बीडा यस्या इति पार्वत्या विशेषणमित्यन्ये । पुनः कीट्टक् । कुटिलश्रासावाताम्रच्छविरीषदारक्तकान्तिः । इदमेव च नखलक्ष्मशङ्काबी-जमिति । ततः पूर्वमेवैतत्पदस्थानं युक्तम्। इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. अद्यापीति । असी दृश्यमानः शशी तत्क्षणे उत्फुङद्विकसद्यत्केरवं कुमुदंतस्य कोषः कुद्धाल एव कोषः खङ्गिपेशानं तस्मान्निःसरतामलीनां श्रेणी पङ्किरेव कृपाणः खङ्गस्तं कर्षतीत्य-न्वयः । कुत इत्याकाङ्कायां हेतुमुत्प्रेक्षते—अवापीत्यादि । एष मानः सीमन्ति-नीनां हृदि अद्यापि मत्सांनिध्येऽपि स्थातुं वाञ्छति । धिङ्किनद्यमिदमिति क्रोधादिवेत्सर्थः । अतएवालोहित आरक्तः । कोपेन रक्तिमोदयात् । हृदि तिष्ठासायां हेतुगर्भ तद्विद्येषण-माह—स्तनेति । स्तनावेव शैलौ तद्रृपेण दुर्गेण विषमेऽनाकमणीये । शशी कीदृक् । प्रोबन्तो दूरतरं प्रसारिताः कराः किरणा एव करा इस्ता येन तथाभूतः । खङ्गाककंणेऽपि हस्तस्य तथात्वात् । 'प्रोचन्' इति पाठे भिन्नमेव राशिविशेषणम् । 'तत्क्षणात्' इति पाठे तत्क्षणात्कर्षतीत्यन्वयः । अत्रास्थाने दीर्घसमासः । पूर्वार्थ एव कुद्धोक्तौ तदौचित्यात् । इत्यदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

डद्यहूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तःक्षणो-रफुछस्करवकोषनिःसरदछिश्रेणीकृपाणीं शशी ॥

अत्र पूर्वार्धं कुद्धस्य शशिन उक्तिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः कवेहिक्तिहत्तरार्धमित्यस्थानसमासता । न च प्रतिकृङ्वणित्वान्तर्भावः । समा-सस्यावणिरूपत्वात् । नापि पतत्प्रकर्षता । प्रथमप्रवृत्तस्य प्रकर्षस्थाये त्यागे हि तत्संभवः । अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । किं चोभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्थाभावे तत्संभवः । अत्र त्वेकतरत्रैव समासोचित्यमिति । दूषकतावीजं सहृद्यवै-मुख्यम् ।

संकीण वाक्यान्तरपदेन मिश्रम् । यथा-

'किसिति न पश्यसि कोपं पादनतं बहुगुणं गृहाणेमम्। नतु मुञ्ज हृदयनाथं कण्टे मनसस्तमोरूपम्॥'

अत्र पादनतं हृदयनाथं किमिति न पश्यिस, इमं कण्ठे गृहाण, कोपं मुञ्जेति वान्यत्रयेऽन्योन्यवान्यस्थपदमादायानिभमतं प्रतीयते । इदमेव च दुष्टिबीजं प्रतीतिविलम्बो वा । एकवान्ये क्विष्टत्विमिति ततो भेदः ।

गर्भितं जातगर्भम् । अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमित्यर्थः । तेतु वाक्यं क्रिचित्वं मावत एवेकम् । कचित्तु वाक्येकवाक्यतयेकीभूतम् । तत्रायं यथा—

'पॅरापकारनिरतेर्डुर्जनैः सह संगतिः। वदामि भवतस्तर्वं न विधेया कदाचन॥'

अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितम्। द्वितीयं यथा--

'लंगं रागावृताङ्ग्या सुचिरमिह ययेवासियष्ट्यारिकण्ठे मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती । तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दृत्ता स्ट्रत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधि यस्य कीर्तिः ॥'

१. किमितीति । मानिनीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । अत्र पादगतं पादप्रणतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यित । इमं कण्ठे गृहाण । मनसस्तमोरूपं कोपं मुश्रेति वाक्यत्रयं परस्परपदसंकीर्णम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'तत्र'खः ३. 'समा-सतः' कः ४. 'परेति । स्पष्टम् । अत्र संगतिनं विधेयेति वाक्यं वदामीत्यादि-वाक्यान्तरेण गर्भितम् । एवं च संगतेः सदसन्त्वसंश्यः अन्त्यपादे कर्म साका-क्कृत्वं चेति दूषकतावीजमिति केचित् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ५. 'छग्नमिति । अत्रासियष्टिरसतीत्वेन श्री राजपत्नीत्वेन कीर्तिश्च द्तीत्वेनाध्यवसिता बोध्या । यस्य राज्ञः कीर्तिरम्बुधिं प्रति गतेत्यन्वयः । फलमुत्प्रेक्षतं—श्रियो नियोगादाज्ञया इति तत्सदेशं गदितुं वक्तुमिवेति । संदेशस्वरूपं लग्नमित्यादि मृत्येभ्य इत्यन्तम् । तदर्थस्तु—हे अन्तुषे, रागो रिधरलोहित्यमेव रागोऽनुरागस्तेनावृतं व्याप्तमङ्गं यस्यास्तथामृत्या यथै-

अत्र तत्सक्तोऽयं न किंचिद्रगयति तेन भृत्येभ्यो दत्तास्मीति वाक्यैकवा-क्यमध्ये विदितं तेऽस्त्वित वाक्यान्तरं स्थितम्, प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकारित्वात्प्रकाशितविरुद्धम् । प्रतीतिविच्छेदोऽत्र दुष्टिबीजम् । अतो न यत्र प्रतीतिविच्छिद्यते तत्र नायं दोषः ।

प्रसिद्धिहतमिति।

'मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कृजितप्रश्वति । स्तनितमणितादि सुरते मेवादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥'

इति प्रसिद्धिमतिकान्तम् । यथा —

'मैहाप्रलयमारुतञ्जभितपुष्करावर्तक-प्रचण्डवनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः। रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः कुतोऽद्य समरोद्धेरयमभूतपूर्वः पुरः॥'

रवो मण्डुकादिशब्दे कविशसिद्धो न त्क्तिविशेषणे सिंहनादे। न चावाच-

योंग्यत्वं तदभावश्वायोग्यत्विमिति मतं दूषयिति—प्रतियोगीति । विरुद्धमिति-कारित्वादिति । एतत्परित्यागे ममापराध इति बुद्धिनं कार्येखेतदर्थं मयैतज्ज्ञा-पितिमिति पर्यवसानात् । विदितिमित्यनुक्तौ हि जामातृशिक्षाप्रकारश्चिन्तनीय इसे-

वासियष्ट्या खङ्गयष्टयेह सङ्घामेऽरीणां कण्ठे सुदृढं यथा स्यात्तथा लक्षम् । या चासि-यिष्टिरिह् सङ्कामे मातङ्गाः गजा एव मातङ्गाश्चण्डालास्तेपामुपिर पतन्ती परेषां शत्रूणां पुरुषेरेव प्रकृष्टपुरुषेर्दृष्टा । तेन प्रकृष्टसाक्षिसत्त्वान्मिध्यात्वशङ्कानिरासः । तस्यां खङ्ग-यष्ट्यां सक्तः संवद एव तस्यां सक्तोऽनुरक्तोऽयं मम भर्ता राजा न किंचिश्वकायुक्तं गणयति विचारयति । यथाश्चते तु किंचित्पाङ्गण्यादिकं न गणयतीत्यर्थः । तेन युक्तायुक्तं कर्मणनामावेन हेतुमाह भृत्येभ्यो दत्तासीदं ते मिरपतुर्विदितमस्त्विति । तेन राह्मेति कर्तिर तृतीयेति केचित् । खङ्मपक्षेऽङ्गं रेखाविशेष इति दीपिकायाम् । एवमनया मङ्ग्या शौर्यदातृत्वयशसामुत्कर्षो वर्णितः । अत्र भृत्येभ्य इस्यन्तवाक्येकवाक्यमध्ये विदित्तमित्या-दिवाक्यान्तरं प्रविष्टमिति विशेषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'महाप्रलयेति । वेणीसंवरणे रणकोलाहलमाकर्णयतोऽश्वत्थास्त्र इयमुक्तिः । अद्यायं समरोदधेः सङ्ग्रामरूपान्धेः संबन्धी तत्सकाशाद्वा पूर्वमभूतोऽभूतपूर्वो रवः सिंहनादो मुहुर्वारंवारं कुतः कस्माद्धेतोरस्तीति प्रश्नः । कीष्टशः । महता प्रलयमारुतेन श्वभितानां पुष्करावर्तकानां मेघिविशेषाणां प्रचण्डमुग्रं वनं निविडं च यद्गितिं तस्य प्रतिरवस्य प्र-तिध्वनरनुकारी सदृशः । तथा श्रवणयोभैरवो भीषणः । एवं स्थगिता आच्छादिता । व्याप्तेति यावत् । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तरालमेव कंदरा ग्रहा येन तथाभूतः । अत्र स्वश्चरस्य मण्डूकादिशब्द एव किप्नप्तिद्धिनैत्वेवंविधे वीराणां गर्जित इति तदित-कमः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

कसंकरः । तुल्येनेव रूपेणोभयत्र शक्तिसत्त्वेऽप्येकत्रेव कविप्रयोगनियमात् । अत एवायं वाक्यदोषः । विशेषणविशेष्यसंविधानेन विशेषपरत्वादिति ।

भग्नश्रक्रममिति । भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावौचित्यं यत्र तत् । तच्चानेकथा व्यवस्थितम् ।

तत्र प्रकृतेः क्रमभङ्गो यथा—

'नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तंगते हन्त निशापि याता। कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति॥'

अत्रास्तंगत इति गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रकृतिक्रमभङ्गः । भिन्नाम्याभुपस्थापितं भिन्नवद्गातीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदशावस्थाप्रतीतिनं संभवति । तस्मात् 'गता निशापि' इति युक्तः पाठः । ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इति वामनसूत्रम् । अत्रापि कथितपदं दुष्टमनुपदमेवोक्तम् । तथा च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्वादिति चेत्, न । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तं स्रेकं पदं द्विःप्रयोगनिषेधविषयः । तादशे तु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाञ्चो वा प्रयोगं विना दोषः । यथा—

तदर्थः संदेश इत्येव स्यादिति भावः । अत एवेति । वक्ष्यमाणहेतोरेव । तमेवाह—विशेषणेति । संनिधानं समिभव्याहारः । औचित्यमितिः। तथाश्रुते कथितपदस्य प्रक्रमभङ्गदोषवारकतया गुणत्वमेव सर्वत्र स्यात् । औचित्यस्य तु कथितपदत्वस्य दोषवत्त्वमुपपन्नमित्याशयः । प्रक्रमपदस्य पूर्वोपकान्तपरत्वे 'महीभृतः पुत्रवतः' इत्यादौ पुत्रपदे प्रक्रमभङ्गो न स्यादतः प्रस्तावः प्रक्रमपदार्थतयोक्त इति क्षेयम् । यातिरिति । पाठादिति शेषः । मिन्नाभ्यामिति । संज्ञाभेदेऽर्थभेदप्रत्ययसौत्सर्यिकत्वादिति भावः । उद्दे-श्येति । उद्देशस्योक्तस्य पुनः कथनं प्रतिनिर्देशः । तच्च कचिदुद्देश्यतयोक्तस्य विधेयतया, कचिद्विधेयतयोक्तस्य दिश्चयतया । तत्र नाथ इत्यत्र चन्द्रास्तगमने निमित्ते निशाया अपि तद्विधीयते । उदेतीत्यादौ विधेयतयोक्तस्य ताम्रत्वस्य ताम्र एवास्त-मेत्युद्देश्यतया निर्देशः । इदं चोपळक्षणम् । लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये चादु-ष्टतस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'ते हिमालयं—' इत्यादावस्मै इत्युद्देश्यस्य तच्छब्देन प्रति-

१. 'नाथ इति । निशाया नाथे चन्द्रे नियते दैंवस्य नियोगादस्तं गते सित निशापि तद्वभूरस्तं याता । इन्तेति हर्षे । स च दशानुरूपत्वात् । इदमेवार्थान्तरन्यासेन समर्थ- यति—कुलाङ्गनानामिति । हि यसात्कुलाङ्गनानां दशानुरूपं पतिविनाशदशायोग्यमतो- नुगमनात्परमन्यद्भद्रतरं शोभनतरं न समस्ति । नास्तीत्यर्थः । अत्र गते इति गमधातोः प्रक्रमाद्येऽपि तत्प्रयोग एवोचितो न तु यातेति याधातोरिति प्रकृतेः प्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'उँदेति सविता ताम्रसाम्र एवास्तमेति च। संपत्तो च विपत्तो च महतामेकरूपता॥'

अत्र 'रक्त एवास्तमेति च' यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं व्यवद्धीत । प्रत्ययस्य यथा—

'यँशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा । विरुसुकानामभियोगभाजां समुःसुकेवाङ्कमुपैति लक्ष्मीः ॥'

अत्र तुमुनः क्रमे सनोऽभिधानमेकरूपताप्रतीतिं स्थगयति । 'मुखमीहितुं वा' इति युक्तः पाठः । सर्वनाम्नो यथा—

> 'ते³ हिमालयमामन्नय पुनः प्रेक्ष्य च ग्ल्लिनम्। सिद्धं चास्मे निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खसुद्ययुः॥'

अत्रास्मे इतीदमा प्रक्रमात्तद्विसष्टा इत्यत्राप्यनेन विस्रष्टा इत्येव वाच्यम् । न च तिद्दमोर्थाभेदः । इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामशैकत्वात् । अन्यथा तयोः पर्यायतापत्तेः । पर्यायस्य यथा—

'र्भहीन्द्रतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् । अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चृते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥'

निर्देशो क्षेयः । एक रूपतेति । यशः प्रस्तिफलार्थिनां निरुत्सकत्वादिविशिष्टानां

१. 'उदेतीति । निगदन्याख्यातम् । एवं चोहिष्टप्रतिनिर्देशरूपतया कथितपदत्वा-ख्यदोषानवताराद्यथाप्रकान्तमेव ताम्रपदं प्रयुज्यते तथा दिशतोदाहरणेऽपि प्रकान्तमेव प्रयोक्तमुचितमिति सिद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'यश इति । किरातार्ज्-नीय द्रौपद्या इयमुक्तिः । यशोऽधिगन्तुमिलादीनामभियोगभाजामिलनेनान्वयः । अधिगन्तुं लब्धुम् । मनुष्येषु संख्यां गणनामतिवतितुमतिक्रम्य वर्तितुम् । मनुष्यदुर्छ-भमुत्कर्षे प्राप्तुमिति यावत् । निरुत्सुकानामीत्सुक्यरहितानाम् । अभियोगभाजामुद्यो-गवताम् । अङ्गमुत्सङ्गम् । अत्र सन्प्रत्ययप्रयोगात्तुमुन्प्रत्ययप्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिका. ३. 'त इति । कुमारसंभवे पद्यमिदम् । ते मरीच्यादयो सुनयो हिमाल-यमामन्त्र्य पृष्टा पुनः शूलिनं महादेवं प्रेक्ष्यासौ शूलिने सिद्धमर्थे गौरीविवाहघटनारूपं प्रयोजनं निवेच कथिरना तेन शूलिना विसृष्टा आज्ञप्ताः खमाकाशमुचयुरुत्पेतुरित्यर्थः। अत्रेदमः प्रक्रमभङ्गः। र इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ४. "महीमृत इति । इदमपि तत्रत्यमेव पद्यम् । पुत्रवतोऽपि महीभृतो हिमाचलस्य दृष्टिस्तसिनगौरीरूपेऽपस्ये तृप्ति दिदृक्षापूर्ति न जगाम । न प्रापेलर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—अनन्तेलादि । हि यतः अनन्तपुष्पस्य मधो-र्वसन्तस्य संबन्धिनी द्विरेफाणां भ्रमराणां माला पङ्किश्रते आम्रे सविशेषः सातिशयः सङ्ग आसक्तिर्यस्यास्तथाभृता । भवतीति शेषः । अत्र द्विरेफमाला सादृदयातिश-याद्रसन्तदृष्टित्वेनाध्यवसिता बोध्या । अत्र पुष्पसामान्यसत्तायां तद्विशेषादरदृष्टान्तेन दार्धान्तिकेऽप्यपत्यसामान्यसत्ताभिधानार्थमपत्यवत इत्येव वक्तुमुचितं न तु विशेषतः पुत्रवतः इति । दृष्टान्तवैषम्यापत्तेः । अतः प्रक्रमभद्गः । पर्यायत्वं त्वेकथर्मिवाचकतया

अत्रापत्येषु बहुषु सत्स्विण तिस्मन्नपत्ये स्नेहातिशयिववक्षणाद्यत्यशब्दे प्रयोक्तत्ये पुत्रशब्द्ययोगात्पर्यायप्रक्रमभङ्गः । केचिनु 'असित पुत्रे सुतायां सेहो युक्तस्य तु सत्यिष पुत्रे तत्यां सोऽभूदिति विवक्षणान्नात्र दोषप्रतीतिः' इति समाद्धिरे । तद्युक्तम् । अनन्तपुष्पत्य चृते इति दृष्टान्तवेषम्यप्रसङ्गात् । तत्र च सामान्यिविशेषमावेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिके तथैवौचित्यात् । तस्मात् 'अपत्यवतोऽपि' इति युक्तः पाठः । न चात्रापि बहुत्वालामादृष्टान्तवेषम्यम् । अपत्यान्यस्य सन्तीति बहुर्थ एत्र मतुपो विधानात् । एतेन ''साधुरेव 'पुत्रवतः' इति पाठः इत्यतः केचिदित्यनेन साप्रदायिका इत्यर्थकेन वृत्तिकृतोऽत्रानुमतिरेव'' इति चण्डीदासमतमनादेयम् । अथापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । तत्र केचित्, 'अपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्यस्य कुत्रान्वयः' इत्याहुः । तत्र युक्तम् । तथा सित दोषस्येवाप्रसङ्गात् । अपत्यार्थकन्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रम् । न त्वेकप्रकारकप्र-तीतिजनकत्वमपीति । अत एव लघुतामुपक्रम्यागरीयानित्युक्तावपि पर्यायक्रमभङ्ग उच्यते । यथा—

'विपेदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापतुपेतमायतिः। नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृप श्रियः॥' इति।

अत्रैव विपदापदोरुपसर्गयकमभङ्गो दृष्टव्यः। 'तद्भिभवः कुरुते निरायतिम्। लघुतां भजते निरायतिर्लघुताभागपदं नृपश्चियाम्' इति पाठो युक्तः। यदि न च्छन्दोभङ्गः।

नियतलक्ष्मीप्राप्तेरेकरूपतयाविविक्षितत्वादिति भावः। तथा सतीति। पुत्रशब्दस्या-पत्यसामान्यार्थन्वे सतीत्वर्थः। अयं भावः—अत्र हि दृष्टान्तानुरोधेन सामान्यविशेषभावेनापत्यप्रतीतिविविक्षिता। सा च शब्दभेदेऽप्युपपद्यते न दोषप्रसिक्तः। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थल एवैकरूपताप्रतीत्यनुरोधेन शब्दभेदे दोषोपगमात्। इह च तदभावादिति। अत एव उक्तपर्यायरूपत्वोपगमादेव। विपदित्यादौ कारणमालायां पूर्वविहितविपदादेश्तरत्रानुवाद्यत्वादुदेश्यप्रतिनिर्देश्यभाव इति शब्दभेदे पूर्वस्थोत्तरत्र हेतुत्वप्रतीतेः स्थगनं न दोष इति श्चेषम्। वृत्तौ युक्तमित्ययुक्तम्। छन्दोभङ्गप्रसङ्गात्। अतः शेषं पूर्यति—यदि नेति। कर्मकारकवाचकस्थेत्यनन्तरं प्रस्तावौचित्यभङ्ग

गौणं न तु मुख्यमिति बोध्यम् । एतेन 'पुत्रे सत्यि कन्यायामिथकप्रीतिरिति विवक्षणान्न दोषः' इति समाधानं निरस्तम् । इति कृतं पक्षवितेन ।'' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'विषद इति । किरातार्जुनीये द्रौपद्या इयमुक्तिः । अविक्रमं पराक्रमरहितम् । आपदा उपेतं युक्तं जनमायितिरुत्तरकाल्झुद्धी रहयित त्यजति । निरायतेरायितरिहतस्य जनस्य लघुता नीचता नियता । अगरीयान्गौरवहीनो जनः श्रियो लक्ष्म्याः पदमाश्रयो न । भवतीति द्रोषः । नृपेति युधिष्ठिरसंबोधनम् । अनापदित्युपसर्गप्रक्रमभङ्गः । अगरीयानिति पर्योयस्य चेति ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

'कैंचित्कीणाँ रजोभिर्दिवमनुविद्धा मन्दवक्रेन्दुलक्ष्मी-रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव द्धिरे दाहमुद्धान्तसत्त्वाः । श्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपद्मपरा सूमिवत्कम्पमानाः प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्थः शशंसुः ॥'

अत्र काचिदित्युपत्रम्य काश्चिदिति वचनप्रक्रमभङ्गः । तसात् 'काश्चित्कीणीं रजोभिर्दिवमनुविद्धुर्भन्दवक्रेन्दुशोभा निश्रीकाः' इति पठनीयम् । 'कम्प-माना' इति च 'कम्पमापुः' इति पठनीयम् । शतृशानचोर्गुणीभूतिक्रयान्तराभि-धायकत्वनियमात् । न चात्र कियान्तरं प्रधानमस्ति ।

'गै।हन्तां महिषा निपानसिललं श्रङ्गेर्मुहुस्ताडितं छायाबद्दकदम्बकं सृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतास् ।

१. 'काचिदिति । पार्थिवानां राज्ञां प्रस्थाने यात्रायां पुरोऽधे भावि जत्पतस्यमानम-शिवममङ्गरुं नार्थः स्त्रिय इत्यनेन प्रकारेण शशंद्यः स्चितवत्यः। कथमित्याकाङ्कायामाह---काचिदिलादि। काचिन्नारी रजोभिः कीर्णा व्याप्ता रजस्वला सती दिवमन्तरिक्षमनु-विद्धावनुचकार । तस्या अपि रजोभी रेणुभिर्व्याप्तत्वात् । पतिवियोगदुः खेन भूमिपतना-द्रेण्रभिः कीर्णेलर्थः' इति केचित् । कीट्टशी । मन्दा वक्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य छक्ष्मीः श्रोमा यस्यास्तथाभृता बौरपि मन्दवक्रसदृशचन्द्रशोभा बोध्या । काश्चित्रायोंऽश्लीकाः शोभा-हीना दिश हवान्तर्दाहं दिथरे । दिग्दाहत्याप्यमङ्गलस्चकत्वात् । कीट्टस्य: । उद्धान्तं सत्त्वं चित्तं यासां तथाभूताः । दिक्पक्षे । उद्घान्तानि सत्त्वानि प्राणिनो यासु तथाभूता इत्यर्थः । तथान्या नार्यः प्रतिपदं वात्या इव भ्रेमुर्भ्रमणं चकुः । एवमपरा नार्यो भूमिवत्क-म्पमाना अशिवं शशंसुरिति संवन्थः । वात्याभ्रमणभूकम्पयोरशुभस्त्वकत्वं प्रसिद्धम् । अत्र काचिदिलेकवचनप्रक्रमाद्ये तद्भन्नः । एवं कम्पमाना इलाख्यातप्रक्रमभन्नोऽप्युद्यः । इत्यु-दाहरणचन्द्रिका. २. 'गाहन्तामिति । शाकुन्तले आश्रमे शकुन्तलादर्शनान्निवृत्तमृगयामि-लापस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य सेनापति प्रतीयमुक्तिः । तत्रोपक्रमे 'अद्य तानत्' इति श्लोक-शेषः सर्ववाक्यान्वयी बोध्यः । महिषाः शृङ्गेर्मुहुर्वारंवारं ताडितसुत्फालितं निपानसलिछं कूपसमीपजलाश्यसंबन्धिजलं गाहन्तामालोडयन्तु । त्रासापगमेन प्रकृतिस्वाच्छन्द्यात् । सेयं महिषजातिरुक्ता । एवमशिमयोरिप जातिकथनमुत्रेयम् । छायायां बद्धं कदम्बकं समूहो येन तन्मृगकुरुं रोमन्थमुद्गिलितकवलचर्वणमभ्यस्यतु । त्रासात्मलायनपरतयान्यो• न्यवार्तानभिज्ञं विस्मृतरोमन्यं चाधुना तदपगमे सति संमूय रोमन्थाभ्यासं करोत्विल्यर्थः। कदम्बानां बहुत्वात्कुलस्यान्यपदार्थत्वोपपत्तिः । एवं वराहपतिभिः । स्करश्रेष्ठेविश्रन्थं विश्वासञ्चक्तं यथा स्थात्तथा पल्वलेडल्पसरसि । मुस्तायाः प्रसिद्धौषधिनिशेषस्य श्रतिकृत्व-ननं क्रियताम् । तथेदं नानाविधदानवसेनाविनाशकमसदनुश्च शिथिलो ज्यावन्थो यस्य तथाभृतं सद्विश्रामं लभताम् । यद्वासादिति पञ्चमीवहुवचनान्तं पृथनपदम् । असात्सकाशा-द्विरतं भवत्वत्यर्थः । अत्र गाहन्तामिति कर्तृतिङः प्रक्रमास्क्रियतामित्यत्र तद्भन्नः । इत्यु-दाहरणचन्द्रिका.

विश्रव्येः कियतां वराहपतिभिर्मुसाक्षतिः पत्वले विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्यद्भनुः ॥' अत्र गाहन्तामिति कर्नृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाच-कस्य। 'विश्वस्ता रचयन्तु सुकरवराः' इत्यदुष्टम् ।

> अंकिलिततपसेजोवीर्यप्रथिम्नि तपोनिधा-वितयमदाध्माते रोपान्मुनावभिगच्छति । अभिनवधनुर्विद्यादप्रक्षमाय च कर्मणे स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥'

अत्र तेजोवीर्यरोपौ क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादोपसंग्रहधनुर्भ्रहणयोः पौर्वापर्यं योग्यम् । 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति न्यायात् । इति तदन्य-थाकरणे क्रमप्रक्रमभङ्गः । एवमन्यदृष्यूद्यम् । अत्र सर्वेत्रैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थानमुपद्यातो वा दूषकतावीजम् । यदुक्तम्—

> 'प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्भतौ । ह्रादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र ग्लानत्वमञ्जते ॥ दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः ।' इति ।

अतएव नित्यदोषोऽयम्।

अक्रममविद्यमानः क्रमो यत्र तत् । पदानन्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽन्यन्न तदुपादानं यत्रेत्यर्थः । यथा—

'द्वैयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः। कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकोमुदी॥'

इति शेषः । अत्र सर्वत्रेति । तथा सुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले तावदेकरूपताप्रतीति-विविक्षतेव । यशोऽधिगन्तुमित्यादाविष यशःप्रभृतेः फलत्वेनैकरूप्यमिष्टम् । महीभृत इत्यत्राप्यपत्यत्वेनैक्यं दृष्टान्तवशादिष्टम् । काचित्कीर्णेत्यत्राप्यशुभसूचकत्वे-

१. 'अकलितेति । धनुर्भङ्गकुपिते भागेवेऽभ्यागते श्रीरामचन्द्रस्थोक्तिरियम् । मुनौ भागेवे रोषादिभगच्छलभ्यागते सति पाणिरर्थान्ममाभिनवाया नृतनाया धनुविद्याया दर्पस्य क्षमाय योग्याय युद्धरूपाय कर्मणे च रमसाद्वेगात्स्फुरित । नमस्यतया पादयोरुपसंग्रहणाय च स्फुरतीत्यन्वयः । चद्वयेन तुल्यकालत्वाभिन्यक्तिः । कथंभूते मुनौ । अकलितोऽपिमिन्तस्तपस्तेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य प्रथिमा मिहमा यस्यैवंभूते । यशोनिधौ प्रतिष्ठिते । तेनै-तज्जयादुत्कर्षाधिक्यम् । अवितथेन यथार्थेन मदेन दर्पणाध्माते । प्रदीप्त इल्थः । अवतप्तः प्रथमोदिष्टत्वेन तदुचितस्य पादोपसंग्रहणस्यापि प्राथम्यमुचितम् । 'कमश्च देशसान्मान्यात्' इति पाद्यमिकन्यायादिति प्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २० 'द्वयमिति । पूर्वं व्याख्यातम् । अत्र त्वंपदार्थस्येव शोच्यतायां समुच्चयविवश्चणात्त्वं चेति पाठकमो युक्तः । तदमावात्त्वकमत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र लोकस्य चेति चकारस्त्वं शब्दानन्तरं युक्तः। त्वंशब्दार्थस्येव शोच्यतायां समुचयस्य द्योतनीयत्वात्। लोकपदार्थं समुचयाभावात्। अथापदस्थपदादस्य को भेदः। तत्र प्रतीसन्तरमत्र सैव प्रतीतिः। किं तु विलिम्बतेति केचित्। तन्न । 'कुटिला ताम्रच्लविः—' इत्युदाहृतेऽपदस्थपदे प्रतीसन्तराभावात्। वयं तु त्रूमः—अव्यवधानेनैव यत्राभिमतप्रतीतिजननसामध्यं तदेतस्य विषयः। अन्यः पुनिरतस्स । चादीनां चाव्यवहितपदार्थेष्वेव समुचयादिद्योतकता। यदुक्तं महिमभट्टेन—

'अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः। संबन्धं ते हि स्वां शक्तिमुपद्ध्युरनन्तरे॥' इति।

न च नजोऽप्यव्यवहितस्यैव तथात्वम् । अतः 'स्रजं न काचिद्विजहों' इत्या-दिकमप्यक्रमभेदः स्यादिति वाच्यम् । 'न खल्ल न खल्ल वाणः संनिपात्योऽयम-सिन्' इत्यादो व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात् । न चायं चादिपदेष्वेव दोषः । किं त्वित्यमादिष्वपि । यथा—

'शैक्तिर्निश्चिशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-वैक्रे पार्श्वे तथेषा प्रतिवसित महाकुटनी खड़्जयष्टिः। आज्ञेयं सर्वेगा ते प्रसरित पुरतः किं मया बृद्धया ते प्रोच्येवेत्थं प्रकोपात्सितकरासितया यस्म कीर्त्यो प्रयातम्॥'

नैकरूपत्वम् । तथा गाह्नतामित्यत्रापि तत्तित्रयाकर्तृत्वमेकरूपेणैव मृगयानिवृत्ति-प्रयुक्तत्वेन वाच्यम् । एवमकलितेति पद्येऽपि यथासंख्यन्यायेन पूर्वोक्तकमेकरूप्य-मित्यूद्यम् । तत्र गता यातेत्यादौ तुमुनादौ ताद्दाप्रतीतेः स्थगनं विल्लिन्वतत्वम् । पुत्रवतोऽपीत्यादौ तूपघातोऽत्यन्ताभाव इति यथानुभवं द्रष्टव्यम् । स्वां द्राक्ति-मिति । सार्थाभिधानसामर्थ्यरूपाम् । अनन्तरेऽव्यवहितपदार्थे उपद्ध्युर्व्यवस्था-

१. 'शक्तिरिति । यस्य राज्ञः सितकरश्चन्द्रस्तद्वस्तितया श्वेतया कीर्त्वा प्रकोपादित्थं प्रोच्येवोक्त्वेव प्रयातं प्रकर्षेण यातम् । दूरं गतमित्यर्थः । अत्र कीर्तेः पत्नीत्वेनाध्यवसानं बोध्यम् । एवं शक्त्यादीनामप्यसन्नाथिकात्वेन । कीट्युक्त्वेत्याकाङ्क्रायामाह—शक्तिरित्यादि । हे नाथ, इयं प्रत्यक्षा, निर्क्षिशः खङ्ग एव निर्क्षिशः कृरस्तज्जन्मा शक्तिः सामध्यमेव नायिका तव युजयुगले प्रतिवसतीत्यभ्रेतनेनान्वयः । असत्त्वं च कृर्जायाः कृर्स्तमावत्वात् । 'त्रिश्चतः पूरणिद्धाः स निर्गतो यसात्समुदायात्स निर्क्षिशः पुरुषसमुद्धायात्म विद्धाः । तथा तव वक्ते दोषाकरस्य चन्द्रस्य श्रीरेव दोषनिधानभृता श्रीनीयिका प्रतिवसति । तथा तव पार्थे एषा प्रत्यक्षा महाकुट्टनी महाछदिकान्यभिचारस्य महादूती खङ्गयष्टिरेव नायिका प्रतिवसति । तथा सर्वत्राप्रतिहत्तेव सर्वपुरुषगामिनी । वेश्येति यावत् । इयं ते आज्ञारूपा नायिका पुरतो विलसति । वृद्धया समृद्धयैव जरत्या मया ते तव किं प्रयोजन-मितीरथमुक्तिति योज्यम् । अत्रापीत्यं प्रोच्येति क्रम उचितः । श्र स्युदाहरणचन्द्रिकाः

अन्नेत्यं प्रोच्येवेति वाच्यम् । इत्यंशब्दस्याव्यवहितपरामर्शकत्वात् । पादत्रयस्य च परामर्षणीयत्वात् । एवं 'छग्नं रागावृताङ्ग्यान्' इत्यादावि इति श्रीनियो-गादिति वाच्यम् । इतेरपि तत्तुल्यत्वात् । दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह इति नित्योऽयम् ।

अमतपरार्थममतः परार्थो द्वितीयोऽर्थो यस्य तत् । अमतत्वं च, 'ज्ञेयो द्युङ्गारबीभत्सो तथा वीरभयानको । रोद्राद्धतो तथा हास्यकरुणो वैरिणो मिथः ॥'

इत्याद्युक्तदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसव्यक्षकत्वम् । यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गन्धत्रद्वुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा॥'

अत्र प्रकृतस्य बीभत्सस्य विरोधी शृङ्गारः। तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः। तादशार्थोपस्थित्या रसापकर्षकतास्य दोपन्वबीजम्। अतो नित्योऽयं दोषः। नीरसे स्वात्मळाभस्थैवाभावात्।

अर्थदोषलक्षणान्याह—

अथोंऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ७ ॥ संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च । अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिष्टृत्तः ॥ ८ ॥ साकाङ्कोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः । विध्यनुवादायुक्तस्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

पददोषलक्षणस्त्रस्यं दुष्टमिति पदं लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते ।

तत्रापुष्टः पुष्टाद्धिज्ञः । पुष्टत्वं च विवक्षितार्थवाधप्रयोजकानुपादानत्वस् । तद्विरहश्च द्विधा—अप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाञ्च । यमेनम्—

पयेयुः । तदन्वितस्वार्थबोधका इत्यर्थः । पुष्टत्वं चेति । यस्यार्थस्यानुपादाने शब्देनाप्रतिपादने विवक्षितार्थस्य बाधोऽसिद्धिस्तत्त्वं पुष्टत्वमित्यर्थः । अन्यस्र-

१. 'रामेति। रचुवंशे श्रीरामहतायास्ताडकाया वर्णनिमदम्। मन्मथ इव रामो राममन्मथः स एव रमयतीति रामो मन्मथस्तस्य दुःसहेन शरेण हृदये ताडिता सा निशाचरी राक्षसी ताडकैव निशाभिसारिका जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्राणेश्वर उपचारेण नायकस्तस्य वसतिं जगामेल्यन्वयः। कीदृशी। गन्धवद्विषरूषं चन्दनेमव गन्धवद्रक्तचन्दनं तेनोक्षिता सिक्ता। गन्धवरतं च पूतनाधूमस्येव रुधिरस्यापि पापक्षयादित्यादुः। अत्र रूप्यमाणानाः मप्रकृतार्थानां प्रकृतवीमत्सरसविरोधिशृङ्गारव्यञ्जकत्वादमतपरार्थत्वं दोष इति। दूषकतान्वीणं द्व शृक्षारसव्यञ्जकैवेदि वीमत्सः प्रस्यायनीयः स्याचदा कथं तस्य परिपृष्टिरिति ध्येयम् ॥ स्वुदाहरणचन्द्रिकाः

'व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद्यच्च स्यान्निष्प्रयोजनम्' इत्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह । अत एन प्रैकाशकारोऽपि 'अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्ते' इत्येवाह । न त्वप्रयोजका एवेति । उदाहरणम्—

> 'अतिविततगगनसरणिशसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः । मरुदुछासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविजयति ॥'

अत्रातिवितते निरवलम्बे व्योन्यविश्रामं गमनादितराप्रकाश्यकमलप्रकाशनाच रवेस्त्कर्पो विवक्षितः। अत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते अग्नेरिवौष्ण्यम्। सरणित्वं मरुदुङ्घासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेचेऽत्यपुष्टा एतेऽर्थाः । नन्वेतेऽर्था अपुष्टा इति सिद्धं परं त्वतिविततेति पुनरुक्तः। गगनपदादेव तद्भपस्थितेः। मरुदुङ्डासितसौरभेति विरुद्धम् । विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्ये-णाप्रकारयत्वादिति नायं प्रथगिति चेत्, न । गगनपदं न विततत्वे शक्तम् । अर्थलभ्यत्वे च न पुनरुक्तता । यदुक्तं भोजराजेन—'काव्येतिहासादावर्थवृत्त्या लब्धस्य साक्षाद्रणनमपौनरुक्लाय' इति । नापि विरुद्धम् । सौरमस्योपलक्ष-णत्वात् । यहा चित्रहेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानात् । अथाधिकपदादस्य को भेदः । अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चित्—'तन्न पदार्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभास इह तु तदनन्तरमिति विशेषः' इति। तज्ञातिसमीचीनम् । तथा नियमे प्रमाणाभावात् । एतावता च विशेषेण शब्द-दोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोपत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च । विरुद्धमतिकृद्मतपरा-र्थादौ शब्ददोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात् । वयं तु पश्यामः—यन्न विवक्षित एवार्थोऽन्यथाभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः । अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शब्दरोष इति विवेकः । तथाच यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः कथंचिद्निवतत्याभिधी-यते तत्राधिकपदत्वम् । तत्पदेन विनापि तन्निर्वाहात् । यत्र तु सोऽथौं विवक्षित एव परं त्वप्रयोजकत्वान्यरूभ्यत्वाभ्यां शब्देन नोपात्तुमईस्तन्नापुष्टत्वम् । 'स्फटि-काकृति-' इत्यत्र नाकृतिपदार्थं उपमानत्वेन विवक्षितः । तस्य नैर्मस्याभावात् । 'यदिप च न क्रतं नितम्बिनीनां' इत्यत्रापि च रतस्य स्तनपतनाविध्वव्यतिरेक

भ्यत्वादिति । शब्देनानुक्तावप्यर्थगम्यत्वादित्यर्थः । अतएव उक्तापुष्टत्वनिर्वचना-देव । चित्रेति । चित्रं हेतुकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययक्षपातिशयोक्तिः । तद्धेत्वभि-प्रायेण कार्यस्य पूर्वाभावाभिधानादित्यर्थः । अप्रयोजके प्रयोजनश्र्त्ये । प्रयोजनव-त्यन्यरुभ्ये हि न प्रयोजनाभावः । अधिकपदे तु स इत्यस्तु भेदः । न त्वप्रयोजके ।

१. 'वृत्तिकृत्' क. २. 'अतिविततेति । रविजयति । कीवृक् । अतिविततं विस्तृतं यहगनं तहृपायां सरणौ मागें प्रसरणेन गमनागमनेन परिमुक्तस्वक्तो विश्रमानन्दो वि-आन्तिसुखं येन तथाभृतः । तथा मरुता उद्घासितं प्रकाशितं सौरमं यस्य तावृशस्य कम-लानामाकरस्य हासकृत् । विकासकारीत्वर्थः । अत्रातिवितत्त्वसरणित्वमरुदुछासितसौरभ-त्वानामर्थानामनुपादानेऽपि प्रकृतार्थस्याक्ष्तेरपुष्टार्थत्वस् ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

प्वानुचितत्वेन विवक्षितो न त तत्कृतिव्यतिरेकः । पूर्वार्धे तथैव कमात् । किं तु च्छन्दोनुरोधादिना द्वयमिष कथंचिदन्वितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वम् । 'अतिवि-तत-' इलादौ त्वितिवितत्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव । परं त्वर्थेलभ्यत्वादिना नोपादानाईमित्यपुष्टम् । व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोपत्वमुत्तरस्य चार्थदोपत्वमिति । दूपकताबीजं चाशक्तयुत्तयनेन श्रोतुर्वेंसुष्यम् । अतएव यमकादावदोपता । तत्रालंकारान्तरारम्भेणाशक्त्यनुत्तयनात् । कर्षावतंसादिपदे च विशेषकद्योतकत्या तदुपादानं नाशक्त्युत्तयकमित्यदुष्टत्वम् । अतएव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयोग्योक्ति दोषाभावः ।

कष्टः प्रतीतिक्केशवान् । दुरूह इत्यर्थः । यथा—

'सैदा मध्ये यासामियममृतनिःस्वन्दसरसा

सरस्वत्युदामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचयाः केन महतां

महाकाव्यव्योग्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥'

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गत्रयवती भारती चमत्कारं वहति ता गम्भीरकाव्ये घनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु । तथा यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा नदी संबन्धं वहति ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थो विवक्षितः । स च शब्दान्तरैरिप क्रेशेनैव प्रतीयत इत्यर्थं एवायं दुष्टः । क्रिष्टत्वादिकं तु शब्ददोषः । घटनानन्तरेणार्थस्य सुखेनैव प्रतीतेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजम् । अतो नित्यो- ऽयं दोषः ।

प्रयोजनाभावस्थोभयत्र साम्यादिति भावः । दयक्तं चेति । अविवक्षितार्थकत्वं

१. 'सदेति । स्वकाव्यस्य गभीरचमत्कृतार्थशालितयातिरफुटार्थकत्वाभावेऽपि दोषाभावं समर्थियेतुं कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । ता एता घनपरिचया अल्यन्ताभ्यस्ता अर्थाह्रम्भीरकाव्ये महतां कवीनां रुचयो विवक्षाः श्रुद्रकाव्य इव महाकाव्यव्योग्नि व्योमसदृशे महाकाव्ये केन प्रकारेण प्रसादं यान्तु गच्छन्तु । सुव्यक्ता भवन्त्विलर्थः । कथंभूता रुचयः ।
स्फ्रितो विषयीक्रतो मधुरः शृङ्कारादिरसो याभिस्तथाभूताः । तेन नीरसत्वपरिहारः । ताः
का इल्पेक्षायामाह—सदेलादि । यासां कविरुचीनां मध्ये यद्गोचरीभूता अमृतनिःस्पन्दवस्तरसा उद्दामा उद्भटगुणा बहुमार्गा वैदभ्यादिरीतित्रयवती इयं कवित्वरूपा सरस्वती
परिमळं चमत्कारं वहतीति प्रकृतोऽर्थः । अन्यस्तु यासां रुचीनामादित्यप्रभाणां मध्ये बहुमार्गा त्रिपथगेयं गङ्गारूपा सरस्वती नदी परिमळं संबन्धं वहति । ता एता मेवपरिचिताः
स्फुरितमधुररसाः । स्फुरितो दृष्टो मधुरो रम्यपदार्थो याभिस्तथाभूता वा महतां द्वादशादिसानां रुचयः प्रमाः केन प्रकारेण प्रसादं स्वच्छकान्तित्वं यान्त्विति । विशेषणद्वयमुक्तावैम् । अमृतस्य जळस्य निःस्वन्देन प्रवाहेण सरसा ह्येति वार्थः । नदीसामान्यवचनोऽपि
सरस्तरीशब्दः । अयं चार्थो दुरुहत्वात्कष्टः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

व्याहतः,

'उत्कर्षो वापकर्षो वा प्राग्यस्थेव निगद्यते । तस्थेवाथ तदन्यश्चेद्याहतोऽर्थसदा भवेत्॥'

इःयुपलक्षितविरुद्धत्ववान् । यथा—

'जैगति जियनसे ते भावा नवेन्दुकलादयः प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये। मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः॥'

अत्र पूर्वार्धे साधारणचिन्द्रकाचन्द्रकलाः स्वं प्रत्यसारतया प्रतिपादिताः । तेनैवोत्तरार्धे चिन्द्रकात्वमुरकर्पायारोप्यत इति व्याघातः । दूपकताबीजं च वाक्यार्थाप्रतीतिः । अयं नित्यो दोषः ।

पुनस्कः शब्देन प्रतिपन्नत्वे सित पुनस्तेनेव प्रतिपादितः । अर्थेन प्रतिपन्नस्य प्रतिपादनेऽपुष्टत्वमुक्तम् । यनु प्रयोजनं विनेति विशेषणं तद्युक्तम् । एवं सत्य-स्यानित्यदोषत्वं न स्यात् । प्रयोजनस्थले पुनस्कस्यवामावप्रसङ्गात् । स चायं द्विधा—पदार्थवाक्यार्थभेदात् । तयोराद्यो यथा—

अरेरे अर्जुनार्जुन, सात्यके सात्यके, न युक्त ईंदशो मत्तातस्य सुतशोक-आन्त्या न्यस्तशस्त्रस्य दिवसुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभवः। अपि च,

> कृतमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरुपातकं मनुजपञ्जभिनिर्मयोदेभैवद्मिरुदायुधेः । नरकरिपुणा साधे तेषां सभीमिकरीटिना-मयमहमसङ्क्षेदोमांसैः करोमि दिशां बलिस् ॥'

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवद्विरिखनेन परामृश्य तेषामिखनेन परामर्शा-दर्जुनस्यापि प्राप्तेः सभीमिकरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । न च प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमिखदोषता । संबोधनेनैव तह्यामात् ।

१. 'जगतीति । मालतीमाधवे माधवस्थेयमुक्तिः । वेऽन्ये नवेन्दुकलादयो मावाः पदार्था जगति मनो मदयन्ति हधैयन्ति । अर्थादन्येषाम् । ते ते सन्त्येव । एवकारेण स्वस्य
महोत्सवहेतवो न भवन्तीत्यनादरः प्रकारयते । कीट्टशाः । जिथनः उत्कर्षशालिनः ।
तथा प्रकृत्येव मधुरा रमणीयाः । तव तिहें किं महोत्सवहेतुस्तत्राह—मम त्विति । मम
तु जन्मिन स एवैको महोत्सवो यदियं मालती विलोचनयोश्चन्द्रिकारूपा लोके नयनविषयं याता । नयनगोचरतां पाप्तेत्यर्थः । अत्र । पूर्वमसारतयोक्तायाश्चन्द्रिकाया मालत्यामारोपो व्याहतः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'क्रतमिति । व्याख्यातमेतत् । अत्रार्जुनार्जुनेति प्रावसंवोधनार्धीर्भवद्गिरित्युक्त्वा तेषामिति परामर्शादर्जुनस्यापि प्राप्तेः किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । अत्र केचित्कुद्धोक्तित्वेन परिहारमाहुः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा-

'अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबल्जलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् । कर्णालं संभ्रमेण वज कृप समरं मुख हार्दिक्य शङ्कां ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥'

अत्रालं संभ्रमेण, को भयस्यावकाश इत्यभिन्नार्थों । न च वक्त् रोद्ररसावि द्रावं समाधानमाशङ्कनीयम् । वीरस्यायुक्तकारित्वावर्णनात् । दूषकताबीजं च निष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतुर्वेमुख्यम् । अत एव प्रयोजनसन्वेनादोषत्वादिनित्योऽयं दोषः । केचित्तु—''अर्थप्राप्तस्यापि वचने पुनरुक्तता । तदुदाहरणम्—'अस्त्रज्वाला—' इति । अप्रयोजकाभिधानमात्रस्थले त्वपुष्टार्थत्वम्' इत्याद्वः ।

दुष्क्रमो दुष्टकमः । दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वस् । तत्राद्यं यथा— 'मूपालरत्न निर्देन्यप्रदानप्रथितोत्सव । विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥'

अत्र तुरङ्गमभूथिष्टं प्रति मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति छोकिकक्रमः । गुरुदाना-शक्तो छघुदानौचित्यात् । वक्तश्च यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्यर्थदोप पुवायम् । द्वितीयं तु—

> 'कै।राविकण खडरं गामडलो सज्जिकण जेमिअ अ। णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिडं चलिदो ॥'

हि शब्दरोष इति व्यक्तमेव । विवक्षितार्थंकत्वे तु न पदं दुष्टं किं त्वर्थं एवाप्रयोज-कत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां तथेल्यपि व्यक्तमिति भावः । अत्रालमिति । तात इलादे-स्त्वर्थेलभ्यस्य कथनात्र पौनस्कलमिलाशयः । 'चतुर्थेपादार्थः' इति वृत्तिप्रन्थो मतान्तराभिप्रायेणेति ध्वनयितुमाह—केचिरिवति । अस्त्रज्वालेलादिनार्थप्राप्तस्य

१. 'अस्ति । वेणीसंवरणेऽश्वत्थाम् इयमुक्तिः । अस्त्रज्वालाभिरवलीढं व्याप्तं प्रतिवलं श्रञ्जसैन्यमेव जलियस्तस्यान्तर्भध्ये और्वायमाणे वडवानलतुल्ये । सर्वधन्वीश्वराणां सकल्यमुपैरश्रेष्ठानां गुराविसन्प्रसिद्धशौर्ये मम पिति द्रोणे सेनानाथे सेनापतौ स्थिते सित है कर्ण, संभ्रमेण भयेनालम् । हे कृप, समरं व्रज गच्छ । हे हार्दिक्य कृतवर्भन् , शङ्कां त्रासं मुख्र । चापमेव द्वितीयं यस्य चापैकसहाये ताते द्रोणे रणधुरं वहित सित भयस्य कोऽवकाशः । अवसर इत्यर्थः । अत्र चतुर्थपादार्थः पुनरुक्तः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'भूपालेति । कस्यचिद्धिन चित्तः । हे भूपालेषु रत्नभूत श्रेष्ठ, निर्गतं देन्यं यसात् । अर्थादिधिनाम् तथाविधे प्रकृष्टदाने प्रथितः ख्यातः उत्सवो यस्य तथामूत राजन्, मे तुरङ्गमर्थं विश्राणय देहि । मदालसं मातङ्गं वा विश्राणयत्यनुषङ्गः । 'रत्नं स्वजातिश्रे-ष्ठिषे स्त्यमरः । अत्र तुरङ्गं मातङ्गं वेति क्रमो लोकविरुद्धः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'काराविक्रणेति । अयं क्रमो धर्मशास्त्रविरुद्धः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षीरस्य शाखेण विधानात्तिहरुद्धमिदम् । दूपकताबीजं च विरोधेनामतीतिः सहदुयोहेगो वेति । नित्य एवायम् ।

ग्राम्यो ग्रामसंभवः । अविद्ग्धोक्तिग्रतिपादतो रिरंसादिश्च । तदुक्तम्— 'स ग्राम्योऽर्थो रिरंसादिः पामरेर्यत्र कथ्यते । वैदग्ध्यविक्रमबलं हित्वैव वनितादिषु ॥' इति ।

यथा--

'स्विपिति यावद्यं निकटे जनः स्विपिमि तावदहं किमपैति ते । तद्पसंहर कूपैरमायतं त्वरितमूरुमुद्ञय कुञ्चितम्॥'

अत्र निकटे तावदहं स्विपमीत्यविद्ग्धस्य रिरंसोक्तिः । एवमन्यत् । दूपकता चाश्ठीलवत् । किं चैतादशोक्तिकवितो विभावादिरूपोऽर्थो न रसाय पर्याप्यते सृष्टमिव बीजमङ्करायेति ।

संदिग्धः संदेहविषयः । तत्प्रयोजकरूपवानिति यावत् । यथा— 'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु । सेच्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्वरसोरविलासिनीनाम् ॥'

भत्र भूधरनितम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं व्यञ्जनया प्रैतिपाद-ियतुं द्वितीयेन संदिद्धते । प्रकरणाद्यभावात् । यतु 'वक्तृविशेषसंदेहः' इति व्याख्यानं सर्वमान्यानां तदुत्तानताविल्लातम् । वक्तुः पदवाक्यार्थत्वाभावेन तत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् । अतएव वृत्तिकृता वक्तृविशेषनिश्चयः संदेहाभा-वप्रयोजकत्वेनोक्तः । तिष्कश्चये एकतरनितम्बस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासंदेहात् । वन्चामीत्यादौ द्वितीयाससम्यन्तत्वाभ्यां पद एव संदेहोऽत्र तु पदानामसंदिग्धत्वे सत्येव स इति पदसंदिग्धत्वाद्वेदः । दूषकताबीजं चोद्देश्यनिश्चयविरहः । यत्र तु संदेह एवोद्देश्यस्तत्रादोषत्वमेवेति ।

निर्हेतुर्निष्कान्तो हेतुर्यस्मात् । यथा— 'र्गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि प्रभावाद्यसामूत्र खळु तव कश्चिन्न विषयः ।

तात इलादेवेचनेऽपि पुनक्कमेव । यत्र त्वप्रयोजन एवार्थोऽभिधीयते तत्रैवापुष्ट- त्वम् । न तु सप्रयोजनस्यार्थप्राप्तस्याभिधान इलर्थः । अत्र च प्रकाशविरोध एवा- इचिवीजम् । काराविकणेति । कारियत्वा स्नौरं प्रामद्वेसे मङ्कत्वा सुकत्वा च ।

१. 'स्विपितीति। नवोडां प्रति रन्तुमिच्छोः कस्यचिदुक्तिरियम्। अयं जनः सखीरूपो निकटे स्थितो यावत्स्विपिति तावदहं स्विपिति। लक्षणया रमामीलर्थः। ते किमपैति हीयते। तसा- त्कूपैरं जानुमि सांप्रतमुचितं यथा स्थात्तथा अपसंहर संकोचय। तथा कुच्चितं संकुचितमूरं त्विरितं शीव्रमुदश्चय प्रसारयेति। 'अथि' इति पाठे संबोधनम्। अयमर्थो प्राम्यः।' इत्युदाह-रणचन्द्रिकाः २. व्याख्यातमिदं पश्चमोछासेः ३. 'प्रतिपिपादिविषितं' गः ४. 'गृहीत-मिति। द्वोणे हते शोकाविष्टस्याश्वत्थाम्नः शस्त्रं संबोध्येयमुक्तिः। हे शस्त्र, येन मम पित्र

परित्यक्तं तेन त्वमासि सुतशोकाच तु भया-द्विमाक्ष्ये शस्त्र त्वामहमिष यतः स्वस्ति भवते ॥'

अत्र खशस्त्रत्यागे हेतुनोंपात्तः। ननु तं विनामतीतेः पर्यवसानं न वा। आद्ये दोषाभावोऽन्त्ये साकाङ्क्षसंकर इति। अत्र कश्चित्—'उपात्तस्य परेणान्वये साकाङ्क्षात्वमनुपादाने निर्हेतुत्विमिति विशेषः' इति। तन्न । साकाङ्क्षोदाहरणे उपे-िक्षतुमित्याकाङ्क्षतीत्यनेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात्। तस्माद्वेतुत-िन्न्वसापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः। यद्वात्राप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरुद्धा प्रतीतिः। खीरत एवामर्पप्रतीतेरिति विशेषः। दुष्टिबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः। अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः।

प्रसिद्धिविरुद्धो लोकस्य कवेवा यत्रार्थे न प्रसिद्धिः। यथा—
'ईदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति घत्से खलु धियम्। इदं तदुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा तव प्रीत्या चकं करकमलमूले विनिहितम्॥'

अत्र कामस्य चर्क लोके कविमार्गे वा न प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिविरुद्धः। यत्र तु लोकस्य कवेश्व प्रसिद्धोर्विशेषस्तत्र कविप्रसिद्धेवेलवस्वम्। तथाच लोकवि-रुद्धेऽपि कवीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः। यथा—

नक्षत्रं तिथिवारो ज्यातिषिकं प्रष्टुं चिलतः ॥' [इति च्छाया] । रिरंसोक्ती रमणे-च्छाकथनम् । खपिमीखर्खोपगमनार्थत्वात् । उपात्तस्येति । अयमर्थः—'श्लीरतं चेखादौ श्लीरत्नेऽमर्षस्यायोगात्परस्येखेतत्साकाङ्कृता श्लीरत्नस्य । तच्चोपात्तमप्युत्वर्षे चेखनेनान्वितत्वात्र श्लीरत्नेनान्वययोग्यमिति तत्र साकाङ्कृत्वदोषः। अनुपात्तेन हेतुना साकाङ्कृत्वे निर्हेतुत्वमिति । प्रसिद्धाविति । 'चन्द्रं गता पद्मगुणात्र भुक्के' इत्यादौ

नोचितमिप वाह्मणजात्यनुचितमिप त्वं द्रुपदरूपशत्रोः परिभवभयाद्रृहीतमासीः । यस्य प्रभावात्तव कश्चित्र विषयो नाभूत्। अपि नु सर्वोऽपीन्द्रादिस्त्वत्पातविषयोऽभूत्। तेन मित्पत्रा स्रुतस्य मम मिथ्यामरणश्रवणजाच्छोकात्त्वं परित्यक्तमित । न नु भयात्त्यक्तम् । अहमिपिन्त्वां विमोक्ष्ये यतः अतो भवते स्वस्तीत्वर्थः । यतो यत्र भवते स्वस्ति तत्र विमोक्ष्ये इति वा । अत्र स्वस्य शस्त्रस्यागे हेनुनोंपात्त इति निर्हेनुत्वम् । श्रद्धाहरणचन्द्रिकाः

१. 'इदं त इति । कमलानामातङ्को भयं यसात्तादृशं वदनं यस्यास्तथाभूते हे सुन्दिर । अनेन वदनस्य चन्द्रत्वं सूचितम् । एतस्मिन्करस्थिते हेम्नः कटकं कङ्गणमिति
यद्भियं धत्से धारयसि इदं ते केन आन्तप्रतारकेणोक्तं कथयेति संबन्धः । ति किमेतदिस्थाकाङ्कायामाह—इदमिति । इदं तत्प्रसिद्धं दुःसाधानां जितेन्द्रियाणामाक्रमणं वशीकारो
सस्यात्त्रथाभूतं परमास्त्रं चक्रं स्मृतिसुवा कामेन प्रीत्या तव करकमलमूले इस्ते विनिहितम् ।
अत्र चक्रस्य कामायुधत्वमप्रसिद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'सुसितवसनालंकारायां कदाचन कोसुदी-महिस सुद्दिश स्वैरं यान्सां गतोऽस्तमभूद्विधुः। तद्तु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा पतिगृहमगान्सुक्ताशङ्का क नासि शुभवदः॥'

अत्र कीर्तेर्मूर्तत्वं ज्योत्कावत्प्रकाशता च लोकविरुद्धे अपि कविसमयसिद्धे इत्यदोषः । एवमकीर्लादेर्मालिन्यादौ द्रष्टव्यम् । यत्तु—

> 'उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः सरणिमपरो मार्गसावज्ञवद्विरवेक्ष्यताम् । इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया चरणनिलन्यासोदञ्जन्नवाङ्करकञ्जकः ॥'

इति कविसमयसिद्धोदाहरणं तदयुक्तम् । चरणन्यासेनाशोकाङ्करस्य कवीनाम-प्यसंमतेः । पुष्पोद्गम एव तेषां समयात् । दूपकताबीजं च विरोधादर्याप्रतीति-रिति । उत्पातादिना तत्प्रतीतावदोषः ।

् विद्याविरुद्धः शास्त्रेण विरोधवान् । स चार्यं शास्त्रभेदाद्भिद्यते । तत्र धर्मशा-स्वविरुद्धो यथा—

> 'सैदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः। नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च॥'

१. 'सुसितेति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे राजन्, सुदृशि शोमननयनायां कस्यांचन नाथिकायां कदाचन कसिंश्चिदवसरे कौमुदीमहत्ति चन्द्रिकोद्द्योते स्वैरं शङ्काराहित्येन स्वच्छन्दं यान्त्याम् । ज्योत्काभिसारं कुर्वत्यामित्यर्थः । अतएव सुसिता अतिश्वेता वसना-लंकारा वश्वसहिता अलंकारा यस्यास्तथाभृतायां सत्यां विधुश्चन्द्रोऽस्तंगतोऽभृत् । तदन् तदनन्तरं केनापि भवतः कीतिरगीयत गीता। येन कीर्तिगानेन तज्ज्योत्साप्रकाशा-त्साभिसारिका मुक्ता आशङ्का श्वेताभरणैलोंकदृश्यत्वभयं यया तथाभूता सती पतिगृहम-गात् । अतस्त्वं क किसन्देशेऽवसरे वा शुमप्रदो नासि न भवसि । अपि तु सर्वत्रेत्यर्थः । अत्र कीर्तेज्योत्स्नावत्प्रकाशनं कविसंप्रदायप्रसिद्धमित्यदोपः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'उपेति । अशोककलिकादर्शनमूर्चिछतस्य गृहमागच्छतः पथिकस्य तेनैव पथा जिग-मिषूनन्यान्प्रतीयमुक्तिः । मो अध्वगाः, गोदावर्या उपपरिसरं पर्यन्तभूसमीपे सर्णि मार्य परित्यजत । भवद्भिस्तावदपरो मार्गोऽवेक्ष्यतां दृश्यताम् । तावदिति यावदशोकोऽङ्करितः । कृत इत्यत्राह—हि यसादिह सरणौ कथापि हताशया वनितया रकाशोकश्चरणनिलनस्य चरणकमलस्य न्यासेनाघातेनोदश्चन्त उद्गच्छन्तो नवाङ्करा एव कश्चुकं सर्वाङ्गव्यापितया यस्य तथाभूतो विहितः कृतः । इताशयेत्याशाविधातकतया रोधोक्तिः । अत्र पादाधातेना-शोकस्य पुष्पोद्गम एव कविसमयो न त्वङ्करोद्गम इति नैतत्कविप्रसिद्धेरुदाहरणम्। दिखुदा-हरणचन्द्रिका. ३. 'सदेति । निगदव्याख्यातम् । अत्र निमित्तं विना रात्रौ स्नानं धर्म-शास्त्रविरुद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

महोपरागादिकं विना रात्रो स्नानं धर्मशाखेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोऽय-मर्थः। अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा—

'अनन्यसदर्श बाह्वोर्बलं यस्य विलोक्यते । पाडुण्यानुसृतिसास्य सत्यं स्यान्निष्प्रयोजना ॥'

अत्र महाबलसापि संध्यादिषञ्जणानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोधः। कामशास्त्रविरुद्धो यथा—

. 'विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गदमङ्गना । बभार कान्तेन कृतां करजोक्षेखमालिकाम् ॥'

अत्र केयूरपदे नखक्षतं कामशास्त्रे विरुद्धम् । बाहुमूलावयवविशेषे तस्य विधानात् । अर्थतः शेषेषु प्रतिषेधात् । योगशास्त्रविरुद्धो यथा—

> 'अष्टाङ्मयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाधिसिद्धिसविधं विद्धिद्वदूरे । आसादयन्नभिमतामधुना विवेक-ख्यातिं समाधिधनमौक्षिमणिविंसुक्तः ॥'

अत्र मुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशाखे विरुद्धः । विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुपयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा । ततो वितर्कविचारायनुसारिरूपः संप्रज्ञातयोगः । पश्चात्पुरुपमात्रावलम्बनरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः । ततो मुक्तिः । न तु विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रम् । एवं तुरगादिशास्त्रविरोधोऽप्यू- हनीयः । अभिमतप्रतीतिविरहो दूपकताबीजम् ।

१. 'अनन्येति । यस्य बाह्रोर्भुजयोरनन्यसदृशमनुपमं वर्लं समीक्ष्यते तस्य सा प्रसिद्धा षाङ्गण्यानुसृतिः संधिविग्रहयानासनद्देथसंश्रयाख्यषङ्गणानुसरणं निष्प्रयोजनेति सलमिल-न्वयः । षाडुण्यमिति स्वार्थे ष्यञ् । अयमर्थो नीतिशास्त्रविरुद्धः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः. २. 'विधायेति । अङ्गना केयूरं प्रसिद्धमङ्गदं दूरे विधाय अनङ्गाङ्गदरूपां कान्तेन कृतां करजानां नखानामुळेखानां क्षतानां मालिकां पिक्कं वभार धृतवतीत्यन्वयः । अनङ्गाङ्गदिम-त्यनङ्गायाङ्गप्रदमेवानङ्गसंविन्ध बाहुभूषणमिति श्लेषेणार्थः। 'अनङ्गाङ्गणम्' इति वा पाठः। तत्रापि केयूरविशेषणत्वमिति केचित् । अत्र केयूरस्थाने नखक्षतं कामशास्त्रविरुद्धम् । 'नख-क्षतस्य स्थानानि कक्षौ वक्षस्तथा गलः । पार्थौ जघनमूरू च स्तनगण्डललाटिकाः ॥ इति वात्स्यायनोक्तस्थानभिन्नत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. अष्टाङ्गेति । यमनियमासन-प्राणायामप्रलाहारध्यानधारणासमाधिरूपाण्यष्टावङ्गानि यस्य तथाभृतस्य योगस्य परिशी-लनेन यत्कीलनं स्थिरीकरणं तेन दुःसाधाया दुष्प्रापायाः सिद्धेर्मुक्तिरूपायाः सविधं निक-टस्यं पुरुषमात्रविश्रान्तमनोवृत्तिरूपमसंप्रज्ञातयोगं दूरे विद्यत् तमनपेद्यैवाभिमतां कार्य-समर्था विवेकस्वाति प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानरूपामासादयन्त्राप्तवन्सन्समाधिधनानां योगिनां मालिमणिः श्रेष्ठः कश्चिदधुना विमुक्त इत्यन्वयः । दुःसाधसिद्धयोऽणिमाद्याः । तत्सानिध्यं वर्जैयदिलर्थं इति केचित् । अत्र विवेकस्यात्यनन्तरं संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगावनपेक्ष्य मुक्ति-कथनं योगशास्त्रविरुद्धम् । वितर्कविचाराधनुसारी संश्रज्ञातयोगः। रे इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अनवीकृतो भक्त्यन्तरेण यञ्चवत्वं तन्न प्रापितः । एकमङ्गिनिर्दिष्टानेकार्थः इत्यर्थः । यथा----

> 'श्रांसाः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि विद्विपतां ततः किम्। संमानिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुन्ततां तनुभिस्ततः किम्॥'

अत्र सर्वेष्वर्थेषु 'ततः किम्' इत्येकैव भिक्षः । अधेष कथितपद एवान्तर्भ-विष्यतीति चेत्र । पर्यायान्तरप्रयोगे भङ्गेरेकरूपतायामसांकर्यात् । अथ नवीकृतं कीदक् ।

'यदि दहत्वनलोऽत्र किमद्भृतं यदि च गौरवमदिषु किं ततः। लवणमम्ब सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता॥' इतीदक्। अत्र हि सतामविषादिता स्वाभाविकीति नाश्चर्याय। यथानलादेदी-हकत्वादीति विवक्षितम्। तत्र च ततः किमित्यादिना किमद्भुतमित्यादि नवी-कृतम्। पारुष्येणाशक्तिप्रकाशनेन वा सहदयोद्देजकत्वं दूषकताबीजमिति नित्यो-ऽयम्।

सनियमादिभिश्चतुभिः परिवृत्तपदान्वयात्सितयसपरिवृत्तादिचतुष्टयं छभ्यते । परिवृत्तिश्च सनियमानियमयोविंशेषाविशेषयोश्च । अविशेषः सामान्यम् । तन्न सनियमपरिवृत्तः । सनियमत्वेन वक्तुसुचितोऽनियमत्वेनोक्तः । न च न्यूनपद-त्वेऽनभिहितवाच्यत्वे वानुप्रवेशः । तादृशेऽधें विवक्षिते तयोरवकाशात् । अवि-

निशि पद्मसंकोचादिहेतुप्रसिद्धावित्यर्थः । भङ्गेरेकरूपतायामिति । यथा वक्ष्य-माणे 'यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतम्' इत्यत्र 'यदि च गौरवमदिषु किं चित्रम्' इति पर्यायभेदेऽपि भङ्गेरेकरूपत्वादित्यनवीकृतत्वमेवेति ज्ञेयम् । अत एवेति । अविवक्षितत्वादित्यर्थः । विवक्षितस्य हि शब्देनाप्रतिपादने शब्ददोषत्वमिति मावः ।

१. 'प्राप्ता इति । शान्तस्य भर्नुहरेरियमुक्तिः । सकलकामदुधाः सकलकामदायिन्यः श्रियः संपदः प्राप्तास्ततस्तेन किं कः पुरुषार्थः । मुक्ति विना कृतकृत्वताया अभावादिति भावः । एवमभेऽपि । विद्विपतां शत्रूणां शिरिप्त पदं दत्तम् । तेषामाक्रमणं कृतमिति यान्वत् । प्रणयिनो मित्राद्याः । विभवेः समृद्धिभिः । तनुभृतां शरीरिणां तनुभिः शरीरैः कल्पं व्याप्य स्थितं जीवितं ततोऽपि किमित्यर्थः । अत्र ततः किं ततः किमिति पुनरक्ता अनवी-कृतत्वम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'यदीति । सतामविषादिता प्रकृतिरेव नाध्यर्थकरी । अत्रोपमानभृतं वाक्यार्थत्रयमुपन्यस्यति—यदीत्यादिना । एवं च यथानलो विद्वयदि दन्हितं अत्रार्थे किमद्भतमाश्चर्यम् । न किमपीत्यर्थः । यदि चाद्रिषु पर्वतेषु गौरवम् । अस्तिति शेषः । ततः किम् । तदि नाद्भृतमित्यर्थः । महोदधरम्बु सदैव लवणं क्षारमतस्त्रदिष् नाद्भुतम् । तथा सतामविषादिता प्रकृतिरेवेल्थर्थपर्यवसानं बोध्यम् । अत्रैक एवाश्चर्याभावो भिक्तिमेत्नोक्त इति । नवीकृतत्वसत्त्वात्र दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रकाः

विक्षिते त्वेतत्प्रसरित । अत एवायमर्थदोषः । विविक्षितमात्रस्य पदान्तरेणाप्यु-पिस्यतौ तस्य तादवस्थ्यात् । एविमतरेष्वप्यूद्धम् । यत्तु—'अर्थःवेन विशेषणं समाधानम्' इति, तन्न । न्यूनपदादिषु त्रिषु त्रयाणां संकरप्रसङ्गात् । चण्डी-दासस्तु—'शब्दोचारणानन्तरमेव यस्य प्रतिभासः स शब्ददोषः, यस्य त्वर्थ-प्रस्यानन्तरं सोऽर्थदोषः । अस्य त्वर्थप्रस्यानन्तरमेवेस्यसावर्थदोषः, अत एवानभिहितवाच्याद्विद्यते' इसाह । तचायुक्तम् । बहुषु स्थानेषु व्यभिचारात् । शब्दार्थविभागस्यासंगतत्वात् । उदाहरणम्—

'येत्रानुश्चिषिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-हत्कर्षप्रतियोगिकस्पनमपि न्यकारकोटिः परा । याताः प्राणस्तां मनोरथगतीरुञ्जद्वय यत्संपद-स्तस्याभासमणीकृताइमसु मणेरशमत्वमेवोचितम् ॥'

विविश्वतमात्रस्येति । यावानथीं विविश्वतस्यावन्मात्रस्यानियमरूपस्य पदान्तरेण नियमवाचिमात्रादिपदिभन्नेनाभासमणीकृतास्मिख्यादिनोपस्यितौ तस्य परिवृत्तत्वरूपार्थदोषस्य तादवस्थ्यादिस्यर्थः । न्यूनपदादिष्विति । न्यूनपदाधिकपदानिमिहितवाच्येषु त्रिष्वित्यर्थः । त्रयाणां सिनयमपरिवृत्तानियमपरिवृत्तविश्चेषपरिवृत्तानाम् । तत्र हि प्रथमस्य न्यूनपदेन संकरः । द्वितीयस्याधिकपदेन । तृतीयस्यानिभिहितवाच्येन्नेति । तथा हि सिनयमपरिवृत्ते नियमवाचिपदानुपादानान्त्र्यूनपदत्वम् । अनियमपरिवृत्ते नियमवाचिषदानुपादानान्त्र्यूनपदत्वम् । अनियमपरिवृत्ते नियमवाचिषदानुपादानान्त्र्यूनपदत्वम् । अनियमपरिवृत्ते नियमवाचकस्याधिकस्योपादानादिधिकपदत्वम् । विशेषपरिवृत्ते त्ववस्यवाच्यस्यानुनेतर्नभिहितवाच्यस्य सिवशेषस्यानुक्तेरनभिहितवाच्यत्वमिति । न चाविशेषपरिवृत्ते प्रध्येतदिति शङ्कयम् । तत्रानपेक्षितस्य विशेषस्य कथनेऽप्यपेक्षितानुक्त्यभावात् । अयं त्विति । सिनयमपरिवृत्त इत्यर्थः । अनिमिहितवाच्यत्तु कमपराधलविमित्यादौ शब्दश्रवणानन्तरमेव प्रतिभासत इति ततो भेद इत्यर्थः । बहुष्विति । अपदस्थन

१. ध्यत्रेति । तस्य मणेश्चिन्तामणेराभासेनेषत्कान्तिमात्रेणामणय एव मणित्वेन क्रित्ता येऽदमानः पाषाणास्तेषु मध्येऽदमत्वं पाषाणत्वमेवोचितं न तु मणित्वम् । चिन्ता-मणेराभासेन साधारणमणिगणनायां गणनमनुचितमित्यर्थः । यस्य कस्थेत्यपेश्वायामाह—यत्र चिन्तामणो सति एतत्सकलं विधेनिर्माणं सृष्टिः न उल्लिखिता निर्दिष्टा आस्या नाम यस्य तथाभूतम् । भवतीति शेषः । प्रयोजनामावेन नामाग्रहणात् । ध्वनुल्लिखिताथं दिते पाठे अनुल्लिखितोऽनिर्दिष्टोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् । अप्रयोजकिमित्यर्थः । अथवा यत्र यद्विषयकं विधेनिर्माणमनुल्लिखितार्थमिनवंचनीयप्रयोजनित्यर्थः । तथा यत्र मणावुक्तर्षस्य प्रतियोगिनोऽवधेः कस्यचित्कप्यनस्यापकपेद्देतुत्वात् । 'वत्क-पंप्रतियोगिनः प्रतिसंवन्धिनः । सदृशस्यत्यर्थः । कत्यनं कथनं परा न्यक्कारस्यावज्ञायाः क्रोटिः काष्ठा । सवीत्कृष्टत्या यिक्तिचित्रिक्तपितोत्कपंक्रथनस्यापकपेद्देतुत्वात् । 'वत्क-पंप्रतियोगिनः प्रतिसंवन्धिनः । सदृशस्यत्यर्थः । कत्यनं कथनं परा न्यक्कारकोटिः । निरुप्पत्वद्दानः दिते केचित् । तथा यस्य मणेः संपदः प्राणभृतां प्राणिनां मनोरथगतीरुल्ल-कृष्वातिकम्य याताः । मनोरथस्याप्यगोचरा इत्यर्थः । अत्रान्योक्तावाभासमात्रेणेति वाच्यम् । अन्यया निन्दनीयानां मणीनां गुणान्तर्व्यवच्छेदाप्रतीतेः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

अन्नान्यापदेशे आभासमात्रेण मणीक्रतेष्विति वाच्यम् । गुणान्तरव्यावर्ते-नेन निन्दातिशयप्रतीतेः । अनियमे तु न निन्दनीयानां गुणान्तरव्यवच्छेदप-स्ययः । तस्मात् 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतेवोचिता' इति पठ-नीयम् । अन्युत्पत्त्युन्नयनेव वैसुख्याधायकत्वमेव दुष्टिबीजम् । नित्यदोषोऽयम् । अनियमपरिवृत्तो यथा—

> 'वैक्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते बाहुः काकुत्स्थवीर्थस्मृतिकरणपदुर्दक्षिणस्ते समुद्रः । वाह्विन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुज्जन्त्यभीक्ष्णं स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिषते तेऽम्बुपानाभिलापः ॥'

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैयर्थ्यात् । प्रस्युतान्यजलाशयाना-त्मकप्रतीतौ पिपासानौचित्यातिशयाप्रतीतेः । अधिकपद्भेदो दूपकताबीजं च पूर्ववत् । विशेषपरिवृत्तो यथा—

> 'र्रेयामां रयामिलमानमानयत भोः सान्द्रैर्मधीकूर्चकै-र्मन्नं तन्नमथ प्रयुज्य हरत श्रेतीत्पलानां श्रियम् ।

पदसमासामतपराशीदिवाक्यदोषस्यार्थप्रत्ययं विना प्रतिभासाभावेन शब्ददोषत्वस्यो-क्तनियमव्यभिचारादित्यर्थः । पूर्ववदिति । अनिषकार्थविवक्षायामिषकपदत्वं दोषः । तदविवक्षायामयमर्थदोष इत्यर्थः । एवकारस्य द्योतकत्वात्राधिकपदत्वमि-

१. 'वन्नाम्भोजमिति । मृगयायां पिपासुं राजानं प्रति कवेरियमुक्तिः । हे अविन-पते, ते तवान्तः खच्छे सत्त्वगुणप्रधान एव खच्छे निर्मले मानसेऽन्तः करण एव मानसे सरिस सत्यभीक्ष्णं पुनःपुनरम्बुपानस्याभिलाषः कथम् । भवतीति शेषः । जलाधार-तया तव पिपासानुचितेति भावः । अनौचित्यातिशयं प्रतिपादियतुमाह—नक्रेत्यादि । ते इत्यज्ञेतनमिहापि संबध्यते । तव वक्राम्भोजं सरस्वती मारत्येव नदीविशेषः सदाधिवसित । ते तवाधरः शोणो रक्त एव शोणो नद एव। ते दक्षिणो दक्षिणदिगवस्थ एव वामेतरी वाहु-र्मद्रया राजिचह्वभूतया सहित एव समुद्रो जल्धिः। कीटृशः। काकुत्स्यस्य रामस्य वीर्यः-स्मृतेः करणे पटुः समर्थः । तद्वाहुसादृत्रयात् । एवं ससुद्रोऽपि बन्धनात्तथाभूतः । एता वाहिन्यः सेना एव नद्यो भवतः पार्श्वक्षणमि नैव मुझन्ति । अत्र शोण एवेलवधारणमनु-चितम् । अन्यजलाशयव्यावृत्तेः पिपासानौचित्यातिशयप्रतिकूलत्वात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'द्यामामिति । विद्रहालमिकायां मृगाङ्कावलीवियोगातुरस्य राज्ञो विद्याधर-मछदेवस्ययमुक्तिः । भी इत्याकाशे संबोधनम् । भी जनाः, सान्द्रैर्धनैर्मषीणां कूर्चकैस्तू-लिकाभि:। चुणैरिति महेशः। यथामां रात्रि चन्द्रिकाधवलां स्थामिलमानं स्थामलता-मानयत प्रापयतेत्यर्थः । अथेति विकल्पे । मन्नमथवा तत्रं वैद्यकादिशास्त्रं प्रयुज्य । तदक्तीषथप्रयोगं कृत्वेलर्थः । तत्रमीषथमिलन्ये । श्वेतानामुत्पलानां श्रियं शोमां हरत नाशयत । 'रुचं' इति पाठे दीप्तिम् । चन्द्रं च शिलापट्टके कृत्वा निधाय क्षणात्कणश-श्वर्णयत । येनैवंविधकरणेनाहं तस्या मृगाङ्कावच्या वक्रमुद्रया वदनरूपिवहेनाङ्किता दश

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच कणशः कृत्वा शिलापटके येन द्रष्टमहं क्षमे दशदिशसद्वत्रमुदाङ्किताः ॥'

अत्र ज्योत्स्रीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव श्याम-त्वात्तत्राकाङ्काविरहात् । इदमेवात्र दूषकतावीजम् । अन्यत्र विरोधादिकमिष दुष्टिबीजं दृष्टव्यम् । विशेषनियामकप्रकरणादिसस्वे त्वदोषत्वम् । सामान्यप-रिवृत्तो यथा—

'कें छो छ वे छितद घरन एव प्रहारे र लान्य मृति मकरालय माव मंस्थाः । किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्याप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥'

अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रखवचनं नोचितम् । कौस्तुभमात्रस्रोपकार-कत्वेनान्यावमानने निषेधायोगात् । 'एकेन किं न भवतो विहितः स नाम' इति पाठेतु भेदानवगमाद्विचक्षितनिर्वाहः। तदनिर्वाहादिकं च दूषकताबीजमिति निस्य एवायम् ।

साकाङ्काः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः । निर्हेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्—

'अर्थिते प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रमो प्रत्युत दुद्यन्दाकारथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।

खप्याहुः । अन्यत्रेति । 'संतानं कीर्तिमातन्तते' इत्यादावसत्संताने कीर्तिजनकवि-दिशो द्रष्टुं क्षमे समर्थो भवामि । भावनोपनीतं तन्मुखं दशसु दिश्च पश्यतश्चन्द्रिकादि-भिरुदीपकतया संतापकैः क्रियमाणं प्रतिबन्धमुक्तरीत्या तदपनयनेनापहरतेत्वर्थः । अत्र ज्योत्स्वीरूपरात्रिविशेषस्य विवक्षितत्वाद्विशेषत एव ज्योत्स्वीमित्यभिधानुमुचितम् । अन्यथा विशेषस्य प्रतीतौ विलम्बापत्तेः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'कल्लोलेति। हे मकराणामालय समुद्र, कल्लोलेस्तरक्षेत्रेलितानां चालितानां हृपदां पापाणानां परुषैः कठोरैः प्रहारेरमूनि स्वाश्रितानि रत्नानि मावमंस्थाः मावश्वासीः। कुत इत्यपेक्षायामाह—किमिति। भवतः कौस्तुभाख्येन रत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽपि याच्चार्थं प्रसारितः
करो येन तथाभूतः किं नाम न विहितः। अपि तु विहित एवस्यर्थः तथा चैकेन रत्नेनैविन
श्रोस्कर्षलाभादन्येषामपि रत्नानामवमाननं नोचितमित्यर्थो विवक्षितः। स च कौस्तुभेनेति
विशेषतोऽभिधाने न निर्वहति। कौस्तुभस्योपकारकत्वेऽप्यन्यरत्नासामान्यावमाननिषेधायोगात्। कौस्तुभस्य रत्नसामान्यान्तर्गतत्वेनाप्रतीतेः। 'एकेन किं न' इति पाठे तु
तथाप्रतीतेने द्रोषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'अर्थेत्व इति। सीताप्राप्तौ निराशस्य
रावणद्तस्य शौष्कलस्ययमुक्तिः। अर्थित्वे मत्येषणाचाचकत्वे प्रकटीकृतेऽपि प्रभो रावणस्य
स्वस्याप्तिः सीतालामो नास्ति। प्रत्युत विपरीतं द्वस्यन् सुकेतुताबकादिवधेन द्रोहकारी
विरुद्ध चिरतं यद्यादिरक्षणरूपं यस्य तथाभूतो दाशरिक्तया प्रार्थ्यमानया कृत्यया

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोविंसंसनं चात्मनः स्त्रीरतं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥'

अत्र खीरविसित्यसार्थं उपेक्षितुमित्यसार्थमाकाङ्कृति । अन्यथा कथं मृष्यत इसनेनामर्पार्थकेनान्वयाप्रसङ्गः । निह स्थीरत एवामर्पः किं तु तदुपेक्षात्राम् । न च परस्येत्येतदन्तर्भाव्य तदन्वयोऽस्त्वित वाच्यम् । तस्य जनितान्वयबोध्यतेन निराकाङ्कृत्वात् । न चाभवन्मतयोगसंकरः । वकृतिविक्षितयोगसात्र सस्त्वात् । परं तु विविक्षित एवार्थः साकाङ्कृतया दुष्टः । अत एव न न्यूनप-द्वान्तर्भावः । दूषकताबीजं चाभिधानापर्यवसानम् । अतो नित्य एवायम् । कश्चित्तु—'स्वीरतस्य कथं मृष्यत इत्यनेनाकाङ्कृत । तदन्वयश्च परस्येत्यन्तर्भाव्य संभवति । तच्च जनितान्वयवोधत्वेन निराकाङ्कृतित दूषणार्थः । अन्वयप्रयोजकरूपवित्तेत्व सत्यपर्यवसितार्थान्वयत्वं च छक्षणमतोऽभवन्मतयोगाद्वेदः । तत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । 'समाप्तपुनरात्ते विशेषणस्यापर्यन्वसानमिह तु विशेष्यस्येति ततो भेदः' इत्याह । तद्वितिवरोधादिग्रस्तम् ।

अपद्युक्तः अपदेऽस्थाने युक्तः। यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्धप्रतीतिः। उदा-हरणम्—

'आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं छङ्केति दिव्या पुरी। उत्पत्तिर्द्वहिणान्वये च तदहो नेद्यवरो छभ्यते साम्रेदेष न रावणः क चु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः॥'

रोध इल्पर्थः । वृत्तिविरोधादीति । उपेक्षितुमिल्याकाङ्गतीति वृत्तिप्रन्थादुपेक्षितु-मिल्पनेनानुपात्तेनेव साकाङ्गतायाः प्रतीतेस्तद्विरोध इल्पर्थः । साकाङ्क इल्पक्षरानार्ज-

सीतया युक्तः संयुक्तः। दशारिथिरिति पितृसंबन्धोत्कीर्तनेन स्वतः स्यासमावादपकर्ष-सूचनम्। स्वप्राधितं स्वयं न उच्धं किं तु शञ्चणिति वैपरीस्यम्। परस्य शत्रोहरूपं-मोत्सन्धः मानयशसीविंसंसनं अंशं स्त्रीरतं च सीतास्यं जगतां पतिर्दशसुखो देवः कथं मृष्यते क्षमते। न कथंचिदपीत्थर्थः। अत्र स्त्रीरतेऽमर्पायोगेन स्त्रीरत्समुपेक्षितुमित्यर्थ-साकाङ्कम्। १ इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'आज्ञेति । वीरचिति । सन्त्येव वहवो ग्रणास्तथापि वलवानेको दोषस्तानपवदतीस्थुपक्रम्य रावणद्तं प्रति जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्थेयमुक्तिः । यस्य रावणस्याज्ञा
शक्तस्येन्द्रस्य शिखामणेः प्रणयिनी प्रिया । शिरोधार्येति यावत् । प्रणथित्वेन रूपणाइंपस्थोरिविच्छेदस्यनम् । शास्त्राण्येव नवं चक्षः । शास्त्रदृष्ट्येवाचरणात् । बहुवचनैकवचनाभ्यां सर्वशास्त्रविषयकज्ञानस्यनम् । नवत्वेनाभ्रान्तत्वं सूच्यते । भूतपतौ सकलप्राणिनामीश्वरे पिनाकिनि हरे भक्तिः । लङ्केति प्रसिद्धा दिव्या पुरी पदं निवासस्थानम् । दृष्टिणस्य ब्रह्मणोऽन्वये कुले चोत्पक्तिजन्म । तत्तसादहो आश्चर्यमीदृगुक्तगुणगणयुक्तो वरो
न लभ्यते । दुर्लभ इसर्थः । एष रावणः रावयति पीडाजननेनाकन्दयति लोकानिति

अत्र जगदाकन्दनदायित्वादिना रावणस्य त्याज्यत्वं विवक्षितम् । तथा च स्याचेदेष न रावण इत्यत्र क नु पुनिरत्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टम् । उत्पत्तिर्द्वेहिणान्वये चेत्यत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितासिद्धिरेवेत्यपद-स्थपद्वदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः । स्थानविशेषयोगमन-पेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेः । दुष्टिबीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो नित्य एवायम् । के-चित्तु—अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते—"अपदमुक्तः पदे स्थाने योऽमुक्तः । 'आज्ञा शक्त-' इत्यादौ च स्थाचेदेष न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कान्ति-रनुभवसिद्धा । 'जीवत्यहो रावणः' इतिवत् । सोऽयमर्थोऽत्र चेन्न त्यज्यते क नु पुनिरत्यादिना विक्तार्यते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारं नावह-तीत्यनभवसिद्धम्'' इति ।

सहचरभिन्नः समभिव्याहृतविजातीयः । वैजात्यं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम् । उदाहरणम्—

श्चितेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सिळिलेन निम्नगा । निशा शशाङ्केन एतिः समाधिना नयेन चार्लेक्रियते नरेन्द्रता ॥'

अत्र श्रुतबुद्धादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः समभिच्याहतेभ्यो व्यसनमूर्धतयोर्विजाती-यत्वमुभयोरुपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा प्रतीयत इति दूपकताबीजम् । निस्रश्चा-यम् ।

प्रकाशितविरुद्धः । प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन सः । सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

वमार्थः । विविक्षितासिद्धिरेवेति । तदाहि उत्पत्तिर्द्धहिणान्वये चेलन्ताः सवैं गुणा न सर्वत्र । यद्यसौ रावणस्तद्वान्भवेदस्ति चासौ तादशोऽन्यस्तु नेदश इल्प्येपर्यवन् साने विवक्षितस्य रावणलाज्यस्यासिद्धिरेव न त्वापाततोऽपि सिद्धिरित्यर्थः ।

तथाभृतश्चेत्र स्यात्तत्वा क नु पुनः सर्वत्र जने सर्वे पूर्वोक्ता गुणाः । न कापि । किं तु रावण एव सर्वगुणशालितयोत्कृष्टः स्यात् । जगदान्नत्वनदायित्वेन तु बळवता दोषे-णायमनुपादेय इति भावः । अत्र स्याचेदेष न रावण इत्यन्नैव काव्यार्थसमाप्तिरुचिता । क नु पुनिरत्यादिविस्तारणे तु मध्यप्रवेशेन स्याचेदेष न रावण इत्यभेंऽळक्षितप्रायत्तया न चमत्कारिविश्रान्तिस्थानतां लभत इत्यनुभवैकसाक्षिकमिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'श्रुतेनेति । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन बुद्धिरलंकियत इत्याद्यन्वयः । न्यसनेन बूतादिना । निस्नगा नदी । धृतिर्भेर्यम् । समाधिना योगेन धर्मचिन्तया वा । नयेन नीला । शेषं स्पष्टार्थम् । अत्र श्रुतादिषू हुप्टतया सहचरेषु निकृष्टतया तद्भित्रयोन्धेसनमूर्खेतयोरुपा-दानमनुचितम् । प्रायपाठ(१)न्यायेन तयोरप्युपादेयत्वप्रतीतिप्रसङ्गादिति । इत्युदाइ-रणचन्द्रिका.

'लैंग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययेवासियह्यारिकण्ठे मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषेयां च दृष्टा पतन्ती। तत्सक्तोऽयं न किंचिद्रणयित बिदितं तेऽस्तु तेनास्मि दृक्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगादृदितुसिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः॥'

अत्र विदितं तेऽस्विति वाक्यस्वार्थो छक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धं प्रकाश-यति । इदमेव दूपकताबीजमिति निस्यदोषोऽयम् ।

विध्ययुक्तः । अयुक्तविधिरित्यर्थः । अयुक्तःवं च विधेरविधेयस्पैव विधेयत्वेन वा अयुक्तकमतया वा । तत्राद्यो यथा—

> 'प्रेयत्नपरिवोधितस्तुतिभिरद्य शेषे निशा-मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् । इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना-मपैति रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥'

अत्र पाण्डवभयेनाद्यावधि तव निद्रा नाभूदेव । अद्य तु मया शमितेषु तेषु निःशङ्कतया निद्राणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति तात्पर्यम् । तथा च शयितस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति विधिर्युक्तो न तु शेव इति शयनस्य । अविमृष्टविधेयांशे तु युक्तस्येव विधिः । परं त्वविमर्शमात्रम् । अत्र त्वव्युक्तस्येव विधिरिति भेदः । विवक्षितानिर्वाहोऽत्र दुष्टिवीजम् । द्वितीयो यथा—

विरुद्धं प्रकाशयतीति । राजस्तुतिविरोधिनमिस्यर्थः । तथा चेति । शयितः प्रयक्षेन बोध्यत इति प्रयक्षवोधनं हि शयनातिशयव्यक्षकतया प्राधान्येन बोधनी-यमिति तस्येव विधेयत्वं युक्तं शयनविशिष्टस्य तस्य वा न तु शयनमात्रस्य ।

१. 'लग्नमिति । व्याख्यातपूर्वः । अत्र विदितं तेऽस्तिवस्यनेन लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धार्थप्रकाशः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'प्रयत्नेति । वेणीसंवरणे द्रोणवधकुपितस्य रात्र्प्निति प्रतिकर्तुमिच्छोरस्यधान्नो दुर्योधनं प्रत्याश्वासानोक्तिरयम् । हे राजन् , अच त्वं निशां व्याप्य शेषे निद्रास्यसीति संवन्धः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्वेन निर्देशः । कीट्टशः । स्तुतिभिः प्रयत्नेन परिवोधितः । तथा निद्रास्यसि यथैवं प्रतिबोधनीय इत्यर्थः । अच भुवनमकेशवं श्रीकृष्णरहितमपाण्डवं पाण्डवेश्च रहितं निर्गताः सोमकाः पात्राला यसात्त्रथाभूतं च । यतः करोमीति शेषः । अच दोःशालिनां वाहुशालिनां श्वत्रियाणामियं रणकथा सङ्घामवार्तां परिसमाप्यते । दूरतस्तु सङ्घामः । अच भुवः पृथिन्या भारोऽपैरत्वपगच्छतु । कीट्टशः । रिपुरूपेण काननेन वनेनातिग्रर्श्नरीयानित्यर्थः । कालान्तरकर्तंव्यसंभावनायाः सर्वथैव निरासाय प्रतिपादमचेत्युक्तिः । अत्र तथा निद्रास्यसि यथैवं पृरिवेध्यसे इति प्रतिवोधन एव विधेयत्विश्चान्तिर्युक्ता न शेषे इति शयने इत्ययुक्त-विधितम् ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

'वैताहारतया जगिद्वषघरेराश्वास्य निःशेषितं ते यस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीववतेर्वेहिंभिः । तेऽि कूरचमूरुचमेवसनैनीताः क्षयं छुन्धके-द्मस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥'

सृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क-मेण विधिर्युक्तः । लोकप्रसिद्धकमलङ्कनेन श्रोतुरुद्वेगोऽत्र दुष्टिबीजमिति निस्रो-ऽयस् ।

अनुवादायुक्तः अयुक्तोऽनुवादः । अयुक्तत्वं चात्र विध्यननुगुणत्वम् । यथा— 'अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण स्मरकीडावीडाशमन विरहिप्राणदमन । सरोहंसोत्तंस प्रचल्दल नीलोत्पल सखे सखेदोऽहं मोहं श्रथय कथय केन्द्रवदना ॥'

अत्र विरहिप्राणद्मनेत्यनुवादः । कथय केन्द्रवदनेति विधिविरुद्धः । तदेव च दूपकतावीजमिति नित्यदोषोऽयम् ।

बोधितः शेष इति विरोधाचेति भावः । छोकप्रसिद्धेति । लोकप्रसिद्धस्योत्तरो-त्तरतीव्रक्षमस्य स्थागमात्रम् । न त्वत्र छौकिकक्रमेण विरोधः 'तुरंगं मातक्नं वा–' इतिवदस्तीति दुष्क्रमाद्भेदो ध्वनितः । ताटक्कत्वादिजातिपुरस्कारेणेस्पर्थः । आदिना

१. 'वातेति । विषधरैः सर्पेर्वाताहारतया जगदाश्वास्य एतेऽतिधर्मिष्ठास्तपस्विन इति विश्वासयुक्तं कृत्वा निःशेषितं मक्षितम् । ते पुनविषधरा अभ्रसंबन्धितोयकणिकैव तीव्रं व्रतं वेषां तथाभृतै: । मेघजलिबन्दुमात्राहारैरिलर्थः । वर्हिभिर्मयूरैर्यस्ताः । तेऽपि मयूराः कृरं कठिनस्पर्शे चमूरोश्चित्रमृगस्य चर्मेव वसनं येषां तथावियेर्छुब्यकैर्व्यापेः क्षयं नीताः । इत्येवं दम्भस्य शास्त्रेन धर्माचरणस्य स्फुरितं चेष्टितं विदन्नपि वाताशनादिवतं सर्पाद्ये-र्जगदादि मक्षणाय कृतमिति जानन्नपि जाल्मो मूर्खो जनो गुणानीहते। दाम्भिकेष्विति होषः । ईहते संभावयतीत्यर्थः । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । अत्र दम्भचे-ष्टाया विधेयत्वेन विवक्षितत्वाज्जगन्निःशेषयितुं वाताहारः कृतस्तान्यसितुमभ्रकणिकान्नतं कृतं तान्क्षयं नेतुं चर्मवसनं कृतमित्येवं न्युत्कमेणाभिधातुं युक्तम् ।' इत्युदाहरणच-२. 'अरे इति । विरहिण: पुरूरवस इयमुक्तिः । अरे हे सखे नीलोत्पल, अहं सखेद: खेदसहितोऽस्मि अत इन्दुनदना उर्वशी केति कथय मोहं रूथय शिथिछं क्रविति संबन्धः । कीट्श । रामाणां इस्तस्याभरणालंकारभूत । अनेन परिचयाद्वा-र्ताभिज्ञत्वं ध्वन्यते । भसलानां भ्रमराणां श्रेण्याः शरण गृहभूत । सरकीडायां या ब्रीडा तच्छमन उद्दीपनतया तदपनायक । विरहिपाणानां दमन संत्रासक । सरोहंसस्य सरःश्रेष्ठस्योत्तंस भूषण । प्रचलानि मन्दमारुतेन चञ्चलानि दलानि यस्य तथाभूतेत्यर्थः । मिलोंमे नृपतौ इंसः' इति विश्वः। अत्र विरहिणः स्वस्य मोहस्रथनविधौ विरहिप्राण-दमनेत्यनुवादो विरुद्धत्वादयुक्तः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

त्यक्तपुनःस्वीकृतः पूर्वे त्यक्तोऽनन्तरं पुनः स्वीकृत उपात्तः। तिसान्नेव वाक्यार्थे विशेषणान्तरोपादाने समासपुनरात्तम् । अत्र त्वन्य एव वाक्यार्थे इति ततो भेदः।

उदाहरणम्—'लग्नं रागावृताङ्गया—' इति ।

अत्र विदितं तेऽस्वित्युपसंहतो राजदोषस्तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्य इत्येतावता पुनरुपात्तः। स चाप्रयोजकः। उत्येक्षाया उपसंहतेनैव निर्वाहात्। श्रीनियोगादिकं त्वदुष्टमेव। अन्यथा वाक्यैकवाक्यतोच्छेदापत्तेः। दूषकताबीजं त्वप्रयोजकत्वं सहदयवैरस्याधानं वा। छोकेऽपि हि त्यक्तस्य भक्ष्यादेः पुनरुपादानं वैरस्यमावहति। नित्यश्चायम्।

अश्लीलो बीडादिसमर्पकोऽर्थः । यथा-

'उँद्यतस्य परं हन्तुं स्तब्धस्य विवरेषिणः। यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुव्रतिः॥'

शब्दान्तरेणाप्युपादीयमानोऽयमथेः पुंच्यक्षनादिसाधारण्येन प्रतीतेनींडादायी।
 ननृदाहरणेषूक्तेषु किसुदाहता एव दोषाः। तथा सत्यन्यलक्षणानां तेषु दर्शनादितव्याप्तिः। अथ तत्र दोषान्तराण्यपि तर्हि किमिति न प्रकाशितानीति
चेत्, अप्रकृतत्वादिति।

अथैषां यथायथमदोषत्वे प्रतिपाद्यितन्येऽर्थदोषाणां संनिधानाःप्रथममर्थदो-षस्यव तत्प्रतिपाद्यति—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः। संनिधानादिबोधार्थ

अवतंसादिपदेर्जात्यादिपुरस्कारेण कर्णाभरणादीन्येवोच्यन्त इत्यर्थप्राप्तौ कर्ण-पदादीनां यद्यप्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा युज्यते तथापि कचित्कर्णेऽवतंस इत्यादि च्युत्पत्त्या कचिल्लक्ष्मणादिना च कर्णस्थित्यादिरूपस्याधिकस्य विवक्षिता-र्थस्य प्रतिपत्तरेरदोषत्वम् । यथा—

'अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् । तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥' अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदोपादानेनावगम्यते । तद्वगता किं

१. 'इन्तुमेव प्रवृत्तस्य' इत्युदाहरणचिन्द्रकाधृतः पाठः । 'इन्तुमिति । इननं हिंसा सुरतोचितप्रहारश्च । स्तव्धत्वमनम्रता टुडत्वं च । विवरं परदूषणं स्त्रीणां वराङ्गं च । पातोऽपक्षमें धातुपातजनितसंकोचश्च । उन्नतिरुक्तमों धातुप्रत्यागमादृडता च । अत्र स्पष्टमश्चीलत्वम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका, २. 'अस्या इति । स्पष्टम् । अत्रावतंसादिपदेनेव कर्णाभरणोक्तावपि कर्णपदस्य कर्णस्थितिव्यञ्जकतया न पुनरुक्तत्वादि दोषः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका.

प्रयोजनमिति चेत्, वर्णनीयोत्कर्षः । कथमिति चेत्, न स्वरूपतोऽस्य विसूष-णजेतृत्वम्, किं तु तत्कर्णावस्थित्येति पर्यवसानात् । एवं अवणकुण्डलपदेऽप्यू-इम् । न केवलं कर्णश्रवणपद्योरेवायं महिमा, किं त्वन्येपामपि । यथा—

'अपूर्वमधुरामोद्यसादितदिशस्ततः । आययुर्भेङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥

अत्र शिरःपदादाने शेखरस्वाम्यमात्रं लभ्यते, न तु तदलंकृतत्वम् । तथा च तस्प्रतीतेरदोषत्वम् ।

'विदीर्णाभिमुखारातिकराले संयुगान्तरे । धनुज्यांकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फूर्जितं तव ॥'

अत्र धनुःशब्दो ज्याया आरूडत्वप्रतिपादनाय । तच किणस्य प्रहारकृतत्व-प्रतिपत्तये । यत्र त्वारूढत्वं तत्प्रतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःशब्दो-पादानमपि । यथा—

'जैयाबन्धितःस्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वऋपरम्परेण । कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोपितमा प्रसादात्॥'

इत्यत्र ।

'प्रांणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥'
अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भेशक्तत्वेऽपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यम् । अन्यरतामिश्रत्वप्रतिपादनेनोत्प्रक्षायामुपयोगात् ।

 अपूर्वेति । अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो हृद्यो य आमोदो गन्धपुष्पादिपरिमलस्तेनामो-दिता दिशो थैस्तथाभूताः भृक्षेपुंखराः शिरसि शेखरशालिनः किरीटशोभिनः पुरुषा आययुरित्यन्वयः । 'मदिरामोद-' इति पाठे परिपीताया मदिराया आमोदः । अत्रापि शिरःशेखरेति पूर्ववत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. विदीणेति । हे राजन्, संयु-गान्तरे रणमध्ये तव दोष्णा हस्तेन विस्फूजिंतमिलन्वयः । कीट्टरो । विदीर्णैविक्षतैर-भिमुखैररातिभिः शत्रुभिः कराले व्याप्ते भीषणे वा । किंभूतेन दोष्णा । धनुर्ज्यायाः किणः प्ररूढवणचिह्नं तदेव चिह्नं यस्य तथाभूतेनेलर्थः। अत्र धनुरारूढता प्रतीयते थनः पदेन । सा च निगस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये ।' इत्यदाहरणचिन्द्रकाः बन्धेति । यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य कारागृहे बन्धनागारे निर्जितेन्द्रेणापि लङ्केश्वरेण रावणेनाप्रसादात्प्रसादपर्यन्तं स्थितमिति संवन्धः । कीवृशेन । ज्यया मौर्व्या यो वन्ध-स्तेन निःस्पन्दौ निश्चेष्टौ मुजौ यस्य तथाभृतेन । तथा विशेषतो निःश्वसन्ती वऋपरम्परा यस्य तथाभृतेनेत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादनुःपदानुपादानम् ।' इत्युदाहरणच• न्द्रिका. ४. 'प्राणेश्वरेति । स्तनद्वयं कर्तृ प्राणेश्वरस्य दयितस्य परिष्वक्रेणालिक्ननेन या विभ्र-मस्य विलासस्य प्रतिपत्तयस्ताभिरुपलक्षितं लसता स्फुरता मुक्ताहारेण इसतीवेत्यन्वयः। मुक्ताहार एव हास इत्यर्थः। 'हारो मुक्तावली' इति विश्वः। अत्रापि रत्नान्तरामिश्र-त्वबोधनाय मुक्तापदप्रयोगः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'सौर्न्दर्यसंपत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विश्रमाः। षद्यदान्पुष्पमालेव कं नाकर्षति सा सखे॥'

मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव स्नि शक्तस्यापि न पुष्पपदमपुष्टार्थम् । लक्ष-णयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् । अयमेव करिबृहितन्यायः । तनु मालाशब्दस्य पुष्पसञ्जात्रशक्तत्वमिलसम्यक् । रतमालेलादि प्रयोगदर्शनादिति चेत्, न। निरुपपदस्य तस्य तथात्वात् ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

महाकवित्रयुक्तेष्वेवं समाधानम् । न तु स्वेच्छया कर्णावतंसादिपद्वज्ञघन-काञ्च्यादि करिकलभवदुष्ट्रकरभादि वा प्रयोक्तव्यम् । वामनस्तु—"अपुष्टस्यापि तत्रोपादानमुचितं यत्र तद्विशिष्यते । अन्यथा कुतस्तद्विशेषणान्वयः स्यात् । यथा—'जगाद विशदां वाचं मधुराक्षरशालिनीम्' इत्यादौ । अत्र हि वाचिमि-त्यनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः क प्रत्येतव्यः" इत्याह । तन्न युक्तमुदा-हृतम् । विशदं जगादेत्यादिक्रियाविशेषणत्वेनैव समीहितसिद्धेः । तस्याद्यत्र न कियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयम् । यथा—

> 'चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि स्फुटम् । पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नपि न खिद्यते ॥' इति ।

अत्र हि चरणत्रेत्यादि पदविशेषणं न कियाविशेषणार्हभिति प्रकाशकृत् । तद्षि न युक्तमुदाहतमिति वयम् । कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः । तसान्मदीयं पद्यमुदाहरणीयम् । यथा—

'निर्वैतिपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती । न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावम् ॥' अत्र निर्वातपद्मोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरिति चेत्सलम् ।

कर्णाभरणत्वोपाधिना वेल्यर्थः । तत्राद्यपक्षे कर्णाभरणत्वमर्थप्राप्तमन्त्ये तु पुनरुक्त-तेल्यर्थः । निर्वातिति । वातसंबन्धरितं यत्पद्मं तस्योदरं मध्यं तत्सदशाभ्याम् । निमेषरिहताभ्यामिति यावत् । मनोभवेऽपीति । एवंविधकामिनीरूपनिजकार्य-

१. 'सौन्दर्वेति । हे सखे, सा वनिता कान्पुरुषात्राकर्षति न वशीकरोति । कान्केव । घटपदान्पुष्पमालेव । सा का । यस्याः सौन्दर्यसंपत्तारुण्यं च । अस्तीति शेषः । ते तेऽनुभूता नानाविधा विश्रमा विलासाः सन्तीत्यर्थः। अत्र निरुपपदान्मालाशब्दादेव पुष्पस्रक्षप्रतीतेः
युष्पपदमुत्कृष्टपुष्पत्वे संक्रमितवाच्यम् । एवमेव करिवृंहितादिष्विष वोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'चरणत्रेति । चरणत्रमुपानत् । तत्कृतपरित्राणरहितास्यामित्यर्थः । अत्र
चरणत्रेति विशेषणवोधनाय पादाभ्यामित्यस्योपादानात्रापुष्टार्थत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः
३. अयं श्रोकस्तूदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः।

परं त्वक्षिपदोपादानमपेक्ष्यैव । किं च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमईति यथा मधुरत्वचरणत्रपरित्राणरहितत्वे ।

ख्यातेऽर्थे निहेतोरदुष्टता

यथा—

'चैन्द्रं गता पद्मगुणान्न सुङ्के पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् । उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥'

रात्री चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः । दिवा च पद्माश्रिता-याश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम् । ते चातिप्रसिद्धेरेवावगम्येते इति न तदुपादानापेक्षेत्यदोषः ।

अथ पदादिदोपाणामप्यदोपत्रं कचिदित्याह—

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

प्रतिपादितदृषकताबीजाभावात् तत्र वैरस्याभावस्यानुभविकत्वेन तदितिर-क्तस्थल एव दोषत्वव्यवस्थितेवा । यथा---

> 'मृँगचक्षुपसद्दाक्षमिलादि कथयत्ययम्। पर्ययेष च गविलाह सुत्रामाणं यजेति च॥

अत्राद्राक्षंगोसुत्रामण्दानि श्वतिकदुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तानि । अनुकरणे चेपाम-द्रोषत्वबीजं प्रतिपादितम् । तद्वदन्यत्राप्यूह्मम् ।

वक्नुप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिन्ना दोषस्यापि कचिद्दोषत्वाभावमात्रं कचित्तु भाक्तो गुणव्यवहारोऽपीत्याह—

वक्राद्यौचित्यवशादोषोऽपि गुणः कचित्कचिन्नोभौ॥११॥ नोभौ न गुणो न दोषश्च । तत्र स्ववैयाकरणःवं प्रतिषिपादयिषौ वक्तरि

साधनसंपत्तिरिति भावः । बीजं प्रतिपादितिमिति । प्रथमे स्वायत्तत्वाभावः, द्वितीयेऽर्थाविवक्षा, तृतीये कविसमयलङ्घनस्यानुकारिण्यप्रसक्तेरित्येतद्दोषप्रतिपादनाव-सरे प्रतिपादितम् । इहापि वैरस्याभावरूपमप्युक्तमित्यर्थः । प्रतिपाद्यपदेनार्थी

१. ४चन्द्रमिति । कुमारसंभवे पद्यमिदम् । लक्ष्मीश्रन्द्रगता सती पद्मगुणान्सीरभ्यादीत्र मुक्के । तत्संपृक्ता न भवतीत्यर्थः । रात्रौ पद्मस्य संकुचितत्वात् । पद्माश्रिता
दिवा विकसत्कमला श्रिता सती चान्द्रमसीमिभिख्यां श्रीभां न मुक्क इत्यनुषक्षः । अत्र
चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं हेतुः । उमामुखं तु प्रतिपद्य प्राप्य अत एव लोला चपलाक्षी लक्ष्मीद्विसंश्रयां चन्द्रपद्मोभयाश्रितां प्रीतिमवाप । तस्योभयगतगुणाश्रयत्वादिति भावः । अत्र
हेतोः प्रसिद्धत्वात्र पूर्वार्थं निहेतुत्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २ भृगेति । मृगचधुषं मृगनेत्राम् । गवीत्यपशब्दानुकरणम् । स्त्रामाणमिन्द्रम् । अत्र परोक्तानुकरणाच्छुतिकट्च्युतसंस्कृत्यश्रयुक्तत्वानामदोषता । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

कष्टत्वं गुणः । प्रतिपाद्यस्य ततोऽतिशयेन प्रतीतेः । दोषत्वाभावश्चोपपादित एव । यथा—

> दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्वणवृद्धोरभाजनम् । किप्पत्ययनिभः कश्चिचत्र संनिहिते न ते ॥

वैयाकरणादौ प्रतिपाधे च तस्य गुणत्वम् । तद्भावनाभावितस्य तच्छ्वणेन प्रीत्युपचयात् । यथा—

> 'यँदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् । उपाध्यायं तदास्मार्थं समस्प्राक्षं च संमद्म् ॥'

भोजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्गये च तस्य गुणत्वम् । कठिणनशब्दस्य तद्यक्ष-कत्वात् । तत्र बीभत्से यथा—

> 'अन्नप्रोतबृहत्कपालनलककृरकणत्कङ्गण-प्रायमेङ्कितभूरिभूपणरवेराघोषयन्त्यस्वरम् । पीतच्छिद्तिरक्तकदेमघनप्राग्भारघोरोछस-द्यालोलस्तनभारभैरववपुर्देपोद्धतं धावित ॥'

वोधनीयजनश्रोच्यते । प्रतिपाद्यस्य वैयाकरणत्वस्य । उपपादित एवेति । श्रोतु-रनुद्वेगादिति तदवसरे उक्त इत्यर्थः । दीधीङिति । एतद्वातुद्वयसमः कश्चित्तव शत्रु-रिति राजानं प्रत्युक्तिः । साम्यमाह—गुणेति । 'दीधीवेवीटाम्' इति निषेधात् ।

१. 'दीधीङिति । कश्चिन्मन्दभाग्यो दीधीङ् वेतीङ् इति धातुद्वयसदृशः । गुणो धैर्यादिः वृद्धिः सवृद्धिस्तयोर्गुणवृद्योरभाजनमाश्रयः । धातुपक्षे गुणः 'अदेङ्गणः' इति परिभाषितः । वृद्धिः 'वृद्धिरादैच्' इति परिभाषिता । तयोरभाजनम् । 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रेण निषेधात् । तथा कश्चित्किप्पत्ययेन निमस्तुल्यः । यत्र यसिन्दैवहतके पुरुषे क्रिप्यत्यये च संनिहिते सति ते गुणवृद्धी न भवतः। 'क्किति च' इति निषेधातः। अत्र वक्तवेंयाकरणत्वात्कष्टत्वं गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'यदेति । पद-विद्यायां व्याकरणशास्त्रे विशारदं निपुणं त्वामहं यदाद्राक्षं दृष्टवांस्तदा स्वस्योपाध्यायं गुरुमसार्षे सादृश्यात्स्मृतवान् । संमदं हर्षे च सम्यगस्प्राक्षं स्पृष्टवान् । प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र वैयाकरणस्य संबोध्यत्वाद्गुणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'अन्नेति । अत्र प्रकृता ताडका दपेंणोद्धतं यथा स्यात्तथा थावतीत्यन्वयः । कीदृशी । अन्त्रैः प्रोतानि प्रथितानि बहुन्ति महान्ति यानि कपालानि शिरोस्थीनि नलकानि जङ्गास्थीनि च तान्येव करं वथा स्यात्तथा कणन्ति कङ्कणानि तत्प्रायाणि तद्वहुलानि प्रेङ्कितानि चञ्चलानि यानि भूषणानि श्रेवेयाङ्गदादीनि तेषां रवै: शब्दैरम्बरमाकाशमाघोषयन्ती प्रतिध्वनिव्याप्तं कुर्वती । तथा पूर्व पीतं पुनदर्छादेतं वान्तं रक्तमेव कर्दमः पङ्कस्तेन घनो व्याप्तो यः प्राग्मार उत्तरकायस्तत्र बोरं यथा स्वात्तथोद्धसन्तौ नृत्यन्तौ व्यालोलौ चपलौ यौ स्तनौ तयोभीरेण भैरवं भीवणं वपुर्वस्यास्तथाभृता । 'प्राघार' इति पाठे प्राघारो निरन्तरक्षरणम् । सेक इति कश्चित् । तेन बोराविति स्तनविशेषणम्। अत्र वीभत्सरसस्य व्यङ्गयत्वात्कष्टत्वं गुणः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

भोजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम् । यतो मस्णशब्दप्रयोगेनोर्जि-तोऽप्यर्थो मृदुवद्गासते । ऊर्जितशब्दप्रयोगे त्वौर्जित्येन । उदाहरणम्—

'मातङ्गाः किमु विश्वातैः किमफलेराडम्बरैर्जम्बुकाः सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के । कोपाटोपसमुद्धटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्वर्जितं गर्जितम् ॥'

अत्र सिंहो वाच्यः । प्रकरणविशेषे च गुणत्वम् । वक्तवैयाकरत्वाद्यभावेऽपि कोपादिप्रसावे च तदनुगुणत्वात् । तथा—

'रंक्ताशोक कृशोदरी क तु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं नो दृष्टेति सुधैव चालयसि किं वातावधृतं शिरः । उत्कण्ठाघटमानषद्पद्घटासंघद्वदृष्टच्छद-स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥'

अत्र मिथ्याशिरोवधूननेन कोपप्रकरणे। न चास्य व्यङ्ग्य एव प्रवेशः। कोपस्य व्यङ्गयत्वादिति वाच्यम्। वङ्गाद्यतिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्गपद् दोपादानाद्गोवलीवर्दन्यायात् दोपत्वाभावश्चेतेषु गुणत्वप्राप्तेः स्फुट एव। क्र-चित्पुनर्न दोषत्वं न वा गुणत्वं यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्याद्योचित्यम्। अथ

१. 'मातङ्गा इति । हे मातङ्गा गजाः, विन्गितैर्वृहितैः किमु । प्रयोजनमिति शेषः । हे जम्बुकाः शृगालाः, अफलैराडम्बरैः किम् । हे सारङ्गा सृगास्तथा महिषाः, मदं गर्वे कि किमर्थं त्रजथ शून्येषु बलवद्रहितेषु स्थानेषु के न शूराः । अपि तु सर्वेऽपीत्यर्थः । तथा च शूरत्वख्यापनार्थमपि नैतदुचितमिति भावः । किं तर्हि सार्थकं तत्राह-कोपेत्यादि। कोप-स्याटोपेन परिपाट्या समुद्भटा उत्कटा उच्छ्रिता सटाकोटिः केसराग्रं यस्य तथाभूतस्येभारेः सिंहस्य पुरोऽग्रे सिथोरिव ध्वानिनि ध्वानिशालिनि हुंकते स्फुरति सति यद्गीजतं तद्गीजतम्। सार्थकमित्यर्थः । द्वितीयगर्जितपदस्य सार्थकत्विविशष्टलाक्षणिकत्वात् । सफलगर्जितत्वरूपा-र्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं तु न युक्तम् । गर्जितान्तरस्याफलत्वेन पूर्वमनुक्तत्वादिति । अत्र सिंहरूपवाच्योचित्यात्तदभिधाने कष्टत्वं गुणः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. रक्तेति। निरहिणः पुरूरवसः किलेयमुक्तिः । हे रक्तवर्णाशोक, श्रेषादनुरक्तानामशोको यसा-त्तथाभूत, अनुरक्तं जनं मद्रूपं त्यक्त्वा क्वशोदरी क नु गतेत्यन्वयः। वातचालितां तद-अञ्चाखां दृङ्घा पुनराह—नो दृष्टेतीति । इतीत्यनन्तरं स्चियितुमिति शेषः । वातेनाभूतं कस्पितं शिरो मुबैव । वृथैव । मिथ्येति यावत् । किं कुतश्चालयसि । पवनावधृतस्यैव शिरसः क्रोधाद्वातच्याधिकस्पितत्वेनोक्तिः । मिथ्यात्वं समर्थयति — उत्कण्ठेत्यादिना । तत्या क्रशोदर्थाः पादाहर्ति पादाधातमन्तरेण विना भवतोऽयं दृश्यमानः पुष्पोद्गमः कुतः कसा-देतोः । स्यादिति शेषः । कीष्ट्रशः पुष्पोद्गमः । उत्कण्ठया घटमानानां मिलितानां षट्-पदाना या घटा समृहस्तस्य संघट्टेन निविडसंबन्धेन दष्टाः खण्डितारछट्टाः पश्चाणि युस् तथाभृत इत्यर्थः। अत्र मिथ्याश्चिरोधृननेन कोपप्रकरणे कष्टत्वं ग्रणः।' ईत्युदाइरणचन्द्रिकाः

नीरसे यदि वियात्माभावादस्यादोपत्वं तदान्येपामि स्यात् तथा च नीरसदोपो-दाहरणं विरुध्येतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणत्वाहोपपरिचयमात्रार्थत्वाद्वा । यथा—

'शीर्णव्राणाङ्किपाणीन्त्रणिभिरपघनैर्धधराव्यक्तघोषा-न्दीर्घाव्यानद्याँघैः पुनरिष घटयत्येक उल्लाघयन्यः । घर्मोशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिव्यनिर्विव्यक्ते-द्तार्घाः सिद्धसंघैर्विद्धतु घृणयः शीघमंहोविघातम् ॥'

नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमग्नतया रसे तात्पर्यामावात् । नचानुप्रासास्पदैकत-येव गुणत्वम् । 'सोऽध्येष्ट वेदान्–' इत्यादाविष तदापत्तेरिति । न च परुषवर्ण-त्वमनुप्रासे प्रयोजकम् । येन तद्धटकतया अदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थौं श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयो-जनानुसंघानव्यप्रता दुष्टिबीजं तथाप्यत्र न दोषता । तद्छंकारत्वस्य प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यप्रताभावा । यथा—

'येने ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो योगङ्गां च द्धेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः।

यत्र क्षिप्प्रस्थे संनिहिते ते गुणगृद्धी न स्तः। 'क्विति च' निषेधादिति। शेषं स्पष्टम्। समस्प्राक्षं संस्पृष्टवान्। संमदं हर्षम्। अथ नीरसिति । वियासं रसामावा-दिस्त्रथः। अन्येषामप्यश्लीलादिदोषाणां रसापकषेकत्वात्रीरसेऽदोषत्वं स्यात्। एवं च नीरसं दोषोदाहरणमयुक्तम्। यथाश्लीले 'साधनं सुमहद्यस्य—' इति तथा 'सोऽध्येष्ट—' इस्तादिश्वतिकद्वदाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति शङ्कार्थः। न तस्येति । नीरसो-

१. 'शीणेंति । मयूरकवेः स्वंस्तुतिरियम् । तस्य धर्माशोः स्वंस्य घृणयो रसमयो बो युष्माकमंह्सां पापानां विधातं नाशं शीवं विदधतु कुर्वन्तिवसन्वयः । स कः । यो विशीणेनासाचरणहस्तान् व्रणयुत्तरपधनेरक्षेरुपळक्षितान् । अतस्व धर्वरवचळळळ्थ्वनिवद्व्यक्तो
धोषः शब्दो येषां तथाभृतान् । यतोऽवौधेः पापसम्हैर्दार्धकाळं व्याप्याधातानाकान्ताअनामुद्यावयश्रीरोगान्कुर्वन्ध्यति अर्थाद्धाणादिभिरक्षेः संवधाति । कीदृशस्य धर्माशोः । अन्तहृद्ये द्विगुणा बहुळा धना निविद्या या घृणा कृपा तिश्रिष्ठा तदायत्ता निविद्या विधनाशिका
बृत्तिव्यवसायो यस्यवभूतस्य । घृणयः कीदृशाः । सिद्धानां संधैः सम्हैर्द्रचेनेऽत्रो येभ्यस्तथाभृताः । 'घृणिभिरपधनैः' इति पाठे जुगुप्साविषयैरित्यर्थः । 'धर्षरस्तु चळद्वारिध्याने'
इति विश्वः । 'उह्याधो निर्गतो गदात्' इत्यमरः । अत्रानुप्रासैकपरतया नीरसत्वात्कृष्टत्वं न
गुणो न वा दोषः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

२. 'येनेति । सर्वदः सर्वप्रदो माधवः श्रीकृष्णस्त्वां पायादित्यन्वयः । स कः । अभ-वेनासंसारिणा येनानः शकटं ध्वस्तं पादेन पर्यस्तम् । विले दैत्यं जयतीति विलिजित् स्वस्य कायः पुरामृतमथनावसरे स्त्रीकृतः कैटभीरूपतां प्रापितः । यश्चोद्वृत्तस्य सुजंगस्य कालि-यस्य हन्ता । रवे शब्दमहाणि लयो यस्य सः । अराणां वलयं मण्डलं यत्र तदरवल्यं

यस्याहुः शशिमन्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः सोऽव्यादिष्टभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र माधवपक्षे राहो शशिमत्पदमप्रयुक्तम् । क्षयपदं गृहे निहतार्थम् । न च श्चेषरूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्कनीयम् । तत्त्वस्य तत्राप्रयोजक-त्वात् । एवमन्येषु प्रतीतिविलम्बवन्सु दृष्टव्यम् ।

अश्वीलत्वं क्विद्धणः। यथा सुरतारम्भगोष्टयां 'द्ययेंः पदेः पिश्चनयेच रहस्य-वस्तु' इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावे व्युत्पत्तिप्रकटनात् । यथा—

'कैरिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विछोडिते । डपसर्पन्थ्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥' अत्र संबाधादिपदानि । शमकथास्वष्यश्लीछं गुणः । तत्पोषकत्वात् । यथा— 'डेत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।

'उत्तानाच्छ्नमण्डूकपाटतादरसानभ । क्वेदिनि स्त्रीनणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ॥'

दाहरणस्थेलर्थः । मात्रपदेन तत्काव्यस्य दुष्टतव्यवच्छेदः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निरा-करोति—न चेति । तत्त्वस्यात्रयुक्तत्वादेः । तत्रालंकारे । संयुक्ते तर्जन्यनामिके

चकं उद्दृत्तमुजंगं हतवत्तदस्येति वा। 'अरं शीव्रे च चकाक्ने' इति विश्वः। अगं गोवर्धनगिरिं गां पृथ्वीं च वराहरूपेण यो धृतवान्। यस्यामराः शिशनं मशातीति शिशमद्राहुस्तिच्छरोहर इति स्तुत्यं स्तवनीयं नामाहुः। अन्थकानां यादवानां क्षयस्य द्वारकाख्यिनवासस्य कर्तेत्वर्थः। शिवपक्षे तु—सर्वदा स स्वयमुमाया थवः शिवस्त्वां पायात्। स
कः। ध्वस्तो मनोभवः कामो येनैवंम्तेन येन विलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहकालेऽस्विक्वतो बाणतां प्रापितः। उद्दृत्तमुजंगैर्हारवल्यानि यस्य सः। यो गङ्गां शिरस्यधारयत्। यस्य शिरः शशिमचन्द्रयुक्तमाहुः। अमरा हर इति स्तुत्यं नाम चाहुः। अन्थकासुरस्य क्षयकरो नाशक इति। 'यो विहेपत्रप्रियः' इति पाठे विहेपत्रं मयूरिच्छं तिष्ठियः
श्रीकृष्णः। शिवस्तु वहीं पत्रं वाहनं यस्य स्कन्दस्य तिष्ठयद्रत्यर्थः। एवं 'शृष्टमुजंगहा'
इति पाठे इष्टो मुजंगहा गरुडो यस्य स श्रीकृष्णः। शिवपक्षे तु सुगममेव। अत्र कृष्णपक्षे
शशिमत्यदस्य राहावप्रयुक्तत्वं क्षयपदस्य च गृहे निहतार्थत्वं न दोषः। 'श्रेषनिर्वाहकत्वादिति।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. "करिइस्तेनित । साधनस्य सेनाया अन्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पनाच्छन्पुंसो ध्वजः केतुर्विराजत इत्यन्वयः । अन्तः कीदृशे । संवाधे नराश्वादिभिः संकटे । किरणां इस्तेन शुण्डया विलोडिते विस्कारित इत्यर्थः । अत्र साधनस्य स्त्रीवराङ्गस्यान्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन्गतागतं कुर्वन्पुंसो ध्वजो लिङ्गं विराजते । कीदृशेऽन्तः । संवाधे संकुचिते । कथं तिर्धि प्रवेशस्तत्राह—किरहस्तेन 'तर्जन्यनामिके श्रिष्टे मध्यमा पृष्ठतस्तयोः । किरहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैः ॥' इति परिभाषितेन विलोडिते विस्कारिते । इति गुप्तोऽश्लीलार्थः । 'ब्राधैः पर्देः पिशुनयेच रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रण सुरतारम्भोपयुक्तवार्तायामनुमतत्वा-द्वणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'उत्तानेति । उत्तान उच्छूनो जातशोफश्च यो मण्डू-

सूचनीयविशेषे यथा-

'निर्वाणवेरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन । रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविद्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ॥' अत्र प्रशमादिति स्वस्था इति मरणार्थकत्वादश्चीले अपि भाष्यमङ्गल-सूचनाद्वणः ।

संदिग्धमपि वाच्यमहिञ्चा नियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्याजस्तुतिर्<mark>पयवसायितया</mark>-गुणः। यथा—

'पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजनं देव । विलसक्तरेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥'

अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दाः पृथुकानामार्तस्वरः पृथु बहुलं कार्तस्वरं चेति संदिग्धाः।

अप्रतीतोऽिष यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरिष तज्ज्ञता तत्र गुणः। अर्था-प्रतीतिरूपबीजाभावेनादोषतायां च्युत्पत्तिप्रकटत्वात्। यथा—

> 'आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ ज्ञानोद्देकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः।

कस्तस्य पाटितं विदारितं यदुदरं तत्संनिभे तत्तुत्ये छेदिनि छिन्ने स्त्रीवणे योनिरूपे कस्य क्रमिभिन्नस्य सक्तिरासक्तिजायते । तदासक्तः क्रमिरेवेलर्थः । अत्र शान्तकथायां जुगुप्सा-श्रीलं गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'निर्वाणेति । वेणीसंवर्णे सूत्रधारोक्तिरियम्। अरीणां प्रशमात्करुहोपशमान्निर्वाणः ज्ञान्तो वैरमेव दहनोऽग्नियेंघां तादृज्ञाः पाण्डुतनयाः पाण्डवा माधवेन कृष्णेन सह नन्दन्तु । तथा क्ररराजस्य धृतराष्ट्रस्य सुता दुर्योधनाद्यः समृत्याः स्वस्था निश्चिन्ता भवन्तु । कीट्टशाः कुरुराजसुताः । रक्ता अनुरक्ता प्रकर्षेण साथिता भूर्येस्तादृशाः । क्षती निवर्तितो विग्रहः कलहो यैस्तथाभूताः । अत्र प्रश्नमान्नाशात्, रुधिरशोभितभूमयः खण्डि-तदारीराः । स्वर्गस्याः, इत्यमङ्गलाश्लीलं भाव्यर्थस्चकतया गुणः।' इत्युदाहरणचिन्द्रिकाः २. 'पृथ्विति । राजानं प्रति क्वेरुक्तिः । मो देव, संप्रत्यधुना आवयोः सदनं गृहं सममित्यन्वयः । त्वत्तो धनलाभानन्तरं न सममिति संप्रति पदामिप्रायः । साम्यमेव श्लेष-णाह—पृथ्वित्यादिना । पृथूनि महान्ति कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र तदाजगृहम् । कविगृहं तु पृथुकानां वालानामार्तस्वरस्य पात्रं स्थानम् । भूषिता अलंकृता निःशेषाः परि-जना यत्रेति राज्ञः । क्वेस्तु सुवि जिपतो मूशायी निःशेषः परिजनो यत्र तादृशम् । तथा विलसन्तीभिः करेणुभिईस्तिनीभिर्व्याप्तं राजः । कवेस्तु विले विवरे सीदन्ति ते विलसदः । विलसद एव विलसत्का मूचकास्तेषां रेणुभिगेहनं न्याप्तम् । ववयोरभेदात् । यदा विलसत् कं जलं रेणुश्च ताभ्यां व्यासम् । अत्रोक्तविशेषणानां योग्यतया तत्तत्पक्षानुकृलार्थनिर्णया-द्याजस्तुतिनिर्वाहकतया संदिग्धं गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'आत्मेति । वेणी-संवरणे श्रीकृष्णवन्थनोद्यतं दुर्योथनं श्रत्वा किं दुर्योथनो वासुदेवरूपं न जानातीति एच्छन्तं

यं ध्यायन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥'

इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः। अत्र निर्विकल्पादिशब्दा आत्ममात्रावल-न्वनत्वादावर्थे योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः। स्वयं परामर्शेऽप्येवमेव गुणत्वम्। यथा-

> 'षेडिघकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः । अविचलितमनोभिः साधकैर्मुग्यमाणः स जयति परिणद्यः शक्तिभिः शक्तिनाथः॥'

अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकानां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्यादोषत्वा-भावे हास्यपर्यवसायित्वाद्राम्यो गुणः । यथा—

> 'फुँछछुरं कलमकूरणिहं वहन्ति जे सिन्धुवारविडवा मह वछहा दे।

करिहत्तशब्दार्थः । अदोषतायां सत्यामित्यर्थः । फुल्लकुरमिति । 'पुष्पोत्करं कळ-मोदननिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते । ये गालिसस्य महिषीदप्रः सहशास्ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुज्ञाः ॥' विचकिलं मलिका । 'तदा जायन्ते

सहदेवं प्रति भीमोक्तिः । मोहेनाज्ञानेनान्थो वस्तुतत्त्वप्रतिपक्तिरहितोऽयं दुर्योधनस्तममुं श्रीकृष्णं पुराणमनादि देवं परामात्मानं कथं वेत्ति जानातीत्यन्त्रयः। तं कम् । यं श्रीकृष्ण-मात्मन्ते प्रत्याहतेन्द्रियाः सन्तस्तदेकताना मवन्ति आत्मेव वा आरामः क्रीडास्थानं येषां तथाभूता योगिनः निर्विकल्पे भेदावमासग्रून्ये समाधौ विहिता रितरासक्तियेंस्तादृशा ज्ञानोत्सेकादात्मसाक्षात्कारदार्व्धाद्विघटितो नाशितस्तमसोऽज्ञानस्य अन्थियेंस्तथाभूताः स-त्वगुणेकविश्रान्ताः सन्तो यं वीक्षन्ते परयन्ति । एवंविधानामेव वेधलेन हेतुगर्भं यत्पदा-धंस्य विशेषणम्—तमसां ज्योतिषां वा परस्ताद्वर्तमानमिति । रजस्तमोभिभूतैरलभ्यमिन्त्यर्थः । अत्र वक्तुश्रोत्रोविंज्ञतया अप्रतीतत्वं ग्रुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'षडिषेकेति । मालतीमाधवे कपालकुण्डलायाः स्वयं परामशोंऽयम् । स शक्तिभिर्शानेच्छाक्रितिमर्गाह्यादिभिर्वा परिणद्धो नित्ययुक्तोऽत एव तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः । स कः । यः षडिधेकानां दशनाडीनामिडादिषोडशनाडीनां यच्चकं मणिपूराख्यं तन्मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं ज्योतीरूपं यस्य स तादृशः हृदि विनिहितरूपो हृदये चिन्त्यमानरूपस्तद्विदां तथा ध्यायतां सिद्धीरणिमाद्या ददातीति तथाभूतः । पुनः कीट्टक् । अविचलितमनोभिः स्थिरान्तःकरणैः साधकैष्ट्रंग्यमाणोऽन्विष्यमाण इत्यर्थः । अत्र वस्तुतस्तज्ज्ञत्वाद्वुणत्वम् ।' इत्यु-दाहरणचिन्द्रकाः २. 'फुछति । विद्यशालमिज्ञक्तायां विदूषकोक्तिरियम् । क्र्रशब्दो भक्ते देशी । कल्माः शाल्यस्तदोदनतुत्यं पुष्पोत्करं ये वहन्ति ते सिन्दुवारवृक्षस्य विटपाः शाल्या मम वछभाः प्रियाः । शाल्योदनसङ्शत्वं प्रियत्ववीजम् । तथा ये गालितस्य वर्क्तनेजंशोकृतस्य महिष्रोद्धाः सदृशाः । किं चेति समुचये । तेऽपि विचिक्तलप्रसनस्य महिकानप्रप्रस पुष्पास्य पुष्पा मम वछमा इत्यनुषक्षः । अत्र विदूषकोक्तो प्राम्यो गुणः । इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा दे किं च मुद्धविभद्दश्वपसूणपुक्षा ॥'

अत्र कलममहिषीद्धिशब्दाः।

न्यूनपदमपि कचिद्धणो यत्र न्यूनतयैवाभिमतविद्येपसिद्धिः। यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्धृतरोमोद्गमा सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छीमन्नितम्बाम्बरा । मा मा मानद् मातिमामलमिति क्षामाक्षरोह्यापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥'

अत्र मामेत्यत्रायासय, मातीत्यत्र पीडयेति न्यूनम् । न च दोषः । प्रतीतेः स्फुटत्वात् । प्रत्युत गुणः । रसातिरेकव्यक्षकत्वात् । क्वित्तु न दोषो नापि गुणः । यथा—

'तिष्टेर्कोपवशास्त्रभाविषहिता दीर्घ न सा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मिय पुनः स्नेहार्द्रमस्या मनः। तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं सा चास्यन्तमगोचरं नयनयोजीतेति कोऽयं विधिः॥'

अत्र पिहितेत्वनन्तरं नेतद्युज्यत इत्येतैन्यूंनम् । एवं द्वितीयपादेऽपि । न सा

१. 'गाढेति । अमरुककवेरिदं पद्यम् । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । गाढालिङ्गनेन खर्वीकृतकुचा चासौ प्रोद्भतरोमोद्गमा । तथा सान्द्रो घनो यः खेहरसोऽनुरागस्य रसस्त-स्यातिरेकेणाधिक्येन विगलच्छीमतो नितम्बस्याम्बरं वसनं यस्यास्तथाभूता। हे मानदा-यक मामा । पीडयेति रोपः । मा इति माम् । आयासयेति रोपः । अलं पूर्यतामित्यक्षरी-छापिनी । क्षामा कृशाङ्गी । क्षामेत्यक्षरविशेषणं वा । एवंभृता प्रिया निश्चलतातिशयात्सुप्ता किंतु । श्वासादिकृतचेष्टाया अपि विरहमिभेप्रेत्याह—मृता तु किमिति । भिन्नत्वेनानवभा-समभिप्रेत्याह—मे मम मनसि लीना जतुकाष्ठन्यायेन संबद्धा कि न्वित्यनुषङ्गः। तथाभू-ताया अपि पृथकर्तुं शक्यत्वादाह—विलीना नीरक्षीरादिवदैक्यमापन्ना नु किमिति । अत्र पीडयेत्यादिकियापदन्यूनता रसातिरेकन्यअकतया गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ष्ठेदिति । विक्रमोर्वेद्यीये पुरूरवस इयमुक्तिः । सा उर्वेद्यी कोपवशास्त्रभावेणान्तर्धानविद्यया पिहितान्ति इता अत्रैव तिष्ठेदिति वितर्कः । एतदुत्तरं नैतयुक्तं यत इति पूरणीयम् । यसात्सा उर्वशी दीर्व चिरकालं न कुप्यति । स्वर्गाय स्वर्ग गन्तुम् । 'तुमर्थाच भाववचनात्' इति चतुर्थी। उत्पतिता उड्डीना भवेत्। अस्या मनः पुनर्मयि स्रेहेनाई सरसम्। तेनैतदिप नेति शेषः । भवेदित्यनन्तरं नैतवत इति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थान्वयप्रसङ्गात् । मे मम पुरोवर्तिनी च तां प्रियां हर्तुं विवुधद्विषोऽसुरा अपि न शक्ताः किसुतान्ये । सा चात्यन्तं नयनयोरगो-चरं भावप्राधान्यादगोचरत्वं याता प्राप्तेति कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा । वर्तत इति दोषः । अत्र दीर्घमित्यायुत्तरवाक्यार्थावगमेनैव पूर्वस्य बाध्यत्वावगमाच्य्नत्वं न दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

चात्रगुणत्वम् । विशेषबुद्धेरनुपादनात् । नापि दोषत्वम् । तद्यतिरेकेणापि ं दीर्घ न सा कुप्यतीत्यादिप्रतीत्या तिष्ठेत्कोपवशादित्यादिप्रतीतीनां बाध्यत्वावगमात् ।

अधिकपदं क्वचिद्रुणः यत्र विशेषप्रतिपत्तिः । यथा---

'यह ब्राहितमितर्बेहु चाटुगर्भे कार्योन्मुखः खळजनः कृतकं ब्रवीति । तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥'

अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदःवेऽिप दुष्टम् । यदुक्तम्—

'विस्मये च विपादे च दैन्येऽवधारणे तथा। प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेके द्विरुच्यते ॥' इति ॥

एवं हर्षशोकादियुक्ते वक्तरि गुणत्वम् । त्वरादिव्यक्त्या हर्षाद्यभिव्यञ्जक-त्वात् । यथा---

> 'वैद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंस्तु तव तवासीति। चित्रं चित्रमरोदीद्धाहेति परं मृते पुत्रे॥'

अत्र पाद्चतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषाद्युक्ता वक्तारः । एवं पुनरु-केऽपि दृष्टव्यम् ।

कथित[पद]स्यापि लाटानुप्रासे तन्निर्वाहकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विशेष-व्यक्षनाद्विहितस्य यत्रानुवाद्यत्वं तत्र च तादशाभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वस् । क्रमेणोदाहरणानि—

> 'सिर्तंकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः। पौरुषकमछा कमछा सापि तवैवास्ति नान्यस्य॥'

१. 'यद्वञ्चनेति । वञ्चनायां प्रतारणायामाहिता स्थापिता मितयेंन सः । कार्ये उन्मुचस्तत्परः खळजनो बहुचाडुगर्मं प्रियवचनिमश्रं यत्कृतकं मिथ्याभूतं व्रवीति तत्साथवो न
विदन्ति न जानन्तीति न किंतु विदन्ति । कथं तिर्हि शाल्वाप्युपकुर्वन्तीत्यत आह—अस्य
खळस्य प्रणयं चाडुमाषणादिरूपं वृथा कर्तुं न पारयन्ति न शकुवन्तीत्यर्थः। अत्र द्वितीयस्य
विदन्तीत्यस्य नञ्दययोगेनोक्तार्थकात्वेऽपि साधव एव जानन्तीत्यन्ययोगच्यवच्छेदपरत्वादुणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'दैन्ये चैवावधारणे' क. ३. 'वदिति । रणादागतं
चारं प्रति स्वामनः प्रश्नः। न हत इत्याद्युत्तरम् । तवास्मीति जल्पन्नित्यन्वयः। पुत्रे मृते
सिति चित्रं चित्रं हाहेत्यरोदीदिति संबन्धः। अत्र क्रमेण हर्षभीतिविस्तयविषाद्य्यक्षकत्वादिधकपदत्वं गुणः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ४. सितेति । हे विभाकराकार स्पर्यतुत्य,
हे अरणियर पृथ्वीपाळक राजन्, सितकरस्य श्वेतिकरणस्य चन्द्रस्य कृराः किरणास्तद्वद्वविद्या विभा कान्तिर्थस्याः सा कीर्तिः तथा पौरुषकम्यला पराक्रमळक्ष्मीळिक्ष्मीश्च तवेवास्ति नान्यस्य । अस्तीति श्रेषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

अत्र लाटानुप्रासः ।

'ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअपृहि घेप्पन्ति । रङ्किरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥'

अत्र द्वितीयं कलभपदं सौरभादिमदर्थकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तथात्वे च कथितपदःवमेव प्रयोजकम् ।

'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते । गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥'

अत्र कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकसुपादेयं पदान्तरेणान्-द्यमानं तद्विन्नतयेव प्रतिभाति । तथा च तादृशालंकारसंपादकतया गुणत्वं दोषत्वाभावश्च ततो बीजाभावाच ।

पतत्प्रकर्षमपि कविद्धणः । यथा—'प्रागप्राप्त-' इत्यादौ । अत्र चतुर्थे पादे कोधाभावान्मसृणमेव पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः । गुणत्वं तु विनयप्रका-शकतया ।

समाप्तपुनरात्तं क्रचिन्न गुणो न दोषः। यथा—'प्रागप्राप्त-' इत्यादौ। अत्र 'येनानेन-' इत्यादौ न विशेषणदानमात्रार्थं किंतु वाक्यान्तरमेवावधेयम्। अतो बीजाभावान्न दोषो न च गुणः। विशेषबुद्धेरकरणात्।

अपदस्थसमासमपि क्वचिद्धणः । यथा—'रक्ताञोक-' इत्यादि । अत्रापदस्थ-समासमेव कथमिति चिन्त्यम् । द्वितीयार्धस्यापि तत्स्थानत्वात् तस्यापि रुष्टवक्तृकत्वात् अन्यथा गुणत्वासंभवात् । भास्करस्तु—'श्रृङ्गारे समासस्यानी-चित्यादस्थानस्थत्वम्' इत्याह ।

गभितमपि कचिद्धणः दृढप्रत्ययादिहेतुःवात् । न च दोषः प्रतीतेरव्यव-धानात् ।

> 'भैंसि (मि) अवहत्थिअरेहो णिरङ्कसो अह विवेअरहिओ वि । सिविणे वि तुमस्मि पुणो पत्तिहि भींत ण पुद्दासिमि ॥'

गुणा यदा ते सहदयेर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥ [इति च्छाया ।] दोषत्वाभावश्च तत इति गुणत्वादित्यर्थः । बीजं वैरस्यम् । तदभा-वाचेत्यर्थः । भास्करमतेऽस्वरसस्तु कुद्धोक्तेरि समासस्थानत्वादस्थानस्थसमासत्वानुपपत्तिताद्वस्थ्यमिति । नो दृष्टेति कोपोपक्रमस्थानत्यागेनान्यत्र करणात्त्यात्वम् । उन्मत्तस्य स्थानौचित्याविवेकात् । उन्मादस्य कोधपरिपोषकत्या च गुणत्वमित्यु-

१. 'व्याख्यातं पूर्वमेतत् । अत्र द्वितीयकमलपदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन व्यक्षनी-पयुक्तत्वाद्भुणत्वम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'जितेन्द्रियत्वमिति । गुणैरिथके उत्कृष्टे । अत्रापि कारणमालानिर्वाहकतया गुणत्वम् । पदान्तरेणानुवादे भेदप्रतिभासात् ।' इत्यु-दाहरणचिन्द्रकाः ३. 'मम्मीति । 'हुम्मि' इति पाठे भवामीति । 'तन्ति पुच्छिसिमि' अत्र प्रतीहीति दढप्रत्ययोत्पादकम् । एवमन्यदिप लक्ष्यं दृष्ट्वोहनीयम् । अत्र साक्षाद्रसविरोधिनो दोषानाह—

व्यभिचारिरसस्थायिमावानां शब्दवाच्यता । कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुमावविभावयोः ॥ १२ ॥ प्रतिक् लविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः । अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्थाप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥ अङ्गिनोऽननुसंघानं प्रकृतीनां विपर्ययः । अनङ्गस्थाभिधानं च रसे दोषाः स्युरीद्दशाः ॥ १४ ॥

शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वास्वशब्देनोपादानम्। सा व्यभि-चारिणां यथा—

'सेब्रीडा द्यितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सन्नासा भुजगे सिवस्मयरसा चन्द्रेऽसृतस्यन्दिनि । सेर्ष्या जहुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्त वः॥'

अत्र बीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः । न च स्वशब्देनोपा-त्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्त्रादसंभवोऽनुभूयते, किं त्वनुभावादिमुखेनैव व्यक्तेषु । तस्मादास्त्रादानुत्पत्तिर्दोपत्ववीजमिति संप्रदायः । तत्रेदमालोचनीयम्— एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वभेव तावहुर्लभम् । दूरे पार्थक्येन । दूरतरे

क्तम् । 'श्रमाम्यहं हस्तिरेखो (श्रमाम्यपहस्तितरेखो) निरङ्कशोऽथ विवेकरहितोऽपि। स्वप्नेऽपि त्विथ पुनः प्रतीहि भक्ति न प्रस्मरामि (प्रस्मरिष्यामि)॥' [इति च्छाया।]

इति पाठे चिन्तां प्रमोक्ष्यामीति । कामं प्रति यौवनस्थेयमुक्तिरिति केचित् । मल्यानिला-दिसहचरसंपत्तौ कामं प्रतीयं तरुणोक्तिरित्यन्ये । गुरुं प्रति शिष्योक्तिरित्यपरे । अपह-स्तिता त्यक्ता रेखा मर्यादा येन सः । निरङ्कुशोऽनुरोधशून्यः । त्विय पुनर्भक्ति चिन्तां वा स्वभेऽपि न प्रसरिष्यामि विसरिष्यामि । त्वं प्रतीहि विश्वसिहि । अत्र त्वं प्रतीहिति वाक्यगर्भितत्वं दृढप्रत्ययार्थतया गुगः । १ इत्युदाहरणचन्द्रिका-

१. 'सन्नीडेति । नवे आद्ये संगमे प्रणयशालिनी पावंत्या दृष्टिवों युष्माकं शिवाय कत्याणायास्तु । कीवृशी । दियतानने सन्नीडा प्रथमदर्शनाङ्गञ्जावती । मातङ्गचर्मरूपेऽम्बरे वस्त्रे सकरणा । मातङ्गवयस्यत्या शोकोदयात् । युजगे सपें त्राससिहता । अमृतस्यन्दिनि चन्द्रे विस्मयरससिहता । अन्तारक्षगामिततया दुर्लभस्य छ्लाटे दर्शनात् । जहुसुता गङ्गा तत्वभिके तत्कर्तके वावलोकनिवशे सतीति सितसिंशमी । तेन तस्या ईर्षालम्बनत्वलामः । कपालस्योदरे गर्मे दीना । मणिस्थाने तद्दर्शनात् । अत्र ब्रीडादिन्यभिचारिणां वाच्यत्वे देषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

साक्षात् । तथाह्यनुभावादीनामुपस्थितावियं रसप्रतिबन्धिकाभिमता तद्वनुपस्थितौ वा । अन्ते कारणाभावादेवास्वादाभावो न तु वाच्यत्वकृतः । सत्येव कारणचक्रे कार्योनुत्पादंस्य प्रतिवन्धकताव्यवस्थापकत्वात् । तथा च न्यूनपद्त्वमनभिहितवाच्यता वा दोषः । न त्वियम् । आग्रेऽनुभावादित एव रसव्यक्तिरिति किं तच्छब्देनेति वैयध्यभात्रं दोषः । वयं त्वालोचयामः—अनुभावादिनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपघातः प्रतीयत इति तस्याः पृथग्दोषत्वम् । अत एवौत्मुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः । तत्रास्वादिवाप्राप्रतितेः । न च वाच्यभेवानुभावोपादानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति तदुपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयध्यभपीत्यसंकराभिप्रायेण तथोदाहृरणात् । उदाहृतेऽत्वनुभावाक्षेपकत्या वैयध्यभावात् । न चेवमुक्तोदाहरणात् । उदाहृतेऽत्वनुभावाक्षेपकत्या वैयध्यभावात् । न चेवमुक्तोदाहरणविरोधस्तत्रानुभावाचनुपादानादिति वाच्यम् । 'दैवादहमत्र तया—' इत्यादाविवाक्षेपण तेषां प्रतीतेः । न हि बीडादिशब्दैः प्रतिपादिता बीडाद्य आस्वाद्यतामिव स्वानुभावाद्यक्षेपकतामप्यास्वाद्यनुमक्षमा बीजाभावात् । एवमप्रिमोदाहरणेष्वप्यूह्यमिति । एवं च स्थिते

'व्यानम्रा दियतानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मीलङ्कः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे' इति पादत्रये पाठो युक्तः । एवं मावादिशब्देनाप्युपादाने द्रष्टव्यम् । रसस्य सामान्यतो रसशब्देन यथा—

'तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिटुचभुजमूललोकिताम् । नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥'

विशेषतः शृङ्गारपदेन यथा---

'आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिकः-व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।

विस्मरामीलर्थः । तथाहीत्यादि । अनुभावा हि स्थायित्र्यभिचारिसाधारण्येन सवें गृह्यन्ते । आदिना स्थायिनां विभावद्वयस्य चोपादानम् । एवंच सोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं शब्दवाच्यताया अनुपपन्नमिति सदोषः किंतु शब्दवेयर्थ्यमान्नमिलर्थः । नयं तिवति । तथा च न रसानुत्पत्तिप्रयोजकत्वम् किं तु तचमत्कारित्वविधातकत्वं शब्दवाच्यताया इति नोक्तदोष इत्यर्थः । एवं उक्तप्रकारेण दोषत्वे । अनुभावा-यनुपादानादिति । तथा च सामम्यभावादेव रसानुत्पत्तौ तद्पकर्षकत्या दोषो-द्रावनं विरुद्धमिलर्थः । स्वानुभावादीति । स्वस्रेति षष्टवाः साक्षात्परम्परासाधा-

१. तामिति । तां नायिकां नेत्रयोगोंचरे कृतवतोऽस्य कोऽप्यनिर्वाच्यो निरन्तरो घनो रसोऽजायतेति संबन्धः । कीदृशीम् । अनङ्गस्य जये मङ्गलसंपत्तिरूपाम् । किचिदुचैधुं-जमूले कुचसंघौ लोकितां दृष्टामिल्यर्थः । अत्र रसस्य वाच्यतादोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. आलोक्येति । एष युवा' कोमले कपोळतलेऽभिषिक्तः अत एव पुलकादिचिह्वैव्यंक्तो

पश्येष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः शुक्रारसीमनि तरिक्वतमातनोति ॥' स्थायिनो विशेषत उत्साहपदेन यथा— 'संप्रैहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् । झणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥'

अत्रैव 'स्थायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत्' इति चतुर्थपादपाठे सामान्यतः शब्द-वाच्यतोदाहरणं दृष्टव्यम् ।

कष्टकल्पनया पृथक्क्षोकाद्यतुसंधेयप्रकरणादिपर्यालोचनया विलम्बेन व्यक्तिः, न तु 'दैवादहमत्र तया-' इत्यादाविव झटित्याक्षेपमहिन्ना सा। अनुभावस्य यथा—

> 'कैर्पुरभूलिधवलद्युतिपुरधौत-दिखाण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः । लीलाशिरोंग्रुकनिवेशविशेषक्रृप्ति-व्यक्तनोन्नतिरभूत्रयनावनौ सा ॥'

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्कारयोग्या अनुभावाप्रतीत्या आस्वाद्रापयंवसायिदः स्थिताः । यद्यप्यंशुकिनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपात्तेर्नानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु पुंनिष्ठ एव शृङ्कारोऽत्र प्रतिपिपाद्यिषितः । 'असून्नयनावनौ सा' इत्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपाद्नात् । न च पुंसि कश्चिद्नुभाव उपात्तः न च विभावस्य यथा—

'पैरिहरति रतिं मतिं छनीते स्वलतितरां परिवर्तते च सूयः। इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमन्न कुर्मेः॥'

योऽतुरागस्तेन सुभगां शोभनाम् । अभिरामा मृतिर्यस्यास्तादृशीं नायिकामालोक्य शृङ्कारस्य सीमनि तरङ्गितमनवच्छित्रखेलनमातनोति त्वं पश्येत्यन्वयः । तथा खेलने हेतुगर्भं विशे-षणमाह—वाल्यमतिवृत्यातिक्रम्य विवर्तमानः । पुलक्षकटाक्षादिभिश्चेष्टमान इत्यर्थः । अत्र विशेषतः शृङ्कारपदवाच्यत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'संप्रहार इति । संप्रहारे युद्धे प्रहरणेरायुधेः परस्परं ये प्रहारास्तेषां झणत्कारेस्ता-दृश्याब्देः कर्णागतैस्तस्य प्रकृतवीरस्य कोऽप्यनिवंचनीय उत्साहोऽभृदित्यन्वयः । अत्रोत्सा-इस्य स्थायिभावस्य वाच्यता ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'कर्पूरेति । तस्य यूनः सा ना-यिका नयनावनौ नेत्रप्रसारणभूमौ । नेत्रगोचर इति यावत् । अभृदित्यन्वयः । कीट्टशी । लीलया शिरःसंवन्धिनोऽशुकस्य यो निवेशविशेषस्तस्य ऋस्या करणेन व्यक्ता स्तनयोश्य-तिर्थस्याः सा । कस्मिन्सित । कर्पूर्धृलिवद्धवलेन द्युतिपूरेण धौतं प्रक्षालितं दिशां मण्डलं येन तथाभृते शिशिररोचिषि चन्द्रे सित । तेनोदीपनप्रकर्षः । अत्र पुंनिष्ठश्रङ्कारानुभावः कष्टगन्यः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'परिहरतीति । वत खेदे । विषमा दशा मि विरदावस्या सस्य देहं प्रसमं हठात् इत्येतंप्रकारेण परिभवति । अत्र किं कुर्मे इत्यन्वयः । अत्र कामिनीरूपः शुङ्कारविभावोऽभिमतो न पुनरुपात्तः। न च रतिपरि-हारादिभिरनुभावैराक्षेष्ठमपि शक्यते। तेषां करुणादाविप संभवादिति कप्टेन कल्पनीयः।

प्रतिकूलविभावादिग्रहः । प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानु-भावव्यभिचारिणां ग्रहः । तत्र तादशविभावव्यभिचारिणोर्प्रहो यथा—

'प्रैसादे वर्तस्त्र प्रकटय सुदं संत्यज्ञ रुषं प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यसृतमिव ते सिखतु वचः । विधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं न सुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः॥'

अत्र प्रकृते रहिन्द्र प्रतिक्लस्य शान्तस्य प्रकाश्यमानानित्यतारूपो विभावः एतत्प्रकाशितो निर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव गृह्यते । तादशानुभावप्रहो यथा—

'णीहुँअरमणिम्म लोअणवहम्मि पडिए गुरूण मज्झम्मि । सअलपरिहारहिअआ वणगमणं चेअ महद्द वहु ॥'

ि अत्र व्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः। न च व्याजः प्रतिपादित इति रुङ्कारस्य प्रकृतस्य विच्छित्तिः। इन्धनाद्यानयनव्याजेन संभोगार्थं वनगमनं यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रहः।

पुनःपुनदींतिरङ्गरसादिविषया दोषः । अङ्गिनस्तु सा महाभारतादौ शान्तादेरिव न वैरस्यमावहति । उदाहरणं कुमारसंभवे—'अथ मोहपरा-

रण्येन खानुभावा रखाद्यनुभावाश्च गृह्यन्ते । 'निमृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरूणां

परिभवप्रकारमाह—परिहरतीत्यादि । रतिविषयाभिलाषः । मतिरर्थनिर्धारणम् । छनीते छिनत्ति । परिवर्तनं पार्श्वपरिवृत्तिः । अत्र विभावः कष्टगम्यः । शोकेऽप्येवंभावात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'प्रसाद इति । मौनवर्ता मालतीं प्रति माधवस्येयमुक्तिः । हे प्रिये, प्रसादे वर्तस्त । प्रसन्ता मनेव्यर्थः । मुदं हर्षं प्रकटय । रुषं क्षोपं त्यज । अमृतमिव ते वचः शुष्यन्ति शुष्यमाणान्यर्थान्ममाङ्गानि सिञ्चतु । सौरुयानां निधानमाकरं मुखं क्षणमिममुखं स्थापय । मुग्धे
विवेकरिहते, गतः कालरूपो हरिणः प्रत्येतुं परावर्तितुं न प्रभवति । न शक्तोतीत्यर्थः ।
हरिणत्वारोपेण चपलत्वं ध्वन्यते । तच श्रङ्कारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभाव इति दोषः ।'
इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'निमृतरमण ग्रप्तकामुके ग्रुरूणां मध्ये लोचनमार्गे पतिते
सितं सकलस्य गृहकार्थस्य परिहारे त्यागे हृदयं यस्यास्तथाभृता वधूस्तेन सह वनगमनमेबेच्छतीत्यर्थः । अत्र निर्धाजवनगमनसकलपरिहारथोः शान्तानुभावत्वेन प्रतिमासः । इन्थनानयनादिन्याजोपनिवन्धे तु न दोषः' । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. चन्द्रकताम्रा समुद्रुतोऽयं श्लोकः सुभाषितावल्यादिषु. मालतीमाधवे तु नास्त्येव.

यणा-'इत्यादिना दीक्षिमानीतोऽपि करुणः 'अथ सा पुनरेव-' इत्यादिना पुनः-पुनर्दीक्षिं नीतः। उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानस्तवकबद्वैरस्याय कल्पते।

अकाण्डेऽनवसरे प्रथनम् । यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्मा सह दुर्योधनस्य शृङ्कारवर्णनम् ।

छेदो यथा वीरचरिते राघवभार्गवयोरिवच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते वीररसे 'कङ्कणमोक्षणाय यामि' इति राघवस्योक्तौ । अकाण्डे हि तथा वचनं व्याजेन निर्गमं प्रतिपादयद्वीरत्वाभावे पर्यवस्यति ।

अङ्गस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा हयग्रीववधे हय-श्रीवस्य । यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्यवस्यति तथाप्यतिशयितं प्रधानतिरोधायकतया दोषपद्वीमवतरति ।

अङ्गिनः प्रधानस्थाननुसंधानम् । यथा रत्नावत्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतीनां विपर्ययो यत्प्रकृतौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनम् । प्रकृतयस्तावदिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च । अत्र दिव्यत्वममलैंकरूपत्वमतो न पातालीयाद्यसंग्रहः । उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः । अदिव्यत्वं मलैंकरूपता । यथा
माधवादेः । दिव्यादिव्यत्वरूपता । यथा श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अप्येते चतुर्धा
भवन्ति—धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्तभेदात् । क्रमेण वीररौद्धश्वद्धारशान्तप्रधानत्वमेपां लक्षणानि । श्रीरामभागवशीकृष्णजीमृतवाहना उदाहरणानि । एते च प्रत्येकर्मुत्तमाधममध्यमभेदाः । अनुकृलादिभेदास्वस्थिराः ।
अनुकृलादिहिं कदाचिद्क्षिणादिः संपद्यते इति प्रकृतिभेदेन गणनीयाः । इति
भिन्नासु प्रकृतिषु रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिविद्योद्धप्रदिप वर्णनीयानि । किं तु रतिः संभोगरुङ्काररूपा उत्तमदिव्यविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं
पित्रोः संभोगवर्णनिवात्यन्तमनुचितम् ।

'कोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति । तावत्स वह्निभवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥'

इत्याद्यक्तवज्ञुकुट्यादिवर्जितः सद्यः फलदः क्रोधो नाकपातालगमनसमुद्रो-छङ्कनादावुत्साहश्च दिव्येष्वेव वर्णनीयः । अदिव्येषु तु यावदेव महत्कर्म खोकप्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबन्धनीयम् । अधिकं हि निबध्यमानम-सत्यप्रतिभासनया रामादिवत्प्रवर्तितव्यमित्याद्यपदेशे न पर्यवस्थेत् । दिव्यादिव्येषु

मध्ये । सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥' [इति च्छाया ।] बाभ्रव्य-इति कश्चिकनाम । संभोगराङ्गारक्रपेति । संभोगश्चम्बनालिङ्गनादि । न त्वन्यो-

१. 'उत्तरांमध्यमाधम' ग.

पुनरुमयोरप्युचितं वर्णनीयम् । एवमुक्तस्थौचित्रस्य दिव्यादीनामिवोत्तमादी-नामप्यन्यथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययः । आमञ्रणौचित्यलञ्जनेऽप्येयम् । तद्यथा— तत्रभवन्भगवित्रस्त्रतमेनैव प्रयोक्तव्यं नाधमेन । उत्तमेनापि मुनिप्रभृतावेव न तु राजादौ । भद्टारकेति न राजादाबुक्तमेन किं तु देवादावेव । अन्यथा प्रकृति-विपर्ययापत्तेः । एवं यत्र देशे काले वयसि जातौ वा यद्वेषव्यवहारादिसमुचितं तदेव तत्रोपनिबद्वयम् । अन्यथानिबन्धने तु प्रकृतिविपर्ययः । यथा स्वर्गोङ्ग-नासु मानुषीवेषादिः । रसातलादौ मेघादिरिति ।

अनक्ष्याभिधानं रसानुपकारकस्य वर्णनम् । यथा कर्ष्रमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च यद्वसन्तवर्णनं तदनादृत्य बन्दिवर्णनस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

ईदशा इत्यनेनेतदुक्तं यदेवंबिधा अन्येऽन्यनौचित्यहेतवो भवन्ति । यथा नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि । अनौचित्यं तु रसविच्छे-दहेतुः । यदुक्तं ध्वनिकृता—

'अने।चित्यादते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥' इति । इदानीमेषां केषांचित्कचिददोषत्वमपीत्याह—

न दोषः खपदेनोक्तावपि संचारिणः क्रचित्।

संचारिणो न तु रसस्थायिनोरिप । क्रचिदिति यत्रेतरविरुक्षणो नानुभावः । यथा—

> 'और सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया तैसौर्वन्धुवधूजनस्य वचनेर्नीताभिमुख्यं पुनः । दृष्ट्वाप्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे संरोहत्पुलका हरेण हसताश्चिष्टा शिवायास्तु वः ॥'

ं अत्रौत्सुक्यशब्दवत्सहसा प्रसरणादिरूपोऽनुभावो नौत्सुक्यमसंदिग्धं प्रति-पादियनुभीष्टे । भयादिसाधारणत्वात् । अत एव

न्यावलोकनादिकमपि । अनौचित्यानुसारात् भावाख्या तु वर्णनीयेति भावः । भ-ट्टारकेति । परमेश्वरेत्यस्यापीतिशब्देन प्रहणम् । एतद्राजादावुत्तमेन न वाच्यं किं

१. 'औत्सन्येनेति। नवे संगमे इसता हरेणाश्विष्टा अत एव संरोहत्पुलका उद्गतरो-माञ्चा गौरी वः शिवायास्तु । कीष्ट्रशी । द्वियतसमीपगमने औत्सुक्येन कृतत्वरा। सह-सुवा सहोत्पन्नया। स्वामाविकयेति यावत् । हिया ल्ज्ज्या व्यावर्तमाना परावर्तमाना। पुनस्तैसौस्तत्कालोचितैर्वन्धुनमूजनस्य वचनैरामिमुख्यं संमुखत्वं नीता प्रापिता। तथाम्रे वरं दृष्टा आसी गृहीतः साध्वसरसो मयरसो यया तथामृतेत्यर्थः । अत्रौत्नुक्यस्य संचारिणो वाच्यता न दोषः। असाधारणानुभावामावेन तद्यक्कात्वासंभवात्। अत एव 'दूरादुत्सुकं-' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः 'र्दूरादुत्सुकमागते विविष्ठतं संभाषिणि स्फारितं संक्षिप्यत्यरूणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभूलतम् । मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्वेक्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

इत्यत्र बीडादीनि विवित्तत्वादिभिरनुभावैरुपनिवश्च वे रसिकशिरोमणिरमस्ककविरौत्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तवान् । दोषत्वाभाववीजमुक्तं प्राक् । इदं
त्ववधेयम्—त्वरादीनां भयादिसाधारण्येऽण्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विशिष्यमाणास्ता एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादिव्यक्षयन्तीत्यास्त्रादोदयः । न तु
शब्दादेव तत्प्रतिपत्या । व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वासहत्वव्युत्पादनात् । अत
एवात्र न वैयर्थ्यमपि । विशेषणत्वेनोपयोगात् । 'दूरादुत्सुकं' इत्यादौ तु
शब्दमहिन्ना विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततोऽभिव्यक्तिरिति । एवं च
व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थिति विना न तदनुभावस्थासाधारण्यम्, न च तेन
विनाभिव्यक्तिः, न चाभिव्यक्तिं विनास्वादसंभवः, न च तेन विना भावमध्यप्रवेशः, न च तमन्तरेण तथा कीर्तनं युक्तमिति भावस्थोत्कीर्तनमप्येतादशस्य
व्यभिचारिणि शब्दावाच्यताया दोपत्वाभावं साध्यतीति युक्तमुत्परयामः ।

संचार्यादेविंरुद्धस्य बाध्यस्थोक्तिर्गुणावहा ॥ १५॥

प्रकृतिबिरुद्धं व्यभिचार्यादि बाध्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वम् । प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वम् । तत्र व्यभिचारिणो यथा—'क्वाकार्यं शश्चरुमणः क च कुळं—' इत्यादौ । अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां श्रमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलापाङ्गभूताभिरौ-त्सुन्यसमृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारपुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति भावशंबळतापरिपोषकत्वाद्वणत्वम् ।

'पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः। आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः॥'

त्वधमेन । उत्तमेन तु देवादो वाच्यं न तु मुनिप्रभृताविति ज्ञेयम् । अन्यथा वृत्ति-विरोधात् । असाधारणस्थौत्सुक्यगमकस्यानुभावस्याभावे शब्देन तदुपादानमस्या-स्वादजनकिमति अमं निवारियतुमाह—इदं त्विति । एवं सति व्यभिचारिष्वौत्सु-क्यादेः संकीर्तनमेवार्थाच्छब्दवाच्यताया दोषत्वाभावं गमयतीत्याह—एवं चेति । व्यवस्थिते इत्यनन्तरं आस्वादजनकत्वे इति शेषः । तथा कीर्तनं व्यभिचारिमध्य-

१. पूर्वे व्याख्यातम्. २. 'पाण्डुक्षाममिति। हे सिख, तव पाण्डुक्षामं वदनं सरसमन्नरससहितं िक्षणं च हृदयं अलसमालस्ययुक्तं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये नितान्तमत्यर्थे क्षेत्रियरोगमावेदयतीत्यन्वयः। क्षेत्रियो देहान्तरचिकित्स्योऽसाध्यो रोगः। 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः'
इति निपातनात्। सर्वशरीरच्यापिपीडाजनक इत्यन्ये। 'क्षेत्रियं क्षेत्रजनुणे परदाररतेऽपि
च। अन्यदेहचिकित्साद्दीसाध्यरोगे च जायते॥' इति विश्वः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

् इत्यत्र पाण्डुत्वादीनां रोगानुभावतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भश्रङ्गारे समा-रोपादङ्गभावप्राह्या दोपत्वाभाव इति ध्वनिकारः । तद्वयुक्तम् । तेपामुभयसा-धारण्याद्विरोधस्येवासिद्धेः । विभावस्य यथा—

'सैलं मनोरमा रामाः सलं रम्या विभूतयः। किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गमङ्गलोलं हि जीवितम्॥'

अत्र पूर्वार्धे ग्रङ्गारस्य परार्धे शान्तस्य विभावः । अनयोविरोधेऽपि पूर्वार्धस्य वाध्यत्वेनवोक्तत्वान्न दोपत्वम् । प्रत्युत शान्तपरिपोपाद्धणत्वम् । एवं द्धत्र प्रतीयते—सर्वा रामाद्यः सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः जीवितं चातिमञ्जरमिति किं कृतं तेपामुपादेयत्वम् । अतो रम्यत्वेऽपि निष्फला पृता इति । नन्वेवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य वाध्यत्वेऽपि मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गेत्वनेन विरोधो न परिहतः । न च तत्र न श्रङ्गारप्रतीतिरिति वक्तं शक्यम् । तदुपादानवैयर्थ्य-प्रसङ्गादिति चेत्, न । तत्र रसाप्रतीतेः । तद्यञ्जकानुभावाद्यप्रत्ययात् । कथं तिर्हि तदुपादानमिति चेत्, शान्तपरिपोषकार्थमेवेति त्रूमः । स एव कथमिति चेत्, जीवितस्यातिभङ्गरत्वप्रतीतेः । सापि कृत इति चेत्, जीविताद्प्यधिकमपाङ्ग-स्यास्थ्येयं सकल्जनप्रसिद्धम् । अतस्तथाविधभङ्गरस्यापाङ्गस्योपमानत्वेनोपादानात् तदेतदुक्तं जीविताद्प्यधिकमपाङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धं मङ्गरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णातीति ।

केचित्त प्रसिद्धभङ्करस्य साधर्म्यण जीवितोपमानतयोपात्तमिति तद्याचक्षते । ध्विनिकारस्तु—भवलेवात्र राङ्गारप्रतीतिः परंतु तया गुडिजिह्निकान्यायेनोन्मुखीक्वन्यविनेयाः शान्तरसे निवेश्यन्त इत्यदोपता । यद्वा काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपा-दानाहोषाभावः । निह विना श्रङ्गारेण काव्यशोभेति समाद्धे । तन्नातिमनोन्सम् । राङ्गारप्रतीत्युपगमेऽपि राङ्गारशान्तयोनैंरन्तर्याभावेन प्रथमसमाधेर-संभवात् । द्वितीयसमाधिरपि तदा सावदि रसान्तरयोगेन चारुत्वं नानुभूयेत । भवत्वेवम्।किं च रसमात्रेण चारुत्वमित्यपि न शक्यते वक्तं प्रागेव श्रङ्कारमात्रे-णेति । यतिश्रत्रकाव्येऽछंकारादेव चारुत्वप्रत्यः । तस्मादत्र शान्तरसादनुप्रास-मात्रेणवाचारुत्वसंभवान्नोत्तरोऽपि समाधिरिति ।

गतत्वेन कीर्तनम् । प्रसिद्धं भङ्कुरेति । प्रसिद्धमतो भङ्करोपमानतया भङ्करं च तदुपमानं च तत्तयोपात्तं वोधितमपाङ्गरूपमानमिखर्थः । केचित्विति । इति प्रसिद्धं अतः प्रसिद्धभङ्करत्वसाधर्म्येणापाङ्गस्तरूपं भङ्करस्य जीवितस्योपमानत-योपात्तमिति योजना । 'प्रसिद्धभङ्कर' इति पाठे प्रसिद्धा भङ्करोपमानता तत्तये-खर्थः । आहूतापीति बहुशः परिभाषितापील्यन्वयः । आश्लेष आलिङ्गनमतिसांनिष्यं

१. 'सलमिति । मत्ताङ्गनाया अपाङ्गभङ्गः कटाक्षस्तद्वछोलमस्थिरम् । तथा च रामादीनां रमणीयत्वेऽपि जीवितस्य भङ्गरतया तत्सापेक्षाणामनुपादेयत्वमेवेति शृङ्गार-वाधेन शान्ते पर्यवसानमिति न विरोधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अविरोधोपायान्तरमाह— आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः । रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ १६ ॥

यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुषज्यते । रसानां विरोधो द्वेधा—समानाधि-करणतया नैरन्तर्थेण चेति । तत्र वीरमयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको वर्णनीयः । तथा सति दूरे तस्य दोषत्वं प्रत्युत वीरपरिपोषः । यथा मम—

'आहूतापि पदं ददाति न पुरो न प्रार्थितापीक्षते साकूतं परिभाषितापि बहुकाः किंचिन्न चाभाषते । आश्विष्टापि न संमुखानि रचयसङ्गानि मृदाशया कोपोदेकवशंवदेव तरुणी श्रेणी यदीयद्विषाम् ॥'

न चात्र शुङ्कारभयानकयोरिप विरोधः । वस्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यन्याङ्ग-त्वाद्यधिकरणत्वाच । यद्यप्याश्रयभेदेनैव एकाश्रयाविप वीरभयानको क्रचिद्नुभूयेते तथापि न तथा वण्येते इति भिन्नाश्रयतयेव निवेशनीयो । एवमन्ये
पामप्यूह्म । यस्य नु येन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्तरेणान्तरितो निबद्ध्यः । यथा नागानन्दे जीमूतवाहगस्य 'अहो गीतमहो
वादित्रम्' इस्वनेनाद्भुतमन्तर्निवेश्य मस्यवतीं प्रति शृङ्कारो निबद्धः । न केवर्रु
प्रबन्ध एव रसान्तरस्यविधना विरोधनिवृत्तिः किं त्वेकस्मिन्नपि वाक्ये। यथा—

'भूरेणुदिग्धाबवपारिजातमालारजोरञ्जितबाहुमध्याः । गाढं शिवाभिः परिरम्यमाणान्सुराङ्गनाश्चिष्टभुजान्तरालाः ॥

च । अङ्गानि मुखादीनि हस्त्यादीनि सेनाङ्गानि च । मूढः किंकर्तव्यताविमूढ आश-योऽन्तःकरणं यस्याः सा । एकत्र भयादन्यत्र कोपात् । वश्यमाणेति । 'अङ्गि-न्यङ्गत्वमाप्ती यौ' इत्यादिनेत्यर्थः । व्यधिकरणत्वाचेति । राङ्गारस्य राजगत-त्वाद्भयस्य सेनागतत्वादिति भावः । एकाश्रयावपीति । ब्राह्मणेन सह युद्धप्रस-

१. 'भूरेणुदिग्धानिति । युद्धे पतिता वीरा देवत्वलाभेन विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः सन्तस्तदानी ललनानामप्सरसामञ्जलीभिनिदिश्यमानान्प्रदर्शमानान्प्सदेहान् रणपतितान्मुल्हलाविष्टतयाश्चर्याविष्टतया अपश्यित्रत्वन्वयस्तृतीयश्चोकेन । कौतुकहेतुगर्भाणि क्रमेण कर्मकर्तृतिश्चेषणान्याह—भूरेण्वत्यादि । भूसंविश्चिरेणुना व्याप्तान् । नवानां पारिजात-मालानां रजोभिः परागैवासितानि स्तरभीकृतानि बाह्योभैध्यान्यन्तरालानि येषां ते । दिवाभिः कोष्ट्रीभिगादिमालिङ्गयमानान्त्यदेहान् । सुराङ्गनाभिरप्सरोभिराश्चिष्टं भुजयो-रन्तरालं वक्षो येषां ते । सशोणितैः सरुषिरैः क्रव्यभुजां मासादानां खगानां रपुरिद्धः पद्भवेष्यमानान्त्यदेहान् । चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभः कल्पलताप्रस्तिद्वंकुलैः पट्टवलैः स्वीजिता वीराः । अत्र पतितस्वदेहसुराङ्गनालम्बनयोवीभत्सश्चित्रारमोर्मध्ये वीरस्य निवेशात्र विरोधः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

सशोणितैः कव्यभुजां स्फुरिद्धः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् । संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभः कल्पलतादुकूलैः॥ विमानपर्यङ्कतले निपण्णाः कुत्हलाविष्टतया तदानीम् । निर्दिश्यमानां छलना कुली भिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥

अत्र विशिष्टस्य वीरस्य कर्तुः सर्वे वाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्य उत्साहप्रतीतेवींभत्सश्रङ्गारयोरविरोधः यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानम् अन्या च तद्यभिचारिणाविति न विरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः संभवतीत्युदाहृतम् ।

अविरोधे हेत्वन्तरमाह—

सर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाप्यविवक्षितः। अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्ती यो तो न दुष्टी परस्परम् ॥ १७ ॥

तत्र सर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा-

'अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्तंसनः करः॥

समरभुवि निपतितं भूरिश्रवसो हस्तमाळोक्य तद्वधूनामिदं वचनम्। तथा च राङ्गाराङ्गमपि पूर्वावस्थास्मर्यमाणतयोद्दीपनविभावत्वेन करूणपरिपोपिकेत्य-दोषः । साम्यविवक्षया यथा-

> 'दैन्तक्षतानि करजैश्र विपाटितानि प्रोज्जिसान्द्रपुलके भवतः शरीरे। दत्तानि रक्तमनसा सृगराजवध्वा जातस्पृहेर्भुनिभिरप्यवलोकितानि॥'

पाटनं खण्डनम् । प्रसवजनितातिबुभुक्षावशेन निजापत्यमेव भोकुमारभ-माणायै सिंहवध्ये परमद्याछं जिनं तद्रक्षार्थं स्वशरीरदायकं प्रतीयमुक्तिः।

ज्ञादाविखर्थः । अत्र विशिष्टस्येति । वीरशब्दमात्राद्वीररसाप्रतीताविप विमा-नेति कुत्हुलेति च विशेषणयोगात्तत्प्रतीतिरिति भावः । तदाह—विमानेति । अन्यो बीभत्सश्रङ्गारौ । तथा चाङ्गिन्यङ्गत्वात्र विरोध इत्यर्थः । चाटुके राजस्तुतौ ।

१. 'व्याख्यातं प्राक् । अत्र सार्यमाणशृङ्गारस्य करुणोद्दीपकतया तदङ्गत्वान्न विरोधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'दन्तेति । अपत्यं प्रस्य तदेव भोक्तुमुद्यताये सिंह्य तदपत्यदयया स्वाङ्गमार्भितवन्तं जिनं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे जिन, भवतः शरीरे रक्ते रुथिरे मनो यसास्तथाभूतयैवानुरक्तमनसा मृगराजस्य सिंहस्य वध्वैव मृगजातीयराजवध्वा दन्तक्षतानि करजैनैखैविपाटितानि विदारितानि च दत्तान्यपितानि जातस्पृहेर्वयमप्येवविधा भ्यासोति जाताभिलावैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः। कीट्यो शरीरे। परित्राणहर्षात्रोद्भिन्ना उद्गताः सान्द्राः पुरुका रोमाञ्चा यत्र एवंभूते । पक्षे अनुरागात्तथाभूते । अत्र दयावीरस्यानु-भावविशेषे शङ्कार उपमानभावेनाङ्गम् । श्रत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र द्यावीरस्यानुमावविशेषे श्टङ्कार उपमानभावेनाङ्गम् । न चात्र द्यापि विस्मयोपकारकत्वेनाङ्गम् । बौद्धानां स्वाभाविकद्याशीलत्वेन विस्मयाजन-कत्वात् ।

एकत्राङ्गिनि विरुद्धयोरङ्गत्वं द्विधा—तुल्यकक्षतयाङ्गाङ्गिभावेन वा साक्षा-त्परस्याङ्गभावमासाद्य वा । तत्राद्येनाविरोधो यथा—

'क्रै।मन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलब्रक्तैः सदर्भाः स्यर्लीः पादैः पातितयावकेरिव गलद्वाष्पाम्बुधौताननाः । भीत्या भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वद्वेरिनार्योऽधुना दावाग्निं परितो अमन्ति पुनरप्युचद्विवाहा इव ॥'

अत्र चाहुके या राजविषया रतिस्तत्र करुणश्रङ्कारावुभाविप साक्षादङ्कामिति तिन्नर्वाहणकस्याकुलयोस्तयोरेव राजाकार्योद्यतयोरिव भटयोः सहजतो विरो-घोऽपि न दोषाय । यथा—

> 'र्युहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मोनं समाचर । एवमाशाप्रहयस्तैः कीडन्ति घनिनोऽर्थिभिः ॥'

इत्यन्न प्रधाने कीडायामङ्गभावेन भावाभावयोरिप न विरोधः । एहीति कीडन्ति गच्छेति कीडन्तीति प्रकारेणोभयोरिप प्रकारत्वेन तत्राङ्गत्वात् । तस्माद्विधेययोरेव विरोधो दोषाय न त्वन्द्यमानयोरिपति परमार्थः । प्रकृतो-दाहरणे च 'पुनरप्युद्यद्विवाहा इव' इत्युत्प्रेक्षा । तेन गच्छेतिवत्प्रतापे द्वयोरिप साक्षादेवाङ्गत्वम् । तादशोऽयं प्रभावो येनासां पुनर्विवाह उत्प्रेक्ष्यत इति प्रतीतिपर्यवसानात् ।

तयोः करणश्कारयोः । शाब्दन्यायेनाप्यविरोधमुदाहरति—एहीति । विधेययोरे-वेति प्राधान्येन प्रतिपाद्यमानयोः अनूद्यमानयोरक्षतया प्रतिपाद्ययोः । अत्रेदमवधे-

१. 'क्रामन्त्य इति । राजानं प्रति कवेरुक्तः । हे राजन्, अधुना त्वहैरिनायों भीत्या भयेन भर्तृकरेष्ववलिन्वताः करा थाभिस्तादृहयो भूत्वा दावाधि परितः समन्ततो भ्रमन्ति । पलायनेऽप्यस्युत्पत्तेः । उत्प्रेक्षते—पुनरप्युचन् जायमानो विवाहो यासां ता इवेति । तत्रापि भर्तृकरं गृहीत्वाग्नेः परितो भ्रमणात्। कीदृहयः। दभीङ्कुरैः क्षताभ्यः कोमलाङ्गुलिभ्यो गळ्क्रक्तं येषां तैः पादैः सदर्भाः स्थलीररण्यप्रदेशान् कामन्त्यो ळङ्गयन्त्यः । पातितो यावको लक्षारसो येषु तथाभृतिरेवत्युत्प्रेक्षा विवाहोत्प्रेक्षासमर्थनाय । एवं सदर्भा इत्यपि । तथा गळता वाष्पाम्बुनाश्चजलेन थौतं क्षालितमाननं यासां ताः । विवाहेऽपि धूमाद-श्चितिमाः । अत्र प्रधानभृते राजविषयरितमावे द्वाविष ग्रङ्गारकरुणावङ्गमिति न विरोधः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'पहीति पहीत्यादि प्रकारेणाशारूपग्रहग्रस्तैर्थिभिर्याचकैर्धनिनः क्रीडन्तीत्यर्थः । अत्र पहीति क्रीडन्तीति रीत्या सर्वेषां प्रधानभृतकीडान्वयादागमनगमना- वैने विरोधः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

अङ्गाङ्गिभावेन पराङ्गतया अविरोधो यथा— 'क्षिंसो हस्तावलझः प्रसममभिहतोऽप्याददानोऽग्रुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्ररणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण । आलिङ्गन्योऽवधूतिश्चपुरयुवतिभिः सास्त्रेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रोपराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराझिः॥'

अत्र त्रिपुरिरपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गं तस्य तु श्रङ्गारः । नन्वेवं करुणस्य प्राधान्ये तत्रैव विश्रान्तेरुभयोरङ्गत्वासंभवे कथमुदाहरणत्वमिति न वाच्यम् । श्रङ्गारापेक्षया हि तस्य प्राधान्येऽपि न तत्रैव विश्रान्तिरिति तस्यापि प्रभावं प्रसङ्गतेव । यतो यथा पूर्वं कामुकः करालम्बादिकमकार्पीत्तथा संप्रति चराम्निरित्युपमानतया श्रङ्गारपिरोपितेन करुणेन प्रभावातिशय एव प्रकर्ष-मानीयते । न चाङ्गाङ्गस्य कथमङ्गत्वमिति वाच्यम् । तदुपकृतस्याङ्गस्योपकारवि-शेषाधायकतया तस्याप्युपकारत्वात् । यदुक्तम्—

'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥' इति ।

ननु प्राक्प्रतिपादितरूपवेद्यान्तरसंपर्कश्चन्यरसस्य न रसान्तरेण विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिमाव इत्यसंबद्धमेवैतत्सर्वभिति चेत्, न । रसशब्देनात्र प्रकरणे स्थायिभावस्याभिधानात् रस्यत इति ब्युत्पत्तेः॥

इति महामहोमाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः॥

यम्—रसानां विरोध आश्रयेक्येन तथालम्बनैक्येन किन्नैरन्तर्येणेति त्रेधा। तत्रालम्बनैक्येन वीरश्वङ्गारयोर्हास्यरोद्दवीभत्सैः संभोगस्यालम्बनाश्रयेक्याभ्याम् । एवं वीरकरणरौद्रैविंप्रलम्भस्य ताभ्याम् । वीरभयानकयोनैंरन्तर्यविभावेक्याभ्यां तथा श्वङ्गारशान्तयोस्ताभ्यां विरोध इति । एवं वीरस्याद्धतरौद्दाभ्यां सर्वथैवावि-रोधः। श्वङ्गारस्याद्धतेन भयानकस्य च वीभत्सेन तथैव । श्वङ्गारवीरयोस्त्वालम्बन्नेक्ये विरोधात्तद्भेदाद्विरोध इति । इति श्रीमत्तत्सदुपाल्यरामचन्द्रभद्वसूरिवरसूजुवै-वनाथभद्वकृतायां प्रदीपप्रभायां सप्तम उल्लासः ॥

१. 'क्षिप्त इति । अमरुककवेरिदं पद्यम् । स त्रिपुरदाहकालीनः श्रुंभुसंबन्धी शराग्निर्वाणात्रिवों युष्माकं दुरितं पापं दहितव्यन्वयः। स कः। य आर्द्रापराधोऽव्यवहितापराधः
कामीव हस्तयोरवल्गः सन् सास्रे अश्चसिहते नेत्रोत्पले यासां ताभिन्तिपुरयुवितिभः क्षिप्तः
प्रक्षिप्तः । तथा प्रसमं बलादंशुकान्तं वस्त्रपान्तमाददानो गृजन्नभिहतस्तादितः । तथा
केशेषु गृजन्नपास्तः । कामिनापि चुम्बनाय केशग्रहात् । चरणयोनिपतितः संभ्रमेण
भयेनादरेण च नेक्षितः । तथा आलिङ्गन्नवधृतः क्षिप्त इत्यर्थः । अत्र यथा पूर्व कामुकः
क्रिरालम्बनादिकमकाषीत्तथा संप्रति शराग्निरित्युपमानतया श्रृङ्गारपरिपोवितेन करुणेन
भगवतः शंभोः प्रभावातिशय एव प्रकर्षमानीयत इत्यन्वद्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अष्टम उल्लासः ।

ृ एवं दोषे निरूपिते गुणालंकारौ प्राप्तावसरौ तयोर्गुणस्वान्तरङ्गतया प्राथम्यम् । विप्रतिपद्यन्ते तु केचिद्रुणालंकारयोभेंदे । किं च सामान्यतो लक्षिते विशेषल-क्षणमुचितमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन लक्षणं दर्शयन्नेव भेदकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ १॥

अङ्गिनः शरीरेप्वात्मवत्काव्ये प्राधान्येन स्थितस्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाश्चिता इसर्थः । अचलस्थितय इसपृथिकस्थितयः । अव्यभिचारिस्थितय इति यावत् । अत्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा । तेन रसं विना ये नावतिष्ठन्ते अव-तिष्ठमानाश्चावर्यं रससुपकुर्वन्तीत्यर्थः। अत एवानयोर्व्यतिरेकमलंकारे वक्ष्यति। एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसघर्मत्वं, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वं. अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम् । अलंकार-मात्रभेद्करवं तु सत्यन्तभागविमुक्तमिद्मेव प्राह्मम् । अन्यथा विशेषणवै-यर्थ्यात् । चण्डीदासस्तु—'रसधर्ममात्रं लक्षणं, उत्कर्षहेतुत्वं तु गुणशब्दप्रवृत्ति-बीजम्' इत्याह । तद्युक्तम् । रहङ्गारत्वादी धर्मेऽतिव्याप्तेः । ननु रसधर्मत्वमे-षामसिद्धम् । कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारः, रसवत्यपि ईदग्वर्णाभाववत्यमधुरादिव्यवहार इति । उच्यते—शौर्यादयस्ताव-दात्मन एव धर्मा इत्यविवादम् । दश्यते तु कचिद्शूरेऽप्याकारमहत्त्वादियोगिति श्रुरव्यवहारः, श्रुरेऽप्याकारलाघवादियोगिन्यश्रुरत्वव्यवहारश्च । तत्कस्य हेतोः । अथ कचिच्छूरव्यवहारविषये वितताकृतिदर्शनादाकार एवास्य ग्रूर इत्यौपचारि-कव्यवहाराचाभियुक्तानामाकार एवैतादशः शूरपदवाच्य इति विपर्यासाददूरद-र्शिनस्तथा व्यवहरन्ति । तत्त्वज्ञास्तु कचिदुपचारत इति वक्तव्यम् । हन्तैवं मधुरादिरसयोगिनि सुकुमारादिवर्णयुक्ते मधुरादिव्यवहाराद्वर्ण एवायं मधुरादि-रिस्थौपचारिकव्यपदेशाचाभियुक्तानां वर्ण एवैतादृशो माधुर्यभागिति विपर्यया-द्रसपर्यन्तावगाहिबुद्धिविधुरा व्यवहरन्ति । तत्त्वालोचिनस्तु कचिद्रपचारादिति

अन्तरङ्गतयेति । रसधर्मतयेखर्थः । विप्रतिपद्यन्त इति । रसोत्कर्षकत्वा-विशेषादिखर्थः । तर्हि भेदप्रतिपादनाय रसधर्मत्वमेव वाच्यं न तु रसोत्कर्षकत्व-मि । तस्यालंकारसाधारण्यात् । अत आह—िकं चेति । खरूपदर्शनमुखेन भेदकमाहेखन्वयः । लक्षणस्योक्तन्यायेनावत्त्रयकत्वात्तदर्थं रसोत्कर्षकत्वमवत्यं वा-च्यम् । अन्यथा श्रृष्टकारत्वादावित्याप्तेः । अतो लक्षणेन रसधर्मखरूपत्वावगतौ भेदस्यापि सिद्धिरिति भावः । अवलेखस्योक्तार्थद्वयपरत्वे गमकमाह—अत ए-वेति । अनयोरिति रसतदुपकाराविनाभावयोः । नन्वेवं सित रसोत्कर्षकत्वे सित । रसधर्मत्वमित्रेतावतिव लक्षणसिद्धावचलेखादि व्यर्थमित्याशक्क्याह—एवं चेति । तुत्यमेतत् । नतु शौर्यादेरात्मवृत्तित्ववन्मधुरत्वादीनां रसवृत्तित्वव्यवस्थितावेवं स्यात् । सेव त्वसिद्धा विनिगमकाभावादिति चेत्, मैवम् । भवत्येव विनिगम-काभावो यदि त्वया वर्णमात्राश्रया गुणाः स्वीकर्तुं शक्यन्ते । न त्वेवम् । अविशेषेण रचनायामि तद्भ्युपगमात् । तथा च रसमात्रवृत्तित्वे लाघवम् वर्णरचनोभयवृत्तित्वे तु गौरवम् । यतश्चेवमत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णोदिभिर्व्यज्यन्त इत्येव सम्यक् । व्यञ्जकत्वं चेपां यथा तथोदाह-रिष्यत इतिप्रसङ्गशङ्का ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् । हारादिवदलंकारास्तेऽनुत्रासोपमादयः ॥ २ ॥

अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थों तद्वारेण तद्तिशयाधानमुखेन ये धर्मा रसमुपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । तत्र शब्दद्वारेणानुप्रासादयः अर्थद्वारेणोपमादयः । यथा कण्ठायङ्गोत्कर्षद्वारेण शरीरिणोऽण्युपकारका हारादयः । सन्तमिति यत्र रसस्य संभवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति । यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः । जातुचिन्नतु नियमेन । तथा च सन्तमिष रसं कचिन्नोपकुर्वन्ती-त्यर्थः । एतावता रसावृक्तित्वं चलस्थितित्वं च द्शितम् । तथा च रसोपकारकत्वे सित तद्वृक्तित्वं, तथात्वे सित रसव्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणाम् । गुणमात्रभेदकं तु सत्यन्तभागरहितं तद्वेदितव्यम् अन्यथा व्यथिविशेषणत्वात् । तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वं यथा—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः। अलमलमालि मृणालैरिति वद्ति दिवानिशं बाला॥'

अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलंकुर्वेञ्छङ्गारमुपकरोति । रेफस्य छङ्गारव्यञ्ज-कत्वात् ।

तथा च लक्षणभेदात्र वैयर्थ्यामिति भावः । विनिगमकेति । चित्तद्वतिरूपकार्थस्य वर्णगतमाधुर्येणाप्युपपत्तेर्मधुरो वर्ण इति व्यवहाराचेति भावः । गौरविमिति । इदमुपलक्षणम् । वर्णगतमाधुर्यस्य इतिहेतुले नीरसेऽपि तदनुभवापत्तिः अतो रस-स्यापि तद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । मन्मते तु रसगतमेव माधुर्यवर्णनव्यभिन्व्यक्तं (१) इतिहेतुरिति लाघवम् । किं च इतितारतम्यस्य करुणादिषु दर्शनान्माधुर्यस्यापि तद्धतोस्तद्वाच्यम् । न च वर्णगते तस्मिस्तद्वन्तुं शक्यमिति रसधमेतैवैषामु-चितेत्यपि क्षेयम् । यत्रश्चेवमित्यनन्तरमत इति शेषः । एताचतेति । सन्तमित्यनेन रसामवेऽपि संभवकथनादाद्यं जातुचिदित्यनेनान्त्यं दर्शितमित्यर्थः । इहापि प्वेक्तिनरसामावेऽपि संभवकथनादाद्यं जातुचिदित्यनेनान्त्यं दर्शितमित्यर्थः । इहापि प्वेक्तिनरसामावेऽपि संभवकथनादाद्यं जातुचिदित्यनेनान्त्यं दर्शितमित्यर्थः । स्वादित्यल्यामः ।

अपसारयेति । हे आलि, घनसारं कर्प्रमपसारय दूरीकुरु । हारं दूर एव कुरु ।
 अलमलिमिति बीप्सया उद्देगातिशयः स्च्यते ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

अर्थद्वारेण यथा— 'मैनोरागस्तीवं विषमिव विसर्पत्यविरतं प्रमाथी निर्धूमो ज्वलति विश्वतः पावक इव । हिनस्ति प्रत्यक्षं ज्वर इव गरीयानित इतो न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥'

अत्र विषमिवेत्यादिरुपमा । सा चार्थमलंकुर्वाणा रसमुत्कर्षयति । विषमि-वेत्युपमावशेन विसर्पणादेरतिशयप्राह्या विप्रलम्भोत्कर्षात् ।

रसं विनाप्यलंकारसंभवो यथा—'स्वच्छन्दोच्छलद्च्छकच्छ—' इस्रादौ चित्रभेदे ।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वं शब्दालंकारस्य यथा—
'चिंते चिहुटदि ण दुदृदि सा गुणेसु
सजासु लोटदि विसट्टिद दिस्मुहेसु।
वोलम्मि वटदि पबट्टिद कड्डबन्धे
झाणे न दुदृदि खणं तस्ली तरही॥'

रसोपकारकत्वं शब्दार्थान्यतरोपस्कारद्वारेण विवक्षितम् । अङ्गद्वारेणेत्युक्तेः । तेन चन्द्रोदयादानुर्द्दापकेनातिप्रसङ्ग इति हेयम् । मनोराग इति । इत इतो मनोराग विसर्पणादेः सकाशात् भवतीति ठविङ्गकाख्या सखी निर्दिष्टा । चित्त इति । 'चित्ते विषद्वते न त्रुट्यति सा गुणेषु शय्यायां छठति विसर्पति दिख्युखेषु । वचने वर्तते प्रवर्तते काव्यबन्धे ध्याने न उप्पति क्षणं तरुणी तरही ॥' कान्ताविरहातुर-स्येयमुक्तिः । विषद्वते दृढसंबद्धा भवति । गुगविषये न उप्पति (त्रुट्यति) न हीयते । 'खुद्रदि' इति पाठस्तु कथितपदस्वाप्रसङ्गात्सम्यगेव । अर्थस्त्वयमेव

१. मनोराग इति। छवङ्गिकां प्रति माछला इयमुक्तिः। माधविषयो मनसो रागोऽविरतं निरन्तरं विषमिव तीत्रं यथा स्यादेवं विसपैति विविधप्रकारेण सर्वाङ्गीणः संचरति।
अत एव प्रमाधी क्षोभकारी निर्धूमो विधुतः संधुक्षितः पावक इव उवलति। तत्रश्च
गरीयानुत्कर्षकाष्ठां गतो उवर इव प्रलङ्गं हिनस्ति पीडयतीति विभिन्नधर्मा माछोपमा। अतो
हेतोरितो मनोरागान्मां त्रातुं तातादिकं न प्रभवित न श्रकोतित्यर्थः। 'निर्धूमं' इति पोठे
विधुत इति क्रियाया विशेषणम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'चित्ते चमत्करोति—
ध्यानेन ग्रुट्यति क्षणं तरुणी प्रगल्मा॥' इति संस्कृतम्। 'नखोत्कृत्तं चर्म चिहुट्टेति
प्रसिद्धम्। तद्वदाचरतीत्यर्थ इत्यन्ये। गाढं छश्नेत्यपरे। गुणेषु न ग्रुट्यति पर्यवसानं न
प्राप्तोतीत्वर्थः। न हीयत इति केचित्। श्रय्यामु छठनं दिश्च विसप्तेणं च मावनया
स्वस्योद्भमात्। 'विसट्टि' इति पाठे विकसति प्रकाशत इत्यर्थः। वचने वर्तते सेव
वचनविषयीमवति। काव्यवन्धेऽपि सेव विषयीभवति। तथा ध्याने न ग्रुट्यति। सदा
तद्विषयीमवति। काव्यवन्धेऽपि सेव विषयीभवति। तथा ध्याने न ग्रुट्यति। सदा
तद्विषयीमवतीत्वर्थः। वचने वर्तते उपदेशं गृह्णाति। उपदिष्टे च काव्यवन्धे प्रवर्तते' इति
महेशः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्रानुप्रासेन शब्दमात्रमलंकियते न तु सन्निष् श्रङ्कारः । टवर्गस्य तत्यित-कूलत्वात् । अत्र च प्रतिक्लवर्णत्वं न दोषः । प्राकृतस्योजोगुणप्रधानत्वादस्य च तद्भिव्यञ्जकत्वादिति कश्चित् । वस्तुतस्तु सत्यि प्रतिकृलवर्णत्वे रसस्य नानुत्पत्तिरेव अनुभवविरोधात् किं त्वपकर्षमात्रम् । न चापकृष्टेऽपि विद्यमाने तिसिष्टवर्गानुप्रासस्योपकारकतेति सारम् ।

सत्यिप रसे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा—

'मिंश्रे कापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति

कन्दत्सु अमरेषु वीक्ष्य दियतासन्नं पुरः सारसम्।

चक्राह्वेन वियोगिना विसल्हता नास्वादिता नोज्ज्ञिता

कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः॥'

अत्रोपमार्थालंकारः । न चासौ प्रकृतस्य श्रङ्कारस्रोपकारिका । विप्रलम्भे हि जीवनिर्गमोऽपि वर्ण्यते तदुत्कपांधायकत्वादिति तिवरोधहेत्पादानमनुचि-तम् प्रत्युत स्रेहाभावे पर्यवस्यति । तदेतदुक्तम् 'अत्र विसलता जीवं निरो-द्भुमशक्तेति प्रकृताननुगुणा उपमा' इति । अशक्तःवं चानुचितत्वमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु तदन्यथा व्याख्येयम् । विसलता जीवं रोद्धुमशक्तेत्थुपमा प्रकृताननुगुणा प्रकृते विषयेऽनुगुणरहिता उपमाया अनुगुणं यत्सादृश्यं तच्छून्या । तसादृशोपमा नालंकारः किं तृत्प्रेक्षा । न च तस्यामिप तहोपतादृवस्थ्यम् । संभावितेनापि सादृश्येन तत्प्रवृत्तेः । न तृपमावदृस्तुसत्तेव जीवरोधकत्वरूप-

तत्रापि । वचने वर्तते । तामेव वच्मील्यः । तथा काव्यमपि तद्विषयमेव करोमीत्यर्थः । ध्याने न विद्यते चेति (१) । अत्र चेति । प्रतिकृलवर्णत्वस्य दोषत्वे हि
रसामावस्तेन सन्तमपि रसं नोपकुर्वन्तीलस्योदाहरणत्वमसंगतमिलाशयः । अत्रास्वरसमाह—वस्तुतिस्त्वित । प्रतिकृलवर्णत्वे तस्य दोषत्वे । अनुगुणं यत्साहदयमिति । जीवनिरोधकरूपमिल्यर्थः । तेन ऋजुत्वगलद्वारपिधानादिसादश्यसंभवेऽपि नासंगतिः । चस्तुसत्तेवेति । यद्यपि नायं नियमः । कीतौं चित्रकोपमायां श्वेतत्वस्यावास्तवत्वात् । तथापि कविसंप्रदायसिद्धत्वमेव वस्तुसत्वभिद्याभिप्रेतं बोध्यम् । जीवनिरोधकत्वं तु विसलतायां न तथिति नानुपपित्तः । नन्त्येक्षामिवशब्देन संभावनवोच्यते न तु सादश्यमपि । एवं च शब्दानुपात्तस्य सादश्यस्य

१. 'मित्र इति । संध्याकाळीनचक्रवाकचेष्टावर्णनमिदम् । मित्रे सूर्ये सुहृदि च कापि अगम्यवार्ताके देशे गते सित । सरोरुह्वने बद्धानने सुद्रिते अवचने च ताम्यित ग्लायित शोकात्ताप्यमाने च । अमरेषु कन्दत्सु तारस्वरं शब्दायमानेषु रुदत्सु च । दिवताया आसंत्रं युक्तं सारसपिक्षणं पुरोऽय्रे वीक्ष्य वियोगिना चक्रवाकेण नास्वादिता नोज्ञाता स्वक्ता । केवलं निर्गच्छतो जीवस्यार्गलेव वक्रे निर्हितेस्यन्वयः । अत्र वियुक्तदर्शनवत्संगुक्तदर्शनस्यापि विरहोदीपकत्वादुभयप्रदर्शनम् । अत्र वियुक्तमे जीवनिरोधोत्प्रेक्षा अनुपकारिका । इस्यदाहरणचन्द्रिकाः

-साद्दरयमपि विषये हुत्येक्षणीयकोटावेवान्तर्भृतं यथोच्यते रोधकमिव निहित-मिति । तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् उत्प्रेक्षातो स्सातिशयाप्रतीतेः श्रत्यत तादशोत्प्रेक्षाया उपमोक्तन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति । एष एव गुणा-छंकारविभागो विचारसहो मान्यः । तदेवं गुणाछंकारयोभेंदे व्यवस्थिते यत्के-श्चिद्कम्—'लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहाराद्योः समवेतत्वसंयोगि-खाभ्यां भेदः संभवति । अलोकिकयोर्माधुर्याचनुप्रासोपमाद्योहभयोरपि समवेत-त्वादनुपपन्नो भेदः । तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाहन्यायेन । तथाहि— गङ्कलिका मेषी काचिदेका केनचिद्धेतुना पुरो गच्छति इतरास्तु विनेव निमित्त-विचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारी केनचिद्भिया-येण भिन्नतयोक्ती इतरे तु हेतुविचारं विनैव तद्नुसारेण तद्भेदं वदन्तीति तदसम्यग्वेदितव्यम् । यदप्युक्तं वामनेन—'काव्यशोभा काव्यव्यवहारनिमित्तं कश्चिद्तिशयः । तद्देतवो गुणस्तद्तिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेदः? इति । तदप्ययुक्तम् । यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तं तत्र किं समग्रेगुणैः काव्यशोभोत्पत्तिरुत येनकेनापि । आद्ये पाञ्चालीगोडीया च रीतिः कथं काव्य-स्यात्मा । माधुर्याद्यभावेन समस्तगुणाभावाच्छोभानुत्पत्तेः । अन्त्ये 'अद्गावक्र प्रज्वललक्षिरुचैः प्राज्यः प्रोचन्नुह्नसत्येष धूमः ।' इत्यादावोजःप्रसादगुणसत्त्वा-काव्यव्यवहारप्रसङ्गः । नहि मन्मत इव त्वन्मतेऽपि तद्यवहारेऽछंकारापेक्षा । तेन गुणमात्रेणेव काव्यव्यवहारस्वीकारात् । यद्पि शोभातिशयहेतवोऽलंकार इति तद्प्ययुक्तम्।

> 'स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी । अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥'

इत्यत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । 'एकगुणहानिकल्पनया शेषगुणदार्ब्धकल्पना विशेषोक्तिः' इति वामनलक्षणात् । उत्तरार्धे व्यतिरेकः । 'उपमेयस्य गुणातिरे-कत्वं व्यतिरेकः' इति लक्षणात् । एतौ च गुणमनपेक्ष्यैव काव्यव्यवहारहेतुशो-भाजनकौ । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । नन्वत्रापि प्रसादादेर्वर्तमानत्वात्कथं गुणानपे-

कथं संभावना । अर्गलाया एव तु तद्वाचकपदानन्तरोचिरितेनेवशब्देन संभावनोचिन्तेत्याशङ्कायामाह—उत्प्रेक्षणीयकोटाचेवेति । अयमाशयः—अर्गलापदमत्र निरोधके लाक्षणिकम् । अन्यथा जीवस्यार्गलेखन्वयायोगात् । तथा च जीवस्य निरोधकेवेखर्यप्रतीतेः । साददयस्य विशेषणतया संभावनान्वयोपपत्तिरिति तदाह—यथोच्यत इत्यादीति । एष एव रसधर्मत्वरसाव्यभिचारित्वतद्भावरूप एव । नान्य इति । संबन्धभेदरूपो नेखर्थः । समवेतत्वादिति । माधुर्यादिरिवो-

१. 'खगेंति । वरवणिनी उत्तमाङ्गनैव अनेनैव मानुषेणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिनं तु दिव्य-देहेन स्थानविशेषप्राप्तिः । अस्यास्ततोऽत्युत्कृष्टत्वात् । तदाह—अस्या रदच्छदस्याधरस्य-रसः सुधां न्यकरोतितरामतिशयेन तिरस्करोतीति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

क्षत्वमलंकारयोः । किं च निर्गुणत्वे कथं त्वन्नयेऽपि काव्यव्यवहारः । सगुणत्व-विशेषणाभावादिति चेत्, अस्त्येवात्र गुणः तथा ज्ञानं च । परंतु किंचिद्रुणव-त्वस्य शोभाहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् समस्तगुणवस्यं तथा वक्तव्यम् । न चात्र तस्सा-मध्यम् । तथा च गुणजन्यां शोभामनपेक्ष्येवालंकाराभ्यां शोभासंपत्तिरिति ताल्पर्यम् ।

इदानीं गुणानामलंकारभेदे सिद्धे दशविधत्वच्युदासाय तद्वेदमाह— माधुर्योजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश । विभागक्रमेणेषां लक्षणमाह—

आहादकत्वं माधुर्यं गृङ्गारे द्वतिकारणम् ॥ ३ ॥

आह्वादकत्वं यद्यानन्दहेतुत्वं तर्हि न श्रङ्कारस्यापि तस्यैव सुखात्मत्वेनात-जनकत्वात् । आनन्दस्वरूपत्वं चेत्तर्हि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह— द्वितिकारणमिति । द्वितिश्चेतसो गलितत्वमेव द्वेषादिजन्यकाठित्याभावः । तथा च यद्वरोन श्रोतुर्निर्मनस्कतेव संपद्यते तदाह्वादकत्वस्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः । यदुक्तम्—

'गलितत्विमवाह्वा(स्वा)दपदव्या हृदये ददत्। माधुर्यं नाम शृङ्कारे प्ररोहं गाहते गुणः॥' इति।

कासावित्यत आह—श्रङ्गार इति । श्रङ्गारपदं संभोगपरम् । वित्रलम्भेऽति-शयस्य वक्तव्यत्वात् । भास्करस्तु श्राव्यत्वं माधुर्यस्य लक्षणमाह सा । तद्यु-कम् । ओजःप्रसादयोरपि तत्सत्त्वेनातिव्याप्तेः शब्दनिष्टत्वाञ्च ।

तिक संभोग एव माधुर्य नेसाह—

करुणे विश्रलम्भे तच्छान्ते चातिश्रयान्वितम्।

संभोगात्करुणे तस्माद्विप्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्या-देरप्यपगमेनातिद्वतिहेतुत्वात् । इयांस्तु विशेषः—संभोगविप्रलम्भयोस्तन्नि.स-पतम् । शान्ते तु जुगुप्साधन्वयादोजोलेशानुविद्धमिति ।

दीम्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ४ ॥

दीप्तिस्वरूपा या मनसो विस्तृतिज्वेलितत्विमित्र । तथा च यहशाज्जवलित-मित्र मनो जायते तदोज इत्यर्थः । क्वेद्मित्यत आह—चीररसस्थिति । अस्याधिकरणान्तरमाह—

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

पमाद्यलंकारस्य साद्द्रयादिरूपस्य समवेतत्वादित्यर्थः । यदुक्तमिति । आखाद-पदव्या आखादद्वारा । निःसपत्वमिति । खकार्यद्वतिविरोधिदीप्तिजनकत्या ष्रतिषक्षभूतं यदोजसाद्दितमित्यर्थः । जुगुप्सेति । तस्या वीभत्सस्यायित्वाद्वीभत्से वौजसो वक्ष्यमाणत्वात्तलेशसंकीणीमत्यर्थः । एवं वीभत्से माधुर्यरेशसंकीणीत्वमोजसः वीराद्वीभःसे ततोऽपि रोद्दे चित्तदीक्षेः कार्याया सातिशयनयाः कारणमोजः क्रमेणोत्कर्षवत् । तदेतद्वीररोद्दयोर्निष्प्रतिपक्षं वीमःसे तु माधुर्यछवानुविद्ध-मिति विशेषः । प्राधान्येन माधुर्यौजसोरेकैकविधानमत्र प्रकान्तमतो हास्या-द्धतभयानकेषु न किंचिद्विहितम् । तेषूभयगुणप्राधान्यात् ।

शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥ च्यामोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

ओजिस शुष्केन्धनाभिवन्माधुर्ये स्वच्छशकेरावस्तादिजलवद्यो गुणोऽन्यद्याप्यं चित्तं झटित्येव रसेन व्याभोति स प्रसादः । करणस्वापि स्वातन्त्र्यविवक्षया य इति निर्देशः । सर्वेषु रसेष्वाधेयतया सर्वासु रचनासु व्यङ्गवतया स्थित इति तश्रेणाह—सर्वत्र विहितस्थितिरिति ।

कथं तर्हि तत्त्ववेदिनामपि शब्दार्थयोमेशुरादिच्यावहार इत्यत आह—

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥

गुणवृत्तिरुपचारः । आकारे शौर्थस्येव व्यक्षके सुकुमारवर्णादौ तदुपचार इत्यर्थः । तेषां गुणानाम् ।

नन्कलक्षणाः श्लेषादयोऽपि दश दुरपह्नवास्तत्कृतस्रय एव न पुनर्मेदुक्ता अपि दशेखत आह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः । अन्ये भजन्ति दोषत्वं क्रुत्रचित्र ततो दश्च ॥ ७ ॥

एषु मदुक्तलक्षणेषु माधुर्यादिषु । इदं चोपलक्षणम् । अलंकारध्वन्योरप्य-न्तर्भावस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । उक्तान्तर्भावादिहेतुत्रयोपादानमप्युपलक्षणम् । वैचित्र्यमात्रपर्यवसानस्यापि दर्शयिष्यमाणत्वात् । दोषस्यागादिति । दोषा-भावस्यरूपत्वात्तद्यापकतया वा । दोषत्वं कुत्रचिदिति । दोषस्वभावस्य गुण-स्वभावत्वानौचित्यात् स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् । तथाहि—श्रेषस्तन्मते बहुना-

सह्दयानुभवित होयम् । एवं सित कथमेकैककथनमत आह—प्राधान्येनेति । अत्र प्रमाणमाह—अत इति । करणस्यापीति । येन गुणेन रसिश्चतं व्याप्रोतीति वाच्ये करणभूतस्यापि गुणस्य य इति कर्तृत्वेन निर्देशः । स्वातक्वयविन वक्षयेत्यर्थः । एवं च माधुर्यादीनां त्रयाणां कमेण द्वतिदीप्तिविकासाख्यास्तिस्रश्चिन्त्रत्यः कार्यो इति कथितम् । गुणानां रसमात्रधर्मत्वात्सर्वास्र रचनासु चेति वृत्तिप्रन्यासंगतिमाशङ्क्याह—अयं चेति । व्यक्त्यत्येति व्यक्तकत्वसंबन्धपरम् । शब्दार्थयोरिति रचनाया अप्युपलक्षणम् । ननूक्तेति । उक्तं वामनादिभिर्लक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तानि च वक्ष्यन्ते । तेषां च संग्रहस्रोकः—'श्वेषः प्रसादः समता माधुर्ये सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥' तद्यापन्कत्येति । स दोषामावो व्यापको यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तथा च दोषामान

मिष पदानामेकवद्भासनम् । समाधिस्त्वारोहावरोहयोः क्रमः । स चोत्क-पापकर्षयोवेरस्यानाधायको विन्यासः । उदारत्वं विकटाक्षरत्वम् । तच नृत्य-द्विरिव पदेर्या घटना तत्त्वम् । प्रसाद ओजोमिश्रितं शैथिल्यम् । सर्वशै-थिल्यस्य दोपत्वात् । तदेतचतुष्टयमोजस्यन्तर्भृतम् । यद्यपि दीप्तिजनकत्वरूषे रसनिष्ठ ओजिस नैपामन्तर्भावसंभवस्त्रथापि तत्स्वीकारेण स्वीकियते । तद्य-अके गाढबन्धलक्षणे तदन्तर्भाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । पृथक्पदरूषं तु माधुर्ये मङ्ग्या साक्षादेवोपात्तम् । यथोक्तमाधुर्यव्यक्षकत्वेनासमासस्य विधानात् ।

वस्यावस्यकत्वमुक्तम् । 'तज्ज्ञापकतया' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पर्यवस्यति । एकव-द्धासनिमिति । तत्प्रयोजकः संहितयैकजातीयवर्णरचनाविशेषो गाढत्वापरपर्याय इखर्थः । यथा—'उभौ यदि व्योन्नि पृथक्-' इति माघे तृतीयसर्गे । आरोहाव-रोहयोर्गाढवन्धत्वशैथित्ययोः । अनयोरेवोत्कर्षापकर्षपदार्थत्वम् । कमपदार्थमाह— वैरस्येति । अर्थोद्धटतायामवरोहे वैरस्यात्तत्परिहारेण विन्यास इत्यर्थः । आरो-हानन्तरमवरोहे समाधिः । व्युक्तमे प्रसाद इत्यन्ये । समाधिर्यथा—'चन्नद्भज्ञन्न-मित' इति वेण्याम् । अत्र हि संचूर्णितेत्यन्तमारोहः सुयोधनान्तं चावरोहः। पुनस्तवेखन्तं पूर्वः ततोऽन्स इति । नृत्यद्भिरिवेति । 'खचरणविनिविष्टेर्नुपुरै-र्नर्तकीनां' इलादौ । ओजोमिश्रितमिति । शैथिल्यं प्रधानमोजोगुणभूतं तेन तस्यात्पत्वम् । समाधौ तु तदाधिक्यं शैथिल्यस्य न्यूनत्वमित्यनयोर्भेदः । 'चश्चद्भूज' इत्यादौ तथादर्शनात्। मतान्तरं प्रागुक्तम्। प्रसादो यथा—'यो यः शस्त्रं विमर्ति-' इत्यादौ वेण्याम् । अत्र हि शैथित्यस्य प्राधान्यमाधिक्यात् । गाढत्वं च शैथिल्यदोषपरिहारार्थमरुपं गुणभूतम् । तदाह—सर्वशैथित्यस्पेति । तदेत-दिति । गाडबन्धतया दीप्तिहेतुत्वात् । 'गुम्फ उद्धत ओजितः' इति वक्ष्यमाणस्वा-दिति भावः । दीप्तिजनकत्वरूप इति । दीप्तिजनकःवेन रूप्यते निरूप्यत इति तथाभूत इत्यर्थः । प्रथगिति । पदार्थसमासामावरूपमित्यर्थः । यथा— 'स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः' इति कुमारसंभवे भक्क्यामाधुर्यव्यक्षकासमास-कथनरूपया । अर्थव्यक्तिर्यथा—'वागर्थाविव' इति । मार्गो रीतिः । सौकुमार्य यथा—'अपसारय घनसारं' इति । कान्तिर्यथा—'निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते । त्रियंगी नासङ्गं रचयति न चूते विचरति स्परंहक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥' इति । उक्तानां श्लेषादिगुणानां लक्षणश्लोका वामनवृत्तौ—'पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्स्रोजः कवीश्वराः । श्रथत्वमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते ॥ यत्रैकपद्वद्भावः पदानां भ्यसामपि । अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥ प्रतिपादं प्रतिश्लोकमे-कमार्गपरित्रहः । दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥ आरोहन्खवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् । समाधिनीम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥ बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्ये कथितं बुधैः । बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ॥ विकटत्वं च बन्धस्य कथथन्ति ह्युदारताम् । पश्चादवगतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ॥ यथार्थव्य-

अर्थव्यक्तिस्तु झटित्यर्थसमर्पकतया । सा च प्रसादपदेनैवोपात्ता । यथोक्तप्रसादस्य तद्यङ्ग्यत्वात् । समता त्वारब्धवेदम्योदिमार्गापरित्याः । सा च
कचिद्दोष एव । यथा—'मातङ्गाः किम्रु विन्गितः-' इत्यादो प्रारब्धस्य मस्णवर्णत्वस्य सिंहाभिधानेऽप्यत्यागो दोषाय । तत्परित्यागस्तु प्रत्युत गुण इत्युकम् । न च दोषस्वभावस्य गुणत्वम् । अस्वभावप्रसङ्गात् । सुकुमारत्वं त्विनधुराक्षरप्रायत्वम् । तच कष्टत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् । कान्तिस्त्र्ज्वलता ।
उज्ज्वलत्वं तु प्राम्यपदाघटितत्विमिति । सापि प्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव ।
एवं दश शब्दगुणा न पृथग्वक्तव्याः । अर्थगुणा अप्येवम् । तथाहि—अर्थस्योजः प्रोहिः । सा च

'पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिघा । श्रीढिर्व्याससमासौ च साभिशायत्वमस्य च ॥'

इति प्रतिपादितपञ्चप्रभेदा । तेष्वाद्यभेद्चतुष्टयमुक्तिवैचिन्यमात्रं न गुणः । तैर्विनापि काव्यव्यवहारान्माधुर्यादिनिरपेक्षेण च तेन तब्धवहाराप्रवर्तनात् । अन्त्यस्तद्भेदोऽपुष्टार्थत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नः । एवं प्रसादोऽर्थनैर्मेल्यम् । प्रयो-जकमात्रार्थपरिग्रह इति यावत् । सोऽप्यधिकपदरूपदोषपरित्यागादेवान्यथानिस्सिनिधः । माधुर्यं तूक्तिवैचिन्यं नवीक्वतत्वरूपम् । तच्चानवीक्वतत्वरूप-दोषपाभावरूपम् । सौकुमार्यं पुनरपारुष्यम् । परुषेऽप्यथेंऽपरुषशब्दाभिधानमिति

क्तिहेत्तत्वात्सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः। औज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः॥' इति । अर्थेति । अर्थगुणा अपि दशोक्तेष्वन्तर्भावादिना न पृथगित्यर्थः । तेषां च श्चेष इलादीन्येव नामानि । लक्षणानि तु भिन्नानि । तान्येव दर्शयन्पार्थक्यं निरस्यति—तथाहीति । अर्थगतमोजः प्रोढिः प्रौढत्वम् । सा चेलस्य पञ्चविधे-त्यनेनान्वयः । श्रीढिरिति सर्वत्र संबध्यते । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं यथा—'अध नयनसमुत्यं ज्योतिरत्रेदिव-' इति चन्द्रपदार्थे । वाक्यार्थे पदाभिघानं यथा--'यन्न दुःखेन संभिन्नं—इलादि वाक्यार्थे स्वर्गपदम् । 'कान्तार्थिनी द्व या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यभिसारिकापदं च। व्यासो विस्तारः । यथा- अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः। पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥' अत्रादृष्टवैचित्र्यात्सुखदुःखयो-वैंचित्र्यमिति वाक्यार्थस्य विस्तारणम् । समासः संक्षेपः । यथा—'ते हिमालय-मामच्य-' इति कुमारसंभवे । अस्य अर्थस्य । साभिप्रायत्वं प्रकृतार्थोपयुक्तत्वम् । यथा—'महौजसो मानधनाः-' इत्यादौ 'प्रियाणि वाञ्छन्त्यस्भिः समीहित्रम्' इत्यर्थस्योपपादकानि महोजस्त्वादीनीति । तेविंनापीति । पदार्थे वाक्यरचनादि-मिश्रतुर्मिर्विनापीलर्थः । तथा च काव्यव्यवहारहेतवो गुणा इति त्वन्मतेनैव तेषां गुणलं न भवतीत्यर्थः । अन्वयव्यभिचारमत्याह—माधुर्यादीति । तेन आद्यभे-दचतुष्टयेन । दृष्ट्रैकेत्यमस्कश्लोकः । अत्र द्वयोरपि प्रियतमत्वेनान्यतरक्रीडायामनी-चिलं घनितम् । अन्यामतिकस्य मां चुम्बतीति प्रेमोल्लासः । अन्यां प्रति गोपना-

यावत् । तचामाङ्गल्यरूपाश्ठीलपरित्यागेनैव सिध्यति । उदारता त्वर्थसामा-म्यत्वम् । तच श्राम्यत्वरूपदोपाभाव एवेति । अर्थव्यक्तिस्तु वस्तुस्वभावस्य स्फुटता । सा च स्वभावोत्त्यन्तर्भृता । कान्तिस्तु दीक्षरसत्वम् । सा च रस-ध्वनौ रसवद्छंकारे गुणीभूतव्यङ्ग्ये वान्तर्भूता । श्रेपस्तु क्रमकोटिल्यानुल्ब-णन्वोपपत्तिरूपघटना । अस्यार्थः—क्रमकोटित्यमतिकमस्तस्यानुल्बणन्वमति-स्फुटता तत्रोपपत्तिर्युक्तिस्तस्या योग इति । यथा—'दृष्ट्वैकासन-' इत्यादि । अत्र पिहितनयनामतिक्रम्यान्याचुम्बनाद्तिकमः । तस्यास्फुटत्वमनया तद्ज्ञा-नात् । तत्रोपपत्तिरेवमनया तु न ज्ञातव्यमिति । केचित्तु कमकौटिल्यं कम-स्थातिकमः स चात्र व्यक्त एव । एकदैवोभयानुरञ्जनात् । स एप श्रेष उक्ति-वैचित्र्यमात्रं न गुणः । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहात् । समता तु वैषम्याभावोऽर्थस्य । स च कमाभेदरूप इति क्रमभेदरूपदोपाभाव एव । दोषत्वं तु तद्यतिरेकस्य कथमिति चेत्, यतो न खल्वनुनमत्तोऽन्यप्रस्तावेऽन्य-दिभिधत्त इति । समाधिः पुनरर्थदर्शनम् । न चासौ गुणः । काव्यशरीरत्वात् । स्वयं दृष्टस्यान्यच्छायासिद्धस्यार्थस्य यदि न दर्शनं कथं तर्हि काव्यशरीरनि-प्पत्तिः । असाधारणशोभाधायकं हि गुणं ब्रुवन्ति, न च काव्यशरीरनिवैते-कसिति।

उक्तयुक्तीर्बुद्धिस्थीकृत्याह—

ेतेन नार्थगुणा वाच्याः

परेरङ्गीकृता अर्थगुणास्ते चोक्तयुक्तया न पृथावकुमर्हाः ।

त्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये।

कर्णा समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८॥

ये तु त्रय उपचारेणान्यैः शब्दगुणाः श्रोक्ता वस्तुतो रसगुणा एव । वर्णा-द्यस्तेषां व्यञ्जकस्वं गताः ।

के कस्य व्यक्षका इत्याकाङ्कायामाह---

मूर्झि वर्गान्त्यगाः स्पर्धा अटवर्गा रणौ लघू। अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा॥ ९॥

माधुर्ये व्यक्न्धे टवर्गवर्जिताः कादिमान्ता रेफणकारौ चेति वर्णाः। तत्र कादयो मूर्ग्नि स्वस्ववर्गान्त्यवर्णगताः। यथा कुञ्ज इत्यादि। रेफणकारौ तु इस्व-स्वरान्तरितौ । वृत्तिः समासस्तस्य चाभाव एव मध्यमता वा इति समासः। घटना तथेति । सौकुमार्यवती पदान्तरयोगेन रचना चेति वर्णसौकुमार्थवती

यान्तरिति । अत्रेति । पिहितनयनायाश्चम्बनौचिखादिखर्थः । कमस्यातिकमो युगपदुभयानुरज्जनम् । अत्रोभयानुरज्जनं मा विज्ञातं भवत्विति न तात्पर्यम् । किंत्व-नौचिखं मा विज्ञायीत्येवेति पूर्वव्याख्यानादखरसः । कमाभेदेति । प्रक्रमाभेदरूप इत्यर्थः । क्रमभेदेति । प्रक्रमभेदरूपेखर्थः यथा—'हरिः पिता हरिर्माता- रचना वर्णसौकुमार्थादेव लब्धेति पदान्तरयोगे सौकुमार्थलाभाय घटना तथेत्यु-क्तमिति । उदाहरणम्—

'अनक्ररक्षयतिमं तदक्षं भक्षीभिरक्षीकृतमानताङ्ग्याः । कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि ॥' योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः । टादिः श्वा वृत्तिदैर्ध्य गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

ओजिस व्यक्त्यं वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां सह तद्न्तयोद्वितीयचतुर्थयोयोंगः। यथा—कच्छपुच्छेत्यादि। तथा रेफेणाध उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यापि योगः। यथा—वक्राकेनिर्हादादयः r तथा तुल्ययोः कयोश्चियोगः। यथा चित्तवि-त्तादौ । तथा टादिचतुष्टयं शषौ चेति वर्णाः। समासस्तु दीर्घः। गुम्फो रचना। सा चोद्धता विकटेति। उदाहरणम्—'मूर्झामुद्धत्तकृत्त— इत्यादि।

> श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् । साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ ११ ॥

येन शब्देन समासेन वा यया रचनया वा श्रुतिमात्रेण शब्दादर्थप्रत्ययः स प्रसादव्यक्षक इत्यर्थः । उदाहरणम्—

पैरिम्लानं पीनस्तनज्ञघनसङ्गादुभयत-स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् । इदं व्यस्तन्यासं ऋथभुजलताक्षेपवलनैः कृशाङ्ग्याः संतापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥

अन्येषां तु वर्णानामुदासीनत्वमिति तदुपादाने तु पुराणच्छायेत्युच्यते । न चैवं माधुर्यादाबुद्धतादयो रचनाद्याः सर्वत्र विरुद्धाः स्युरिति वाच्यम् । यतो यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनादयस्वथापि

वक्तवाच्यप्रवन्धानामौचित्येन कचित्कचित्। रचनाद्यत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥

१. 'अनक्षेति । अनक्षस्य रक्षो नृत्यस्थानं तत्सदृद्यमानताक्ष्मास्तदनुभवैकगोचरमक्षं भक्षीभिविलासवलनेस्तथाङ्गीकृतं स्वयमादरेण गृहीतं यथाङ्गीकारप्रकारेणेता मक्ष्मो यूनां स्वान्तानि चित्तानि शान्तान्यपरचिन्तितानि येषां तथाभूतानि सहसा कुर्वन्तीत्यन्वयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'परिम्लानमिति । इदं विसिन्याः कमिलन्याः पत्राणां शयनं तल्पः क्षशाङ्गाः संतापं वियोगतापं वदित कथयतीत्यन्वयः । कीष्ट्रशम् । पीनयोः स्तनज्ञ्यनयोः सङ्गादुभयतस्तु अययत्तापं वदित कथयतीत्यन्वयः । कीष्ट्रशम् । पीनयोः स्तनज्ञ्यनयोः सङ्गादुभयतस्तु अययत्त्रस्य । न्यु ज्ञकायशयनात् । तया तनोः कृशस्य मध्यस्य परिमिलनं संवर्षमप्राप्यान्तर्मध्यभागे हरितं हरिद्रर्णम् । तथा निर्वल्तया स्था शिष्यला या मुजलता तस्याः क्षेपैर्वलनेश्च व्यस्तोऽन्यथाभूतो न्यासो रचना यस्य वश्चाभूतम् । इच्छापूर्वकत्वतदभावाभ्यां क्षेपवलनयोभेदः । स्थिनाक्षेपणाभिधातेन यानि वलनान्युद्रर्तनानीति केचित् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'प्रशिथिलभुजाक्षेप' कः

अन्यथात्वं गुणपारतन्त्र्याभावः । वक्तृवाच्यप्रवन्धौचित्रविरह एव गुण-पारतन्त्र्यस्वीकारात् । तत्रापि वक्तृकोधाङ्गव्यक्तावुपयोगात् । तत्र क्रचिद्वाच्य-प्रवन्धानपेक्षया वक्रोचित्वादेव रचनाद्यः । यथा—

> 'भैन्थायसार्णवाम्भः छुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जस्मलयघनघटान्योन्यसंघटचण्डः । कृष्णाकोधायदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः केनासारिसहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥

अत्र न वाच्यं कोधादिदीसरसव्यक्षकं प्रश्नरूपत्वात् । प्रवन्धश्च नाटका-त्माभिनेय इति दीर्घसमासत्वं प्रतिकृष्ठं यद्यपि तथापि वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्धता रचनात्र । अतस्तदुद्धतत्वादिव्यक्तावेवोपयुज्यते । क्रविकु वक्तृप्रवन्धौचित्यानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः। यथा—

'प्रौढेंच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवस्तैंहिकेयोपद्यात-त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्विलतरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् । कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मस्तां कंधरारन्ध्रभाजां भांकारैर्भीममेतिन्नपतिति वियतः कुम्भकर्णीत्तमाङ्गम् ॥'

अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासानौचित्येऽिष वाच्यस्य कुम्भकर्णसौद्धस्यादुद्धता रचनाद्यः। क्वचिद्वकृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धो-चिता एव रचनाद्यः। तथा हि—आख्यायिकायां हि श्रङ्कारेऽिष व्यङ्क्येऽनुद्ध-तेऽिष वक्तरि नातिमस्णा वर्णाद्यः। प्रत्युत विकटबन्धत्वेनैव च्छायावस्वात्।

१. "मन्थेति । रणस्थाने दुन्दुभिध्वनि श्रुत्वा भीमसेनस्यायं प्रश्नः । अयं श्रब्दाय-मानो दुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः । कीदृशः । मन्थो मन्थनं तेनायस्तमान्दोलितं यदर्णवस्थाम्भस्तेन प्रतं न्याप्तं कुहरं गुहा यस्य तादृशस्य चलतो मन्दरस्य गिरेध्वान-वर्द्धारः । 'प्रुति' इति पाठे अम्भसः प्रुत्या कुहरेषु चलन्यो मन्दरध्वान इत्यर्थः । कोणो वादनदण्डस्तदभिघातेषु सत्सु । यदा-भिरीशतसहस्राणि ढक्काशतशतानि च । एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते ॥' इति परिभाषितकोणाघातेषु सत्सु तदन्तर्गतोऽयं गर्जन्त्याः प्रलयकालीनाया घनघटाया अन्योन्यसंघट्टवचण्डः । दारुण इत्यर्थः । कृष्णाया द्रौपद्याः क्रोथस्याग्रे वर्तमानो दूतः । तत्प्रयुक्तत्वात् । कुरुकुलस्य निधनं क्षयस्तदर्थमुत्पा-तरूपो निर्धातसहितो वातः । मेघानां वातानां चान्योन्यसंवट्टजश्चण्डध्वनिर्निर्धातः । तथा असारिसहनादप्रतिरसितस्य प्रतिध्वनेः सखा । सदृश इत्यर्थः।" इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'प्रौढेति । वीरचरिते वैतालिकस्येयमुक्तिः । एतङ्गीमं कुम्भकर्णस्योत्तमाङ्गं शिरो वियत आकाशान्निपततीत्यन्वयः । कीष्टशम् । कंथरारन्त्रभाजां तत्प्रविष्टानां मरुतां झांकारैस्तादृशराब्दैः काकुत्स्थवीर्यस्य श्रीरामचन्द्रपराक्रमस्य स्तुतिमिव कुर्वेस्कुर्वाणम् । तथा प्रौढस्य महावेगप्रयुक्तस्य च्छेदस्यानुरूपेणोच्छलनं तस्य रयेण वेगेन भवन्यः सैंहिकेयस्य राहोरुपघातत्रासस्तेनाकृष्टेरश्वेस्तिर्यग्वितो वक्तत्या संस्थापितो रविरथो येक तथाभूतेनारुणेनेक्ष्यमाणम् । दृरयमानमित्यर्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

विम्नलम्भकरुणयोस्तु तस्यामि दीर्घसमासपरीहारः । तयोरितसीकुमार्यात् । कथायां तु रोदेऽपि नात्यन्तमुद्भद्या वर्णाद्यः । वर्णनीयमहापुरुपमुखप्रति-पत्तिसमर्पणस्योद्देश्यत्वात् । नाटकादाविभनेये तु रोदेऽपि न दीर्घसमासाद्यः । विच्छेदेनाभिनयसीकुमार्यात् । एवं मुक्तकाद्योचित्यमनुसरणीयम् । तथाहि— एकैकच्छन्दिसे वाच्यसमाप्तिर्मुक्तकम् । द्वयोः संदानितकम् । तिर्पु विशेषकम् । चतुर्षु कालापकम् । पञ्चादिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तकेषु कये रसवन्वाभिनिवेशित्ये रसाध्रयमौचित्यम् । यथा—'श्रूत्यं वासगृहं—' इत्यादो । रसनिवेशाभावे तु कामचारः । संदानितकादिषु काव्यपरिसमाप्तेवेंकव्यं दीर्घन्मध्यसमासता च । प्रवन्धगतेषु पुनस्तेषु प्रवन्धोचिता एव रचनाद्य इत्यादि श्रेषम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्द्कृते काव्यप्रदीपे गुणविवेचनो नामाष्टम उल्लासः ।

नवम उल्लासः।

एवं गुणे विवेचितेऽलंकारा विवेचनीयाः । तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवे-चन एवोक्तम् । शब्दालंकारार्थालंकारोभयालंकाररूपविशेषलक्षणत्रयं चार्थल-भ्यमिति तेषां विशेषलक्षणेषु वक्तव्येषु काव्यलक्षणे शब्दस्य प्राथम्यात्तद्रलं-कारविशेषलक्षणे वक्तव्ये प्रथमं वकोक्तिं लक्षयति—

> यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते । श्वेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विघा ॥ १ ॥

वक्रान्याभिष्रायेणोक्तमन्येनान्यार्थकतया योज्यते संगम्यते सा वक्रोक्ति-रित्यर्थः । श्रेषेण काका वेति योजना । हेतुसुखेन विशेषलक्षणद्वयम् । तथा द्विधेति विभागः । श्रेषवकोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्विधेत्यर्थः । श्रेषश्च द्विधा—समक्षपदोऽभक्षपदश्च । तत्र समक्षश्चेषेण यथा—

इत्यादों विष्णुः (पिता विष्णु) माता इत्युक्तो । काव्यशरीरत्वादिति । काव्यान्तर-क्रहेतुत्वादित्यर्थः । काव्यपरिसमाप्तेर्वेकट्यमिति । (विकटे) तत्समाप्तां हि विलम्बापादकं वैकव्यदीर्घसमासत्वादि हेयम् । तदभावात्तु न दोष इति भावः । इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्रभद्दसूरिवरसूजुवैद्यनाथभदृक्ठतायां प्रदीपप्रभायामष्टम उह्यासः ॥

तद्छंकारेति। शब्दाछंकारेत्यर्थः। विशेष छसण इति। जात्यभिप्राय-मेकवचनम्। प्रथममिति। 'वकोक्तिः काव्यजीवितम्' इति कैश्चिद्भिधाना-चमत्कृतिविशेषजनकतया तस्याः प्राथम्यमिति भावः। अन्यथा योज्यते सा चकोकिरिति सामान्यछक्षणम्। शुरेषण काका चेति। तदेतुकथनमुखेन विशेषछक्षणद्वयमिति बोध्यम्। सा द्विधेति। छक्ष्यविशेषकथनं विभागः। 'नारीणामनुकूलमाचरिस चेजानासि कश्चेतनो वामानां हितमातनोति हितकृत्वेवावलानां भवान् । युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमतच्छेदं विधानुं कृतः ॥'

अत्र नारीणामिति पदं श्रीणामित्यभित्रायेणोक्तम् । श्रोता तद्गङ्बत्वा न शत्र्णामित्यर्थतया योजियत्वाह—कश्चेतन इत्यादि । अत्र वामानामिति शत्र्-णामित्यर्थो वक्तुरभिष्रेतः । श्रीणामित्यर्थतया योजियत्वान्य आह—हितक्व-दित्यादि । अथान्योऽबलानामिति दुर्बलार्थतया हितक्वदिति हितक्वन्तनार्थ-तया योजियत्वाह—युक्तं किमित्यादि । अथान्यो बलाभावप्रसिद्धात्मार्थप-दमिन्द्रार्थतया योजियत्वाह—सामर्थ्यमित्यादि । अत्र नारीणामबलानामिति पदं सभङ्गे।

अभङ्गमात्रपदेन श्लेषेण यथा—
'अहो केनेदशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी कचित् ॥'
अत्र दारुणेति कृरेत्यर्थकत्वेन वक्तुरभिष्ठेतं काष्टेनेत्यर्थेनान्यो योजितवान् ।

काकुवकोक्तिर्यथा— 'गुँकपरतञ्चतया बत दूरतरं देशसुद्यतो गन्तुम् । अलिकुलकोकिलललिते सखि नैप्यति सुरभिसमयेऽसौ ॥'

अत्र नैष्यतीति नायिकया निषेधाभिष्रायेणोक्तं सख्या तु नैष्यति अपि त्वेष्यत्येवेत्पर्थकतया काक्का योज्यते ।

अभक्तमात्रपदेनेति । पूर्वे वामानामित्यभङ्गपदस्यापि सत्त्वे न तन्मात्रम् । इह तु

१. 'नारीणामिति । नारीणां स्त्रीणामनुकूलमाचरित चेजानासि ज्ञातासि भवसीत्यर्थकमरीणामनुकूलं नाचरित चेजानासीति योजयित्वा कश्चिदाह—कश्चेतनो भूत्वा
वामानां प्रतिकूलानां हितमातनोतीति । वामानामित्यस्य कामिनीनामित्यर्थं करपथित्वा
प्रथमः पुनराह—भवानवलानां स्त्रीणां हितक्षन्नेव भवतीति । अपरस्तु हितं कृत्तिति
निञ्चनतीत्यर्थं परिकल्प्याह—बलामावेन प्रसिद्ध आत्मा सक्त्यं वस्य तादृशजनस्य हितकर्तनं किं युक्तमिष तु नेति । प्रथमस्तु वलस्य दैत्यस्यामावेन नाशेन प्रसिद्धरूपस्यत्यर्थं परिकल्प्य पुनराह—भवतः पुरंदरस्य मतिमष्टं तच्छेदं नाशं विधातुं कुतः सामर्थ्यमिति । सामर्थ्यं सित युक्तायुक्तविचारः । तदेव भवतो नास्तीति भावः । अत्र वक्रोक्तिरलंकारः ।' इत्युदाहरणचित्रकाः २. 'अहो इति । अत्र दारुणेत्यस्य काष्टेनेत्यर्थं
परिकल्प्यान्य आह—त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणत्रयवतीत्यर्थः । अत्राभन्नश्चेष इति पूर्वसाद्भेदः ।' इत्युदाहरणचित्रकाः ३. 'गुविति । हे सिखि, गुरुपराधीनतया वत खेदे
दूरतरं देशं गन्तुमुद्यतोऽसौ कान्तः अलिकुलैः कोकिलैश्च ललिते मनोहरे वसन्तसमये
नागिम्थतीति नायिकोक्तं वावयं सख्या काक्षा न एष्यति अपि तु एष्यत्येवत्यन्यथ ।
योज्यते । इति काकुवक्रोक्तिः ।' इत्युदाहरणचित्रकाः

्रद्यं च न वैकोवाक्यमात्रे किं तु स्वतोऽप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रे न्यायसाम्यात् । यथा मम—

> 'कृष्णो वैरिविमर्दने हरिपद्गीत्यर्जने त्वर्जुनः पीतः पङ्कजलोचनाभिरभितो नेत्राञ्चलैश्वेञ्चलैः । रक्तः सज्जनसंगमेषु करणश्रेणीमणे श्रीधर स्थाने वर्णचतुष्टयस्य सुवने भर्ता भवान्गीयते ॥'

अत्र वर्णचतुष्टयस्य भर्ता श्रीधर इति सार्वेलोकिकं वाक्यमन्यथा श्रेषा-दिनास्माभिः समर्थितम् । एवमन्यदप्यूद्यम् ।

अथावृत्तिनिबन्धनेष्वलंकारेषु लक्षणीयेषु रसानुगुणतयानुप्रासः प्रथमं लक्ष-णीयः। सा द्विधा—वर्णानुप्रासः पदानुप्रासश्च। तत्राद्यो वाचकवर्णमात्रावृत्तौ द्विनीयस्तु वाचकपदावृत्ताविति वस्तुगतिः। तत्राद्यं लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुष्रासः

अव्यवधानेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्रास इत्यर्थः । शब्दसास्यत्वमनुप्रा-ससामान्यलक्षणमित्यर्थाल्लभ्यते । वर्णपदं व्यक्षनपरम् । अतो व्यक्षनवैसा-दृश्ये विरिश्चिपदादौ नातिव्याप्तिः । न चेष्टैव सा । तत्रानुप्रासशब्दार्थस्यामा-वात् । रसादिभिरनुगतः प्रकृष्ट आसो न्यामो ह्यनुप्रासशब्दार्थः । न च स्वरमात्रसादश्ये रसानुगमः, न वा सहृद्यहृद्यावर्जकत्वव्यक्षणः प्रकृषः ।

तं विभजते—

छेकवृत्तिगतो द्विधा।

छेकगतो विद्रधाश्रितः । तेश्च प्रजुरमेतस्प्रयोगात् । वृत्तिगतो वृत्याश्रितः । तदुपोद्गलकत्वात् । वृत्तिश्च मधुरादिरसानुगुणनियतमसृणादिवर्णगतो रसविषयो व्यापारो व्यञ्जनाल्यः ।

तयोर्छक्षणमाह—

सोऽनेकस्य सक्तत्पूर्वः

तन्मात्रकृतः स्त्रेष इत्यर्थः । कृष्ण इति । कृष्णः श्रीकृष्णः । अर्जुनः पार्थो धव-लक्ष । पीतः सादरं दृष्टः पीतवर्णश्च । रक्तोऽनुरक्तो रक्तवर्णश्च । करणाः कायस्थाः । श्रीधराख्यः प्रमुः । भवान्वर्णचतुष्ट्यस्य भर्तेति यद्भवने गीयते तत्स्थाने । युक्तमित्यर्थः । भर्ता धारकः पोषकश्च । वर्णमात्रेति । समानवर्णेत्यर्थः । पदा-नुप्रासेऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति । शब्देति । विभक्तयन्तप्रातिपदिकोभयसा-वारण्यायैवमुक्तम् । अन्यथा पदेत्युक्तौ विभक्त्यन्तस्यैव प्रहृणं स्यादिति भावः ।

१. उक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यमात्र इत्यर्थः. २. क-ख. पुस्तक्योः 'चञ्चलैः' इति पदं बुटितमस्तिः

अनेकस्य व्यक्तनस्य सकृदेकवारं साम्यं पूर्वरुष्ठेकानुप्रासः । उदाहरणम्— 'तैतोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी । दृश्चे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥'

अत्र स्पन्दगण्डयोः। द्वितीयं लक्षयति—

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

अपिशब्दादनेकस्यापि । असकृद्धिर्बहुकृत्वो वा । वस्तुतस्तु च्छेकानुप्रास-भिन्नं लक्ष्यम् । अन्यथैकस्य सकृदावृत्तेरसंप्रहापत्तेः । एवं चैकस्य वर्णस्य सकृद्-सकृद्धा अनेकस्य त्वसकृत्सादृश्यं वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसन्नम् । तत्र

माधुर्यव्यञ्जकैर्वणैरुपनागरिकोच्यते । यथा—'अनङ्गरङ्गप्रतिमं-' इत्यादि । ओजःप्रकाशकैस्तैश्र परुषा यथा—'मुर्झामुङ्क्च-' इति ।

कोमलापरैः ॥ ३ ॥

अपरेरोजोमाधुर्यव्यक्षकातिरिक्तैः प्रसादवद्भिरक्षरैः । एनामेव केचिद्तिश-यितकान्तिराहित्येन प्राम्यस्त्रीसाम्याद्राम्येति वदन्ति । उदाहरणम्—'अपसा-रय–' इत्यादि ।

केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः । वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्यो रीतय उच्यन्ते । शब्दानुप्रासमाह—

शाब्दस्तु लाटानुवासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ४ ॥

शब्दसारूप्यव्यापारवान् शब्दः प्रातिपदिकादिसद्भतः शाब्दः । भेद इति तात्पर्यमन्वयभेदसन्मात्राद्धेदे । न तु स्वरादर्थोद्वा । तथा च भिन्नतात्पर्यतु-त्यार्थशब्दसादश्यं शब्दानुप्रासः । स तु लाटानुप्रास उच्यत इत्यर्थः । तुशब्दो वर्णानुप्रासस्य लाटीयत्वव्यवच्छेदकः । यतु—"पुनरुक्तव्यवच्छेदाय भेदे तात्प-र्यमात्रतः" इत्युक्तम्" इति व्याख्यानं तदसत् । मात्रशब्दस्याप्रयोजकतापत्तेः ।

न त्विति । तथा सति यमकेऽतिव्याध्यापत्तेरिति भावः । अप्रयोजकतेति । वैयथ्येंखर्थः । पौनरुत्त्यनिरासस्य तेन विनापि सिद्धेः । तात्पर्थमात्रत इत्यस्यासाम-

१. 'तत इति । अरुणस्य परिस्पन्देन संचारेण । उदयेनेति यावत् । मन्दीक्वतं निष्प्रभीकृतम् । कामेन परिक्षामायाः कृशायाः कामिन्या गण्डवत्पाण्डुतां दधे धारया-मासेलर्थः । अत्र स्वन्दमन्दीति, गण्डपाण्डु इति च नकारदकारात्मकस्य णकारङकारात्म-कस्य चानेकव्यक्षनस्य सकृदावृत्तेरहेकानुप्रासः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

एष एव केश्चित्पदानुप्रास उच्यते । सोऽयं पदस्य नाम्नो वेति द्विविधः । तत्र सविभक्तिकस्य यत्रावृत्तिः स आद्यः । अन्यादशस्तु द्वितीयः । तयोराद्योऽनेकस्य पदस्यैकस्येव वा पदस्येति द्विविधः । अन्त्यस्तु त्रिविधः । आवृत्तेरभिन्नसमा-सस्यतया, भिन्नसमासस्यतया, एकस्याः समासस्यत्वे सत्यपरस्या असमासस्य-तया च समासं विनास्यासंभवादिति पञ्चप्रभेदा इति कारिकया प्रतिपादितम् ।

तत्राद्यमाह—

पदानां सः

् पदानामिति बहुवचनमनेकोपलक्षणम् । अन्यथा द्वयोः पदयोरावृत्तौ षष्ठ-भेदापत्तेः । उदाहरणम्—

'यस्य न सविधे द्यिता द्वद्हनस्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे द्यिता द्वद्हनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥' अत्र यद्यपि पूर्वाधे द्वहनशब्दस्य पराधे तुहिनदीधितिशब्दस्यार्थान्तर-संक्रमित्वाच्यत्वाद्यार्थामेदस्तथापि शब्दार्थमात्रेणोदाहरणम् । यद्वा अविश-ष्टपदावृत्तेरेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयभेदमाह—

पदस्रापि

अपिशब्देन स इति ससुचीयते । यथा—
'वैदनं वरवर्णिन्यास्त्रस्याः सत्यं सुधाकरः ।
सुधाकरः क नु पुनः कलङ्करहितो भवेत् ॥'
नाम्नः प्रकारत्रयमाह—

वृत्तावन्यत्र तत्र वा।

नाम्नः सदृत्यदृत्त्योश्र

वृत्तिनिरूपितप्रकारत्रये नाम्न एव लाटानुप्रास इत्यर्थः । उदाहरणम्— , 'सितैकरकररुचिरविमा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः । पौरुपकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥'

जस्यादाह—यद्वेति । अविशिष्टानां यस्य सविध इत्यादिपदानामावृत्तेरेवेदमुदा-हरणम् । न तु दबदहनतुहिनदीथितिपदयोरित्यर्थः । 'अविशिष्ट' इति पाठे

१. 'यस्येति । यस्य पुंसः सविधे समीपे दियता नास्ति तस्य तुहिनदीधितिश्चन्द्रो दवदहनः विरहोदीपकत्वाहावाञ्चित्वत्यः । उत्तराधे तु दावाञ्चिश्चन्द्रतुल्य इत्युद्देश्यविधेय- मान इत्यन्वयमात्रमेदालाटानुप्रासः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'वदनिमिति । सत्यिमित्यर्थोङ्गीकारे । वरवणिन्या उत्तमवितिवायास्तस्या वदनं सुधाकरश्चन्द्र इति सत्यम् । परंतु स कल्केन विकलो रहितः पुनः क नु भवेत्संभवेदतो नैविमत्यस्यारोषापवादः । पूर्व सुधाकरपदं विधेयपरम् उत्तरं त्वनुवाद्यपरमिति तात्पर्यमेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. भितेति । सप्तमे व्यास्थातम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीलिक्ष्मीश्च तवैवेत्यर्थः । यतु—'पौरुषं कमलमा-श्रयो यसाः सा पौरुषकमला' इति व्याख्यानं तद्युक्तम् । अर्थभेदेनानुदाह-रणापत्तेः । अत्र करकरेत्येकसमासः, विभा विभेति भिन्नौ समासौ, कमला कमलेति पूर्वस्य समास उत्तरस्यासमासः, इति त्रयाणामुदाहरणम् ।

तदेवं पश्चधा मतः ॥ ५ ॥

व्याख्यातम्।

अर्थे सत्यर्थभिनानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः। यमकं

अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः । एतच लाटानुमासेऽतिव्याप्तिवारणाय । तन्मात्रे च कृते समरसमरसोऽयमित्यादौ द्वितीयाद्यान्तरेर्थाभावादव्याप्तिः स्वादत उक्तम् 'अर्थे सति' इति । यद्यर्थसदा भिन्न इत्यर्थः । वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितम् । द्वयोरिप यमकव्यवहारात् । सेति पूर्वेणैव क्रमेण स्थितेत्यर्थः । अतः सरो रस इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । एवं च समानार्थत्वाभाव-वत्समानानुपूर्वीकानेकवर्णानृत्ति यमकमिति लक्षणं दृष्टव्यम् ।

तदेतद्विभजते-

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमपादो यदि द्वितीये पादे यम्यते तदासुखं नाम यमकम् । तृतीये चेत्तदा संदंशः । चतुर्थे चेत्तदा आवृत्तिः। एवं द्वितीयपादश्चेतृतीये तदा गर्भः । चतुर्थे चेत्संदृष्टकम् । तृतीयश्चेचतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमश्चिषु चेत्तदा पिक्किः। महायमकमिति केचित्। पादत्रययमकं तु न चमत्कारकारि अतो न प्रयुक्तम् । इत्येकैकपादावृत्तौ सप्त भेदाः । प्रथमो द्वितीये तृतीपश्चतुर्थे चेत्तदा युग्मकम् । प्रथमश्रतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्तदा परिवृत्तिः । इत्यर्धाभ्यासमृते -पादद्वयावृत्तौ द्वयमिति नव भेदाः । अर्धावृत्तिस्तु समुद्रः । श्लोकावृत्तिर्मेहाय-मकम् । तदुभयमपि पादावृत्तिविशेष एवेत्येकादश पादयमकभेदाः । पाद-भागवृत्ति बहुभेदम् । तथा हि—द्विघा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानामा-द्यभागाः पूर्ववद्वितीयादिपादेष्वाद्यभागेष्वेव यदि यस्यन्ते तदा पूर्ववन्मुखा-दयो दश भेदाः । श्लोकान्तरे भागावृत्तिने खदत इति श्लोकावृत्तिस्थानीय एकादशो भेदो भागावृत्तो नास्ति । एवं प्रथमादिपादानामन्त्यभागस्य द्विती-यादिपादान्लभागेष्वेव यमने पूर्ववदश भेदाः। एवं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु विंशतिः, त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत्, चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशद्वेदाः स्थाना-परिवर्तिनो भवन्ति । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—प्रथमादि पादानामन्त्यादि-भागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यम्यन्त इत्याद्यन्वर्थतानुसारेणान्ताद्यादि

तुत्यार्थेलर्थः । वस्तुतस्त्वेकानुपूर्वीकयोर्व्यक्षनयार्थेकलाध्यवसायादर्थाभेद इति बोध्यम् । अत एवाग्रे सुधाकरपदावृत्त्युदाहरणमुपपन्नमिति । प्रथमपाद इति ।

यमकादयः प्रभेदा भवन्ति । तथाहि—द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यमर्ध द्वितीयपादस्याद्यार्थे चेद्यम्यते तदान्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चेदनस्यभागे तदाद्यन्तयमकम् । एवं प्रथमपादस्याद्यान्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्थदि यम्येते तदाद्यन्तान्तादि यमकयोः समुचयः। अत्र त्रिखण्डचतुःखण्डयोः पूर्व-पादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादि यमकम्। पूर्व-सादिभागश्चेत्तदुत्तरपादस मध्यभागे तदादिमध्ययमकम् । पूर्वसः मध्यादिभागौ चेदुत्तरस्थावमध्ययोत्तदा मध्यावादिमध्ययोः समुचयः। एवं प्रथमस्यान्त्यभागो द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्त्यमध्यम् । पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्वितीयस्यान्त्यभागे तदा मध्यान्तिकम् । पूर्वस्थान्त्यमध्यभागौ चेद्वितीयस्य मध्यान्त्यभागयोस्त-दान्त्यमध्यमध्यान्तयोः समुचयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्वान्त्यभागे चेत्त-दाचन्यकमन्त्रभागस्वाद्यभागे चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति तथापि द्विलण्डान्तर्गतमेव तदिति पृथङ्ग गण्यते । सर्वेषां चैषामपरः समुचयः। इति भिन्नपादे यमने प्रभेदाः। एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादि-भागेष्वावृत्तो भेदा दृष्टव्याः । सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकभेदाः । अनियतेषु स्थानेष्वावृत्तेरिति अस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूत-तमभेदं यमक्रम् । तदेतत्कान्ये गेडुभूतमिति नास्य लक्षणं कृतम् । दिखात्रं तुदाहियते । तत्रैकपादाभ्यासेषु संदंशो यथा—

'सेन्नारीभरणोमायमाराध्य विश्वशेखरम् । सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥' द्विपदाभ्यासे यमकं यथा— 'विना यमेनोनयनासम्बद्धाः िक्यो

'विना यमेनोनयतासुखादिना विनायमेनो नयता सुखादिना। महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम्॥'

द्वितीयपादे तत्स्थाने । यम्यते बध्यते । रच्यत इति यावत् । एवमभेऽपि । स्थानापरिवर्तिन सुल्यस्थानाः । अस्थानेति । अनियतस्थानेत्यर्थः । यथा गद्यादौ पादव्यवस्थाहीने । गडुर्भन्थः । इक्षुदण्ड इवेल्यर्थः । लक्ष्यणमिति । तत्तद्विशेष-

१. 'बह' क-ख. २. 'सन्नारीति । हे राजन्, सतीनारीविं मतीति सन्नारीभरणा तामुमां यातीति यस्तमुमासहितं विधुशेखरं हरमाराध्य ततस्तदाराधनादेव हेतोस्त्वममायो दम्मभूत्यः सन्पृथिवीं जयेखन्वयः । कीदृशस्त्वम् । सन्ना अवसादं गता अरीणामिमा यत्र तादृशो रणो यस्य स इत्यर्थः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ३. 'विनेति । अयं महाजनो विना पश्चिरूपेण यमेन मानसाचित्तादरं शीव्रं यतमानानां सादमवसादं राति ददाति यथा तथा अदीयताखण्ड्यतेखन्वयः । कीदृशेन । एनोऽपराधं विना नयता स्वस्यानं प्रापयता अधुखादिना प्राणभक्षकेण । मुखादिना जनयता न्यूनं कुर्वता । कीदृशो महाजनः । महान्तमजं नुदति यागार्थे हिनस्तीति तथा । महमुत्सवमजन्ति श्चिपन्ति ये दुर्जनास्तन्नोदी तद्यसास्क इति वा । अन्ये तु—'विना गरुडाख्यपक्षितुरथेन । जनयता हानि प्रापयता । सुखादिना सुखभक्षकेण ।' इति व्याचक्षुः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

श्लोकाम्यासे महायमकं यथा-

'सैन्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् । सर्वदारणमानेषी द्वानलसमस्थितः ॥ सत्वारं भरतोऽवश्यमवलं विततारवम् । सर्वदा रणमानेषीदवानलसमस्थितः ॥'

द्विखण्डेषु भिन्नपादे पाद्भागाभ्यासेषु द्वितीयपादान्त्यभागस्य चतुर्थपादा-न्त्यभागे यमने संदृष्टं यथा—

'क्षेनन्तमहिमच्यासिवश्वां वेघा न वेद याम्। या च मातेव भजते प्रणते मानवे द्याम्॥' अस्मिन्नेवाद्यन्तकं पादे यथा—

'थैदानतोऽयदानतो न यात्ययं नयात्ययम् । शिवे हितां शिवेहितां सरामि तां सरामिताम् ॥'

प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादानामन्त्याद्यभागेषु यमने पूर्वीघे आद्य-न्तकमुत्तरार्धे आद्यन्तान्ताद्ययोः समुचयो यथा—

'सरस्वति प्रसादं में स्थितिं चित्तसरस्वति । सरस्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ॥'

१. 'सत्त्वारम्भेति । स तु प्रकृतो राजा आरमरिसमूहं सर्वदा सर्वकालं निश्चितं भरतोऽतिशयेन रणं युद्धमानैषीत्प्रापितवान् । आरं कीवृश्चम् । अवलं सैन्य-सूत्यम् । विततो विस्तृत आरवः शब्दो यस्य तत् । दीपिकाकृतस्तु-- 'द्रयमप्यनैषीदिति कियाविशेषणम् । तेन सैन्यमनपेक्ष्यैव सिंहनादं विस्तार्थं समरसंचारं चकारेति पर्यवस्यति ।' इत्याहुः । कीट्रशः । अलसं मन्दं अवान् अगच्छन् । शीघ्रं गच्छन्नित्यर्थः । अस्थि तस्यति उपक्षिपतीत्यस्थितः । सान्तत्वेऽपि 'अधातोः' इति निषेधादीर्घत्वाभावः । यद्वा ए विष्णो स्थितः। तत्पर इत्यर्थः। पुनः कीटृश इत्यपेक्षायामाद्यः श्लोकः। सत्त्वगुणेन य आरम्भस्तत्र रतः । पुनः कीदृशमारम् । अवश्यमस्वाधीनम् । अवलिन आनि वस्त्रतया स्वीकृतानि तारवाणि तरुसंबन्धिवल्कलानि येन तत्। 'तारवं तरुसमूहः' इति केचित् । 'तरुथर्मः' इत्यन्ये । सर्वेषां दारणो यो मानस्तदैषी तदिच्छाशीलो राजा । तथा दवानलेन समस्तुल्यः स्थितः तेन समं स्थितं स्थितिरस्येति वा शत्रुसंतापकतया दीप्ततमत्वेन च दावाधिसाम्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'अनन्तेति । अनन्तेन महिम्ना व्याप्तं विश्वं यया तारृशीं यां दुर्गा वेधा ब्रह्मापि न वेद तत्त्वतो न जानाति । या च प्रणते मानवे मनुष्ये दयां भजत इत्यन्वयः।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ३. 'आद्यन्तमेकपादे' ग. ४. 'यदानत इति । यस्यां दुर्गाया-मानतोऽयं जनो नयस्याखयं नीतिनाशं न याति न प्रामोति । कुतः । अयदानतः अयस्य शुभावद्दविधेस्तयैव दानात् । यदा अयस्य दानतः खण्डनाद्यो नयात्यय इति योज्यम् । तां शिवे कल्याणनिमित्तं स्मरामि । कीदृशीम् । शिवेन शंसुना ईहितामर्थिताम् । हितामनुकूळाम् । शिवे कल्याणे हितामिति वा । तया सरेण कंदपेंणामिताम् । अपरि-व्छिन्नामित्यर्थः। इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. सरस्वतीति । हे सरस्वति वाग्देवते, स्वस्ति

द्वयोराद्यन्तान्तादिकयोः समुचयो यथा—

'सैसार साकं दुर्पेण कंद्र्पेण ससारसा ।

शरन्नवाना बिभ्राणा नाविभ्राणा शरं नवा ॥'

चतुःखण्डे पादे द्वितीयभागस्य नृतीयभागे यमनं यथा—

'मैधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनः सुरभिश्रियम् ।

अमृत वारितवारिजविष्ठवं स्फुटितताम्रतताम्रवणं जगत् ॥'

एवं वैचिन्यसहसैः स्थितमन्यदृष्यूह्मम् ।

वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृत्तः । श्चिष्यन्ति ज्ञब्दाः श्चेषोऽसावक्षरादिभिरष्टघा ॥ ७ ॥

'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन भिन्नाः शब्दाः 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इति नयेन युगपदुचारणविषयतया यच्छिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपहुवते एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेष इत्यर्थः । अक्षरादिभि-रिति वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादृष्टधा श्लेष इत्यर्थः।

लक्षणमित्यर्थः । अर्थभेदेनेति । सक्नदुचरितः शब्दः सक्चदर्थं गमयतीति प्राचीनमितनेत्यर्थः । उदात्तादिस्वरभेदे युगपदुचारणायोगादाह—काट्येति । तथा च भेदानवभासे एकोचारणं दोष इति भावः । नतु कथमेकोचारणादनेकशब्दोत्पत्तिः । तद्शीकारे चैकस्मात्कपालादेरप्यनेकघटोत्पत्तिः स्यादिति चेदत्राहुः । समवायिभेदापेक्षणात्रैकस्मात्कपालादेरनेकघटोत्पत्तिः । अत्र तदभावादनेकशब्दोत्पत्तौ न वाधकमिति । अन्ये तु अनुसंधानमात्रं शब्दस्त्वेक एव । मौनिश्लोकादौ तद्भेदा-संभवादित्याहुः । श्लेषो द्विधा—समङ्गपदोऽमङ्गपदश्च । तत्राद्यं विभजते—वर्णेन

सुष्ठु अतिरायेन प्रसादं सर गच्छ । प्रसन्ना भवेलर्थः । मे मम चित्तरूपे सरस्वति समुद्रे स्थिति कुरु । सरस्वतीशब्दस्य नदीसामान्येऽपि शक्ततया क्षेषेण तस्याः समुद्रे स्थित्यभि-धानम् । कथंभूते । क्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वति । सरस्वत्याख्यनदीरूप इत्सर्थः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'ससारेति । शरदृतुः कंदपेंण सरेण साकं दपेंण गर्वेण ससार आजगाम । कीदृशी । सारसं पद्मं सारसः पिक्षविशेषो वा तत्सिहता । नवानि अनांसि शकटानि यस्यां सा नवानाः । शरं काण्डं विश्राणा पोषयन्ती । परिपाकं प्रापयन्तीत्यर्थः । शरं काश्मित्यन्ये । न विद्यते वीनां पिक्षणां श्राणः शब्दो यस्यां सा अविश्राणा ध्वंभूता न । पिक्षशब्दसिहतेत्यर्थः । नवा नृतना ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'मधुपेति । जगत्कर्त् श्रियं शोभामभृताधारयत् । कीदृशम् । मधुपानां राज्या पद्भया पराजितानि वैर्योच्यावितानि मानिनीजनमनांसि याभिस्तादृशीभिः सुमनोभिः पुष्पेः सुरिमे । वारितो निवारितो वारिजानां कमलानां विष्ठवो नाशो यत्र तत् । स्पृटितानि विकसितानि ताम्राण्यारकानि ततानि विस्तीर्णान्याम्राणां वनानि यत्र तत् । अन्ये तुन्पेः सुपनेभूताः सुमनसो यत्र तादृशस्य सुरमेवंसन्तस्य श्रियम्' इत्येकपदतया

अत्र वर्णश्लेषो यथा-

'अलंकारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो विशीर्णाङ्गो सङ्गी वसु च वृप एको बहुवयाः । अवस्थेयं स्थाणोरिप भवति सर्वामरगुरो-विधो वके मूर्झि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥' अत्र विधावित्यत्र विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोर्भेदाद्वर्णक्षेषः । पद्शेषो यथा—

'पृँशुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव। विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सद्नम् ॥'

अत्र पृथुकानां वालानामार्तस्वरस्य पात्रम् । पक्षे पृथु बहुछं कार्तस्वरस्य पात्रं यत्रेत्वादिकमेण पदभेदात्पदन्क्षेषोऽयम् ।

लिङ्गवचनयोः श्लेपो यथा--

'भैक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नोतेहितप्राप्तये । लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥'

व्याचक्षते । 'तादृशसुमनसां सुरिम श्रियं सौरभसंपदिमिति तु न युक्तम् । सुरिभिपदस्य सौरभविशिष्टे द्रव्य एव काव्ये प्रयोगदर्शनात् न तु सौरभगुणे' इति दीपिकायाम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

२. 'अलंकार इति । विधी चन्द्र एव विधी देवे वक्ते क्वटिल एव वक्ते प्रतिकृत्ते मृश्चि मस्तिके स्थितवित सर्वामरगुरोः सर्वदेवश्रेष्ठस्य स्थाणोर्महादेवस्थापीयमवस्था भवति । अमी मानुषा वयं पुनः के । कस्यां गणनायामित्यर्थः । अवस्थामाह—अलंकार इति । शक्कां स्थलनकं नरकपालमेवालंकारः । विशीणीं क्षेत्री परिजनः । एकः सोऽपि वहु वयो यस्य तथामृतो जीणों वृषो वसु धनमिति । अत्र विधावित्युवर्णेवर्णयोः छेषः ।' इत्युदाहरणचित्रका. २. 'पृथ्वितिपदस्थेषोदाहरणं सप्तमे व्याख्यातम् ।' इत्युदाहरणचित्रका. २. 'पृथ्वितिपदस्थेषोदाहरणं सप्तमे व्याख्यातम् ।' इत्युदाहरणचित्रका. ३. 'मक्तीति । हरेनेत्रे तनुर्वा युष्माकं भवस्य संसारस्थातेः पीडायाः शमनं कुरुतामित्यन्वयः । किंमृते नेत्रे । मित्तप्रह्मा मित्तनम्रास्तत्कर्मके विलोकने प्रणयो ययोस्ते । नीलोत्पलस्पर्धायुते । समाधिनिरतिर्वित्तमाप्तये ध्यानेनालोकनं (लम्बनं) ययोस्तो निते प्रापिते । लावण्यस्य महानिधिरूपे । लक्ष्मीवृशोः रिसकतां तन्वती कुर्वाणे, तनुपक्षे तु—मित्तप्रदेविलोकनं तत्प्रणयिनी । नीलोत्पलस्पर्धाशीला । ताच्छीत्ययोणिनिः । तनोनिलत्वात्स्पर्धा । ईहितस्थेष्टस्य प्राप्तये ध्यानालोकनतां (लम्बनतां) नीता । महानिधिरिति च्छेदः 'दूलोपे—' इति दीर्थः । कुरुतामित्यात्मनेपदे लोडेकवचनम् । नेत्रपक्षे परसैपदे तिहवचनमिति । सोऽयं नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोद्विवचनैनकवचनम् । नेत्रपक्षे परसैपदे तिहवचनमिति । सोऽयं नपुंसकस्त्रीलङ्गयोद्विवचनैनकवचनयोश्च छेषः ॥' इत्युदाहरणचित्रिकाः

अत्र प्रणयिनी इति स्त्रियां प्रथमेकवचनं नपुंसके तद्विवचनं चेति लिङ्गव-चनयोः श्लेषः । एवमग्रेऽप्यूद्धम् ।

मावाश्चेषो यथा-

'मेहदे सुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे। हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा॥' अत्र प्राकृते॥

'मम देहि रसं धर्में तमोवशामाशां गमागमात् हर नः। हरवधु शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा॥'

इत्यर्थकानि पदानि । संस्कृतपक्षे तु—महदे उत्सवदे सुरेण संघा संघानं यसात्तं आगमाहरणे समासङ्गमव । बहुसरणं संसाररूपं यसात्तं चित्तमोहम-वसरे उमे हर सहसा इत्यर्थकानि पदानि ।

प्रकृतिश्लेषो यथा--

'अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वश्यति । सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपारमजः॥'

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योर्छटि कृदिति क्रन्ततिकरोत्योः किपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषौ ।

े विभक्तेवैंचिञ्यविशेषहेतुतया पृथगुपादानात्प्रत्ययपदं तद्तिरिक्तपरम् । तच्छेषो यथा—

> ^{(रैं}जनिरमणमें)लेः पादपद्मावलोक-क्षणसमयपराप्तापूर्वसंपत्सहस्तम् ।

१. 'महदे इति । संस्कृतपक्षे—हे उमे गौरि, मम आगमाहरणे विद्योपार्जने तं समासङ्गमन रक्ष । अवसरे तं चित्तमोहं सहसा हर । आगमाहरणे कीट्ट । महदे उत्सवदायके । संवोधनविदेषणं वैतत् । कीट्ट सं समासङ्गम् सुरैदेंवैः । संधा संधानं मिलनं यसात्तादृशम् । कीट्ट चित्तमोहम् । बहु अनेकधा सरणं प्रसरणं यस्य तम् । बहु सरणं संसारो यसादिति वार्थः । प्राकृतपक्षे तु—'मह्यं देहि रसं धमें तमोवशामाशां गमागमाद्धर नः । हरवधु शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥' इति संस्कृतम् । रसं प्रीतिम् । तमोवशां तमोगुणायत्ताम् । गमागमात्संसारात् । शरणं त्वं मवसीति शेषः । अयं संस्कृतप्राकृतरूपभाषाक्षेषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'अयमिति । सामर्थ्यं कृन्तति करोतीति च सामर्थ्यकृत् । वक्ष्यतीति हृदि धारिध्यति केषु बुधेषु कथियथ्यतीति च वहिवच्योळिटि प्रकृतिकेषः । तथा कृदिति कृन्तिकरोत्थोः किपि सः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'रजनीति । रजनिरमणश्चन्द्रो मोलौ यस्य तस्य हरस्य पादपद्मावलोकनमेव क्षण उत्सवस्तत्समये पराप्तं प्राप्तमपूर्वे संपत्सहस्रं यत्र तद्यथा स्यात्तथा अर्दं जात्रचित्कदाचित्प्रमथनिवहमध्ये प्रमथास्थगणमध्ये उचिता रुचिः प्रीतिदीतिर्वा यस्य ताद्दशी नन्दिता नन्दकः स्यामित्याशंसा । तथा सा नन्दिता नन्दिनो गणविदेशिस्य भावो

प्रमथनिवहमध्ये जातुचित्त्वत्त्रसादा-दहमुचितरुचिः स्याजनिदता सा तथा मे ॥'

अत्र निन्दितेति तृचि तिले च रूपम् । तेनाहं निन्दिता नन्दकः स्थाम् । तथा सा निन्दिता निन्दिनो भावो मे स्थादिस्थर्थः ।

विभक्तिश्लेषो यथा-

'सेवेस्वं हर सर्वेस्य त्वं भवच्छेदतत्परः । नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्तेनम् ॥'

अत्र हरभवेत्यनयोः संबोधनत्विक्रयापद्दवाभ्यां सुप्तिङ्विभक्त्यन्तत्वम् । एवमायासीत्यादिकियापद्दवे च विभक्तिश्लेषः । एवमन्यत्राप्यृह्यम् ।

मेदाभावात्त्रकुत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नकमः । उदाहरणम्—

' योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः । शतकोटिदतां विश्रद्विज्ञधेन्द्रः स राजते ॥'

अत्रैकार्थमात्रनियतप्रकरणाद्यभावाद्वावप्यशौं वाच्यावेवेति 'भद्रात्मनो दुर-धिरोहतनोः-' इत्यादिवच ध्वनित्वम् । नतु श्रेषस्तावद्विधा समङ्गपदोऽभङ्ग-

स्यादि । प्रलयपदं गोबलीवर्दन्यायेन विभक्तिभिन्नपरम् । द्वितीयमाह—भेदा-भावादिति । अलंकारसर्वेखकाराद्युक्तां श्लेषस्य शब्दार्थालंकारलस्यवस्थां (दूष्)-

मे मम स्यादित्यर्थः । अत्र स्यां स्यादित्युत्तमप्रथमपुरुषयोर्नेन्दितेति तृच्तलोः प्रत्यययोः श्रेषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'सर्वस्वमिति । हे हर शंभो, त्वं सर्वस्य सर्वस्तम् । यतो भवस्य संसारस्य च्छेदे तत्परः । नीत्युपकारयोः सांमुख्यमानुकृत्यमायास्यागच्छिति । कीदृशं सांमुख्यम् । तनोः शरीरस्य वर्तनं स्थितियेन तादृशम् । यद्वा नयोपकारयोः सांमुख्यं यत्र तादृशं तनुवर्तनं शरीरत्वत्तिमायासि । सांमुख्यं तनुवर्तनं चायासीति वार्थः । पक्षे चौरं प्रतीयमुक्तिः । त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर अपहर छेदनतत्परो भव । उपकारसांमुख्यं नयापसारय । आयासि कष्टशालि वर्तनं जीवनं तनु विस्तारयेति । अन्ये तु—'सर्वस्वादिकं हत्वा तथा तपश्चर्यादिकष्टं कारय येन मुक्तिः स्थादिति 'यस्यानुप्रहं—' इति रीत्या परमेश्वरं प्रत्येवयमुक्तिः' इत्यादुः । अत्र हरेत्यादि मुप्तिङ्विमक्त्योः श्रेषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'य इति । स विवुधेन्द्रः पण्डितश्रेष्ठो राजा राजते । योऽसकृदनेकवारं पर्गोन्त्राणां शत्रुवंशानां पक्षस्य सहायवर्गस्य च्छेदे क्षणेनैव क्षमः समर्थः । छेदरूपे क्षणे उत्सव इति वा । शतकोटीर्ददातीति तथा तत्तां विभ्रद्धारयिक्तत्वर्थः । इन्द्रपक्षे तु—विवुधेन्द्रो देवराजः । परगोत्राणां श्रेष्ठगिरीणाम् पक्षच्छेदः पतत्रब्छेदः । शतकोटिना वज्रेण वित खण्डवतीति तथा तत्तामित्यर्थः । अवं चामकृत्थेदः । देत्युदाहरणचिद्विकाः

पद्ध । तत्राद्यः शब्दश्चेपः स्वरितादिगुणभेदादिन्नप्रयत्नोचार्यतया भिन्नानां शब्दानां बन्धे जनुकाष्ठन्यायाच्छव्दयोरेव शिष्टत्वात् । द्वितीयस्वर्थश्चेपः स्वरि-तादिगुणाभेदादेकप्रयत्नोचार्यतया शब्दभेदाभावादेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थ-योरेव श्लिष्टत्वात् । यद्यपि 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन द्वितीयेऽपि शब्दस्य भेदस्तथाप्युपपस्या शब्दभेदप्रतीतावप्येकताध्यवसायान्नास्ति शब्दभेदः । स एव निरवकाशतया सर्वालंकारवाधक इत्यलंकारान्तराणां प्रतिभामात्रसुत्पादयति न न तत्पर्याप्तिम् । यथा—

'सैवं च पञ्जवाताम्रभास्त्रकरविराजिनी । प्रभातसंध्येवास्वापफल्खुब्थे हितप्रदा॥'

अत्र पूर्वार्धेऽभङ्गपदः द्वितीयार्धे सभङ्गपदः श्लेषः । द्वयमप्युपमाप्रतिभोत्प-त्तिहेतुः । साधर्म्याभावेन तस्याः प्ररोहाभावात् । यदुक्तम्—

> 'एकप्रयत्नोचार्याणां तच्छायां चैव विभ्रताम् । स्वरितादिगुणोभेंबेर्वन्धः श्किष्ट इहोच्यते ॥ अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः । द्विविधेरथंशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम् ॥' इति ।

इतरालंकारबाधकतां च दूपियतुं तन्मतमुपन्यस्यति—निन्वत्यादिना । निरवक्तारातयेति । अयमर्थः—श्रेषिक्षप्रकारः—प्रकृतानेकार्थविषयः, अप्रकृतानेकार्थविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकार्थविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकार्थविषयः प्रकारहये तुल्ययोगितालंकारः । 'नियतानां सकृद्धमेः सा पुनस्तुल्ययोगिता' इति तल्लक्षणात् । नियतानामित्यस्य प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वेत्यर्थः । तृतीये दीपकम् । 'सकृद्वित्तस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्' इति तल्लक्षणात् । एवं चालंकारद्वयेन श्लेषविषयस्य सर्वस्य व्यापनादलंकारान्तरेण च तत्र तत्र व्यापनाक्षिरवकाशः श्लेषः स्वविषये सर्वालंकारवाधक इति तेषां प्रतिभामात्रम् । तत्त्वतस्तु श्लेष एव तत्रालंकार इति । तत्रोपमाप्रविभानमात्रहेतुं श्लेषमुदाहरति—यथेति । कृतः प्रतिभानमात्रं तत्राह—साधम्येति । उक्तार्थं प्रन्यसंमतिमाह—यदुक्तमिति । आद्यपादेनाभङ्गशब्दोक्तिः, द्वितीयेन समङ्गोक्तिः । भिन्नैः स्वरितादिगुणैस्तच्छायानेकप्रयत्नोचार्थसाहस्यं विश्रतामित्यन्वयः । एतादशानां शब्दानां बन्धः श्लिष्ट उच्चते । तद्वन्ये श्लेषालंकार इत्यर्थः । एवं समङ्गाभङ्गरूपद्विविधः पदेरलंकारान्तरिषयां प्रतिमां जनयदर्थात्काव्यमर्थश्वेत्विक्तिभ्यां विशिष्टमर्थश्लेष्वशब्दश्लेष-नर्तिषयां प्रतिमां जनयदर्थात्काव्यमर्थश्लेष्ठाव्योक्तिभ्यां विशिष्टमर्थश्लेष्ठेषशब्दश्लेष

१. 'स्तयं चिति। न केवलं स्वामिसापेक्षतयैव फलपदा गौरी किंतु स्वयं च स्वयमिष अस्वापे दुष्पापे फले छुन्धानामिष्टप्रदेल्थंः। केव। प्रभातसंध्येव। कीदृशी। पह्नवान्ताओं पहन्ववरणी भास्वन्तो कान्तियुत्तौ करो हस्तौ ताभ्यां विराजिता शोभिता। संध्या तु तादृशैभीस्वतः सूर्यस्य करेः किरणैविराजिता। तथा अस्वापस्तदानीं निद्राभ्यावस्तरफलं लक्ष्मीलामस्तत्र छुन्धे जने हितप्रदेल्थंः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

द्विविधोऽण्यलंकारसर्वेस्वकारादिभिरथांश्रितत्वेनार्थालंकारमध्ये पठितस्तत्कथं शब्दालंकारमध्ये पठ्यत इति । उच्यते—दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयच्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वं नास्ति तस्य शब्दगतत्वम् , यत्र तु तत्सहत्वं तत्रार्थगतत्वम् । यथा कष्टत्वादयो दोषाः, गाढत्वादयो गुणाः, अनुप्रासादयोऽलंकाराः शब्दगताः । पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवात् । उदाहते च 'स्वयं च पञ्चव—' इत्यादौ द्वयोरपर्यर्थयोः शब्दपरिवृत्त्यसहतया द्वयोरिप शब्दालंकारत्वमेवोचितम् । न त्वाधस्याप्यर्थालंकारत्वम् । नन्वेवमर्थश्रेषः किं नास्त्येव । क एव-माह । कस्तिहं तस्य विषयः । यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्रेषभङ्गः । यथा—

'स्तीकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुसदशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥'

अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽल्पादिपद्मश्चेपेऽपि न श्लेषमङ्गः । यचोक्तम्— 'स्वयं चेत्यादाबुदाहृते उपमा प्रतिभोत्पित्तिहेतुः श्लेषः' इति तद्प्ययुक्तम् । प्रत्युतोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पित्तिहेतुः । तद्वाधकत्वात् । तथाहि साधम्याभावेन्नोपमायाः प्ररोहाभावादेव तावज्ञोपमा बाध्या । यतः 'केमलमिव सुखं मनो- ज्ञमेतत्कचित्तराम्' इत्यादो मनोज्ञत्वस्य गुणस्य दीप्तिरूपायाः क्रियाया वा उभयोवां साम्ये यथोपमा निर्वहृति तथा 'सैकलकलं पुरमेतज्ञातं संप्रति संघां शुविम्बमिव' इत्यादावि शब्दमात्रसाम्येनापि सा युक्तेव । साध-म्यमात्रसोपमात्रयोजकत्वात् । तस्य चार्थरूपस्येव शब्दरूपस्याप्यविद्रोषेण संभ-वात् । यथा श्रुक्तं रुद्दटेन—

शब्दाभिधेयं प्रतीयतामिति योजना । कथं तर्ह्यर्थां लंकारमध्ये समङ्गस्य कैश्विलेख-स्तत्राह—अर्थाश्चितत्वेनिति । अर्थद्वयप्रतीखर्थत्वेनेखर्थः । सिद्धान्तमाह—उच्यत इत्यादिना । तत्रादौ शब्दालंकारमध्ये खयमुक्तस्यार्थां लंकारत्वं विरुद्ध-मिखतस्तद्द्वयि —दोषेति । गाढलमोजोव्यङ्गकगाढवन्धत्वम् । व्यर्थलमपुष्टता । प्रौढलमर्थस्योजः प्रौढः पश्चधोक्ता । प्ररोहाभावादिति । प्रसक्तस्य हि वायः । न च साधर्म्याभावे उपमाप्रसक्तिसद्द्यलात् । तावदिति । वस्यमाणद्वणकथनात्पूर्वम् । अयं हेतुर्वृत्तावनुक्तः खयमुक्तः । वृत्त्युक्तं हेतुमाह—यतो युक्तैवोपमा ततः श्वेषवाधकलात्तस्प्रतिभामात्रहेतुर्नं तु श्वेष इति योजनीयमिहापि । इहापि

१. 'स्तोकेनित । उन्नतिरुच्यत्वमिमानश्च । अथोगितरथोगमनं पादपतनादि च । तुला सुवर्णादिगुरुत्वपरिच्छेदकपदार्थः । तस्याः कोटिः शिरः । शलाकेति चण्डीदासः । दण्ड इत्यन्ये । अयं च शब्दपरान्नत्तिसहत्वादर्थश्चेषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'कमल-मिवेति । कचिति दीप्यते । 'कच दीप्तो ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'सकलेति । कलकलः कोलाहलस्तत्सहितं पुरम् । विम्बं तु सकलाः कला यत्रेति तादृशम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'स्फुटमर्थार्लकारावेतात्रुपमासमुचयो किं तु । आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥' इति ।

अथात्र साधम्यंसंभवेऽपि नोपमा । साधारणधर्मप्रयोगद्यन्यो हि 'कमलम्मित्र मुखम्' इत्येतावन्मात्रादिरपमाविषयः । अत्र तु शब्दरूपसाधारणधर्मप्रयोग एवेति वैयात्याद्वक्तव्यं तद्दिप न युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । साधारणधर्मप्रयोगे उपमात्वामावात् तद्वययोगे त्वपूर्णत्वात् । तदेतदुक्तम्—न च कमलमित्र मुखमित्यादि । साधारणधर्मप्रयोगद्यन्य उपमाविषय इति वक्तं युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति । केचित्पुनस्तदन्यथा व्याचक्षते— तथा हि यत्र साधारणधर्मोद्वारेऽप्युपमा संभवति प्रसिद्धत्वात्स उपमाविषयो न चात्र तथेत्याक्षेपार्थः । अयं पूर्णोपमाविषयो न स्वादिति । यद्वा श्लेषस्यो-प्रमाबाधकत्वायेतदङ्गीक्रियते तथा श्लेषस्रोपमावाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयेव स्वात् । 'कमलमित्र मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्यत्र मनोज्ञत्वस्य संवन्धिमेदाबानान्वेनार्थश्लेपस्वीकारादिति समाधानार्थः । नन्वेवं श्लेषस्र निर्विषयत्वम् असं-कीर्णस्थलामावादिति चेत्, न ।

^{(त्}वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् । त्वं चामरमरुद्धमिरेको लोकत्रयायसे ॥' इत्यादावलंकारान्तरासंकरात् । तथाहि—न तावदन्नोपमा । इवाद्यप्रयो-

सकलकलिखादाविष । तथा हि यदि शब्दसाम्येनोपमा नेत्युच्यते तदा 'यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा । तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरज्ञनात् ॥' इत्यादौ चमत्कारितया प्रतीयमान उपमालंकारोऽनुपपन्न एव स्यादतो नायं नियमो युक्त इति । वैयात्यादिति । अनुभूयमानाया उपमाया निषेधो निर्वाज इति धार्ष्ट्यमानेतिदित्यर्थः । पूर्णेति । उपमानोपमेयसाधारणधर्मवाचकेवादिप्रयोगे हि पूर्णोपमेति कथ्यते । तत्र धर्मप्रयोगे उपमानङ्गीकारे तिद्वरोषक्षपा पूर्णोपमा निर्विश्वयं स्यादित्यर्थः । संभवतीति । प्रतीयत इत्यर्थः । स इति । चन्द्र इव मुख्निस्यादिरित्यर्थः । अत्र सकलकलिमत्यादौ । दूषणप्रन्थार्थमाह—अयमिति । चन्द्र इव मुख्निस्यादिरित्यर्थः । अङ्गीकृतापादनस्यायुक्तत्वात्पक्षान्तरमाह—यद्वेति । सर्वत्रोपमायामाह्वादकलमनोञ्चलादिसाधारणधर्मस्य संवन्धिमेदेन भिन्नत्वादनेकार्थ-श्रेषस्यैव प्रसक्तेत्वस्य चालंकारान्तरवाधकलाङ्गीकारान्निर्विषया पूर्णोपमा स्यादित्यर्थः । अत्र चोदक्षरल्(१)मेवास्तरसः । यदुक्तं श्रेषस्यालंकारान्तरविविक्तविषयामावानित्वकार्यनेनालंकारान्तरवाधकलामिति तदुपन्यस्य दूषितुमाह—नन्वेद्यमिति ।

१. 'वैजात्यात्' क-ख. २. 'त्वमेवेति । हे देव विष्णो, त्वमेव पातालम् । आशानां दिशां त्वं निवन्धवं यमनस्थानम् । अमराणां मरुद्रुपा भूमिः स्थितिहेतुः । देवानां वायोरपर्येव स्थितेः । लोकत्रयात्मको मुवनत्रयात्मक इत्यर्थः । राजपक्षे—अलं पाता रक्षिता । आशानां मनोरथानां निवन्धनं कारणम् । चामरसंबन्धिपवनमाजनम् । पालकवदान्यभोक्तृलक्षणजन≠त्रयात्मक इति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका•

गात् । नापि तुल्ययोगितादीपके । नापि पातालादिना रूपकं वाच्यम् । व्यङ्गयस्य तस्य संभवेऽपि वाच्यापेक्षयेवासंकरगवेषणमिति । किं च 'येन ध्वस्त-मनोभवेन' इत्यादौ नास्त्येव किंचिदछंकारान्तरमित्युपमाश्चेषयोर्विभक्तोदाह-रणसंभवाद्वाध्यवाधकभावानुपगमे ह्योयोंगे संकर एवेति वरम्भ्युपगन्तव्यम्। उपपत्तिपर्यालीचने तु उपमाया एवायं विषयो न श्लेपस्येत्युक्तमेव । उपपत्तिश्चे-यम् - व्यपदेशाः प्राधान्ये न संभवन्तीति वस्तुस्थितिः । प्रधानं चात्रोपमा । श्चेपस्य तम्निर्वाहकस्य तद्कन्वात् । नहि श्चेपं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणं साधम्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति । उपमा तु न श्रेषाङ्गस् । श्रेषप्रतीति विना तस्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति । यदि चोपमाव्यवहारवारणाय साधा-रणधर्मप्रयोगश्चन्य उपमाविषय इति स्वीकर्तव्यं तदा पूर्णोपमाया निर्विषयत्व-मेव साहिति । तदेतदुक्तम्—'अन्यथा पूर्णीपमाया निर्विषयत्वापत्तेः' इति । न केवलसुपमाया एव श्लेषवाधकत्वं किं त्वलंकारान्तरस्यापि । 'अविन्दुसुन्द्री नित्यं गल्छावण्यविन्दुका' इत्यत्र विरोधालंकारस्य । नहात्रार्थह्रयप्रतिपादक-शब्दस्य श्रेपः । बिन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रविषयस्य प्ररोहा-भावात् । नन्वप्ररूढोऽपि श्रेपालंकार आस्तां विरोधासासवदिति चेत्, भवेदे-वम् यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि भवेत् । न त्वेवस् । तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरळंकारान्तरं प्राधा-

व्यक्तयस्य तस्येति । लोकत्रयात्मकत्वरूपकस्य वाच्यस्य सिद्धाः । पातालादिरूपकं व्यक्तयमेव । पातालादेरप्रकृतलादिति भावः । इत एवास्वरसादाह—
कि चेति । नास्त्येचेति । न चात्र माधवोमाधवयोः प्रकृतयोर्थेन ध्वलामिलादिसकृद्धमींक्तेसुल्ययोगितालंकार इति शङ्कनीयम् । पृथगुपात्ततया भेदेन प्रतीयमानयोरेकिस्मिन्वाक्ये सकृद्धमींक्तो हि तुल्ययोगिता । यथा—'पाण्डुक्षामं वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सिख हृदन्तः ॥' इलादो वदनादीनां रोगावेदकलरूपधमस्य सकृदुक्तिरिति । अत्र तु माधवोमाधवयोः सकृदुपात्तयोनं भेदप्रतीतिरिति न धर्मस्य साधारण्यप्रतीतिः । आवृत्त्या तु धर्मिप्रतीतो धर्मवाचकस्याप्यावृत्तनं सकृत्वम् । प्रतिवस्तूपमा तु वाक्यद्वये भेदेन धर्मद्वयोक्तां भवतीति न तस्या अप्ययं विषय इति विविक्त एवायं श्लेषविषय इति वेयम् । संकर प्रवेति । द्वशोरिप विविक्तविषयत्वेन बाध्य-वाधकत्वायोगादेकत्र समप्राधान्येन मिलनमिल्येव युक्तमिल्यर्थः । अङ्गाङ्गिलसंकरस्य वस्यमाणत्वे यथाश्रुतासंगतेः । वस्तुतस्तु श्लेषस्योपमाङ्गित्वात्र समप्राधान्यं किं त्रपमैव प्राधान्येनेल्याह—उपपत्तीति । श्लेषव्यतिरेकं श्लेषमूलके व्यतिरेकालं-

१. 'अविन्दिति । अप्सु प्रतिविभिन्नत इन्दुर्राविन्दुस्तद्वत्सुन्दरी । गळन्तो छावण्यस्य विन्दुका यस्या इत्युत्प्रेक्षागर्भम्, अविन्दुर्विन्दुक्तूत्या गळद्विन्दुका चेति विरोधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

न्यात् । तथा च 'सद्दंशमुक्तामणिः' इत्यत्र परम्परितिश्वष्टरूपके रूपकं प्रधानम् । वंशशब्दे श्रेपस्तु वेणुकुरुयो रूपकोपयोगितया तदङ्गमिति श्रेषप्रति-भोत्पत्तिहेतु रूपकमेव व्यपदेश्यम् । 'नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महा-न्भवान्' इत्यत्र श्रेपव्यतिरेके व्यतिरेके एव प्रधानं श्रेपस्तु तिन्नर्वाहक इति तस्रतिभोत्पत्तिहेतुर्व्यतिरेकः ।

'अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः।
अहो देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः॥'
इस्त्रत समास्रोक्तिरुकंकारः। अभिधाया नियमने श्केषस्यासंभवात्।
'आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टिः।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमसस्मै॥'
इस्त्रत्र विरोध एवालंकारः श्केषस्तु तदङ्गमात्रम्। अप्ररोहात्।
'कंबीनां संतापो अमणमभितो हुर्गतिरिति
त्रयाणां पञ्चत्वं रचयसि न तच्चित्रमधिकम्।
चतुर्णां वेदानां व्यरिच नवता वीर भवता
द्विपत्सेनालीनामयुतमपि लक्षं त्वमकृथाः॥'

अत्र मदीये पद्ये काव्यलिङ्गस्य श्लेषोऽङ्गमिति श्लेषप्रतिमोत्पत्तिहेतुः काव्य-लिङ्गम् । तस्मादलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति रिक्तं वचः । किं च 'प्रभातसंध्येव' इत्यादौ शब्दश्लेषस्यार्थालंकारत्वमिति वचनं भवतां विरुद्धम् । शब्दानाश्रितत्वे तेन व्यपदेशस्य न्याय्यत्वात् । अपि च यस्य वैचित्रयं कवि-

कारे । कवीनामिति । अभितो भ्रमणं याचनाय । पञ्चत्वं नाशं पञ्चसंत्यां च । नवता उच्छिनसंप्रदायस्य पुनहज्जीवनान्नूतनता नवसंत्यता च । लक्षं संत्याविशेषं लक्ष्यं च । त्रयाणां पञ्चत्वकरणं न चित्रमित्यर्थः । चतुर्णो नवत्वकरणस्य अयुतलक्षीकरणस्य च हेतुत्वेन विवक्षणात्काव्यलिङ्गमलंकारस्तत्र श्लेषोऽङ्गम् । शब्दानाश्चितत्व इति । सति सप्तमीयम् । एवं च प्रकृते शब्दाश्चितत्वाद्ध-चद्धिश्वाश्चयाश्चयमावस्थेव लोक इव शब्दार्थालंकारव्यपदेशबीजत्वेनाभ्युपगमात्तिः

१. 'नाल्प इति । अल्पः क्षुद्रः । 'पद्ये यशसि च स्रोकः' इति कोषः ।' इत्युदाहरण-चिद्रका. २. 'अनुरागेति । अनुरागः लेहो लोहित्यं च । पुरःसरोऽप्रगामी संमुखश्च । समागमो मिलनं स्त्रीपुंससंगमश्च ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ३. 'आदायेति । यो विषम-दृष्टिकिलोचनोऽचलं हिमाचलस्वरूपं धनुरादाय अहीनं सर्पराजं गुणं मौर्वी कृत्वा अच्युतो नारायणः शरो यस्य तादृशो लक्ष्यं त्रिपुररूपमभाङ्कीद्विलितवान् तस्मै नम इति मुख्योऽर्थः। अचलं चलनशून्यं धनुः । हीनो जीर्णः अथवा अहीनो धनुर्दण्डादन्यूनपिरमाणो गुणः । विषमा लक्ष्यादन्यत्र निहिता दृष्टिः । अच्युता अनिर्गताः शराः लक्ष्यमङ्गश्चेति विरोधासासः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ४. अयं श्लोक जदाहरणचिन्द्रकायां न च्याल्यातः.

प्रतिमासंरम्भगोचरः स एवालंकारस्थानम् । 'स्वयं च पह्नवातान्न-' इत्यादौ शब्दवैचित्र्यमेव तादक् । तस्यैव कविप्रतिभयोद्रङ्कनादिति शब्दालंकारत्वमेवो-चितम् । ननु श्लेषोऽर्थमुखप्रेक्षकः । नद्यर्थप्रतीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वं संभवो वेत्रर्थालंकारत्वं श्लेपस्येति चेत्, न । एवं द्यनुप्रासस्याप्यर्थालंकारत्वं संभवो वेत्रर्थालंकारत्वं श्लेपस्येति चेत्, न । एवं द्यनुप्रासस्याप्यर्थालंकारत्वं सात् । रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यसव्यपेक्षत्वेन द्यनुप्रासस्यालंकारता । अन्यथा वृत्तिविरोधादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंचैवं शाब्दयोर्गुणदोषयोरप्यार्थत्वं स्यात् । तयोरप्यर्थापेक्षयेव तथामावात् । श्रङ्कारादौ हि माधुर्यादिर्गुणः कष्टन्वादिद्योषो वा । यचोक्तम् 'एकप्रयत्नोच्चार्थश्लेष्ववम्' इति, तद्प्ययुक्तम् । 'विधौ वक्रे-' इत्यादौ वर्णादिशब्दभेदेऽप्यर्थश्लेषस्वापत्तेरित्यादि स्वयमिप विचार्यम् ।

चित्रं लक्षयति—

तिचत्रं यत्र वर्णानां खङ्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यद्यपि वर्णानामाकाशगुणानां खड्डाद्याकृतिहेतुत्वमसंभवि तथापि विन्य-स्तवर्णानुमापिका लिपयः संनिवेशविशेषवस्वेन यत्र खड्डाद्याकारमुङ्कासयन्ति तिचत्रमिति विवक्षितम् । ताँहें लिपिनिष्ठत्वाच्छब्दालंकारत्वं न स्यादिति चेत्, न । तादशवर्णविन्यासं विना तादशिलिपिविन्यासाभावात् । शब्दान्वयय्यतिरे-कयोरभमत्वात् । लिपेवंणांभेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दालंकारत्वमिति कश्चित् । तथापि शङ्कारादिरसानुपकारकस्य कथमलंकारकत्वमिति चेत्, कवि-नेपुण्यवशेन विस्मयोपकारकत्वादिति गृहाण । श्लेपनिर्वाद्यं चैतत् । न च तादशं रसोपकारकमिति दिखात्रमुदाह्नियते ।

तत्र खड्जबन्धो यथा--

'मारारिशकरामेभमुखेरासाररंहसा । सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥

रुद्धमिदमिभधातुमित्यर्थः । रसादिन्यञ्जकति । आदिना भावादिसंप्रहः । रसा-दिव्यज्ञकस्वरुपं यद्वाच्यं तत्सापेक्षत्वेनेत्यर्थः । श्रद्धारव्यज्ञकार्थे...विअधे (१) तदन्रगुणवैदमीस्यादृत्त्यनुगुणो ह्यनुप्रास उच्यते । एवं वीरादौ गौंडी वृत्तिरिति तद-गुण इत्यर्थः । वृत्तिवेदभ्योदिरीतिः । स्वयमपीति । न तु परोक्तत्वेनेव द्वेषः कार्य इति भावः । शाध्याश्रयिभावस्याव्यवस्थापकत्वं पूर्वोक्तमेव कश्चिदित्यस्चिबीजम् । कविनेपुण्येति । तथा च रसजन्यविस्मयास्यच्यन्यस्तारातिशयप्रयोजकत्वादद्धतर-सोपकारकत्वाद्वास्तंकारत्वोपपत्तिरित्यर्थः । न च तादशमिति । क्विष्टतयार्थापुन्दर-

१. 'मारेति । उमा मे द्रां कल्याणं दिश्यादद्यादित्यन्वयः । कीदृशी । मारारिः द्रांमुः (शक इन्द्रः) रामो बलभद्रः इभमुखो गणेज्ञः यतैरासाररंद्वसा धारासंपाततुल्यवेगेन सार उत्कृष्ट आरब्धः स्तवः स्तोत्रं यस्याः सा । अत एव नित्यं तेषामातिहरणे क्षमा ।

माता नतानां संघट्टः श्रियां वाधितसंश्रमा । मान्याथ सीमा रामाणां रां मे दिश्यादुमादिजा ॥'

न्यासो यथा—ताडिकायां प्रथमं माशब्दं विन्यस्य तदूर्ध्वमारोहक्रमेणे-कस्यां धारायां चतुर्दशवर्णान्, अप्रे श्चिष्टं सेति वर्णम्, ततोऽपरधारायामव-रोहक्रमेण चतुर्दश, मेति प्रथमेन माशब्देन श्चिष्टम्, तद्क्षिणपार्श्वे निष्क-मणक्रमेण सप्त, वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेण सप्त, ततो माशब्दौ श्चिष्टो, एषा अदिका। माशब्दाद्धः क्रमेण वर्णत्रयम्। एषा गण्डिका। तद्धो मेति। तद्क्षिणपार्श्वे निष्क्रमणक्रमेण चतुष्टयम्, वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेण चतुष्टयम्, ततो माशब्दः श्चिष्टः। एतद्वक्षनकम्। ततो माकाराद्धः शेषवर्णद्वयं न्यसेत्। एतन्मस्तकमिति।

मुरजबन्धो यथा---

'सेरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा। वारलाबहुलामन्दकरला बहुलामला॥'

तया च रितक्वेमुख्याधायकत्वादिति भावः । तािडकायामिति । खङ्गमूर्ध्वमुखं िलिखित्वा मध्ये रेखयावच्छेदं कृत्वा मूले जधनस्थाने एककोष्ठं विधाय तािडकापेटि-कािदिशब्दवाच्ये तिस्मन्माशब्दं विरच्य-(चय्य) तद्ध्वेमारोहक्रमेणेकस्यां धारायां चतुर्दशवर्णान्वन्यसेत् । मुखे त्रिकाणाकारे सेति वर्णे श्रिष्ठं न्यसेत् । ततोऽपरधा-रायां रारब्धेखारभ्य क्षेखन्तं चतुर्दश वर्णान्वन्यसेत् । सेति तािडकास्यं श्रिष्ठम् । अभेऽपि तदेवाश्रिष्ठम् । ततस्तािडकाया दक्षिणतो निर्गमनक्रमेण प्रादक्षिण्येन माता नतानािमिखादि घट्ट इखन्तं सप्ताक्षराणि न्यस्य वामतः प्रवेशक्रमेण प्रादक्षिण्येनव भ्रेखन्तं सप्त विलिखेत् । इयं मुद्रिकेत्युच्यते । मेति तािडकास्थमेव श्रिष्ठम् । एवम-भ्रेऽपि तदेव । ततस्तािडकाया अधस्तने दीर्घकोष्ठे गण्डिकाख्येऽवरोहक्रमेण सीस्यन्तं वर्णत्रयं विन्यस्य तद्धस्तनकोष्ठे माशब्दं न्यसेत् । तद्क्षिणतो निर्गमकमेण वर्णचन् दुष्टयं वामतश्च प्रवेशकमेण चतुष्टयम् । माशब्दः श्रिष्ठः । एतद्गजनकमित्युच्यते । तस्माद्धः शेषं वर्णद्वयं द्विजेति । 'दिमा' इति पाठे तु दीखेतन्मात्रं विन्यसेत् ।

आनतानां जनानां माता । संघट्टेन लोकविमदेंन श्रीः संपत्तियेंषां तादृशानां महिषासुरप्र-भृतीनां वाधितः संभ्रमः संरम्भो यया सा । यद्दा श्रियां संघट्टः संमेलनस्थानम् । वाधितः संभ्रम उद्देगो यस्या इत्यर्थः । मान्या । रामाणां सीमा अविधः । आदिमा पुरातनी । अद्रिजेति वा पाठः । युग्मम् । अयं खड्डवन्धः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'सरलेति । प्रकान्तवर्णना शरदत्र विशेष्यते । सरला मेघादिकौटिल्यरहिता । बहुलैरारम्भैस्तरलानामलिबलानां श्रमरसैन्यानामारवः कोलाहलो यस्यां सा । बारला हंस्यो बहुला यस्यां तामिर्वा बहुला । अमन्दा उद्युक्ताः करं लान्ति गृह्णन्तीति करला राजानो यस्यां सा । अबहुले शुक्रपक्षेऽमला तद्भदमला वा । मुरजबन्धः ।' इत्युदाहरण-चिद्याः

अथ न्यासः—प्रथमपादस्य वर्णाष्टकं पङ्किक्रमेणाभिलिख्य तेषामघोऽघोऽप-रपादत्रयवर्णान्पङ्किक्रमेण विलिखेत् । तत्र चैतच्छोकोत्थापनमार्गेण रेखायां दत्तायां मुरजाकारता भवति ।

पद्मबन्धो यथा--

'भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा। भावितात्मा ग्रुभा वादे देवाभा वत ते सभा॥'

अस्य न्यासः—किंगिकायां भा इति, पूर्वपन्ने निर्गमक्रमेण सते इति, आग्ने-यपन्ने प्रवेशनक्रमेण प्रति इति, ततो भेति किंगिकास्थलस्यं स्थिपम् । ततो दक्षिणपन्ने निष्क्रमणक्रमेण सारेति वर्णद्वयं ततस्ताभ्यां किंगिकास्थेन वर्णेन प्रवेशक्रमेण स्थिष्टं रसाभेति वर्णन्नयम् । एवमग्रेऽपि दिक्पन्नस्य किंगिकायाश्च वर्णाः सर्वत्र स्थिष्टा इति ।

सर्वतोभद्रं यथा—

'रैसासार रसा सारसायताक्षक्षतायसा । सातावात तवातासा रक्षतस्वस्त्वतक्षर ॥'

अस्य पादचतुष्टये पूर्ववत्पङ्किचतुष्टयेन लिखिते प्रतिलोमादिपाठेन स एव श्लोकः । संभविनोऽप्यन्ये भेदा न दर्शिताः । एते हि शक्तिमान्नप्रकाशका न तु काव्यरूपतां द्वति अतिनीरसत्वादिति ।

माशब्दस्तूपरितन एव श्लिष्ट इति । पङ्किक्रमेणेति । तिर्यवपिक्षरूपेणेत्यर्थः । तत्र चैतदिति । ऐशानीतः पश्चिमपर्यन्तं पञ्च वर्णान् वहु इत्यन्तान्वाचयेत् । तत् आग्नेयकोणान्तं त्रीनित्येकः पादः । ततो द्वितीयपिक्कमुदीचीमारभ्य तृतीयपङ्क्षयादि-पर्यन्तं प्रादक्षिण्येन द्वितीयः ततो दक्षिणतो द्वितीयपक्क्षयन्तवर्णमारभ्य वामावर्तेन तृतीयपङ्कयन्तं तृतीयः । ततो वायुकोणान्तं चतुर्थपक्कयादिगतं कवर्णादिपञ्चकं प्राचीपर्यन्तमारोहकमेण ततोऽवरोहकमेण नैक्क्ष्यन्तं वर्णत्रयं चतुर्थपक्कयन्तमिति कमो

१. 'भासत इति । प्रतिभया सारप्रज्ञया श्रेष्ठ राजन्, ते तव सभा भासते । कीष्ट्रशी । रसेनाभाता शोभिता । रसिकेत्यर्थः । अह्ता अप्रतिहता (आ समन्तात्) विभा दीप्तिर्यस्याः सा । भावितश्चिन्तित आत्मा परमात्मा थया सा । वादे शुभा निपुणा अत एव देवाभा देवतुल्या । वत हर्षे विसये वा । अयं पद्मवन्धः ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिकाः २. 'रसेति । हे रसासार पृथिव्यां श्रेष्ठ राजन्, रक्षतस्तव रसा तु पृथिवी पुनः क्षतायान् खण्डितशुभावहविधीन् दुर्जनान् स्यति नाशयतीति क्षतायासा । 'षोऽन्तकर्मणि' इति धालवनुसारात् । तथा आतासा न निषते तास उपक्षयो यस्याः सा अस्तु । 'तश्च उपक्षये' धातुः । तथा सारसं पद्मं तद्ददायताक्षेति संबोध्यविशेषणम् । तथा सातं नाशितमवातमञ्चानं येन तादृशः । वातेर्गत्यर्थतया ज्ञानार्थत्वात् । एवं तक्षं तन्करणं राति ददातीति तक्षरः । अतादृशः । 'तश्च तनुकरणे' । अयं सर्वतोभद्रवन्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा । एकार्थतेव

एकार्थतेति एकार्थत्वावमासयोग्यशब्दतेत्यर्थः । एतच यमकलाटानुप्रास-योरतिव्यापकमतो विश्विनष्टि—विभिन्नाकारशब्दगेति । स चार्यं द्विविधः—शब्दमात्रस्य शब्दार्थयोश्च । तयोराद्यमाह—

शब्दस्य

्रशब्दमात्रस्येत्यर्थः । अयमपि द्विधा—सभङ्गशब्दनिष्ठोऽभङ्गशब्दनिष्ठश्च । तयोराचो यथा—

> 'क्षेरिवधदेहशरीरः सहसारधिसृततुरगपादातः । भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥

अत्र देहशरीरशब्दयोः पुनरुक्तत्वधीः । समङ्गो च तौ । अरिवधदा ईहा यत्र तादशान् शरिण ईरयतीत्वर्धकत्वात्, एवं सार्धिस्तशब्दयोः । सहसा हटेन रिधना सुष्ठु उतं तुरगपादातं यस्वेत्वर्धकत्वात्, दानत्यागयोश्च सदा नत्या माति स्थिरतायामगः पर्वत इवेत्वर्थकत्वात्, समङ्गः पुनरुक्तवदाभासः । शब्दमात्रालंकारत्वं चोभयोरिष शब्दयोः पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् ।

अभङ्गशब्दनिष्ठो यथा—

. 'चैकासत्यङ्गनारामाः कोतुकानन्दहेतवः । तस्य राज्ञः सुमनसो विद्यधाः पार्श्ववर्तिनः ॥'

अत्राङ्गनारामाशब्दयोः स्वर्थकतया पुनरुक्तधीः । वस्तुतस्तु अङ्गने आर-मन्ति अङ्गनानामारामा इति वार्थ इति न पुनरुक्तिः । न चात्र समङ्गः।

चोध्यः । पद्मबन्धः सर्वतोभद्गं च सुगमम् । चकासतीति । अङ्गनासु रमन्ते तादशाः । कौतुकेन काव्यादिचर्चया आनन्दहेतवः । सुष्टु मनो येषां त इत्यर्थः प्र

१. 'अरीति । अवनितिलको राजा सदानत्या सतामानत्या सदा अनत्या श्चद्रेष्वनम्नत्या वा भावीत्यन्वयः । कीदृशः । अरिवधदा ईहा चेष्टा येषां तान् शरिणः शरयुक्तान् योषान् ईरयित प्रेरयतीति तथा । अरिवधदेहं शरीरमस्येति व्याख्यानमयुक्तम् । तथा सित शरीरपदस्य परिवृत्तिसहत्वेन देहपदस्य तदसहत्वेन चोभयालंकारापत्या शब्दमान्त्रालंकारोदाहरणत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सहसा शीग्नं रथिभी रथारूढैः सुष्ठु उतं प्रोतम् । संवद्धमिति यावत् । तुरगपादातं यस्य सः । स्थिरतायामगः पर्वतः । अत्र देहशरीर इत्यादिषु पुनरुक्तवदामासोऽलंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

२. 'चकासतीति । शोभनमनसस्तस्य राज्ञः पार्श्ववितेनो विबुधाः पण्डिताश्रकासिति शोभन्ते । कीटृशाः । अङ्गनासु रमन्ते इत्यङ्गनारामाः विरहृश्चाः इत्यर्थः । अङ्गने अजिरे आरामाः कीडावनानि येषामिति वा । कौतुकमुत्सवविशेषस्तद्र्पानन्ददाः । कौतुकन विवाहसत्रेण य आनन्दस्तदेतव इति वा ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

शब्दमात्रालंकारत्वं चेकस्यापि परिवृत्यसहत्वात् । एवं कौतुकानन्दशब्दयोः सुमनसोविबुधाःशब्दयोश्च दृष्टव्यम् ।

उभयालंकारं द्वितीयमाह—

तथा शब्दार्थयोख्यम् ॥ ९ ॥

यथा-

'तेनुवपुरजवन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः। तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः॥'

अत्र तनुवपुःशब्दयोः पुनरुक्तधीः । तद्विरहस्तु तनुशब्दस्यालपार्थकत्वात् । अयं चोभयालंकारः । तनुशब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् । एवं करिकुक्षरयोः, तेजोधाममहःशब्दानां इन्द्रहरिजिष्णुशब्दानां तदाभासत्वमुभयालंकारत्वं च द्रष्टव्यम्।यद्यप्युभयालंकारोऽत्र न प्रकृतस्त्यापि शब्दमात्रालंकारस्येव तद्वेदस्या-त्रप्रकरणेऽवश्यवक्तव्यतया तत्प्रसङ्गादुभयालंकारत्वानपायाचोभयालंकारभूतो-ऽप्ययमत्रोक्तः । उभयालंकारान्तराणां तु न कोऽपि भेदः शब्दमात्रालंकार इति न तान्यत्र पठितानीति सर्व रमणीयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे शब्दालंकारनिर्णयो नाम नवम उल्लासः।

दशम उल्लासः।

अथार्थालंकारा लक्षणीयाः। ते च

'उपमानन्वयसद्वदुपमेयोपमा ततः। उत्येक्षा चापि संदेहो रूपकापह्नुती तथा ॥ श्रेषस्वथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना। अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥ प्रतिवस्तूपमा तद्वदृष्टान्तो दीपकं तथा। तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः॥ आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्वथैव च। यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्वातां विरोधवत्॥

उभयार्छकारत्वानपायाचेति । यदि शब्दमात्रालंकारमध्ये पाठेनोमयालंकार-त्वमपेयात्तदा तेषु पाठोऽयुक्त एव स्थान तु तत्प्रसङ्ग इति भावः । इति श्रीमत्तत्स-दुपाल्यरामचन्द्रमष्टस्रितरस्तुजैवेचनाथभटकृतायां काव्यप्रदीपप्रभायां नवम जल्लासः॥

१. 'तनुवपुरिति । असो हरिः सिंहोऽजघन्यः । सर्वेसिंहेषु श्रेष्ठभूत इत्यर्थः । कीदृशः । तनु कृशं वपुर्यस्य सः । करिकुक्षराणां गजश्रेष्ठानां रुधिरेण रक्ता लोहिताः खरास्तीक्ष्णा नखरा नखा यस्य तादृशः । तेजसो धाम स्थानम् । महसा बल्लेन पृथुमनसां विपुलान्तः-करणानामिन्द्रः श्रेष्ठः । जिन्णुर्जयशीलः । अत्र तनुवपुरित्यादौ पुनरुक्तवदासासः स्पष्टः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः-

स्वभावोक्तिस्था व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् । विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥ पर्यायश्चानुमानं च समुच्चय उदीरितः । पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥ व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया । अन्योन्यमुक्तरं स्क्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥ समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्वधिकेन च । प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावली स्मृता ॥ आन्तिमांस्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् । तद्वणातद्वणो चैव व्याघातः परिकीर्तितः ॥ संस्षिष्टसंकरो चैवमेकषष्टिस्द्रीरिताः ॥'

तेष्वनेकालंकारमूलमृतत्वेन स्रोकुमार्यातिशयाच प्रधानमुपमां प्रथमं लक्षयति—

साधर्म्यमुपमा भेदे

नतु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनिभिधाने न्यूनस्वं छक्ष-णवान्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्त्योर्छामात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनान्यस्य कार्यकारणा-दिमात्रस्य साधर्म्यामावात् । एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण संबन्ध उपमेति छक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलको न तु व्यावर्तकः । नन्वेवं भेद इत्यनुपादेयम् । तत्याप्याक्षेपादेव लामसंभवात् । नद्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्, न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारो-

तेष्विति । अर्थालंकारेषु मध्ये प्रधानम् । श्रेष्ठभूतामित्यर्थः । तत्र हेतुः—अनेकिति । उपमेयोपमोरप्रेक्षाप्रतीपस्मृतिश्रान्तिसंदेहरूपकादिमूलकत्वेनेत्यर्थः । सीकुमार्य सुबोधत्वे सति ह्यत्वम् । तयोरिति । प्रतियोग्यनुयोगिनोरित्यर्थः । व चेति । कार्यकारणादिकयोरिप कथंचित्साधम्यंसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काशयः । चमत्कारिसाधम्यंस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावात्रातिप्रसङ्कः । यत्र तु ताहशं साधम्यंमित्व यथा 'पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्' इत्यादौ तत्र तयोहपमानोपमेयत्वमुपमालंकारश्रेष्ट एवेति समाधानार्थः । अत्र चेति । लक्षणवाक्य इत्यर्थः । प्रतिपत्तीति । निराकाङ्कप्रतिपत्तीत्यर्थः । तत्यापि भदस्यापि । साधम्य-पदं हि योगेनेकधमेवत्त्वमात्रबोधकमित्यभेदेऽपि संभवति साधम्ये तथाप्यभेदे प्रयोग्गामावात् प्रयोधि...भेद (१) आक्षिप्यत इत्यर्थः । साधम्येम् । उच्यत इति शेषः । साधम्येपद्स्येति । अन्यथा कीर्त्यादौ श्रेत्यादिसाधम्येणोपमा न स्यादिति भावः। नन्वेवमप्युपमेयोपमायामतिप्रसङ्क इति चेत्, सत्यम् । तत्रोपमाप्रतीतिपर्यवसानेनो-पमालस्येष्टत्वात्। तृतीयसहश्य्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्याधिकाशस्य प्रतीत्या परमलंका-

पितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्थनिवन्धनस्यानन्वयालं-कारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् 'अलंकारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्थमात्रस्यो-पमात्वाभावात् ।

एनां विभजते—

पूर्णा छप्ता च

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णो । एतचतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा छप्ता । तयोः पूर्णो विभजते—

साग्रिमा।

श्रौत्यार्थी च मवेद्राक्ये समासे तद्विते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादिपदानि चत्वार्थपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयो-रिप समासः सा समासगा । ति ति तेनोपमाप्रतिपादकेन तु समग्रुपमानवा-चिन्याः प्रकृतेने समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा श्रौतार्थोभेदाध्यत्येकं द्विधेति पिष्ट्वधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तसाः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थोपत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां, 'तत्र तस्येव' इत्यादिना तृत्वार्थे विहित्त्व वते-श्रोपादाने श्रौती । तृत्वादीनां शब्दानां 'तेन तृत्वं-' इत्यादिना तृत्वार्थे विहित्त्व वतेश्र प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादश्यमत्य-याविशेषात् । न च वाच्यम् यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्त्येव बोध्यते न पुनस्तुत्वादिशब्दैः । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा यदनन्तरसुपात्तासस्थैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तत्संबन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेथे । अन्यविशेषणस्थान्यत्र संबन्धवोधकत्वाद्शैनादिति चेत्, न । शब्दशक्तिस्वामाव्यादन्यविशेषणस्थान्यत्र संबन्धवोधकत्वाद् । न चाद्यस्वरत्वम् । षष्ट्यां तथा दर्शनात् । षष्टी हि यदनन्त-

रान्तरत्वेन कथनम् । अनन्वये तूपमाप्रतीतिपर्यवसानमेव नेति तद्यावर्तनिमिति शेषः। 'गोसदशो गवयः' इत्यादौ प्रसङ्गवारणायाह—अलंकारत्वे सतीति। उपमेयपरिष्कारद्वारा चमत्कृतिजनकत्वे सतीतिथः। तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे नाति-व्याप्तिः। असमस्तानीति। समासाभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्धितेऽपि सत्त्वादाह—भिन्नविभक्तिकानीति। मिन्नविभक्तिकत्तस्य चन्द्र इव मुखमिति समान्तेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम्। तेषु उपमानादिपदेषु मध्ये। उभयन्नेति। इवादिस्थले तुल्यादियोगे चेल्यः। प्रलयः शाब्दबोधः। उभयन्नेति। उपमानोपमे-ययोरिलर्थः। न पुनरिति। तुल्यादिपदानामुपमानादिनैकेनैव खार्थानवबोधकत्वादिल्यर्थः। उपमानतेति। उपमानत्वं हि प्रसिद्धसाधर्म्थस्य भवतीति तद्भतमेव

रमुपात्ता तस्वैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्या प्रतीतानुपपत्या च संबन्धबोधे विशेषा-च्ह्रोतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि—'पद्मित्र मुखम्' इत्यादानुपा-त्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादि-शब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । 'पद्मेन तुल्यं मुखम्' इत्यादानुपमेये, 'पद्मतुल्यं मुखमस्य' इत्यादानुपमाने, 'मुखं पद्म च तुल्यम्' इत्यादानुभयत्रापि सामान्यतस्तुत्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

केचित्तु—'उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रीतार्थत्वाभ्यां विशेषः' इति व्याचत्रुस्तद्युक्तम् । साधर्म्थस्यार्थत्वात्तुत्यादिपदोपादाने आर्थी इति प्रकाश-विरोधात् । यस्यैव द्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रीततया श्रीतत्वीचि-स्मात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रीतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः ।

तदिवादिभिर्बोधनीयमित्युपमानविशेषणीभृतस्वार्थबोधकास्ते इवादय इत्यर्थः । उप-सर्जनत्वेति । संवन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविशेषणत्वेऽपीति । उपसर्जन-विशेषणलेन संवन्धवोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूत-धनादाविप । अत्रायमर्थः —यथा षष्ट्यर्थस्वामित्ववादिनां प्राचां मते चैत्रस्य धनमि-त्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयात्स्वामिचैत्रीयं धनमिति धी-स्तथा चन्द्र इवेखादाविप प्रकारीभृतसाद्द्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्भुखादावन्वयात्सद्दशच-न्द्रीयं मुखमिति बुद्धिः । इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति । एवं मुखं पद्मं च तुल्यमिखनेनोभयत्र सादस्यप्रखयाविशेषे यथेवादिश्रुतिः साधारण-धर्मविशेषरूपाहादकत्वसंबन्धमप्रत्याय्य न पर्यवस्यति तुत्यादिपद्शृतिस्तु धर्मविशे-षसंवन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति । यथेवादिपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादि-पदप्रयोगे त्वार्थाति विभागोऽभिमत इत्याह—तस्मादिति । केचितु यथा चन्द्र-स्तथा मुखमित्यादौ यादशर्धमवांश्चन्द्रस्तादशर्थमवन्मुखमित्युभयविशेष्यकबोधवचन्द्र इव मुखमिसादाविप तथैव बोधः । अत एव हंसीधवस्थन्द भिन्नलिङ्गत्वादेदींषत्वम् । पुंस्त्वान्वितधवलत्वस्य हंस्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु हंसीसहशश्चन्त्रो धवल इखन्वयसंभवाहोषत्वं न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्ध-योरिप साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधाच्छ्रौतीत्वम् । चन्द्रेण तुल्यं मुखं मनो-क्रमिखादौ, मुखस्य तुल्यश्चन्द्र इत्यादौ च भिन्नविभक्तिकत्वेनोपमानोपमेययोर्द्वयोः साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेसुल्यादिपदप्रयोगे आर्थी । पद्मं मुखं च तुल्यमिला-दाबुभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणैवावगमेनार्थन त्वादार्थात्विमिति व्याचिखुः । तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रोतत्वार्थत्वास्यां व्यवस्थां तदुक्तां मूलमन्थविरोधेन ताबदूषयति—साधम्यस्येति । युक्तिविरोधंमप्याह— _-कि चेति । हंसीव धवछ इलादौ चोपात्तधर्मसैवेवादिना बोधननियमेन पुंस्त्ववि-

अत एव 'यथादिना साद्द्रवरूपः संवन्ध एव साक्षाद्भिधीयते पष्टीवत्। छ्ल्यादिभिस्तु धर्म्थपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः। पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः संभावितः। न च यथा-दिभिः सममसौ द्द्रयते येन समासे श्रौती स्थादिति चेत्, न । 'इवेन नित्य-समासो विभन्तयलोपः पूर्वपद्पकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवशब्देन समं समास-विभक्त्यलोपयोः संभवाद्विभक्त्यलोपदर्शनाच तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम्। तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

'स्वेमेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीनं मुञ्जति । प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥'

अत्र विजयश्रीरुपमेया । स्वाधीनपतिका उपमानम् । न मुञ्जतीति साधा-रणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽप्यूद्यम् । न चैतेषां कयोरि समास इति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्थी यथा—

'चैकितहरिणलोललोचनायाः कुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति । सरसिजमिदमाननं च तस्याः समिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥' इयं समशब्दप्रयोगादार्थी । समासे श्रोती यथा— 'अत्यायतैर्विनयकारिमिरुद्धतानां दिव्यैः प्रमामिरनपायमयेरुपायैः । शोरिर्भ्रजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥'

शिष्टधावल्यस्य हंस्यामन्वयासंभवेन दुष्टोपमालं संगतिमिति क्षेयम्। अत एव उक्तदो-षादेव । साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकैसुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्यभिधानादार्थीत्वमिल्यर्थः । अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृशो-किरस्लेवेति नैतृ कामिल्यर्थः । पूर्णायामिति । श्रील्यामिति शेषः । आर्थ्या पूर्णायां सदृशादिपदेवांचकरेव समासात् । द्योतकति वा सामान्यवोधकपरम् । नि-त्यसमास इति । तेन 'उद्घादुरिव वामनः' इल्यादौ विशेषणबोध्य(ध)केनोद्घादुप-देन नैराकाक्क्ष्यादसमासेऽपि वामनपदे नैव समास इति क्षेयम् । इत्रेन समास इत्येव

१. 'स्वमेऽपीति । प्रभावस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं त्वामित्यन्वयः । कान्तं कमनीयम् । यथेत्यनन्तरं न मुख्रतीत्वनुषङ्गः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'चिक्तिति । चिक्तित्वस्तः । प्रवंभूतायास्तस्याः प्रक्रान्तनायिकायाः कृषि कोषे सति तरुणारुणवत्तारा उद्भटा हारिणी मनोहरणशीला कान्तिर्थस्य प्रवंभूतिमदमाननं सरसिजं च सममिति संमदं हर्ष नायकक्ष्तिति । इति सस्तिं प्रति सस्ति। मन्ति स्वयापि निवेचते ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'अत्यायतैरिति । यो राजा चतुभिरुपायैः सामादिभिरदः प्रतद्भवनं वभार पाल-यामासित्यन्वयः । शौरिः श्रीकृष्णः । भुजैरित्यत्रापि चतुर्भिरिति योज्यम् । कीदृशैः । अत्यायतैर्दूर्तृष्ट्रध्या प्रयोजितौराजानुलिक्तिभश्च । दिन्यैः श्रेष्ठीदेवि मनैश्च । प्रभाभिरुपल-स्नितैः । अनपायमयैरपायशूर्यैः । लक्ष्मीविलास्यानत्त्रमुपायानां तत्प्रयोजकत्वाद्यो-ध्यम् । रह्मुदाहरणचिन्द्रकाः

अत्रेवेन समासः । समासे आर्थी यथा— 'अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः । सुरतरुसद्दशः स_ुभवानभिरुषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥'

ं अत्र सुरतरुसद्दश इत्युपमानद्योतकयोः समासः । तद्धिते श्रौत्यार्थी च तथा—

> 'गाम्भीर्थगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् । दुरालोकश्च समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥'

अत्र गङ्गासुजंगवदिति श्रोती । 'तत्र तस्येव' इत्यनेन इवार्थे वतेर्विधानात् । निदाधाम्बररत्नवदित्यार्थी । 'तेन तुत्यम्' इत्यर्थे वतेः प्रयोगात् ।

नतु चित्रभेदा अलंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते इति पूर्वमवादीः 'इदानीं स्वप्नेऽिप' इत्युदाहरित न तिस्त्रं भिवतुमहित । अत्र हि स्वाधीनभर्तृका, कान्तं भज-माना यथा चमत्कारमुस्तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादि वस्तुरूपं व्यङ्ग्यं विना नोक्तेंविचित्र्यम् । वेचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवद्भ्यापेक्षणीयम् । अतस्तस्य प्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्गयत्वम् । तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानिमिति चेत्, मैवं वादीः । न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शादेवात्र चाल्त्वाप्रतीतिः, अपि तु वाच्योप-मामात्रपरामर्शादेव । चाल्त्वहेतुश्चालंकारः । अवर्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यसास्फुट्तरतया न ध्वनिगुणीसूतव्यङ्गयव्यवहारप्रवत्तकतेति न कश्चिद्दोषः । नन्वेवमप्युदाहते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाचित्रतानुपपत्तिः । किं चानुप्रासाद्यलंकारान्तरसद्भावात्संकरालंकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु द्यद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलंकारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रोदासीन्यमाललक्ष्योपमालंकारोऽथमीदश इत्यभिप्रायेणालंकारमात्रमुदाहतं न तु चित्रकाव्यम् । अत्र 'चन्द्रधवलः पटः' इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंभिन्न एव विषयः

पठितवामनपदेनाप्यनभिधानादसमासाद्वावयगैवेयं बोध्या । वस्तुरूपिमिति ने जयिश्यस्त्वदासेवनेन चमत्कारित्वमित्यर्थरूपित्यर्थः । यथा तथेलंशस्तु वाच्यकोटिगत एवानूदित इति भावः । वैचित्र्यं चमत्कारित्वम् । तस्य उक्तव्यङ्गयस्य । एवमपीति । उक्तव्यङ्गस्य ध्वनित्वाद्यप्रयोजकत्वेऽपील्यर्थः । ननु तात्पर्यविषयन् व्यङ्ग्यराहिलं मुखतश्चमत्कारित्यङ्ग्यश्चरत्यं वा चित्रत्वमिहास्लेवेल्यत आह—िकं चेति । औदासीन्येति । तद्विषयविवेकमञ्जत्वेल्यर्थः । तथा च कचिचित्रामान्वेऽपि न क्षतिरित्याह्न नित्रत्वमिति । वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्लेव चित्रत्वमिति

१. 'अवितथिति । सफलमनोरथमार्गसंपादनेषु प्रकृष्टगुणगरिम्णा गीता श्रीर्थस्य स कस्य नाभिलपणीयः स्पृह्णीय इति संबन्धः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'गाम्भी-वेति । गङ्गामुजंगः समुद्रस्तस्येवेत्यर्थः । 'तत्र तस्येव' इतीवाथे वतिः । निदाये ग्रीष्मकाले यदम्बररत्नं स्थंस्तेन तुल्यं तद्वत् । 'तेन तुल्यं किया चेद्वतिः' इति तुल्याथे वतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

किमिति नोदाहियत इति चेत्, तद्रहितत्वेनोदाहरणे वैरस्वप्रसङ्गात् तादश-वाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात्।

अथ छुप्ता विभजनीया। सा च सप्तधा। तत्रैकस्य लोपे त्रिधा उपमानस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपादुपमेयमात्रस्य लोपाद्श्रेनात्। द्विलोपेऽपि त्रिधा। धर्मवाद्योधर्मोपमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपाद्न्यस्य द्विकस्य लोपासं-भवात्। त्रिलोपे त्वियमेका। उपमेयं विनान्येषामेकैकमात्रसन्त्वे उपमाया असंभवादिति द्श्येश्वेव यथासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—

तद्वदुर्भस लोपे सान श्रौती तद्विते पुनः।

धर्मस्य साधारणस्य । तद्वत्समासे वाक्ये ति हते च श्रोती आधीं चेत्यर्थः । तत्र विशेषमाह—न श्रोती ति इत इति । इवार्थ एवं हि ति हते सा श्रोती मवेत् । इवार्थश्च वितरेव । स च 'तत्र तस्येव' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष इति धर्मानुपादाने श्रोती ति हते न मवत्येव । आधीं तु यद्यपि वितरूपे ति इते न संभवति 'तेन तुत्यं' इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुत्यिक्रयाकाङ्कृत्वेन धर्मलोपे तदसंभवात् । तथापि कल्पप् देश्य-देशीयर्-बहुच्-रूपे संभवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपोमेल्यर्थः । तत्र वाक्ये श्रोती यथा—

'वैन्यसानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः। करणीयं वचश्रेतः सत्यं तस्यामृतं यथा॥'

अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधम्ये तच नोपात्तम् । आक्षेपातु रुट्धस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्दोधं विना पर्याप्तेन श्रुत्येव बोध्यत इति धर्म-रुपे श्रोतीयम् । एवमभेऽप्यूद्यम् । वाक्ये आर्थी यथा—

> 'आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिञ्रमन्। प्रलर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रशुः॥

आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दण्डायुधत्वेन प्रसिद्धेः ।

इयम् । अकाव्यत्वेनिति । काव्येऽलंकारा उपमादय इति तत्परिचयार्थमुदाहरणं काव्यरूपमेवोचितं न त्वन्यदित्यर्थः । उपमानस्येलादि सावधारणम् । उपमानस्येवेत्यादि । अत एवाह—उपमेयमात्रस्येति । धर्मवायोः धर्मः साधारणो वादि-वीशब्दप्रमृतिरिवादिस्तयोः । विभागमाहेति । व्यवस्थामाहेत्यर्थः । धर्मसा-काङ्क इति । न च कुशाप्रीया बुद्धिरिलादौ 'इवे प्रतिकृतौ' इल्यधिकारविहितच्छप्र-लयतिद्वतस्य धर्मसाकाङ्कत्वाभावादिवार्थकत्वाच तद्धिते श्रोती संभवलेवेति वाच्यम् ।

१. 'भन्यस्पेति । अनन्यसामान्योऽसाधारण इत्युत्कर्षविशेषणम् । हे चेतः, तस्य सत्यं वचः करणीयमित्यन्वयः । अमृतं वथेत्यमृतवत्परिणामसुरसमित्यर्थः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'आकृष्टेति । करवालः खङ्गः । संपराये सङ्कामे । अत्र कृरत्वादिकं यमसा- धर्म्यं न त्वाकृष्टेत्वादि । तस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेरिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अन्त्यत्रयं यथा—

'कैरवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा । विषकत्पं मनो वेस्सि यदि जीवसि तस्सखे ॥'

अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती। अमृतोपमेति समासे आर्थी। विषक-स्पमिति तद्धितमा आर्थी।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

अत्र तिद्धितगा न संभवित । उपमाप्रतिपादकस्य तिद्धितस्य वितिकल्पबादे-रूपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात् । न वा श्रोती । इवादी-नामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यस-मासयोरेव । तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा छुसोपमा नोपमा । तत्र वाक्यगा यथा—

'सेंअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स । दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्रेण ॥'

अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव 'कव्वस्त' इत्यत्र 'कव्वसमम्,' 'सरिसं' इत्यत्र 'णूणं' इति पाठे समासगोदाहरणम् ।

द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न संभवति । 'सुखं चन्द्रो रमणीयम्' एताव-नमात्रेणोपमाधस्ययाभावात् । नापि तद्धितगा । वतेः कल्पवादीनां च द्योतक-तया तस्प्रयोगे द्योतकलोपस्येवासंभवात् । न वा श्रौतीस्यन्यथा विभजते—

इबादेरिव धर्मविशेषसंबन्धं विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीलाभावात् । अत एव साद्दयपदश्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम् । यथा 'परस्पराक्षिसाद्दयात्' इति रघो प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम् । स्थाछेति । 'सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य । दृश्यतेऽथवा निशाम्यते सद्दशमंशांशमात्रेण ॥' इति संस्कृतम् । विशेषत इति । उपमानतावच्छेदकामृतत्वादिरूपेणत्यर्थः । चिन्त्यमिति । विन्वार्यमिल्यर्थः । अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा श्रूयत इत्युपमानाभावकथनात्तत्सादृश्यरूपाया उपमाया असंभवादसमालंकार उपमातिरिक्त एवालंकाररत्नाक-रादिभिरुक्त इत्युपमामेदोदाहरणलमयुक्तमिति प्रतिभाति । विचार्यमाणे तूपभैवेयम् । अस्मदृर्शनायगोचरत्वेऽप्यत्युक्तृष्टं किंचिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसाना-

१. 'करवाल इति । आचार आचरणम् । विषक्षणं विषादीषञ्यूनम् । तत्सदृशमित्यर्थः । ईषदममाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । यदि जीविस तत्तदा वेत्सि । तत्समीपावस्थाने तव जीवनमेव दुर्लभिति भावः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. २. 'सअलेति । सरसकाव्यस्यांशां-शमात्रेणापि सदृशं न दृश्यते अथवा निशम्यते श्रूयत इत्यन्वयः । कीदृशम् । सकलकर-णानामिन्द्रियाणां परमविश्रान्तिलक्ष्मीदायकम् । तथा च सरसकाव्यमेवैवंविषं नान्यदिति भावः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

वादेर्लीपे समासे सा कर्माघारक्यचि क्यङि। कर्मकर्त्रोणेग्रुलि

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य छोपे समासे क्यांच क्यांक णमुलि चोपमा । तत्र क्यांच द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यांक त्वेकेव । कर्तुरेव तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयोख्याणामपि वा उपमानादि- पदानां समासात् । तयोराद्या यथा—

'तैतः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगळंकृता ॥'

अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः । द्वितीया यथा—
'असितभुजगभीषणासिपन्नो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।
पुरुकिततनुरुक्षपोलकान्तिः प्रतिभटविकमदर्शनेऽयमासीत् ॥

अत्रासितसुजगेत्यादाबुपमानधर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि समासः । क्यचुक्यङोभेंदत्रयं यथा—

'पौरं³ सुतीयति जनं समरान्तरेऽसावन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्जः। नारीयते समरसीन्नि कृपाणपाणेराळोक्य तस्य चरितानि सपबसेना ॥'

अत्र पौरं सुतीयतीत्वत्र 'उपमानादाचारे' इति कर्मणः क्यच् । समरान्तरे-ऽन्तःपुरीयतीत्वत्र तु 'अधिकरणाच' इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यनेन कर्तुः क्यङ् ।

णमुलि भेदद्वयं यथा—

'र्मुषे निदाघघमीं शुदर्श पश्यन्ति तं परे। स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः॥'

दतो नालकारान्तरमिति । पौरमिति । अत्र क्यच्क्यङोराचारमात्रमर्थः । प्रकृति-

दै 'तत इति । गण्ड इव पाण्डुर्गण्डपाण्डुः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति सम्मासः । माहेन्द्री दिक् प्राची ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २ 'असितेति । प्रतिमटानां शत्रूणां विक्रमस्य दर्शने सत्ययं नृप ईदृश आसीदित्यन्वयः । असिः खङ्ग एव पत्रमसिपत्रम् । रुह्वरहिकया रमसोत्कण्ठया आहितः कृतिश्चित्ते तृणं शीघं चारः संचारो यस्य सः । उत्कटा अरुणा कपोलकान्तिर्यस्य स तादृशः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३ 'पौरमिति । असौ नृपः पौरं जनं मुतमिवाचरित । 'उपमानादाचारे' इति कर्ममृतादुपमानात्वयच् । समरस्यान्तरे मध्ये अन्तःपुरीयिति अन्तःपुर इवाचरित । अत्र 'अधिकरणाच' इत्यनेन क्यच् । विचित्रेन्त्यादि । विचित्रेण चित्ते इत्यर्थः । 'तेन वित्तश्चश्चप्यण्यो' इत्यनुशासनात् । नारीन्यत इति नारीवाचरतीत्यर्थः । 'कर्तुः क्यब् सल्येपश्च इत्यनेन क्यब् श्वुदाहरणचन्द्रिकाः ४ 'स्थ इति । मुधे सङ्घामे । निदाधत्यादि । निदाधमर्माद्यमित पश्य-तीत्यर्थः । 'उप-

अत्र निदायवर्मां ग्रुद्रशंभिति कर्मणि णग्नुछ । निदायवर्मा ग्रुमिव पश्यन्ती-त्यर्थोत् । पार्थसं वारभित्यत्र कर्तिरे । 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रे चकारात् । अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाद्योलें पे वाक्यगा न संभवति । शि-ष्ट्योर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमानवगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि कल्पबादित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रोती । इवाद्य-भावादित्यन्यथा विभजते—

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥ ३॥

एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्ध्वर्मवाद्योलोपे । किब्गा यथा—
'संविता विधवति विधुरिप सवितरित तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनिस ॥'
यद्यप्याचारे किब्विधानात्तस्यव च समानधर्मरूपत्वेन किपि धर्मलोपो
नास्ति तथापि किप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि
क्यङत्र नोपात्तः । तस्यालुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

'पॅरिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराऋमः । संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥' अत्र राजायं कुञ्जर इवेर्युपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे इत्तौ वाक्ये च दश्यते ।

तिद्धते तु नेयम् । उपमानलोपे तिद्धितस्वैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमान्ताप्रयोगे इवादेरप्रयोगात् । तत्र सामसगा यथा—

'ढुँण्ढुजन्त मरीहिस कण्टअकिलअँइ केअइवणाइं। मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिसि॥'

भूतस्रतादिपदानां तत्सादृश्ये लक्षणेति सादृशयाचकाभावाद्वाचकलोपः । एवं णसु-लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानान्नोपमावाचकलमित्यूह्यम् । कुञ्जर इवेत्यु पमेति । परसेनाविद्रावकलादेः सामान्यंस्याप्रयोगादुपमितसमासबोध्येत्यर्थः । परिप-न्थीसादि न सामान्यपरमिति भावः । दुण्दुज्जन्त इति । 'अन्वेषयन्मरिष्यसि

माने कर्मणि च इति कर्मण्युपपदे णमुल । चकारात्पार्थसंचारमिलत्र कर्तरि । पार्थ इव संचरतीलर्थात् । उभयत्रानुशासनिको यथाविध्यनुश्योगः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'सिवतिति । मनसि सुखदुःखाम्यां वशीकृते सित यथाक्रमं सिवजादिकं विध्वादिवदा-चरतीत्यर्थः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किंव्वा वक्तव्यः' इत्याचारे किप् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'परिपन्थीति । परिपन्थिनां श्रत्रूणां मनोराज्यं मनोरथः । राजकुञ्जर इति कुञ्जर इत राजेत्यर्थः । 'उपितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. ''दुण्दुज्जन्त इति । 'दुं दुं इति शब्दं कुर्वाण इत्यर्थः' इति केचित् । तन्मते वनानि भ्रमितिसन्वयः । 'दुण्दुज्जन्त भ्रमण (१) इत्यर्थः इत्यन्ये ।' । इत्युदाहरणचन्दिकाः ङ्सुमसरिच्छमिस्रत्र 'कुसुमेण समं' इति पाटे इयमे वाक्यगा । क्यचि वाद्यपमेयासे

आसे निरासे । उदाहरणम्—

'अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः। कृपाणोद्यदोर्दण्डः सहस्रारायुधीयति॥'

अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्तः कर्तेवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन किं तु कर्म-त्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्वारायुधीयतीस्त्रथः । इत्युपमेय आत्मा छप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायत इत्यादो कर्तेवो-पमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यक्ति नेयं संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यद्पि भेदत्रयं संभवति । यथा उपमानोपमेययोः, उपमानवाद्योः, उपमानवाद्योः, उपमानवाद्योः, उपमानवाद्योः ।

त्रिलोपे त्पमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्राप्यार्थ्येव । इवादेलीपादित्येकविधैवेलाह्—

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

यथा—

'तैरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविद्यहा । स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना नयते सुनेर्भनः ।

अत्र यदि सृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदसुदाहरणम्। यदा तु सृगलोचने इव नयने यसा इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तस्युपमानपूर्व-

कण्टककितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसद्द्यं भ्रमर भ्रमन्निप न प्रा-प्यसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्रापि दुर्लभतयोत्कृष्टं कुसुमान्तरमप्रकृतं प्रकृतमालत्यु-पमानतया विवक्षितमिति ज्ञेयम् । अत्र यदीति । शक्त्या लक्षणया वा उपमाना-

१. 'अरातीति । वैरिविकमालोकनेन विकासशालिनेत्रः कृपाणेन उदम उद्भये दोर्दण्डो यस्य ताष्ट्रशो नृपः सं सहस्रमायुधानि यस्य तामेवात्मानमाचरति । यथा तं दुर्जयं मन्यते तथात्मानमपील्यथेः । आयुधसहस्रकृत्यस्येकेन कृपाणेन निर्वहणादुत्कर्षः । अत्र कर्मन्त्वेनोपमेयस्यात्मनस्तत्त्वेनैवानुपादानमिति वोध्यम् । केचित्तु उपमेयोपादानप्रसङ्गमयात्म-सहस्र इत्येकपदतया व्याचक्षते । सहस्रोणायुवैः सह वर्तत इति ससहस्रायुध इति । अन्य तु 'सहस्रारायुधीयति' इत्यपठन् । सहस्रारं चक्रमायुधं यस्येति तदर्थः ।' इत्युदाहरण-चित्रकाः २. 'तरुणिमनीति । तरुणिमनि सति मनो हरतीति संवन्यः । तरुणिमनि विषये कृतमवलोकनं ययेति वा । तेन वयःसंधिलामः ललितविलासेम्यो विलन्धो(तीणों) दत्तो विम्रहः शरीरं यया सा । विसरः समृहः । तेनाचितं व्याप्तमान्तरं मनो यस्याः सा । 'वि-शरुता' इति पाठे शरीर्विशीणैता अन्तरे यस्याः सेत्यर्थः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

पदस्य बहुवीहिरुत्तरपद्छोपश्च' इस्रनेन सृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयन-शब्देन बहुवीहावुपमानवाचिनि सृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपद्भूतस्य लोच-नशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदसुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा 'अयमायःश्-लिकः' इति । अत्रायःश्लपदेन कूर आचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिकं च साधा-रणो धर्मः । न च तयोरेकमण्युपात्तम् नापीवादिः" इति मन्यन्ते । तन्न यु-कम् । यतः कूरस्याचारस्यायःश्ललत्याध्यवसानादितशयोक्तिरियं न तूपमा । अन्यथाध्यवसानमूलातिशयोक्तेनिंविषयत्वापत्तेः ।

तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे पद । धर्मवाद्योलीपे द्वौ । धर्मीपमानयोलीपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यू-नर्विशतिर्कुंसाभेदाः । पूर्णा भेदाश्च पद्म । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

नुक्तौ ह्युपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमिल्यर्थः । लुप्तामेदानुपसंहरति —तदेविमिति । चित्रमीमांसायां लन्येऽपि छप्ताभेदा दर्शिताः। तथाहि — "वाचकछप्ता षड्विधा इहोक्ता । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनो सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिला-लापिनीति । तथा 'इवे प्रतिकृती' इति कन्प्रखये 'लुम्मनुष्ये' इति लुपि चेवेखर्थे 'चञ्चापुरुषः सोऽयं यः खहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयलस्य पदान्तरेणोपादाने क्रिपि नवमी । तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोद्धिविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यचोराणामस्य च समागमो यच तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वत काकतालीयम् ॥' अत्र काकताळपद्योर्ळक्षणया काकागमनताळपतनपरयोरिवार्थे 'समासाच तद्विषयात' इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदशश्री-राणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सूत्रेण च्छप्र-त्यये तालपतनजन्यकाकवधसदशश्चोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थ-द्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् । तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयछप्ता । इयमेव उपनतमकस्पादिखनुक्तौ धर्मो-पमानल्क्षा । एवं वाचकधर्मयो ......रिव चन्नापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने च भवतीति द्वात्रिशहुप्ता भेदाः ।'' इति । अत्रेदं बोध्यम्—पूर्णायां साधारणो धर्मः कचिदनुगतः । यथा स्वप्नेऽपीस्पत्र न मुश्रतीति । कचिद्वसुप्रतिवसुभावापनः । यथा—'यान्त्या मुहुर्वेलितकंघरमाननं तदावृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्घो-Sमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव में हृदये कटाक्षः ॥' इत्यत्र भिन्नाभ्यां विलेतावृत्तराब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य विम्बप्रतिविम्बभावापन्नकंधरावृन्तविशेषणतयोपा-दानात्तथात्वम् । कंधरावृन्तयोत्तु सादश्यादभेदेनाध्यवसानाद्विम्बभावः । बिम्बप्रति-विम्बभावापत्रधर्मे प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मेः क्रचित् । यथा--'सा तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसकम्पिता । वानरेणातिलोलेन वाताधृतेव वहरी॥'

नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति । तथाहि—एकस्वैवोपमेयस्य बहूपमान-संबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्थाभेदात्तद्वेदाच । तत्राद्या यथा— 'अनयेनेव राज्यश्रीदैंन्येनेव मनस्विता । मम्हो सा च विधादेन निलनीव हिमाम्मसा ॥' अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा— 'ज्योत्स्रेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बनी ॥' अत्र ज्योत्स्रादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा मिन्नाः । पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरसुपमानत्वे रक्षानोपमा । सापि द्विधा—साधम्याभेन् दात्तद्वेदाच । तत्राद्या यथा—

'अनवरतकनकवितरणजललवसृतकरतरङ्गितार्थिततेः । भणितिरिव मतिमैतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥'

इस्रत्र साध्वसवातयोविंग्वप्रतिविग्वभावापत्रयोः किंग्पताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो विशेष्यतयोक्तः। एवमन्यत्रापि विग्वप्रतिविग्वभावसंकीणं एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न केवलः। केवलविग्वप्रतिविग्वभावेन साधारण्यं यथा—'पाण्ड्योऽयं-' इति रखो। अत्र हि हरिचन्दनवालातपो हारनिर्झरों......(संप्रति सुधांशुविग्विमविस्वादौ)। किचित् खेषेण साधारण्यं यथा—'सकलकलं पुरमेतज्ञातं संप्रति सुधांशुविग्विमविं इसादौ। किचितुपवारेण यथा—'पङ्कौरिव कुमारमीक्षणविंग्सयेन विकचैः पपुर्जनाः' इत्यत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य नेत्रेषु। समासमेदाश्रयणेन यथा—'तया विग्रद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्रचक्षुःकुमुदः कुमार्या। प्रसन्नचेतःसिललः शिवोऽभूत्संस्व्यमानः शरदेव लोकः॥' इत्यादावाननरूपश्चन्द्र इत्युपमेये चार्थाङ्गीकरणात्। पूर्वोक्तः खेषः समङ्गोऽयं लभङ्ग इति भेद इति दिक्।अथोपमायां शान्द्वोधप्रकारः कथ्यते—तत्र साहश्यं पदार्थान्तरिमिति प्राचां मतम्। साधारणधर्मरूपमेव तदिति नव्यानाम् तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाह्वादकं मुखिमिलादाविवाधें साहश्ये चन्द्रादेनिरूपितत्वसंसर्गेणान्वयः। साहश्यस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण आह्वादकत्वादौ साधारणधर्मे पदार्थेकदेशेऽप्यनुभववलादन्वयः तिद्विशिष्टस्य चामेदेन मुखादावुपमेये।

१. 'अनयेति । सा प्रकृता नायिका विषादेन मम्लो म्लानि प्राप्तवती । अनयादिना राज्यल्ह्म्यादिरिवेति मालोपमा । अनयो नीतिविरहः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'ज्यो- त्लेवेति । समाकृष्टा वशीकृताः । अत्र ज्योत्लादिनिरूपितं नयनानन्दत्वादि साधर्म्यं भिन्नं भिन्नमिति भेदः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'अनवरतेति । हे राजन्, अनवरतं कनकस्य वितरणेन ये जल्लवास्तर्भेते पूर्णे करे तरिङ्गता तरङ्गवत् श्रेणीभ्य पूर्वपश्चाद्भावेन संतत-मिलेता अधिनां तिः पिङ्गयेस्य तादृशस्य तव मत्यादिभिणित्यादिवदतिविमलेति पूर्वपृथेन्स्योत्तरोत्तरमुपमानत्वाद्रशनोपमा । भिणितिरुक्तिः । सर्वत्र विमल्द्वमेकं साधर्म्यम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा— 'मेतिरिव मूर्तिमेशुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता । तस्य समेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥'

तेन चन्द्रनिरूपितसादस्याप्रयोजकाह्णादकत्वविशिष्टाभिन्नं मुखमिति बोधः। इवायुक्त सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रागुक्तः । समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्योप-मेय एवान्वयः । निपातार्थतया भेदेनानार्थान्वये बाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रनिरूपितसाद्ययययोजके चन्द्रपदस्य रुक्षणा । तस्या भेदेनार्थे पदार्थे-कदेशेऽपि सौन्दर्येऽन्वयः । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादशसौन्दर्यवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोधः । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादश्यस्य प्रकार-तासंसर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाचन्द्रनिरूपितसाद्श्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति बोधः । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं भाने सादश्य एवान्वेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसाद्दयप्रकारकभानविषयो मुखामिति थीः । गज इव गच्छति, पिक इव रौतीत्यादाविवार्थसाद्दयस्य घात्वर्थे गमनादावन्वयासंभवात्तस्य गमनादिकर्तर्येवान्वयः । गजसदृशो गमनानुकूळकृतिमानिति बोधः । कृतः साद स्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पर्यतीखत्र घटान्विता**मावस्य दर्शने** क धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधे मेतासंसर्गेणान्वयवारणाय विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेहेंतुलादिति तार्किकाः । अन्ये तु गजसदृशो यः स गच्छतीखन्नेव गज इव गच्छतीखनापि साहस्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदनुभावोपप-त्त्यर्थं गजनिरूपितसाहर्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यादौ बोघः । घटो न पश्यतीत्यादावुक्तबोधापत्तिस्तु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गे-णान्वयवुद्धि प्रति तज्जन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव निरसनीया । वनं गज इव समरं शूरो गच्छतीलादौ तु गजादिपदानां गजकर्तृकगमनादौ लक्षणा । तत्सा-दृश्यस्य धात्वर्थगमनादावन्वयः । तेन वनकर्मकं यद्गजकर्तृकं गमनं तत्सदृशसमर-कर्मकगमनाश्रयः शूर इति धीरित्याहः । नतु सिंहतुत्यो भावीत्यत्र सिंहभानसदश-मानस्य बोघो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातिभन्ननामार्थत्वेन धात्वर्थभेदेन साक्षादन्व-यायोगात् । सिंहतुल्यो यो देवदत्तः स मातीत्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तुल्यत्वबोधे तु तस्य विधेयत्वं विवक्षितं न सिद्धोत् । न च तुल्यपदेन तुल्यलप्रकारकं ठक्ष्यते तचा-भेदेन भानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथासति कियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहु:- 'क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबतेष्यते' इत्यनुशासनं सिद्धार्थानुवादक-त्वात्स्तोकं पचतीत्यादिमात्रपरं न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्येत्राहकत्वमित्यपि केचित् । चन्द्रवत्सन्दरमिति 'तेन

१. 'मितिरिति । तस्य नृपस्य मूर्लादिर्मत्यादिवन्माधुर्यादिमतीत्ववन्यः । प्रभावेन चिता न्याप्ता परेषां जेतुं न शब्येत्यन्वयः । अत्र मधुरत्वादिसाधर्म्यं भिन्नम् ।' इत्युदा-हरणविद्यताः

अत्र मूर्खादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः। त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्सर्वेपामाख्यातुमशक्यत्वात् ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे। अनन्वयः

डपमानान्तरच्यवच्छेदायं यदेकस्वैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निबध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः इति बहुनीहि-

तुल्यं-' इत्यादिविहितवतेः साहश्यवदर्थकत्वेऽपि साहश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदा-थैंकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोधः । लक्षणया सादृत्यबोधनात्प-रमार्थित्वम् । एवं चन्द्रवन्मुखामेलादौ चन्द्रनिरूपितलस्यैकदेशे सादृश्येऽन्वयाचन्द्र-निरूपितसादृश्यवद्भिन्नमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्थे 'तत्र तस्येव' इति विहितवतेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्ये छक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसाद्य्य-वन्मुखसँवन्धि सौन्दर्थमिति सौन्दर्थयोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाध्यवसायादेकध-मेमूला पश्चान्मुखचन्द्रयोरिप सादृश्यधीरिलाहुः । अरविन्देन तुल्यं मुखमिलत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थः पदार्थंकदेशसादस्यान्वयी । अत्रैव सौन्द्येंणेत्युक्ती प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थस्तत्रैवान्वेति । मुखमर्विन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभयं सहशमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयज्जनिकी वा परस्परनिरूपितसादृरयप्रतीतिः । प्रसिद्धनिरूपित-सादरयस्य वा 'पाण्ड्योऽयमंस--' इत्यादि बिम्बप्रतिबिम्बभावस्थले तु हारहिरचन्दर नविशिष्टो राजा बालातपनिर्झरविशिष्टपर्वतसदश इति बोधोत्तरं सादस्यप्रयोजकध-र्माकाङ्कायां बालातपाद्यपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलाभेदाध्यवसानेन साधारणध-मैत्वसिद्धिः । हारहरिचन्दनाभ्यामुक्तरूपादिरिव राजेत्युक्तौ प्रयोजकत्वतृतीयार्थः सा-हत्यान्वयी । उक्तरीत्या साहर्यस्य तत्त्रयोज्यत्वादितिदिक् । साहर्यस्य समानघर्मे-रूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं सुखामित्यादौ चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिन्नसौन्दर्यवद्भिन्नं मुखमिति थीः । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रपदस्य तद्वृत्तिसमानधर्मवनमुखमिति धीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽप्यूह्मम् । एवं क्यजादावप्युपमानपदानां तत्सादस्ये लक्षणा । तस्य च प्रयोजकतया अमेदेन वा क्यजाद्यर्थाचार्विशेषणत्वं स चोपमेवे आश्रयतयान्वेतीखलम् । इत्युपमालंकारः ॥ १ ॥ ननु 'पितुर्नियोगादूनवासमेवं निस्तीर्थ रामः प्रतिपन्नराज्यः। धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम्॥ इल्पेनेकस्येव रामस्योपमानल्मुपमेयत्वमेकवाक्यगतमस्तीत्यतिव्याप्तिः । वृत्तिसाम्य-मात्रस्यैन प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतेरिष्टापत्त्यसंभवात् । अत आहु---उपमानान्तरेति । एवं च तत्रैतत्फलाभावात्रातिव्याप्तिरिति भावः । उक्तार्थस्य प्रकाशारूढत्वं दर्शयति—**तदेतदिति ।** कथमनेनोक्तार्थलामस्तत्राह**्यहुर्वी**-हीति । उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्राथाद्गम्यते इत्यर्थात्तहाभ इति भावः । एवं तु सति एकवाक्यगत इलस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमादेरुक्तविशेषणेतेव व्यावृत्तेरत

समासात् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्था-दुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एक-वाक्यगे इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः । उदा-हरणम्—

'ने केवछं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव। यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः॥' अत्र दशाविशेषादिभेदाक्षेदोपचारः।

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानमावः । अर्थाद्वाक्यद्वये । एक-वाक्ये तथासंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् ।

आह—यद्वेति । एवं च नैतल्रक्षणान्तर्गतं किं तु संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनमिति नो-क्तदोष इति भावः । कथं तिह 'पितुर्नियोगात्-' इलादावितव्याप्तिवारणमिति चेत्, तत्र वृत्त्योरेव साम्यविवक्षणात्र तु रामेणैव रामस्येत्याशयात् । यत्र तु 'लोहितपीतैः कुसुमैरावृतमाभाति भूसतः शिखरम् । दावज्वलनज्वालैः कदाचिदाकीर्णीमेव स-मये ॥' इलादौ शेखरादेरेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मेण 'पाण्ड्योऽयं-' इत्यादिवदानुभविकम् । तत्रावस्थाभेदमवेक्य तात्पर्यविषयसाम्योक्तेर्ना-तिव्याप्तिः । एकसैवेलेवकारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम् । विषयत्वव्यवच्छेदस्य प्रत्ययात्तस्य च लक्षणे प्रवेशात् । तदाह—एवकार इति । वैचिन्यमितरा-लंकाराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इल्पर्थः । विपर्यासेति । उपमेयोपमेल्पर्थः । तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभाव उपमानोपमेयभावः । एकस्यैव कथमुपमानो-पमेयभाव इत्यत आह-अत्रेति । एवं सति 'लोहितपीतै:-' इत्यादितः कोऽत्र विशेष इति चेत्, अयं विशेषः —यत्तत्रावस्थाभेदोपादानेन साम्य-बोधने तात्पर्ये न त्वत्र । किं तु स्तुतिपरार्थवादवाक्यार्थवदतात्पर्यविषयीभूतं साम्यमनौपम्यपरमिति । तयोरिति । अनेन च 'भणितिरिव मतिः-' इलादि रशनोपमाव्यावृत्तिः । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि भणितेरुपमानभूताया उपमेयत्वरूपतद्भावात् । असंभवादिति । न च मुखमरविन्दं च परस्परेण समामित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्त्येवेति कथमसंभव इति राक्न्यम् । तत्राप्यरविन्देन मुखं समं मुखेन चारविन्दमिलर्थतो वाक्यभेदेस-त्त्वादिलाशयात् । नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इल्वत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथ-मळंकारः स्यादत आह**—मुखमिवेति।** ननु 'रजोभिः स्यन्दनोढ्तैः' इति

१. 'न केवलमिति । एवकारो भिन्नक्रमः । सा नितन्विन्येव केवलं नितन्विनीव नितान्तकान्तिर्मातीति न । यावत् । अपिस्त्वर्थे । तेऽनुभयैकगोचरास्तस्या विलासास्त-दिलासा दन भान्तीति वचनविष्ररिणामेनान्वयः । कीष्ट्रशा विलासाः । विलासायुधस्य

उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायसुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदा-हरणम्—

'कैमलेव मितमितिरिव कमला तनुरिव विमा विभेव तनुः। धरणीव चतिर्धेतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य॥'

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य समेना-संभविना सहैकरूपतया यत्संभावनं तदुत्येक्षालंकार इत्यर्थः । सा चेयं हेत्वा-दिसंभावनाभेदाइह्यकारा । तत्र हेतूत्येक्षा यथा—

> 'उँन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-मिन्दोरिन्दीवरदछहशा तस्य सौन्दर्वदर्षः।

रघुचतुर्थंसगें, 'सविता विधवति विधुरि सवितरति—' इस्रादावित्याप्तिः।
तृतीयसदशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्वानङ्गीकारात् । अत आह—
विपर्यास्थ्रायमिति । व्यवच्छेदार्थं इस्रनन्तरं छक्षणे विवक्षित इति शेषः।
तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफळक उपमानोपमेययोर्विपर्यास इति छक्षणं मुस्थमिति भावः । इस्रनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षाळक्षणार्थं
दर्शयति—तेनेति । यथोक्तशेषपूरणेनेस्थयः। 'हतसारमिव—' इस्रत्र नैषधीयद्वितीयस्त्रें संभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—संभविन इति । खतःसिद्धस्य
विषयस्थेस्थयः । समेनेस्थस्थोपमानेनेस्थयं उक्तव्याप्तितादवस्थ्यमतस्तद्रश्यमाह—
असंभविनेति । असंभावितेनाधेनेस्थयः । आरोप्येणेति वक्तव्ये संभावनाया
आहार्यत्वसिद्धर्थमसंभविनेत्युक्तम् । तदर्थश्चासंभवित्वेन ज्ञातत्वम् । तेन 'विरक्तसंध्या—' इति रघुचतुर्दशसर्गपये (इस्रत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन ।
संभावनमुत्कटोपमानकोटिकसंदेहविषयीकरणम् । तेन संदेहेनातिव्याप्तिः । एतच्च
साहस्यहेतुकत्वेन विशेषणीयम् । तेन 'वदनकमळेन बाले स्मितमुषुमाळेशमावहासि ।
जगदिह तदेव जाने दशार्थवाणेन विजितमिति ॥' इस्रादौ नातिप्रसङ्ग इति संक्षेपः।
हेत्सादीति । आदिना फळखरूपयोः परिप्रहः । हेतुफळिमत्रं स्वरूपशब्दार्थः।

कामस्य लासो नृत्यं तस्य वासा निवासभूताः । नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव । तन्मात्र-नितम्बिनीसदृशीति वार्थः । तेन स्फुटतया व्यक्लैक्यलाभः । एवं च तत्रैव तदुपमाने-नान्वेतीलनन्वयोऽलंकारः । तत्फलं च निरुपमत्ववीयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'क्रमलेवेति । क्रमला लक्ष्मीः । विभा कान्तिः । धृतिर्धेयम् । वत हर्षे । यस्य राज्ञो मतिकलादिकमन्योन्यसहृशं विभातीति निर्गलितान्वयः । सेयं तृतीयसृृश्चववच्छे-दफ्तला उपमेयोपमा ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'उन्मेषमिति । हे ललिततनु, प्रमुलक्ष्मीः मन्ये इति हर्षात्तव पादयोर्लग्रेति संबन्धः । तेन हर्षरूपहेतूत्र्येक्षेयम् । इति किम् । यो मम प्रमलक्ष्म्या जातिवैरी सहजश्चित्रशायामुन्मेषमुद्यं न सहते तस्येन्दोः

नीतः शान्ति प्रसभमनया वक्रकान्त्येति हर्षा-स्त्रमा मन्ये रुखितततु ते पादयोः पद्मरुक्मीः ॥'

अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलप्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलप्नत्वता-दात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—

> 'छिम्पतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाञ्जनं नमः। असत्पुरुषसेवेव दष्टिविफलतां गता॥'

अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि छेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपो-त्येक्षेयम् । अत एव 'तमसो छेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलंकारसर्वस्वकार-मतमपास्तम् । विवक्षितविवेकेन छेपनमात्रस्यवोत्प्रेक्षणात् । एवं फलाद्युत्प्रे-क्षाप्यृहनीया ।

ससंदेहस्तु मेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

न्तु 'उन्मेषं–' इलादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लगने संभावनं न त्वभेदेनेति कथमुक्तल-क्षणसमन्वयस्तत्राह—अत्रेति । अत्र लप्नत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः फलतः पर्यवसानाभिप्राया । तस्य पदार्थेकदेशत्वात् । किं तु खभावलभायां हर्षहेतुकल-माया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेत्त्त्रेक्षाव्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । दश्रा जुहोतीत्यस्य दिधविधित्वव्यपदेशविदत्युह्मम् । एवम् 'चोळस्य यद्गीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः । अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापाटयन्द्रष्टुमिवा-क्षराणि ॥' इति फलोत्प्रेक्षायामपि खाभाविके कण्टककर्तृकव्यापाटने ललाटाक्षर-दर्शनफलकपाटनतादाय्म्यसंभावनामिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक् । ननु 'लिम्पतीव-' इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानात्कथं तत्र तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्वत आह—अत्रेति । गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानम् । उत्प्रेक्षायाश्राध्यवसानगर्भ-त्वाद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्यप्याहुः । अत एवेति । प्रकाशयन्थादेवेत्यर्थः। युक्तिमप्याह—विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासंभवेन 🖠 तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तमिति भावः । नव्यास्तु "अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे मगुर्महान्यत्कुचशैलशीली । नानारदाह्वादिमुखं श्रितोरुव्यांसो महामारतसर्गयोग्यः॥' इति नैषघीयपद्ये मोहनरूपघर्मस्याघारतासंबन्धेन मुनिषूत्प्रेक्षादर्शनादभेदेनैवोत्प्रेक्षेति नियमो न युक्तः । न च मुनिगतधर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षितकल्पना युक्ता । अनुभवविरोधात् लक्षणानुगमानुरोधेनानुभववाधायोगात् । एवं च लिम्पतीवेल्यत्रापि तमि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षेव युक्ता । आख्यातार्थकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्व-

सौन्दर्यगवोऽनया इन्दीवरदलदृशा कर्तृभृतया वक्रकान्त्या करणभृतवा प्रसमं बळाच्छान्ति नीत इति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'लिम्पतीति । गाढान्धकारवर्णनामिदम् । तमः कर्तु अङ्गानि लिम्पतीबेति व्याप-नस्य रेपनत्वेनोत्प्रेक्षा । एवं नभःकर्तृकाजनवृष्टित्वेनापीति ।' इत्युदाहरणचरिद्रकाः

भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविश्रतिभातिभित एवालंकारो न तु स्वारितकः स्थाणुपुरुपादिविषयो वा । वैचिन्याभावात् । अत्र संशयः ससंदेह इति लक्ष-णम् । भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—

'अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नेष नियतम् । कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं समालोक्याजौ त्वां विद्धति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥'

अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधम्योणि तदाश्रयेषुक्तानि । न चायं व्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् ।

यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । किं च निगीणे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गीकारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात् । इवशब्दान्वितस्यो-त्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच । तस्मात्स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा चेलाहः । अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—तत्रोत्प्रेक्षायां पश्चम्यर्थो हेतुः। तत्र प्रकृत्यर्थहर्षादेरभेदेनान्वयः। हेतोश्र प्रयोज्यतासंसर्गेण लगने तस्य चाभेदेन खाभाविके लगने संमावनं प्राचां मते । तेन हर्षहेतुकलगनतादातम्य-संभावनाविषयः पादयोः पद्मशोभालगनमिति बोघः। नव्यनये तु हेतोरेव प्रयो-ज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणाद्धर्षहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः । एवं द्रष्ट्रमिवाक्षरा-णीति फछोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तुमुनर्थफलस्य पाटनेऽन्वयात्तस्य च खाभाविके तादात्म्येन संभावनाष्ठलाटाक्षरदर्शनाभिन्नफलक-पाटनाभिन्नमिवैतत्पाटनमिति बोधः। नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संसर्गेणोत्प्रेक्षण-मिति दर्शनफलकमिव पाटनमिति बोधः। एवमन्यत्राप्यूह्यम् । इत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥४॥ अन्नेति । ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य समेनेलानुवर्तते । तथा च प्रकृतविषयसमकोटिकः संशयः ससंदेहास्योऽलंकार इलार्थः । समेनेलानेन सादस्यप्रयोज्यललामात् 'अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् । निमजयामास यशांसि संशये स्मरिवलो-कीविजयार्जितान्यि ॥' इत्यादी नातिव्याप्तिः । स्थाणुर्वा पुरुषी वेत्यादिसंशयस्य तु सादृत्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेल्यादिना चमत्कारित्वोक्तेस्तद्भावादेव नाति-व्याप्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र समेनेत्यनेन सादश्यस्येव समानकोटिकत्वस्यापि लाभा-दुत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । न चायमिति । असंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डायु-

१. 'अयिमिति । हे राजन्, त्वामाजो रणे चिरं निपुणं समालोक्य प्रतिभटाः शक्त इति विकल्पान्संशयान्विद्धति कुर्वन्तीत्वन्वयः । चिरं विद्धतीति वा । 'तिरः' इति पाठ तिर्थिगिल्पर्थः । तेन त्रासध्यननम् । इति कीष्टक् । तत्राह—अयिमित्यादि । इतः युक्तः । पृष्ठ कृशानुनियतं निश्चितं सर्वा दिशो न प्रसरतीलेवं वैधम्योक्तिघटितो मार्तण्डत्वादि-संश्चाः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

नतु भट्टोइटेन भेदोक्ती निश्चयगर्भ एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि तिकमस्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविति विभज-नात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा—

'ईन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् । लिलितस्विलासवचनेर्मुकमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः॥'

तिस्क भट्टोइटेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये ताद्यवैचित्र्याभावादिति गृहाण । भेदानुक्तौ यथा—

'अस्याः सर्गविधौ प्रजापितरभू बन्द्रो तु कान्तिप्रदः श्रद्धारैकरसः स्वयं तु मदनो मासो तु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं तु विषयव्यावृत्तकौत् हलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरिमदं रूपं पुराणो मुनिः॥' अत्र शक्क्षमानस्य प्रजापसादेः कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम्।

तद्र्यकमभेदो य उपमानोपमेययोः।

अभेदोऽभेदारोपः । बीजं तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपहुतभेदयोर्विन

पमानेभ्य आधिक्योक्तिरिति भावः । परिहरति—तस्येति । प्रथमतः संदेहप्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव
पर्यवसानमिव्यर्थः । अस्यापीति । प्रकृतसूत्रकर्तुरपीव्यर्थः । प्रतीयमानवदिति ।
निश्चयगर्भे हि वैधर्म्योक्त्या निश्चयो व्यङ्ग्यः निश्चयान्ते तु स वाच्य इति चमत्कारापकर्षादुत्प्रेक्षितः इत्यर्थः । अत्रेति । प्रजापत्यादेरित्यादिपदेन चन्द्रादिपरिप्रहः ।
अत्र हि चन्द्रादो प्रजापतिसंदेह इति दीक्षिताः । एतत्प्रजापतौ चन्द्रादिसंदेह इत्यन्ये ।
उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः । इति संदेहालंकारः ॥ ५ ॥ अभेदारोप इति ।
अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थः । सारोपलक्षणयोः सामानाधिकरण्येन
प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम्—'यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।
उपमेये भवेद्वत्तिस्त(दा त)दूपकं भवेत् ॥' इति । अलंकारमाध्यकारोऽपि
लक्षणापरमार्थे यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धर्मबाहुत्यम् । तुशब्देन च वृत्तौ
तस्य निमित्तत्वमात्रेणोक्तिर्ने तु लक्षणाध्यक्तयेति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो-

१. 'इन्दुरिति । अत्र इति प्रानसंदिग्धमिति पूर्वार्धशेषो बोध्यः । ललितानि च तानि सिवलासानि चेति विग्रहः । परतः पश्चात् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. २. 'अस्या इति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीं प्रकृत्य पुरूरवस इयमुक्तिः । अस्याः सर्गविधौ यः प्रजापतिरभृत्स कान्तिप्रदश्चन्द्रो तु इत्येवं चन्द्रत्वादिकोटिकः संशयः । पुष्पाकरो मासो मश्चमासः । संदेहे कारणमाह—वेदेत्यादि । विषयेभ्यो व्यावृत्तं कौतूहळं यस्य स पुराणो सुनिर्वका (चारायणः) इदं रूपं कथं तु निर्मातुं प्रमवेदित्यन्वयः । तथा च माधारणहरू इरसंमवात्संदेह इति मावः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

वक्षित इति नापहुतावित्याप्तिः । तदेतद्विविधम्—सावयवं निरवयवं च। तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवतिं च। द्वितीयं तु शुद्धमात्रमित्यार्थे विभागे रुक्षणमाह—

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपिता आरोप्यमाणाः । ते सर्वेऽपि यद्यारोपिवषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्द-प्रतिपाद्योऽत्रेति ब्युत्पत्तेः । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वय-स्थले नाव्याप्तिः । उदाहरणम्—

'ज्योत्स्वाभसाच्छुरणधवला विश्वती तारकास्थी-न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् । द्वीपाद्वीपं अमित द्वती चन्द्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्जनस्य च्छलेन ॥'

अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्तत्वादिकमारोप्यमाणं सर्व शाब्दम्। निन्वदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकवाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहात्संदेह-लक्षणसंकरोचित्यादिति चेत्, भवेदेवम् यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषणं न स्यात्। तद्धि रूपकपरिग्रहे साधकस्। कापालिक्यां तत्संभवाद्वात्रावसंभवाच । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्थानन्वय एव स्यात्।

रिखनेनैव हेतुहेतुमतोरभेदोक्ती कोकिलानन्दो वसन्त इखादावितप्रसङ्गप्रसङ्गात्। सारोपेखादिना चाितशयोक्तिव्याद्यक्तिः। अनपहृतभेद्योरिति । भेदो वैधम्यं मुखलादि । एतच्चोपमापदस्योपमेयतावच्छेदकविशिष्टपरत्वादेव लभ्यत इति क्षेयम् । अथवा गौणसारोपलक्षणामूलव्यङ्गयरूपोऽभेदारोप एव रूपकमत्तु । उपमातो वैवित्र्यस्य तत्प्रयुक्तत्वात् । यत्कृतं वैवित्र्यं तस्यैवालंकारत्वौचित्यात् । व्यङ्गयस्यापि वाच्योत्कर्षकत्वेनालंकारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशंसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकारात् । परम्परितरूपके 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यत्' इखारोपपदस्य प्रयोगाच 'अममरतिनमलसहदयतां' इखादौ हालाहलरूपं व्यङ्गयं वाच्यस्य मुजगरूपणस्य सिद्धिकृदिति प्रन्थे रूपकस्य वाच्यत्वोक्तिस्तु वाच्यायमानत्वाभित्राया साधारणगुणानां तत्प्रन्थोजकानां रूपकपदेनोपादानाद्वोपपादनीयेति दिक् । तदेतिदिति । परम्परिन

१. 'ज्योत्लेति । इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनीति प्रधानरूपकम् । ष्तित्रिर्वाहकाण्यपराणि विशेषणानि । चन्द्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तं लान्छनस्य च्छलेन सिद्धाञ्जनस्य परिमलं चूर्णे दश्वती थारयन्ती । दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपदनाम्ना पाखण्डानां व्यवहारः इति चण्डीदासः । मुद्रापरिमलशब्दौ प्रशंसार्थावित्यन्ये । मुद्रा चिह्नं तद्र्पे कपाल
ब्रिति वा । ज्योत्कारूपेण भस्मना छुरणमङ्गलेपस्तेन थवला । तारकारूपाण्यस्थीनि विभ्रती ।
अन्तर्थानस्य व्यसने कौतुके रसिकेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

श्रौता आर्थाथ ते यसिन्नेकदेशविवर्ति तत्।

ते इत्यारोपिताः। तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिद्र्थे-सामर्थ्याद्वसेयासादेकदेशविवार्ति । एकदेशे विशेषेण वर्ततः इति ब्युत्पत्तेः। उदाहरणम्—

'जैस्स रणन्तेडरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम् । रससंग्रहा वि सहसा परम्मुही होइ रिडसेणा ॥'

अत्र रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यं शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसे-नायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शाब्दम् । किं त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्था-देवावसीयते । अन्यथा तस्यापर्यवसानात् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेक-देशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

साङ्गं सावयवम् । एतदुक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । साङ्गरवमनेकरूपकसमुदायः । एकस्मिन्रूपके द्वितीयस्याङ्गरवेनावस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थस्वात् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थः । यथा— 'कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-त्सस्त्रीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।

तरूपकभेदस्य श्रेषमूलस्य शब्दार्थोभयालंकारत्वात्तद्विभागानुक्तिः । 'यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाप्रलताम् । रससंमुख्यिप सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥' मण्डलाप्रः खङ्गः स एव लताकारत्वाह्नता । रसो वीरः गृङ्गारश्च । अन्यथेति । नायिकत्वारोपं विना तस्याः पुरत्वारोपत्वस्यापर्यवसानादनुपपन्नत्वादि-स्याः । समुदाय इति । परस्परापेक्ष इति शेषः । यथाश्चते मालारूपकेऽपि तन्वापत्तेः । तत्रानेकेषामपि रूपकाणां परस्परानपेक्षत्वात्तव्याद्वत्तिः । अत्रमर्थोऽङ्गश्चदादेव लभ्यत इत्याह—एकस्मिन्निति । नन्वेकदेशित्वरूपमङ्गत्वं मालायामपि प्रसेक्षमस्तीत्याशङ्कानिरासायाह—अङ्गराब्दस्येति । असाङ्गस्यैव गुद्धस्यैव । पूर्वशन

१ 'मण्डलाग्रलतां खङ्गलताम् । करे कुर्वतो धारयतः । युद्धार्थं रतार्थं च । अन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्यां छताया नायिकात्वावगमात् । रसेन वीररसेन शृङ्गारेण च । संमुखी युयुत्य्
रिरंसुश्च । पराष्ट्रुखीभवति भयाधुद्धान्निवर्तते कोपात्रियसंगमाच ।' इत्युदाइरणचन्द्रिकाः
२. 'यद्यसाद्गीतध्वनिषु सत्सु अङ्गानि स्तिमितयति निश्चेष्टानि करोति । तथा श्रुतमपि
कान्तस्योदन्तं इत्तान्तं सखीं प्रति पुनः प्रश्नविषयं करोति । यसाचानिद्रं नेत्रमुद्रणादिशूयं
यथा स्यात्तथा अन्तः स्विपिति । कान्तैकतानान्तःकरणतया विषयात्र गृङ्गाति । अहो इति
संबोधने । हे सखि, तत्तसान्मनसिजः अस्या हृदि । उद्गतामिति श्रेषः । अभिनवां प्रेमस्पां छतिकां सेकुं प्रवृत्त इति वेद्यीत्यन्वयः । अभिनविति सेकौचित्यस्चनम् ।' इत्युदाइरणचन्द्रिकाः

अनिद्धं यचान्तः स्विपिति तदहो वेदयभिनवां प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥' अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः । अथ साङ्गसैव वैचित्र्यान्तरमाह—

माला तु पूर्ववत् ॥ ८॥

यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमिलर्थः । यथा—

> 'सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्पस्य हर्षोद्गमः कान्तेः कार्मणकर्म नर्मवचसामुङ्कासनावाससृः । विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया वाणाः पञ्जशिलीमुखस्य ललनाचृढामणिः सा प्रिया ॥'

नियतारोपणोपायः स्वादारोपः परस्य यत् । तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

नियतस्य मुख्यस्यारोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः पर-स्वामुख्यस्यारोपस्तत्परम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणमावरूपा परम्परा संजा-तात्रेति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदारोपणं न संभवत्येवेति यावत् । एवंभूतः परस्यान्यस्यारोपः स तथा । एवं चैकैरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजातात्रेति ब्युत्पत्तेः । श्रिष्ट इत्यादि । तदेतद्विविधम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपवि-षययोर्वाचकस्य श्रिष्टत्वादित्वरूपत्वाचेत्यर्थः । तत्राद्यं यथा—

विद्वंन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीसद्युते दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानरः।

ब्देनोपसापरामर्श इलाह—यथेति । एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् । माळोपमायाः सूत्रानुक्ताया वृत्तावेव कथनादिलाहुः । केचिदिति । अत्र च साव-यवरूपकर्स्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यतः स्वयं तद्रथमाह— वस्तुतस्तिवि। एवं चेति । एकरूपणानन्तरं रूपकमिति शेषः । सावयवे तु ज्योत्क्वाभसेलादौ

१. 'सौन्दर्थस्येति । तरिक्वणी नदी । सौन्दर्थस्य तरङ्गवस्वावगमेनोत्तरोत्तराविच्छेदलामः । हर्षोद्रमश्च योग्यस्थानलाभात् । कार्मणकर्म वदीकरणम् । नर्मरहसां (वचसां)
क्रीडारहस्यानामुछासनाया जुम्भणस्य वासस्थानम् । वक्रोक्तीनां विद्या शिक्षाशास्त्रम् ।
विधेश्रैद्याणो निरविधिनिपुणताया साक्षात्कारः । सा प्रियेलेकस्यां प्रियायां बहुनामारोपान्मालारूपकम् । पञ्चशिलीमुखः कामः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'य आरोपः' कः
३. 'चेकरूपणहेतुकं रूपणान्तरं' गः ४. 'रूपे' कः ५. 'विद्वदिति । हे वरवीर
प्रभो, त्वं वैरिषं श्राह्यं वत्सरशतमुक्तैः साम्राज्यं किया इत्यास्थातपदम् । कीष्टशः । वि-

सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्मावभीम प्रभो साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिज्ञमुचैः क्रियाः ॥'

अत्र निदुषां मानसं मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वागेपणम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोईदयसरोविशेषयोः श्लेषनता मानसग्रब्देनैनाभिधानम् । एषमप्रेऽपि । तत्र वैरिकमळायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः । दुर्गाणाममार्गणमेन दुर्गाया मार्गणम् । सिमतां स्वीकार एव सिमधां
स्वीकारः । सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः । विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः । एवमारोपहेतुकं सूर्याचारोपणिमति । नतु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहतया
शब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च । तथा च श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यत
इति तद्वसर एव वक्तुमौचित्याक्तिमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्,
सत्यमेतत् । तथापि श्लेषापवादकं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्धनुरोधेनोक्तः । तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि
तैरेकदेशविवर्तात्युच्यते । द्वितीयं यथा—

'आलानं जयकुञ्जरस्य दषदां सेतुर्विपद्वारिधेः पूर्वादिः करवालचण्डमहस्रो लीलोपधानं श्रियः ।

ज्योत्क्षादिषु भस्माद्यारोपाभावेऽप्यनेकद्वीपश्रमणादिप्रसिद्धसादृरयेन रात्रौ कापाळिकीलारोपसंभवात्र परम्परितत्वप्रसङ्ग इति भावः । उक्तं नवम इत्यर्थः । वक्ष्यते चाप्र
इत्यर्थः । तद्वसरे उभयाळंकारप्रस्तावे । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषत्वादीनामित्यर्थः । आदिना कमळिविकासित्वादिसंग्रहः । आर्थलमर्थगम्यत्वम् । खङ्गळताया इव नायिकात्वमित्यर्थः । नन्वेकदेशिवविर्तित्वं सावयवस्यैव भेदो न तु परम्परितस्येलाशङ्क्याह—इदं हीति । मूळे इदमपील्यन्वयः । एकपदोपस्थितयोरन्तःकरणसरोविशेषयोरभेदाध्यवसायेऽपि नैकत्रापरारोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशापेक्षलात् । अन्यथा विषयनिगरणात्मिकायामतिशयोक्ताविप तत्प्रसङ्गात् । तस्मादार्थ
एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तित्वमत्रापि युक्तमिति । समते त्विभिधामूळ्यञ्जनोपस्थि-

दुषां मानसमेव मानसं सरस्तत्र हंसरूपेति हंसत्वारोपे श्रेषवलान्मनिस सरोविशेषारोपस्य हेन्द्रत्वात्परम्परितरूपकम् । एवमग्रेऽपि । वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोच-स्तेन दीप्तश्रुते सूर्य । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमन्वेषणं तेन नील्लोहित शिव । समितां सङ्क्रामाणां स्वीकार एव समिथां स्वीकारस्तेन वह्ने । सत्ये प्रीतिरेव सत्यां दक्षक-स्यायामप्रीतिस्तिद्वियाने कुशल एव दक्षप्रजापतिरूप । विजयः पर्पराभव एव विजयोऽर्जुनस्तत्याम्मावः प्रावसस्त्वमग्रजत्वं च तेन भीम भीषण भीमसेन वेति । श्रुत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'आलानमिति । जय एव कुक्षरो हस्ती तस्यालानं बन्धनस्तम्भ इति । युजे आ-लानत्वारोपे जये कुक्षरत्वारोपो हेतुः । एवममेऽपि । विपद्ग्यसमुद्रस्य पाषाणसेतुः । तदु-चारणक्षमत्वात् । करवालः खङ्ग एव चण्डमहाः सूर्यस्तस्य पूर्वादिरुदयाचलः । लीला खब्स्वापस्तत्रोपधानं शिरोनिधानं तृलपटः । सङ्काम एवामृतसागरः । वीराणां वैरिणां या-वितास्तासां वैधन्यदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनकीडाविधौ मन्दरो राजन्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते अुजः ॥'

अत्र जयादेभिन्नशब्दवाच्यकुक्षरत्वा(द्या)रोपे सति भुजे आलानत्वाद्या-रोपो युज्यते । इदमुदाहतभेदह्वयं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमि तहष्टव्यम् । तत्र श्लिष्टवाचके यथा—

'अंलोकिकमहालोकप्रकाशितजगञ्जयः। स्तूयते देव सद्दंशमुक्तारतं न कैर्भवान्॥' अत्र वंशोऽन्ववाय एव वंशो वेणुरिति। भेदभाजि यथा— 'निरंविध च निराश्रयं च यस स्थितमनिवर्तितकोतुकप्रपञ्चम्। प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकविह्यकन्दः॥

अत्र लोकशब्दाद्विन्नेन विह्नपदेनारोध्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोध्यारो-पविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संमूय वैचिन्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालारशनयोरिप दृष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि रूपकं संभवति । यथा—

'किंबेल्यकरैर्छतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति । निलनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योपितां मदनः॥'

तस्य सरःप्रभृतेर्मनःप्रभृतौ व्यञ्जनयैवारोपोऽन्यत्र तु खङ्गळतादावार्थिक इति विशेषा-च्छ्लेषाङ्गकमेवैतदिष्टम् । वेणुरितीत्यनन्तरं श्विष्टमिति शेषः । नालंकारानेकत्व-मिति । न रूपकालंकारानेकत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्कृतिजनकतारूपत्वास-स्याश्च चमत्काररूपकार्थैक्येनैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति च सावयवोपळक्षणम् । न्यायसाम्यात् । नतु सापेक्षानेकस्थलेऽलंकारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकरूपकमा-लायां कथं नालंकारभेद इति चेत्, सत्यम् । जातावनपेक्षत्वेऽपि चमत्कृतिविशेष-जनने सापेक्षत्वादेकत्वम् । लोकेऽपि मालारशनादीनामेकालंकारत्वमुक्तहेतुकमेव प्रसिद्धम् । रशनेति । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरत्रारोपविषयत्वरूपमिल्यथः । यथा

१. 'अळीकिकेति । अळीकिकस्य महस्योत्सवस्यालोको दर्शनं तेन प्रकाशितं जगन्नयं येनेति राजपक्षे । मुक्तामणिपक्षे तु—महालोको महादीप्तिः । सद्वंशो महाकुलमेव महावेणुस्तत्र मुक्तारलम् । वंशोद्भवमुक्ताया वहुमृत्यत्वाद्भलत्वोक्तिः । भवान्केनं स्तूयत इल्यन्वयः । 'स्तूयसे' इल्यपपाठः । 'युष्मयुपपदे' इल्यनार्थम्रहणाभावात् ।' इल्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'निरवधीति । स प्रथम आद्यः क्र्ममृतिर्भवान् जयतीति विष्णुं प्रति भक्तोक्तिः । यस्य स्थितं स्थितिर्निरवि कालपरिच्छेदशून्यम् । सर्वाधः स्थितत्वादाश्यशून्यं च । अत एवानिवतितः कौतुकस्याश्चयस्य प्रपच्चे विस्तारो येन तत् । कीदृशः क्र्ममृतिः । चतुर्दशलोकरूपा या विष्ठस्तस्याः कन्दः' इल्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'किसल्येति । मदनः कामिनां मनो जयतीत्यन्वयः । कैः तत्राह—किसल्येत्यादि । लतानां पळ्ळवरूपैः करैः करकमलैमुखेन्दुभिरित्युभयत्रापि योषितामन्वयः । अत्र पूर्वमारोप्यमाणस्य करादेरुक्तरत्रारोपविषयवाद्रशनारूपकम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

इत्यादि । तथापि न तादशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम् । अकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

प्रकृतसुपमेयं निषिध्य असल्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदमकृतसुपमानं यत्सा-ध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपह्नुतिः । सा च शाब्दी आर्थी चेति द्वेघा । तत्राद्या यथा—

> 'केवासः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि । अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिक्षिरे रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥'

किसलयेष्वारोप्यमाणानां कराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुखारोपविषय-त्वमिति । अत्र करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषितावित्यनेनान्वेतीति ज्ञेयम् । न तादृशेति । यथोपमायां भणितिरिवेखादौ राजसंबन्धितया वर्णनीयानां भणि-त्यादीनामुपमानोपमेयतया प्रन्थनं प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुस्तथा ने-लर्थः । अथात्र शाब्दवोधप्रकारः कथ्यते—तत्र प्राचां मते विषयिवाचकपदेन वि-षयवृत्तिगुणवतो लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयानमुखं चन्द्र इत्यादो चन्द्रवृत्तिगुणवद्भिन्नं मुखमित्यादिधीः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नं चन्द्रवृत्तिगुणविदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य रुक्षणेति मुख्य-मते त्वाह्लादकं मुखामिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नमाह्लादकमिति कान्ता मुखं चन्द्र इत्यत्रामेदस्तृतीयार्थः तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थेकदेशेऽन्वयः तेन कान्त्य-भिन्नचन्द्रवृत्तिगुणबद्भिन्नं मुखमिति बोघः । लक्षणां विनैवोपमानोपमेययोः समान-विभक्तिकपदोपस्थितयोराहार्याभेदबोधवादिनां नव्यानां मते तु मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्राभिन्नं मुखमिति बोधः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखस्य विशेषणत्वा-त्तदभेदस्य चन्द्रेऽन्वयाद्यापि मुखरूपकमापद्यते न पुनश्चन्द्ररूपकं चन्द्राभेदस्य मुखे-Sनवगमात् तथापि खनिष्ठाभेद्प्रतियोगित्वसंसर्गेण चन्द्रे मुखान्वयस्वीकाराचन्द्राभेद-रूपकोपपत्तिः । स्वप्रतियोगिकाभेद एव विशेषणस्य संसर्गो न तु स्वानुयोगिक इति नियमे मानाभावादिति वदन्ति । एतन्मते कान्त्या मुखं चन्द्र इत्यादी कथं बोध इति चेदत्राहुः—चन्द्राभित्रमुखादेः कविप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्सादिगुणानां तत्र प्रयोजकत्वात्कान्त्यादिप्रयोजकं चन्द्राभिन्नं मुखमिति बोधः । प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थ-त्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ असत्यतयेति । यथाश्रुते 'शिखा धूमस्येयं परि-णमति रोमाविवयुः' इलादावव्याप्तेः । संदेहार्छकारव्यावृत्त्यर्थे सलतयेति । अन्य-

१. 'चार्थी' ख-ग. २. 'अवाप्त इति । परिणतरुचः पूर्णकान्तेः शशाङ्कस्य तत्त्वेन परामिमतस्य वपुषि प्रागल्भ्यं प्रकटतां प्राप्तीऽयं कलङ्को नैव विलस्तित्यपह्नुतिः । तिहे किं तत्राह्—अमुष्य चन्द्रस्य विगलदं मृतप्रवाहशीतले उरिस गाढं रितश्रान्ता इयं रजनीरूपा रमणी शेत इति मन्य इति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नवः । आर्थस्तु बह्वीभिर्भङ्गीभिरालो-च्यते । तत्कचित्कपटार्थशब्दोपादानात् । यथा—

बैत सिख कियदेतत्पदय वेरं स्मरस्य प्रियविरहकृदोऽस्मिन्सिगलोके तथा हि । उपवनसहकारोद्धासिम्द्रङ्गच्छलेन प्रतिविशिखमनेनोटङ्कितं कालकृटम् ॥'

अत्र च्छलशब्दवलान्न सभ्द्रङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकृदाः शरा इति प्रतीयते । क्रचित्परिणामादिशब्दवशात् । यथा—

'अमुर्प्मिं छावण्यामृतसरसि नृनं मृगदशः सरः शर्वेष्ठष्टः पृथुजवनमागे निपतितः। यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिश्चना नाभिक्रहरे शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावछिवपुः॥'

अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमा-विलः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं भङ्ग्यन्तररप्यूह्मम् । यथा 'इदं ते केनोक्तं' इत्यादो ।

श्लेषः स वाक्य एकसिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥
परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्लेषः । यथा—

त्साध्यत इस्रेताबदुक्तौ रूपकातिव्याप्तेः प्रकृतमित्युक्तम् । तन्मात्रोक्तौ च निषेधालं-कारे वक्ष्यमाणेऽतिव्याप्तिरत उभयोपादानम् । 'न पद्मं मुखमेवेदं' इत्यादावप्रकृतस्य निषेधो न तु प्रकृतस्य । तथा समारोपोऽप्यप्रकृतस्य नेति तद्यदासः । दण्डी तु—'अपह्नतिरपह्नस्य किंचिदन्यार्थस्वनम् । न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥' इत्यपह्नतिरक्षणं सोदाहरणं व्रवन्नप्रमानोपमेयनियममपद्भतौ नाङ्गीचके । इत्यपह्नतिः । स्रेष्ठः स इति । अत्रार्थश्चेषस्यवार्थां कारत्वेन स्वस्यत्वाच्छन्दश्चेषव्यावृत्त्यर्थनाह—परिवृत्तीति । 'योऽसकृत्परगोत्राणामित्यादौ तु गोत्रादिशब्दानां परिवृन्ती

१. 'बतेति । बत खेदे । असिन्मादृशे रागिछोके अनुरक्तजने कियदपरिमितमेतद्वैरम् । असीति शेषः । पृथेति तथाद्दीत्यनन्तरं योज्यम् । उपवनेषु सहकारा आत्रास्तेषूद्धासिनो मृङ्गा अमरास्तव्याजेन प्रतिवाणमनेन सरेण काळकूटमुट्टिक्कतं प्रकाशितम् । लापितमिति यावत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'अमुिष्मित्रिति । शर्वेण हरेण प्रुष्टो दग्धः सरो लावण्यरूपायतसरोवरम्ते मृगदृशोऽसिन्महति जवनप्रदेशे नृनं निपतितः । यस्य कामस्याङ्गान्यवाङ्गारास्तेषां प्रशमस्य निर्वाणतायाः पिशुना स्चिका इयं धूमस्य शिखा स्विके रोमाविलम्तिः परिणमति । नेयं रोमाविलः किं तु धूमशिखेवेयं तदाकारेण परिणतेल्थर्थगम्याया अपहुतेरुदाहरणद्वयं द्शितम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

नः स्थे

ही

रतं

अत

गरीः

हेतो विधुर

ध्यारे

प्रसिद

मामोर

खस्यो

वचन

तिद्विषर

महेराः

'वैदयमयते दिखालिन्यं निराकुरुतेतरां नयति निधनं निदामुदां प्रवर्तयति कियाः। रचयति तथा स्वैराचारप्रवर्तनखण्डनं बत बत लसत्तेजःपुक्षो विभाति विभाकरः॥'

अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थान्युद्यमयते इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनाम-भावेनाभिधाया अनियञ्चणाद्वयोरिप वाच्यत्वात् ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्विष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थ-विशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्वेषमहिन्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रप्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्विष्टत्वं तद्वयुदासः । तस्य श्वेषत्वात् । उदाहरणम्—

'लैहिजण तुज्झ बाहुप्फंसं तीए स को वि उछासो। जञ्जलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुव्वला णंसा॥'

अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्द्स्य परमप्रकृतार्थकरवं नास्ति । श्लिष्टर्स्व चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भाद्गीनामिष संभवात् । यथा 'विलिखित कुचौ' इत्या-दाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यांत्प्राकरणि-क्रमुच्यते तद्षि संगृद्धते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच । यथा 'संप्राप्तसकलाङ्ग-' इत्यादि । अत्र द्याप्रकृतस्य सङ्करस्य विशेषणसामर्थ्यां-त्यकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्यादुः । तत्र युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्सं-

त्यसहत्वान्नार्थश्चेष इति भावः । लिह्य जेगिति । 'लब्ब्वा तव बाहुस्पर्शे यस्याः स को अपुल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खल्रू ज्वला दुर्बला ननु सा ॥' औपम्येति । आदिपदेन साधारणविशेषणसारू प्यसंप्रहः । तत्र साधारणविशेषणवशाद्यथा— 'विलिखति कुचानु चैर्गाढं करोति कचप्रहं लिखति ललिते वक्ते पत्रावलीमसमज-साम् । क्षितिप खदिरः श्रोगीबिम्बाद्विकर्षति चां शुकं मरुभुवि हठान्नश्यन्तीनां तवा-

१. 'ख्दयमिति । विभाकरनामा राजविशेषः सूर्यश्च । ख्दयमुदयाचळं समृद्धि च । अयते प्राप्नोति । दिशां मालिन्यमन्धकारस्तत्तिदिगतदुष्टसामन्ताथुपद्रवश्च । दिग्गतजनानां दारिश्चेण कुवेषतेखन्ये । निद्रया मुद्रा मुद्रणं चञ्चषः निद्रामुद्रा निद्रासदृशी अवस्था आलस्यरूपा च । निधनं नाश्चम् । क्रिया अप्निहोत्राद्याः पश्चद्वयेऽपि । स्वैराचारप्रवर्तनम-भिसारादि विधिनिषेधातिक्रमश्च । तत्खण्डनं निवृत्ति रचयति । हर्षातिशयाद्वतवतेति दिश्किः । तेजःपुञ्जो रश्मिसमृहः कान्तिसमृहश्चेति क्षेषालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'ल्वेहेजणेति । अत्र बाहुस्पर्शलामप्रयुक्तोल्यासदिसाधारणविशेषणवलाज्यव्यव्यस्मीन्वत्ताने नायिकावृत्तान्तरूपतया गम्यत इति समासोकिरळंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अहात् । 'येनास्याम्युदितेन' इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे । तत्र समासोक्तिपदं श्विष्टविशेषणस्वमात्रपरम् ।

निदर्शना । अभवन्वस्तुंसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

यथाश्चतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सेका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवा-क्यभेदे तद्भेदे च । तयोराद्या यथा—

> 'कें सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्यविषया मतिः। तितीर्धुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्'॥

रिमृगीदशाम् ॥' अत्र कुचिवलेखनकचग्रहादिविशेषणानां शब्दश्लेषं विना स्वत एव साधारण्यात्रायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेषणायथा—'द-न्तप्रभापुष्पचिता पाणिपछवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्याद्यपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभा-सद्द्योः पृष्पेरिति समासान्तराश्रयणेन ळळनावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । सारूप्या-चथा-(पुरा यत्र स्रोतः-' इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसङ्गात्कालान्तरे पुनर्दण्डकं गत-वतो रामस्येयमुक्तिः । अत्र वनसारूप्यात्कुदुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्धसमृद्धिविप-र्यासं प्राप्तस्य प्रामनगरादेर्नृतान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिः । इयं चापपय्यदीक्षितेरे-वोक्ता नान्येरिति संक्षेपः । अस्यां च समासोक्ती प्रकृतवृत्तान्तोऽभिधयैव प्रतीयते अप्रसुतवृत्तान्तसु व्यञ्जनया । प्रकरणेनाभिधाया नियमनात् । तस्य च ताटस्थ्येन प्रतीतावसंबद्धार्थकत्वप्रसङ्गाचमत्कारानुपपत्तेश्व । प्रकृते समारोपो न त्वप्रकृतनाय-कादेः प्रकृते राजादावारोपः । प्रमाणाभावात् । आरोपद्वयकल्पनागौरवाचेति प्राञ्चः । अप्रस्तुतस्य नायिकादेर्नुत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चारुत्वा-भावात् । एवं चावर्यं व्यज्जनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणस्वमेव युक्तं न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयसैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्याननुंभवपराहतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्ता-न्ताभिन्नतयाध्यवसितः प्रकृतवृत्तान्तः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावगते भासत इति तु नव्याः । एवं च प्रकृतोदाहरणे नायकीयबाहुस्पर्शलामप्रयुक्तोल्लासवती जय-लक्ष्मीरित्यावपक्षे बोधः । द्वितीये तु राजनायकबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासवती जय-लक्सीनायिकेतीति संक्षेपः । अत्र च बाहुस्पर्शेति साधारणं विशेषणं उल्लास इति श्विष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्यात्रिन्दागमकविशेषणसामर्थ्यात् । समासोकि-पदमिति । तुल्ये प्रसुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः श्वेषः समासोक्तिः सादश्यं

१. 'संयोगः' ग. २. 'क स्थेंति । स्पष्टम् । अत्रोडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या स्थंवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायां पर्यवसानान्निदर्शनालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ,

अत्राहं सागरं तितीर्षुरसीत्यस्यासंबद्धार्थकतया बहुपेन सागरतरणवन्मदी-यमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

अन्त्या यथा—

'उँदयति विततोध्वरिश्मरज्ञावहिमरुचौ हिमधान्नि याति चास्तम् । वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥'

अत्रान्यछीछोद्वहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रछीछासद्दशीं छीछामित्युपमायां पर्यवसानम् । एवं च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि छीछापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा माछारूपापि दृश्यते । यथा—

'दोर्न्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कविम्बम् । मेरुं छिङङ्गयिषति ध्रुवमत्र देव यस्ते गुणान्गदितुमुचममाद्धाति ॥'

खखहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा।

यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते सापरा निदर्शना । यथा—

> 'उँन्नतं पदमवाप्य यो लघुईंल्थैव स पतेदिति बुवन् । शैलशेखरगतो दषक्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥'

चेति अन्ये वक्ष्यमाणमिल्यथः । इति समासोक्तिः । वस्तुसंवन्ध इति । वस्तुनोः पूर्वार्धापरार्धयोरिल्यथः । संवन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतर-णरूपमुपमानमप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमिल्यपि भेदो द्रष्टव्यः । कीलापदार्थमात्रस्योति । किं तु तद्वहनरूपवाक्यार्थसेल्यथः । किययैवेलेव-

१. 'उदयतीति । माघे रैवतकवर्णनम् । वितता विस्तृता ऊर्ध्वा रसमय एव रज्जवो यस्य तादृशे अहिमस्चो स्वें उदयति सति हिमधान्नि चन्द्रे चास्तं याति सति अयं रैवत-किगिरिस्मयतो विलम्बिवण्टाद्रयपरिवारितस्य वारणेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य लीलां शोमां वहतीत्य-न्वयः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रारोपो लीलासदृशीं लीलामित्युपमां गमयति । तत्र चन्द्र-स्वंयोर्घण्टयोश्च विन्वप्रतिविन्वमावस्तत्समर्थनाय च रिष्टम्षु रज्जलारोप इति वोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'दोर्भ्योमिति । तरङ्गवतीमुजंगः समुद्रः । लिलङ्क्षयिषति लङ्क्षयि- त्रिमच्छिति । वोभ्यां सागरतरणादिवत्वद्रुणभाषणमश्चयमित्यनेकोपमाकल्पनान्मालारूपेयं निदर्शना ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'उन्नतमिति । दृवत्कणः पाषाणकणः । चारणा मन्देनापि मारुतेन युतः कम्पितोऽधः पति । किं कुर्वन् । यो लयुः स उन्नतं पदमवाप्य हेल्यैव पतेदिति व्रवन्त्वदृष्टान्तेन कथयन् । उन्नतं पदमुत्कर्षे उच्चस्यलं च । लयुरस्यविद्धि- रत्पपरिमाणश्च । पतनमुत्कर्षविनित्यःसंयोगश्च ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र पतेत्पद्प्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य छाववे सत्युन्नतपद्प्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पततिपद्प्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा अल् छाघवे सत्युन्नतपद्प्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दपत्कणस्येति दष्टान्तपर्यवसानान्नि-दर्शनात्वमिति ।

अमस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्ति-हेतुः । एतचार्छकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकर-णिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति । तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्रोति च पश्चधा ॥ १३ ॥

सेखनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेस्पर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

'याताः किं न मिलन्ति सुन्दिर पुनश्चिन्ता स्वया मस्कृते नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सवाष्पे मणि । लजामन्थरतारकेण नियतत्यीताश्चणा चश्चषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥'

ः अत्र प्रस्थानात्कि निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणो-स्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थे इति न कारणप्रस्तावः ।

कारेण शब्दव्यवच्छेदः । बुवन्पततीति पातिकयाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्व-स्योक्तेः । तच्च द्रष्टान्तविधयैवेखाह—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् । अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेखर्थः । पतचेति । अन्यवृत्ता-न्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमिखर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्ताविप स-च्वादिखर्थः । आक्षेपेणैवेक्षेवकारेणाभिधाव्यवच्छेदः । नतु प्रकरणसहायस्य योगस्य

१. 'तुल्यस्वेन' ख. २. 'याता इति । याताः प्रस्थिताः किं पुनर्न मिलन्ति अपि तु मिलन्त्येवेति कालुः । मत्कृते मदर्थम् । अतिकादर्थदर्शनादनिष्टाशङ्कया सवाष्यत्वम् । मदीया गमनानिच्छा ज्ञातेति लज्जया मन्थरा स्तन्धा तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतन्न पीतमशकुनमयात्संहृतमश्च येन तादृशेन चक्षुषा । हसितेनेति । एवं किलास्याभिप्रायो यदियं मिहिरहेऽपि प्राणान्थारियच्यतीति प्रहासरूपेणलर्थः । माविन्यावृद्यके मरणे उन्त्साहः । स च वियोगदुःखशान्तिवाञ्छयेति ज्ञेयम् । इयं च प्रस्थानिवृत्तिकृषे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा-

'रीजन्राजसुता न पाठयति मां देखोऽपि तूष्णीं स्थिताः कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैनीद्यापि किं सुज्यते । इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-चित्रस्थानवलोक्य शुन्यवलभावेकैकमाभाषते ॥'

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वद्रयः प्रपलाय्य गता इति शत्रु-पलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—

'ऐतत्तस्य मुखात्कियत्कमिलनीपन्ने कणं वारिणो यन्मुक्तामणिरित्यमंत्त स जडः श्रण्वन्यदस्माद्पि । अङ्जल्यमञ्जुकियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यजुदिनं निद्गति नान्तः शुचा ॥'

अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुष-विशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—

'सुँहद्वध्वाष्पजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः। स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्सुजीवितं तस्य स माजनं श्रियः॥'

अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव श्चाच्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् । तुल्ये प्रस्तुते तुत्याभिधाने त्रयः प्रकाराः विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्चिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्चिष्टत्वस्य, श्चेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्थेव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो यथा—

१. 'राजिन्निति । राज्ञः शञ्चभूतस्य शुकस्तवारिभवने शून्यायां वलमौ भित्तौ चित्रस्थान् नवलोवयैकेकं प्रतीत्थमामाषते इत्यन्वयः । कीट्क् । तत्राह—राजिन्नत्यादि । कुन्जे इति तादृश्या मोजिकायाः संबोधनम् । कुमारसिहतैः सिचवैरद्यापि किं न भुज्यत इति काकुः। अत्र शञ्चपलायने कारणे प्रस्तुते तत्कार्यवचनरूपा । इत्युदाहरणचिद्रकाः २. 'एत-दिति । कस्यचिन्मूर्धस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकण्यं विस्तयेन भाषमाणं कंचित्प्रति कस्यचिद्र-क्तिरियम् । मुखादित्यनन्तरं श्रुतमिति शेषः । तस्य मुखाच्छुतमेतिक्वयत् । अत्यपित्यर्थः । अपाये वा पश्चमी । मुखादपगतमित्यर्थः । किं तदित्याह—स जडो मूर्खः कमिलिनीपत्रे स्थितं वारिणः कणं विन्दुं मुक्तामणिरित्यमंस्तेति यत् । असादन्यदि शृणु । शनैरादीयमाने गृद्यमाणे कणे अङ्गुल्यग्रस्य लघुकिययालपचेष्टया प्रविल्यिनि विलीने सित मम मुक्ता-मणिः कुत्रोड्डीय गत इत्युदिनमन्तःशोकेन न निद्रातीति । अत्र जडसामान्यप्रस्तावे तदि-शेषामिधानरूपा ।' इत्युदाहरणचिद्रकाः ३. 'सुहदिति । श्रीकृष्णेन नरकासुरे हते तस्युद्धदं प्रति तन्मित्रण इयमुक्तिः । प्रतियातनं प्रतिकिया । माजनं पात्रम् । अत्र विक्रेपे प्रस्तुते सामान्याभिधानरूपा ।' इत्युदाहरणचिद्रकाः

'पुंस्त्वाद्पि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्वात् । अभ्युद्धरेत्तद्पि विश्वमितीदशीयं केनापि दक्पकदिता पुरुषोत्तमेन ॥'

अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुष-प्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् । 'अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्वलीयसीति न्यायात्प्राग्विष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्थाक्षेपेणैवोपस्थितेः । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्वेवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—

'येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्वान्ति रवी तत्र ते युज्येत प्रतिकर्तुभेव न पुनस्तस्वैव पाद्यहः। क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-गस्त्येवं जडधामता तु भवतो यद्योग्नि विस्फूर्जसे॥ अत्र विशेष्यवाचिचन्द्रपदं न श्विष्टम्। तृतीयो यथा—

'आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः किं तावद्जितमनेन दुरणेवेन । श्वारीकृतं च वडवादहने हुतं च पातालकुक्षिकृहरे विनिवेशितं च ॥' अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेपः । यथा वा मम— 'कौटिह्यं नयने निवारयतरां शीघां गतिं शीलय व्यक्तार्थो कुरु भारतीं विहसितेऽप्योद्धस्यमायोजय ।

प्राबल्यादाक्षेपानुपयोग इत्यत आह—श्ठेषसत्त्वेऽपीति । तथा चोभयत्राभिधान् व्यापारसत्त्वेऽपि रूब्यर्थस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशंसालंकारत्व-मित्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधनं सुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः। श्टेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनेव व्यपदेशो युक्त इति क्षेयम्। कौटित्य-

१. 'पुंस्त्वादिति । प्रणयने इति सप्तमी । पुरुषोत्तमेन विष्णुना दैल्यमोहने स्वीरूपतापत्या वाराहमूर्त्या पातालप्रवेशरूष्णाधीगमनेन बलिप्रणयने प्रार्थने वामनताप्राध्या च
भुवनरक्षणादेवंप्रकारेणापि विश्वोद्धरणं कर्तव्यमिति दिख्यागः प्रकटित इत्यप्रस्तुतस्योपमानमूतस्य विष्णोरिभिधानात्ततुल्यप्रकृषेश्वप्रतीतिः । तत्र च पुंस्त्वात्प्रचलनं पुरुषाश्रेष्ठानिः । अधोयानं स्वपदअंशः । अमहत्त्वं गौरवहानिः । विश्वं सर्वजनमित्यथों बोध्यः ।
'प्रणयनेनापूर्वोत्कर्षप्राप्त्या महान् त्रिविक्रमतया महाकाय उद्मपदस्थक्षेत्यर्थः ।' इति चण्डीदासः । इत्युद्धाहरणचन्द्रिका. २. 'न्यायेन' क. २. 'येनेति । क्वान्तिं गमितः प्रापितोऽसीत्यन्वयः । क्वान्तिनिष्प्रभता । तत्र रवौ विषये । पादो रिश्मश्ररणश्च । पुनिरिति
त्वथें । प्रतत्पादम्रहणम् । मनागीषत् । जडधामता शीतल्प्रमता पश्चे भावप्राधान्यान्मूर्थत्वास्पदता । विस्कृजेसे सगर्वमुदेषीलर्थः ।' इत्युद्धाहरणचन्द्रिकाः ४. 'विस्कृजेनम्' ख. ५. 'आद्योति । मुखं वदनं नदीसंगमस्थानं च । दुर्णवेन दुष्टेनाणवेन ।
वडवादहने वडवानले । पातालमेव कुक्षिक्तहरमिति विम्रहः । अत्रापन्ययकारिपुरुषप्रतीतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ६. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः.

यथा---

कुमामप्रमदाविलासरसिकः कान्तस्त्वयासादितो नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारैः समाक्रव्यते ॥' इयं च त्रिधा—काचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । कचित्प्रती-यमानार्थोध्यारोपेण । कचित्त्वंशभेदेन तद्ध्यारोपानारोपाभ्याम् । तत्राद्या यथा—

'अेंब्घेरर्णःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः पोतोपाया इह हि बहवो लङ्कनेऽपि क्रमन्ते । आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥' अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अवाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः । द्वितीया

> 'कैस्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं वैराग्यादिव विक्ष साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते । वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वोत्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोचारियतृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमा-नाध्यारोपः । तृतीया यथा—

मिति । निन्दनीति सख्या नायिकायाः संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय तरामिति । शील्याभ्यस । अभ्यासं विना नैसिंगिकमन्दगतेर्निवर्तनासंभवात् । स्पष्टार्थो कुरु । वदेल्पर्थः । यत्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युक्तम् । अत्र हेतुरुत्तरार्थम् । समाचारा व्यवहाराः । समाकृष्यते वशीकियते । अत्रैव दृष्टान्तेन मूर्खप्रभुसंगतः कविरुपदि- स्यते । अत्र पुरुषेऽपीति । अन्धाविति शेषः । प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

१. अब्धेरिति । अणों जलं तेन स्थिगत आच्छादितो भुननाभोगस्य पातालरूपः कुक्षियेंनेति विग्रहः । पोत उपायः साधनं येषां ताष्ट्रशः पुरुषाः । यदील्थें आहोइल्य्ययम् ।
कथमपीलस्य कल्प इति व्यवहितेनान्वयः । अवटो गर्तः । कुह्ररं तस्येव गम्भीरप्रदेशः ।
तदवलोकनेऽपि को नाम कथमपि कल्पः समर्थः स्यादिल्यथः । लङ्गनस्य कैव कथेल्पिशब्दार्थः । अत्र प्रभोः पूर्णेत्वमेव वरं न रिक्तत्वमिति तुल्यप्रतीतिः ।' इत्युदाहरणचित्रकाः

र. 'समुद्रे' ग. ३. कस्त्वमिति । शास्त्रोटकं भृतावासन्दक्षविशेषं प्रति कस्यचित्रश्रः ।
कथयामीलादि तत्प्रतिवचनम् । वैराग्येत्यादि पुनः पूर्वस्य प्रशः । विश्व वदिसे । साध्विति
पुनस्तरोवंचनम् । कस्मादिति पुनः पूर्वस्य प्रशः । इदं वैराग्यम् । कथ्यत इत्यारम्य पुनः
शास्त्रोटकोक्तिः । वामेन वामपार्थेन लक्षितः प्रतिकृत्वाचरणेन च । सर्वात्मना छायोपसेवनादिना । शास्त्रोटकच्छायानाश्रयणे भूतावासत्यं हेतुः । मार्गो रथ्या सदाचारश्रेति ।—
अत्र प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपेण शास्त्रोटकस्य संबोध्यत्वादिसंगतिः ।' इत्युदाहरणचित्रकाः

'सोऽपूर्वो रसनाविपर्धयविधिसत्कर्णयोश्रापर्छ दृष्टिः सा मद्विस्मृतस्वपरदिक्तिं भूयसोकेन वा । सर्वे विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽबाप्यसा-वन्तःश्रूचकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष प्रहः ॥'

अत्र हिस्तिनो रसनाविपर्यासः ग्रून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य अमरस्य सेवना-भावहेतुत्वेन वाच्यानि न च तद्धेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा । कर्णचापछं तु अमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदंशे नाध्यारोप इति ।

> निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य समेन यत्। मस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४॥ कार्यकारणयोश्चेव पौर्वापर्यविपर्ययः। विज्ञेयातिश्रयोक्तिः सा

प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं द्वढीयसी बुद्धिः सैवा-तिशयोक्तिः । यच तदेव वस्त्वत्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यच चेच्छव्देन यदिशब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसंभवि-नोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कार्यकारणयोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीलं कारणस्य शीप्रकारिता प्रतीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—

'कैमलमनम्भासि कमले च कुवलये तानि कनकलिकायाम्। सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम्॥'

पुरुषविशेषस्य नाध्यारोप इल्पर्थः । वाच्यानीति । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इलेक-शेषः । इलप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समिन्व्याहारात्प्रकृतपदेनो-पमेयं व्याचष्टे—उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्य पृथगनिर्दिश्याध्यवसानं खरूपेण निश्चयः । स च द्रढीयसील्यनेनोक्तः । अर्थादिति । कल्पनपदसामर्थ्योदिल्यर्थः ।

१. 'सोऽपूर्व इति। रसनानिपर्ययोऽशिशापात्करिणां जिह्नापरिवृत्तिः अन्यत्र पूर्वविपरीताभिथानम् । कणयोश्चापलं निरन्तरचालनं परवचनप्रतार्यत्वं च । मदः करिणां प्रसिद्धो
गर्वश्च । तेन विस्मृता स्वपरयोदिंग् मार्गः आप्तानाप्तविभागश्च यया तावृश्ची दृष्टिः ।
वारणो गजो वारकश्च । अन्तर्भध्ये शून्यः सरन्श्रो धनरितश्च । करः शुण्डा इस्तश्च । महः
आग्रहः । अत्र प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपेण मदरसनाविपर्यययोश्चमरस्य गजासेवने हेतुत्वसंगतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'कमलमिति । अनम्मस्यनुदके । सुकुमारा मृदी
चासौ सुमगा सुन्दरी । अत्र कमलकुवलयकनकलिकापदैर्मुखनेत्रकामिनीनां कमलस्वादिनाध्यवसानादितशयोक्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र मुखादि कमलादिःवेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—
'केलशे परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।
वियति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥'
दितीया यथा—

'अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विश्व का वि वत्तणच्छाआ। सामा सामण्णपुआवड्णो रेह चिश्र ण होई। स्पष्टम् । तृतीया यथा—

> 'राकायामकलक्कं चेदसृतांशोभेचेद्वपुः। तस्या सुखं तदा साम्यपराभवमवासुयात्॥'

चतुर्थी यथा—

'हॅंदयमधिष्ठितमादौ मालसाः कुसुमचापबाणेन । चरमं रमणीवञ्जभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥'

त्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥ सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः। अर्थाच्छब्दभेदेन। अभिन्नपदस्य दुष्टत्वात्। सा प्रतिवस्तूपमा।

तेन आयुरेवेद्मिखादौ नातिशयोक्तिरिखाशयः । कछरा इति । अत्र कछशत्वेव स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरसंघत्वेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वह्नीत्वेन रोमावत्या इति श्रेयम् । अण्णं इति । 'अन्यत्सौकुमार्थमन्यैव कापि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखेव न भवति ॥' वर्तनं गमनोपवेशनभाषणादिव्यवहारः । छाया शोमा । सामान्यः सर्वजनसाधारणः । रेखा चित्रलेखजातिरिव मनुष्यिनि मीणजातिः । मालतीनाम काचिन्नायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १२ ॥ अभिन्नस्येति । कथितस्थेखर्थः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमासाधारणधर्मो यत्रेति

१. अयं स्ट्रोक उदाहरणचिन्द्रकायां न व्याख्यातः २. 'अण्णमिति । लडहराब्दः सीकुमार्ये देशी । वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम् । तस्य च्छाया कान्तिः । स्यामा षोडशवर्षा की । सामान्यः सर्वसाधारणः । रेखेवेति । निर्माणपरिपाटी रेखामात्रे-णापि नास्तीति भावः । स्यमन्यत्ववर्णनरूपातिशयोक्तिः ।' स्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'राकायामिति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा । साम्यमेव पराभवोऽपकर्षः । एषा यद्यर्थातिशयोक्तिः ।' स्युदाहरणचिन्द्रकाः ४. 'हदयमिति । मालतीनाम्नी काचि-न्नाभिका । अधिष्ठितमान्नान्तम् । चरमं पश्चाङ्योचनविषयं तद्गोचरतां प्राप्तवता त्वया-धिष्ठतमित्यनुषद्भः । स्यं कार्यकारणयोः पौर्वापयैवपयैवपयैयरूपेति ।' स्युदाहरणचिन्द्रकाः ५. 'अभिन्नस्य' स्तः

वस्तुनो वाक्यार्थस्रोपमानत्वात् । अत्र 'द्विः' 'द्वये' इस्वनेकोपलक्षके । माला-त्ररोघात् । सा च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च । तत्राद्या यथा—

'देनीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा । न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ' अत्र परिवारपदःवपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरःवादुदाहरणयोग्यत्वमित्येके । 'कथं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे । अन्त्या यथा— 'यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमदिष्ठ किं ततः । लवणमम्बु सदैव महोदभेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥' अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्माला-त्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषासुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिबिग्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमानिर्वोहकोऽत्रालंकार इति व्युत्पत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यवै-धर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण यथा—

'ैविय दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् । आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्धस्याः ॥'

व्युत्पत्तेः । वाक्यद्वय इलस्याभिप्रायमाह—वस्तुन इति । वाक्यार्थे प्रलेवोपमानम् । अतो वाक्यद्वये समानधर्मोक्तिरित्यर्थः । अत्रेति । परिवारः पदमाश्रयो यस्य यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य तत् । एवं परिभोगो भूषणादिविनियोग-स्तवोग्यमित्यर्थेकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति मतान्तरमाह—कथिमिति । एवं च भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मके वाक्यार्थयोर्शार्थेक-मौपम्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालंकारे व्याप्तिवारणायार्थं विशेषणम् । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि' इति वाच्यवाक्यार्थे-पमावारणायार्थमिति । 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । अमन्द्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरहम् ॥' इत्यादौ स्मरणालंकारवारणाय वाक्यार्थेत्युक्तमिति संक्षेपः । इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥ १३ ॥ प्रतिविम्बनमिति । विम्वप्रतिविम्वमावेन

१. 'देवी माविमिति । देवी भावं देवीत्वम् । 'देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरः । गमिता
प्रापिता । परिवारः साधारणकल्लम् । परं स्थानं शब्दो वा । परिभोगो भूषावर्धभुपादानम् । दैवतरूपेणाङ्कितं चिह्नितम् । उछिखितदैवताकारमित्यर्थः । अत्र इयोर्वाक्यार्थयोरनौवित्यरूप एक एव साधारणधर्मः कथं न खिल्विति भिन्नशब्दोपात्त इति प्रतिवस्तूपमालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'यदीति । सप्तमे व्याख्यातम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.
३. 'त्वयीति । निर्वाति शाम्यति । अत्र मनः अमुदयो विकासनिर्वाणयोश्च विम्वप्रतिविम्वमावेन दृष्टान्तालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिन्ब एवेति प्रतिवस्त्पमाभेदः । वैधन्मेण यथा—
'तैवाहवे साहसकर्मशर्मणः पाणि कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
मटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधस्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥'
वैधन्में विपर्यये साधन्मेंपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारस्वम् ।
सकृद्धृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७॥

मकृतामकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृ-दृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपक्रवेन प्रदीप-साम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इति-शब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवदीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—

'किवैणाणं घणं णाआणं फणमणी केसराईं सीहाणं। कुलवालिआणं थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणम्॥'

अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुछपालिकानां सना उपमेयाः । अन्सं यथा—

नावस्थानमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमातो भेदकमाह—अत्रेति । यथा निर्वाति विकसतीति निर्वाणविकसनयोभंदेऽपि सादृश्यद्विम्बप्रतिविम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमायां तु

शुद्धसमानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुदं विकसित तथा
त्विय दृष्टे तस्या मनः प्रसीदतीत्युपमां विना पूर्वोत्तराधयोरसंबन्धात्रिदर्शनात्वमाशइनीयम् । निद्र्शनायां समानधर्मानुपादानेनासंभवमात्रप्रयुक्तत्वादुपमाकल्पनाया इह
तु विम्बप्रतिविम्बभावापत्रधर्मवशेनेति भेदात् । विपर्यय इति । वाते तु नेति
विपर्यय इत्यधः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थादिति । प्रकृताप्रकृतधमेक्ये प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थः । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप इवेतीवार्थेकन् । सेवेति व्याचष्टे—सकृद्विरोवेति । किवणाणँ इति । कृपणानां धनं
नागानां फणामणिः केसराणि सिंहानाम् । कुलपालिकानां स्तनाः कृतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' स्पर्शक्षमत्वं धर्मः सकृदुपात्त उपमाकल्पकः । चन्द्र इव मुखं मनोज्ञ-

१. 'तविति । साहसकर्मणा शर्म सुखमस्येति विग्रहः । क्रपाणान्तिकं खन्नसमीपम् । आनिनीषतो नेतुमिच्छतो न तु नीतवतः । तवाहवे रणे परेषां शत्रूणां मटा योद्धारो विश्रराहतां विश्रीणंतामग्रः प्रापुः । विश्रराहतामहिंसकतामित्यन्ये । हि यतः । अवाते वातशून्ये देशे इति वैथम्येदृष्टान्तः । वाते तु न दथतीति व्यतिरेके साथम्ये पर्यवसानात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'किवणाणमिति । केसराणि स्कन्थलोमानि कुलपालिकानां कुलवधूनाम् । अमृतानामिति सकलषष्टयन्तविशेषणम् । अत्र वर्ण्यत्वेन प्रकृतानां कुलवधूनस्तानां तदुपमानत्वेनाप्रकृतानामन्येषां च कुतः संत्पृश्यन्त इति सकुद्धमौंपादानादी-प्रकालकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'स्विद्यति कृणति वेछिति विवछिति निमिषति विछोकयिति तिर्यक् । अन्तर्नन्दिति चुम्बितुमिच्छिति नवपरिणया वधृः शयने ॥' अत्र वधृरिति कारकस्य सङ्गृहितः ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम्।

गुणावहसुपकारकम् । यथा—

'सेङ्गामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांसुख्यमासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरेररिशिरस्तेनापि भूमण्डळं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्यां च लोकत्रयम् ॥'

स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धान्नापरो विशेष इति न ते ल-क्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालामावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति ।

मिखादावुपमावारणीयोपमाकल्पकत्वं धर्मविशेषणं बोध्यम् । स्विद्यतीति । खेदः सात्विको भावः । कू(क)णलालिङ्गनोयते प्रिये मृदुशन्द्विशेषं करोति । वेछल्रङ्गं संकोचयति । विवल्रति परिगृत्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मृद्रयति । इच्छिति न तु करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्विकियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तासामुणमानोपमेयत्वान्वगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगितैवोचिता न तु दीपकं तथाप्येतद्विन्नमेव पूर्वन्साद्दीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्थम् । केचित्तु प्रकृताप्रकृतानां सकुद्धमीक्तिर्दीपकामिल्येव लक्षणम् । कियाणां प्रकृताप्रकृतानां यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतल्लक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा—'वसु दातुं यशो धातुं विधातुन्मिर्सन्म् । त्रातुं च मादशान् राजन्नतीव निपुणो भवान्॥' अत्र वसुदानस्त्रत्राणक्त्याः प्रकृतयोः किययोरितमर्दनयशाधानयोश्वाप्रकृतयोरेकस्य नृपरूपकारकन्यान्य इति पूर्वलक्षणाकान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्विद्यतील्यादौ सर्विकिन्याणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेल्याद्वः । सङ्गामिति । संप्राप्त इलादिपाठान्तरकल्पनं सप्तमोक्तवेषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमस्वामिलामरूपभूमण्डन्लोपकारहेतुत्वं सूमण्डलेन कीर्तिमासाद्यता नृपोपकारकरणं नृपेण च कीर्तेलेंन

१. 'स्विद्यतीति । नवोढा वधूः शयने तल्पे स्वेदं भजते । क्णिति संकोचमालम्बते । स्वितर्के बीक्षत इति चण्डीदासः । वेछिति परिवृत्य शेते । विवलित विशेषतश्रञ्जला भवति । निमिषति निद्रान्याजेन नेत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दिति हृष्यति । नवोढात्वेन बाह्यते हर्षाप्रकाशनात् । अतयन चुम्बितुमिच्छिति न तु चुम्बतीलनेकासु क्रियासु वधूरूपकर्त्वकारकस्य सङ्कदृत्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'सङ्कामेति । सप्तमे व्याख्यान्त्रम् । अत्र कोदण्डादिभिः पूर्वपूर्वेश्तरोत्तरेषामासादनेन लोकत्रयव्यापिकीर्तिलामानुक्त्य-रूपोपकारसंपादनान्मालादीपकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

नियतानां सक्रद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्मे इस्रनन्तरं यदुपादीयत इति शेषः । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्ना धर्मा एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—

'पीण्डुक्षामं वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः। आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः॥'

अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्म उपात्तः। न तूपमानरोगधर्मतया। अप्राकरणिकानामेव यथा—

'कुँसुदकमछनीछनीरजाछिर्छछितविछासजुषोर्दशोः पुरः का । असृतमसृतरहिमरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥'

अत्र कामिन्या वर्णनीयःवाद्याकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वाधें कापद्यञ्ज्योऽधिक्षेप उत्तराधें प्रतिहतःवं चोपात्तम् ।

उपमानाद्यद्नयस्य व्यतिरेकः स एव सः।

अन्यस्थोपमेयस्य । व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम् । स एवेति व्यति-रेकः । कश्चित्त-"यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—

कत्रयव्यापनाख्योपकारजन(न)मिखवगनतव्यम् । इति दीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥ नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृदनेकान्वयित्वं तुल्ययोगितेखर्थः । प्रतिस्वं प्रलेकम् । यथा मुखं विकितितिस्तितिस्वादौ । पक्स्येव वेति । यथा—'दिध मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरेव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संल्यम् ॥' इलादाविल्यर्थः । रसः राज्ञारोऽत्ररस्थ । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयक्ष्माख्यः । न तूपमानेति । विप्रलम्भेऽपि (उप)मानभूतरोगधर्मतयेलर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥ विशेषेणीति । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतसद्धोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्तिः । स प्वेति । न तूपमेयादुपमानस्य व्यतिरेकोऽपील्ययः । एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—कश्चित्वित । अत्रानु-पादानिति । श्वेषस्थलेऽनुपादानत्रयमिल्यर्थः । साम्यस्य श्रीतत्वे आर्थत्वे आर्थिन

१. 'पाण्डिति । सप्तमे व्याख्यातम् । अत्र प्रकृतानामेव वनादीनामावेदनास्य एको धर्म इति तुल्ययोगितालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'कुमुदेति । नीलं च तन्नीरजं च तेषामालिः पङ्किरिति विग्रहः । का । कः पदार्थ इत्यर्थः । आननस्थेत्रत्र पुर इत्यन्तपन्नः । एकपदे युगपत् । अत्र कामिनीनयनाननोपमानत्वेनाप्रकृतानामेव कुमुदा-दीनां पूर्वार्थे कापद्योत्य आक्षेपः उत्तरार्थे प्रतिहत्तत्वं चैको धर्म उक्त इत्यपरो भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भ्यो भ्यो विवर्धते नितराम् । विरम प्रसीद सुन्दरि योवनमनिवर्ति यातं तु॥'

इत्यादिसंग्रहः । अत्र ह्यपमानसूतस्य शशिन उत्कर्षः । क्षेण्येऽपि पुनर्वृद्धेः" इत्याह तक्ष युक्तम् । अस्थैर्ये हि तस्योपमानता । तदाधिक्यं चोपमेये योवन एवात्र विवक्षितम् । तसादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः । एनं विभजते—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥ शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषे तद्वत्रिरष्ट सः ।

व्यतिरेकस्य द्वौ हेत्। उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपक्षेनिमित्तं च।
तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदाः। प्रथमस्यैव
द्वितीयस्थैव उमयोरिप वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेवं चत्वारो भेदाः। ते च
प्रत्येकं त्रिधा। साधर्म्यस्य क्रचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात् क्रचित्तुस्यादिशब्देनार्थशक्त्या। क्रचिद्वमयामावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादशमेदाः । ते च
प्रत्येकमश्चिष्टश्चिश्चशब्द इति चतुर्विश्चतिभेदः स इसर्थः । तत्राश्चिष्टभेदेषु
हेत्वोरुकौ शाब्दे साम्ये यथा—

'असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे । अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महामतेः ॥'

अत्रोपमाने तुच्छत्वसुपमेये महाधितत्वं च हेत्। इवशब्दसत्त्वाच शाब्द-मौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधितत्वमात्रस्य वा द्वयोरिप वा क्रमे-णानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽिप शाब्दौपम्यभेदत्रयं दृष्टव्यम् । हेतुद्द-योपादान एवार्थसाम्ये यथा—

> 'असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपराभवे । नैवान्यतुच्छजनवःसगर्वोऽयं महाधतिः॥'

अत्र तुल्यार्थे वितिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं दृष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा---

> 'हैंयं सुनयना दासीकृततामरसश्चिया । आननेनाकलङ्केन निन्दतीन्दुं कलङ्किनम् ॥'

१. 'क्षीण इति । विरमेत्यस्य मानादिति रेषः । यातं गतं योवनं त्वित्यन्वयः । अनिवर्ति अपरावृत्तिर्राण्यम् । अत्र योवनस्यास्थिरतायामुपमानाचन्द्रादाधिक्यमिति व्यतिरेकालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'असीति । प्रमूता वहवश्च तेऽरयश्च तेषां
परामवे सित । सयो गवंः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'इयमिति । दासीक्चता ताम▼ रसस्य ताम्रकाचनस्य श्रीयेनेत्याननविशेषणम् । 'स्मृतं तामरसं पद्मताम्रकाच्चनयोरिप' इति
विश्वः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

3

अत्राकलिङ्कत्वकलिङ्कत्वे हेत् समुपात्तौ । इवादीनां तुल्यादीनां वाभावादा-क्षिप्तमोपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववद्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद् उपमायां शङ्कनीयः । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण विषयापहा-रात् । अथ श्विष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—

'जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः । अतिगादगुणस्यास्य नावजवद्गञ्जरा गुणाः ॥'

अत्र श्विष्टो गुणशब्दः । तद्र्थसातिगाढत्वभङ्करत्वे च हेत् समुपात्ते । इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं दृष्टव्यम् । तत्रैवार्थे साम्ये यथा—

> 'अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्येष पृथिवीपतिः। न निशाकरवजातु कलावैकल्यमागतः॥'

अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्यतदभावौ हेत् शब्दोपात्तौ । तुल्यार्थे वितिरित्यार्थमौषम्यम् । अत्रानुषादानत्रयं चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—

'हैरवन्न विषमदृष्टिहेरिवन्न विभो विध्तविततवृषः। रविवन्न चापि दुःसहकरतापितभूः कदाविद्सि॥'

पूर्ववत् । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा---

'निर्लोदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः। भाखतानेन भूपेन भाखानेष विनिर्जितः॥'

अत्र भास्ततेति प्रतापेति च श्लिष्टं पूर्वाधोपात्तं हेतुद्वयम् । इवादेस्तुल्या-दिशब्दानां चाभावादाश्चित्तैवोपमा । अत्रैव पूर्ववद्नुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभावेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपाद्प्ययं भेदः संभवति । यथा—

> 'स्वच्छात्मतागुणसमुह्णसितेन्दुविम्बं विम्बप्रभाधरमकृत्रिमगन्धहृद्यम् ।

१. जितेन्द्रियतयेति अब्जवत्कमल्स्येव । गुणाः पाण्डित्यादयस्तन्तवश्च ।' इत्युदाहरण- विन्द्रका. २. 'अखण्डेति । मण्डलं राष्ट्रं विम्यं च । श्रीः संपत् शोभा च । कला कौशलं चन्द्रपोडशांशश्च । जातु कदाचित् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. हरविति । हे विभो, हरविष्ठमष्टिष्टिः कदाचित्रासीदित्याद्यन्यः । विषमष्टृष्टिस्त्रिलोचनः सर्वाननुकूल्दृष्टिश्च । विषृतः क्षिप्तो विततो वृषोऽस्रुरविशेषो धर्मश्च । करो राजग्राह्यधनं किरणश्च । तापिता उद्वेजिता संतापिता च । भूर्म्मिसद्भतजनश्च अयं मालारूपो व्यतिरेकः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'नित्योदिनतित । प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च । मास्ता दीप्तिमता । भास्तान् सूर्यः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. 'स्वच्छेति । आननपश्चे स्वच्छस्क्रपताख्यगुणेन समुद्धसितं पूर्णमिन्दुविम्बमिति स्पक्तम् । विम्बप्रभोऽधरो यत्र तादृशम् । मधुपश्चे स्वच्छात्मना गुणेन समुद्धसितं प्रतिविभ्नित्तिस्वतिमन्दुविम्बं यत्र तादृशम् । आननपश्चेऽप्ययमेवार्थ इत्यन्ये । विम्बप्रभामाधारकम् । जीर्णमधुनो रक्तवाद । यत्र नगर्याम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र नृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥' स्पष्टम् । श्चिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवंजातीयका भेदाः संभवन्ति तेऽनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

निषेघो वक्तमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ २०॥ वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः।

वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनाईस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो निषेध इवेत्यर्थः। शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपक्तेः। तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्त्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽति-प्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—

'एँ एहि किंपि कीऍवि कएण णिक्किव भणामि अलमहवा। अविआरिअकजारम्भआरिणी मरत ण भणिस्सम् ॥' अत्र विरहजनितदुर्देशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः। उक्तविषयो यथा— 'दैयोत्स्ना मौक्तिकदाम चन्द्रनरसः शीतांश्चकान्तद्रवः कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः।

तत्वे सित श्रेषे कथमुभयानुपादानम् । वेषम्यानुषाते श्रेषस्य निरालम्बनत्वापत्तिरित्याशयः । पृथमुपादाने प्रिति । उपमानोपमेययोविशेषणत्वेन पृथमुपादाने प्रिति । उपमानोपमेययोविशेषणत्वेन पृथमुपादाने प्रीति । उपमानोपमेययोविशेषणत्वेन पृथमुपादाने प्रीति । यथा—'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिकं चूत्यापि प्रसन्नरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्यः सन्रसान्तरिवज्ञनो वद्तु यदिहान्यल्खादु सात्प्रियादशनच्छदात् ॥' इलादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः । नान्यथा किं त्वतिमधुराणि । अत्रोपमानभृतेष्वमृतादिषुपमेये चाषरेऽतिमधुरालं पृथमुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्सादु स्यादिति भक्त्या तस्यातिस्वादुत्वप्रस्यात् । इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधामास इत्यर्थः । ए एहीति । 'अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमथवा । अविचा-

१. १ए एहीति । ए इलव्ययं सानुनयसंबोधने । एहि आगच्छ । 'एक्षिवि' इति पाठे इदानीमपील्यर्थः । अथवेति पूर्वाक्षेपे । अलम् । न मणिष्यामील्यर्थः । खेदातिशयात्पुनरुक्तिः । अलं व्यर्थमिति वा । अविचारितेति । स्वभावमनालोच्यानुरागवर्धनपरेल्यर्थः । अत्र विरहदु-देशातिश्रयो वस्त्यमाणो वक्तुमशक्यतया निषद्ध इल्याक्षेपालंकारः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. ज्योत्केति । शीतांशुकान्तद्रवश्चन्द्रकान्तद्रवः । सृणालस्य वल्यानि कङ्कणानि । अन्तर्मानसं मानसाभ्यन्तरे । प्रभवता प्रकर्षेण स्थितवता त्वया हेतुभूतेन ज्योत्कादयस्तस्या नायिकायाः स्फुलिङ्गोत्करस्याग्निकणसमृहस्य व्यापारो दारोत्पादनं तसे तदर्थं भवन्ति । आः इति प्रकोपेऽव्ययम् । हन्त विषादे । अनेनोक्तेन किम् । न मूमहे । अतिप्रसिद्धत्वा-दित्याशयः । अयमुक्तविषयो निषेधः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न बूमहे ॥'

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

वैयाकरणमते कियैव हेतुरिति कियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्—

'कुँसुमितलताभिरहताप्यधत्त रूजमलिकुलैरदृष्टापि। परिवर्तते सा नलिनीलहरीभिरलोलिताप्यवूर्णत सा॥'

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः।

अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः । अत्रा-ण्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा—अनुक्त-निमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—

'निदें।निवृत्ताबुदिते धुरते सखीजने द्वारपदं पराप्ते। श्रुथीकृताश्चेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥'

दितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्ये ॥' निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्यलंकारोऽन्येरुक्तः । यथा—'गच्छ गच्छिति चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि
जन्म तत्रेव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥' इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥
तिरुपेवेति । द्रव्यगुणादेरप्यनभिव्यक्तस्याहेतुत्वाद्भिव्यक्तरूपिकयायाः सर्वेत्रोपेक्षेति । क्रियेव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरिप हेतुत्वादाह—वस्तुतिस्त्वित ।
तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशव्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य
स्वभावविशेषजन्यत्वस्य । कुम्रुमितेत्यादौ सौकुमार्यातिशयरूपस्वभावजन्यत्वविभावनम् । 'पुष्पोद्रमेराभरणप्रयोगं प्रारेभिरे वामदशां युवानः । ततो विना कार्मुककमेसिद्धि पुष्पायुधस्याभवदस्त्रमोक्षः ॥' इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपकं
बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिदिहोक्तमुक्तनिमित्तमेदद्वयमादुस्तनमते उदाहृतपर्थेऽनुक्तनिमित्तता द्वितीयोदाहरणे त्क्तिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

१. 'कुसुंमितित । कुसुमानि संजातानि यासां ताः कुसुमिताः । रुजं पीडामधत्त धृत-वर्ती । परिवर्तते स्म पराष्ट्रस्य वर्तते स्म । निल्नीयुक्ताभिर्लंहरीभिः । निल्नीपरम्पराभिर्वा । निल्नीपित नायिकाख्ये । अलोलिताप्यचालितापि । अत्राघातादिरूपकारणामावेऽपि पीडादि-रूपतत्कार्यकथनाद्विमावनालंकारः । सौकुमार्यातिशयस्याप्रसिद्धस्य हेतोविभावनात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'निद्रेति । सुरत्ने स्ये । सुजंग उपनायकः । अत्र स्योदया-दिकारणसन्त्वेऽप्यालिङ्गनपरित्यागरूपकार्याभावोक्तिविशेषोक्तिः । सा च तित्रिमित्तस्यानु-रामाविशयस्यानुक्तिनिमित्ता । रतश्रमादक्षमत्वं निमित्तमिति चण्डीदासः ।' इत्युद्धाहरणचन्द्रिकाः

अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—

> 'कैंपुर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने । नमोऽस्त्ववारवीर्याय तसे मकरकेतवे॥'

'अत्र कर्पुरदाहमात्र उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपि' इति भास्करः । शक्ति-मत्त्व इति परमार्थः । ईषदाधस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

'श्रृभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारमावः । निजां यद्श्लोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यतार्जि ॥' इत्यादि नैर्षेधदर्शनात् ।

अत्रावारवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्यनिमित्ता यथा—

'सँ एकस्त्रीणि जयित जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हतं बलम् ॥' अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इस्यचिन्स्य-निमित्तेयम ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

न्खिनिमित्ततो वैलक्षण्यमाह—स च विशिष्येति। दाहमात्र इति। यथा कर्पूरं निरवशेषं दद्यते तथेखेतावन्मात्रं विवक्षितं न त तस्य शक्तिमम्बम्। अप्रसिद्धिर्यंः। भ्रूभ्यां भ्रूखरूपेण भवता । घनश्वासौ सारो दृढसत्ता कर्पूरता च। अशेषदशामदाहदशाम्। संप्रति दग्धदशायाम्। अप्राचिन्खत्वचिन्छत्वयोरनुक्तिनिस्तिस्येव भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनैनेवीनैश्व केश्चिदुक्तं तद्युक्तम्। अनुक्तिनिमित्त्स्याव निद्देखादौ चिन्छस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचिन्छत्वमिति दृष्टव्यम्। तद्यथा—'ण हु रूवं ण अ ऋदी णेअ कुळं ण अ गुणा ण विण्णाणम्। एमे अ तह वि कस्स विकोवि जणो वल्लहो होइ॥' 'न खळु रूपं न च ऋदिनैंव कुळं न च गुणा न विज्ञानम्। एवमेव तथापि कस्यचित्कोऽपि जनो वल्लमो भवति॥' इति संस्कृतम्। अत्र रूपाद्यमावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तमचिन्छमित्यूद्यम्। इति विशेषोक्तिप्रकरणम्॥ २०॥ यथासंख्यमिति। अकलितन्तपस्तिजोवीर्यप्रिश्विद्यीखादाविवात्रापि कमप्रक्रमभक्तदोषात्तदभावरूपं यथासंख्यं नामान

१. 'कर्पूर इवेति । शक्तिर्घाणस्य मनसश्चाकर्षकता । कर्पूरस्यापीषदम्यस्य सौरमातिशयादृष्टान्तत्वम् । तथा च श्रीहर्षः— 'श्रूभ्यां प्रियाया—' (इत्यादि पद्यम्) इयं चावार्यवीर्यत्वरूपोक्तिनिमित्ता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. नैषधीयकाव्ये सप्तमसर्गे २५ श्लोकः
दि. 'स एक इति । त्रीणि जगन्ति भुवनानि । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यमित्यचिन्त्यनिमित्ततेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः.

यथा--

'एँकस्त्रिया वसित चेतिस चित्रमत्र देव द्विषां च विदुषां च मृगीदशां च । तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्ण-न्शौयोष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥'

स्पष्टम् ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधम्येंणेतरेण वा ॥ २३ ॥

सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरिप प्रत्येकं समर्थनहेतुः । साधम्यं वैधम्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधम्येण यथा—

'निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् । पश्यति पित्तोपहतः शक्षिक्षभ्रं शङ्क्षमपि पीतम् ॥' सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—'सुसितवसना—' इत्यादि । विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—

'गुँणानामेव दौरात्म्याद्धरि धुयों नियुज्यते । असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्विपति गौर्गलिः॥'

अत्र धुर्य इत्यादिसाधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गालिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च स्फुटम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

लंकार इति नव्याः । इति यथासंख्यालंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विद्<mark>योपो वा सा-मान्येनेति ।</mark> दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः । काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति तिन्नरासः । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम्

१. 'एक इति । हे देन, एकस्त्वं द्विषां विद्यां मृगीदृशां च चेतसि त्रिधा त्रिभिः प्रकारितंसिस अत्र विषयं चित्रमाश्चर्यमित्यन्वयः । कि कुर्वन् । शौर्थस्य प्रतापस्योष्मणा विनयेन लीलया विलासेन च यथासंख्यं तापं संमदस्य हर्षस्य रसं रितं च पुष्णन् । इति प्रकारत्रयप्रदर्शनम् । सोऽत्रं यथासंख्यां लकारः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'ति- जेति । आवृतमाकान्तम् । एवकारोऽप्यर्थे । सुन्दरमपीत्यर्थः । अयं विशेषेण सामान्य- समर्थनरूपोऽप्यांन्तरन्यासः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'सुसितेति । व्याख्यातं सप्तमे । अत्र क नासि शुभप्रद इति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनरूपः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ४. 'गुणानामिति । दौरात्म्यादपराधात् । धुरि अनन्यसाध्यकार्यभारे । धुर्य- स्तद्वहनक्षमः । संजातः किणो वर्षणित्वहं यस्य स तथा पश्चात्रञ्चमासेनातावृशः स्कन्ये यस्य सः । गलिः कुत्सितगले गौर्वेलीवदंः । गले वलादासिकतं युगं यः पातयित सम्भितिते केचित् । अत्र वैधम्येण सामान्यसमर्थनम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

'अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यद्प्रियं वाच्यमिदं मयेदशम्। त एव धन्याः सुहदः परासवं जगत्यदृष्ट्वेव हि ये क्षयं गताः॥' सामान्यविशेषभाव उपपादनीयः।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्धचः । वस्तुगला विरोधाभावेऽपि यद्धयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः। एनं विभजते—

जातिश्रतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्धणिह्मिः ॥ २४ ॥ किया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

जात्याधैरिति गुणिकयाद्रव्येः । त्रिभिरिति गुणिकयाद्रव्येः । द्वाभ्यामिति कियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वात्रिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि दृष्ट-व्यम् । तद्यमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्रतुर्धा । गुणिनरूपितस्तु पूर्वभेदिभि-व्यम् । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—

'अभिनवनिक्तिनिक्सलयमृणालवलयादि द्वद्हनराशिः। सुभग कुरङ्गदशोऽस्या विधिवशतस्वद्वियोगपविपाते॥'

अत्र निक्तित्विकसिळयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगाति-शयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्यूह्मम् । जातेर्गुणेन यथा—

॥ २२ ॥ वस्तुगला विरोधस्य दोषत्वादिवरोधेऽपीत्युक्तम् । तद्व्याचिष्टे — वस्तुगत्येति । अभिनवेति । नतु जालोईत्ययोश्च न विरोधालंकारो भवितुमईति
रूपकाकान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इलादाविष विरोधालंकारप्रसङ्गात् । न च
निरवकाशं रूपकं गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य वाधकमिति वाच्यम् । तथा सित
मृणालवलयादिद्वदहनराशिरिलादाविष्टस्य विरोधालंकारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्,
अद्धा । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एवं च
मुखं चन्द्र इलादौ विद्यमानोऽिष विरोधो न चमत्कारितया विविक्षतः अपि तु
चन्द्राभेद एवेति रूपकमेव । द्वदहनराशिरिलादौ तु विरहिण्याद्यवस्थाया अद्भुतत्विविक्षावशाद्विरोध एवेति व्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामिष विरोधे

१. 'अहो इति । कश्चिदापन्नं सुहृदं प्रति तदवस्थोचितमिष्रयं वक्तुकामः खेदातिशयात्व-जीवितं निन्दति । हि विषादे । यद्यसादेवंविधस्याप्रियस्य कदाप्यनुक्तत्वात् । अहो इत्या-श्चर्ये । त एव जगति धन्या इति संवन्धः । पराभव आपत्तिः । अत्र वैधन्येण विशेषसमर्थ-नम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'अभिनवेति । हे सुभग, विधिवश्चतो दैववश्चतो वियोग एव पविर्वन्नं तस्य पाते सति नूतननिलन्यादिकं दावानलराशिरूपम् । भवतीति शेषपूरणेनान्वयः । अत्र निलनीत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधस्य विरहोदीपकत्या दहनत्वोपचारेण परिहारात्तदाभासोऽलंकारः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

'गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुद्प्यच(ब)छोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः। विश्वंभराप्यतिछघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥'

अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः । वर्णनीयातिन्नयविवक्षया तु परिहारः । विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जातेः क्रियया यथा—

'येषां कण्ठपरिग्रहमणयितां संप्राप्य धाराधर-

स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमि स्नेहं परामोति च। तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥'

अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोधः । लौहित्यचैक्कण्या-र्थकत्वादविरोधः । प्वमभेऽप्यविरोध ऊद्यः । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्य-पव्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेर्द्वयोण यथा—

१. 'गिरय इति । अनुन्नतिरुच्चत्वाभावः । अवलो बल्ञ्स्यः । अत्र गिरित्वादिजातीनामुच्चत्वाभावादिभिर्गुणैविरोधः । राजगतीन्नत्याद्यविवक्षया तत्परिहारः । एवमप्रिमोदाहरणेष्वपि विरोधतत्परिहारावृहनीयौ । यत्त्वभावस्य गुणत्वाभावादस्पार्थे नञ् इति
व्याख्यानं तद्युक्तम् । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति नये जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव
गुणपदेनोपादानात् । अन्यथाभावादिविरोधस्यासंग्रहेण विभागन्यूनत्वापत्तेरिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'येषामिति । कण्ठपरिग्रहे या प्रणयिता प्रणयशीलता ताम् ।
धाराधरः खन्नः । तीक्षणस्तीक्षणधारः परुषश्च । अनुरुच्यतेऽनुरक्तो भवति लोहितश्च । स्तेष्वं
प्रीति चैक्कण्यं च । पराप्नोति प्राप्नोति । संगरस्य युद्धस्य सन्ने सक्तं मनो येषां ते । पटलैः
सम्हैः । प्रसाधनविधिर्मूषाविधः । कौतुकमिति क्रियाविशेषणम् । एतत्कौतुकमिति वा ।
हरयुदाहरणचन्द्रिकाः

'सृजिति च महदिदमवित च संहरित च हेल्यैव यो नियतम् । अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥' अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन दृष्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा— 'सेततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते । द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥' कठिनत्वसुकुमारत्वयोविरोधः । गुणस्य कियया यथा— 'पेल्वमिप खलवचनं दृहतितरां मानसं सतत्त्वविद्राम् । परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्त्रमोदयति ॥' अत्र पेलवपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदिकियाभ्यां विरोधः । यथा वा मन्द्रातुः श्रीहर्षस्य—

'सॅर्नितः पुरत एव दृश्यते पात्रतां न पुनरेति चक्षुषोः। हृद्रतोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः॥'

अत्र दर्शनगमनिकययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयाति-रिक्तस्येव गुणशब्देन विवक्षणात् । 'गिरयः-' इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य द्रव्येण यथा—

कौर्खेबादिरुद्दामद्दषहुढोऽसौ यन्मार्गणानर्गछशातपाते । असूत्रवाम्भोजद्छाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥' अत्राम्भोजद्छाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौद्वादिणा दृब्येण विरोधः । क्रियायाः क्रियया यथा—

जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोधः । शराभिषाततेक्षातिशय-विवलनौपचारिकत्वं (१) च नवाम्मोजदलसौकुमार्थस्य विवक्षितत्वात्परिहार्थः। जडी-करणतापिकययोः कालभेदेन वा कियाया जलिनिधना विरोधस्तपःप्रभावत्वातिशयेन परिहियते । एवं कालिन्दीपदस्य स्थामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक् । इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरुणच्छाय इत्यादौ बोध्या ।

१. 'सजतीति । अवति रक्षति । हेल्या अनायासेन । सोऽपि जनाईनोऽनसरवशाच्छफरः । जात इति शेषः । अत्र शफरत्वजातेर्जनाईनेन द्रव्येण विरोधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'सततमिति । घटना संपादनं तेन किटनाः कराः । भवति त्वयि सित सरोजवत्सुकुमाराः । जाता इति शेषः । अत्र किटनत्वसुकुमारत्वयोग्र्णयोः परस्परं विरोधः ।'
इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'पेलविमिति । पेलवं कोमलम् । सतत्त्वतत्त्वशब्दौ पर्यायो । मलवजं चन्दनम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'एतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्५. 'कौञ्चिति । उदामैरुद्भटेर्षद्भः पाषाणेर्द्दं यस्य मार्गणानां वाणानामनगेलेऽविच्छिन्ने
शाते तीक्ष्णे पतने सित नवाम्भोजदलवदिभजातः कोमलोऽभृत्स मार्गवः परशुरामोऽपूर्वः
सर्गः सृष्टिर्थस्य यत्कर्मको यत्कर्तृको वेति सत्यमित्यन्वयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

यथा—

'पैरिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यसिन्ननुभवपथं यो न गतवान् । विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽण्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥' अत्र जडयति च तापं च तनुत इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया दृष्येण

> 'अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति श्रितोऽस्माभिस्तृष्णाकवलितमनोभिर्जलनिधिः । इदं को जानीते निजकरपुटीकोटरगतं क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति सुनिः॥'

अत्र पानिक्रयायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न दृव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थ-नीयम् । दृव्यस्य दृज्येण यथा—

'सैमद्मतङ्गजमद्जलनिष्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् । क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगापि कालिन्दी ॥' अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

खत्वं च खमात्राश्चितत्वम् । न तु खाश्चितत्वमात्रम् । अतो न साधारण-धर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते । उदाहरणम्— 'पॅश्चादङ्की प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुचै-रासज्यासुग्नकण्ठो मुखसुगति सटा धृळिधूमा विध्य ।

१. 'परीति । चतुर्थे व्याख्यातम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रिकाः २. 'अयिमिति । वारां जलानां निलयः स्थानमिति हेतीस्तृष्णाकान्तमनोभिरस्माभिर्जलिभिः श्रित आश्रितः । मुनिरगस्त्य एनं समुद्रं क्षणादासमन्तात्पास्यित इदं को जानीते इत्यन्वयः । कीदृशम् । मिजा करपुटी करसंपुटं तदेव कोटरं विलं तद्गतम् । ताम्यन्तो ग्लायन्तिस्तमयो मत्स्यामकाश्रि यत्र । तादृशम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'समदेति । हे क्षितितिलकः, त्वि तट्युपि तीरगते सति शंकरस्य चूडा मस्तकं तद्गता आपगा नदी गङ्गापि कालिन्दी यमुना सवित । कुतस्तत्राह—समदेत्यादि । मतङ्गजाः करिणः तेषां मदजलिच्यन्द एव तरिकृषी नदी तत्परिष्वङ्गात्संबन्धात् । मदजलस्य श्यामवर्णतं प्रसिद्धम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ४. 'पश्चादिति । शयनादुत्यितस्तुरंगोऽधः स्मां मूर्मि खुरेण विलिखति । जिक्तरतीत्यन्वयः । अनवरतं चल्द्रभोथो नासिका तुण्डं च यस्य सः । किं कृत्वेत्यत्राह—पश्चादि स्थादि । अङ्गी चरणौ । त्रिकस्य पृष्ठवंशाधरमागस्य नत्या नत्रतया विततं विस्तृत्तमङ्गं द्राध्यत्वा दीर्घोक्तस्य । आमुग्नो वकः कण्ठो यस्य तादृशः । मुखमुरसि आसज्येति सं-वन्यः । स्वाः स्कन्यकेशाविलः । 'पृष्ठवंशावरे त्रिकम्' इत्यमरः । 'प्रोथोऽप्यनेऽश्वयोव्यायाम् 'इति विश्वः । अत्राश्वजातिवर्णनास्त्यभावोक्तिरः । 'श्वयद्वाद्वरः । 'प्राथोऽप्यनेऽश्वयोव्यायाम् 'इति विश्वः । अत्राश्वजातिवर्णनास्त्यभावोक्तिरः । 'श्वयद्वाद्वरः । 'प्रोथोऽप्यनेऽश्वयोव्यायाम् 'इति विश्वः । अत्राश्वजातिवर्णनास्त्यभावोक्तिरः ।।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ।

घासम्रासाभिळाषाद्ववरतचळत्प्रोधतुण्डस्तुरंगो मन्दं शब्दायमानो विळिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥' अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् । व्याजस्तुतिर्भुखे निन्दा स्तुतिर्वो रूढिरन्यथा ।

मुखे निन्दावगतौ यत्स्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेवी मुखेऽवगमो निन्दायां पर्य-वसानं तद्याजस्तुतिवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात् अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—

'हित्वा त्वासुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौक्टिः परो ङजावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते । यस्त्यागं तनुतेतरां सुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥' स्पष्टम् । अन्त्या यथा—

'हे^र हेलाजितबोधिसस्य वचसां किं विस्तरेस्तोयधे नास्ति त्वत्सदद्यः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः । तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैसुख्यलब्धायशो-भारपोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥' अत्रोपकारवैसुख्ये पर्यवसानस् ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥ शब्दशक्ता एकार्थीभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थीभिधायकं सा

पश्चादित्युदाहरणेऽङ्किप्रसारणादिकियाप्रयुक्तं संस्थानं बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥ रुद्धिरिति । एतद्याचष्टे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः ॥ २५ ॥ शब्दशक्तिते । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधक-त्वसामर्थ्येन किवापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः । एकार्थेति । उक्तैकार्थान्वयगमकमित्यर्थः । सहार्थेति । समानकार्वीनैकधर्मवत्त्व-

१. 'हित्वेति । हे राजन, त्वां हित्वा परोऽन्य उपरोधनानुरोधेन वन्ध्यं शून्यं मनो येषां तादृशानां मौिलः श्रेष्ठो नास्तीति मन्ये । तथा रमां लक्ष्मीमन्तरेण विनान्यत्र लजाया वर्जनममानो न संदृश्यत इत्यन्त्रयः । कथम् । तत्राह—य इत्यादि । यो भवान्मुखशतैरु- पायशतैरेत्यागत्येत्वर्थः । त्यागृकतमवमाननं प्राप्यापीति संवन्धः । इयं निन्दापृविका व्याजस्तुतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'हे इति । हेल्या जिता बोधिसत्त्वा बौद्धा येन सः । अतिकारुणिकेत्वर्थः । तोयधे समुद्र । परोऽन्यः । तृष्यतां पान्यजनानामुप्रकारस्य घटनायां संपादने वैमुख्येन पराज्ञ्युत्वत्वेन लब्यं यदयशस्तद्भारस्य प्रोद्धहेन मरोदेशस्य क्रपया साहायकं करोषीति स्तुतिपूर्विकेयं व्याजस्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी ॥' इत्युदाहरण-चन्द्रिकाः

सहोक्तिः । 'चेत्रमैत्रौ गच्छतः' इत्यादौ तु शब्दशक्त्येवोभयाभिधानम् । यथा—

'सेंह दिअहणिसाई दीहरा सासदण्डा सह मणिवलएहिं बाहधारा गलन्ति । तुह सुहअ विओए तीअ उव्विगगरीए सह अ तणुलदाए दुव्बला जीविदासा ॥' अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः। दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात्।

विनोक्तिः सा विनान्धेन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।
सन्न शोभनो न नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचिद्शोभनत्वं शोभनत्वं वा शतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं यथा—
'अरुचिनिशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥'
शोभनत्वं यथा—

शामनत्व यथा— 'र्मृंगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाष्रभाष्रगरमः । अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥' अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्दिशेषं च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रग-रुभत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वसुक्तम् ।

रूपसाहित्यान्वयवलादित्यर्थः । अनेकार्थेति । अनेकार्थोचितत्सार्थवोधकमित्यर्थः । एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । सहिति । 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्वाष्पयारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्देगशीलायाः सह च तनुलतया दुर्वला जीविताशा ॥' अत्र यथा 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र पुत्रवृत्तिः धर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितर्येव शाब्दोऽन्वयः । पुत्रे तु सहार्थसाहित्यवलादागमनवोधः । आगमनरूपधर्मस्यवागतपदसमभिव्याहारेण धर्मत्वेन बोधात् । (विरोधात्)। एवमिहापि श्वासदण्डेषु दीर्घत्वान्वयः शाब्दः विशेषतो

१. 'सह गच्छतः' ग. २. 'सहेति दूला नायकं प्रतीयमुक्तिः । श्वासानां वनप्रचुरतया दण्डत्वेन रूपणम् । कार्योन्मणिकङ्कणगळनम् । आशाया दुर्वेळत्वं कादाचित्कत्वम् । अत्र सहोक्तिर्छकारः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'अरुचिरिति । अरुचिर्दितिशून्यः । शशिना विना सापि निशापि महदुक्तरं तमोऽन्यकार इति रूपकम् । उभयेन चन्द्रनिशाम्याम् । स्फृरितं विलसितम् । चकास्ति शोभते ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ४. 'मृगेति । नरेन्द्रसन् राजपुत्रो विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभायाः स्फूर्तेः प्रभा प्रकाशस्तेन प्रगल्यः । मृगनयनासक्तरतु नैवंमृत इलर्थः । अनेन दुष्टप्रकृतिना । अमृत्युतिश्चन्द्रस्तद्वत्युन्दरः । स्वच्छ आश्चयोऽन्तःकरणं यस्य । उदाहरणद्वये विनोक्तिरलंकारः । पूर्वत्रान्येन विना अशोमनत्वमिह तु शोभनत्वमिति भेदः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्थात्समासमैः॥ २७॥

परिवृत्तिरिति लक्ष्यालंकारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमेरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च क्षचित्समेन समस्य । क्षचिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा—कचिक्यूनेनोत्तमस्य । कचिद्वत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेय-मित्यर्थः । समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—

'लैतानामेतासामुदितकुसुमानां महद्यं मतं लाखं दत्त्वा श्रयति स्वामामोदमसमम् । लतास्त्वध्वन्यानामहह दशमादाय सहसा ददसाधिव्याधिश्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥'

अत्र प्रथमार्थे लास्येनोपादेयतया समस्तामोदस्य, द्वितीयार्थे उपादेयतया उत्तमया दशा आधिव्याधीनामतादशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा— 'नानाविधप्रहरणेर्नृप संप्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् । दशारिवीरविसरेण वसुंधरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥ अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः। तद्भाविकं

दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्थ इति लक्षणसंगतिः । दीर्घादिपदं तु दिवसादा धर्मत्वेन दीर्घत्वादिबोधे तात्पर्यग्राहकतया हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥ २६ ॥ विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम् । इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनेनोक्त-मस्येति । न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादान-मित्यर्थो होयः । अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षया चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चितुदाहृतः । यथा—'अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्हतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥' इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मि-धर्मभावव्यत्यासे वा विपर्ययाख्योऽलंकार उक्तः । यथा—'काचो मणिर्मणः

१. 'ल्तानामिति । अयं मरुद्वायुर्लतानाससममनुपममामोदं परिमलं अयतीत्यन्वयः। मतं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्त्वा अथोल्लतास्यः । अध्वन्यानां पान्थानाम् । अहह खेदे । आधिर्मनःपीला । व्याधिः प्रसिद्धः । अमिदिंग्अमणदर्शको विकारः । रुदितं रोदनम् । मोहो निश्चेष्टता । एषां व्यतिकरं समृहम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'नानेति । हे नृप, संप्रहारे युद्धे प्रहरणरायुर्धेदारुणरायुर्धेदारुणरायुर्धेदारुणरायुर्धेदारुणरायुर्धेदारुण्यान्यहारान्स्वीकृत्य द्र्पेयुक्तेनारिसमूहेनयं वस्या विनीर्णा दत्ता । अर्थातुभ्यम् । कीवृक् । निविप्रलम्भो वियोगशून्यः परिरम्मस्यालिङ्गनस्य । स्वसामिमावसंवन्थसेति यावत् । विधिर्यस्यास्तावृत्ती । अत्रोदाहरणद्रवेदिष्ठि यथायोगमुत्त-समध्यमाथमानां विनिमयोक्तः परिवृत्तिरलंकारः ।' इत्यदाहरणवन्द्रिकाः

भूतभाविन इति द्वन्द्वः, न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भाविनो भावा यत्त्रत्यक्षा इव कियन्ते प्रत्यक्षतयाभिधीयन्ते तद्वाविकम् । भावः कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—

'आसीद्ञनमत्रेति पश्यामि तव छोचने । भाविभूषणसंभारां साक्षाःकुर्वे तवाकृतिम् ॥'

अत्र पूर्वोर्धे मूतस्याञ्जनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतया-भिधानम् ।

कान्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थ-तेति विभागः। वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थता यथा—

> 'वेपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे नैवाहं कचिद्पि भवन्तं प्रणतवान् । नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिमा-न्महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥'

अत्र पुरा क्वचिद्पि नाहं भवन्तं प्रणतवान् । अग्रेऽप्यहमनतिभागित्यवान्त-रवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा—

काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः । सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणि-मंणिः ॥' अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेर्धमेत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेर्धमित्वं काचस्य धर्मत्वमुक्तमिति धर्मभावविपर्यासः । धर्मस्यासौ यथा—'यस्य न सविधे द्यिता'— इति पद्ये । अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दवदहनत्वमुक्तरार्धे तु दवदहने तुहिनदी-धितत्वमिति विपर्यासः । न तु धर्मधर्मिविपर्यासः । तस्य यथास्थितत्वेनैव विवक्ष-णात् । दियतिवरहोपाधिना परस्परधर्मविपर्यासस्येव च विवक्षणादिस्यवधेयम् । इति परिवृत्तिप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भाविकस्याप्रतीतिरित्यर्थः । निश्चयादीति । अज्ञनादेः पूर्वकालीनसक्तानिश्चयसूचनेऽभिप्राय इत्यर्थः । आदि-नाज्ञनादिकं विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं गृह्यते । इति माविकप्रकरणम् ॥ २९ ॥ अनमनमपराध इति । अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम् । तत्रानमनस्य हेतुत्वम् ।

१. 'आसीदिति । भावी भूषणानां संमारः समूहो यत्र तथामूताम् । अत्र भूतभाविनोरञ्जनभूषणसंभारयोः प्रत्यक्षतयाभिधानाद्भाविकं नामालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः
२. 'वपुरिति । हे पुरारे शिव, पुरा पूर्वसिन् कचिदिप जन्मिन प्रायो भवन्तमहं न प्रणतवान् । इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितम् । प्रणामे सति मुक्तिलाभेन तदसंभवात् । अत
स्वाह—संप्रति नमन्मुक्तः । अतमुः शरीरशून्योऽहमभेऽप्यनतिमान् नितरिहतः । तक्तसाल्पूर्वापरकालीनानमनादिदमंपराधद्यं प्रत्यवायरूपं क्षन्तव्यमिलपराधहेतोर्वाक्यार्थभूत्
स्थानमनस्योपाद्मात्कान्यलिकालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्दिकाः

'प्रणियसखीसलीलपरिहासस्ताधिगतै-र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् । वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रसुपक्षिपतः पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष सुजः ॥'

अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः। न चायं वाक्यार्थः। शस्त्रमुपक्षिपत एतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात्। तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इस्रस्यापि न वाक्यत्वम्। विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्व-मिति। एकपदार्थता यथा—

'भैसोब्र्डन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले ग्रुमं हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्ताल्यालंकृतिम् । अद्याराधनतोषितेन विसुना युष्मत्सपर्यासुखा-लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥'

अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच समासादेकपदार्थ एव । अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिवदस्य हेतुत्वे पर्यवसानम् । इह तु साक्षादेव हेतुविभक्तसादिना हेतुतयोपनिवद्ध इति ततो भेदः।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः।

अपराधस्य क्षमणं च तत्फळानुत्पादनं तन्नाशनं वेति नानुपपत्तिः । तदिति चानमनद्वयज्ञच्यं दुरितद्वयपरामर्शकम् न त्वनमनद्वयस्य । हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽकंकारत्वसानिष्टत्वात् । विशोषणत्वादिति । तत्रेति षष्ट्यन्तार्थं विशेषणत्वादिस्यर्थः । अर्थानत्तरन्यास इति । अत्रेदं विचार्यम्—काव्यित्वेऽपि सुखालोकोच्छेदितेत्युक्तोदाहरणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कयं काव्यित्वता ।
अर्थान्तरन्यासे निजदोषावृतमनसामित्यादावतिसुन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने तादशजनवृत्तित्वेन साक्षात्पित्तोपहतत्वं हेतुनोंच्यते किंतु शङ्कपीततादर्शनगतत्वेनेति ताटस्थ्यम् । काव्यित्वङ्गे तु मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वमुच्यते इति भेदः
इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव । उक्तोदाहरणे तदभावात् । प्रत्युतः
पञ्चम्या हेत्वभिधाने 'अलमितचपलत्वात्', 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादौ काव्य-

१. 'प्रणयीति। मालतीमाथवे मालतीं हन्तुमुधतमघोरवण्टं कापालिकं प्रति माथवस्योक्तिः। तत्र तस्मिन्वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तव शिरसि अकाण्डेऽनवसरे यमदण्ड इत्वैष मञ्जुनः पत-त्वित्यन्वयः। तत्किम् । यद्वपुः प्रणयिनीनां सखीनां ये सलीलं परिहासरसास्तैरिधगतैः प्राप्तैलेलितशिरीषपुष्पताडनैरि ताम्यति ग्लायति। अत्र भुजपाते शस्त्रमुपक्षिपत इत्यने-कपदार्थो हेतुः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'भसेति । गिरिम्रताकान्तस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूतां सोपानपिङ्कं शोचामीलर्थः। 'अभितः—' इत्यादिना हाशब्दवोगे दिनतीया। युष्पाकं या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निधीयामहे । वयमिति शेषः। अत्र महामोहले मुखालोकोच्छेदकत्वं समस्तपदार्थो हेतुरिति।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

3

वाच्यवाचकभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायो-क्तम् । पर्यायेण भङ्गयन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—

> 'वं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता। मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः॥'

अत्रेक एवार्थ ऐरावतशको मदमानविमुक्तो जाताविति व्यञ्जनया मदमान्नाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न च प्रतिपन्नस्थैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारद्व- येनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोर्भेदात् । एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत् यथा छुक्ते गवि चलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोः एक एव द्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते । न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथेव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विकल्पकं भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्

लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्यात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्कान्यलिङ्गम् । उक्तार्थद्दप्रस्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यसः । किंचिदर्थज्ञा-पकतया हेतुकथनमनुमानमिस्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे-ष्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुजपाते शस्त्रोपक्षेपस्य, मुक्तेमीदरूपत्वे आलोकोच्छेदस्यापि कारणत्वं योगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एवं निजदोषेस्यादी दोषस्य भ्रमं प्रति कारकहेतुत्वोक्तेः पूर्वीधे काव्यलिङ्गम्। तस्य तु दृद्धप्रस्यार्थमुत्तराधे विशेषसहचारोपन्यासः । न तु विशेषरूपोऽर्थः । सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमितिः कवितात्पर्यविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक् । इति काव्यलिङ्गम् ॥ २० ॥ अर्थादिति । पर्यायोक्तपद्सामर्थ्यादिस्यः । यथा निर्विक-रूपकविषय इति । निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न विष-र्याक्रियत इस्रयः । तथा चैकप्रकारस्वामावेऽयं दृष्टान्त इति क्षेयम् । भिन्नप्रकारस्वे तु निर्विकल्पके प्रकाराभावादसंगतिः स्यादिति । अत एव निर्विकल्पकस्विकल्पक-प्रकारभावमेवाह—भिन्नत्वेति । भिन्नसं विशेषणगम्या अत्याद्वितः । वृत्ती नामि-न्नासंस्रप्रकेषो बोध्यः । केचितु निर्विकल्पकेऽपि यर्तिकचिददमिति किंचिन

१. 'यमिति । यं रावणं प्रेक्ष्य मदेनैरावणस्थेन्द्रगजस्य मुखे मानेन च हरेरिन्द्रस्य हृदये चिरेण रूढा वृद्धि प्राप्तापि निवासप्रीतिरुज्झिता त्यक्ता । इत्येवमैरावतेन्द्रौ मदमानशून्यौ जातावित्यर्थस्य व्यङ्गयस्येव भङ्गयन्तरेणाभिथानात्पर्यायोक्तमळंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'भिन्नत्वं' क.

संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः । उदाहरणम्—
'मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिहंताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्वालाङ्क्रिलाक्षारुणाः ।
दूराहाडिमबीजशङ्कितिथः कर्षन्ति केलीग्रुकाः
यद्विद्वद्ववनेषु भोजनृपतेस्तहानलीलायितम् ॥'
अत्र विद्वद्ववनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः ।

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थोद्दर्णनीये तद्प्युदात्तमित्यर्थः । उदाह-रणम्—

'तेदिदमरण्यं यस्मिन्दशस्थवचनानुपालनव्यसनी । निवसन्बाहुसहायश्वकार रक्षःक्षयं रामः॥'

अत्रैतादृशो महान्रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगतः उत्साहातिशय एव चमत्कारिनदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छित्त्यन्तराभावाच किंवि-षयोऽयमलंकारव्यपदेश इति वाच्यम् । नह्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहा-ङ्गत्वात् ।

तित्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्। सम्बयोऽसौ

तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुत्यकक्षयोः कार-णयोरुपादानमत्र तु तुत्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—

'दुैर्वाराः सरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽन्युत्सुकं गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुछं निर्मेछम् ।

रवेन वस्तु भासत इति यथाश्रुतोपपत्तिमाहुः । इति पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ न तु तस्यैवेति । बदरामलकाम्रदाडिमानामिखादौ पर्यायालंकारभेदेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । उपलक्षणमिति भावप्रधानमिखाशयेनाह—अङ्गभाव इति । वर्णनीयाया इति तस्याः प्राधान्यसूचनायोक्तम् । इत्युदात्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ समाधाविति ।

१ 'मुक्ता इति । विदुषां भवनेषु केलौ विस्त्राच्छित्रस्त्राखाराद्रलिताः संमार्जनी-भिहंता अपसारिता अङ्गणसीम्नि मन्थरं मन्दं चलन्तीनां बालानां वितानां चरणलक्ष्या अरुणा आरक्ता मुक्ताः कर्मभूता दूराइाडिमवीजेषु शङ्किता धीर्येषां ते केलीशुकाः कर्तृ-भूताः कर्षनित यक्तद्रोजनृपतेदीनलीलाधितमिलन्वयः । अत्रोत्कटसमृद्धिवर्णनादुदाक्तालं-कारः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २ 'तदिदमिति । यसिन्नरण्ये निवसन्रामो बाहुमात्र-सहायो रक्षसां क्षयं चकार तदिदमरण्यमिति महतः श्रीरामस्यारण्योत्कर्षकत्तया तदङ्ग-मावादपर उदाक्तमेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'दुवीरा इति । मार्गणाः शराः । मन्मथसुहृत्कालो वसन्तः । स एव कृतान्तोऽक्षमः क्षमाशृत्यः । अथवा कृतान्तो

स्त्रीत्वं वैर्यविरोधि मन्मथसुहत्कालः कृतान्तोऽक्षमो नो सख्यश्रतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥'

अत्र सरमार्गणा एव विरहासहत्वं कुर्वन्ति । ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थिला-द्युपातम् । एष एवोक्तलक्षणः समुचयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्य-तीति यत्केनचित्प्रथग्लक्षितास्तदयुक्तम् । यथाहि—

'कुँलममिलनं भद्रा मूर्तिमैतिः श्वितशालिनी सुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् । प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो वजति सुतरां द्पे राजंस्त एव तवाङ्क्षशाः ॥'

अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुवीरा इत्याद्यकोदाहरणे सरमा-गणादीनामसमीचीनानाम् ।

> 'शेशी दिवसधूसरो गलितयोवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।

⁴समाधिः सुकरं कार्ये कारणान्तरयोगतः' इति **ठक्षणात्समुचीयमानमपि कारणा**-

यमोऽक्षमः । अकाले प्राणानपहर्तुं समर्थं इत्यर्थः । चतुरा विरह्मविनोदने कुशलाः । इत्यं सित शठो ममेंभेदी विरहः कथं नु सोढन्य इत्यर्थः । अत्र दुर्वारत्वेनाशोभनानां तादृशैरेव प्रियतमादिभिविरहासहत्वरूपकार्ये समुच्चय इति स एवालंकारः । नववयःप्रभृतीनां शोभनत्वेऽपि विरहोद्दीपकत्वेनात्राशोभनत्वं बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'कुलमिति । भद्रा शोभना । मूर्तिराकृतिः । श्रुतिः शास्त्रश्रवणं वेदो वा । अलं पर्याप्तम् । स्फीता विस्तृता । प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः । अयं दृश्यमानो जनः । अमीभिः कुलादिभिः सुतरां गर्वे त्रजति । तव त्वङ्कराः । विनयहेतव इत्यर्थः । अत्र दर्पाख्ये कार्ये शोमनानामेव समुचयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. शशीति । खाकृतेः शोमना-कृतेः । दुर्गतो दिरद्रः । अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन शोभनाशोभनरूपस्य तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुचयः । तदुक्तं वृत्तिकृता-श्राहिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति । सदसद्योग इत्यस्य सदसद्रृपाणामनेकेषां योगः इत्यर्थः न तु सतोऽसता योग इति । तथा सति सहचराभिन्नत्वरूपार्थदेषिणालंकारत्वा-संभवात् । अतं एव नृपाङ्गणगतः खल इस्रत्र नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वेन चाशो-भनत्वमिति समर्थनेऽपि सहचरभिन्नत्वात्तदंशसुपेक्ष्यैवालंकारोदाहरणता प्रामाणिकैरुक्ता। यवं विशेष्यस्य शोमनत्वं विशेषणस्य त्वशोभनत्वमिति प्रकान्तम् इह त्वन्यथेति प्रक्रमभङ्गोऽप्यत्र ज्ञेयः । ननु दुर्वारा इत्यसद्योगप्रसक्तिः । अत एवोदाहरणेऽपि कथं न सबोग इति चेदत्रोच्यते । इह शोमनस्य सतोऽशोमनत्वमिति विवक्षा। तत्र त्वशो• अनमेवैतदिति विवक्षितं न तु शोभनत्वमपीति न सदसद्योगप्रसक्तिः । अत एवात्र यनित शस्यानीत्युपसंहतम् । सन्दरत्वेनान्तःप्रविष्टानामपि व्यथाहेतुत्वात् । तत्र तु सर्वभा दुष्टत्वाभिग्रायेण कर्ष सीदव्य इति निरवधम् ।' इत्युदाहरणचिद्रकाः

प्रसुधनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शस्यानि मे ॥'

अत्र सदसतोर्थोगः । दुर्जनस्यासस्वात् शश्यादीनां सस्वात् । एतिच्चन्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनात्राप्यसम्यक्त्वमिति ।

समुचयान्तरमाह—

स त्वन्यो युगपद्या गुणिक्रया ॥ ३० ॥

अत्र गुणाः कियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषसाविवक्षणात् विशेषविवक्षावि-रहेण च सजातीयविद्वजातीयस्थापि योगपद्यस्य लाभात् गुणो च किये च गुण-किये च युगपद्भवतः स त्रिरूपः समुचयः । तत्र गुणयोयोगपद्यं यथा—

'विदेखितसकछारिकुछं तव बछिमदमभवदाञ्ज विमछं च। प्रखळमुखानि नराधिप मिलनानि च तानि जातानि॥'

अत्र विमल्रत्वमलिनत्वयोः । क्रिययोर्थथा—

'अँयभेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे । नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥'

अत्रोपगतो भवितव्यं चेति किययोः। गुणकिययोर्यथा—

न्तरं सौकुमार्यमात्रोपयोगि न लितरकारणतुल्यकक्षमित्यर्थः । चिन्त्यले हेतुमाह—
पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषणे नासम्यक्लिमित्यन्वयः । तन्नापि
हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव दूरियितिविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि स्वतःस्वन्दरस्य
शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसयोग एवेत्यर्थः । आदिपदेन गिलतयोवनलादिपरिम्रहः ।
वस्तुतस्त्वत्र सदसयोगपदे न द्वन्द्वः किं तु कर्मधारयः । संश्वासावसंश्व सदसिन्न(दि)ति । ताहशानामनेकेषामेककार्यजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्वाराः
शशीत्यनयोः कथं भेद इति चेत् , इत्थम्—दुर्वारा इत्यत्र विरहासिहिण्त्रत्या प्रियन्तमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोमनस्य सतो धूसरलादिना अशोमनलमपीति विवक्षा । अत एव पूर्वं कथं (तु) सोढव्य इत्युपसंहारो दुष्टलामिप्रायेण । अत्र तु मनसि सप्त शल्यानीत्युपसंहतं सुन्दरत्वेनान्तःप्रविधानामपि व्यथाहेतुलादित्यनवयम् । ननु गुणिकया इति बहुवचनाद्वणाः कियाश्वेति विप्रहे बहुनां
गुणानां योगपद्यमेव रुभ्यते । एवं बह्वीनां कियाणामेव तह्यभ्यते । न तु द्वयोगुणयोर्द्रयोश्व किययोद्वथा द्वयोर्गणिक्रययोरतस्तहाभोपायमाह—अन्नेति । सत्यम् ।

१. 'विद्यितेति । विद्यितं खण्डितं सक्तानामरीणां कुळं येन तद्वळं सैन्यम् । प्रख्लाः प्रकृष्टखलाः । अत्र विमल्तमिलेनत्वयोग्ग्यास्तुत्यकालतारूपः समुच्चयश्चकारद्व-यगन्यः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'अयमिति । विक्रमोर्नशीये पुरूरवसो वचनम् । तया प्रियया उनेश्या । एकपदे एककाले । भवितन्यमिति संवन्धः । निरातपत्वेनातपराहित्येन रम्यैरहोभिदिंवसैः कर्नुभिः । अत्रोपगममवनयोः क्रिययोः समुच्चयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'केंलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः। पतितं च महीपतीन्द्रं तेषां वपुषि प्रस्फुटमाददां कटाक्षेः॥'

अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणिकिययोः । अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुचय इत्याह तन्न युक्तम् । 'धुनोति चासि तनुते च कीर्तिम्' इत्यादौ सामाना-धिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवायमित्याहुस्तद्पि न सम्यक् । 'कृपाणपाणिश्च भवानरणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये' इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि तदर्शनात् ।

एवं क्रमेणानेकसिन्पर्यायः

एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकिस्मिन्भवित कियते वा स एकः पर्यायः । अत्र क्रमेणेति समुचयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतिब्रिर्देशौ भवित-करोत्यर्थौ न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवास-स्थास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः । तत्राद्यो यथा—

> 'नैन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

बहुलविवक्षायामुक्तदोषः स्यात् । न चेह संख्याविशेषविवक्षा । एवं सजातीययौग-पद्यस्यापि । एवं च गुणयोः किययोश्र यौगपद्यस्य गुणिक्रययोयौगपद्यस्यापि ठाभादुक्तार्थळामो निरवद्य इत्यद्यः । अन्ये तु गुणाश्र कियाश्रेति द्वन्द्वे बहूनामेव समुचयः स्यादतो गुणौ च क्रिये चेति द्वन्द्वोत्तरं गुणिक्रयाश्र गुणिक्रये चेति गुण-किया इत्येकशेषाद्वयोद्वयोदेव समुचय इति त्रिविधः समुचयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनान्तेनोत्सर्गतः समासाभावात्तत्कल्पनक्षेशः । द्वयोरेव समुचय इत्यप्ययुक्तम् । 'श्रादुर्भविति पयोदे कज्जलमित्नं वमृव नमः । रक्तं च पिथकहृदयं कपोलपाठी मृगीदृशः पाण्डुः ॥' इत्यादौ बहूनामिष गुणानां समुचयस्थेष्टत्वात् । तथा—'उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण । मुदितं च सकल्ललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥' इत्यादौ बह्वीनां क्रियाणां समुचयस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । अतः स यथोक्त एव प्रकारः समीचीन इति संक्षेपः । इति समुचयप्रकरणम् ॥ ३३ ॥ मतान्तरिन-रासायाह—प्रयोजकेति । तं इति । 'तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकर-

१. 'कलुषमिति । तव चक्षः प्रकृत्या श्वेतकमरुसदृशकान्ति अहितेषु शत्रुषु कलुषं कोपेनारुणं च । तेषां शत्रूणां वपुष्यापदां कटाक्षः कर्तृभः पतितं चिति कलुषत्वपतनयोगुणिकिययोः समुचयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'नन्तिति । हे कालकूट विष, उत्तरीत्तरं विशिष्टमुत्कृष्टं पदं यस्यां तादृशीयमाश्रयस्थितिस्तव केनोपदिष्टेलन्त्रयः । तदेव दर्शयति—प्रागिति । हृदयेऽभ्यन्तरे । अवस इति शेषः । अथानन्तरम् । व्यल्ह्मणो हृरस्य ।
अधुना पुनिरिति संबन्धः । अत्रैकस्यैव कालकूटस्य क्रमेणानेकत्र स्थितः ।' इत्युदाहरपचन्द्रिकाः

प्रागणेवस्य हृद्ये वृष्ठक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खळानाम् ॥'

अत्र कालकूटस्य वस्तुतं एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किंचिद्पि नोक्तम्। न केवलमयं वास्तविक एकत्वे किं त्वारोपितेऽपि। यथा—

'बिरैबोष्ट एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत । अधुना हृद्येऽप्येष सृगशावाक्षि दृश्यते ॥'

अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे छोहित्यात्मकतया हृदये तु स्रोहाद्यात्मकत्वेन भेदेऽप्यभेदकत्वस्याध्यवसानान्नेकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—

'^रतं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम् । विम्वाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुसवाणेण ॥' अत्र कुसुसवाणेनेति प्रयोजकनिर्देशः ।

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन्कमेण यद्भवति क्रियते वा सोऽन्यः पर्याय इसर्थः । पूर्वव-ब्राख्येयम् । तत्र भवसर्थे यथा—

'मैधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥'

अत्रैकस्मिन्वळवचासि क्रमेणामृतव्यक्षने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः । करोत्यर्थे यथा—

'तेंद्रेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

सम् । विम्वाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥' इति संस्कृतम् । तेषामिति । देखानामिखर्थः । पूर्ववदिति । भवति क्रियत इखेतदिखर्थः । इति पर्यायप्रक-

१. 'बिम्बोष्ठ एवेति । बिम्बसदृश ओष्ठो विम्बोष्ठः । 'ओत्वोष्ठयोः' इति पररूपम् । ओष्ठे रागो लौहिलं हृदये तु स्नेहः । अत्र श्रेषणाभेदाध्यवसायादेको रागपदार्थः क्रमेणाने-कृत्रोत्तः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. २. 'तं ताणिति । श्रीसहोदररतं क्रौस्तुम आमरणं यस्य तिसन् श्रीविष्णो । एकरसमेकतानम् । 'तत्तेषां पाताल्वासिनामसुराणामिति चण्डीदासः । हृदयं कुसुमबाणेन प्रियाणां कान्तानां विम्बसदृशेऽधरे विनिवेशितमित्यनेकत्र स्थितौ प्रयोग्जकनिर्देशाद्भेदः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ३. 'मधुरिमेति । मधुरिम्णा रुचिरं खलानां वचनं प्रथमं पृथु बहुल्ममृतं व्यनक्ति प्रकाशयति । अथ विचारानन्तरं तदेव खलवचनं मोहहतुम्तमन्तर्गतं हाल्हलाख्यं विषं कथयति । अहो आश्चर्यम् । अत्रैकसिन्खलवचने क्रमेणामृतविषयोः स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्यायः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ४० 'तदिति । अयं दिजो दिवसैः कर्तृभिरियतीं भूमिं समृद्धिसीमां समारोपित इत्याश्चर्यम् । तदेव

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कल्पिदं संगीतकं योषिता-माश्र्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमि समारोपितः ॥'

अत्रैकस्मिन्द्रिजे तद्गेहर्तन्मिन्द्राधैरनेकैः दिवसैरिति प्रयोजकितदेशः। न चेयं परिवृत्तिः। हानोपादानयोरविवक्षितत्वात्।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षे संबन्धः सपक्षवृत्तित्वं विपक्षावृत्तित्वं चेति रूपत्रयवान्हेतुः साधनम् । व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसंबन्धपर्यवसन्नः साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानालंकारः। यथा—

'येत्रैता लहरीचलाचलदशो व्यापारयन्ति भ्रवं यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्षृशो मार्गणाः । तचक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो धावलयत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्सरः ॥'

अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चेवम् —एताश्च-क्रीकृतचार्पं सदा पुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः सततनिपतन्मर्भभे-

रणम् ॥ ३४॥ पक्षे संबन्ध इति । पक्षधमंतेल्यधः । सपक्षवृत्तिलेनान्यथा व्याप्तिप्रदर्शनं विपक्षवृत्तित्वेन व्यभिचारिवरह्मदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवर्शं संबन्धः । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्तेः । एतच हेतूत्रेक्षाव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । तत्र योगस्याप्यनुत्कटतया भानादिति । एता इति श्वियः पक्षभूता निर्दिष्टाः । चक्षी-कृतचापं यथा स्यात्तथा सदा पुरो धावन्नश्चिते धनुषि योजिते शरे प्रेङ्कन् चपलः करो यस्य सः । कोधनः कोधशीलः । शासनमाज्ञा तद्धारको मनोभवो यासां तथा-भूता इति साध्यम् । सततं निपतन्तो मर्मभेदिनो बाणा यत्र तादशं लसङ्ख्यापारो यत्र तादशं स्थानं युवजनरूपं यासां तत्त्वादिति हेतुः । स्वस्थाननियतनिपतन्मर्मभे-दिवाणफलसङ्ख्यापाराथयलादिति यावत् । तत्रैवेत्यनेन बाणनिपतनस्य भूव्यापार-

दर्शयति—तद्गेहमिति । तत्पूर्वं दृष्टम् । नताः खर्वा भित्तयो यस्य तत् । दिवोऽन्तिरक्षात् । जरती जीर्णा । घनाभा मेघतुल्याः । घटाः श्रेणयः । करुं मधुरस्वरम् । अत्रैकस्मिन्द्विजे तद्गेहमिन्दरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितौ दिवसैरिति प्रयोजकनिदेश इति भेदः । इत्यु-दाहरणचन्द्रिकाः

१. 'तन्मिन्दरादीनामनेकेषां' ग. २. 'यत्रेता इति । यत्र जने एताः कामिन्यः लहरीनचलाचलाश्चपला दृशो यासां ताः । अमी अनुभूयमानाः । मार्गणाः शराः । यद्यस्मात् । तत्तस्मात् । सर आसां कामिनीनामग्रत एव सदा मण्डलीकृतचापं यथा स्वात्तथा धावतीति सलम् । कीदृक् सरः । अच्चिते योजिते शरे प्रेङ्कन् चपलः करो यस्य सः शासनमाज्ञा तद्धारकः । अत्र पूर्वार्थोक्तहेतुना अग्रतस्तादृशमदनधावनस्य साध्यस्य साधनादनुमानालंकारः । प्रयोगस्तु—एताः पुरोधावत्तथाविधमदना मर्मभेदि वाणभातन्याध्यभूल्यामारकत्वादिति बोध्यः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

दिबाणकलसङ्ख्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं संभवति । यथा—'मधु तिष्ठति वाचि योषितां' इत्यादि । तत्कयं सामान्यत एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचित्र्याभावादिति ।

विशेषणैर्यत्साकृतैरुक्तिः परिकरस्तु सः।

साकृतैः साभिप्रायैः । उक्तिरथीद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्— 'महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकितयः । न संहतासस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वान्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥'

अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानिभमवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानाद्र्थिसिद्धं पुष्टार्थत्वसिति दोषाभावमान्त्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पिठतोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणाना- मुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि द्यनुभवसिद्धं न तु दोषाभावमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादशेकविशेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाष्युपपत्तेरनुभवसिद्धत्वाभावाद्वैचित्रयस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—'शुद्धे सद्यानि पञ्चविन्युपवने' इत्याद्ये।

व्याजोक्तिश्रञ्जनोद्धिन्नरूपवस्तुनिगृहनम् ॥ ३२ ॥

डिइन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्बरूपं कथंचिद्यक्तमथ केनापि यदपह्न्यते सा व्याजोक्तिः । न चेयमपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतयोः साम्बे तत्स्वीकारात् । अत्र तु तद्भावात् । न च प्रथमं गृहस्थानन्तरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेद इति वाच्यम् । एवंविधे विषये साम्यसंभवेऽप-

स्थाननियततलोक्तः। अत एव शासनधर इत्युक्तम्। यथेति। 'मधु तिष्ठति वानि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् । अत एव निपीयतेऽधरो हृद्यं मुष्टिमिरेव ताब्यते ॥' इति पद्यम्। विशेषत इति । उक्तप्रकारद्वयवक्तयेव्यधः। इल्लुमान-प्रकरणम् ॥ ३५ ॥ संप्रदायपदसूचितमखरसं प्रकाशयन्खयं समाधत्ते—वयं तिविति । अनुमवसिद्धत्वामावादिति । पुष्टार्थलस्येति शेषः। इष्टापत्तिमाशङ्काह—वैचित्र्यस्य चेति । 'शुद्धे सद्मानि पह्नविन्युपवने वाप्यां नवाममोहिंह कीडाह्रौ च सशाद्दले विवलितप्रीवैर्विमुक्ता हशः।' इस्पादाविस्पर्थः। तथा च दोषा-भावरूपस्यापि पुष्टार्थलस्य चमत्कृतिविशेषजनकत्वरूपमलंकारत्वमुपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरान्निर्वाधमिति भावः। इति परिकरप्रकरणम् ॥ ३६ ॥ साम्यसंभव

१. 'महोजस इति । धनुर्भृतो धनुर्थरा भटास्तस्य दुर्योधनस्य प्रियाण्यसुभिः प्राणैः स-मीहितुं कर्तुं वाञ्छन्तीत्यन्वयः । अत्र महोजःशालित्वेनानाक्रमणीयत्वं मानधनत्वेन युद्धे पळायनाभावः धनपूजितत्वेनोपेक्षाराहित्यं सङ्कामे छन्धकीतित्वेनोत्साहः प्रतापशालित्वं च असंहतत्वेन सहायानपेक्षत्वं अभेदवृत्तित्वेन प्रयोजनैकपरत्वं च व्यज्यत इत्युक्तविशेषणानां सामिप्रायत्वात्परिकराज्वारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

हुतेरेवोपगमात्। ननु यत्रापह्नवार्थं सादृशोपक्षेपः सा व्याजोक्तिः सादृश्यार्थ-मेव तु यत्रापह्नवोपक्षेपः सापह्नतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राप्यपह्नतेरेवोपग-मात्। यदाहुः—

'साम्यायापद्धवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्वतिः । अपद्भवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाप्यपद्धतिः ॥' इति

बदाहरणम्—

'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगृढोल्लस-द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिच्यासङ्गमङ्गाकुलः । हा शैलं तुहिनाचलस्य करयोरित्यृचिवान्सस्मितं शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्देष्टोऽवताद्वः शिवः ॥'

अत्र पुलक्षेपथृ सात्त्विकैकरूपतया प्रस्तौ शैलकारणतया प्रकाशनाद्पलः पितस्वरूपानिति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः । वयं तु—पुलक्षेपथुभ्यां सात्त्वि-काभ्यां प्रकाशिता गृहावगतिस्तयोः शैलकारणताप्रकाशनेनापहुतेति व्याजो-किरियम् ।

किंचित्पृष्टमपृष्टं च कथिंतं यत्प्रकल्पते । ताद्दगन्यव्यषोहाय परिसंख्या तु सा मता ॥ ३३ ॥

इति । (कुवलयानन्दे पद्यमिदम् ।) यथा 'सीत्कारं शिक्षयित' इलादी गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेलागुक्ला व्यक्तस्य नहीलादिनापह्ववेऽप्यपह्वतिरेवेल्यर्थः । ननिवति । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽिप तस्याङ्गत्वेनापहवत्राधान्याभावाङ्गाजोक्तिरेव अपह्वत्राधान्ये त्वपह्वतिरिति व्यवस्थेल्यर्थः । यदाहुरिति । उद्भरादिमतानुसारिण इल्पर्थः । उभयत्रेति । अपहवत्राधान्येऽङ्गत्वे च सति साम्य इल्पर्थः ।
तथा च सीत्कारमिलादावप्यपह्वतिरेव । प्रकृताप्रकृतसाम्याभावे तु व्याजोक्तिरिति
व्यवस्थेल्यर्थः । तथैवोदाहरित—शैलेति । अत्र वृत्तौ श्व्हारानुभावत्वेनाभिव्यक्रयोः कम्परोमाञ्चयोः शैल्जन्यलप्रतिपादनेनापह्वा व्याख्यातः । तत्र कम्परोमाञ्चयोः पूर्वगृहत्वाभावादुद्विनेलस्यासंगतेः स्वयमुदाहरणं संगमयिति—वर्यः
तिवति । 'गृहा रतिः' इलेव पाठः । 'अवगितः' इति त्वपपाठः । एवं च पूर्व
गृहस्यानुभावाभिव्यक्तस्य रित्मावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेनापह्वतिरिति लक्षणसंगितः ।
इति व्याजोक्तिप्रकरणम् ॥ ३७॥ परिसंख्येति । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या

१. 'शैलेति । शिवो वो युष्मानवताद्रश्चतु । कीष्ट्रशः । शैलेन्द्रेण हिमवता प्रतिपाद्य-माना दीयमाना या गिरिजा तद्धस्तस्योपगृढमालेषः । भावे कः । तेनोञ्चसद्भी रोमाधा-दिभिविसंस्थुलो व्यप्रश्चासाविखलस्य विधिन्यासङ्गस्य भङ्गेनाञ्जलः । तत्रश्च सास्विकभावगो-यनाय तुहिनाचलस्य करयोद्दां शैल्यमित्यूचिवान् । हेति विस्तये । शैलान्तःपुरं च मातॄणां बाह्ययदीनां मण्डलं समृहश्च गणाश्च तैरिति विप्रदः । सिसतं दृष्टः । अत्र सात्त्विकभावस्य-रोमाञ्जादेहिमवत्करस्पर्शनिमित्तकत्वेन गोपनाञ्चाजोक्तिरलंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ताद्दनतुत्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यार्किचित्कथितं सत्स्ततुत्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहायं कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुनः पुनःशब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्टं चेति तु विभागः । कथनं हि किंचित्प्रश्चपूर्वकं किंचिचातत्पूर्वकमिति हैविध्यमित्यर्थः । ते च हे अपि विधे व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानत्ववाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं हिविधे । तत्र प्रश्चपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—

'किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं शुसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभमृतः।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिल्षणीयं च करुणा
यदासक्या चेतो निरविधिविमुक्ते प्रभवति॥'
अत्रान्यनदीसविधादिव्यवच्छेयं प्रतीयमानम्। तत्रेव वाच्यं व्यवच्छेयं यथा—
'किं सूषणं सुदृदमत्र यशो न रतं किं कार्यमार्थचरितं सुकृतं न दोषः।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं जानाति कस्त्वद्परः सदसद्विवेकम्॥'
स्पष्टम्। अप्रभप्वंके कथने व्यवच्छेयं प्रतीयमानं यथा—
'कैौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते।
काठिन्यं कुचयुगले तरल्यं नयनयोवसति॥'
अप्रभप्वंक एव कथने व्यवच्छेयं वाच्यं यथा—
'भैक्तिभवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम्॥'
श्रेषेणाप्येषा संभवति—यथा—'चित्रेषु वर्णसंकराः' 'खलसंयोगः शालिषु'

इलाहि। यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वसार्थस्य हेतुता। तदा कारणमाठा स्यात

१. 'किमिति । आसेन्यं सेवनीयम् । चुसितो गङ्गायाः । सिवधं तीरम् । अनवयमुत्तमम् । येषु चुसित्सिविधादिष्वासक्तया । निरविधर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तद्धम् ।
अत्र सेन्यत्वेनावगतस्य गङ्गासिविधादेः पुनः कीर्तनमितरपरिसंख्यार्थमिति सैवालंकारः ।'
इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'किमिति । अत्र लोके । आर्थेश्वरितमाचरितम् । सृकृतं पुण्यकर्म दोषो न्यमिचारादिः । विषणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीलादि ।
अत्र न्यवच्छेषं वाच्यमिति मेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'कौटिल्यमिति । कौटिल्यं
कपटं कुश्चितत्वं च । रागः पक्षपातो रिक्तमा च । काठिन्यं निर्देशत्वं दृढता च । तर्रळत्वमविचार्यकारित्वं चपलता च । अत्र हृदयादौ नेति न्यवच्छेदः प्रतीयते । प्रक्षामावात्पूर्वसाद्भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ४. भक्तिरिति 'भक्तिरासक्तिः । भवे शिवे ।
न्यसनं स्विः । युवितरेव कामास्त्रमिति विग्रहः । अत्र न्यवच्छेदं वाच्यमिति विश्लेषः ।'
इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

यथोत्तरमिति वीप्सायां यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्— 'जिंतेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते । गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणानुरागप्रभवा हि संपदः ॥'

नन्वत्र कार्यकारणभावालंकृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणाहैः । उक्तश्चायं भद्दोद्धदेन—'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः' इति । तिकं न लक्षित इति चेत्, आयुर्धतमित्यादिरूपस्यास्य वैचिन्याभावेनालंकारत्वस्यवा-भावात् । नन्वेवम्—

'अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः। रम्योऽयमेति संप्रति लोकोस्कण्टाकरः कालः॥'

इलादौ प्राचां काव्यरूपताभिधानं विरुध्येत अलंकाराभावादिति चेत्, न । कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात् । तिकं हेत्वलंकारो नास्त्येव । क एवमाह । कीदशस्त्रद्धंसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गसेवेति ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी। तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोद्वयो-रसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावद्जातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजनिकयाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्तादृशैकिक्रयाजनकत्वमन्योन्यालंकार इति सारम् । उदाहरणम्—

'³हंसाणं सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं। अण्णोण्णं विञ एए अप्पाणं णवरि गरुअन्ति ॥' अत्र श्रीसारणेन सरोहंसयोर्मिथो जनकता।

बुद्धिः । तेन वर्जनबुद्धिरित्यन्वर्था संज्ञा । इति परिसंख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥ हेतुमतिति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरिभधानिमत्यन्वयः । इति कारणमालाप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्टं शोभारिहतम् । निष्कृष्टं लक्षणमाह—तथा चेति ।
परस्परं वैशिष्ट्यजनकैकियाजनकत्विमत्यर्थः । हंसाण इति । 'हंसानां सरोभिः
श्रीः सार्थते(सारीकियते)थ सरसां हंसैः । अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरुकुवैन्ति ॥' इति । सार्थते प्रसार्थते । उत्कृष्टा कियत इति यावत् । इत्यन्योन्यालंकारः

१. 'जितेन्द्रियत्वभिति । सप्तमे व्याख्यातम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वात्कारण-माळाळंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका २. 'अविरलेति । अविरलं निरन्तरं कमळानां विकासरूप इत्यर्थः । आयुर्धेतमितिवत्कार्यकारणयोरभेदेनाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । अयं च हेत्वळंकार इति भट्टोद्धटमतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. 'हंसाण इति । श्रीः शोभा । सारीकरणं श्रष्ठतासंपादनम् । अत्र सरोहंसयोः परस्परं शोभासारीकरणरूपोपकारजनकः त्वादन्योन्यं नामाळकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

उत्तरश्रुतिमात्रतः । प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥ असक्रद्यदसंभाव्यम्रुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम्। प्रश्ने स्रति लोकातिकान्तगोचरतयासंभाव्यं यदसकृत्यतिवचनं तत्पुनरपरम्। अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम्। असंभाव्यं तु चमन्क्वारित्वमिति मान्याः। अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम्। तच प्रमाणान्तरागोचरविष्यत्वात्। अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः। तत्र हि लोकसिद्धविषयस्रोत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम्। अत्र तु निगृहविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः। तत्राद्यं यथा—

'वैाणिअअहत्थिद्नता कृत्तो अम्हाण वग्वकित्ती अ। जाव लुलिआलअमुही वरमिम परिसप्पते सोह्ना॥'

हस्तिद्-तव्याव्रकृत्तीनामहमर्थी मूल्येन ताः प्रयच्छेति केतृवचनमनेनोत्तर-वाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नामावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिद्-तव्याव्रकृत्तयस्तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयम् । न च वाच्य-मिदं काव्यलिङ्गविशेष एव उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वादिति । उत्तरस्य तद्नुत्पा-दकत्वात् काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयानुमानमेवेति चेत्, न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलंकारा-न्तरमेवोत्तरम् । द्वितीयं यथा—

> 'कें। विसमा देवगई किं छद्धं जं जणो गुणग्गाही। किं सोक्खं सुकछत्तं किं दुक्खं जं खळो छोओ॥'

॥ ४० ॥ अत्रेति । द्वितीयमेद इत्यर्थः । वाणिएति । 'वाणिजकहस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावहुलितालकमुखी गृहे परिसर्पते खुषा ॥' इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं ज्ञापकहेतुत्वेन वा । नाद्य इत्याह—उत्तरस्येति । किमतो यद्येवं तत्राह—काव्येति । सदात्मकत्वात्कारकस्त्पहेतुत्वात् । तस्मा-दिति । अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः । का इति । 'का विषमा दैव-

१. 'वाणिएति । एषा हि केतारं वणिजं प्रति जरब्बाथस्योक्तिः । कृत्तयश्चर्माणि । छिलेता अलका यत्र तादृशं मुखं यस्या इति विग्रहः । तथा च पुत्रस्य स्वकान्तायामास-क्ततया हस्तिव्याष्ट्रहन्नपाटवामावादस्मद्भृहे दन्तकृत्तिविरह इति भावः । अत्रोक्तरू-येणोत्तरेण त्वद्भृहे हस्तिदन्तव्याष्ट्रकृत्तयः सन्तीति केतुः प्रश्लोक्षयनादुत्तरालंकारः ।' इत्यु-दाहरणचन्द्रिकाः २. 'का इति । अत्र चमत्कृतस्य लोकाप्रसिद्धस्यासकृदुक्ति। देतीयो भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र देवगत्यादेवेंषम्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते । 'किमासेव्यं पुंसां' इत्यादि प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्यएवेति तत्तो मेदः ।

कुतोऽपि लिक्षतः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यसै प्रकाश्यते ॥ ३६॥ धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपादेरन्य-थात्वमाकारः । ततो यथा—

'वैऋसिन्दिस्वेदिबन्दुप्रबन्धेर्देष्ट्रा भिन्नं कुङ्कमं कापि कण्टे। पुंस्त्वं तन्त्र्या व्यक्षयन्ती वयस्या पाणौ सित्वा खङ्गलेखां लिलेख ॥'

अत्र कण्ठकुड्कमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते खङ्गलेखालेखनेन वैदग्ध्याद्भिव्यक्षितम् । पुंसामेव पाणौ कृपाणस्य योग्य-त्वात् । चेष्टाविरोष इङ्गितम् । तेन यथा—

> ंसंकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदुग्धया। इसक्षेत्रार्पिताकृतं लीलापद्यं निमीलितम्॥'

अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या । निशासूचकेन पद्मसंमीलनेन लीलया प्रकाशितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥ परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य ।

गतिः किं रुब्धं यज्जनो गुणब्राही । किं सौस्यं सुकरुत्रं किं दुःखं यत्खरो लोकः ॥' अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमिप उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं च लोकातिकान्तगोचरतयेखस्य द्यत्तिप्रन्थस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेखेवार्थः न दु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्लपरिसंख्यायामिप तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति । इत्युत्तरालंकारः ॥ ४९ ॥ कुङ्कमेति । कुङ्कमेन भेदो मिश्रणम् । इति सूक्ष्मम्

१. वक्रोति । कण्ठे स्थितं कुङ्कुमं वक्रात्स्यन्दिभिगंलिद्धः स्वेदिनिद्नां प्रवन्धः पिक्किभिभिन्नं संभिन्नं दृष्ट्वा कापि वयस्या साक्षी स्मित्वा हिसत्या तन्त्र्याः पुंस्त्वं पुरुषायितं व्याव्यन्ती सती पाणौ खङ्कलेखां लिखितवती । पुंसामेव पाणौ तस्या उचितत्वात् । अत्राक्षारेण लक्षितं सुबुद्धिवेद्यतया स्क्ष्मं पुरुषायितं पाणौ खङ्कलेखनेन प्रकाशितमिति स्क्ष्मान् लंकारः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'संकेतिति । विटं जारम् । संकेतकाले मनो यस्य । तं जिज्ञासुमित्यर्थः । अत एव इसच्यां नेत्राभ्यामितं स्वितमाकृतं रहस्यं येन तादृशं ज्ञात्वा विद्ययया नायिकया लीलासंवन्धिपद्यं निमीलितमित्यन्वयः । अत्र नेत्रिक्षितं लक्षितः सक्ष्मोऽभिप्रायः कामिन्या निशास्चकेन पद्मिनमीलनेन प्रकाशितः ।' इत्युदान्हरणचिद्रकाः

तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः। उदाहरणम्—

> 'रीज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् । सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥'

भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः । युगपद्धर्मयोर्थत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

अत्रात्यन्तमिति देशभेद्सैवोपकारकं न तु पृथगपि विवक्षितार्थम् । युगपि दिति स्वरूपनिर्वचनम् । तेन कार्यकारणभूतयोधभैयोयत्र भिन्नदेशतया संप्रति-पादनं सा असंगतिः । हेतुफलयोरिश्चधूमाद्योरिय प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरू-पायाः संगतेः परित्यागात् । तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् । उदाहरणम्—

> 'जैस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम्। दन्तक्लअं कवोले वहूएँ वेअणा सवत्तीणम्॥'

स्पष्टम् । नन्वयं विरोधालंकार एव । हेतुफलयोवेंयधिकरण्यस्य विरोधरूप-त्वादिति चेत्, न । वैयधिकरण्यं ह्यसंगतिः न च सैव विरोधः । किं तु तहो-धिका । वैयधिकरण्येन तयोविंरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालंकारोऽस्तु न तु तहोधिकासंगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समा-

॥ ४२ ॥ सारश्च ॥ ४३ ॥ अत्रात्यन्तिमतीति । देशभेद्सात्यन्तिकलं चमन्त्रारोत्कर्षकत्योपकारकत्वेनोक्तामित्यर्थः । स्वरूपेति । द्वयोः कथनस्यान्यथा योगा-दिति भावः । संज्ञाया अन्वर्थतां दर्शयति—हेतुफल्योरिति । वृत्तिस्यं केनाप्यित्रयेनेति व्याचष्टे—तथेति । जस्सेति । 'यस्येव वणस्तस्येव वेदना भणति तज्जनोऽलीकम् । दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥' अत्र शारीरमानस-योर्वेदनयोरेकत्वाध्यवसायो मूलम् । नतु व्यधिकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकरण्यवस्तमानाधिकरणत्वेन नियतयोवैयधिकरण्यस्यापि विरुद्धत्वद्धिरुद्धालंकार एवेति शङ्कते—नन्विति । असंगतेविरोधाद्भेदात्र विरोधरूपतेलापाततः समाधत्ते—वैयधिकरण्यं हीति । विरोधस्कृति विना चमत्काराभावात्स एवालंकारः समुन्वित इति । पुनराशङ्कते—नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीलर्थः । सिद्धान्त्यभिमतां व्यवस्थां प्रमाणामावेन दूषयितुं शङ्कते—न चेति । समानाधि-

१. 'राज्य इति । सौधं सुधागृहम् । अनङ्गसर्वस्विमिति रूपकम् । अत्र पूर्वपूर्वापेक्षयो-त्तरोत्तरस्योत्कर्षश्चरमस्य सर्वोत्कृष्टत्वपर्यवसन्नः सारालंकारः ।' इत्युदाहरणचंद्रिकाः २. 'जरसेअ इति । अत्र वेदनादन्तक्षतयोः कार्यकारणयोवयधिकरण्यरूपासंगतिरलंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

नाधिकरण एव विरोधो विरोधार्छकारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति । लक्षणं सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति । मैवम् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादिविनिर्मुक्त एव देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधार्छकारस्य चासंगत्यर्छकारोऽपवादक इति । व्यधिकरणविरोधस्यापवादाकान्तत्या तिद्वन्न-विरोधे विरोधार्छकार इति । अत एव तथैवोदाहृतम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

इष्टात्कारणाद्न्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यद्क्केशेन कार्यं करोति स समाधिः। सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः। उदाहरणम्—

'भानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः । उपकाराय दिश्चेदमुदीणं घनगर्जितम् ॥' तयोस्तुत्यकक्षताविरहान्न समुचयालंकारान्तर्भावः ।

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कचित् ॥ ३९ ॥

योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसंमतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—

> 'धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य । जातं दैवात्सदशमनयोः संगतं यत्तदेत-च्छुङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥'

करण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः । तथा च सामानाधिकरण्यकृतिवरोधभाने विरोधालंकारः । समानाधिकरण्योभिन्ना-धिकरणत्वनिबन्धनविरोधभाने त्वसंगतिरिति व्यवस्थेल्यः । व्यधिकरणेति । व्यधिकरणत्वप्रयुक्तस्येल्यः । तथैव सामानाधिकरण्येनैव । उदाहृतं विरोधालंकार इति शेषः । इत्यसंगतिः ॥ ४४ ॥ सम्यगाधिरिति । सम्यगाधानकरणमिल्यः ।

२. 'मानमिति । दिष्ट्या भाग्येन । उदीर्णमुद्गतम् । अत्र धनगजितरूपकारणान्तरयोगेन मानापगमरूपकार्यस्य सुकरत्वात्समाधिरङंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'धातुरिति । शिल्पं कौशङं तदितिशयस्य निकपस्थानं परीक्षास्थलमिति मृगाक्षीविशेषणम् । रूपे रूप-विषये । दत्तपत्र इति विजयायेसादिः । संगतमिति भावे कः । समागम इसर्थः । दैवादिन्तस्य वोपनतमित्यनेनान्वयः । अत्रोचितयोगवर्णनात्समाङंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

निकर्षेण यथा---

'चिंत्रं चित्रं वत वत महच्चित्रमेतद्विचित्रं जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता। यज्ञिम्बानां परिणतफल्रस्भीतिरास्वादनीया यचैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः॥'

कचिद्यदितवैधर्म्यात्र श्लेषो घटनामियात्। कर्तुः कियाफलावाप्तिनैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥ गुणकियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणकिये। क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विषमो मतः॥ ४१॥

हयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्क्रविद्योगो घटनां नोपैति किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः । यच क्वचित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण विष्टम्भात्कियाफलं नामोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासाद्येत्स द्वितीयः । यत्र क्रिया-फललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ । सर्वत्र समताया विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा—

शिरीषाद्षि मृद्धङ्गी केयमायतलोचना । अयं क च कुकूलाग्निद्धःसहो मलयानिलः॥

हितीयो यथा-

'सिंहिकासुतसंत्रसः शशः शीतांश्चमाश्रितः । जयसे साश्रयं तत्र नमन्यः सिंहिकासुतः ॥' अत्र त्राणरूपफलामावेऽन्येन क्रांसरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

इति समाधिः ॥ ४५ ॥ सममिति । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ विष्टम्भा-दिति । प्रतिबन्धादिस्रर्थः । कुक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वेषम्यं पानकर्तृत्वपानक-मेत्वरूपं पानपदार्थभेदेऽप्यभेदोपचारेण बोध्यम् । इति विषमारुकारप्रकरणम्

१. 'चित्रमिति । अत्र चित्रवतराब्दयोवीं मा विस्तयातिशयद्योतनाय । परिणतं पक्षम् । स्फीतिः समृद्धिः । यतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकला मञ्चणचातुरी तत्र सोविदः पण्डितः । अत्र द्वयोरिष निकृष्टतयोचितयोयींग इति भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'शिरीषेति । शिरीषपुष्पात् । कुकूलाग्निः कुम्मकाररिचितो घटादिपचनाग्निः । अत्र कशब्दोक्तं द्वयोरत्यन्तवैलक्षण्यं विषमालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३. 'सिहिकोति । सिहिका सिही राहुमाता च । तत्युतः सिही राहुश्च । जमसे कवलितनान् । अत्रेष्टसायने प्रवृत्तस्य विषरीतानर्थप्राप्तिरूपो विषमभेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ४. 'साश्रयम्रासरूपः' ग्र.

'सैद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा । तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशिखलोकामरणं प्रसूते ॥' चतुर्थो यथा—

'आनन्द्रममन्द्रमिमं कुवलयद्ललोचने ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥'

अत्रानन्ददानशरीरतापनिकये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन संबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवाव-यविनोर्वेषम्ये यथा—

'विर्फुँलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पिपरे युगक्षये । मद्विश्रमासक्लया पपे पुनः स पुरिश्चयैकतमयैकया दशा ॥' एवमन्यत्राप्युद्धम् ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् । आश्रयाश्रयिणौ स्थातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥

वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तद्पेक्षया तनुरप्याश्रयो मही-यान्स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालंकारः । तत्राद्यं यथा—

> 'कॅहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् । माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥'

॥ ४७ ॥ वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेखर्थः । एतच महतीखत्रेव तनुर-पीलत्राप्यन्वेति । विषये प्रतिपाये । महत्याश्रये इत्यत्रापि वर्णनीयेखादेरन्वयः । आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यत इत्यर्थः । इत्यिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

१. 'सद्य इति । तमालवन्नीला कृपाणलेखा यस्य राज्ञः करस्परीमवाप्य सद्यस्तालकालं रणे रणे प्रतिसङ्कामं शरिदन्दुवत्पाण्डं शुभ्रं यशः प्रस्ते प्रतिचन्नमित्यन्वयः । अत्र कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणत्वरूपो विषमः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. २. 'आनन्देति । अमन्दमनल्पम् । अत्र कार्यकारणयोरानन्ददानतापनिक्रये विरुद्धे इति चतुर्थो विषमः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ३. 'विपुलेति । सागरे शेत इति सागरशयस्तादृशस्य विष्णोविष्येत्रेति विस्तृतेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पिरे पीतानि । स पुनः । सोऽपीत्यर्थः । प्रकतमया क्याचित्रगरकामिन्या मदेन विभ्रमो विलासो यस्यां सा चासावसकला असं-पूर्णां च तथाभूतयैक्या दृशा पपे सादरमवलोकित एव । पीत इत्यभेदाध्यवसानम् । अत्रावयवावयविनोः पानकर्तृकर्मतारूपं वैषम्यमित्याद्यनन्तमेदोऽयं सुधीमिरूहनीयः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. ४. 'अहो इति । मातीति । अवकाशं लमत इत्यर्थः । अत्र कविविक्षावशेन महतो यशोराशेराधेयात्तनुरपि त्रिभुवनरूप आधारो महत्वेनोक्त इत्यधिकमः लंकारः।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

अत्राश्रयस्य भुवनित्रतयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा— 'युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत । तनो ममुस्तत्र न केटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः॥' अत्राधयभूताया मुदो महीयस्त्वं विवक्षितम् ।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

अपकारिणमपि विपक्षं साक्षाद्यकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं तेदुच्यते प्रत्यनीकम् । प्रतिनिधितुत्यत्वात् । यथानीकेऽभियो-ज्येऽशक्तेन तत्प्रतिनिधिभूतः कश्चिन्निगृहमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत् । तत्राद्यं यथा—

र्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैक्तां ताडयत्यनुशयादिव कामः॥'

अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः संबन्धः । द्वितीयं यथा—

'र्यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः। कान्तवऋसदशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते॥'

अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यस्थण इति परम्परासंबन्धः ।

उत्कर्षयितुमिल्यनन्तरं यदिति शेषः । कथं तत्प्रत्यनीकमुच्यते तत्राह्—अनी-केति । प्रत्यनीकशब्देन सैन्यप्रतिनिधिरुच्यते । तत्साम्याच प्रकृतार्थे प्रयोग इल्य्यः । साम्यमेवोपपादयति —यथेति । तत्प्रतिनिधिमृतस्तन्मित्रादिः सैन्यभयान्निगृढमिन-

१. 'युगान्तिति । युगान्तकाले प्रतिसंहत आत्मा स्वात्मभूतः प्रपञ्चो येन तस्य कैन्मिद्देषः श्रीविष्णोर्यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि सविकासं सावकाशमासत उपविश्वान्ति स्म तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसंभवा मुदः श्रीतयो न ममुर्नावकाशं प्राप्तवस्य इस्यन्वयः। अत्राधेयानां मुदां महत्त्वोक्तिरित्यपरो भेदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'यदुच्यते तत्प्रस्नीकम्' स्त. ३. 'त्विमिति। अनुश्याद्देषात्। 'भवेदनुश्यो देषे' इति विश्वः। अत्र स्वश्चं नायकं जेतुमशक्तेन कामेन तत्प्रतिनिधित्वेन तदीयकामिनीपी- इनात्प्रस्मनीकालंकारः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ४. 'यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्य। कायस्य निम्रहो वधस्तेन गृहीतः स्वीकृतो विम्रहो वैरं येन सः। कान्तेत्यत्र यस्यत्यनुष- स्यते। कृती वैरनिर्यातने कुशलः। अत्र श्रीकृष्णचन्द्रयोः परम्परया संवन्धित्वमिति विश्वेषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यित्रगृद्धते । निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्पृतम् ॥ ४४ ॥

निजं स्वाभाविकं लक्ष्म निग्हनीयसाधारणं चिह्नं तद्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यक्तिचिद्वस्तु वस्तुगत्थेव तिरोधीयते तन्मीलितालंकारः । तच्च द्विधा—लक्ष्मणः क्वित्स्वाभाविकत्वात्कचिद्गगन्तुकत्वाचेत्यर्थः। तत्र स्वाभावि-केन लक्ष्मणा मीलितं यथा—

> 'अंपाङ्गतरले दशौ मधुरवक्षवर्णा गिरो विलासमरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् । इति स्फुरितमङ्गके मृगदशां स्वतो लीलया तदत्र न मदोद्यः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥'

अत्र इक्तरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं समानं च तिरोधेयेन मदेन । तत्राप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—

> ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमादे-स्वत्पातशङ्कितिधयो विवशा द्विषस्ते । अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥'

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे हिमादिकंदरनिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूप-कारणसागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भथैः समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् ।

स्थाप्यतेऽपोद्यते वापि यथापूर्व परं परम् । विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥ स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीमावः ।

युज्यते । पीड्यत इत्यर्थः । इति प्रत्यनीकप्रकरणम् ॥ ४९ ॥ वस्तुगत्यैवेति । एतचापह्नुतिसाम्यालंकारव्यावृत्त्यर्थम् । तत्र वस्तुतस्तिरोधानामावात् । इति मीलित-

१. 'अपाङ्गित । अपाङ्गस्तरको ययोस्ते इति विश्वहः । मधुराश्च ते वका वक्रोक्तिसमर्पका वर्णा यासु ता गिर उत्तयः । इति प्रकारेण मृगदृशामङ्गके कील्या कर्न्या स्ताः स्वभावतः स्फुरितम् । तत्तस्मादत्र कृतं पदं स्थानं येन तादृशोऽपि मदस्य मधुपानजन्यस्थोदयो न लक्ष्यत इत्यन्वयः । अत्र मदसाधारणैरङ्गस्य स्वाभाविकैरपाङ्गतरलत्वादिचिह्नेमेदस्य गोपनान्मीलितालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'य इति । ते तव ये द्विषस्त्वत्पाते स्वदागमने शङ्किता धीर्येषां तादृशाः सन्तो हिमाद्रेः कंदरासु निवसन्ति उद्गतरोमाश्च सम्पत्तिमङ्गमुद्धहतामि तेषां भयानां वृषः पण्डितोऽपि नामिङ्ग इत्यन्वयः । अत्र रोन्माध्यक्रस्पयौरागन्तुकयोभयशीतसाधारणचिह्नयोभयतिरोधायकत्वम् । श्वरुदाहरणचन्द्रिकाः

तेन पूर्व पूर्व वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिर्यत्र वा तथा निषेधः सा द्विधैकावली । विशेषणंतया विधिरित्सस्य विधेविशेषणत्व-मित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित्तु 'पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोद्यते वा सैकावलीति सुत्रार्थः' इत्याह । तत्तु पूर्व प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविरुद्धम् । तत्र विधौ यथा—

'धुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपरिष्कृताङ्गयः। रूपं समुन्मीछितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥'

अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणिकयामुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषाम-स्रत्वमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः। निषेधे यथा—

'ने तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषद्पदम् । न षद्पदोऽसौ कलगुिक्षतो न यो न गुिक्षतं तन्न जहार यन्मनः ॥' अत्र जले पङ्कजस्य तत्र षद्पदानां तत्र गुिक्षतस्य तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेधः ।

> यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः। सरणं

प्रकरणम् ॥ ५० ॥ वाहुल्येनेति । सक्नतथोक्ती चमत्काराभावात् । तथा बाहुल्ये तिह्रोषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधिः संबन्धबोधनम् । तथा निषेधोऽभावबोधनम् । तत्र विशेषणतयेति तृतीयायाः प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिर्निषेधो वेखर्थः स्यात् । न नासौ संभवति । प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेष्वभावात् । अत उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभृतयोविधिनिषेधयोरवगितिरिस्राशयः । किश्चित्विति । परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्वधमिविशिष्टमुपपाद्यत इस्पर्थः । अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधबुद्धिविषयीक्रियत इस्पर्थः । अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्विहितार्थदर्शी हितं न तद्यत्र परानपिक्रया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः ॥' अत्र तच्छन्दार्थे विशेषणं पण्डितः पश्चात्स्विहितार्थदिशित्वं प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जलं यत्र सुचारपङ्कजं' इति वक्षयमाणम् । अत्र हि सुचार्विस्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलल्विनिष्यद्विद्विति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाप्तिः सूत्राक्षराननुसारतश्चेति दोषः स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—प्रकारोति । इस्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

१. 'पुराणीति । यस्यां दिशि । रूपेण परिष्कृतं भूषितमङ्गं यासां ताः । विकासाः कुसमायुषस्यास्त्रमिति रूपकम् । अत्र पूर्वपूर्वसंबन्धिन्युत्तरोत्तरविधानरूपैकावल्यकंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'नृति । न ठीनः षट्पदो भ्रमरो यत्र तत् । कठं कठस्वरयुतं यथा स्यात् । अत्र तादृशनिषेधरूपैकावठी ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्रार्थस्य स्मृतिः सरणालंकार इति लक्षणम् । यथानुभविमिति समृत्याकार-दर्शनम् । दृष्टे तत्सदश इति तद्धेतुसंस्कारोद्धोधे हेतुनिर्देशः । अदृष्टादेरप्युपल-श्रणात् । यद्वा अन्यादशस्मृतेश्चारत्वाभावेनालंकारत्वाभावाद्यवच्छेदकतया लक्ष-णान्तर्गतमेवतत् । तद्यं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदाकदाचि-त्केनचित्प्रमाणेनानुभृतः स कालान्तरे संस्कारोद्घोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यद्नुभृतेन प्रकारेण सर्यते तत्सरणालंकारः । स द्विधा—एतजन्मनि जन्मान्तरे वानुभृतस्य स्मृतेः क्रमेणोदाहरणे ।

'निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः ष्ठावितं चल्रहशां लहरीभिः। तद्भवेः कुहुरुतैः सुरनार्थः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम्॥' 'केरजुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरउडस्त। संभरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्जम्॥'

स्पष्टम् !

आन्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यद्र्यने ॥ ४६ ॥

अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनामाकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थादिह माकरणिकं लभ्यते । तेन माकरणिकस्यामाकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति यदमाकरणिकत्वेत्वस्य दर्शने सति यदमाकरणिकत्वेत्व ज्ञानं स आन्तिमानित्यर्थः । न च रूपके निगीर्याध्यवसानरूपायामितिशयोक्ती चातिव्याप्तिः । तत्र वस्तुतो अमाभावेऽप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्अमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् । उदाहरणम्—

कैपाले मार्जारः पय इति कराँह्येढि शशिन-सरुच्छिद्रशोतान्विसमिति करी संकलयति ।

अन्याददोति । साद्द्यामूलकेत्यर्थः । 'स तथेति प्रतिज्ञाय विस्ज्य कथमण्युमाम् । ऋषीज्ञोतिर्मयान्सप्त सस्मार सरशासनः ॥' इत्यादौ हि न स्मृतेश्वाहत्वमिति नालं कारत्वम् । करजुणित । 'करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥' इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥ तत्र वस्तुत इति । अनाहार्यतयेत्रयेद्धर्यः । अध्यवसानमात्रेति । मात्रेत्यनाहार्यत्व व्यवच्छेदः । अर्थानुगमेनेति । अर्थश्चानाहार्यं एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र संज्ञाघटक इति

१. 'निम्नेति । चलदृशां गम्भीरनाभिविलेषु लहरीभिर्जलकीडायां यदम्मः प्लावितं संचारितं तद्भवैः कुढुरुतैः कुढुकुढुशब्दैः सुरनायोऽप्सरसः सुरतसंबन्धिकण्ठरुतानां सारिता इति कर्मणि षष्ठी । अत्र सदृशदर्शनजन्यं सरणमलंकारः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'करेति । स्तनयोर्भुखमिति विप्रहः । पाञ्चजन्यः श्रीकृष्णशङ्कः । 'अत्र जन्मान्तराजु-भृतसरणमिति मेदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ३ 'कपाल इति । सवेत्रेति शब्दोत्तरंबुद्धति

रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंश्चकमिति प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विश्रमयति ॥' आक्षेप उपमानस्य प्रतीपम्रुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिवन्धना ॥ ४७॥

अस्य प्रयोजनं निर्वाहियतुमुपमेय एवालमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते यचोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनाद्रार्थमुपमेयभावः कल्प्यते तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रतिकृलवर्तित्वात् । तन्नाद्यं यथा—

'लेवण्योकसि सम्रतापगरिमण्यमेसरे त्यागिनां देव त्वच्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा। इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं चिन्तारतमहो मुधेव किममी सृष्टाः कुलक्ष्मासृतः॥'

अत्र यथासंख्यसत्त्वेऽि आक्षेप एव चमत्कारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु कचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः कचित्तु निष्पन्ना सैव तद्धेतुः। क्रमेणोदा-हरणम्—

'पुँ एहि दाव सुन्दारे कण्णं दाऊण सुणसु वअणिजम् । तुष्झ सुहेण किसोअरि चन्दो उअमिजङ्ग ज्ञणेण ॥'

अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वरुपगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वअणिज्ञमिति पदेन द्योत्यते । सैव च तिरस्कारहेतुः ।

भावः । यत्र भ्रमादिशब्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिबन्धस्तत्र भ्रान्तिमानस्रंकार इति नातिप्रसङ्ग इत्यप्यादुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥ प्रतीपपद्प्रवृत्तिनिमित्त-माह—उपमेयस्येति । ए एहीति । 'अये एहि तावत्युन्दिर कर्णे दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदिर चन्द्र उपमीयते जनेन ॥' इति । सेव चेति ।

रोषो बोध्यः । कपाले स्थितानीति रोषः । लेढि आस्वादयति । तरूणां छिदेषु प्रोतान्प्र-विद्यान् । संकल्यति गृजाति । रतान्ते हरतीति संवन्धः । प्रभया मत्तस्तद्वतिशयशाली । अत्र सदृशदर्शनजन्या आन्तिरलंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'लावण्येति । ओको गृहम् । गरिमा गौरवम् । त्यागिनां दातृणामग्रेसरेऽप्रगण्ये । अवनीमरे क्षमः समयों मुजो यस्यैवंभूते त्विय वेथसा निष्पादिते सित । किं किमथे-मिलर्थः । पूषा स्याः चिन्तारतं चिन्तामणिः । मुधेव वृथेव । कुलक्ष्मामृतः कुलपर्वताः । अत्रोपमानाक्षेपरूपं प्रतीपमलंकारः । यथासंख्यसत्त्वेऽप्याक्षेपप्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'ए एहीति । वचनीयं निन्दितम् । अत्रोपमानस्योपमेयत्वकरणन-मपरं प्रतीपम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'गैर्वमसंवाद्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे । सन्तीदशानि दिशि दिशि सरःसु नतु नीलनलिनानि ॥'

अत्र निल्नानां छोचनोपमेयीकरणसेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्व-स्थितेः । अनयेव रीत्या तद्पि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगामावेनोपमान-त्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्यालं-कारताबीजत्वात् । तच द्विधा संभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वक-ल्पनया असदशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया योज्यम् । उदाहरणम्—

बैहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृष्यः । ननु सन्ति भवादशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥'

अत्र हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया । ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४८ ॥

अतादशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविव-क्षया ऐकात्म्यं वध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् तत्रापरित्यक्तनिजगुण-स्येत्यपि विशेषणं विवक्षितम् । अन्यथा तद्धुणालंकारेऽतिव्याप्तेः । बध्यत इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम् । उदाहरणे 'अविभाव्यतां गताः' इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्द्त्वात् । उदाहरणम्—

व्यतिरेके त्यमितिनिष्पत्तिरस्तीति वैठक्षण्यमिति भावः । न्यूनगुणत्वेति । वसुतस्तूपमाने साधारणधर्मसंवन्थोऽनूयते उपमेये तु विधीयते । तेन प्रसिद्धसाद्दयतयोपमानस्याधिक्यं साध्यसाद्दयतया चोपमेयस्य न्यूनत्वं बोध्यम् । सामान्यगुणयोगाभावेनेति । स्वभिन्न इति रोषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥ ऐकास्म्यमिति । अभेद इस्रर्थः । मीलितेऽप्रहणमेव अत्र तु भिन्नत्वेनाप्रहणमितिः
भेदः । तद्वणेति । यद्यपि तद्वुणालंकारेऽन्यगुणप्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोपनिवन्धः प्रतीतिर्वा । 'विभिन्नवर्णा गरुडाप्रजेन-' इस्यादावरुणस्य सूर्याधानां चामेदकथनात्तत्प्रतीत्योरभावात् तथापि तद्वुणविषयताया इह निरासे तात्पर्यं बोध्यम् ।
तद्वुणालंकारे सति तल्रक्षणस्यात्रातिव्याप्तेरिति च प्रन्थार्थः । इति सामान्यप्रकरणम्

१. 'गर्वमिति । असंवाद्यं संवहनायोग्यम् । अपरिमितिमिति यावत् । भद्रे शोभने । पूर्वत्र वचनीयत्वोक्त्या उपिनितरपर्यवसानिमिह तु निष्पन्ना सा तिरस्कारहेतुरिति भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'अहमेवेति । तातिति सानुकम्पसंबोधने । 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्वः । मास्म दृष्यः गर्वे मा कृथाः । अत्र निरुपमत्वेन गर्वायमाणस्थोपमानताक-त्यनस्पं प्रतीपम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'मेल्यजरसविलिसतनवो नवहारलताविभूषणाः सिततरदन्तपत्रकृतवऋरुचो रुचिरामलांग्रुकाः । शशस्त्रति विततधान्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः शियवसर्ति प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥'

अत्राभिसारिकाचिन्द्रकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । क्रचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरका-लीनविवेकादिना तदुन्नयनम् । यथा—

'वेत्रैत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाञ्जतो गण्डतलागतानि। सङ्काः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेद्यिष्यन्नवचम्पकानि॥'

अत्र सङ्कपातानन्तरं भेद्प्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः। ननु सङ्कपातेन भेद्-प्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत्। अग्रे तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेद्प्रत्ययसा-निरासात्तस्य वृत्तत्वात्।

विना मसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः।
एकात्मा युगपद्धत्तिरेकस्थानेकगोचरा ॥ ४९ ॥
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्थान्यवस्तुनः।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधो मतः॥ ५० ॥

स एव त्रिधा। तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यद्भिधीयते स एको विशेषः। तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेद्युक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति। अत एव तथैवोदाहरणम्—

'दिवेंमप्युपयातानामाकः ल्पमनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः॥'

॥ ५५ ॥ सेति । 'सा वसति तव हृदये सेवाक्णोः सा च वचनेषु । अस्मादशीनां

१. 'मलयजेतिं । मलयजं चन्दनम् । सिततरं दन्तपत्रं दन्तनिर्मितं ताटङ्कम् । तेन कृता वक्ते रुग्दीप्तिर्यासां ताः । विस्तृतं थाम तेजो यस्य तिसन् । थरां पृथ्वीं धवलयित सित । अविभाव्यतामलक्ष्यताम् । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरिभसारिकाचिन्द्रिकयोवेंविक्षिक-गुणसाम्येनैकात्मतावर्णनात्सामान्यमलंकारः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रिकाः २. 'अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरिभसारिका' खः ३. 'वेत्रत्वचिति । वेत्रत्वचः भीतवर्णतयोपमानता । कर्णाध्रतः कर्णाध्रात् । गण्डतले आगतानीति नीलवर्णकेशसांनिध्यप्रयुक्ताभिव्यक्तिवारणाय । भृजा अमराः । कोऽवेदयिष्यदश्चास्यत् । भृजपातेन लक्षितानीक्षर्थः । अत्रोत्तरकाले विवेक्षेत पूर्वभेकात्मताप्रतित्युत्त्वयनादुदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ४. 'दिवमपीति । दिवं स्वर्गम् । आकर्षं करपपर्यन्तम् । अनर्थिति गिरां विशेषणम् । येषां गिरो जगन्ति रमयन्तीति संबन्धः । अत्र कविरूपप्रसिद्धाधारं विनाधेयभृतानां गिरामवस्थितिवर्णनादेको विशेषालंकारः ।' इत्युदाहरणचिन्दकाः

अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टाविष्यितिरुक्ता । एकस्य वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच विशेषणं 'एकस्विधा वससि—' इत्यादि यथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—

'सा वसह तुज्ज्ञ हिअए स चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु । अम्हारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणम् ॥'

स्पष्टम् । रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेस्यर्थः । एतच 'धुनोति , चासिं तनुते च कीर्तिम्' इस्रादि समुचयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—

> 'रेंफुरदद्धतरूपमुत्पतापज्वलनं त्वां स्जतानवद्यविद्यम्। विधिना सस्जे नवो मनोभूभुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥'

अन्नान्यस्य करणं शाब्दम् । कचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा---

'गृहिणी सचिवः सखी मियः प्रियशिष्या छिलते कळाविधौ। करुणाविसुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किंन मे हृतस्॥'

अत्र किं न मे हतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यंकरणं व्यज्यते । नन्वा-धारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नेव एवमन्ययोरप्यनुपपितिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिश-योक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहुः (यदाहुः)—

'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यतोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥' इति ।

सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' इति । रभसेनेति । एतचैकेनैव यन्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्त्यर्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्त्वेऽपि विशे-षाष्टंकारस्येव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्मम् । यदाह्वरिति । काव्यादर्शकृतो

१. 'सेति । चोडवधारणे । सैवेद्यर्थः । अत्रैकस्याः कामिन्या एकरूपेण युगपदनेकत्र स्थितिवर्णनादपरो भेदः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'स्फुरिदिति । हे राजन्, त्वां स्जता विधिना सुवि नवो मनोभवादिः सस्ज इति सत्यमित्यन्वयः । एतदेवोपपादियेतुं यथाकमं विशिनिष्टि—स्फुरिदिलादि । अत्रैकं कार्यं कुर्वता तेनैव यक्षेनाशक्यकार्यान्तरकरणाकृतीयो भेदः । 'इत्युदाहरणचिन्द्रकाः ३. 'गृहिणीति । इन्दुमर्ती शोचतोऽजस्थेयमुक्तिः । मिथो रहिसे । छिले कामकलाविथौ विषये । प्रियम्ता शिष्या । 'मिथोऽन्योन्वं रहस्यि' इत्यसरः । अत्र सचिवादिसर्वंहरणरूपकार्यान्तरकरणं व्यक्क्षमिति भेदः ।' इत्युदाहर—णचिन्द्रकाः

विभाव्यत इति विशिष्टो भाव्यते । चमस्कारविशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः । स्वमुतसूज्य गुणं योगादत्युज्जवलगुणस्य यत् ।

वस्तु तहुणतामेति भण्यते स तु तहुणः ॥ ५१ ॥

अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्धुणसंपदुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तद्मुकारमेवासाद्यति स तद्धुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति च्युत्पत्तेः। मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्येव वस्तुनः प्रतीतिः। अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्येव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः। उदाहरणम्—

'विंभिन्नवर्णा गरुडाप्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या । रतैः पुनर्यत्र रुचा रुचिं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥'

अत्र तद्वणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गरुडायजस्य तद्येक्षया च हरिन्मणीनां यक्कष्टगुणस्वात्तद्वप्तया प्रतीतेः । एतेन यस्केनचिद्धाख्यातम् 'स्वगुणसागान-न्तरं पुनस्तस्माप्तिस्तद्वणः' इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति च्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्वणद्वयच्युत्पादनात् । 'आत्ते सीमन्तरत्ने—' इत्यादौ वश्यमाणे संकरोदाहरणे तद्वणस्वाभावप्रसङ्गाच । नहि तत्र स्वक्तस्य स्वकीयरूपस्यावाप्तिः ।

तद्र्पाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्वणः।

तदिति प्रकृतेत्यर्थः। अस्याप्रस्तुतस्य। अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यून-गुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्धणः। उदाहरणम्— 'धेवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रिझअं हिअअम्। राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि॥'

अत्रातिरक्ते मनासि धतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयं संबोध्यस्वप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यव विवक्षितत्वात् । एवं

दण्ड्युपाध्याया इत्यर्थः । इति विशेषप्रकरणम् ॥ ५६ ॥ स्वमुत्सुज्य गुणमिति । स्पष्टम् । इति तद्भुणः ॥ ५७ ॥ स्व(तद्)रूपाननुहारश्चेदिति । धवलोऽ-सीति । 'धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रिक्षतं हृदयम् । रागमरितेऽपि

१. 'विभिन्नेति। माघे रैवतकवर्णनम् । गरुडस्यायजेनारुणेन विभिन्नवर्णाः सूर्थस्य रथ्या अश्वा यत्र रैवतकिगिरौ वंशाङ्करवन्नीलै रहैः परितः स्फुरन्त्या रुचा कान्त्या स्वां रुचिं नील्बितिमानिन्यिरे आनीता इत्यन्वयः । गरुडायजेन परितः स्फुरन्त्या रुचा विभिन्न- वर्णा इति वा । अत्राश्वानां स्वीयगुणत्यागेनाप्रस्तुतारुणगुणानुहरणवर्णनासदुणालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २० 'धवल इति । धवलो निर्मलः श्वेतश्च । रागो लोहित्यमनु- रागश्च । धवलपदस्य वृषभपरत्वमि केचिदादुः । अत्रोत्तरार्थेऽप्रस्तुतेन गायकेन निवेदनी- अवृत्तान्तत्या प्रकृतस्य हृदयस्य गुणाननुहरणादतदुणोऽलंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथास्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृत-मप्युपस्थाप्यते । सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । तथाचाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहर-णवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽन्यः प्रकारः । यथा—

'गाङ्गमम्ब सितमम्ब यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः। राजहंस तव सैव ग्रुभता चीयते न च न चापचीयते॥'

अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्थाप्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोप-पादनीम् । वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिद्नुपपत्तिः ।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥ तथैव तद्विधीयेत स व्याघात इति स्पृतः ।

यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततो-ऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतु-त्वात् । उदाहरणम्—

'हैंशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥' अत्र दशैव दाहो जीवनं च ।

एवं शुद्धालंकारा द्शिताः। अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राङ्गदादिसंबद्धपद्म-रागप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलंकाराणां संवलन एव चमत्कारः। तस्मा-त्सोऽप्यलंकारः। तत्र द्वयी गतिः। परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तद्भावाच। तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते द्वितीया तु संकरः। स च त्रिधेति प्रकारचतुष्ट्यं लक्षयति—

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥ भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम् । यद्वा विषयभेदे सति

हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥' इति । इत्यतद्भुणप्रकरणम् ॥ ५८ ॥ यद्यथा साधितमिति । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥ ५९ ॥ इति शुद्धालंकारप्रकरणाने । विषय इति । काव्यविशेष इत्यर्थः । विषयत इति । विषयोऽलंकार-प्रतिपादक आश्रयो वाशब्दः । एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोल्लसदित्यादौ रूप-कानुप्रासयोविषयक्षयेऽपि परस्परापेक्षाविरहाद्तिप्रसङ्गताद्वस्थ्यादाह—यद्वेति ।

१. 'गाङ्गमिति। यमुनासंबन्धि यामुनम्। अम्बु जलम् । न चीयते न वर्धते । नापची-यते नापक्षीयते । अत्र प्रस्तुतेन हंसेनाप्रस्तुतगुणाननुहरणाद्भेदः ।' हत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'दृशेति । विरूपाक्षः शिवः । अत्र हरेण दृशा दग्धस्य कामस्य हरजिगीषुभिः कामि-नीभिदांहहेतुभूतयादृशैन तद्विपरीतजीवनसंपादनाद्याधातोऽलंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्व्यवस्थितिः । एतेषामनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यस्थितिः । सा संसृष्टिरिष्टा । संकरभेदास्तु नैवम् । अङ्गाङ्गिभावे स्वरूप्तः सापेक्षत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वाद्विषयाभेदाच । सेयं शब्दालंकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंका-रयोवेति त्रिप्रकारा । तत्राद्या यथा—

'वैदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भगरसंभ्रमसंभृतशोभया। वनितया विद्धे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदशान्यया॥'

अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा-

'लिन्पतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाञ्चनं नभः। असत्पुरुषसेवेव दृष्टिविफलतां गता॥'

अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अन्त्या यथा-'सो³ णिथ एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णम् । तरुणाण हिअअलुर्डिं परिसप्पन्ति णिवारेड ॥'

अत्रातुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारो । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथ-मेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिज्ञपामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

तेषामेवालंकाराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वान्यापेक्षणादात्मन्यनासादि-तस्वतन्त्रभावानां परस्परमनुप्राह्यानुप्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्थमाणस्वरूप-त्वात् । उदाहरणम्—

एवं च तत्र विषयभेदाभावात्रातिव्याप्तिरिति भावः । सो णत्थिति । 'स नास्यत्र प्रामे य एतां स्फुरल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयञ्जण्ठनं परिसर्पन्तीं निवारयति ॥' अत्र पूर्वार्घेऽनुप्रासः उत्तरार्घे हृदयञ्जण्ठनमिति रूपकम् । इति संसृष्टिः ॥ ६० ॥ चारु-त्वार्थिमिति । चमत्कृतिजनकत्वं सुपमादेरलंकारत्वम् । अतो विशेषणांशे विशेष्णांशे वान्यापेक्षेति भावः । संकीर्यमाणेति । परस्परसापेक्षेत्यर्थः ।

१. 'वदनेति । माधे ऋतुवर्णने पद्यमिदम् । अन्यया कयापि वनितया चिलतया कल-स्वरो मेखलायाः काध्याः कलकलः कोलाहलो विदधे । किंभूतया । वदनसौरभलोभेन परिअमतां अमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता समृद्धा शोभा यस्याः सा । अलका लोला यस्यां तादृशी दृग्यस्यास्तथाभूतथेति । अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परिनरपेक्षयोयोगा-त्संसृष्टिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'लिम्पतीति । व्याख्यातं प्राक् । अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'सो णत्थीति । हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । आयुर्धत-मितिवत्। पूर्वार्थे त्वनुप्रासः । एवं च शब्दार्थालंकारयोः संसृष्टिरियम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

410

'बाते सीमन्तरते मरकतिनि हते हेमताटङ्कयुग्मे छुतायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते । शोणं बिम्बोष्टकान्या त्वद्रिसृगदशामित्वरीणामरण्ये राजन्युआफलानां सज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥'

अत्र बिम्बोष्टकान्त्या शोणिमिति तद्वणमपेक्ष्य गुञ्जाफङानां स्रज इति आन्तिमानात्मानं लमते । तद्वणोऽप्यत्र न स्वातच्च्येण चमत्कारिवशेषं करोति किं तु आन्तिमद्पेक्षयैवेति परस्परमनुप्राह्यानुप्राहकभावः । अत्र द्वयोरलंकारयोः संकरः । बहूनामपि यथा—

> 'जैटाभाभिर्भाभिः करप्टतकलङ्काक्षवलयो वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैशायविश्वदः। परिप्रेङ्कत्तारापरिकरकपालाङ्किततले 'शशी भस्मापाण्डः पितृवन हव व्योक्ति चरति॥'

अत्र जटामाभिर्मामिरिति पितृवन इव व्योन्नीति चोपमा। कळ्ङ्काक्षवल-येति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । वियोगिव्यापत्तेरिवेस्युत्प्रेक्षा। वैराग्य-विशद इति श्लेषः। चत्वारोऽण्येते परस्परमङ्गाङ्गभावेन प्रतीयन्ते। तत्रोत्त्रेक्षा श्लेषाङ्गम्। तद्वशादेव वैराग्यविशद इस्तत्र द्वितीयार्थानुसंधानात् । श्लेषश्ल रूपकोपमयोरङ्गम्। तद्वशादवगतनिर्वेदमिह्न्नेव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः। तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्वीजं हि सादृश्यम्। न च श्मशाने व्योन्ना सह तत्साहिजकं किं तु रूपितकपाला-

१. 'आत्त इति । हे राजन्, अरण्ये इत्वरीणां भयादितस्ततो गमनशीलानां त्वदरिकीणां सीमन्तरले शिरोभूषणे आत्ते गृद्दीते मरकतमणिशालिनि कर्णाभरणे हते मेखलायां लुप्तायामान्छित्रायां मणिषिते तुलाकोिट्युग्मे नूपुरयुगले झिटिति गृहीते च सित
विम्वसदृशीष्ठकान्त्या शोणमारक्तं मुक्ताहारं गुआफलानां स्रज इति बुद्धा श्वरा व्याधा
नेव हरन्तीत्यन्वयः । अत्र विम्वोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्धुणालंकारस्य गुआफलआन्त्यलंकाराङ्गलात्त्योरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'जटेति । शशी
पितृवने इमशान इव व्योध्याकाशे चरित संचरतीत्यन्वयः । कीष्टशः । जटामाभिर्जशसदृशीभिर्माभिः किरणेरपलक्षितः । करे धृतं कलङ्क प्वाक्षवलयं रुद्राक्षवलयं येन सः ।
करो रिहेमः पाणिश्च । वियोक्तं शीलं थेषां ते वियोगिनो विषया विरिहणश्च । तेषां व्यापत्तेनशादिव कलितं स्वीकृतं यहैराग्यं प्रसिद्धं विगतरिक्तमत्वं च तेन विशदः पाण्डुरः
शुद्धचित्तश्च । भसेवापाण्डुभंसना आपाण्डुश्च । कीष्टशे व्योग्नि । परिप्रेङ्कन् चपले
यस्ताराणां समृहः स एव कपालानि तैरिङ्कितं चिद्धितं तलं यस्य तादृशे । तलपदं स्वरूपार्थकम् । 'अधःस्वरूपयोरकी तलम्' इत्यमरः । अत्रोपमारूपकोत्येक्षाक्षेषाणामङ्गाङ्गिमावः
सुधीभिक्हनीयः । महात्रतिवृत्तान्तस्य चन्द्रवृत्तान्ते समारोपात्समासोक्तिः प्रधानभूति
हैवम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

श्रयत्वेनेवति । सर्वत्र चाङ्गिनां चारुत्वार्थमङ्गापेक्षा पूर्ववदूहनीया । सर्वेषां चेषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चन्द्रगतत्वेन महाव्रतिवृचान्तमतीतेः । सा च व्यक्तेवेति प्रकाशकृता नोक्तेव्यवध्यम् । ननु कलङ्काक्षचलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकरौचिव्यादिति चेत्, न । रूपकपरिप्रहे करधतत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्याभावात्कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधतत्वरूपविशेषणसाक्षवत्य एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न नु कलङ्के, अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपकपरिप्रहेणेव संभवित । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । नन्वेवमपि विशेषणमिद्मसम्यगेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणसामावात् मूर्वेव तेन तद्धारणादिति चेत्, न । श्रेषच्छायया
हि कलङ्कस्थाप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रसासञ्चतयोपचर्य योज्यते । तथा
सत्युपमापरिप्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य
प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव
शरणं स्वात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते । शब्दालंकारयोरप्येष संकरो दृश्यत इति प्राञ्चः । उदाहरन्ति च—

'राजिति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा । गजता च यूथमविरतदानवरा सातिपाति सारा वनदा ॥' इति ।

तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदयोनं स्फुटं परस्परापेक्षित्वं तथापि यमकनिर्वाहमवृत्तस्य कवेरपृथक्प्रयवनिर्वृत्तत्यानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमका-पेक्षा यमकस्य तु चारुतातिशये तद्पेक्षता । तद्मश्रयेणातिर्द्वुष्करतयातिशयेन विदग्धमनोनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविश्र-वृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयतः । तसादेकाश्रयानुप्रवेशेनैवायं संकरो न त्वनुष्राह्यानुप्राहकतयेत्येव युक्तम् ।

एकान्तत इति । निश्चित इल्पर्थः । अमुख्योपचार एवेति । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायादिति भावः । तदाश्चयेणोति । अनुलोमविलोमाश्रयेणेल्पर्थः । न चित्रहेन्तुरिति । नानुलोमविलोमरूपशब्दालंकारहेतुरिल्पर्थः । कि त्विति । यमकप्रयन

१. 'मुख्यतो' क. २. 'राजतीति । इयं तटी खळी राजतीलन्वयः । किंभूता । अ-भिह्नोऽभिधातं प्राप्तो दानवानां रासः सिंहनादो यस्यां सा । अतिपाती वेगवान् सारावः सशब्दो नदो यस्यां सा तथाभूता । एवं सा प्रसिद्धा गजता गजसमूहश्च यूथं कुलमति-शयेन पाति रक्षति । कीइशी । अविरतेन दानेन भदजलेन वरा श्रेष्ठा । सारा स्थिरा । वनदा वनखण्डिका । अत्र यमकानुलोमविलोमयोः संकरः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका-३. 'युन्दरतयां' क.

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

न्यायः साधकं प्रमाणसत्तादोषः प्रतिकूलसत्ता । यहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधान्नैकदा व्यवस्थितिः, न चैकत-रस्य परिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत सोऽप्यतिश्च-यरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्थैवाक्षेषात् । उदाहरणम्—

'जैंह गम्भीरो जह रअणणिडमरो जह अ णिम्मलच्छाओ। ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ॥'

अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते श्चिष्टविशेषणमहिम्नाप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समान्सोक्तिः किं वाब्धेरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्ते-रप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । ऍकस्थैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्थु-गपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच । अयं द्वयोः संकरः । बहुनां यथा—

> 'नैयनानन्ददायीन्दोबिंम्बमेतत्प्रसीद्ति । अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः॥'

अत्र किं कामोद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्गयन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम्, किं वा एतिद्वस्य बिम्बपरामर्शकतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादितश्योक्तिः, अथ वा एतिदिति वऋं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रपकम्, अथवा प्रसीदतीत्रस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपकम्। द्वयोरिप प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुत्ययोगिता किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतो समासोक्तिः आहोस्विन्मुखनैर्मस्यवर्णनप्रसावाचन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः। त्यायदोषयोरभावात्। यत्र तु तयोरम्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयात्र संशयसत्र 'सौभाग्यं वितनोति वऋशशिनो ज्योत्स्वेव हासयुतिः' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितयुतिर्वक्र एवानुकूत्यं

लाद्धि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकापेक्षेत्यर्थः । 'साधकप्रमाणसत्ता' इति पाठः । व 'साधकप्रमाणता' इत्यपपाठ एव । एवं 'प्रतिकूलसत्ता' इत्येव पाठ इति क्षेयम् । समुचयेनेति वृत्तिप्रन्थं व्याचष्टे—सूत्रस्थचकारेणेति । जह इति । 'यथा गम्भीरो यथा रत्निर्नर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तत्कि विधिनेष सुरसपानीयो

१. 'साथकं प्रमाणम्, दोषः प्रतिकूलता' ख. २. 'एकतरपरिग्रहस्य' क. ३. 'क्षेप-णात्' क. ४. 'रलनिर्भरो रलपूर्णः। अत्र समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोः संदेहरूपः संकरः। यकसाधकापरबाधकप्रमाणामावात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ५. 'एकदैकस्य' ख. ६. 'नयनेति । नयनानामानन्ददानशील्मेतदिन्दोर्विम् प्रसीदित प्रकृदीभवति । नि- इद्धा आशा दिशो येनेति तमसो विशेषणम्। अविशीर्णं न नष्टम्। अत्र रूपकातिशयो-क्त्यादीनां बहूनां संदेह इति भेदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ७. 'किं वा' क.

भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात् । वक्रस्य प्राधान्येन स्थितिरूपमायामेवेत्युप-मासाधिका शशिनि तु नानुकूछा । मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात् । नापि प्रति-कुला । गौणत्वेनाप्युपपत्तेरिति । न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा। विक्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जूम्भते' इत्यत्रापरत्वमिन्दावनुगुणम् । मुखरू-पेन्दौ सति किमपरेणेन्द्रनेति प्रतीतेः । तथाप्रतीतिश्च कैपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते न पुनर्वऋख प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्के सित किमपर इन्दुरुदित इति प्रैतीतावत्रात्यन्तासंगत्यभावात्। अतो नोपमा-बाधकम् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां वाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । 'पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्ब-कायाः' इत्यत्र मञ्जीरिशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकृष्ठम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूछत्वात् । तत्कथं रूपक-बाधकतामात्रत्वमस्रोच्यते न त्पमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्रातु-कूलं तदाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यचैकत्र प्रतिकूलं तत्तत एवान्यत्रानुकूलम्। अन्यथा तत्त्वसैवासंभवादिति चेत्, सत्यम्। किं तु यस्य यथात्वमुतकटं प्रती-यते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः। अत्र तु विध्युपमर्दिवाधकं साधकापेक्षयोत्क-टत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिवाधकस्य तद्पेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तद्ग्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽने-नेति विधिः साथकं तदुपमार्दे तस्माद्वलीयः। एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिक्तिः तस्य पादे संभवमात्रण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निश्चीयते । तथा च तद्वाचकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेशः । एवम-न्यत्रापि साधकवाधकसत्त्वं सुधीभिः परिभावनीयम्।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकतिद्वयम्। व्यवस्थितं च

विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

जलिविर्न कृतः॥'इति संस्कृतम्। न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलिमेस्त्रत्रापरसमिस्स्यानु-षद्गः। न तु रूपके साधकिमिति। उपमानाधकमुखेन साधकत्वं तूपमानाध-कत्व एव पर्यवस्यतीति भावः। विष्युपमदीति। स्वित्रोधिकोटगुपमदीस्यर्थः। साधकापेक्षयेति। साधकं हि यथोपमायां तथा रूपकेऽपि किंचिद्ववेदिति

१. 'अवगति' ख. २. 'अभ्युद्यतः' ख. ३. 'रूपकेणेति' ग. ४. 'प्रतीत्या तत्र' क. ५. 'वाधकत्वं ख.

'स्पष्टोञ्जसक्तिरणकेसरसूर्यविम्ब-विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् । श्चिष्टाष्टदिग्दलकेलापसुखावतार-बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥'

अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासी प्रविष्टी । शब्दार्थालंकृतीति प्रायोवादः । शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा—'कळकलोऽलक्लोलदृशान्यया' इत्यादाव-नुप्रासयमकयोः ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तसादनुमाह्यानुमाहकतया संदेहेनैकपदमतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच त्रिम-कारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न श्रांक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्त-त्वात् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः । ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुस्यत्वेऽपि कुत एष प्रतिनियमः यत्क-श्रिच्छब्दस्य कश्चिद्धंस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत्, उक्तमत्र प्रागेव । दोषगुण्णालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निर्मिन्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मेध्ये यसान्वयव्यतिरेकावनुविध्यत्ते सत्तव्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वस्। नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपंकं चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालंकारस्तथार्थशब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽष्यु-

शङ्कया नेतरव्यवच्छेदिसिद्धः बाधकेन तु सद्यस्तिसिद्धिरिति तदेव बलविद्याशयः। अन्ये लिति मतमुक्तार्थम्। एकपद्प्रतिपाद्यतयेति । एकपदाश्रितत्वेन गम्य-मानतयेखर्थः। यथाश्रुते शब्दालंकारे पद्मतिपाद्यलस्यासंभवात्। प्रकारान्तरेणेति । तत्तदलंकारगतत्वेनेखर्थः। नन्वेचिमिति । योऽलंकारः इलाद्युक्तरीला शब्दार्थालंकारलव्यवस्थाम्युपगम इल्यथः। तनुवपुरिलादिपुनरक्तवदाभासे तनुशब्दस्य परिश्वत्त्यसहलाच्छव्दान्वयव्यतिरेकौ वपुःशब्दस्य परिश्वतिसहतया चार्थान्वयव्यतिरेकावित्युभयालंकारलम्। तथा विद्वन्मानसेलादि परम्परितक्षके मानसपदस्य

^{2. &#}x27;स्पष्टेति । अथोऽनन्तरं दिवसरूपमरिवन्दं कमलं संजुकोच संकोचं प्राप्तविद् त्यन्वयः । कीष्टराम् । स्पष्टमुल्लसन्तः किरणा एव केसराणि यस्यास्त्यामृता सूर्यविम्बमेव विस्तीर्णा किर्णेका वराये यस्य तत् । तथा श्रिष्टाः प्रकाशामावेन परस्परं मिलिता अष्ट दिश एव दलानां कलापः समृहस्तत्र मुखेनावतारो यस्य स चासौ वद्धान्यकार्श्व स एव मधुपावलियंत्र तादृशम् । अत्र रूपकानुप्रासयोरेकपदानुप्रवेशरूपः संकरः ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिकाः २. 'कलापमुषावतार' इति हरविजयस्यः पाठः तत्र 'उषावतारः प्रदोषः' इति टीकाः ३. 'त्रिप्रकारकः' क. ४. 'श्ववयते' क.

भयालंकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्ता-वमुलङ्गयार्थमात्रालंकारप्रस्ताचे पिटता इति चेत्, तत्रार्थवैचिन्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रथितव्यौ । तद्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् । तस्माद्लंकाराणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन एव परस्परं भेद इत्येव ज्यायः ।

नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरिभहितास्ते किं न सन्त्येव आहोस्वित्संभवि-नोऽप्युपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोधः, अन्त्ये न्यूनतेत्यत आह—

> एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन । उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुपासस्य तावश्रयो दोषाः, प्रसिद्धभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्र । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकृठवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्व-भावत्वात् । तत्र प्रसिद्धभावो यथा—

'वेकी चकारपिक्किं हरिरिप च हरीन्धूर्जिटिधूंध्वेजाग्रौं-नक्षं नक्षत्रनाथोऽरूणमि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः। रंहः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः॥'

श्चिष्टतया परिवृत्त्यसहत्वाद्धंसादिपदानां च तत्सहत्वाद्धभयालंकारता । एवं क्षणदा सा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्चेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तरार्धे वर्थस्येत्युभयालंकारत्वं स्यादित्यर्थः । नेति । इदमनिष्टापादनं नेत्यर्थः । अलंकारसर्वस्वकारमतमाशङ्कते—अथेति । दृषयति—तथेति । तथा हि कचि-द्रये पथे वा गद्यपद्यान्तरनिरूपितोपमायां शब्दाश्रितत्वेन शब्दालंकारत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तदोषात् । एवमलंकारान्तराणामपि शब्दगतत्वसंभवात्त्रान्यतिप्रसङ्गो ज्ञेयः । विशिष्टस्येति । उक्तविषयव्यावृत्तस्येत्यर्थः । अलंकाराणा-पिति । शब्दार्थालंकाराणामित्यर्थः । इति संकरप्रकरणम् ॥ ६१॥ चक्रीति ।

१. 'चेत उच्यते' ख. २. 'चक्रीति । सोऽहिमरुचेः सुर्यस्य स्यन्दनो रथो वोऽवताद्र-श्रत्त । स कः । जगतामुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य चक्रारपिङ्क चक्रगतानामराणां कीलानां पिङ्क चक्री विष्णुरन्वहं प्रतिदिनं प्रीत्या प्रसन्नः सन्स्तौति । एवमप्रेऽपि कर्तृकर्मभावेना-न्वयो बोध्यः. ३. हिरिरिन्दः । हरीनश्रान् । धृ रथमुखं तद्गतान्ध्वजाग्रान् । 'धृः स्त्री छीवे यानमुखम्' इत्यमरः । अक्षं चक्रम् । नक्षत्रनाथश्चन्द्रः । अरुणं सारिथम् । क्षराग्रं युगं-धराग्रम् । रहो वेगं सुराणां सङ्घ इत्यन्वयः । अत्र चक्रयादीनां कर्तृकर्मणां नियतत्या नि-बद्धस्य स्तव्यस्तावकभावस्थितिहासादिमु प्रसिद्धाभावोऽनुप्रासदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

अत्र चित्रप्रभृतीनां कर्तृणां चक्रारपङ्कयादीनां प्रति नियमेन स्तुतिरनुप्रासा-नुरोधेनैव निवद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धमावः। सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव । वैफल्यं यथा—

'भैण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्थन्दिसुन्दरेन्दुसुखि । यदि सहीछोहापिनि गच्छसि तत्कि त्वदीयं मे ॥'

यथा वा ।

'अनणु रणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जमश्जीरम्। परिसरणमरुणचरणे रणरणकमंकारणं कुरुते॥'

अत्र वाच्यसार्थस विविच्यमानं न किंचिचारूवं प्रतीयत इसपुष्टार्थत्वमेवा-नुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोघो यथा—'अकुण्ठोत्कण्ठया—' इस्यादि । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूल-वर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते ।

्यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमत्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाप्रयोगात् । यथा—

अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे न किंचिदनौचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासकुत्हरुभङ्गादि-त्याह—अत्रेति । चक्री कर्ता चकारपङ्किमेव कर्मभूतां स्तौति नान्यत्र इत्येवंरूपेण स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणायनुरोधात्राप्यथौंचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणेति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्या-पिरपोषे तिष्ठति । ताहगनुप्रासप्रसाधितवाचकनिवेशेऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाक्यार्थी-भूतपरस्य वाच्यत्वासिद्धेरित्याह—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अकु-ण्ठेति । अत्रोपनागरिकां विमुच्य परुषाया अङ्गीकाराचो वृत्तिविरोधः स वर्णप्राति-कृत्यानातिरिच्यत इत्याह—श्रङ्कारे इति।यमकविषयं दोषं दोषप्रयुक्तत्वेऽन्तर्भाव-

१. 'भणेति पद्यद्वयात्मकं युग्मम् । हे तरुणि, यदि रमणस्य मन्दिरं गच्छित्त तत्तदा त्वदीयं परिसरणं गमनं मे ममाकारणं निमित्तं विना रणरणकमुत्कण्ठां किं कुतः कुरुते तद्भण वदेत्यन्वयः । रमणमन्दिरं रितमन्दिरमिति वार्थः । आनन्दस्यन्दी सुन्दरो य इन्दुः स एव मुखं यस्यास्तथाभृते । सतीर्लीं उछासियितुं शीरुं यस्याः । 'उछापिनि' इति पाठे सतीभिन्तें लाभिरुछपितुं शीरुं यस्या इत्यर्थः । अरुणौ रक्तौ चरणौ यस्यास्तथाभृते । कीष्ट्रकपरिसरणम् । अन्ण अनल्पम् । रणन्ती मेखला यत्र तत् । अविरतं शिक्षानं शब्दान्यमानं मञ्ज सुन्दरं मञ्जीरं नृपुरं यत्र तादृशम् । अत्रार्थस्याचमत्कृतत्वादैफल्यमनुप्रास-दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'अकुण्ठेति । सप्तमे न्याख्यातम् । अत्र माधुर्यन्यज्ञक-वृत्तिविरोधोऽनुप्रासदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

'भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा प्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः। दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः॥'

जपमायां तु यो न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषो तत्रोपमाने जपमेयापेक्षया जाति-गतं प्रमाणगतं वा यञ्च्यूनत्वमधिकता वा तद्नुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वा-धिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपद्त्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—च-ण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्' । अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् ।

प्रमाणगतं यथा—'विद्वस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति' इति । जातिगतम-धिकत्वं यथा—

'अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते । युगादौ भगवान्स्रष्टा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥' ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदाद्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा— 'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वेणीदण्डः पुनर्यं कालिन्दीपातसंनिभः ॥'

एषु चण्डालादिभिरूपमानैरूपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दो-पहासप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा—

'सं सुनिर्काव्यितो मौक्ष्या कृष्णाजिनपटं वहन् । व्यराजन्नीकजीमृतभागश्चिष्ट इवांग्रुमान् ॥'

अत्रोपमेयमो जीस्थानीयस्ति छक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः। न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते। अविनामावाद्यभावादिति न्यूनपद्त्वमेवै-तत्। धर्मगतमधिकत्वं यथा—

'र्सपीतवासाः प्रगृहीतशाङ्गों मनोज्ञभीमं वपुराप ऋष्णः । शतह्रदेन्द्रायुषवाश्विशायां संसुज्यमानः शशिनेव मेघः ॥'

१. 'मुजंगमेति । सदम्मा दम्मयुक्ताः खलाः स्वीयां दुरन्ततां परिणामदुष्टतां निश्चितवतोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुखे आपाततः कर्षन्तीत्यन्वयः । 'प्रसमं' इति वा पाठः । क इव ।
सिद्धियमानमम्भर्तेजोविशेषो यत्र तादृशो मुजंगमस्य मणिरिव । तथा प्राह्दैरवक्तीणां व्याप्ता
सत्समीचीनमम्भ उदकं यस्यास्तथाभृता नदीवेत्युपमाद्वयम् । अत्र यमकस्य पादत्रयमात्रगतत्वं दोषः । तथा कविभिरप्रयुक्तत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः २. 'न्यूनाधिकत्वे' खः
३. 'अयमिति । पद्ममेवासनं तत्रासीन उपविष्टो युगादौ प्रजा विनिर्मित्सुर्विमाति ।
कालिन्दीपातो यमुनाप्रवाहः । अत्र परिमाणत उपमानाधिक्यम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः
५. 'स मुनिरिति । मौक्या लान्छितश्चित्तिः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिर्नारदो नीलेन
जीमृतमागेन मेघखण्डनाश्चिष्टोऽशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः । अत्र मौक्षीस्थानीयस्ति इद्रुपे
धर्मो नोक्त इति धर्मन्यूनता दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः ६. 'स इति । पीतवर्णं
वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्क्ष धनुर्येन स श्रीकृष्णो मनोश्चं सुन्दरं च तद्गीमं वपुराप

7

अत्रोपमेये शङ्काद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुत्यस्य शशिनो प्रहणमैतिरिच्यते इत्यधिकपद्त्वमेवैतत्।

भित्रिक्षित्वसित्तवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ। तथा हि लिङ्गवचनयोभेंदे यद्यप्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पद्मन्यतर्घदित-लिङ्गं छुर्यात्, तदेकतरस्येव तद्धमेसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः। अथ प्रतीयमानं साधम्यमाश्रित्येयं स्वात्, तथाप्युपात्तधमेविशिष्टस्येवोपमानत्वमुप्ममेयत्वं वा प्रतीयेत। न च तथा प्रस्तुतम्। अतः प्रक्रान्तस्यामावाद्धमप्रक्रमत्वः मेव दोषः। यथा—'विन्तारत्वमिव च्युतोऽसि करतो धिक्षान्दमाग्यस्य मे।' अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते। पुंलिङ्गत्वात्। वचनभेदे यथा—'सक्तवो भक्षिता देव ग्रुद्धाः कुळवधूरिव'। अत्र ग्रुद्धाः इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते। लिङ्गे-भेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम्। उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसंमन्वात्। यत्र तु लिङ्गवचनयोभेदेऽपि सामान्याभिधायिपदमुपात्तरूपमेदं नापद्यते कि तूपात्तेवव रूपेणोभयत्रान्वेति तत्र दोषत्वभेव नास्ति। उभयत्राप्यस्यानुगम्ययेत्सभावत्वात्। तत्र लिङ्गभेदे यथा—'गुणैरनचैंः प्रथितो रत्निरिव महार्णवः'। अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषत्वाभावः। वैचनभेदे यथा—

'तॅंद्वेषो दृहशेऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतासृतः। दृधते सा परां शोभां तदीया विश्रमा इव ॥'

यति यमकस्य त्विति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीयमानेति । इवा-दिबोध्येनेखर्थः । तथापीति । इवादिबोधेनोपमानिर्वाहेऽपीखर्थः । एवमुपात्तधर्म-विशिष्टलमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत् , तथा च प्रक्रमभङ्ग इसाह—न च तथेति । अन्यतरस्य सिवशेषणलं प्रकानतिवृद्धमिस्पर्थः । पुंछिङ्गत्वादिति । पुंस्लान्वितलादिस्पर्थः । तथा चोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्वयादिति भावः । न चेवशब्देनोपमाने साधारणधर्मवोधे बाधकाभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुंस्लान्वितस्योपमाने बाधस्योक्तलात् । छिङ्ग-भेद इति । सक्तुशब्दस्य पुंलिङ्गलादिस्पर्थः । छिङ्गभेदेऽपीति । पुंस्लस्येव स्नील-स्यापि प्रतीतौ यथायोगमन्वयसंभव इस्पर्थः । उभयत्रापीति । विशेषामावेन छि-

प्राप । क इव । शतहदा विद्युत् इन्द्रायुधमिन्द्रधनुश्च तद्वान् निशायां शशिना संस्रुज्य-मानो मेष इव । अत्रोपमेये शङ्कस्यानुक्तेस्तत्स्थानीयस्य चन्द्रस्योपमाने ग्रहणमिकमिति धर्माधिक्यदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. 'अतिरिक्तं' ख. २. 'उचित' ख. ३. 'चिन्तारलमित्यादिपद्यखण्डानि स्पष्टा-श्रीनि । तत्राद्यदेये क्रमेण लिङ्गवचनमेदी दोषः । अन्त्ये लिङ्गमेदस्यादोपत्वम् ।' इत्युदा-इरणचन्द्रिका. ४. 'पुंलिङ्ग' ख. ५. 'ह्रपमेदरूपं' ख. ६. 'स्वरूपेण' ख. ७. 'एक-वचन' खः ८. 'तद्देष इति । तस्याः प्रकृतनायिकाया वेषो मूषणाम्बरादिधारणपरिपादी

अत्र वचनभेदेऽपि मधुरतासृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषात्र दोपत्वम् । एवं कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि भग्नप्रक्रम एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्खलितरूपतया विश्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—

> 'अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्रती। पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना॥'

अत्र चेतना प्रसादमामोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रकमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—

'भैत्यअमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता । विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥'

अत्र छता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तसात्पुरुषमेदः । संबोध्यनिष्टस्य भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः ।

विधिमेदो यथा—'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः' इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तना-त्मनो विधेमेदः। यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति। एवं-विधत्यान्यत्यार्थस्योपमानगतत्यासंभवाद्विध्यादिमेदो द्रष्टव्यः। नन्दाहृतेषु कथं दुष्टता। भिन्नकालसंभिन्नाद्धमादितिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कंचित्साधारणं धर्म-मुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्विन्नकालादिसंभिन्नधर्मान्वयात्। तथा हि विभ्रा-जस इत्यत्र विविक्तमूर्तेत्वादिना लतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यत्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः। अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः

ङ्गाविवक्षणादिति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमैकवचनतद्वहुवचनयोरदन्तहलन्त-लाभ्यां भेदेऽपील्पर्थः । अतिथिं नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः । विध्यादील्पादिपदार्थमाह—एवंविधस्येति ।

तदीया विश्रमा विलासा इव परां शोभां दधते सा। कीट्यः । अन्याभिः स्त्रीभिरसट्टशः । विश्रमपक्षे सट्टक्शब्दस्य बहुवचनम्। मधुरताभृतः पूर्णः। पक्षे मधुरतां विश्रतीति तथाभृताः। दधत इत्यप्येकवचनबहुवचनसाधारणमतो नात्र वचनभेदो दोषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'अतिथिमिति। काकुत्स्थाद्राज्ञः कुमुद्रती तत्पत्नी अतिथिं नाम पुत्रमाप प्राप्तवती। का कस्मात्कामिव। पश्चिमाचरमाद्यामिन्या निशाया यामाचेतना चैतन्यं प्रसादमुद्रोधमिनेत्यर्थः। अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः।' इत्युदाहरणचिन्द्रका. २. 'प्रत्यप्रेति। प्रत्यप्रमचिरकृतं मञ्जनं सानमासेचनं च तेन विशेषतो विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा। कौष्ठम्भेन रागेण रुचिरः स्फुरत्रंशुकस्यान्तः प्रान्तो यस्यास्तादृशी। पक्षे कुस्तुम्भेव कौसुम्भं पुष्पम्। स्वार्थेऽण्यत्ययः। तद्धागो लौहिल्यं तेन रुचिरा चासौ स्फुर-द्विरंशुभिः पुष्पधृलिभः कान्ता रमणीया। मकरकेतनं काममर्चयन्ती त्यं बालाः प्रवालाः पल्या यस्य तादृशो विटपः शाखा प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा लतेव विभ्राजसे शोभसे इत्यन्वयः। अत्र लता विभ्राजते त्यं विभ्राजसे इति प्रथममध्यमरूपपुरुषभेदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

77

स च भेदः कालभेदासंभिन्न एव तत्र का गितः । यथा—'युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी' इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत्, उच्यते । तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपिमत्यव्याघातः । न च तथा सित सत्यवाध्यं सत्यं वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनक्कमिति वाच्यम् । 'रेपोषं पुष्णाति' इत्याचनुप्रयोगवददोषत्वात् । रेपोषिमत्यत्रार्थव्येयेन पोषणस्येवात्रा-प्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्थ । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु किचत्यथा पुनक्किमात्रसमर्थनं न तु सर्वथेव तिन्नरवयम् । प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खल्नात् । न च तदासिद्धम् । सहद्यसंवेद्यत्वात् । किं च उपात्तमना-दृत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तिक्ययेव तिन्नवक्षणात् । असादश्यासं-भवावप्युपमादृषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा 'प्रशामि काव्यद्य-भवावप्युपमादृषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा 'प्रशामि काव्यद्य-शिनं विततार्थरिमम्' । अत्र काव्यस्य शिशानार्थानां च रिमिनिः साधम्यं न कापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिवन्धनमनुचितार्थमिति ।

'³निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः । जाज्वस्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेधिणोऽकीत् ॥'

अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निपतनमसंभवीति तन्निवन्धनम-नौचित्यं पुष्णाति ।

उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दां व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधम्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दो-पादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—

अन्यस्य प्रार्थनाद्यर्थस्येखर्थः । 'इन्द्रस्थेव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते जनैः' इलादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिनीपमानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विधीयमानधर्माधर्मान्तरमेवोपमाने गङ्गायां स्यादत आह—एवंजातीयकस्येति । तथा च तदसंभव इति व्याचख्युः । उपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधनं प्रक्रमभङ्गं चानादल शङ्कते—निन्वति । रेपोषमित्यनुप्रयोगेऽपि कथं पुनरुक्तताया अदोषत्वं तत्राह—अर्थव्ययेनेति । पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्लदोषः । एवं सलवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसंवन्धिसलवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसलान्न पुनरुक्तदोष इल्पर्थः । असंभवमुदाहरति—निपेतुरिति । दशो वारिधारा उपमानत्या नोपपयन्त इल्पनुवितार्थलदोष इल्पाह—अत्रापीति । उत्प्रेक्षादोषमप्यवानकत्वेऽन्तर्भावयति—उत्प्रेक्षादोषम्पप्यानकर्तेऽन्तर्भावयति—उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति—यथेति । भायःपदाद्यसमिनव्याहतस्येल्यर्थः । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति—यथेति । 'नारीलोचनचातुर्थशङ्कासंकुन्

१. 'व्यत्ययेन' खः २. 'मश्रामि' क-ख-ग. ३. 'निषेतुरिति । धनुर्मण्डलमध्य-गतस्य तस्य आस्यादिव दींप्ताः शरा निषेतुः । दिनार्धभाजः परिनेषशालिनोऽकीत्सूर्या-ज्ञाज्यस्यमाना वारिधारा इवेत्युपमानाप्रसिद्धिदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'वैचयौ दीर्विकागर्भान्युकुलं मेचकोत्पलम् । नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥'

निर्विषयत्वमप्युःभ्रेक्षादूषणमनुचितार्थमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावान्निरुपाख्य-प्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्भ्यं हि तत् । यथा—

'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्। श्चद्रेऽपि नुनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुचैःशिरसामतीव॥'

अत्र तमसम्रास एवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्गिणा तत्परित्राणम् । उत्प्रेक्षितत्रौसवत्तया प्रतीतस्यास्य न काँचिद्नुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्संमर्थनाय यतः । यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबळादेवोपमा-नप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तद्पुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—

'र्हेंप्रशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्देयितयेव विजृम्भिततापया। अतनुमानपरिम्रहया स्थितं रुचिरया चिर्यापि दिनश्रिया॥'

अत्र सददाविशेषणबलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा श्रीष्मदिवसिश्रयोऽपि तत एव श्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दियतयेत्यपुष्टार्थम् । अर्थतः प्रतीतस्थोपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदार्थपुनरुक्तत्वं दोषः । नन्वस्यापुष्टत्वे श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत्, स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्विप विशेषणेषु न स्फुटा श्रतिपत्तिः । यथा—

चितं ध्रुवम्' इति युक्तः पाठः । निरुपाख्येति । असिद्सर्थः । स्पृशति तिग्मरु-चाविति । अत्र समासोक्तौ श्रिष्टविशेषणबलाष्टिङ्गबलेन च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुमां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिविद्दिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभा-वनाद्द्यितयेल्पपुष्टार्थम् । श्रेषोपमेति । श्रेषमूलिकोपमेल्यर्थः । स्वयं चेति ।

१. 'उद्ययाविति । दीर्घिका वापी तन्मध्यान्मुकुळरूपं मचकोत्पळं नीलोत्पळमुद्गतम् । नारीलोचनचातुर्थस्य शङ्का भयं तेन संकुचितिमिवेत्युत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्यावाचकत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'दिवाकरादिति । यो गिरिदिवा दिवसे दिवाकरात्स्योद्भीतमत एव गुहास्र लीनमन्यकारं रक्षति । अर्थान्तरं न्यस्यति—नूनं निश्चितं क्ष्रदेऽपि शरणं प्राप्ते उच्चैःशिरसां महतामतीव ममत्वम् । भवतीति शेषः । अत्रोत्प्रेक्षाविषयस्य तमसो भयस्यालीकतया तन्मूळसार्थान्तरन्यासस्य निविषयत्वं दोषः' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'त्राण' ख. ४. 'कदाचित्' ख. ५. 'समर्थनायां' ख. ६. 'स्पृशतीति ।' तिग्मरुचौ सर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति विजृन्मिततापया विवृद्धतापया दियतयेव दिनश्चिया श्रीष्मदिनशोभया अतनुदींचों मानपरिमहो यस्यास्तथाभृतया स्थितमित्यन्वयः । किभू-तया । चिरयापि चिरकालीनयापि रुचिरया मनोरमया । करा रश्मयो हस्ताश्च । ताप दष्णता खेदश्च । मानोऽभिमानः, मानं परिमाणं च । अत्र समासोक्ती श्रिष्टविशेषणवळान

'स्त्रयं च पह्नवाताम्रभास्त्रकरविराजिनी । प्रभातसंध्येवास्त्रापफल्लुब्धेहितप्रदा ॥' अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादानेन स्फुटा प्रतीतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थस्वमेव दोषः । तत्रा-प्युपमेयमनयेव रीत्यावगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम् । यथा—

> 'अाहूतेषु विद्यंगमेषु मशको नायान्युरो वार्यते मध्ये वारिधि वावसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् । खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचित्ततुं मध्येऽपि तेजस्विनां धिवसामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतस्वान्तरम् ॥'

अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतिनष्टसामान्यद्वारेण संभवादयुक्तमेव शब्देन कथनमिस्यपुष्टार्थस्वं पुनरुक्तता वेति ।

तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति पृथम्न प्रतिपादनमर्हन्तीति कत्याणमास्ताम् ।

संपूर्ण काव्यलक्षणम्।

भत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्ती न स्कुटा प्रतीतिरिखदोषः । अनयेवेति । श्रिष्ट-साधारणादिविशेषणसामध्येनेत्यर्थः । आहूतेषु विहंगमेष्विति । अत्र तादशं सामान्यं धिगिखेतावतैवाविवेकिप्रभोरवगतिसंभवात्पुनस्तदुक्तिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्मप्र-स्तुतप्रशंसायां दोषः । उपसंहरति—तदेत इति । प्रोक्तजाखन्तर्भाविता उक्तदो-षसामान्यधर्मातिकान्ताः । एवं च प्रथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तद्भावो गुण एवेति तात्पर्यम् ॥

छिङ्गवशेन च तिग्मरुचेनीयकतया ककुभां च नायिकात्वेनाभिन्यक्तिविद्दनिश्रियोऽपि प्रति-नायिकात्वेनाभिन्यक्तिसंभावनाद्यितयेत्यपुष्टार्थम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाः

१. स्वयं चेति । नवमे व्याख्यातम् । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः ।' इत्युदाहरणचिन्द्रकाः २. 'आहूतेष्वित । विहायसा गच्छन्तीति विहंगमाः
पक्षिणः । तेष्वाहृतेषु पुरोऽमे आयानागच्छन् मशको न वार्यते । तस्यापि विहंगमत्वात् ।
मध्येवारिथि वारिथेमध्ये । वावसित्रिति यङ्कुकि रूपम् । निवसित्रित्यर्थः । ताहशस्तृणमणिमेहतां मणीनां रुचं धत्ते । तृणाकषंको मणिविशेषस्तृणमणिरिति केचित् । क्षुद्रमणिरित्यन्ये ।
स्थोतोऽपि तेषस्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते न विमेति । अतोऽचेतनं
विवेकसूत्यं अत प्वानामृष्टमनालोचितं तस्वान्तरं स्वरूपतारतम्यं येन तत् सामान्यं साम्यं
विहंगत्वादिरूपं षिक् । कमिव । ताहशं प्रमुमिविति । अत्र ताहशं सामान्यं थिगित्येतावतैनवाविवेकिनः प्रभोरवगतिसंभवात् पुनस्तदुक्तिरयुक्तित्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः। प्रवमन्येऽप्येत्रविधा यथासंभवमलंकारदोषा उक्तरीत्या पूर्वोक्तदोषेष्वन्तमंवन्तीति । पूर्णमिद्मुदाहरणविवरणस् । इत्युदाहरणचिन्द्रकाः

ज्येष्ठे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमान्नेण पान्ने धियां गान्नेण सरगर्वस्वर्वणपरे निष्ठान्नतिष्ठाश्रये । श्रीहर्षे त्रिदिवं गते मिय मनोहीने च कः शोधये-दन्नाग्रुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपितः ॥ परिशीलयन्तु सन्तो मनसा संतोषशीलेन । हैममद्भुतं नदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥ दीपिकाद्वितयं कन्ये नदीपद्वितयं सुतौ । स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थार्छकारनिर्णयो नाम दशम उल्लास: ।

> काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः । इति प्रदीपगम्भीरभावार्थद्योतनं कृतम् ॥ अनेन प्रीयतां देवो नृसिंहो रमया युतः । कुळदेवतमस्माकं सर्वभृतात्मना स्थितः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यश्रीविद्वलसूरिसूनुरामभद्दात्मजवैद्य-नाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां दशम उल्लासः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

काव्यप्रदीपस्थोदाहरणानुक्रमणी।

अइपिहुलं जलकुम्भं	•••	४९	अन्यास्ता गुणरत्न		२१०
अक लिततपस्तेजोवार्थ	•••	२३०	अपसारय घनसारं	•••	૨૭૫
अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्ण	•••	२०४	अपाङ्गतरले हशौ	•••	३८०
अखण्डमण्डलः श्रीमान्	•••	386	अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं		983
अण्णं लडहत्तणअं अण्णा	•••	३४२	अपूर्वमधुरामोद		240
अतन्द्रचन्द्राभरणा	•••	908	र्अंप्राकृतस्य चरितानि	•••	929
अतिथिं नाम काकुत्स्थात्	•••	३९९	अब्धेरणीःस्थगितसुवना	•••	३४०
अ तिपेलवमतिपरिमित		२०२	अभिनवनलिनीकिसलय	***	३५३
अतिविततगगनसरणि	•••	२३२	अमितः समितः प्राप्तैः	• • •	९ ९
अत्ता एत्थ णिमज्जइ		५५	अमुं कनकवणीमं	•••	939
अलायतैर्विनयकारिभि	•••	399	अमुध्मिँह्रावण्यामृतसर	•••	333
अत्युचाः परितः स्फुर		१३६	अमृतममृतं कः संदेहो	•••	२०९
अत्रासीत्फणिपाश		१३४	अयं पद्मासनासीनः	•••	३९७
अत्रिलोचनसंभूत	•••	969	अयं मार्तण्डः किं स खहु		३२५
अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा		१४३	अयं वारामेको निलय	004	३५६
अद्यापि स्तनशैल		२२३	अयं स रशनोत्कर्षा	9३	पार ७१
अधिकरतलतल्पं	• • •	२१२	अयं सर्वाणि शास्त्राणि		२९६
अनङ्गमङ्गलगृहा	•••	909	अयमेकपदे तया नियोगः		३६५
अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं		२८४	अरातिविक्रमालोक	•••	३१७
अँनन्तमहिमव्याप्ति		२९३	अरिवधदेहशरीर:	•••	३०६
ॲनणुरणन्मणिमेखल	•••	३९६	अरुचिर्निशया विनाशशी	•••	३५८
अनन्यसदशं बाह्वोः	•••	२४०	अरे रामाहस्ताभरण	•••	२४८
अनयेनेव राज्यश्रीः	•••	३१९	अधित्वे प्रकटीकृतेऽपि		२४४
अनवरतकनकवितरण		३१९	अलंकारः शङ्काकरनर		२९५
अनुकूलौ निषेवेते	•••	৬५	अँलं स्थित्वा रमशाने	•••	929
अनुरागवती संध्या		३०२	अँलमतिचपलत्वा		२००
अञ्ज्ञप्रोतबृहत्		२५३	अलससिरोमणिधुत्ता	9 a g	१०२
	•••	પ ર	अलौकिकमहालोक	•••	339
अन्यत्र वजतीति का		60	अवन्ध्यकोपस्य विहन्तु		904

9. वीरचिरते. २. रष्टुवंशे. ३. बालरामायणे. ४. देवीशतके (आनन्दवर्धना-चार्यप्रणीते). ५. छ्दटालंकारे. ६. वीरचिरते. ७. कुट्टनीमते. ८. वीरचिरते. ९. भारते शान्तिपर्वणि. १०. भळटशतके ११. महाभारते द्रोणपर्वणि. १२. वीर-चिरते. १३ भारते शान्तिपर्वणि. १४. बिह्नणचिरते प्राप्यते. १५. किरातार्ज्जनीये.

अवासः प्रागरून्य पार	अवाप्तः प्रागल्भ्यं परि	. ३३२	आनन्दसिन्धुरति		१८३
अविश्वकमलिवासः ३७२ अविश्वितस्तत्रभवान् १७९ अविश्वकरवालकम्पनैः १३७ अद्येष्ठयोगपिर्शीलन २४० अस्प्रेमात्रसहायस्य ३४० अस्प्रेमात्रसहायस्य ३४० अस्प्रेमात्रसहायस्य ३४० अस्प्रेमात्रसहायोऽयं ३५० अस्प्रेमात्रसहावाह १९६ अस्प्रेमात्रस्य १९६ अस्प्रेमात्रस्य १९६ अस्प्रेमात्रस्य मित्रस्य १९६ अस्प्रेमा म्यापित ३४० अस्प्रेमा मित्रस्य मित्रस्य १९४ अहमेव गुरुः ग्रुदारुणानां १८४ अहमेव ग्रुदारुणानं १८४ अहमेव ग्रुदारुणानं १८४ अहमेव ग्रुदा					
अविरलकरवालकम्पनैः १३७ आलोक्य कोमलकपोल १६३ आष्टाङ्गयोगपिरशीलन १४० आसीदिज्ञनमत्रेति ३६० आसीदिज्ञनमत्रेति १६० आसीदिज्ञनमत्रेति १६० आसीदिज्ञनमत्रेति १५० आसीदागुज्ञमीषणासि १९० असी मरुज्ञुम्बितचार १९० असी मरुज्ञुम्बितचार १९० असी मरुज्ञुम्बितचार १९६ अस्थाः कणीवतंसेन १९८ अस्थाः कणीवतंसेन १९६ अस्थाः काथिया १९७ अस्थाः काथिया १९७ अस्थाः वास्थाचळं १९० अस्थाः काथिया १९० अस्थाः वास्थाचळं १९० अस्थाः काथिया १९० अस्थाः काथिया १९६ अस्थ	90	No. of the second processes	ad Contraction and Contraction (Contraction Contraction)		
अष्टाङ्गयोगपरिशीलन १४० आसीदङ्गमत्रेति १६० असिमात्रसह्ययस्य १४० आसीदङ्गमत्रेति १५० आसीमात्रसह्ययस्य १४० आसीदङ्गमत्रेति १५० आसीत्रज्ञगभीषणासि १५० आसीत्रज्ञगभीषणासि १५० असीत्र तत्रालोल्लस १९० असी मरुचुम्बितचार १९६ स्त्रेन्द्र स्त्रे		Sample belgig in Tribut Law	그렇게 되고 있었다. 그 사람들은 그 그 아이를 살아 보면 하게 되는데 이 중에 없다.		
असिमात्रसहायोऽयं ३४७ व्यक्तिं वहतापि पदं ददाति २५० व्यक्तिस्वायस्य ३४७ व्यक्तिस्वायस्य ३४७ व्यक्तिस्वायस्य ३५५ व्यक्तिस्वायस्य ३५५ व्यक्तिस्वायस्य ३५५ व्यक्तिस्वायस्य ३५५ व्यक्तिस्वायस्य ३५६ व्यक्तिस्वयस्य ३५६ व्यक्तिस्वयः च्यक्तिः ३५५ व्यक्तिस्वयः च्यक्तिः ३५५ व्यक्तिः व्यक्तिः ३५६ व्यक्तिः व्यक्तिः ३५५ व्यक्तिः व्यक्तिः ३५६ व्यक्तिः वित्तिः ३५५ व्यक्तिः ३५५ व्यक्तिः वित्तिः ३५५ व्यक्तिः ३५५ व्यक्तिः वित्तिः ३५५ व्यक्तिः ३५५ व्यक्तिः वित्तिः ३५५ व्यक्तिः वित्तिः ३५५ व्यक्तिः वित्तिः ३५६ व्यक्तिः वित्तिः ३५६ व्यक्तिः ३५ व्यक्तिः ३५ व्यक्तिः ३५५ व्य	일본 경우 등에 살아가는 얼마나 아름다면 내고 말을 하면 하게 되었다.	lasin bada en estilado		•••	经分价 化铁头壳 有子
असिमात्रसहायोऽयं ३४७ व्यात्रसाये मारामा विहित २४५ व्यात्रसाये मारामा विहित २४५ व्यात्रसाये मारामा विहित २४५ व्यात्रसाय वापमचळं २४५ व्यात्रसाय वापमचळं २४५ व्यात्रसाय वाप परितः ३५० व्याय् वार वार परितः ३५० व्याय् वार वार परितः ३५० व्याय् वार वार वार परितः ३५० व्याय् वार			기가 가면 가는 생각이 가는 하는 것이 없는데 없었다.	•••	
असीतभुजगभीषणाति ११५ इतैः स दैवः प्राप्तश्रीः ४६ असी मरुचुम्बितचार १९६ इदं ते केनोक्तं कथय २३८ असी मरुचुम्बितचार १९६ इदं ते केनोक्तं कथय २३८ अस्त्राः सर्गावियो प्रजापति २४६ इयं मुनयना दासीकृत २४७ असाः सर्गावियो प्रजापति ३२६ अस्याः सर्गावियो प्रजापति ३२६ उत्तिमिनी भयपरि १९४ अहो केनेदशी बुद्धः २८७ उत्तिमिनी भयपरि १९४ अहो विशालं भूगल ३८८ उत्तानोच्छृनमण्ड्क २५६ अहो विशालं भूगल ३५३ उत्तानोच्छृनमण्ड्क २५६ अत्तानोच्छृनमण्ड्क १५६ अत्तानोच्छृनमण्ड्क १५६ अत्तानोच्छृनमण्ड्क १५६ अत्तानोच्छृनमण्ड्क १५६ अत्तानोच्छृनमण्ड्क १५६ अत्तानाच्छ्न पाणिमश्चाचे ८० उत्तानोच्छृनमण्ड्क १५६ अत्तानाच्छ्म पाणिमश्चाचे १५३ अत्वाक्त पाणिमश्चाचे १५३ अत्वाक्त पाणिमश्चाचे १५३ अत्वाक्त पाणिमश्चाचे १५५ अत्तानोच्छानणे १५५ अत्तानाच्याच पाणिमश्चाचे १५५ अत्वाक्त पाणिमश्चाचे १५५ अत्वाक्त पाणिमश्चाचे १५५ अत्वाक्त पाणिमश्चाचे १५५ अत्वाक्त पाणिमश्चाचे १५५ अत्वाव चापमचळं १५० अत्वाव चापमचळं १५० अत्वाव चापमचळं १५० अत्वाव चापमचळं १५२ अत्वाव चापमचळं १५२ अत्वाव चापमचळं १५२ अत्वाव चार परितः ३६९ अत्वाव चार परितः १६९ अत्व					
असोढा तत्कालोल्लस १३० वसी मरुचुम्बितचारु १९६ वसी मरुचुम्बितचारु १९६ वसी मरुचुम्बितचारु १९६ वसी मरुचुम्बितचारु १९६ वसी करुज्ञालावलीढप्रति १८९ वसी कर्माः सर्गविधी प्रजापति १८९ वसी क्रिमें गुरुः सुद्दारुणानां १८४ वसी केनेदशी बुद्धिः १८७ वसी विशालं मुपाल १८७ वसी विशालं मुपाल १८७ वसी विशालं मुपाल १५३ वसी वहारे वा क्रुसम ९०० वसी हि में बह्वपराद्ध १८० वसी हि में बह्वपराद्ध १८० वसी हि में बह्वपराद्ध १५३ वसी विताले वसी मरुच्छेम ९०० वसी वसी मरुच्छेम १५३ वसी विताले वसी मरुच्छेम १५६ वसी वसी वसी वसी मरुच्छेम १५६ वसी वसी वसी वसी वसी मरुच्छेम १५६ वसी वसी वसी वसी वसी मरुच्छेम १५६ वसी वसी वसी वसी मरुच्छेम १५६ वसी वसी वसी वसी मरुच्छेम १५६ वसी वसी वसी वसी मरुच्छेम १५७ वसी वसी मरुच्छेम १५७ वसी वसी मरुच्छेम १५७ वसी वसी परितः १६० वसी वसी वसी परितः १६० वसी वसी वसी परितः १६० वसी वसी वसी वसी चसी वसी वसी वसी वसी वसी वसी वसी वसी वसी व	일과 다양 일일까지는 말이라 맛없이 그는 그리고 있는 때에 다시다.	All the statute of the state of		को	
असी मरुचुम्बितचार १९६ इदं ते केनोक्तं कथय २३८ अस्त्रा कर्णावतंसेन २४६ इन्दुः किं क कछङ्कः ३२६ अस्याः कर्णावतंसेन २४९ इयं मुनयना दासीकृत ३४७ असो केनेदशी बुद्धिः २८७ अहो केनेदशी बुद्धिः २८७ अहो विशालं भूपाल ३५३ अहे वा हारे वा कुम्रम ३५३ अहे वा हारे वा कुम्म ३५३ अहे वा हारे वा कुम्म ३५३ अहे वा हारे वा कुम्म ३५७ अहे वा हारे वा कुम्म ३५० अहे वा हारे वा कुम्म ३५० अहे वा हारे वा हारे वा कुम्म ३५७ अहे वा हारे वा हारे वा हारे वा कुम्म ३५० अहे वा हारे वा हारे वा हारे वा कुम्म ३५० अहे वा हारे वारे वा हारे वा ह		. ३१५	इंतः स दैखः प्राप्तश्रीः	•••	४६
संस्रज्वालावलीढप्रति २३६ इन्दुः किं क कल्ङः ३२६ अस्याः कर्णावतंसेन २४९ वैंस्व प्राप्तः सर्गविधो प्रजापति ३२६ वैंक णिच्चलणिष्फन्दा १९ वैंक मिचनी भयपरि १९४ वेंक मिचनी भयपरि १९४ वेंक स्प्रां स्प्रां २८७ वेंक मिचनी भयपरि १९४ वेंक सेन्दरी बुद्धिः २८७ वेंक स्प्रां स्प्रां २५६ वेंक सेन्दरी बुद्धिः २८७ वेंक स्प्रां स्प्रां २५६ वेंक सेन्दरी बुद्धाः १९५ वेंक सेन्दरी क्षां स्प्रां वा क्षस् म ९० वेंक सेन्दरी क्षां सेप्रां वा क्षस् म ९० वेंक सेन्दरी क्षां सेप्रां वा क्षस् म ९० वेंक सेन्दरी क्षां सेप्रां वा क्षस् म १५२ वेंक सेन्दरी क्षां सेप्रां वा क्षस् म १५२ वेंक सेन्दरी क्षां सेप्रां वा क्षस् म १५२ वेंक सेन्दरी क्षां सेप्रां वा क्षस् म १५० वेंक सेन्दरी १५० व्यतस्य परं इन्तुं १५९ व्यतस्य परं इन्तुं १५९ व्यतस्य परं इन्तुं १५९ व्यतस्य वाप् प्रां सेन्दरी १३६ व्यतस्य वाप प्रां सेन्दरी १३६ व्यतस्य वार प्रां सेन्दरी १३६ व्यतस्य वार प्रां सेन्दरी १३६ व्यतस्य वार परं इन्तुं वार स्वत्य वार स्वत्य वार परं इन्तुं १३६ व्यतस्य वार परं क्ष्यं यो परं स्वतस्य वार स्वत्य वार स्वत्य वार स्वत्य वार स्वत्य वार संवत्य वार	असोढा तत्कालोल्लस	. ૧३७	इदमनुचितमकमश्र	•••	२१२
अस्याः कणीवतंसेन २४९ इयं सुनयना दासीकृत ३४७ अस्याः सर्गविधी प्रजापति ३२६ उँक णिचळणिप्फन्दा १९ अहमेव ग्रुष्ठः सुद्दारुणानां ३८४ उँकम्पनी भयपरि १९४ अहो केनेदशी बुद्धिः २८० उँकम्पनी भयपरि १९४ अहो विशालं भूगल ३५३ उँक्ष सिक्स्य कृतिं २५६ अहो हि मे बहुपराद्ध ३५३ उँद्यति विततो व्याप्ताकम ९५ अहु वा हारे वा कुसुम ९० अहु वा हारे वा कुसुम १०० अहु वा हारे वा कुसुम १४० अहु वा हारे वा हारे वा हु वा हु वा हारे वा हु	असौ मरुचुम्बितचार	. १९६	इदं ते केनोक्तं कथय	•••	२३८
अस्याः कर्णावतंसेन २४९ इयं सुनयना दासीकृत ३४७ कैस्याः सर्गविधो प्रजापति ३२६ उँक णिच्चलणिफन्दा १९ अहमेव ग्रुष्ठः सुदाष्णानां ३८४ उँत्किम्पिनी भयपरि १९४ अहो विशालं भूपाल ३७८ उत्तानोच्छ्नमण्डूक २५६ अहो विशालं भूपाल ३५३ उँत्किस्तस्य तपःपराक्रम ९५ उँत्विस्तस्य तपःपराक्रम ९५ अँद्वात विततोध्वरिम ३५३ अँद्वात विततोध्वरिम ३५६ अङ्क्ष्रिक्षय पणिमछुन्वं २५ उँद्वात विततोध्वरिम ३३६ अग्रुष्ट्य पणिमछुन्वं २५७ अहा हि मे बहुपरा २५० अहा हि मे बहुपरा २५३ उँद्वात विततोध्वरिम ३६६ अग्रुष्ट्य पणिमछुन्वं २५७ उँद्वात वितताध्वर्गः २२७ अहा शक्ति वयोग १४५ उद्वाते सविता ताम्रः २२७ अहा सम्तव्यते २५७ अहा सम्तव्यते २५७ अहा सम्तव्यते २५७ अहा सम्तव्यते २५० अहा सम्तव्यते ३९० अहा सम्तव्यते ३९० अहा सम्तव्यते ३९० अहा सम्वव्यते ३२६ अहा सम्तव्यते २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ अहा दिखोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ अध्वत् सम्वव्यते ५८ अध्वत् सम्वव्यते २३९ उपपरिसरं गोदावर्थाः २३९	अस ज्वालावलीढप्रति	. २३६	इन्दुः किं क कलङ्कः	9.4	३२६
अस्थाः सर्गविधी प्रजापति । ३२६ व्येक्ष णिच्चलणिष्फन्दा । १९४ व्येक्ष च गुरः सुदारुणानां । ३८४ व्येक्ष चिशालं भूपाल । ३८८ व्येक्ष च ग्री । ८३ व्यानोच्छ्न मण्डूक । २५६ व्येक्ष च ग्री विशालं भूपाल । ३५३ व्येक्ष च ग्री विशालं मुपाल । ३५३ व्येक्ष च ग्री विशालं प्राप्त च ग्री । ३३६ व्ययमयते दिख्यालिन्यं । ३३६ व्ययमयते दिख्यालिन्यं । ३३४ व्यवस्थ पं इन्तुं । ५४७ व्यवस्थ परं इन्तुं । ५४९ व्यवस्थ परं इन्तुं । ५४९ व्यवस्थ परं इन्तुं । ३३६ व्यवस्थ परं इन्तुं । ३३६ व्यवस्थ परं इन्तुं । ३३६ व्यवस्थ च ग्री व्यवस्थ च ३३६ व्यवस्थ च व ३३६ व व व व व व व व व व व व व व व व व	अस्याः कर्णावतंसेन	. २४९			
अहमेव ग्रुष्टः भुदारुणानां १८४ उँत्क्रिम्पनी भयपि १९४ अहो केनेट्शी बुद्धिः १८० उँत्क्रिम्पनी भयपि १९४ अहो विशालं भूगल १५६ उत्तानोच्छ्नमण्डूक १५६ अहो हि मे बह्वपराद्ध १५३ उँत्क्रिसकस्य तपःपराकम ९५ अँद्वेयति विततोध्वंरिस्म १५ अँद्वेयति विततोध्वंरिस्म १६ अङ्क्ष्य पाणिमछुचिं १०० अंद्वेति सविता ताम्रः १२७ अंद्वेति सविता ताम्रः १२० अंद्वेति सविता	अस्याः सर्गविधौ प्रजापति	. ३२६	³³ अ णिचलणिप्फन्दा		
अहो केनेदशी बुद्धिः १८७ थेंत्कुत्योत्कृत्य कृतिं ८३ अहो विशालं भूपाल ३५२ थेंत्तुल्लकमण्डूक १५६ अहो हि मे बहुपराद्ध १५३ थेंत्तुल्लकमण्डूक १५६ अहो हि मे बहुपराद्ध १५३ थेंत्तुल्लकमण्डूक १५६ अहा हारे वा कुसुम ९० थेंत्तुल्लकमण्डूके १५७ आकृष्ट्य पाणिमछुन्नि ११३ थेंद्रयति विततोर्ध्वरिम ३३६ आकृष्ट्य पाणिमछुन्नि १४० अदेति सविता ताम्रः २२७ ऑहा शक्तिश्वामणि १४५ उदेशोऽयं सरसकदली ५२० आता सीमन्तरले १९० अता पर हन्तुं १४९ अता साय वापमवर्छ १९० अता पर मवाप्य यो १३६ अताय वारि परितः १९० अता परमवाप्य यो १३६ अताय वारि परितः १३९ अतावल्लनपुष्टलिम २०१ उन्मेषं यो मम न सहते १२३ अपदित्योऽयं स्थितो १९१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसत्थेदकरोरपलाया ५९	अहमेव गुरुः सुदारुणानां	. ३८४			
अहो विशालं भूगाल ३५६ उत्तानोच्छ्नमण्डूक २५६ अहो हि मे बहुपराद ३५३ उँत्पुल्लकमलकेसर १५५ केंद्री वा हारे वा कुसुम ९० व्हिस्तक्तस्य तपःपराक्रम ९५ अक्तुष्ट्रकरवालोऽसो ३१३ व्हेश्यति विततोध्वरिम ३३६ व्ह्यमयते दिख्यालिन्यं ३३४ व्ह्यमयते दिख्यालिन्यं ३३४ व्ह्यमयते दिख्यालिन्यं ३३४ व्ह्योऽयं सरसकदली २२७ अाँहा शक्तिखामणि २४५ व्ह्योऽयं सरसकदली ५२७ अाँत्मारामा विहित २५० व्ह्यात्य परं हन्तुं २४९ व्ह्यात्य वापमचलं ३९० व्ह्यात्य वापमचलं ३९० व्ह्यात्य वापमचलं ३९० व्ह्यात्य वापमचलं ३९० व्ह्यात्य वारि परितः ३३९ व्ह्यात्य वार्म मन सहते ३२३ व्ह्यात्य वार्म किमुच्यते ५८ आधृतसखेदकरोत्पलाया ५९ व्ह्यात्य वार्म किमुच्यते ५८ आधृतसखेदकरोत्पलाया ५९ व्ह्यात्य वार्म किमुच्यते ५८ व्ह्यात्य वार्म केमुच्यते ५८ व्ह्यात्य केम्प्र मेन्य वार्म केमुच्यते ५८ व्ह्यात्य वार्म केमुच्यते ५८ व्ह्यात्य वार्म केमुच्यते ५८ व्ह्यात्य वार्म केमुच्यते ५८ व्ह्यात्य केम्प्र मेन्य वार्म केम्प्र मेन्य व्ह्यात्य वार्म केमुच्यते ५८ व्ह्यात्य केम्प्र मेन्य के	अहो केनेदशी बुद्धिः	Appended Salety 1990	the Carlotta Transaction and Carlotta St. St. St. St. St.		
अही हि मे बह्वपराद ३५३ उँत्पुल्लकमलकेसर १५५ केंही वा हारे वा कुसुम ९० व्हित्सक्तस्य तपःपराक्रम ९५ व्हित्सक्तस्य तपःपराक्रम १५ व्हित्सक्तस्य तपःपराक्रम १५ व्हित्सक्तस्य तपःपराक्रम १६ व्हित्सक्तस्य पाणिमञ्जिष्ट १३६ व्हित्सक्ति विवतो विवतो विवतो त्याप्तः १२७ व्हितो स्विता त्याप्तः १२७ व्हतो स्वत्याप्तः १४९ व्हतो स्वत्याप्तः १४९ व्हतो स्वत्याप्तः १४९ व्ययो दीर्षिकाणभीत् ४०९ व्ययो दीर्षिकाणभीत् ४०९ व्ययो दीर्षिकाणभीत् ४०९ व्यत्याप्त्य यो १३६ व्यत्याप्त्य यो १३६ व्यत्याप्त्र व्यत्याप्त्र यो मम न सहते १२६ व्यत्याप्त्र स्थतो १०९ व्यक्तं बहु नाम किमुच्यते ५८ साधृतसस्वेदकरोत्पलाया ५९ व्यक्तं बहु नाम किमुच्यते ५८ साधृतसस्वेदकरोत्पलाया ५९	अहो विशालं भूपाल	Committee and State (1)			
भंही वा हारे वा कुसुम ९० वित्तिक्तस्य तपःपराक्रम ९५ आकृष्टकरवाळोऽसौ ३१३ अदुयति विततोध्वरिंद्रम ३३६ आकृष्ट्य पाणिमछुर्चि ९० अत्वां संप्रति वियोग १४० उदेति सविता ताम्रः २२७ ऑहा शकशिखामणि २४५ उदेशोऽयं सरसकदळी ५२ अत्तां सीमन्तरले ३९० अत्तं सीमन्तरले ३९० अत्वां सीमन्तरले ३९० अत्वां सीमन्तरले ३९० अत्वां पर्मचाप्य यो ३३६ अत्वाय वारि परितः ३२९ अत्वावष्ठनपुष्ठित २०१ उन्नतं पदमवाप्य यो ३३६ अत्वावष्ठनपुष्ठित २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ अत्वित्योऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसब्वेदकरोत्पळाया ५९	~~ A A -=====				
आकृष्टकरवालोऽसौ ३१३ व्ययति विततोध्वरिम ३३६ आकृष्टय पाणिमग्रुचि ८० अत्यमयते दिख्यालिन्यं ३३४ अत्यास्य संप्रति वियोग १४० व्येति सविता ताम्रः २२७ अति सारामा विहित २५७ उद्देशोऽयं सरसकदली ५२ अति सीमन्तरन्ने ३९० उद्ययौ दीर्षिकागर्भात् ४०९ अति सीमन्तरन्ने ३९० उद्ययौ दीर्षिकागर्भात् ४०९ अत्याय चापमचलं ३९० उत्तरं पदमवाप्य यो ३३६ आदाय चापमचलं ३२९ उत्तरं पदमवाप्य यो ३३६ अत्यावज्ञनपुज्ञलिप्त २०९ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ आंदिस्रोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्रेदकरोत्पलाया ५९					
आकुश्य पाणिमशुचि ४० उदयमयते दिखालिन्यं ३३४ आगल्य संप्रति वियोग १४० उदेति सविता ताम्रः २२७ आँता शकशिखामणि २४५ उद्देशोऽयं सरसकदली ५२७ आँतमारामा विहित २५० अशत्मे सीमन्तरन्ने ३९० अशत्मे सीमन्तरन्ने ३९० अशत्मे पीमन्तरन्ने ३९० अशत्मे पीमन्तरन्ने ३९० अशत्मे यापमचलं ३०२ अशत्मय वारि परितः ३२९ उन्नतं पदमवाप्य यो ३३६ अशदाय वारि परितः ३३९ उन्नेदकोकनदरेणु १२४ आदावज्ञनपुज्ञलिप्त २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ आँदिस्थोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्थेदकरोरपलाया ५९	아들 마다 아프 중에는 사람들이 아니는 사람들은 전문 중심하다 모습니?				
आगख संप्रति वियोग १४० उदेति सविता ताम्रः २२७ आँक्षा शक्रिक्षामणि २४५ उद्देशोऽयं सरसकद्छी ५२ अत्मारामा विहित २५० उद्यतस्य परं इन्तुं २४९ अत्मे सीमन्तरत्ने ३९० उद्ययौ दीर्षिकागर्भात् ४०१ अत्माराय चापमचळं ३९० उत्मतं पदमवाप्य यो ३३६ आदाय वारि परितः ३३९ उत्मदकोकनदरेणु १३४० अदावज्ञनपुज्ञळिप्त २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ आँदिस्रोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्त्रेदकरोतपळाया ५९		on the first of the first of the			
अाँहा शकशिखामणि २४५ उद्देशोऽयं सरसकदली ५२ आँतारामा विहित २५० उद्देशोऽयं सरसकदली २४९ अात्ते सीमन्तरले ३९० उद्ययो दीर्विकागभीत् ४०१ अादाय चापमचलं ३०२ उन्नतं पदमवाप्य यो ३३६ आदाय वारि परितः ३३९ उन्नद्रकोकनदरेणु १३४ आदावज्ञनपुज्जलिप्त २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ आँदिस्थोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्वेदकरोतपलाया ५९ उपपरिसरं गोदावर्थाः २३९	[설문 [15] 1				
श्रांत्मारामा विहित २५७ उद्यतस्य परं हृन्तुं २४९ आते सीमन्तरत्ने ३९० उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् ४०१ अत्रादाय चापमचळं ३०२ उन्नतं पदमवाप्य यो ३३६ आदाय वारि परितः ३३९ उन्नद्रकोकनदरेणु १३४७ अत्रादावज्ञनपुज्ञालिप्त २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ आदिस्थोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्थेदकरोतपलाया ५९					
आते सीमन्तरत्रे ३९० उद्ययौ दीर्विकागर्भात् ४०१ आदाय चापमचळं ३०२ उन्नतं पदमवाप्य यो ३३६ आदाय वारि परितः ३३९ उन्नद्रकोकनदरेणु १३४ आदावज्ञनपुज्जळिस २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ आदिखोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्वेदकरोतपळाया ५९ उपपरिसरं गोदावर्थाः २३९					
श्रादाय चापमचळं ३०२ उन्नतं पदमवाप्य यो ३३६ श्रादाय वारि परितः ३३९ उन्निद्रकोकनदरेणु १३४ अत्वादावज्ञनपुञ्जलिप्त २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ श्रादिखोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ श्राधृतसस्वेदकरोत्पलाया ५९ उपपरिसरं गोदावर्याः २३९	나는 사람들은 살아 있다면 하는 것이 얼마나 나는 것이 없다.				
भादाय वारि परितः ३३९ उन्निदकोकनदरेणु १३४ आदावज्ञनपुज्ञलिप्त २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ भादिस्थोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्वेदकरोत्पलाया ५९ उपपरिसरं गोदावर्याः २३९	[2] [2] [2] [2] [2] [2] [2] [2] [2] [2]		아들 등 아이 어린 사람들은 사람들이 어려면 하는 사람들이 있다.		
आदावज्ञनपुज्ञलिप्त २०१ उन्मेषं यो मम न सहते ३२३ काँदिखोऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ आधृतसस्वेदकरोत्पलाया ५९ उपपरिसरं गोदावर्याः २३९		Contact Action in the Contact	어느 수 있는 이야 한다면 하는 아이들은 아이는 사람들은 살아갔다.	•••	
भादित्योऽयं स्थितो १२१ उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ५८ साधूतसखेदकरोत्पलाया ५९ उपपरिसरं गोदावर्याः २३९				•••	
बाधूतसखेदकरोत्पलाया ५९ उपपरिसरं गोदावर्याः २३९		terroren majaria da la la car			
	병원 시간 하는 집 등을 가는 이 경기를 하는 것이 있다. 그 경영한 그리면 하는 것이 없는 것 같아. 아니다 그 나를 하는 것 같아.	St. De Ulline, et stebare worth, suff		ते	
आनन्दममन्दमिमं ३ ७८ उर्व्यसावत्र तर्वाली २०८		and the factor of the latest o	나는 이 사람들은 얼마나 살아서는 사람이 모든 사람들의 이 등을 하다.		
	आनन्दममन्दमिमं	३७८	उव्येसावत्र तर्वाछी	•••	२०८

१. रहटालंकारे. २. वेणीसंहारनाटके. ३. विक्रमोर्वश्याम्, ४. श्रीमदुत्पलराज-देवस्प्रेसोविल्यविचारचर्चात्राम्; भर्तृहरेवेराग्यशतकेऽपि क्रम्यते. ५. बालरामायणे. ६. वेणीसंहारे. ७. महाभारते शान्तिपर्वणि. ८. रहटालंकारे. ९. प्रदीपकर्त्वरेव. १०. सहदस्तके. ११. कुमारसंभवे. १२. गाथासप्तशालाम्. १३. रह्माव्ल्याम्. १४. माळवीसाधके. १५. नागानन्दे. १६. महावीरचरिते. १७. शिश्चपालवर्षे.

उहास्य कालकरवाल	•••	९८	कस्तवं भोः कथयामि		३४०
ए एहि किंवि कीएवि	•••	३४९	कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्य	•••	२०३
ए एहि दाव सुन्दरि	•••	३८३	कस्स व ण होइ रोसो	•••	१६०
एक श्रिधा वसिस चेतिस	•••	३५२	कैंचित्कीणी रजोभि		२२९
ऐकस्सिङ्शयने विपक्षरम	णी	९५	कीतर्य केवला नीतिः	•••	988
एको राशिर्द्धिघा स्थाप्य	•••	१३०	काराविऊण खडरं		२३६
ऐतत्तस्य मुखात्कियत्	•••	३३८	का विसमा देव्वगई	•••	३७३
एतन्मन्दविपकतिन्दुक	•••	१७२	किं भूषणं सुदृढमत्र	•••	३७१
एइहमेत्थणिआ	•••	४६	किं मूढे परिखिधेसे		ંહજ
एषोऽहमदितनया	•••	929	किं लोभेन विलङ्घितः		988
एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ	• • • •	२७२	किमासेव्यं पुंसां सविध	•••	३७१
ओण्णिइं दोब्बलं		४९	भिनिति न पर्यसि		२२४
ओह्रोह्रयरअरअण		906	किमुच्यतेऽस्य भूपाल	•••	२०३
औरसुक्येन कृतत्वरा	•••	२६७	कियदम्बु भवेद्वसंघरा	•••	৬९
कः कः क्षत्र न घुर्वुरा		२१३	किवणाणं धणं णाआणं		રેજજ
र्कॅण्ठकोणविनिविष्टमीश	•••	ৎ ৭	किसलयकरैलितानां		, ३३१
कथमवनिप दर्पो यनि		980	कीटानुविद्धरत्नादि		99
कैपाले मार्जारः पय	***	३८२	कुमुद्कमलनीलनीर		₹ ४ ६
कमलमनम्भसि कमले		३४१	कुरक्षीवाङ्गानि स्तिमित	•••	
कमलेव मतिमीतिरिव	•••	३२३	कुलममलिनं भद्रा	•••	३२८
करजुअगहिअजसोआ	•••	३८२		•••	३६४
करवाल इवाचारः		३१४	कुविन्दस्त्वं तावत्पट	•••	966
करवालकरालदोः	•••	१९७	कुसुमितलताभिरहता	•••	३५०
करिहस्तेन संबाधे	•••	२५६	कृतं च गवीभिमुखं	•••	१२८
र्कैर्पूर इव दग्घोऽपि	•••	३५१	केतमनुमतं दष्टं वा		:११२३६
कर्प्रधूलिधवल		२६४	कृपाणपाणिश्च		३६६
कँलशे परममहत्त्वं	***	३४२	क्रुँगो वैरिविमर्दने हरि	•••	२८८
कळुपं च तवाहितेष्व		३६६	केसेसु बलामोडिअ		904
र्कलोलवेलितदपत्परप	•••	२४४	कैलासस्य प्रथमशिखरे		१०५
केवीनां संतापो भ्रमण		३०२	कैलासालयभारुखोचन		934

^{9.} अमरुशतके. २. मह्रदेशतके. ३. रह्नावल्याम्. ४. काश्मीरिकश्रीमदुत्पळा-चार्यप्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावळी त्रयोदशे स्तोत्रे. ५. भासकवेः समाधितावल्यादिषु. ६. बालरामायणे. ७. प्रदीपकर्त्तरेव. ८. मह्रदेशतके. ९. प्रदीपकर्त्तरेव. १०. शि-द्यपालवधे. ११. रष्ट्रवंशे. १२. प्रदीपकर्त्तरेव. १३. रुद्धार्लकारे. १४. प्रदीपक-र्त्तरेव. १५. रुद्धारुकारे. १६. वेणीसंहारे. १७. प्रदीपकर्त्तरेव.

			되고말 하겠어요 먹는데 여러워.		
कौटिल्यं कचनिचये		३७१	श्रीमतरुणं तरुण्या	•••	98
कौटिल्यं नयने निवारय		३३९	^{१४} श्रीवाभङ्गाभिरामं		८३
कामन्यः क्षतकोमला	•••	२७२	चकासखङ्गनारामाः	•••	३०६
केङ्कारः स्मरकार्मुकस्य		२१४	चिकतहरिणलोललोचना	•••	३११
कोधं प्रभो संहर संहरेति	•••	२६६	चैकोरीपाण्डित्यं	***	36
कौबादिरहामदषदृढो		३५५	वैकी चकारपङ्कि		३९५
कें सूर्यप्रभवी वंशः	•••	३३५	चैँतारो वयमृत्विजः	•••	२२०
क्राकार्ये शशलक्ष्मणः कव	•••	९६	र्वेन्द्रं गता पद्मगुणान	•••	३५२
क्षणदासावक्षणदा	***	994	चरणत्रपरित्राण		२५१
क्षिप्तो हस्तावलमः	•••	२७३	वैं।पाचार्यस्त्रिपुरविजयी	२	२।२१९
ँक्षीण: क्षीणोऽपि शशी	•••	३४७	वित्ते चिहुदृदि ण दुदृ		२७६
क्षुद्राः संत्रासमेते		८२	चित्रं चित्रं बत बत		)
खळववहारा दीसन्ति		999	चित्रं महानेष बताव		१४५
गच्छाम्यच्युत दर्शनेन		१४२		***	998
र्गर्वेमसंवाह्यमिमं		३८४	चिन्तयन्ती जगत्सृति	•••	
गाङ्गमम्बु सितमम्बु		३८८	चिरकालपरिप्राप्ति	•••	968
गाढकान्तदशनक्षत		908	छणपाहुणिआ देअर	•••	939
गाढालिङ्गणरहसु	•••	905	जं पणिहरउं तीरइ	•••	२०९
गाँढालिङ्गनवामनीकृत .	•••	248	जैंगति जयिनस्ते ते	•••	२३५
गाम्भीर्यगरिमा तस्य	• • •	३१२	जङ्घाकाण्डोरुनालो	90	६।२२०
गामारि अम्हि गामे		928	जटाभाभिर्भाभिः कर	•••	३९०
المالم المالوا	•••	२२९	जैनस्थाने भ्रान्तं	•••	१३९
गिरयोऽप्यनुत्रतियुजो .		348	जलं जलधरे क्षार	•••	906
		३५२	जस्स रणन्तेउरए	•••	३२८
		५४	जस्सेअ वणो तस्सेअ	•••	३७५
गुरुपरतन्त्रतया बत .	••	२८७	जह गहिरो जह रअं		३९२
र्यहिणी सचिवः सखी .	••	३८६	जा ठेरं व इसन्ती		908
98 n	••	२३७	जाने कोपपराद्युखी प्रिय		९२
× ×	••	968	जितेन्द्रियतया सम्यक्	•••	३४८

^{9.} रुद्रटालंकारे. २. प्रदीपकर्तुरेव. ३. कुमारसंभवे. ४. रघुवंशे. ५. विक्रमोर्व- र्याम्. ६. अमरुशतके. ७. रुद्रटालंकारे. ८. रुद्रटालंकारे. ९. अमरुशतके. ५० शाकुन्तले. ११. रघुवंशे. १२. वेणीसंहारे. १३. रुद्रटालंकारे. १४. शाकुन्तले. १५. प्रदीपकर्तुरेव. १६. सूर्यशतके. १७. वेणीसंहारे. १८. कुमारसंभवे. १९. बालरामायणे. २०. कर्पूरमज्ञर्याम्. २१. विष्णुपुराणे. २२. मालतीमाधवे. २३. भट्ट- वाचस्पत्रे असेन्द्रस्य कविकण्डाभरणे.

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य		२६९।३७२	तस्याधिमात्रोपायस्य	**	१९०
र्जुगोपात्मानमत्रस्तो -		. 9८४	तीहरभूतरसत्रसाद		१४२
³ जे लङ्कागिरिमेहलासु	••		ताण गुणगगहणाणं		924
जोह्नाऍ महुरसेण		. 930	तामनङ्गजयमङ्गल	•••	
ज्याबन्धनिःस्पन्द		. २५०	ताम्बूलमृतगल्लोऽयं	•••	989
ज्योत्स्राभसम्ब्द्धरणघवल	Γ	. ३२७	तीला जाअन्ति गुणा		५८।२६१
ज्योत्म्ना मौक्तिकदाम		. ३४९	तिग्मरुचिरप्रतापो		99
ज्योत्ह्रेव नयनानन्दः	• • •	. ३१९	तिष्ठेरकोपवशात्प्रभाव		२५९
दुण्डुजन्त मरीहसि		. ३१६	तीर्थान्तरेषु स्नानेन	• • •	9७४
णवपुण्णिमामिअङ्गस्स		996	तुह वल्लहस्स गोसम्मि		99६
णिहुअरमणम्म		. २६५	ते दृष्टिमात्रपतिता		१६७
णोल्लेइ अणोल्लमणा		. ५२	तेऽन्यैर्वान्तं समश्रन्ति	•••	१८९
तइआ मह गण्डत्थल		. ५१	ते इसालयमामत्र्य		२२७
तैतः कुभुदनाथेन		३१५	व्हें मुग्धाक्षि विनेव		ષ્ક ફ
तत उदित उदारहार	• • •	२०७	त्वं विनिर्जितमनोभव		३७९
ततोऽरुणपरिस्पन्द		२८९	त्वमेवंसौन्दर्या स च		२१६
^४ तंताण सिरिसहोअर		३६७	त्वमेव देव पाताल	•••	300
तथाभूतां दृष्टा नृपसद्सि		५०१२५०	त्वयि दृष्ट एव तस्या		383
त्रद्राप्तिमहादुःख	•••	998	त्वामस्मि वच्मि विदुषां	•••	५८
तैदिदमरण्यं यस्मिन्	•••	३६३	त्वामालिख्य प्रणयकुपित	i	৬९
र्तद्रच्छ सिद्धी कुरु देव	•••	२००	दन्तक्षतानि करजैश्व		२७१
तदेहं नतिभक्ति मन्दिर		३६७	दर्पान्धगन्धगजकुम्भ		903
तद्वेषोऽसदशोऽन्याभिः		396	दिवैमप्युपयातानां		३८५
तनुवपुरजघन्योऽसो		३०७	दिवाकराद्रक्षति यो ग्रहास		४०१
तपिखभियां सुचिरेण	• • •	968	दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चित्		२५३
तरुणिमनि कलयति		928	दुर्वाराः स्परमार्गणाः		३६३
तरुणिमनि कृतावलोकना		३१७	दूरादुत्सुकमागते	v	२।२६८
तवाहवे साहसकर्मशर्मणः .			99	•••	३८८
र्तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनः			देवीभावं गमिता परि		3 83

१. रघुवंशे. २. कर्प्रमञ्जर्थाम्. ३. महाभारते द्रोणपर्वणि ४. आनन्दवर्धनाचा र्थस्य विषमवाणलीलायाम्. ५. वेणीसंहारे. ६. विष्णुपुराणे. ७. रुद्रटालंकारे. ८. कुमारसंभवे. ९. अमरुशतके. १०. प्रदीपकर्त्तरेव. ११. आनन्दवर्धनाचार्यस्य विषम् वाणलीलायाम्. १२. विक्रमोर्वेशीये. १३. कुमारसंवे. १४. अमरुशतके. १५. मेष्ट्रद्ते. १६. रुद्रटालंकारे. १७. कुमारसंभवे. १८. अमरुशतके. १९. विद्धशालम् जिकायाम्. १०. रज्ञावल्याम्.

देश: सोऽयमराति		२०५	निर्देपादानसंभार		९९
दैवादहमद्य तया		६४	^{१२} निर्वाणवैरदहनाः	•••	२५७
दोभ्यों तितीषीत तरङ्ग		336	⁹³ निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां		
द्वैयं गतं संप्रति		२३०	निशितशरिधया	200	्रपृष
द्वारोपान्तनिरन्तरे	•••	48	न्यकारो ह्ययमेव मे	•••	990
धन्यस्यानन्यसामान्य		३१३		• • •	१९२
र्थन्यासि या कथयसि		902	पथि पथि शुक्चञ्च	•••	१२३
धम्मिहस्य न कस्य		983	पन्थिअ ण एत्थ सत्थर	•••	900
धवलोऽसि जहवि		३८७	पपुर्विरूपाक्षमलक्ष्य	•••	१८३
धातुः शिल्पातिशय		३७६	परापकारनिरतैः	•••	२२४
धीरो विनीतो निपुणो		२०६	⁹ पॅरिच्छेदातीतः सकल	3.	रणा३५६
धुनोति चासिं तनुते		३६ ६	परिपन्थिमनोराज्य	•••	३१६
न केवलं भाति नितान्त		३२२	⁹ पॅरिमृदितमृणालीम्लान	•••	৬২
ने चेह जीवितः कश्चित्		929	^१ ६ॅरिम्लानं पीनस्तनजधन	M 15 16 16 16 16	२८४
र्ने तजलं यन सुचार	•••	३८१	परिहरति रतिं मतिं	•••	२६४
ने त्रस्तं यदि नाम	•••	१८५	पविसन्ती घरवारं	***	999
र्न-वाश्रयस्थितिरियं		३६६	पैश्चादङ्गी प्रसार्थ त्रिक	•••	३५६
नयनानन्ददायीन्दोः	•••	३९२	पर्येत्कश्चिचल चपल रे	•••	१३८
नवजलघरः संनद्धोऽयं		968	पाण्डुक्षामं वदनं हृद्यं	२६	३४६।२
नाथे निशाया नियते		२२६	पातालमिव नाभिस्ते	•••	રે ૧ું હ
नानाविधप्रहरणैर्नुप		३५९	पितृवसतिमहं व्रजामि	•••	990
नारीणामनुकूलमाचरसि	•••	२८७	पुंर्स्वादिप प्रविचलेत्	•••	३३९
निःशेर्षेच्युतचन्दनं		92	पुराणि यस्यां सवराङ्ग		३८१
निजदोषाद्यतमनसा		३५२	प्र थुकार्तस्वरपात्रं	२५	७१२९५
निखोदितप्रतापेन	•••	३४८	पेलवमपि खलवचनं	•••	ই ५%
निद्रानिवृत्तावुदिते वुरले	•••	३५०	पौरं सुतीयति जनं सम		₹9'4"
निपेतुरास्यादिव तस्य	•••	800	प्रणयभङ्गपराङ्मुख		२२२
निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः	***	३८२	प्रणियसखीसलीलपरि	•••	३६१
निरवधि च निराश्रयं	• • •	399	प्रस्यप्रमज्जनविशेष		३९९

^{9.} वेणीसंहारे. २. द्रस्टालंकारे. ३. कुमारसंभवे. ४. विज्ञकायाः शार्ज्ञ-घरपद्धतो. ५. महाभारते शान्तिपर्वणि. ६. भट्टिकाव्ये. ७. वीरचरिते. ८. भट्ट-टशतके. ९. विक्रमोर्वेश्याम्. १०. अमरुशतके. ११. वेणीसंहारे. १२. का-स्मीरिकश्रीनारायणभट्टप्रणीतस्त्वचिन्तामणो. १३. प्रदीपकर्त्तरेव. १४. मालती-साध्वे. १५. मालतीमाधवे. १६. रज्ञावल्याम्. १७. हर्षचरिते. १८. मह्रट-शतके, १६. विक्रमोर्वेश्याम्, २०. मालतीमाधवे. २१. रज्ञावल्याम्.

प्रत्याख्यानरुचेः कृतं		989	। भुजङ्गमस्येव मणिः सदं		३९७
प्रथममरूणच्छायस्ताव त्त त		१६७	भूपतेरुपसर्पन्ती		968
प्रधनाध्वनि वीर धनु	•••	१२६	भूपालरत्न निर्देन्य		२३६
प्रेयनपरिबोधितस्तुति		२४७	भूयो भूयः सविधनगरी		१२६
प्रसादे वर्तस्व प्रकटय	•••	२६५	भूरेणुदिग्धान्नवपारिजात	•••	२७०
प्रस्थानं वलयेः कृतं		७८	अमिमरतिमलस		989
श्रांगप्राप्तिनिशुम्भ	•••	२०५	भ्रूभ्यां प्रियाया भवता र	मनोभू	३५१
प्राणेश्वरपरिष्वङ्ग		२५०	मतिरिव मूर्तिर्मधुरा	•••	३२०
श्रीप्ताः श्रियः सकल		989	र्भक्षामि कौरवशतं	***	988
प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामा	•••	968	मेंधुपराजिपराजित		२९४
प्रियेण संप्रथ्य विपक्ष		२२२	मधुरिमरुचिरं वचः		३६७
प्रेमाद्रीः प्रणयस्ट्रशः		৩৩	भैंध्ये व्योम स्फुरति	•••	98
प्रेयान्सोऽयमपाकृतः	• • •	१२२	भैनोरागस्तीवं विषमिव	•••	२७६
प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलरय		२८५	र्भ-थायस्तार्णवाम्भः सुत		२८५
र्फुलकुरं कलमकूरणिहं	•••	२५८	मलयजरसविलिप्त		३८५
बत सखि कियदेतत्पर्य	•••	३३३	भैस्णचरणपातं	***	२१४
बिम्बोष्ठ एव रागस्ते	•••	३६७	मेंहदे सुरसंधं मे		२९६
बांह्मणातिऋमत्यागो		983	में हाप्रलयमारुत		२२५
भैक्तिप्रहृविलोकनप्रण		२९५	महिला सहस्सभरिए	•••	906
भक्तिभवे न विभवे व्यसनं	•••	३७१	महीसतः पुत्रवतो	•••	२२७
भण तरुणि रमणमन्दिर		३९६	महौजसो मानधना		३६९
भद्रात्मनो दुरिधरोह		४६	माए घरोवअरणं		9¢
भूम धम्मिल वीसद्धो		958	मातङ्गाः किमु विलगतैः	•••	२५४
भम्मि(मि)अवअहरिथअ		२६१	मेंतिभारिति वत्सवत्सल		984
भसोद्धलन भद्रमस्तु		३६१	में ता नतानां संघटः		३०४
भासते प्रतिभासार		३०५	मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य		५१२३७
भुक्तिमुक्तिकृदेकान्त ः	408	993	मानमस्या निराकर्त्वे	•••	३७६

वेणीसंहारे.
 चन्दककवेः सुभाषितावल्यादिषु.
 श. वीरचिरते.
 भ. भर्तृहरेवैराग्यशतके.
 ६. किरातार्जुनीये.
 ५. माठतीमाधवे.
 ५. कर्पूरमज्जर्थम्.
 ९. वीरचिरते.
 १०. भागवतामृतवर्धनस्य सुभाषिता-वल्यादिषु.
 ११. इदटालंकारे.
 १६. प्रदीपकर्तुरेव.
 १७. मालतीमाधवे.
 १८. वेणीसंहारे.
 १९ बालरामायणे.
 २०. देवीशतके.
 २१. वेणीसंहारे.
 २१. कुमारसंभवे.
 २४. किरातार्जुनीये.
 २५. प्रदीपकर्तुरेव.
 २६. स्दटालंकारे.
 २७. मर्तृहरेवैराग्यशतके.

भारारिशकरामेभ		३०३	योताः किं न मिलन्ति		३३७
मित्रे कापि गते सरोहह		२ ७ ७ २ ७ ७			908
मुखं विकसितस्मितं		36	युँगान्तकालप्रतिसंहता		३७९
सुरधे मुरधतयैव नेतु		992	사취 교육 중요한 중요한 이 이 이 이 아니는 것 같아 됐다.		360
मुक्ताः केलिविसूत्र		3 5 3	. 02		२५५
मुनिर्जयति योगीन्द्रो		````	198	•	998
मूर्घामुद्दृत्तकृत्ताविरल	•••	१८२			३३९
मृगचक्षपमद्राक्षं		२५२	येषां कण्ठपरिश्रहप्रण		३५४
मृगलोचनया विनाविचि		३५८	येषां तास्त्रिदशेभदान		२१५
मृद्यवनविभिन्नो		966	येषां दोर्बलमेव दुर्बल		936
मुधे निदाघधर्माछु	•••	३१५	योऽविकल्पमिद्मर्थ		er alle
र्थं प्रेक्ष्यं चिररूढापि	•••	३६२	् १६ ् १६	•••	१९७
यः कौमारहरः स		١,	^{१६} योऽसकृत्परगोत्राणां	•••	२९७
यः पूयते सुरसरिन्मुख		२०३	रेइँकेळिहिअणिअं		१२२
यंत्तद्जितमत्युगं		986	रक्ताशोक क्रशोदरी	•••	२५४
यत्रानुहिखितास्यमेव			रजनिरमणमौलेः पाद	•••	२९६
यत्रैता लहरीचला	***	३६८	रैससार रसासार	400	३०३
यथायं दारुणाचारः		903	राईसु चन्दधवलासु		998
यदा त्वामहमदाक्षं	•••	२५३	राकायामकलङ्कं चेद्	•••	३४२
यदानतोऽयदानतो		२ ५३	राकाविभावरीकान्त	•••	960
यँदि दहस्यनलोऽत्र		४१।३४३	राकासुधाकरमुखी		९४
यद्वश्रमाहितमतिर् <u>न</u> ह	···`	० । १२०२ २६०	रें जित तटीयमभिहत	•••	३९१
यद्भवनात्त्रानात्त्रात् र्थशोऽधिगन्तुं सुख	•••	्र २२७ - २२७	राजन्विभान्ति भवतः	•••	२०७
यंश्वाप्सरोविश्रममण्डनानां	•••	700	राजन्राजसुता न पाठयति	[	३३८
यसिन्पश्चपश्चजना	•••	२०८	रें। ज्ये सारं वसुधा		३७५
यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः		३७९	राममन्मथशरेण ताडिता		२३२
यस्य न सिवधे दियता	•••	- 399 - 390	रामोऽसौ भुवनेषु विक्रम		926
90	•••	55. Sentaka			
		999	रुधिरविसरप्रसाधित	•••	99₹
यस्यासुहृत्कृततिरस्कृति .	••	933	रे रे चश्र छलोचना	•••	१२५

^{9.} ६इटालंकारे. २. अमरुशतके. ३. विक्रमोर्वश्याम्. ४. इयग्रीववधे. ५. शीलामद्यरिकायाः शार्क्षधरपद्धतौ. ६. वेणीसंहारे. ७. देवीशतके. ८. किरातार्जुनीये. ९. कुमारसंभवे. १०. शिशुपालवधे. ११. अमरुशतके. १२. शिरुशपालवधे. १३. चन्दकस्य सुभाषितावल्यादिष्ठ. १४. मालतीमाधवे. १५. श्री-सदुष्णचार्यप्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावले त्रयोदशस्तोत्रे. १६. गाथासप्तशस्याम्. १७. रद्रटालंकारे. १८. हरविजये. १९. रद्रटालंकारे. २०. रघुवंशे.

लमं रागावृताङ्गया	२२	४।२४७	विर्वदीऽभिभवन्खवि		२२८
लग्नः केलिकचग्रह	•••	२२३	विपुँलेन सागरशयस्य	•••	રૂ ૭૮
लतानामेतासा <u>म</u> ुदित	• • •	३५९	विभिन्नवर्णा गरुडाप्रजेन	•••	३८७
लहिऊण तुज्झ बाहु	•••	३३४	विमानपर्यङ्कतले निषणा		२७१
लावण्यं तदसौ कान्तिः	•••	993	वियद्लिमलिनाम्बु	•••	৬৭
लावण्योकसि सप्रताप		३८३	विरुद्धा अविरुद्धा वा		६३
लिखनास्ते भूमि	•••	928	विवरीअरए लच्छी	•••	963
लिमैपतीव तमोऽङ्गानि	३२१	४।३८९	विहलङ्कलं तुमं सहि	•••	998
^३ लीलातामरसाहतो	•••	906	वेगादुड्डीय गगने	•••	२०७
वऋस्यन्दिखेदबिन्दु	•••	४७४	वेत्रलचा तुल्यरुचां	•••	३८५
वकाम्भोजं सरखखि	•••	२४३	व्यानम्रा दयितानने		२६३
वदनं वरवणिन्यास्तस्याः	•••	290	शैक्तिर्निस्त्रिशजेयं तव		२३१
र्वेदनसौरभलोभपरिश्रमत्	•••	३८९	शनिरशनिश्च तमुचै	•••	909
वंद वद जितः स शत्रुः	•••	२६०	शरत्कालसमुल्लास	•••	960
वन्दीकृत्य नृप द्विषां		१३६	र्शेशी दिवसधूसरो	•••	३६४
र्वंपु:प्रादुर्भावादनुमितमिदं		३६०	शिरीषादिष मृद्रङ्गी	•••	३७७
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्य	•••	963	श्रीणेंद्राणाङ्गिपाणी -		२५५
वस्रवेद्र्यचरणैः	•••	989	र्शून्यं वासगृहं विलोक्य		ખ્ય
वाणिअअ हत्थिदन्ता	•••	३७३	शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान		₹७ ०
वाणीरकुडङ्गुड्डीण	•••	988	रैयामां स्थामनिमानमा	•••	२४३
वाताहारतया जगद्वि		२४८	श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवा		988
वारिजन्तो वि पुणो	•••	990	श्रीपरिचयाज्ञडा अपि		३८
विकसितसहकार	•••	२१०	श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन		२४६
विद्वितसकलारिकुलं .	•••	३६५	96		२५८
विदीणीभिमुखाराति .		२५०	r i e e		३१४
विद्वन्मानसहंस वैरि .		३२९		THE CONTRACTOR OF STREET	३५१
विधाय दूरे केयूर .		२४०			રેજ્
विनयप्रणयैककेतनं .	•••	२०३	^{१९} सङ्कामाङ्गणमागतेन	२१७।	
विनायमेनोनयता		२९२	<u> </u>		१६४
विनिर्गतं मानद्मात्म .		96			. ૧૫

१. अमरुशतके. २. मृच्छकटिके. ३. अमरुशतके. ४. शिशुपालवधे. ५. रहर टालंकारे. ६. कुमारसंभवे. ७. महटशतके. ८. रहटालंकारे. ९. रहटालंकारे. १०. हयबीववधे. ११. किरातार्जुनीये. १२. शिशुपालवधे. १३. शिशुपालवधे. १४. मर्नृहरेनीतिशतके. १५. सूर्यशतके. १६. अमरुशतके. १७. विद्धशालमिक कायाम्. १८. मालतीमाधवे. १९. कर्कराजस्य सदुक्तिकर्णाम्ते.

सत्यं मनोरसा रामाः		२६९	सिंहिकासुतसंत्रस्तः		300
सैत्त्वारम्भरतोऽवश्य		२९३			६०।२९०
सदा मध्ये यासामियम	•••	२३४			१८५
सदा स्नात्वा निशीथिन्यां		२३९	सुरालयोल्लासपर:		१९०
सद्यः करस्पर्शमवाप्य		३७८	सुन्त्रइ समागमिस्सदि		५२
संनारीभरणोमायमाराध्य		२९२			२३९
स पीतवासाः	•••	३९७			३३८
समद्मतङ्गजमद्जल	•••	३५६	सजित च जगदिद		
स मुनिर्लाञ्छतो	• • •	३९७	सेयं ममाङ्गेषु सुधा	***	३ <i>५५</i>
सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिः	•••	१७९	네 교육하는 최고 사람들은 경기에 가지 않다.	•••	६४
सैरला बहुलारम्भ		३०४	सो णत्थि एत्थ गामे	•••	३८९
सँरखति प्रसादं मे	•••	२९३	सोऽध्येष्ठ वेदांस्त्रिदशा	•••	१८७
स रातु वो दुक्ष्यवनो	•••	966	सोडिपूर्वी रसनाविपर्यय	***	३४१
सेवितः पुरत एव दश्यते	•••	३५५		•••	996
सर्वेखं हर सर्वस्य	***	२९७		•••	२५०
सवासनानां नाट्यादौ	•••	88	सौन्दर्थस्य तरिक्षणी तरु	•••	३२९
सनिता विधवति विधुरपि	· • • •	३१६	स्तुमः कं वामाक्षि क्षण		९३
सत्रीडा दियतानने	•••	२६२	स्तोकेनोन्नतिमायाति		२९९
सशोणितैः कव्यभुजां		२७१	क्षिग्धर्यामलकान्ति लिप्त		939
सँसार सार्क दंपेण	•••	२९४	रे पैष्टोल्लसत्करणकेसर	0 2 0	३९४
सँह दिअहणिसाहिं	***	३५८	रेट्टेशति तिग्मरुची		809
		996	स्फटिकाकृतिनिर्मलः		२१०
	•••	906	स्फुरदद्धतरूपमुत्प्रताप	•••	३८६
	,	१३७	क्षेत्रतां नितम्बादव	•••	962
	••	968	स्तर्गप्राप्तिरनेनैव	•••	२७८
साधनं सुमह्यस्य .	••	900	स्वच्छात्मतागुणसमुह	···	३४८
	••	१९५	खच्छन्दोच्छल दच्छ		94
	••	७८	खपिति यावदयं	•••	
	••	998	खापात थानदय खप्नेऽपि समरेषु त्वां	•••	२३७
	••	966			३११
	••	३८६	खयं च पह्नवाताम्र	२९	८।४०२
साहेन्ती सहि सुहअं .	••	98	खिद्यति कूणति वेल्लति	***	384

१. रहटालंकारे, २. रहटालंकारे, ३. रहटालंकारे. ४. देवीशतके. ५. प्रदी-पकर्तुआतुः श्रीहर्षस्य. ६. रहटालंकारे. ७. कर्प्रमञ्जयीम्, ८. अमरुशतके. ९. भ-टिकाव्ये. १०. महटशतके. ११. हरमिजये १२. हरमिजये. १३. कुमारसंभवे.

इंसाणं सरोहिं सिरी	३७२	हा नृप हा बुध हा		२१०
हेरलाषं संप्रति हेतुरेष्यतः	९१	है। मातस्वरितासि कुन्न	•••	८9
हरवन्न विषमदिष्टिईरि		1.*		३५७
हैरस्तु किंचित्परिवृत्त	100 000 000 000	हृदयमधिष्ठितमादौ	•••	३४२
हा धिक्सा किल तामसी		हे हेलाजितबोधिसत्त्व	•••	३५७

शिशुपालवधे.
 कुमारसंभवे.
 काइमीरिकनारायणभद्दस्येति काव्य-प्रकाशटीकाकारो भट्टजयन्तः.
 कृटनीमते.